

#A 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

#A 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1994
110. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

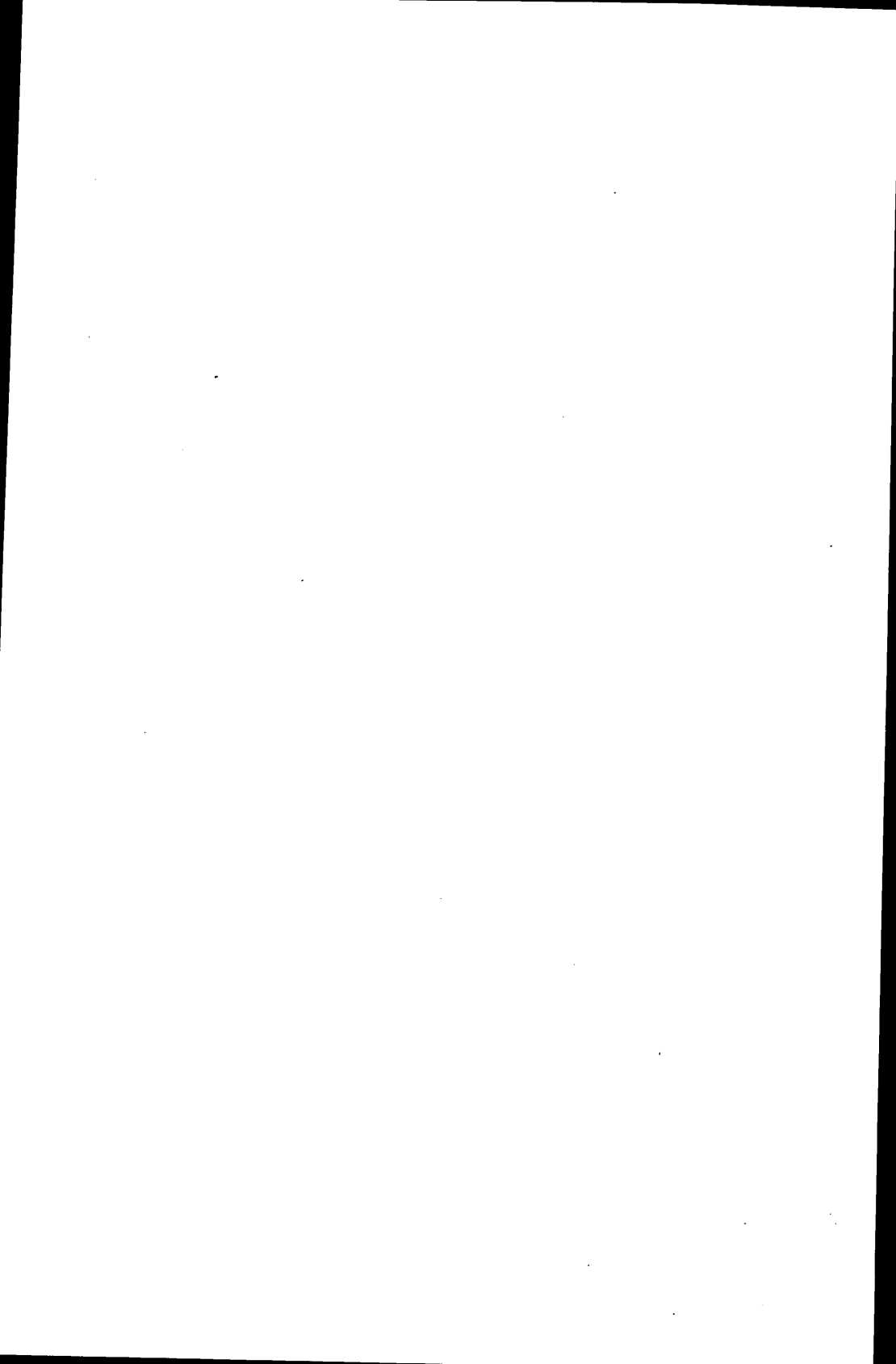
KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : A Kolozsvári Disputa 31 tézise	28
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója	281
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben	155
<i>Erdő Péter</i> : A középkori официális bíráskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon	117
<i>Fried István</i> : Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében (1843/44)	41
<i>Jankovics József – Monok István</i> : Dudith András könyvtára	16
<i>Jónás Károly</i> : A képviselőház könyvtári bizottságának működése (1867–1918)	389
<i>Knapp Éva</i> : Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről	130
<i>Körmendy Kinga</i> : A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe	1
<i>Kulcsár Péter</i> : Berger Illés történeti művei	245
<i>Márkus Rozália</i> : Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom (1791)	376
<i>Márza, Eva</i> : La typographie roumaine de Alba Julia et la production des livres au XVI ^e –XVIII ^e siècles	260
<i>Pomogáts Béla</i> : A kolozsvári Napkelet (1920–1922)	56
<i>Schramm, Peter Hans</i> : Elektronische Datenverarbeitung und das alte Buch	177
<i>Sebestyén Mihály</i> : A marosvásárhelyi egykori Református Kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800.	357
<i>Voit Krisztina</i> : Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950)	269

KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh, Tamás</i> : Das „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”	184
<i>Berényi Zsuzsanna Ágnes</i> : Az Orsovai Hírlap (1904–1906)	429
<i>Boros István</i> : Guillelmus de Moerbeke Arisztotelész-fordítása	82
<i>Borsa Gedeon</i> : Nyomtatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról	62
<i>Borsa Gedeon</i> : Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből	187
<i>Borsa Gedeon</i> : A körtvélyesi kolostor „nyomdája”	302
<i>Enyedi Sándor</i> : Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhöz	209
<i>Enyedi Sándor</i> : Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790)	320
<i>Fehér Katalin</i> : Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia	88
<i>Fehér Katalin</i> : Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből	339
<i>Földvári Sándor</i> : Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciájához	307
<i>Gömöri György</i> : Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei	68
<i>Grüll Tibor</i> : Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban	292
<i>Gyenes Imre</i> : A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszegen az 1930-as években	216
<i>Haiman György</i> : Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai	198
<i>Heltai János</i> : Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”	74
<i>Knapp Éva</i> : Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda: Máriavölgy 1730–1736.	412
<i>Kókay György</i> : A „Fanni hagyományai” forrásaihoz	207
<i>Kókay György</i> : Egy II. József ellen írt könyv betiltásának története (1784)	423
<i>Magyar László András</i> : Csanaki Máté tréfás enkömüma (1626)	407
<i>Marczell Péter</i> : Körösi Csoma göttingeni olvasmányai	83

<i>Marczell Péter</i> : Buzáki Puky Miklós kiadványai a genfi Egyetemi Könyvtárban	426
<i>Nagy Erzsébet</i> : Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát?	87
<i>Németh S. Katalin</i> : Sigmund von Birken magyar kapcsolatai	78
<i>Ojtozi Eszter</i> : A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak (RMK III. 6881)	314
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben	404
<i>Pócsi Katalin</i> : A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről	332
<i>Rozsondai Marianne</i> : A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke	295
<i>Sebestyén Mihály</i> : Maksai Óse Péter — gyulafehérvári rektor	203
<i>Somkuti Gabriella</i> : A Széchenyi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben ..	93
<i>Szelestei N. László</i> : Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről	66
<i>Szelestei N. László</i> : Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirat-tárában	193
<i>Szelestei N. László</i> : Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István adatgyűjtésében	417
<i>Szép Beáta</i> : Kiadatlan Csokonai-bejegyzések	328
<i>Vitályos László</i> : Adalék a Holnap történetéhez	341

FIGYELŐ

<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : A budapesti Dante-kódex restaurálása	434
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Az „MTA Könyvtárának Közleményei” újabb kötetéről	225
<i>Földvári Sándor</i> : Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán	100
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves az Egri Főegyházmezei Könyvtár	99
<i>Kókay György</i> : Gulyás Pál emlékülés	100
<i>Kókay György</i> : V. Windisch Éva (1926–1993)	222
<i>Kókay György</i> : A magyar „Ki kicsoda”	344
<i>Kontra Miklós</i> : A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt	433
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső 90. éve. Kiállítás az OSZK-ban	433
<i>Németh S. Katalin</i> : Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve	223
<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993)	98
<i>Szilágyi Imre</i> : A szlovén iskolamúzeum évkönyvei	228
<i>Voit Krisztina</i> : „Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban”. Adalékok Z. Karvalics László tanulmányához	345

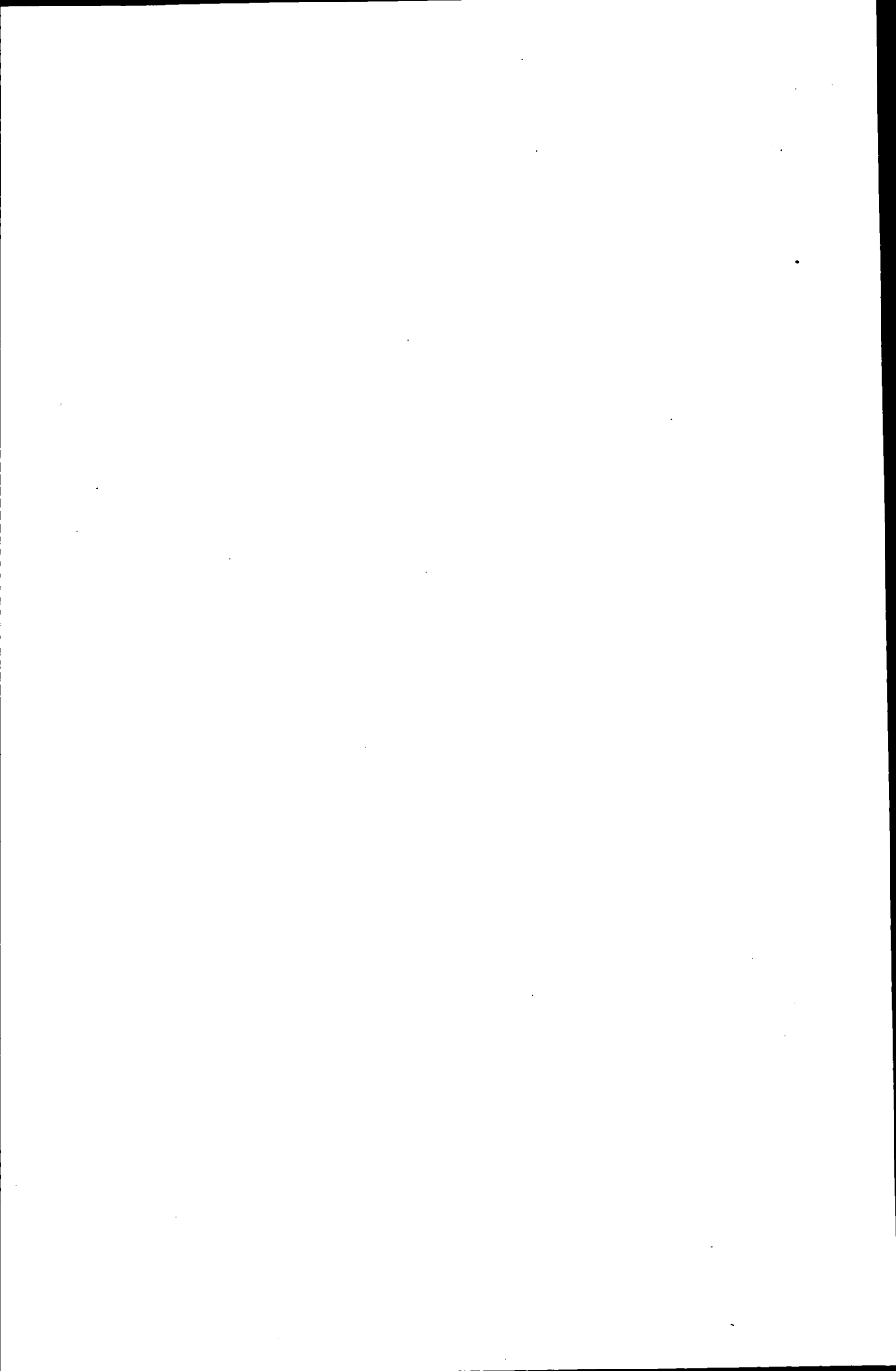
BIBLIOGRÁFIA

<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1993. évi új külföldi beszerzései	447
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1993. évi új külföldi beszerzései	441
<i>Pavercsik Ilona</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1993-ban	449

SZEMLE

Az Evangélikus Országos Könyvtár kéziratkatalógusa Bp. 1993. (<i>Bozóky Éva</i>)	233
Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Debrecen, 1993. (<i>Mózes Huba</i>)	109
Čičaj, Viliam: Bányavárosi könyvkultúra a 16–18. században. Szeged, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	237
Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica I–II. Bp. 1988–1993. (<i>Madás Edit</i>)	105
Cubrzyńska-Leonarczyk, Maria: Oficyna supraska 1695–1803. Warszawa 1993. Biblioteka Narodowa. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	466
Die Wiener Tageszeitungen. Bd. 3. Frankfurt am Main etc. 1992. (<i>Rózsza Mária</i>)	112

Documenta Pragensia. Číslo X/1–2. Praha, (1992) (<i>Monok István</i>)	113.
Georges Duby – Guy Landreau: Párbeszéd a történelemről. Bp. 1993. (<i>Hopp Lajos</i>)	352
Gergyé László: Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka. Bp. 1993. (<i>Fried István</i>)	462
Gondolatok a könyvtárban. Thoughts in the Library. Köszöntjük Rózsa Györgyöt 70. születésnapja alkalmából. Bp. 1992. (<i>Sebestyén György</i>)	102
Graff, Theodor: Bibliographie Widmanstadiana. Graz, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>)	239
Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. (<i>Tüskés Gábor</i>)	348
Jakab László–Bölcskei András: Csokonai szókincstár I. Debrecen, 1993. (<i>Debreczeni Attila</i>) ..	351
Kétszáz éves az Egri Főegyházmegei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger, 1993. (<i>Varga Imre</i>)	460
Friedhilde Krause – Rolf Volkmann: Max Josef Husung. Hannover, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>) .	240
Lisztés László: Katona József bibliográfia. Kecskemét, 1992. (<i>Debreczeni Attila</i>)	235
Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. (<i>Fried István</i>)	111
Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. Vizkelety András. Bp. 1993. (<i>Erdő Péter</i>)	103
Pavercsik Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	106
Piaristák Magyarországon 1642–1992. Szerk. Holl Béla Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	232
Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. (<i>Varga Imre</i>)	107
Rejtő István: Mikszáthiada. Cikkek, tanulmányok. Bp. 1992. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	111
Saktorová, H.–Komorová, K.–Petranková, E.–Agneta, Ján: Tlač 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Maticy Slovenskej. Martin, 1993. (<i>Vélczei Katalin</i>)	235
Sebestyén Kálmán: A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára. A XV. sz-tól 1900-ig. Bp. 1993. (<i>Fehér Katalin</i>)	463
Segesváry Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Bp. 1992. (<i>Hopp Lajos</i>)	230
Szatmári diákok 1610–1852. – A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1652–1848. Szeged, 1994. (<i>Varga Imre</i>)	350
Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Wiesbaden, 1993. (<i>Tüskés Gábor</i>)	464
Vekene, Emil van: Bibliographie der Jahre 1961–1992. Hürtgewald, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>) ...	241

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 211
Abbt 339
Abdul Hamid, II. (török szultán) 436
Abraham, W. 124
Ábrányi Emil 397
Ábrányi Kornél 397
Achten, G. 140
Acrotophorius, Sirasius 1. Patachich Ádám
Ádám (ószövetségi) 184–185, 282, 284–286
Adamová, Zuzanna 52
Adams 237
Ady Endre 57, 98, 341–343
Aeneas Sylvius, Piccolomini 348
Afra, Szent 144
Aggházy Mária 132
Agnét, Ján 235–237
Ágost, herceg (wolfenbütteli) 464–465
Ágoston, Szent 37, 143, 181, 185, 193
Agricola, Rudolf Frisius 32
Alaghy Menyhért 198
Alajos, Szent (Gonzaga) 421–423
Alantsee, Lucas 237
Albert (magyar király) 252
Albert Ferenc 462
Alexander Bernát 282
Almássy Imre 397
Alsted, Johann Heinrich 207, 265, 333
Altheer, Johann 202
Amarantes I. Herdegen, Johann
Ambrózy-család 270
Ambrózy Béla 397
Ambrus Zoltán 431
Ampe, A. 185–186
Anderko István I. Szokolyai Anderko István
Andics Erzsébet 277
András (magyar Anjou hg.) 99
Andreescu, Ana 157, 159
Andrics Tivadar 400
Anghel, Athanasie 170, 173–174
Anna, Szent 131, 144–145, 149, 152
Anna hercegnő 136
Annillon 86
Antal János 213, 358, 362–363, 366, 368, 371
Antal Sándor 341–343
Antalóczi Lajos 99–100, 460–462
Apáczai Csere János 74–77, 205, 333, 366
Apafi-család 74
Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 74–77, 161–
163, 168, 172–173, 263
Apor de All-Torja 420
Apor Péter 371
Apollonius, Dyscole 20
Appianus 20
Apponyi Albert 398
Áprily Lajos 59
Aranka György 209–216, 320–328, 369
Arany János 281, 284–285, 288–289
Arany László 396
Arató Antal 224
Arator István I. Szántó Arator
Árgyán János 93
Arisztotelész 24, 81–83, 194
Árpád (fejedelem) 258
Artaria Co. (könyvkereskedő) 231
Attila (hun király) 251, 258
Auer, J. B. 142
Auerbach, E. 186–187
Avancini, Nikolaus 79
Avram (nyomdász) 167
Awtala Zsuzsa 237–239
Ayrenhof 209
Azolini (bíboros) 20
Babits Mihály 59, 342–343, 437
Babota, Ljubica 101
Bach, Alexander 195

- Bachenstain, Johannes de 82
 Baden, Ludwig von 80
 Bairoch, Paul 428
 Bajtay Antal 335
 Baktsi 366
 Balanyi György 232
 Balassi Bálint 231
 Balázs Antal 297
 Balázs Béla 59–60, 342
 Balázs Géza 110
 Balázs László 34
 Balázs P. 120
 Balik, Stanislav 116
 Ballagi Aladár 175, 189, 399
 Ballagi Géza 405
 Balogh Tamás 184–187
 Balugyanszky, Andrej 304, 306
 Bán Imre 75–76, 333
 Banci, Mihai 167, 170
 Bandini-család 435
 Bánffy Dezső 397
 Bangha Béla 100
 Bánhegyi Miksa 100
 Barabás László 110
 Baranyai Mihály 358–360, 366
 Baranyai Pál 174, 176
 Baranyi László I. Váradai Baranyi László
 Barányi László 267
 Barcsai Ákos (erdélyi fejedelem) 158–161
 Barcza József 315
 Bárd Oszkár 57, 59–60
 Baritz N. 366
 Barkóczy Ferenc 423
 Barlay Ö. Szabolcs 28–40
 Baroncelli-család 435
 Baronius 255
 Baross Gyula 400
 Baróti Szabó Dávid 231
 Barta Gábor 65
 Barta János 281, 283–284, 286–287
 Barta Lajos 57, 61
 Bartakovics Béla 460
 Bartalis János 58–60
 Barth-féle könyvkereskedés 372
 Barth Rezső 336
 Bartha Tibor 76
 Barthélemy 85
 Bartók Béla 98
 Bartoniek Emma 3
 Bartsch, Konrad Dominik 379, 386–387
 Bartsch, Zacharias 239
 Barycz, Henryk 69
 Basa György 363
 Basarab, Matei (havasalföldi fejedelem) 159, 264
 Bataillon, Louis Jacques 3, 6, 14
 Báthoriak 261, 373
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 31–33, 349
 Báthori István (országbíró) 407
 Báthori Kristóf 33, 261
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 33, 69, 73–74, 198
 Báthori Zsófia 77
 Batou, Jean 428
 Batsányi János 231, 320
 Batséba (őszöveltségi) 150
 Battelli, Giulio 3
 Batthyány-család 67, 311
 Batthyányi Ádám 311
 Batthyány Ignác 193
 Batthyány József 195, 197
 Batthyány Kristóf 67
 Batthyány Lajos 195
 Batthyány-Strattmann 271–272
 Batz István 362, 371
 Bauer és Monath (nürnbergi könyvkereskedő) 231
 Bauhofer György 234
 Bauk, F. 229
 Bäumer, Remigius 118, 185
 Baumgärtner, Anton 208
 Bay Ferenc 273
 Bayer József 282
 Bebek Imre 108
 Beck von Leopoldsdorf-család 19
 Beck Lajos 400
 Beck, Leonard 147
 Beckensloehr János 123
 Bede Piroška H. 332
 Bedőházi János 399
 Beély Fidél 88–93
 Beissel, St. 142
 Beke Antal 12
 Békefi Remig 4
 Beksics Gusztáv 396
 Bél Mátyás 195, 225, 335
 Béla, III. (magyar király) 252
 Béla, IV. (magyar király) 252
 Beláts Pál 311
 Beldt, Melchior 294
 Belitska Béni 397
 Bellágh Rózsa 225

- Ben-Chorim, Schalom 186
 Benda Kálmán 230, 376
 Bene István 399
 Benedek Elek 60
 Beneéthy Máté 123–124
 Beneke, Eduárd 92
 Benger Miklós 412–417
 Beniczky Ödön 399
 Benkó József 320, 323
 Bényei Miklós 224
 Benyovszky Sándor 398–399
 Benz, Richard 144
 Benzling, Josef 133, 237
 Beóthy Ákos 397
 Beóthy Pál 400
 Beóthy Zsolt 282, 285
 Beóthyne Kozocsa Ildikó 434–440
 Bepler, Jill 466
 Berber 345
 Berchtoldt Ferenc 425
 Berchtold Zsigmond 271
 Berde Mária 59–60
 Berecz Ágnes 110
 Berend T. Iván 227
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 429–432
 Berg, K. 143
 Berg, Wolfgang 49
 Berger, Henrik 256
 Berger Ignác 397
 Berger Illés 245–259
 Berger Péter 247
 Berkovits Ilona 5, 7, 10, 14, 132, 135–137, 435–437
 Berlász Jenő 22
 Bernády György 58
 Bernardus de Bottone 105
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 141–142
 Bernhardt (könyvkereskedő) 231
 Bernolák Antal 312
 Bertalanffi Pál 335–336, 338
 Berzétei Gábor 374
 Berzeviczy Albert 284–285, 399
 Bethlen-család 207
 Bethlen Ádámné 361
 Bethlen Elek 215
 Bethlen Farkas 371
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 80, 203–204, 206–207, 237, 254, 260, 264, 373
 Bethlen Imre 209–216
 Bethlen István 207
 Bethlen János 80
 Bethlen Karolina 209
 Bethlen Kata 360
 Bethlen Miklós 77, 222
 Bethlen Pál 361
 Bethlen Péter 204
 Bethlen Sándor 209
 Bettenger 330
 Betulius I. Birken, Sigmund v.
 Beythe András 198
 Bèze, Theodore de (Beza Vezelius) 16, 21–22
 Bezerédy László 395
 Bezerédy Mária 271
 Bianca Sforza Mária (I. Miksa neje) 136
 Bianu, Ionan 155, 167, 261
 Bianu-Hdos 370
 Bihlmeyer, K. 186
 Binder I. Vietor, H.
 Binder Pál (Pavel) 156, 170–171
 Bircher, Martin 78, 464–465
 Birckmann, Arnold 237
 Birken, Sigmund v. 78–82
 Bíró Ferenc 333
 Bíró Lajos 430–431
 Bíró Márton I. Padányi Bíró M.
 Bíró Miklós 366
 Bissolo 271
 Bisterfeld, Johann Heinrich 207
 Bitskey István 461
 Blahó Pál 399
 Blaskovics Ferenc 398
 Blotius, Hugo I
 Blum (bécsi régiségkereskedő) 94
 Blumauer 331
 Blumenbach, Johann Friedrich 368
 Bober, P. 126
 Bocaccio 86
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 253, 348–349
 Bod Péter 162, 206, 225, 231, 246, 334, 407, 417–423
 Bodin 255, 258, 405
 Bodor Pál 374
 Bódy György 68
 Bogáti Farkas Mihály 409
 Bogdán Virgil 397
 Boghardt, Martin 179–180
 Bogislaw (pommerániai herceg) 240
 Bogoly József Ágoston 225–228, 281–291
 Bohatta, Hans 141, 314
 Boileau, Nicolas 231
 Bojthi Veres Gáspár 371

- Bóka József 277
 Bolyai Farkas 210
 Bonaventura, Szent 11
 Bonfini, Antonio 254–255
 Bonifác, VIII. (pápa) 13–14
 Bónis György 10–12, 14, 117, 119–124
 Bornemissza Miklós 73
 Boros Dezső 331
 Boros Gy. 409
 Boros István 82–83, 193–194
 Borosnyai L. János 368
 Borosnyai Zsigmond 405
 Borsa Gedeon 16–17, 28, 62–66, 82, 187–193, 224, 239–240, 241–242, 260, 301, 302–307
 Borsa Iván 10
 Bosák Nándor 462
 Botero 204
 Bovee, Jean-Paul 428
 Bozóky Éva 233–235
 Bőjthy Antal 362
 Bölcskei András 351–352
 Böltskéri József 321, 325
 Böröcz Enikő 233–235
 Braicu, Doina 169
 Brâncoveanu, Constantin (fejedelem) 170, 174, 267
 Brancovici, Sava 160–162, 166, 173, 176, 263
 Brandmyllerus, Jacobus 75–76
 Brant, Sebastian 141, 145–146
 Brassai (ifj. Halász Gyula) 58
 Brassai Major Márton 160
 Bredstyánszky András 312
 Brešťansky, Andres I. Bredstyánszky András
 Breu, Jörg 147
 Breuil, Georges du 345
 Briedl József I. Beély Fidél
 Brifau (könyvkereskedő) 231
 Brodarics István 255
 Brumoy 85
 Brutus János Mihály 245, 254–255
 Buřhak, Henryk 191–192
 Bullinger, Heinrich 16
 Bulovszky, Joannes 311
 Buluță, Gheorghe 260
 Bunea, Augustin 161
 Bura László 350
 Burda 256
 Burgkmair, Hans 147
 Busa Margit 463
 Bussow 21
 Buszirisz (tűrannosz) 408
 Butzmann, H. 141, 144
 Buzáki Puky Miklós 426–429
 Bürger, Thomas 465
 Büsching 330
 Byron, George Gordon 285
 Bzenski Rudolf 28
 Calagius, Andreas 68–74
 Calcagninus 409
 Calepinus, Ambrosius 333
 Calvisius 255
 Cambert d'Andres 353
 Campe, Joachim Heinrich 92, 339
 Cândia, Virgil 260
 Canisius, Petrus 309
 Cardanus, Hieronymus 409
 Carfoglio 345
 Carolinus, Petrus 22
 Cartoian, Nicolae 265
 Castelli, B. 411
 Cellarius, Christophorus 361
 Cerasinus, Johannes 69
 Ceregoni, Antonio 123
 Černý, Frantisek 116
 Chalupka, Ján 49
 Charland, Th. 11
 Chevalier, Ulysse 141–142
 Chimani, Leopold 93
 Chira, Gheorghe 161
 Chiriac de Moldavie 266
 Cholnoky Jenő 83–87
 Čičaj, Viliam 237–239
 Cicero, Marcus Tullius 20, 147, 357, 410, 412
 Ciocán János 398–399
 Cipariu, Timotei 158–159, 162, 167
 Ciperle, J. 229
 Ciprián, Szent 37
 Clapmarius, Arnoldus 405
 Clarké, John 204
 Claudianus 408
 Claus, Helmut 65
 Clemen, O. 132, 141, 146
 Cluverus, Philipp 81, 404
 Coing, Helmut 14
 Colbert, Jean-Baptiste 232
 Collin, Heinrich Josef von 92
 Comenius, Amos Johannes 228, 332, 362
 Comynnes 255
 Concha Károla 226

- Condé herceg 383
 Conert 327
 Cong, H. 117
 Conrad, Jakob Praetorius von Perlenberg 19
 Conti, Onofrio 233
 Corfus, Ilie 264
 Cornejos, Pedro 114
 Cornides Dániel 214, 231
 Costil, Pierre 16, 20–21
 Craftheim, Crato 68
 Cramer, J. D. 80, 86
 Cranach, Lucas 133, 271
 Creytens, Raymundus 5
 Cristachel-Panait, Ioana 169
 Cromerus 255
 Crons, E. 133
 Cubrzyńska-Leonarczyk Maria 466–467
 Cusanus 255
 Czakó Elemér 131
 Czapik Gyula 462
 Czeglédy Sándor 76
 Czuczor Gergely 2
 Czvittinger Dávid 246, 317

 Csáky Albin 97
 Csáky Imre 421
 Csáky Jánosné I. Vass Sámuelné
 Csáky Moritz 42
 Csalánffy 345
 Csanádi Pál 408
 Csanak Dóra 462
 Csanaki Máté 407–412
 Csánky 269
 Csaplovics János 51–53, 112
 Csapodi Csaba 98–99, 105–106, 193, 227
 Csapodiné Gárdonyi Klára 98–99, 105–106, 193–194
 Császáz Elemér 283
 Császtvay Tünde 237–239
 Csatkai Endre 301
 Csávossy Béla 395
 Csécsi János 334
 Csengery Antal 48
 Csengery Imre 395
 Csépnán István 328–331
 Csépnán János 331
 Csergő Bálint I. Kocsi Csergő Bálint
 Cserey Farkas 93, 211
 Cserey Mihály 162
 Csernátóni Vajda Sámuel 368–369, 373

 Csernovics Arzén 311, 314
 Csetri Elek 83, 204
 Csinády Gerő 334
 Csizmadia A. 123
 Csizmadia Károly I. Somogyi Károly
 Csohány János 315
 Csóka J. Lajos 197
 Csókás Péter I. Laskai Csókás Péter
 Csokonai Vitéz Mihály 110, 328–331, 351–352, 434
 Csombor Márton 411
 Csomós Mihály 366
 Csontos János 67, 123, 194, 258
 Csulyak István I. Miskolczi Csulyak István
 Csulai György 158, 161, 351, 357

 Dăia, Gheorghe 166, 168
 Dajka István I. Keserői Dajka István
 Damián Vazul 399
 Dan, Simonescu 155, 157, 170
 Dandolo (velencei dózse) 437
 Daněk, Petr 114
 Dániel 256
 Daniel Adam 73
 Daniel István 362
 Danielik J. 407
 Daniil, Andrean Pannonean 167–168, 172
 Dankó Imre 336
 Dante Alighieri 86, 434–440
 Dányádi S. György 406
 Darányi Kálmán 217
 Daun-család 94
 Daun, Heinrich gr. 94
 Dávid (őszövetégi király) 69, 131, 149–150, 152, 198, 202–203
 Dávid Ferenc 21, 30, 32, 34–35, 39
 Davidov, Dinko 309–312
 De Becker 419
 Debreceni Ember Pál 366
 Debreczeni Attila 235, 330, 351–352
 Debreczeni Tamás 155
 Degering, H. 144, 146
 Deguer, André 148
 Dehmlow, Raimund 240–241
 De Judicis, Vilmos I. Guillaume de la Jugée
 Deletant, Denis 160
 Demaxa, Eusenius I. Maksai Óse Péter
 Demény Lajos 155
 Demeter, Ignaz 92
 Demeter Júlia 110
 Demoszthenész 20

- Demsich István 413
 Dénes Sándor 341–342
 Dénes Tibor 290, 426
 Denifle, Heinrich 4, 14
 Denina, Carlo 86
 Denis, Michael 138, 189, 231
 Dernschwam János 22
 Déry Tibor 59
 Dessewffy József 463
 Destrez, Jean 2–3, 5–7, 13–14
 Dezsényi Béla 378, 426
 Dézsi Lajos 333
 Dienes László 61
 Dietrichstein, Adam 19
 Dietrichstein, Franz 19
 Dievoet, G. Van 122
 Dilthey, Wilhelm 87, 287
 Dimissevics, Basilius 312
 Diodorus Siculus 20
 Dionisziosz Halicarnassos 20
 Diophante 20
 Dobre mester 155, 264
 Dobrovics Milán 399
 Dobrovits Aladár 279
 Dóczy Lajos 283
 Dodgson, Campbell 132, 134
 Dolch, Walter 189
 Dold, Alban 300
 Dolezalek, G. 119
 Dományházi Edit 350
 Domsa Károlyné 102
 Donahue, C. 119
 Donatus 298, 300
 Dornavius, Caspar 409
 Dositei (jeruzsálemi pátriárka) 173
 Dovifat, Ernst 112
 Dózsa György 62–66
 Döbrentei Gábor 211, 320–321
 Dölle Ödön 92
 Dörnhöffer, F. 141, 143–144
 Dörnyei Sándor 315
 Drach-műhely 114
 Draskovits-család 270
 Dreghiciu, Doina 262, 268
 Dropan, Stefan 306
 Duchkowitsch, Wolfgang 385–386
 Duby, Georges 352–353
 Dudaş, Florian 157, 265
 Dudith I. Sbardellati
 Dudith András 16–27, 68–69
 Dudith János I. Sbardellati
 Dufresnoy, Lenglet 337
 Dugonics András 232–233
 Duma, Ioan 174, 267
 Durandus, Guillelmu 121
 Durić, Svetislav 309
 Dusch 321
 Duşu, Angela 260
 Duşu, Alexandru 260
 Dutka Ákos 342–343
 Dürer, Albrecht 133, 147–149
 Dziatzko, Karl 300
 Ebergényi 270
 Eckhardt Sándor 377
 Ecsedi István 334
 Ecsedy Judit, V. 76, 155–176, 260, 268
 Éder Zoltán 320
 Édes Gergely 231
 Egenolff nyomda 148, 150
 Eheim, Fritz 13
 Eichorn, Johann Gottfried 86–87
 Elekfi László 434
 Eleonóra császárné 138
 Elfen Miklós 420
 Ellebodus, Nicasius 237
 Elze, Reinhard 14
 Ember Pál I. Debreceni Ember Pál
 Emilian, P. S. 262, 267
 Emo-család 435
 Emőd Tamás 342–343
 Endes-család 215
 Endre Károly 58–60
 Endródi Sándor 431
 Endter-nyomda 79, 82
 Endter, Martin 82
 Engel Pál 10
 Engelmann, Wilhelm 333
 Engels, Friedrich 277
 Enyedi Sándor 209–216, 320–328
 Eobanus Hessus 409
 Eöse I. Óse-család
 Eötvös József 195
 Eötvös Loránd 195
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 21, 198, 205,
 408–409
 Erdei Klára 17
 Erdei László 434
 Erdélyi Ilona, T. 282
 Erdélyi János 282

- Erdélyi József 59
 Erdélyi Viktor 58
 Erdő Péter 1, 103–105, 117–129
 Erdődi Miklós 420
 Erdődy Sándor 271–272
 Ernst, Johann 329
 Ernzt Sándor 398
 Erstner 368
 Esterházy-család 66
 Esterházy (könyvkereskedő) 231
 Esterházy Ferenc 232
 Esterházy Imre 422–423
 Esterházy Kálmán 397–399, 401
 Esterházy Károly 99–100, 193, 460–461
 Esterházy Miklós (nádor) 247, 250, 254
 Esterházy Móric 104
 Esterházy Pál 110
 Esterházy Tamás 96
 Estienne-család 23
 Estreicher, Karol 417
 Esze Tamás 230
 Esztergályos Péter I. Kapornai E. P.
 Eubel, C. 118
 Euripidész 85–86, 233
 Eusebius 36–37
 Éva (őszövétségi) 185–186, 286
 Exner de Hirschberg, Balhasar 203–204
 Faber, Georgius 69
 Faber, Joannes I. Schmidt, Hans
 Fabian, Claudie 178
 Fabinyi Tibor 186, 315
 Fabri, B. 369
 Fabritius Károly 396
 Fallenbüchl Zoltán 225
 Faludi Ferenc 196, 335
 Faragó József 273
 Farkas Gábor 311–312
 Farkas István 345
 Farkas Mihály I. Bogáti Farkas Mihály
 Farkas Mózes 57, 61
 Farkas Pál 400
 Fassel, Horst Helge 80–81
 Fausius, Johannes Caspar 410
 Favorinus 408
 Fáy András 93
 Fazakas József 74, 76
 Fazy, James 427, 429
 Feather, John P. 180
 Fedorov, Ivan 306
 Fehér Katalin 88–93, 339–341, 463–464
 Fejér György 93
 Fejérpataky László 122, 294
 Fejérváry Gábor 49
 Fekete Csaba 75–76
 Fekete Gézáné 102, 225, 227
 Fekete Mihály 361
 Fekete Nagy Antal 65
 Félix (pápa) 36
 Fénelon, François 85, 231
 Fényes Elek 310
 Fenyő István 49, 51
 Fenyvessy Ferenc 396
 Ferdinánd, I. (magyar király) 115, 252
 Ferdinánd, II. (magyar király) 247, 253, 255–256
 Ferdinánd, III. (magyar király) 77
 Ferdinánd (nápolyi király) 133
 Ferdinánd főherceg 136
 Ferenc, Szent (Xavéri) 419
 Ferenc, I., (magyar király) 210
 Ferenc József (magyar király) 390
 Ferenczffy Lőrinc 245–248, 250, 253
 Ferenczy Gyula 57, 61
 Ferlicska Kálmán 398
 Festetics 112, 274–275, 330–331
 Feszty Adolf 396
 Feuerstein, Petra 465
 Fichtenau, Heinrich 133
 Fielding, Henry 467
 Filipich Lajos 399
 Fink-Erretera, Guy 2–3, 5, 7, 14
 Finta József 227
 Fiol 305–306
 Fitz József 137
 Flecha, Mateo 114
 Floridan I. Birken, Sigmund v.
 Fodor István 66
 Fogarasi István 158, 265, 370
 Fogarasi János 2
 Fogarasi Pap József 365
 Fogarasi Sámuel 209–210, 213, 215
 Font Márta 101
 Forgách Ferenc 239, 254–255
 Forró György 239
 Földvári Erzsébet 422
 Földvári Sándor 100–101, 307–314
 Fraknói Vilmos 195, 245–248, 256
 Franck, Andreas 239
 Franco, Giovanni Domenico 233
 Franciscs Norbert 297

- Francz Ede 430
 Frangepán Anna I. Zluny Frangepán Anna
 Frankenberg, Adolf 93
 Frankl Vilmos I. Fraknói Vilmos
 Fráter Loránt 400
 Frati, Lodovico 13
 Freys, Ernst 298, 302
 Fried István 41–55, 111–112, 462–463
 Friedell, E. 410
 Friedländer, M. J. 147–148
 Friedrich August (fejedelem) 19–20
 Frigyes, III. (német-római császár) 138, 143
 Frimmová, Eva 189
 Frobenius, Johannes 23
 Froschaver-kiadó 205
 Frölich Dávid 332, 334
 Fust 298, 300
 Fücksel, Hans 87
 Fügedi Erik 275
 Függel, Berthold 346
 Fülep Katalin 103–105, 435
 Fülöp Géza 99
- Gabelhofer 377
 Gábor G. 121
 Gábrriel Asztrik 2
 Gajtkó István 146
 Gál István 204
 Gál Sándor 399
 Galambos, F. 137
 Galatzi János 358, 369
 Galbert de Bruges 353
 Galenus, Claudius 24
 Galgóczi, Stephanus I. Nekesch Schuller, Daniel
 Gálos Rezső 208
 Gamauf, Gottlieb 301
 Gánóczy Antal 196
 Garai János 10
 Garber, Klaus 78, 80
 García, y García, A. 118
 Gárdonyi Albert 131
 Gárdonyi Klára I. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Gaselee, Sir Stephen 189
 Gayda 345
 Gedike 339, 341
 Gédoyen, Louis 224
 Geldner, Ferdinand 298, 300–301
 Gelei Katona István 108, 366
 Gelei Katona István, ifj. 204
 Gellért, Szent 106
- Gellert, Christian Fürchtegott 231, 361
 Genersich János 339–341
 Genest, Jean-François 3
 Genthon Egri József 278
 Gentilis de Monteflorum 122
 Georges, Heinrich 317
 Gerevich Lászlóné 13
 Gergely, Szent (Nissai) 20
 Gergely, I., Nagy, Szent (pápa) 131, 142, 149–150, 152
 Gergely, IX. (pápa) 104
 Gergye László 462–463
 Ghenadie, II. 264
 Ghenadie, III. I. Putilava, Gheorghe
 Gheorghe de Daia 266
 Ghibu, Onisifor 171, 175
 Ghilányi György 421
 Giehlow, K. 133
 Giesswein Sándor 399–400
 Glabert, Raoul 353
 Góbi Imre 234
 Goedeke, Karl 209
 Goethe, Johann Wolfgang 207–208, 284–285
 Goldis József 398
 Gombási István 368
 Gonsalve de Cord., Florian 85
 Gordonius, Jacobus 255
 Gorgiász 408
 Goția, Anton 167
 Gottesmann, Dorothea 307
 Gotthold, F. A. 93
 Gottsched, Johann Christoph 361
 Göckerl, Peter 295
 Gömöri György 68–74
 Görgey Artúr 195
 Görög Demeter 231, 372
 Götze, Franc. 422
 Grabarits István 194
 Graff, Theodor 239–240
 Gragger Róbert 282
 Grandpierre Emil 58
 Grecsák Károly 396
 Greguss Ágost 281–282
 Griep, Wolfgang 78
 Grimm és Wirsung nyomda 147–148
 Grosz 216
 Grote, Geert 186
 Grüll Tibor 282–295, 295–302
 Guilbert de Nogent 353
 Guillaume le Breton 353

- Guillaume de la Jugée 12, 14
 Gulácsy Irén 60
 Gulyás Pál 22, 100, 418
 Gusztini, Joannes 423
 Gutenberg, Johann 187, 292–295, 295–302
 Guts-Muts, J. F. 92
 Guttmann János 368
 Guyot, Bertrand G. 14
 Guzmics Izidor 89
- Gyalakuti Lázár János I. Lázár János
 Gyallay Domokos 59
 Gyárfás Elemér 58
 Gyarmathy Sámuel 210, 213–214
 Gyenes Imre 216–221
 Gyenis Vilmos 333
 Gyimesi István 232
 Gyirwa Vencel 108
 Gyömörey György 217
 Gyórfi István 374
 Gyórfy István 278
 Gyóry János 348
 Gyulai Pál 195, 282, 284
 Gyulai Lotti I. Vass Sámuelné
- Haase, Bohumil-kiadó 116
 Haebler, Konrad 181
 Haiman György 170–172, 198–203
 Haimerl, F. X. 138, 141–145
 Hajek, Tadeas 115
 Hajnal István 11
 Hajnal Mátyás 77
 Hajnóczy József 379
 Halász Előd 78
 Halász Gyula, ifj. I. Brassai
 Halász Lajos 399
 Han, Ulrich 187
 Handl József 430
 Hannulik Károly 196
 Harbsmeier, Michael 78
 Hari Péter 93
 Harmer, Thomas 86
 Harsdörffer, Philipp 78
 Hartenfels, Georg Serack 19
 Hartman von Aue 194
 Hartmann, Karl Julius 87
 Hatvani Imre 231
 Hatvani István 405–406
 Hatvany Lajos 59
 Hauer Ferenc 197
- Hauffen, A. 409
 Hausner Gábor 93
 Havas Sándor 49
 Haynald Lajos 193, 195
 Házi Jenő 67, 292, 295
 Hebrony József 399
 Héderváry Lajos 273
 Heffels, Monika 148
 Hegedűs Loránt 398, 401
 Hegedűs Nándor 341–342
 Hegerus, F. 409
 Hegyi Ferenc 232
 Heidegger 287
 Heinrich, Gusztáv 208
 Héjjas Eszter 224
 Hejnová, Miroslava 116
 Helena, Szent (császárné) 171
 Helmasperger, Ulrich 298, 300
 Helmeczy 53
 Heltai nyomda 28
 Heltai János 74–77, 322
 Henckel János 237
 Henkel, Gabriele 465
 Henricpetri, Sebastianus 23
 Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim 409
 Henricus de Segusio 104
 Henszlmann Imre 45–49, 51–54, 195, 436
 Hentzner, Paul 81
 Heppenstein, Frau von 209
 Herbart 92
 Herczeg Ferenc 398, 400–401
 Herdegen, Johann 79
 Herder, Johann Gottfried 84–85, 425
 Herepei János 75–76, 203–204, 206, 274, 279, 407–408
 Hergang, C. G. 93
 Hérits Antal 395
 Hermann Péter 344–345
 Hermann Zsuzsanna 136
 Herner János 22
 Herinnes (könyvkereskedő) 231
 Herodotosz 81, 86
 Herz, Andreas 465
 Herzan 272
 Hevenesi Gábor 239, 248, 332
 Hieronimy Károly 395
 Hilger, W. 136, 138
 Hindelang, Eduard 309
 Hirsch, August 410
 Hlaváček, Ivan 113

- Hlediková, Zdeňka 113
 Hochfeder, Caspar 241
 Hochfeder, Caspar-féle műhely 189
 Hochmeister, Martin 367
 Hochmeister, Márton ifj. 213–214
 Hock János 397–398
 Hodinka Antal 100–101, 307, 309, 314
 Hodor József I. Szentpéteri Hodor József
 Hodoş, Nervă 155, 167, 261
 Hodža, Michal Miloslav 45, 49
 Hody Gyula 399
 Hoffgreff-Heltai nyomda 240
 Hoffhalter, Raphael 260
 Hoffmann Edit 1
 Hoffmann Pál 395
 Hoffmann, W. 133
 Hoffmannová, Jaroslava 115
 Holbein, Hans, ifj. 147
 Holec, František 116
 Holl Béla 232–233, 245–248, 251, 257
 Hollstein, F. W. H. 134
 Holzmann, Michael 314
 Hóman Bálint 10
 Homérosz 85–86, 357
 Homonnai Eufrozina 407
 Hont Ferenc 301
 Honterus János 332, 334
 Honti Nándor 343
 Hopp Lajos 109, 196, 230–232, 348–350, 352–353
 Horányi A. 407
 Horányi Elek 231, 246, 417
 Hormayr báró 42
 Hornig Károly 309
 Hornyánszky Gyula 227
 Hornyánszky Viktor-féle könyvnyomda 225–227
 Horthy Miklós 233
 Horvát 324
 Horváth Ádám 110, 328–331
 Horváth András (Regéczi) 404
 Horváth János 98
 Horváth Károly 281, 288–290
 Horváth Mihály 395, 424, 429
 Horváth Tibor 99, 194
 Hubaldus de Pisa 119
 Hubay Ilona 293
 Huendler Vid 123
 Humery, Konrad 300
 Hunfalvy János 334
 Hunyadi János 21, 52, 348
 Hunyadi Mátyás, I. (magyar király) 21–22
 Hurmuzaki, E. 161
 Husung, Max Joseph 240–241
 Huszár Antal I. Nagy Ajtai Huszár Antal
 Huszti András 336, 338
 Hutten, Ulrich 148, 409
 Hübner, Johann 334
 Hübner, Michael 425
 Ichstatt, Fanni v. 209
 Ignác, Szent (Antiochiai) 37
 Ignác, Szent (Loyolai) 31, 110, 420
 Ignotus 60
 Ilia Mihály 342
 Ijić, Pavel 309–310, 312, 314
 Illésházy István 246
 Illésy János 77
 Illyés Bálint 397–398
 Illyés Gyula 277
 Illyés István 195
 Imre, Szent 106
 Imre Mihály 330
 Ince, IV. (pápa) 14
 Ingen, Ferdinand van 78
 Insulanus 409
 Intze István 358
 Iosif (ukrán nyomdász) 167, 169
 Ipolyi Arnold 436
 Irányi Dániel 396
 Ireneus, Szent (Lyoni) 36–37
 Isac, Emil 59
 Isaias (őszösvetségi) 185
 István, I., Szent (magyar király) 106, 192, 200, 253, 258
 István, V. (magyar király) 99
 István Dusan, III. (szerb uralkodó) 10
 Istvánffy Miklós 254–256
 Istvanovics, Mihai (nyomdász) 167, 170–172, 174–175, 267
 Iszokratész 408
 Iustiniana (könyvkereskedés) 231
 Ivan, Franz 386
 Iványi Béla 22, 131, 247
 Iványi Sándor 460–462
 Ivirean, Antim 171–172
 Izidor, Szent (Sevillai) 193
 Jablonski, P. E. 361–362
 Jacob Lucius, Transylvanus 240
 Jacobi 87
 Jacobus de Voragine 144

- Jacot 89
 Jacquin 368
 Jahn (lipcsei könyvkereskedő) 231
 Jakab Elek 209
 Jakab László 351–352
 Jakó Zsigmond 172, 260–261
 Jákob, Szent (apostol) 20
 Jakusith-család 311
 Jakusith András I. Orbovai Jakusith András
 Janauschek, L. 141
 Jancsó Elemér 210, 215, 369
 Jankovich Béla 400
 Jankovics József 16–27
 Jankovics Miklós 234
 János, Szent (evangelista) 36–37, 148, 170
 János (Szapolyai) (magyar király) 252–253
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 39, 108–109
 János nádor 234
 János István 110
 Janovits Jenő 57, 60
 Jansonius, Johannes 203
 Jantsó 366
 Jantsó-fivérek 368
 Jantsó Josef 368
 Jantsó Mihály 368
 Janus Pannonius 98
 Jászai Rezső 376, 387
 Jászi Oszkár 59
 Jean de Marmoutier 353
 Jellinek Arthur 397
 Jenei Károly 311–312
 Jentsch 345
 Jeromos, Szt. 39, 255
 Jessensky, Esaias 69
 Jewel, John 204
 Jičinský, Filoxen-nyomda 114
 Jičinský, Johann ifj. 114
 Johannes Andreae 1–15, 121
 Johannes de Gonessia 6
 Johannes Garnarius Gandensis 409
 Johannes Monachus 14
 Johannes Scretia Schotnovius a Zavorzitz 410
 Jókai Mór 111, 195
 Jónás Károly 389–403
 Jordanes 255
 Jordánszky Elek 195
 Jósika Samu 58
 Joszipovics (turopoljei) 53
 Jovius, Paulus 254–255
 József, Szent (Kalazanci) 232–233, 422
 József nádor 346
 József, I. (magyar király) 365
 József, II. (magyar király) 41–42, 137, 233, 239, 361, 423–425
 József Attila 277
 Juan de Borja 114
 Júdás (apostol) 109
 Jugler 87
 Juhász Gyula 59, 341–342
 Juhász István 155–156, 175, 370
 Juhász Kálmán 68
 Juhász Péter I. Méliusz Juhász Péter
 Justh Gyula 399
 Kaas Ivor 398
 Kacskovics Bálint 195
 Kádár György 358, 361, 363–364
 Kádár Imre 57, 60–61
 Kádár Jolán I. Pukánszky Kádár Jolán
 Kádár László 461
 Kaeppeli, Thomae 5
 Káldi György 104
 Kállay Miklós 290
 Kálmán Károly 398
 Kálvin János 31, 35, 39
 Kammerer Ernő 396–398, 401
 Kamp, Johann 114
 Kant, Immanuel 85, 89, 370
 Kántor Lajos 281–282
 Kanya Pál 234
 Kapornai Tornatoris (Esztergályos) Péter 207
 Kaposi József 435–436
 Kapper, Siegfried 116
 Karatajev, Ivan 307
 Kardeván Károly 283
 Kármán József 207–209
 Kármán Mór 93, 282
 Károlyi Gáspár 205, 317, 362
 Károly Róbert (magyar király) 252
 Károly (kis) Durrazoi (magyar király) 252
 Károly, III. (magyar király) 233
 Károly, VI. (francia király) 133
 Károly főherceg 136, 239
 Károly János 311–312
 Károlyi Antal 196
 Károlyi Gáspár 203
 Károlyi Péter 21
 Kárpáti László 307
 Karvalics, Z. László 277, 345–347
 Kašparová, Jaroslava 114

- Katona István 193, 195, 197–198, 214, 417–423
 Katona István I. Gelei Katona István
 Katona József 235
 Katona Lajos 287
 Kautz Gyula 395
 Kawecka-Gryczowa, Alodia 467
 Kaym, Urban 237
 Kazay E. 411
 Kazinczy Ferenc 89, 98, 210–211, 231–232, 320–
 321, 323–324, 326, 331, 336, 338, 462–463
 Kazinczy László 326
 Kázmér, IV. (lengyel király) 306
 Kecskeméthy István 399
 Keffer, Heinrich 300
 Kékesi János 193, 195
 Kelemen, VI. (pápa) 10, 12
 Kelemen Béla 163, 166
 Kellio, Nicolaus 315
 Keme (hun vezér) 252–253
 Kemény János 222, 371
 Kemény Sámuel 360
 Kemény Zsigmond 98
 Kempelen Béla 407
 Kende, S. 94–97
 Kendeffi János 321, 326–327
 Kendeffi Sára 360
 Ker, Neil R. 302
 Kerényi Ferenc 110, 281, 288–290
 Keresztény Jób 317, 320
 Keresztúri Pál 76–77, 207
 Keresztury Dezső 433
 Keserű Bálint 75, 206, 247, 350–351
 Keserői Dajka István 206
 Keserői Dajka János 198, 207
 Keveházi Katalin 22
 Kewe (hun vezér) 251
 Khuen-Héderváry 273
 Kičinský Johann 114
 Kilián István 107, 109–111, 461
 Kind-Doerne, Christiane 84
 Király György 73
 Király László 75
 Király Pál 184
 Kircher, Athanasius 406
 Kirchner, Joachim 133, 301, 372
 Kirinyi István 423–425
 Kirschner I. Cerasinus, Johannes
 Kirschtein I. Cerasinus, Johannes
 Kisbán Emil 415–416
 Kiséri György 357
 Kiss Albert 396
 Kiss Gergely 366
 Kiss Katalin 110
 Kiss Lajos 396, 434
 Kiss Miklós 368
 Kiszlingstein Sándor 87
 Klaniczay Tibor 93, 349
 Klapka György 195, 426–429
 Klapper, J. 143
 Klebersberg Kuno 307
 Klein, Johann Samuel 417, 420
 Klempa Károly 274–275
 Klesch Dániel 301
 Klicinszki 328
 Klimo György 193, 460
 Klopstock (könyvkereskedő) 231
 Knapp Éva 110, 130–154, 412–417
 Knaus, H. 140
 Knauz Nándor 137, 258
 Kneidl, Pravoslav 116
 Knobloch, Johann 104
 Knoll Károly 226
 Knorr (könyvkereskedő) 231
 Knorr, Peter 298
 Koch Mihály 430
 Kocsi Csergő Bálint 315
 Koerner, Valentin 186
 Kókay György 41, 99–100, 207–209, 222–223, 344–
 345, 372, 377, 379, 386, 423–425
 Kolár, Jaroslav 116
 Kolarich, Joannes 413
 Kollányi Ferenc 12
 Kollár Ádám Ferenc 197, 231
 Kollár, Ján 43, 46–52
 Koller Ignác 309
 Koller József 123, 196
 Kollonich László 193–195, 197
 Kollonich Lipót 174, 309
 Kolos István 52
 Koltay-Kastner Jenő 290
 Komáromi S. Benjámin 374
 Komáromy Lajos 184
 Komenský Jan A. I. Comenius, Amos Johannes
 Komorová, Klára 235–237
 Konác, Mikuláš 114
 Koncz József 206, 357, 359, 362–363, 371, 374
 Koncz Lajos 100
 Kondor Viktória, M. 225–227
 Konias, Antonin 115
 Kónyi Mária 105

- Konrad von Helmsdorf 186
 Konstantin, Szent (császár) 171
 Kontra Miklós 433–434
 Koós Judith 230
 Kopeczek Ferencz 430
 Kopp, Ulrich 65
 Korabinszky János Mátyás 333
 Koralka, Jiří 116
 Korányi, K. 120
 Korányiowa, J. 120
 Kornis Ferenc 422
 Kornrumpf, G. 140, 146
 Koroknay Éva, Sz. 194, 230
 Kós Károly 57–60
 Kosáry Domokos 46–48, 245, 335
 Kossuth Lajos 46–48, 50, 53, 426
 Kostić, Mita 307
 Kostlan, Antonin 114
 Kotvan, Imrich 189, 235–236
 Kovachich Márton György 223
 Kovachich, Stephanus 413
 Kovács Albert 397
 Kovács Béla 461
 Kovács István 330
 Kovács Mária 102
 Kovács Pál 108
 Kovács Sándor Iván 93, 95, 196, 333, 433
 Kovács Zsuzsanna 23
 Kovacsóczy Mihály 54
 Kovácsy Kálmán 400
 Kovalovszky Miklós 341–343
 Kovásznai Péter 406
 Kovásznai Tóth Sándor 231, 362–363, 366, 369, 371
 Kowalska, Halina 23
 Kozbialovicz Krizosztom 416–417
 Kozma Andor 400
 Kozocsa Ildikó I. Beóthyne Kozocsa Ildikó
 Kozocsa Sándor 272–274, 283
 Kőhalmi Béla 284
 Köleséri Sámuel 365
 Köpeczi Béla 227, 376–377
 Körmendi Géza 232
 Körmendy Kinga 1–15, 104–105
 Körmötzi János 213
 Körösi Csoma Sándor 83–87, 210, 213
 Körösi László 346
 Kralitzky, Anatolij 303–304, 306
 Kramarsik Károly 45–48, 50–51, 54–55
 Krammer, Wendel Matthias-nyomda 115
 Krantz, Albert 255
 Kranz, Herbert 346
 Kraus, Franz Xaver 435
 Krause, Friedhilde 240–241
 Krauss (könyvkereskedő) 231
 Krebs, Jean-Daniel 80
 Krejčová, Helena 116
 Krekwitz, Georg 332
 Kreskay Imre 350
 Krestiansky, Jobs 315, 317
 Kriesch, Wilhelm 345
 Kristóf György 283
 Krisztína (svéd királynő) 19–20
 Kríza Ildikó 110
 Kröll, Joachim 78–79
 Krummacher, Hans-Henrik 80
 Krüss, Hugo Andras 241
 Kubicza Pál 395
 Kubina József 397
 Kubinyi Ferenc 436
 Kudela, Jiří 116
 Kulcsár Péter 245–259, 333
 Kummer Antal 312
 Kummer, Ladislaus 416
 Kunhegyi Miklós 432
 Kunotovic (nyomdász) 157
 Kurdwanów, Jacobus de 124
 Kurzböck-nyomda 307
 Kuttner, Stephan 14
 Kuzmik, Jozef 317
 Küllös Imola 196
 Künzle, Pius 5, 184
 Küry Klára 432
 Labincev, Ju. A. 466
 Labsánszky János 315, 317, 320
 Lackner Kristóf 301
 Laczkó András 330
 Laczkó Aranka 60
 Ladányi Sándor 77, 315
 Lafayette, Maria Joseph du Motier de 384
 La Fontaine, Jean de 273
 Lajos, I. (magyar király) 10–11, 14–15, 99, 120, 252, 435
 Lajos, II. (magyar király) 136, 252, 255
 Lajos, XIV. (francia király) 377
 Lánczy Gyula 396
 Lang, W. Helmut 386
 Láng István 227
 Láng Lajos 400
 Láng Mihály 400

- Langer, Eduard 189
 Lardreau, Guy 352–353
 Laskai, Andreas 336
 Laskai Csókás Péter 30, 34, 38–40
 Laskai Osvát 108
 László, I., Szent (magyar király) 73, 106, 195, 252, 432
 László, V. (magyar király) 252
 László Mihály 396, 400
 Latzkovits Miklós 350
 Lauf-Nobilis Judit 103–105
 Laufenberg, Heinrich von 142
 Lázár-család 270, 336
 Lázár János 332, 334, 336–338, 361
 Lázár Miklós 336
 Lebrecht Mihály 333
 Ledvinka, Václav 113–116
 Lehotzky Antal 398
 Lehrs, M. 149
 Leinbater Mihály 295
 Le Jay, Gab. Francisco 328–330
 Leleszi János 33
 Lendl Adolf 398
 Lengyel József 213
 Leopold, Alexander 239
 Leroquais, V. 142
 Le Sage 85
 Leskő József 462
 Lethenyei Imre 247
 Librowski, S. 119
 Liebardus, Carolus 409
 Lieli Pál 312
 Ligeti Ernő 57, 59–61
 Linder György 397
 Lindner Gusztáv 399
 Lingván Mihály 66, 68
 Linné, Carl von 368
 Lipót, I. (magyar király) 80, 320
 Lipót, II. (magyar király) 41, 324
 Lippai Sámuel 419
 Lippay György 245
 Lipsius, Justus 255, 405–406
 Lischerong Gáspár 196
 Liszt Ferenc 195
 Lisztes László 235
 Lobkowitz-család 115
 Lochner, Christoph 79
 Locke, John 92–93, 339
 Logofăt, Dumitru 161, 167–168
 Lórántffy Zsuzsanna 77
 Lorintz 261
 Losonczi István 334, 338
 Lósy-Schmidt Ede 406
 Löffel, Andreas 294
 Lókös István 461
 Löwe (pozsonyi könyvkereskedő) 231
 Löwei Sámuel 407
 Lubac, Henri 11
 Lucius, Ludovicus 369
 Lucskay Mihály 302–303, 306
 Ludányi Mária 110
 Ludolphus de Saxonía 144
 Lukács, Szent (evangelista) 36–37
 Lukács László 32, 317
 Lukács Móric 44–45, 48–49, 52, 54–55
 Lukácsy Béla 396
 Lukáts Gyula 397
 Lukcsics Pál 309
 Lukianosz 408–409
 Lukinich Imre 307, 348
 Lupas János 160–161, 172, 174, 263
 Lupaş, Marina I. 162, 263
 Luther Márton 21, 31, 35, 85, 150, 198, 234, 237, 320, 325
 Lymnington 345
 Machiavelli, Niccoló 85–86
 Macjuk, O. 306
 Madách Imre 195, 281–291
 Madarász József 398
 Madas Edit 6, 103–105, 105–106, 302
 Maffei, Domenico 2
 Magyar László András 407–412
 Magyary-Kossa Gyula 189
 Magyi János 123
 Mailáth János 51–52, 54
 Maior, Ioannes 404
 Maior, Petru 370
 Majakovszkij, Vlagyimir 277
 Majláth Béla 94–97
 Major Márton I. Brassai Major Márton
 Makarenko ezredes 273–274, 277
 Makkai László 315
 Makkai Sándor 59
 Makkai Zoltán 346
 Makó Pál 196
 Maksai Óse Péter 203–207
 Malagola, Carlo 4, 7, 14
 Malipiero, Giacomo 19
 Malonyay 278

- Mályusz Elemér 234
 Mandonnet, Petri 143
 Mangra, Vasile 263
 Manlius, Joannes 239
 Mannagetta (könyvkereskedő) 231
 Mannius, Joannes 420
 Manojlovics Gábor 400
 Mantuano Rezső 389
 Manutius, Aldus 16
 Márai Sándor 59
 Marcus d' Ephése 20
 Marcell Péter 83–87, 426–429
 Mareş, Alexandru 261
 Margalits E. 412
 Margit főhercegnő 141
 Margittai Péter 366
 Mária, Szűz 36, 109, 131, 140–142, 144–145, 148–149, 152, 186, 232
 Mária Anjou (magyar királynő) 252
 Mária királyné (Lajos, II. magyar király neje) 136–137
 Mária (nápolyi királyné) 99
 Mária Dorottyia (János nádor felesége) 234
 Mária Terézia (magyar királynő) 196–197, 225, 322, 405, 460
 Marinelli-König, Getrude 111–112
 Marinelli-Marcacci, Olga 5
 Mariosa Jakab 196
 Márki Sándor 58, 332, 334
 Márkus Rozália 376–388
 Marmontel, Belisaire 85
 Marosi Mihály 363
 Marosi-Molter család 363
 Marót Károly 58
 Marrow, J. H. 185–186
 Martinovics Ignác 431
 Martos Erzsébet, Z. 393
 Marx, Karl 277
 Márza, Eva 168, 260–268
 Márza, Iacob 168, 262
 Masen, Jacob 108
 Máté, Szent (evangélista) 36
 Máté Jánosné I. Ujfalvi Krisztina
 Matkó István 173
 Mátyás, I. (magyar király) 63, 98–99, 133, 252, 254, 435, 437
 Mátyás, II. (magyar király) 246–247, 253, 256, 258
 Mátyus István 363
 Maulbertsch, Franz Anton 309
 Maurer, Joseph 309
 Mauss (pesti könyvkereskedő) 231
 Mautter, Nicolaus 294
 Mazal, Otto 10
 Mazilu, Dan Horia 172
 Medgyesi Pál 366
 Mednyánszky Alajos 42
 Medvedich Balázs 198
 Megyer József 232
 Megyeri Zsigmond I. Sámbar Megyeri Zsigmond
 Mehmed pasa 73
 Mehmed, IV. (török szultán) 80
 Melich János 303, 333
 Melischek, Gabriele 112–113
 Méliusz Juhász Péter 21, 39
 Menhardt, H. 136, 138
 Merényi Lajos 67
 Merle 86
 Merzbacher, Dieter 465
 Mészáros István 335
 Meszlényi 88
 Metastasio, Pietro 231
 Meteş, Stefan 265
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 44–45, 55
 Mezey László 103–105, 122, 302
 Michael, Horst 149
 Michalek Mano 460, 462
 Micu-Klein, Inochentie 268
 Migazzi-család 270
 Migne, J.-P. 141
 Mihail Ştefan de Valachie 267
 Miha(j)lovits Andre 399
 Mihalik Sándor 429–432
 Mihályfalvi János 231
 Míka, Zdeněk 116
 Mike-család 270
 Mikes Kelemen 460
 Miklós Jutka 342–343
 Miksa, I. (magyar király) 252, 255
 Miksa, I. (német-római császár) 133–134, 136, 138, 141, 147–148, 153–154, 192
 Mikszáth Kálmán 98, 111, 396–399, 431
 Milde, Wolfgang 92, 465
 Milkau, Fritz 241
 Miller, Peter 92
 Milovanović, Nikolas 309–310
 Minio-Paluello, Laurentius 194
 Mirabeau, Gabriel Honoré Victor Riqueti de 381, 384
 Misalector Teutophilus 315

- Mišanič, O. V. 304, 306
 Miskolczi Csulyak István 333
 Mitrovics Gyula 283, 290
 Moerbeke, Guillelmus de 82–83, 194
 Moldvai Kiriak 167, 169–170, 175
 Molière, Jean-Baptiste 110
 Mollay Károly 62, 294
 Molnár Aladár 332
 Molnár Borbála 231
 Molnár István 374
 Molnár János 93, 195, 335
 Molnár Sámuel 374
 Mommsen, Theodor 195
 Monok István 4, 16–27, 93, 113–116, 237–239, 333, 357
 Monostory Klára 433
 Mortensen, Frau 83–84
 Mortzfeld, Peter 465
 Morvay Győző 282
 Moškoř, Milan 116
 Mossóczy Zakariás 22, 237
 Mózes (ószövetségi) 36–37, 203, 300
 Mózes András 370
 Mózes Huba 61, 109–111
 Möhle, Hans 147
 Möncke, Gisella 62
 Mulder, W. 186
 Munkácsy Mihály 195
 Munkácsy Mihályné 195
 Muntz, Johannes 189
 Muratori, Lud. Ant. 86
 Muşlea, Ioan 174, 264
 Musper, Heinrich Theodor 134–135, 147–151
 Muther, R. 134
 Mutius Scaevola 421
 Müller, Donat 93
 Münster, Sebastian 205, 255
 Mylius Conradus Niddanus 405

 Naamathites, Sophar 317
 Nádasy Ferenc 78–79, 196, 246, 248, 250
 Nádasy Tamás 67
 Nádasi János 419
 Nagy András 374
 Nagy Antal I. Fekete Nagy Antal
 Nagy Dániel 57–60
 Nagy Erzsébet 87–88
 Nagy György 110
 Nagy Gyula 60
 Nagy István 110, 358, 374

 Nagy József 368
 Nagy Lajos 277
 Nagy Mihály 341
 Nagy Miklós 394
 Nagy Sámuel 231
 Nagy Zsigmond 363
 Nagy Ajtai Huszár Antal 209
 Naláczi István 162
 Nánási István 369
 Nasturel, Udriste 172
 Návay Lajos 400
 Negker, Jost de 134
 Négyesy László 283
 Nekesch Schuller, Daniel 207
 Nemegeyi János 366
 Neményi Ambrus 396
 Nemeskéri Erika 111
 Németh Andor 59
 Németh G. Béla 281
 Németh Gyula 278
 Németh S. Katalin 78–82, 223–225
 Németh Mária 224–225
 Németh Noémi 22, 357
 Nemirovskij, E. L. 306
 Nesselrode, F. G. 208
 Neuberg és Führenberg (könyvkereskedő) 231
 Neumarkt, Johannes von 143
 Newenstein (könyvkereskedő) 231
 Nicolai (nyomdász) 167, 175
 Niccoló di Giacomo da Bologna 1, 5–6, 13, 15
 Nicolaus von Löwen 140
 Nicolaus de Lyra 203
 Nicolaus, Jiří 114
 Niemeyer, Chr. 93
 Niewöhner, Friedrich 466
 Nigrinus, Georg 114
 Nilles, Nicolaus 174–175
 Nixon, Howard M. 302
 Nobel Mór 430
 Notker Balbulus 141
 Novotný, Jan 115
 Nowacki, J. 125
 Nuska, Bohumil 115
 Nussbächer, Gernot 162

 Nyáry Jenő 49
 Nyáry Pál 73, 390, 395
 Nyási Demeter 123–124
 Nyíró József 57, 59–60, 434
 Nyíró Sámuel 360

- Oates, J. C. T. 189
 Odescalchy Arthur 396
 Odescalchi, Luigi 34
 Ohly, F. 186–187
 Ohridi, Ștefan I. Ștefán
 Ojtozi Eszter 307, 314–320, 404–407, 466–467
 Oktoich 306
 Oláh-család 66
 Oláh Ilona 67–68
 Oláh Miklós 22, 66–68, 237, 254
 Oláh Orsolya 67–68
 Oláhcsászár Miklós 66–68
 Oldenbourg, Friedrich 82
 Oltványi Ambrus 41
 Opitz, Martin 81
 Oporinus, Johannes 23
 Oprea (nyomdász, protopópa) 167–168, 170, 172
 Orbán, II. (pápa) 142
 Orbán Balázs 396–397
 Orbovai Jakusith András 311
 Ordericus Vitalis 353
 Orelli Zoltán 430
 Origenész 37
 Orléans hercege 384
 Orlovsky Géza 93
 Ormis, Ján V. 43
 Oros, Olexandr 306
 Orosius 255
 Orosz, Joseph v. 44
 Országh László 433–434
 Ortutay Gyula 279
 Ortvay Tivadar 137
 Osterwald, Joannes Fridericus 422
 Ostiensis 14
 Osvát Kálmán 56
 Ottó (magyar király) 252
 Ovidius, Publius Naso 81
- Őse-család 204
 Őse Péter I. Maksai Őse Péter
 Ötvös Péter 22
- Paál Árpád 57–58, 60–61
 Paas, John Roger 79
 Pach Zsigmond 277
 Pachenstein de Hallis 82
 Pachenstein, Georgius 82
 Pachenstein, Johannes 82
 Păcurariu, Mircea 173
 Padacz, W. 125
- Padányi Biró Márton 309, 312–314
 Paep, Johannes 237
 Paintner Mihály 419
 Pais Sámuel 366
 Paikoss Endre 404
 Pajorin Klára 23
 Pál, Szent 36–37, 170, 184, 427
 Palacios, Ferdinand 124
 Palágyi Menyhért 282
 Palecsek Iván 400
 Pálffy-család 189
 Palkovič 42
 Pálos Bernardin 42
 Palma Károly Ferenc 195–196
 Palmerston, Lord 426
 Pálóczi Horváth Ádám 231
 Pánek, Jaroslav 115
 Panka Károly 390
 Panzer, Georg Wolfgang 132, 189, 237
 Pap József I. Fogarasi Pap József
 Pápa Mihály I. Tóth Pápa Mihály
 Pápai Imre 77
 Pápai Páriz Ferenc 336, 362, 366
 Papp László 105
 Pappos 20
 Pasor, Georgius 405
 Pásztor Antal 345
 Pásztor Lajos 6
 Patachich Ádám 82, 193–198
 Pataki János 194
 Patykiewicz, W. 125
 Pauler Ákos 282
 Pauli, Johannes 150
 Paulus, N. 140
 Paupié, Kurt 113
 Pavel, Eugen 156–157, 168–170, 175, 261
 Pavercsik Ilona 106–107, 225, 320, 421–422
 Pawluk, T. 119
 Payr Sándor 67–68
 Pázmány Péter 198, 239, 350
 Peček, M. 228
 Péchy Tamás 396
 Pécsi Ferenc 73
 Péczeli József 231
 Pehm József 309, 314
 Pekár Gyula 398, 400–401
 Perczel Dezső 398
 Perényi József 101, 209–210
 Pergen (rendőrminiszter) 386
 Perna, Petrus 23

- Pešek, Jiří 113–116
 Pestalozzi, Johann Heinrich 92
 Pesty Frigyes 247, 395
 Péter, Szent (apostol) 36, 190, 427
 Peter Barth-féle könyvkereskedés 362
 Péteri Takács József 93
 Pethe Ferenc 202–203
 Petik Ambrus 335–336, 338
 Petki Barbara (Apafi György özvegye) 74
 Petki Zsuzsanna 422
 Petőfi Sándor 98
 Petrarka mester 134–135, 147–148, 150–152
 Petrenková, Emília 235–237
 Petrik Géza 106, 200, 202, 412, 415–416, 418, 421–422
 Petrov, Alexej Leonidovič 303, 306
 Petroszky Sándor 93
 Petrus de Barleoneibus 7
 Petrušević, Anton S. 304, 306
 Pétzeli József 322
 Pfeffer, Karl 426–427
 Pfeifer János 309
 Pfeiffer, Peter 465
 Pfister, Albrecht 300
 Picinardus, Hieronymus 19
 Pickering, F. P. 185
 Picco della Mirandola, Giovanni 408
 Pierre de Limoges 6
 Pindaros 85, 408
 Pinter I. Vietor, Hieronymus
 Pintér Gábor 350, 407, 418
 Pintér Márta Zsuzsanna 107–109, 109–111
 Pirckheimer, Biblialdus 409
 Pisa, Alfonso 32, 40
 Piscator, Johann 207
 Plantin, Christoph 23
 Planzer D. 184
 Platthy Mathias 424–425
 Plautus, Titus Maccius 110, 233, 301, 365
 Plecnik, Joze 228
 Plocek, Václav 113
 Plutarkhosz 20
 Pócsi Katalin 332–338
 Podmaniczky 234
 Pohlana (könyvkereskedő) 231
 Pokorny, Jiří 115
 Pole, Reginald 20
 Politianus 409
 Polikárp, Szent (Smirnai) 37, 162
 Pomaro, Gabriella 4
 Pomogáts Béla 56–61
 Pont Zsuzsa 350
 Poór János 377
 Popescu, Rodica 168, 261, 266
 Popović, Petrus 309
 Popovics György 399
 Popp, Vasile 156, 265
 Pór Antal 120
 Possevino, Antonio 31–32
 Pozsgay Imre 227
 Pöstyéni Tamás 121
 Pray György 196, 214
 Pražák, Jiří 113
 Preirer, Georg 294
 Proclus 20
 Procopius 255
 Prodan, David 370
 Prohászka Ottokár 100, 282
 Prokop, Gy. 120
 Prónay 234
 Pseudo-Longinus 20
 Pseudo Niccolò 6
 Ptašník, Joannes 305
 Ptolemaiosz, Claudius 20, 255
 Pukánszky Béla 48
 Pukánszky Kádár Jolán 315, 331, 351–352
 Puky Miklós I. Buzáki Puky Miklós
 Pulszky Ágost 395, 397, 401
 Pulszky Ferenc 41, 43–55, 94–97, 195, 395
 Pulszky Károly 396
 Pusch, Joannes 34
 Putilava, Gheorghe 160–161
 Pürer, Heinz 386
 Pyritz 78
 Raabe, Paul 464
 Ráday-család 230
 Ráday Gedeon 230–231, 320
 Ráday Pál 230–231
 Radnóti Aladár 278
 Radó Polikárp 194, 292
 Radocsay Dénes 194
 Radu (protopópa) 156
 Răduțiu, Aurel 159
 Radvánszky 234
 Radványszky Béla 396
 Rákócziak 373
 Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 237
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 222, 230–231

- Rákóczi György I. (erdélyi fejedelem) 77, 108, 155–156, 207, 264–265, 404, 407
 Rákóczi György II. (erdélyi fejedelem) 160, 173
 Rákóczi Pál 198
 Rákóczi Zsigmond 77
 Rákosi Mátyás 277
 Rákosi Viktor 398, 400
 Rambaldi, P. L. 435–436
 Ransanus, Petrus 254
 Ranschburg Gusztáv 189
 Rapant, Daniel 44
 Raț, Ștefan de Kișfalău, – Micești 266
 Rát Mátyás 425
 Ratdolt, Erhard 144
 Ravasz László 282
 Regéczi Horváth András I. Horváth András
 Regiomontanus, Joannes 187
 Reichersdorffer, Georg 332
 Reinhard, Franck 345
 Reizner János 77
 Rejtő István 111, 227
 Reményik Sándor 59
 Révai József 231–233
 Révay Péter 254, 311
 Rezey Sylvius 397
 Rháday 325
 Rhédei Zsigmondné 322, 361
 Rheder, Melchior 73
 Ribarič, M. 228–229
 Ribics Ferenc Xavér 312
 Richter, F. G. 93
 Richterová, Alena 115
 Riedl Frigyes 283
 Rimely Károly 137
 Rindfleisch, Daniel 69
 Ritter Károly 430
 Robertson, William 86
 Robespierre, Maximilien de 376
 Rohden, Peter Richard 346
 Rolny, W. 119, 126
 Román Sándor 396
 Romhányi Károly 131
 Rónay István 395–396
 Roosevelt 345
 Rosenbaum, Karol 52
 Rosenberg-család (Csehország) 115
 Rosenberg-család I. Széll-család
 Rosenfeld, Hellmut 78
 Roskoványi István 358
 Rosner Mátyás 332
 Rostaházy Kálmán 396
 Rosty Kálmán 419
 Róth Ernő 292
 Rotwicz, Melchior 73
 Rouse, Mary A. 3–4, 14
 Rouse, Richard H. 3–4, 14
 Rousseau, Jean-Jacques 92, 273, 339
 Rozgonyi Varga (Sutor) János 207
 Rózsa György 78–79, 81, 102–103, 227
 Rózsa Mária 112–113, 378
 Rozsnyai Dávid 371
 Rozsondai Marianne 98–99, 105, 295–302
 Royer Ferenc Antal 197
 Ruchon, François 428
 Rudas László 277
 Rudolf, I. (magyar király) 73–74, 246, 253, 255–258
 Ruh, K. 184–185
 Ruland, Martin 410
 Ruli aga 311
 Rummy Károly György 43, 47
 Rupert von Deutz 185
 Ruppelt, Georg 464
 Rus Iosif 266
 Rusu de Sibrel 265
 Rybisch, Gotfried 73
 Rysavá, Eva 116
 Sabellicus 255
 Sabov, Eumenij 303
 Sack, Vera 65
 Sajó Géza 194
 Sak, Jurij 303
 Saktorová, Helena 235–237
 Salamon (magyar király) 251
 Salamon Ferenc 282
 Salianus, Jacobus 255
 Sámbar Mátyás 419
 Sámbar Megyeri Zsigmond 419
 Sándor, VI. (pápa) 144
 Sándor, VIII. (pápa) 20
 Sándor István 417
 Sándor József 58
 Sandrar, Johann 81
 Sarbak Gábor 103–105
 Sárkány János 419
 Sárközy István 328, 330–331
 Sárói N. János 357
 Sartori, Franz 112
 Sartorius (nyomdász) 73
 Sashegyi Oszkár 385, 387

- Sasvári Dezső 292
 Sbardellati (Dudith) János Ágoston 16
 Scaliger, Josephus Justus 255
 Scaliger, Julius Caesar 409
 Schaller, Jacobus 237
 Schäufelein, Hans 147
 Schaumburg, Georg I. von 298, 300
 Schedel, Hartmann 143, 182
 Schedius Lajos 233
 Scheffczyk, L. 185
 Scheffer 345
 Schelwer-család 270
 Scheiber Sándor 292
 Scheidig, W. 147
 Scherr, T. 93
 Scheurl-család 62
 Scheurl, Christoph (II) 66
 Scheurl, Siegfried Freiherr von 62
 Schiller, Johann Ch. 86
 Schlözer, August Ludwig 212, 214, 321, 326–328, 340
 Schmidt, Hans 239
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 333
 Schmidt-Glinzer, Helwig 464
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 241
 Schneider, Cornelia 300
 Schneider, Heinrich 298
 Schneider, K. 142, 144
 Schnitz 345
 Scholtz János 272
 Schonaeus, Cornelius 301
 Schooner, Hugues 2–3, 14
 Schottenloher, Karl 66
 Schönberg, Oswald 466
 Schöndorf, K. E. 144
 Schönfeld-nyomda 115
 Schönsperger, Hans 132
 Schönsperger, Johann, id. 133–134
 Schönsperger nyomda 147, 150
 Schöpflin Aladár 286
 Schramm, Hans Peter 177–183
 Schreck, Wolfgang 34
 Schreiber Frigyes 397–398
 Schreiber, W. L. 142
 Schroeder, Klaus H. 81
 Schuhardt, Christian 287
 Schulte, J. F. von 121
 Schultingius, Cornelius 301
 Schulz, J. H. 93
 Schulzer, 92
 Schumacher, J. 410
 Schütz Antal 100
 Schütz, Walter 112
 Schwarz, Blasi 295
 Schwegler Kristóf 195
 Sebastianovich Ferenc 196
 Sebestyén György 102–103
 Sebestyén Kálmán 463
 Sebestyén Mihály 203–207, 357–375
 Seethaler, József 112–113, 189–192
 Segesvári Bálint 408
 Segesvári Lajos 231, 405–406
 Seidlitz, W. von 151
 Seisenegger, Jakob 136
 Senckenberg és Kayserling (könyvkereskedő) 231
 Sepsi Andrea 110
 Şerban Cantacuzino (Havasalföldi fejedelem) 163
 Seregély István 99–100
 Servet Mihály 39
 Seuse, Heinrich 184–186
 Shamotulanus, Georgius 121
 Sheridan 467
 Siderius János 407
 Siklós Margit 434
 Silagi, Denis 41
 Silvan Othmar 139, 147
 Silvestru (szerzetes) 156–158
 Šimeček, Zdenek 115
 Simeon (ószövetségi) 199
 Simler, Josias 16
 Simon János 358, 362, 364–365, 368
 Simonescu, Dan 260–261
 Simonič, Simeon Stefan 303
 Simonyi Iván 396
 Simonyi Zsigmond 195
 Simonyi-Semadam Sándor 399–400
 Őincái, George 158
 Šindelář, Karel 116
 Sincerus 44
 Sinclair, Upton 277
 Singrenius, Johannes 190–192
 Sipos Domokos 58, 60
 Sipos-Richter Teréz 439
 Sisics Nándor 400
 Skarga, Piotr 349
 Slapan György 295
 Sluterus, Severinus 406
 Smetana, Ján 236
 Smolová-Kropáčová, Věra 115
 Smrček, Otto 116

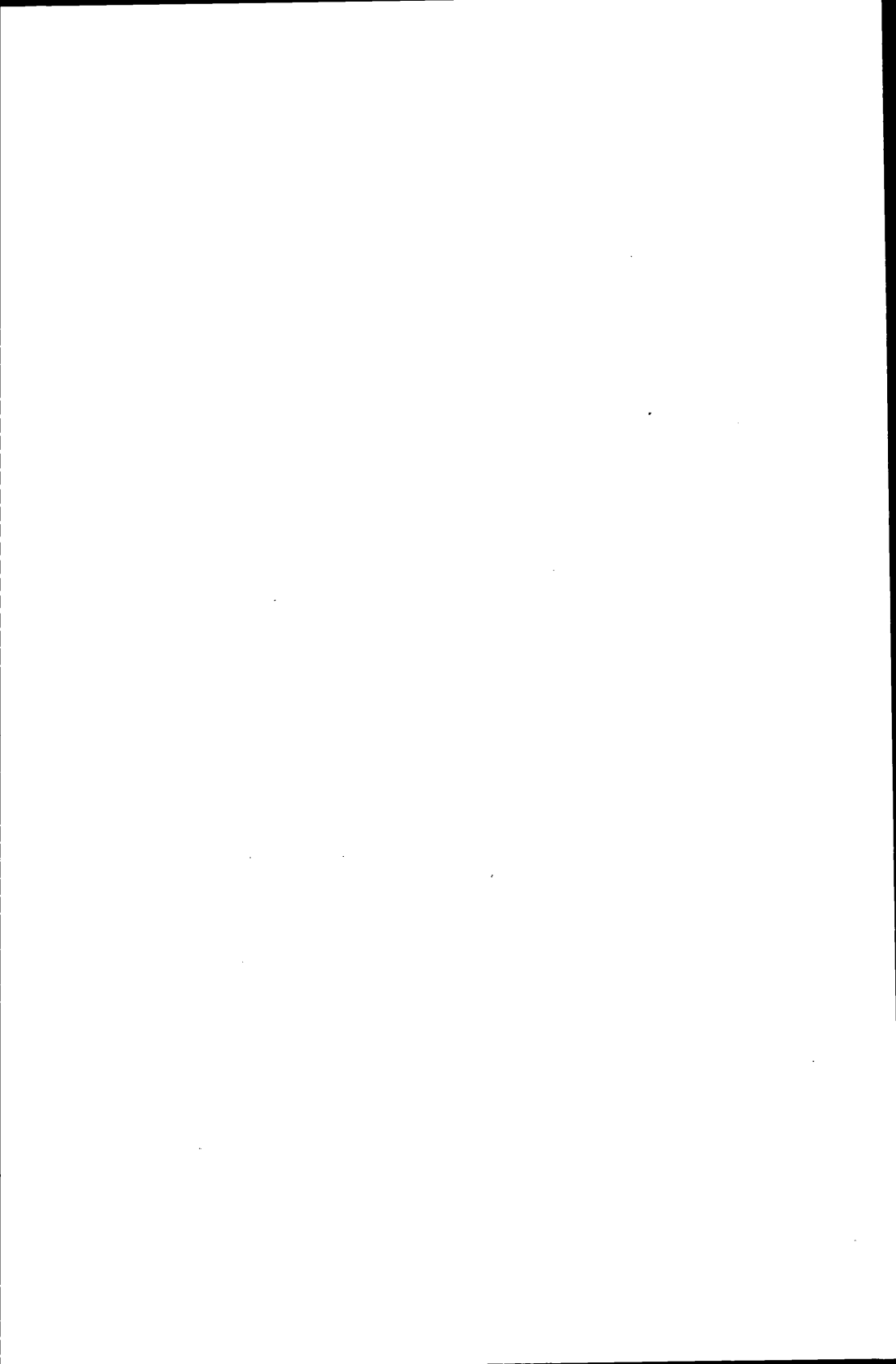
- Soffy (perzsa császár) 63
 Sokolowski, A. 124
 Solohov, Mihail 277
 Solf, Sabine 464
 Soltész Zoltánné 194, 237–239, 240–241, 293
 Sólyom Jenő 234
 Somkuti Gabriella 93–97, 224
 Sommer, Cornelius 194
 Sommervogel, Carlos 315
 Somogyi István 346
 Somogyi (Csizmazia) Károly 87–88
 Somogyvári Gyula 232
 Somossy Ignác 395
 Sonnenfeld Adolf 341, 343
 Sonnevend Péter 100
 Sóos András l. Szűcs András
 Soós Ferenc 404
 Soperling, G. 410
 Sophoklész 85
 Sóron László 100
 Spahr, B. L. 79
 Spányik Glicér 93
 Spielenberg Sámuel 368
 Spielmann Mihály 205–206, 358, 364
 Spranger, Eduard 287
 Sréter Alfréd 397
 Stamprech, Franz 379, 385
 Stanislaus, Szent 421
 Staud Géza 196, 301, 461
 Stäudlin, Carl Friedrich 87
 Ștefan Tipografal 265
 Ștefan Mihai 267
 Ștefan, Simion 156–159, 170, 262–266
 Stefanidze l. Istvanovics, Mihai
 Stefansvili l. Istvanovics, Mihai
 Stegmüller, O. 142
 Steinbeck, John 277
 Steiner, Hans 148, 150
 Stejskal, Karel 114
 Stelzer, Winfried 13
 Stepán István 73
 Storno 271
 Ștrempel, Gabriel 156, 159
 Strabon 81, 255
 Strohmayer (besúgó) 231
 Strutz, Barbara 465
 Stuhlmann, M. H. 84
 Štúr 52
 Sugár István 68
 Suhites, Baldad 317
 Surmin György 399
 Šuštar, B. 229
 Svatos, Michal 114
 Svatošová, Hana 116
 Swift, Jonathan 467
 Sylvester Péter János 217
 Szabó András 196, 358, 369
 Szabó Dávid 322
 Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Ervin 100
 Szabó Ferenc 110, 398
 Szabó Géza 418
 Szabó György 61
 Szabó István l. Szombati Szabó István
 Szabó Károly 28, 74, 155, 158, 170, 304, 309, 315, 417, 419–420
 Szabó Lőrinc 59
 Szabó Miklós 203–204
 Szabó Péter 110
 Szabó Sámuel 366
 Szalai Zoltánné 296
 Szalárdi János 371
 Szálka Irma 315
 Szamosközy István 73
 Szamotulski, Grzegorz 121
 Szántó (Arator) István 31–32, 349
 Szántó Tibor 194, 198
 Szapáry Györgyné 271
 Szaplóczay Miklós 398
 Szász Károly 282, 288–289, 397, 400
 Szász Zsombor 399
 Szászký-Tomka János 231
 Szathmári Pap Mihály 320, 322, 406
 Szathmári Sámuel l. Váradi Szathmári Sámuel
 Szatmár-Némethi Mihály 366
 Szatmárnémeti Pap István 334–335, 338
 Szauder József 223, 230
 Szczucki, Lech 17, 23
 Széchen grófok 270
 Széchényi Ferenc 112, 231
 Széchényi György 77
 Széchényi István 44–45, 47, 271, 273, 283
 Széchényi János 271
 Széchényi Júlia 98
 Széchényi Lajos 97
 Széchényi Móríc 271
 Széchenyi Tivadar 398
 Szécsi Domonkos 12
 Szecskó Károly 462

- Szegedy János 200
 Székely Ádám 93
 Székely György I. Dózsa György
 Székely Jakab 63
 Székely László 162
 Székely Márton 358–359, 366
 Székely Mihály 430
 Szekfű Gyula 10, 348
 Szelényi Ödön 339
 Szelepcsényi György 315
 Szelestei N. László 66–68, 82, 99, 106–107, 193–
 198, 225, 238, 417–423
 Széll (Rosenberg) család 270
 Szenci Molnár Albert 198, 206, 333, 407, 409
 Szende Katalin 294
 Szendrei Janka 103–105
 Szentes Reginald 108
 Szentgyörgyi István 60
 Szentgyörgyi (esperes) 331
 Szentimrei Jenő 57–61
 Szentirmai, A. 124
 Szentiványi Dezső 309
 Szentiványi Márton 420
 Szentiványi R. 123
 Szentkereszty Pál 200
 Szentkirályi Zoltán 399
 Szentpéteri Hodor József 231
 Szent-Simoni József 405
 Szép Beáta 328–331
 Szepessy Tibor 23
 Szepsi Csombor Márton 333–334
 Szerdahelyi György 196
 Szigeti István 207
 Szigeti Kilián 292
 Sziklay László 45–46, 52
 Szikszai Hellopaeus Bálint 198
 Szilágyi András 110
 Szilágyi Dezső 395, 397–398
 Szilágyi Farkas 371
 Szilágyi Ferenc 83–84, 463
 Szilágyi Gábor 352–353
 Szilágyi Imre 228–229
 Szilágyi József 358
 Szilágyi Mihály 358, 364
 Szilágyi Sámuel 231
 Szilágyi Sándor 77, 130
 Szilárdy Zoltán 232
 Szily Kálmán 334
 Szinnyei József 87, 100, 226, 246, 303, 315, 404–405,
 407–408, 415, 418, 424
 Szlabey Györgyi 439
 Szluha László 94
 Szokolai Dániel 331
 Szokolyai Anderkó István 404
 Szombati Szabó István 57
 Szontagh Gusztáv 424
 Szontagh Pál 288, 396
 Szőnyi Éva 224
 Szőnyi Virág Mihály 405
 Szörényi Sándor 418
 Szörényi László 196
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 277
 Sztarchich Lőrinc 413
 Sztelhó Gábor 235
 Sztřípszky Hiador 158, 163, 166, 168–171, 304, 306,
 419
 Szucsics Pál 195
 Szuhány Ferentz 323
 Szujski, J. 124
 Szűcs András 206
 Szűnésziosz 408–409
 Tabéry Géza 56–57, 59, 61
 Tacitus, Publius Cornelius 81
 Takács József I. Péteri Takács József
 Tállyai Pál 256
 Tamás, Szent (Aquinoi) 3, 82, 143
 Tamás Lajos 158
 Tamás Pál 227
 Tángl, M. 118
 Tannstetter, Georg 190–192
 Tapolcsányi Gergely 232
 Tapolczai Bertalan 122
 Táray Andor 396
 Táray Ferenc 60
 Tárnai Andor 186, 348
 Tasso, Torquato 86
 Tauscher Béla 400
 Tavernerius, Amatus 237
 Taxonyi János 335
 Telegdi Miklós 22, 418
 Teleki 112, 214
 Teleki-család 362
 Teleki Géza, gr. 347
 Teleki Imre 321, 327–328
 Teleki Jánosné 361
 Teleki József 362
 Teleki Józsefné 361
 Teleki László 362
 Teleki Mihály 362

- Teleki Pál 334, 400
 Teleki Sámuel 325, 362–363
 Teleki Sándor 398
 Telgársky, Jozef 236
 Témáni Elifáz 314–320
 Temesvári Pelbárt 108, 144
 Tepelea, Gabriel 265
 Terbe Lajos 348
 Terentius, Publius Terentius Afer 301
 Tertullianus 37
 Tétsi Miklós 358, 360–361, 368, 371
 Deutsch 204
 Thallóczy Lajos 173
 Thaly Kálmán 399
 Theiner, Agustinus 10
 Themanites Eliphaz (álnév) I. Témáni Elifáz
 Theodosie (havasalföldi metropolita) 173
 Theofil püspök 166, 173
 Théophrastes 20
 Therszitész 408
 Thioly, F. T. 427
 Thököly Imre 431
 Thukyrides 20
 Thun Leó 44
 Thuránszky Pál 217
 Thury Etele 405, 407
 Thurzó György 237
 Thurzó János 305
 Tiepolo 276
 Tímár Kálmán 193, 197
 Tisza István 400
 Todoreszku 167–168
 Toldalaghi László 361
 Toldalagi Mihály 422
 Toldy Ferenc 88–89, 137, 195, 463
 Tolnai Gábor 336
 Tolnai Vilmos 281–291, 348
 Tolsztoj 277
 Toma (nyomdász) 167, 170
 Tomescu, Mircea 260–264
 Tomicki-család 69
 Tomka-Szászky János 335
 Tommaso Amadeo da Ferrara 123
 Tompa László 59–60
 Tompa Mihály 98
 Tonk Sándor 22, 203–204, 207, 350, 357–358
 Topai, Toma 161
 Topic, Franz 115
 Tordai Ádám 350
 Torma Károly 49
 Toroczka Ferenc 207
 Torstensson, Lennart 19
 Tóth András 225
 Tóth Árpád 59
 Tóth Kálmán 395
 Tóth Pápa Mihály 93
 Tóth Péter 110
 Tóth Sándor I. Kovásznai Tóth Sándor
 Tóth Tihamér 100
 Tótfalusi Kis Miklós 172, 198–199, 202–203, 365
 Töppler 272
 Török József 128
 Transchenfels Emil 398, 400
 Trapp 339–341
 Traszümakhosz 408
 Trausch, Joseph 207
 Trefort Ágoston 48
 Trenck, Friedrich 377
 Treugosorius Irenophilus 314
 Triod 306
 Tritheim 255
 Trócsányi György 390
 Tröster, Johann 80
 Trusen, W. 117
 Tsétsi János 407
 Tumlér, Ján Jozef 424
 Turóczi-Trostler József 79, 81, 409
 Turrerinus, J. A. 361–362
 Tüll Alajos 335
 Türr István 195
 Tüskés Gábor 110, 348–350, 413, 464–466
 Udvari István 101, 307
 Ugron Gábor 399
 Újfalvi Krisztina 320, 322–323
 Ulanowski, B. 119, 124–126
 Ulászló, I. (magyar király) 252
 Ulászló, II. (magyar király) 65, 136, 252
 Ullein–Reviczky Antal 345
 Ulrich, Anton hg. 78
 Unterkircher, Franz 133, 136, 138–139
 Urbach, Ioannes 121
 Urfus, Valtentin 115
 Utitz, Josef 286
 Uzsai János 1, 7, 10, 12, 122
 Ürményi Bernát 397
 Ürményi József 93
 Ürményi Miksa 395
 Vadász Sándor 377

- Vagnolus de Mevania 122
 Vajda Sámuel I. Csernátomi Vajda Sámuel
 Vajkovic Imre 195–196
 Valach, Julius 305
 Valentin, Jean-Marie 110
 Vály András 321, 323–325
 Vanvilliers 85
 Váradi Baranyi László 334–335, 338
 Váradi Szathmári Sámuel 406
 Várady Balázs 193
 Várady Gábor 395
 Várdai Béla 283
 Varga András 16
 Varga Imre 107–109, 110, 232–233, 350–351, 460–462
 Varga Imréné 294
 Varga János I. Rozgonyi Varga János
 Vargha 185
 Vargha B. 330
 Vargha György 334
 Vargha Zoltán 426
 Várhelyi Ilona 110
 Varjas Béla 257
 Váró Ferenc 206
 Vas Béla 432
 Vásárhelyi 368
 Vásárhelyi János 193
 Vásárhelyi Judit 333, 406
 Vásárhelyi Pál 432
 Vásári Miklós 12–13
 Vass Sámuelné 211
 Vasiliu (protópópa) 168
 Vay 234
 Vay Borbála I. Teleki Jánosné
 Vazul, Szent, Nagy 37
 Vecsei I. Vetsei
 Vécsey Tamás 395
 Vekene, Emil van der 241–242
 Vekerdi László 227
 Velencei Katalin 235–237
 Vencel, IV. (cseh király) 114, 133
 Veres Gáspár I. Bojthi Veres Gáspár
 Veres József 397
 Veress Endre 13, 28, 30, 34, 155
 Verestói 322
 Verestói György, ifj. 405
 Vértesy Miklós 194
 Vesalius 23
 Veszprémy László 103–105
 Vetsei (Pataki vagy Pap) István 334, 338
 Vetulani, A. 121
 Viczián János 100
 Vietor, Hieronymus 190–192
 Vietor és Singrenius-féle műhely 190–192
 Vígh Károly 42
 Vigyázó Ferenc 296
 Villers, Charles François Dominique de 85
 Vincent, Antoine 203–204
 Vincent, Franz von 209
 Vincent, Maria Magdalena 209
 Vinci Zoba János I. Zoba, Ioan
 Vincze Gábor 417
 Viola Ernő 328
 Virág Mihály I. Szőnyi Virág Mihály
 Viski János 374
 Vita Zsigmond 207
 Vitályos László 341–343
 Vitéz Imre 321, 323
 Vitéz János 187, 194
 Vitéz József 323
 Vitovský, Jakub 114
 Vitus (prépost) 114
 Vizi Mária 110
 Vizkelety András 62, 78, 103–105, 132, 140, 143–144, 146, 194, 302
 Voetius, Gisbertus 404
 Voigt Vilmos 196
 Voinovich Géza 281, 283, 285
 Voit Krisztina 269–280, 345–347
 Volkmann, Ludwig 435
 Volkmann, Rolf 240–241
 Voltaire, François Marie Arouet 85, 273, 467
 Vossius, Isak 19, 21
 Vovko, A. 229
 Völker, P. G. 140–141, 146
 Vörös Antal 196
 Vörösmarty Mihály 49, 102–103
 Vuillemin-Diem, G. 83
 Wackernagel, Ph. 141, 143
 Wagner, Blasizij 292
 Wagner, Ernst 80
 Wagner József 396
 Wagner Károly 196
 Waldapfel József 277
 Walde, Otto 16–20, 27
 Wallenstein, Emanuel 254
 Walter Gyula 59
 Wappler cég 368
 Wass Krisztina 360

- Weber 283
 Wehli Tünde 1, 103–105
 Wehmer, C. 133–134
 Weigel, Johann Christoph 329–330
 Weingand-Wigand és Köpff (könyvkereskedő) 231
 Weiteni Orbán 294
 Weller Emil 132, 314–315, 317
 Wenzig, Joseph 43
 Werbóczy István 200–202
 Werner, Arnold 465
 Werner Györgyné 434
 Werner Gyula 400
 Werthes, Klemens 331
 Wesselényi Miklós 49, 273
 Weszprémi István 198, 407, 417
 Weyrauch, Erdmann 465
 Wężyk, Piotr 69
 Wicken, Georgius 408
 Widmann, Hans 298
 Widmanstetter-féle nyomda 239
 Widmanstetter, Georg 239
 Willeumier-Schalij, J. M. 185
 Wilmart, A. 142
 Wimpfeling, Jakob 141
 Winckler, Michaelis 132
 Windisch Éva, V. 77, 222–223
 Windisch Károly Gottlieb 333
 Windischgrätz, Gottlieb von 80
 Winkler Mihály 136–137
 Winkler Pál 193, 197
 Winsch 345
 Wissin, Kaspar Zacharias 115
 Winterburger-műhely 189
 Witte, Karl 435–436
 Wittenbach 371
 Wix Györgyné 224
 Wizdálková, Bedriska 114
 Wójcik, W. 124, 126
 Wolf-Dieter, Otte 465
 Wolff-Christian 336
 Wolff, Samuel 69
 Wülpacher 1, 14
 Xenophon 85
 Ybl Miklós 390
 Zágoni István 60
 Zahn, Peter 181
 Zamponi, Stefano 4–5, 14
 Zápolya János 108
 Zay 234
 Zay Károly 53
 Zedler, Albrecht 300–301
 Zedler, Gottfried 298
 Zedlitz báró 44–45
 Zeiller, Martin 81
 Zelenyák János 400
 Zelliger Alajos 88
 Zeman, Herbert 42
 Zeyk János 214
 Zichy Jenő 396, 399
 Zichy Péter 421
 Zilahi 322
 Zilahi Sámuel 231, 358, 365, 368–369, 371
 Zimmermann, H. 147
 Zinner, Ernst 189
 Zluny Frangepán Anna 67
 Zoba, Ioan (din Vint) 161, 163, 166–169, 266
 Zollikofer, Georg Joachim 85
 Zoványi Jenő 77, 317, 404–407, 419
 Zrínyi Ádám 96–97
 Zrínyi Miklós 47, 52, 79, 93–97, 222, 231
 Zrínyi Péter 80
 Zsámboki János 22, 69, 233, 245, 254
 Zsatkovics Kálmán 303
 Zsigmond (magyar király) 252
 Zsigmond, III. (jengyel király) 306
 Zsók Béla 110
 Zsolt Béla 57, 59

**A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának
egy magyar vonatkozású kódexe**

Az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 2042. jelzetű 14. századi kódexe Johannes Andreae *Glossa ordinaria in Librum sextum*, valamint *Lectura in arborem affinitatis* című művét tartalmazza. Az 1350-es évekre datált, Niccolò di Giacomo da Bologna fiatalkori miniaturáival és műhelyében készített díszítéseket is tartalmazó kézirat 1548-ig Magyarországon volt használatban. Az egykori Hofbibliothekben 1576 óta tartják számon.¹ A kódexszel eddig csak művészettörténeti szempontból foglalkoztak. Ennek alapján téves következtéseket vontak le a kódex magyar tulajdonosára, használgójára.² A kodikológiai vizsgálat kibővítette a kutatási szempontokat és új eredményre vezetett.

Johannes Andreae (†1348) kánonjogásznak a bécsi kódexben lévő két műve a középkori kánonjogi oktatás klasszikus tananyagába tartozott. Az ún. *libri extraordinarii* közé sorolták. Ez azt jelentette, hogy nemcsak a professzorok, hanem a tanítás engedélyével rendelkező diákok is előadhatták a benne foglaltakat.³ A középkori egyetemeken az oktatás alapja a *lectura* volt. A *ius canonum* (kánonjog) esetében az egyházi jogszabálygyűjteményekben (*Decretum Gratiani*, *Decretales*, *Liber sextus*, *Clementinae*) a tanár az előírt szövegrészt (*textus*) felolvasta (*lectio*), majd magyarázatot (*glossa*), illetve kommentárt (*lectura seu commentaria*) fűzött hozzá. A tanárok kötelesek voltak a meghatározott rend szerint előadni a jogforrást. Az előadásról a tanulók diktálás

¹ 1548-ból német nyelvű bejegyzés olvasható a kódex f. 118v-n: „Herr dem Will geschech Wülpa-cher.” A kódex hátsó kőtestáblájának belső oldalán az alsó pergamenvisszahajtás alatt a M 4002 jelzet található, amit már Hugo Blotius bécsi udvari könyvtáros adott a kötetnek 1576 előtt. Vö. *Kódexek* 108.

² *Kódexek* N. 65. – Wehli Tünde felkérésére foglalkoztam a kódex lehetséges magyar tulajdonosának azonosításával. KÖRMENDY Kinga: *Megjegyzések Uzsai János kódexéhez*. In: HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Előszó, jegyz. szerk. WEHLI Tünde. Bp. 1992. 221–222.

³ ERDŐ Péter: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Praenotanda ad Codicem. Roma, 1990. 80–81, 85. Itt köszönöm meg Erdő Péternek a kódex kánonjogi problémáinak megoldásához adott segítségét.

alapján jegyzetet készíthettek. Nehézséget okozott mint az oktatásban, mind a tanulásban, hogy a jogforrás-szövegek nehezen voltak hozzáférhetők.⁴

Az egyetemek különböző fakultásain tartott előadások alapjául szolgáló művek szövegeit tartalmazó, ún. egyetemi kéziratoknak a középkori egyetemek mellett külön másolási gyakorlata alakult ki.⁵ Az ún. stationarius a nála elhelyezett mű kéziratát meghatározott díj ellenében másolásra kölcsönadta. De nem a teljes művet, hanem csak annak egy részét, azt meghatározott terjedelmű másolási egységekre, ún. peciára bontva.⁶ A peciára bontott mű kéziratát, amelynek szövegét az egyetem hivatalosan ellenőrizte és amelynek sokszorosítását felügyelte, exemplarnak nevezték.⁷ A másoló mindig egy peciát kapott másolásra, és ezt lemásolva kölcsönözte és másolta a következőt. A visszakapott peciát a stationarius egy másik másolónak kölcsönözte ki. Egy művet ezzel a módszerrel egyidőben több példányban lehetett sokszorosítani. Nem egy másolat készült az egymás utáni részek (ívfüzetek) egyidőben való másolásával, ahogy a nagyobb másolóműhelyekben eddig is dolgoztak. A stationarius közreműködésével készült másolatok lapszélén mindig jelölték a lemásolt vagy a következő pecia számát. Általában a p., p^a, pe, pec. rövidítést használták, római számmal együtt. A pecia-jellel megjelölt szövegkezdet, ill. szövegvégződés alapján lehet azonosítani az azonos exemplarról készült másolatokat, az egyes exemplarokat, valamint azonnal felismerhetők az egyetemi könyvkultúrához tartozó kéziratok.⁸

A kutatás számára biztos támpontul az eddig ismert egyetemi kéziratok és az egyetemek statutumai szolgálnak, amelyek szabályozták a stationarius mű-

⁴ MAFFEI, Domenico: *Un trattato di Bonaccorso degli Elisei e piu antichi statuti dello Studio di Bologna nel manoscritto 22 della Robbins Collection* = Bulletin of Medieval Canon Law. New series. 5 (1975). 101. — *Handbuch* 73–75.

⁵ A Biblia, Sententiae, a kánon- és civiljog, orvostudomány, ezek magyarázatai, valamint a filozófia, teológia, beszéd- és legendagyűjtemények hivatalosan előadott szövegeiről készült másolatokban találunk ún. pecia-jeleket. Nem találunk viszont az ún. nem egyetemi kéziratokban, azaz a liturgikus kódexekben és egyéb, kisebb, meghatározott közösség számára másolt kéziratokban. Vö. *Destrez* 19–20.

⁶ A pecia vagy petia középkori latin terminus technicus, darabot jelent. A legváltozatosabb szövegkörnyezetben fordul elő. Pl. földdarabka, szövedarab. Így jelenti a könyvnek azokat a darabjait is, amit még nem kötöttek össze. Vö. *Schooner* 17–18. A pecia szó ez utóbbi értelemben használatos a nemzetközi könyvtörténeti szakirodalomban a nemzeti nyelvű alakok mellett. A magyar nyelvben a pecia szónak *pece* és *pecéz* főnév és igealakban a körülhatárolás, kijelölés értelme van meg, beleértve a könyvben való jellel megjelölést is, elsősorban a régebbi nyelvhasználatban. Vö.: CZUCZOR Gergely — FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1870. 5. köt. 129–130. A magyar nyelvű könyvtörténeti szakirodalomban egyedül Gábel Asztrik foglalkozott a pecia-jeles kódexek problémájával. Ő ív-nek fordította a pecia szót. Vö. GÁBEL Asztrik: *A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja*. Liturgikus és egyetemi kódexek. = MKSz LXI (1937). 299–300. Mivel az ív a kodikológiában füzet jelentéssel nem ugyanazt a részegységet jelöli mint a pecia, részünkről a nemzetközi szakirodalomban is használatos pecia kifejezést megtartva, pecia-jeles vagy pecia-jellel ellátott kéziratok megnevezéssel említjük az egyetemi kéziratokat.

⁷ *Fink-Errera* 242.

⁸ *Schooner* 20–21, 27.

kódését is. Ezek alapján az 1270–1350 közötti időszakból rendelkezünk leginkább feltárt forrásokkal. Sajnálatos tény, hogy a kódexkatalógusok csak kivételes esetekben tüntették fel a kódexekben lévő pecia-jeleket. Ez nagyon megnehezíti a források áttekintését és a módszer elterjedésének megfigyelését.⁹ A kutatók jelenlegi tapasztalata szerint az egyetemeken a 13. század közepétől lehet a pecia módszerrel történt másolás rendszerességét nyomon követni. Az alkalmazás kizárólagos elsőbbsége Bologna ill. Párizs javára az eddig ismert és feldolgozott kéziratok alapján nem dönthető el. Párizsban a teológiai előadások és a *Biblia*, Bolognában a jogi oktatáshoz szükséges jogforrások kerültek először pecia módszerrel sokszorosításra.¹⁰ A párizsi stationariusok tevékenységének kutatói azon a véleményen vannak, hogy a módszert Bolognából vették át, és a párizsi egyetem sajátos szükségleteinek megfelelően alakították ki. Ebben a folyamatban döntő jelentőségűnek látják a domonkos tudósok tevékenységét.¹¹

A pecia-jeles egyetemi kéziratokra Aquinói Szent Tamás műveinek kritikai kiadása kapcsán figyeltek fel. Az első összefoglalás ebből kiindulva Jean Destrez munkája. A mai napig alapműként számoltartott tanulmányának az a végkövetkeztetése, hogy mindig egy exemplarról másoltak, és a stationariusok tevékenysége teljes mértékben megfelelt az egyetemek által előírt szabályoknak. Ezt a merev és változatlan szabályosságot a későbbi kutatás ugyan nem látja igazolhatónak, de óriási, az eredeti kéziratok vizsgálatain alapuló anyagismertetést ma sem lehet figyelmen kívül hagyni.¹² A jelenkori kutatásnak továbbra is Aquinói Tamás életművének szövegkritikai problémái, a kéziratok hagyomány, a középkori autográf és hiteles szöveg fogalma, valamint az ehhez kapcsolódó terminus technikusok fogalmi tisztázásai állnak a középpontjában.¹³ A mintapéldány, illetve a több exemplar léte, azonosítása elsősorban a középkori jogtörténet forrásainak feltáróit és kutatóit foglalkoztatta és foglalkoztatja.¹⁴

⁹ Uo. 25–26. – Pecia-jelzést és másolásra vonatkozó bejegyzést közöl BARTONIEK Emma az Országos Széchényi Könyvtár Cod. 65. jelzetű, 14. századi itáliai civiljogi kódexéből. L. Uő.: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 54–55.

¹⁰ Schooner 25.

¹¹ Rouse 78–85. – A koldulórendek konventjeinek nagy szerepére a módszer elterjesztésében l. még Schooner 27–28.

¹² Destrez 11–42. – Destrez kéziratok hagyatékáról l. BATAILLON, Louis Jacques: *La fond Jean Destrez-Guy Fink-Errera à la bibliothèque du Saulchoir*. In: *La production du livre* 13–15.

¹³ *La production du livre* 12, 155–252, 285–308.

¹⁴ BATTELLI, Giulio: *Le pecie della glossa ordinaria al Digesto, al codice e alle decretalii in un elenco bolognese del trecento*. In: BATTELLI, G.: *Scritti scelti*. Codici, Documenti, Archivi. Roma, 1975. 397–418. – Uő.: *Osservazioni sull' Exemplar*. In: *La production du livre* 115–123. – GENEST, Jean-François: *Le fonds juridique d'un stationnaire italien à la fin du XVIIIe siècle: matériaux nouveaux pour servir à l'histoire de la pecia*. In: *La production du livre* 133–154.

A mintapéldány szövegének sokszorosításával foglalkozó stationariusok működése azonban nemcsak előnyt jelentett az egyetemek számára. A növekvő visszaélések megszüntetésére az egyetemek testületi erejük megerősödésével ellenőrzésük alá vonták a pecia kölcsönzésének és másolásának folyamatában résztvevőket.¹⁵

A bolgónai egyetem 14. század eleji statutumai előírták az oktatás módját, a hivatalos tananyagot, szabályozták és ellenőrizték a másolásra kerülő tananyag szövegének a hitelességét, a stationarius és a librarius működését, tevékenységét.¹⁶ Az exemplar szövegének hitelességére, a jó szövegre az ún. peciariusok ügyeltek. Bolognában 6 peciariust választottak. Az ultramontánokat és az itáliaikat 3-3 személy képviselte. Ők évente kijelöltek egy helyet, ahol a stationariusoknak kötelező volt az exemplarokat bemutatni. A szövegellenőrzés után kötelezték őket a szövegromlás helyeinek, ill. a rossz szövegű pecia, a *pecia corrupta* vagy *pecia falsa* kijavítására. Ezzel (a stationarius költségén) külön személyt, correctort bíztak meg.¹⁷ A javítás tényét jelölték, cor[rectum] jelzéssel. A statutumok azt is előírták, hogy az egyes művek hány másolható peciára voltak bonthatók, ezek száma és ára szintén meghatározott volt. E taxatio alapján a Bécsben lévő Apparatus Johannis Andreae super sexto libro decretalium „sunt XVIII et dimid. quaterni, taxati VII sol.”¹⁸

A szakirodalomban ismertetett pecia-jelzéssel ellátott Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázatokban azonban ettől eltérő pecia számjelzésekkel találkozunk. G. Pomaro a firenzei könyvtárak pecia-jeles kánonjogi kézíratainak feldolgozásakor olyan Johannes Andreae kommentárral ellátott *Liber sextus* exemplarokat ismertetett, amik 35 ill. 37 peciából álltak. Közülük a 37 peciát tartalmazó kézirat olasz eredetű.¹⁹ S. Zamponi a jogi kéziratok exemplar 29 problémáival foglalkozva arra a következtetésre jutott, hogy az egyetemek álláspontjában az exemplarokkal kapcsolatban két időszakot lehet megkülönböztetni. Az első időszakban a meghatározott és szigorúan megkövetelt pecia-szám, a meghatározott másolási díj az exemplar egyedi voltát volt hivatva biztosítani. A második időszakban a stationariusnál elhelyezett exemplar gyakorlati hasznosításáról volt szó. Abban az esetben, ha a kereskedelem törvényei kikényszerítették, több egyidejűleg érvényes exemplar lehetett. A másola-

¹⁵ Rouse 46. L. még: ROUSE, Richard H. – ROUSE, Mary, A.: *A könyvkereskedelem a párizsi egyetemen a XIII. század második és a XIV. század első felében*. In: *A könyves kultúra. A XIV–XVII. század. I. Válogatás az angolszász szakirodalomból*. Szerk. MONOK István. I. köt. Szeged, 1992. 17–20.

¹⁶ Denifle 291–297. – *Malagola* 5–44, 47–172. – BÉKEFI Remig: *A bolognai egyetem XIV. és XV. századi statutumai*. Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 7. szám. Bp. 1901. 4–24.

¹⁷ Denifle 279. – *Malagola* 20–21, 28–30.

¹⁸ Denifle 298. – *Malagola* 32.

¹⁹ POMARO, Gabriella: *Manoscritti peciati di diritto canonico nelle biblioteche fiorentine*. Studi medievali. Ser. 3. 22 (1981). 422. 6. sz. jegyzet.

ti példányok mindenben egyeztek az eredetivel.²⁰ S. Zamponi a jogi kéziratok exemplarjainak vizsgálatai során foglalkozott a bolognai statutum taxatiójában megjelölt quaternus másolási egységgel is. Szerinte a quaternus az exemplar szövegének felosztásában dupla pecia számot jelöl. Így a bolognai statutumban előírt Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázat XVIII et dimid. quaterni másolási egységet tartalmazó exemplarja teljesen megfelel a 37 peciára osztott exemplarnak. Ő a firenzei kódexen kívül még egy 37 peciára osztott Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázat példányt ismer.²¹

A quaternus eredete S. Zamponi szerint az lehet, hogy a stationarius questionum számára a statutum előírta, hogy a peciariusok által előzőleg már két példányban lemásoltatott egyetemi disputatio kérdéseket „in quaterno” formában jegyzővel irassák le és helyezték el az egyetem levéltárában. Így a disputatio kérdéseinek eleve két, különböző másolási egységben megadott exemplarja volt.²² Ennek alapján látja tarthatatlannak Destrez egy exemplar azonos pecia-szám elméletét.²³

A stationariusoknak, akik úgy működtek, mint a modern kiadók, az volt az érdekük, hogy minél jobb szövegekkel rendelkezzenek. Ehhez pedig a javítások nyomán újabb és több exemplarra volt szükségük.²⁴ Az exemplarról a 15. században azonban már az egyetemek hatáskörén kívül is készültek másolatok. G. Fink-Errera szerint talán a papír széleskörű elterjedése, valamint a librariusok helyzetének megváltozása hozta magával, hogy klerikus másolók is foglalkozhattak egyetemi kéziratok másolásával.²⁵

Az ÖNB Cod. 2042. jelzetű kódexében a f. 116v–117r-n lévő miniaturákat Niccolò da Bologna fiatalkori munkájának tartja a művészettörténeti kutatás. A kódex f. 1r-n lévő illusztráció valamint a díszes kezdőbetűk Niccolò da Bologna műhelyében készültek.²⁶ A kódex f. 1r–115v része Johannes Andreae

²⁰ Zamponi 128.

²¹ Uo. 132. 29. sz. jegyzet: *Bibliotheca Medicea Laurenziana Fies*: 121, Pistoia, Archivio Capitolare ms. C 129.

²² Zamponi 130. – Több exemplarból álló exemplar-törzset tételez fel Fink-Errera 197–208.

²³ Zamponi 129–130. – A quaternus problémáról és a változó pecia terjedeletről l. még Fink-Errera 211–216.

²⁴ Fink-Errera 220.

²⁵ Uo. 221–222. 71. sz. jegyzet. – Egyetemi könyvmásolatok (stationarii) hiányában bérmásolók (laici) másoltak Perugiában a 15. században. Köztük is ismert és gyakorolt másolási módszer volt a pecia-rendszer. A másolást vállalók német klerikus studensek voltak, akik később testületbe is tömörültek. Vö. Olga MARINELLI-MARACCI: *Codici e copisti a Perugia nel secolo XV*. In: *Xenia medii aevi historiam illustrantia oblata Thomae Kaeppli*. O. P. Ed. Raymundus CREYTENS O. P. – Pius KÜNZLE O. P. Tom. II. Roma, 1978. 551–556. Storia e letteratura 142.

²⁶ BERKOVITS Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. Bp. 1965. 28, 30. – *Kódexek* 107. – Niccolò da Bologna által illusztrált pecia-jeles kánonjogi kódexet a nyomtatott szakirodalomból eddig egyet ismerünk: *Bibliotheca Vaticana Vat. lat. 1456*. Johannes ANDREAE *Novella in Decretales* c. műve. A kódex lapszéli jegyzeteket, másoló javításokat is tartalmaz. A f. 1r-n pedig az „1420 die XV iunii Nicolaus

Glossa ordinaria in librum sextum c. műve, amelyben pecia-számokat, correctum és questio megjelöléseket találunk. A szöveg két kéztől származó lapszéli jegyzetekkel van ellátva a 14–15. század fordulójáról. A kódexben található másik mű, Johannes Andreae *Lectura in arborem affinitatis* című munkája (f. 116r–117v.) nem tartalmaz pecia-jeleket, csak lapszéli kiegészítéseket. Mindkét mű írása littera bononiensis az 1350–1360-as évekből. A kézirat bolognai eredetét a fentiekén kívül az is bizonyítja, hogy a pecia-számok jelölése szerint: „hic f[i]n[is] XXXVII p.” (f. 115r) a bolognai statutum XVIII et dimid. quaterni terjedelemben meghatározott hiteles szöveget tartalmaz. Ennek alapján a 37 pecia-jelet tartalmazó Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázat kéziratok újabb példánya vált ismertté.²⁷

A kódexben a fentiekén kívül utalást találunk a jogi kódexek pecia módszerrel történő másolására a 15. századból is. A f. 118v alján halvány kurzív írással a következő bejegyzés olvasható: „p. d. pet[rus] de panormo de scicilia [sic!] pro pe[cia] ope[ris] Sexti ad st[at]ionarium h[abe]t xxiii 8 Iunii.” (l. az 1. sz. mellékletet). A *p. d.* rövidítés feloldása nem egyértelmű. A *p.* lehet *precium* vagy *pecia* is.²⁸ A *d.* rövidítés ettől függően *dedit* vagy *debet* értelemben oldható fel. Erre Destrez alapján következtethetünk. Ő idézi egy párizsi kézirat bejegyzését: „Magister Johannes de Gonessia debet pro hystoriis III solidos et VI denarios, de quibus solvit XVIII denarios, postea XII denarios. Perfect XII pecias. Non habet peciam modo... Et desunt quatuor pecie, nec habet modo peciam...”²⁹ Ennek alapján nem elképzelhetetlen egy olyan olvasat sem, ami arra utal, hogy az egész mű lemásolásában még hiányzik pecia, 24 van a stationariusnál: „p[ecie] d[esunt] pet[rus] de panormo de scicilia pro pe[cia] ope[ris] Sexti ad st[at]ionarium h[abe]t xxiii 8 Iunii”.³⁰

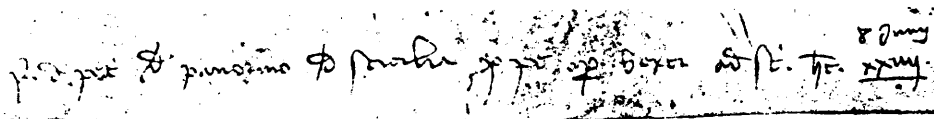
scripsi” beírás olvasható. Vö. *Catalogue I.* 257. A fenti kódexhez kapcsolódik Johannes ANDREAE *Novella in Decretales* c. művének egy másik kézírata, amit szintén Niccolò da Bologna ill. Pseudo Niccolò díszített, és ugyancsak a fenti beírás olvasható benne 1420-ból. Vat. lat. 2534. Vö. *Catalogue II.* 106–107. — A pecia-jeles bolognai egyetemi kéziratok írásáról, díszítéséről l. Destrez 46, 52, 54, 57. Pl. 24–25.

²⁷ L. a 21. sz. jegyzetet. A bolognai kéziratokban mindig a pecia végét jelölték. Vö. Destrez 13. — Az ÖNB Cod. 2042. jelzetű kódexében hiányzik a XIII, XV–XVI, XXII, XXIV–XXVI, XXVIII–XXIX, XXXI–XXXII. pecia jelzése, mert a kötéskor ill. a fűzéskor a lapszélre eső jelzéseket beszorították, ill. körülvágták. Vö. *Függelék. A kódex részletes leírása.* — Itt köszönöm meg MADAS Editnek a kódex pecia-jeleinek azonosításában nyújtott segítségét. — A nyomtatott szakirodalomból még 3 olasz eredetű pecia-jeles Johannes ANDREAE *Liber sextus* magyarázat kódexről van tudomásunk. Vat. lat. 1394, Vat. lat. 1395 littera bononiensis, Vat. lat. 1396 littera textualis gothica írású. Egyiket sem díszítették Niccolò da Bologna műhelyében. Sajnos a kódexek leírásában nem közlik a pecia-számot. Vö. *Catalogue I.* 183–186.

²⁸ BATAILLON, Louis Jacques: *Comptes de Pierre de Limoges pour la copie de livres.* In: *La production du livre* 267.

²⁹ Destrez 36. L. a 2. sz. jegyzetet.

³⁰ Köszönöm PÁSZTOR Lajosnak (Roma, Archivio Segreto Vaticano), hogy olvasati javaslatomat szíves volt ellenőriztetni.

1. sz. melléklet

ÖNB Cod. 2042, f. 118v

A bejegyzésben szereplő Petrus de Barleionibus sive Perleionibus de Panormo de Sicilia 1419–1420, ill. 1422–1423-ban a natio citramontanorum rektora volt a bolognai egyetemen.³¹ Az ő számára készült tehát másolat pecia módszerrel a *Liber sextus* magyarázatból a 15. század első évtizedeiben Bolognában. Az erre utaló feljegyzés a hivatásos másolónál vagy a könyvkereskedőnél kerülhetett bele a kódexbe, mintegy üzleti emlékeztetőül.³² Ez utóbbira nemcsak G. Fink-Errera fentebb idézett véleményéből következtethetünk a librariusok helyzetének megváltozásáról a 15. században és a klerikus másolók szerepére való utalásából, hanem a kódex szövegében található szövegkritikai tevékenységre utaló jelzésekből is.

A kódex 116r oldalán a második columna közel fél oldalnyi üres helyére a kódex írásával közel egykori kéz bejegyzése olvasható. Ezt egy későbbi kéz a *vacat* szóval törölte, úgy, hogy a bejegyzés szövegének kezdetéhez a *va-* vége után pedig a *-cat* szótagot illesztette. A törlés fent leírt módjával a kódex szövegében több helyen találkozunk.³³ (1. a 2. sz. mellékletet). A bejegyzés szövegére a későbbiekben térünk vissza. A kódexet az egyetemi előadásokhoz kapcsolódó kiegészítő jegyzetekkel szinte oldalanként ellátta két: 14–15. századi kéz. Ezek egyike mint korrektor eszközölhette a törléseket, de lehetett az a kódex tulajdonosa is, a másik bejegyzővel együtt. Ha tulajdonosai voltak a kódexnek, tőlük kerülhetett a kézirat könyvkereskedőhöz vagy bérmásolóhoz.

Mivel a Petrus de Barleionibusra utaló lapalji bejegyzés alapján feltételezhető, hogy a kódex a 15. század elején még Bolognában volt, Magyarországra legkorábban az 1420-as évek közepétől kerülhetett. Ezt támasztja alá a kódex kötésének a vizsgálata is. A fatáblás sima fehér bőrkötés gerincerősítéséhez egy 15. századi közjegyzői oklevél csfkjait használták. Ezek a veszprémi egyházmegyéhez tartozó helységnevek olvashatók. Erre alapozta a művészettörténész Berkovits Ilona azt a feltételezését, hogy a Veszprém megyei [!] Uzsárol származó, az 1340-es években Bolognában tanuló Uzsai János lehetett a kódex

³¹ MALAGOLA, Carlo: *Monografie storiche sullo studio Bolognese*. Bologna, 1888. 152–153.

³² A kódex szövegéről való másolásra utaló jelnek látjuk az egyes ívfüzetek jobb alsó sarkában a piros és fekete tintával írt egymástól független ívfüzet számozásokat. 14. századi kódexről, különösen jogi kódex esetében, előfordul 15. században készített másolat. Vö. Vat. lat. 1456. f. 1r. „1420 die XV iunii Nicolaus scripsi” – *Catalogue I*. 257.

³³ Többek között f. 49r, 113r. Vö. *Destrez* 38.

Quia lecturam ab
 nis diuisis olim i
 totum modum
 tenentibus. et cetero
 Hispanus post illa
 lecturam ipius ab
 nis nouum mod
 assumens p[ro]p[ri]as m[er]itas r[ati]o
 ipius intellem[en]t[em] ap[er]t[us] fuit n[on] s[ed]
 q[ui]p[ro]p[ter] multatorem n[on] r[ati]o n[on] q[ui]
 suum obscantatem. Aliquibus
 notum ignotum. Aliis ignotus
 ignotus reddidit. Auctores ig
 ego. Io. an. m[er]it[us] cetero: um cetero
 m[er]it[us] u[er]us q[ui] n[on] ignis. m[er]it[us] c[on]
 onem. Auctores cetero fuisse ut b[er]n[ard]
 b[er]n[ard]i m[er]it[us] sanguinitas. r[ati]o n[on]
 tatis ignotam n[on] r[ati]o n[on] b[er]n[ard]
 tam cetero oculorum inspecte non
 sim[il]i f[er]ret. m[er]it[us] quoq[ue] m[er]it[us] scripta
 reuoluit p[ro]p[ter] ut cetero n[on] cetero i
 pilam. p[ro]p[ter] amoque t[er]tis. r[ati]o n[on] r[ati]
 Auctorem. r[ati]o n[on] quid fuit inuenio
 Auctoris. f[er]re an sit. an tenentia. cetero
 r[ati]o n[on] quid inuoluntate cetero aliu
 repetitur q[ui]dolum fuit ut cetero se
 q[ui]ntus cetero p[ro]p[ter] u[er]is p[ro]p[ter] solo.
 p[ro]batio enim. r[ati]o n[on] oculum. Aliam
 uinat. m[er]it[us] de g[ra]t[ia]. r[ati]o n[on] g[ra]t[ia] n[on] o[ra]
 cetero. q[ui] n[on] nec. Aliqua r[ati]o n[on] f[er]re
 f[er]re quecum m[er]it[us] p[ro]p[ter] u[er]it[us].
 quam ex lectura n[on] r[ati]o n[on] a p[ro]p[ter]
 r[ati]o n[on] f[er]re. b[er]n[ard]i c[on] q[ui] r[ati]o n[on] m[er]it[us] o[ra]
 subiecta oculis. r[ati]o n[on] q[ui] m[er]it[us] cetero
 script[ur]a. q[ui] n[on] r[ati]o n[on] cetero. e. f[er]re. r[ati]o n[on].
 Lu. u[er]it[us] m[er]it[us] inspecto an m[er]it[us] f[er]
 sit p[ro]p[ter] g[ra]t[ia]. f[er]re cetero. m[er]it[us] p[ro]p[ter] l[er] m[er]it[us].

locorum puritate machigati
 o an mult[us] sit uirgo. cetero p[ro]
 posuisti. an. r[ati]o n[on] cetero f[er]re. f[er]re u[er]
 n[on] l[er]it[us] imp[er]it[us]. e. r[ati]o n[on] cetero. In u
 ne. an sit. r[ati]o n[on] cetero m[er]it[us] o[ra]. f[er]re cetero.
 l[er]it[us] p[ro]p[ter] p[ro]p[ter] m[er]it[us] f[er]re u[er]it[us] f[er]re
 cetero m[er]it[us] f[er]re. Auctorem die q[ui] ab
 e[st] autentica q[ui] p[ro]p[ter] cetero n[on] f[er]re
 r[ati]o n[on] cetero. cetero q[ui] e. l[er]it[us] q[ui] r[ati]o n[on]. Auctorem
 cum die q[ui] n[on] m[er]it[us] cetero cetero
 san. r[ati]o n[on] f[er]re cetero t[er]tis u[er]it[us] f[er]re r[ati]
 Auctorem ponit cetero q[ui] n[on] m[er]it[us]
 talibus e[st] t[er]tis m[er]it[us] cetero q[ui] m[er]it[us]
 uoluntate u[er]it[us] f[er]re r[ati]o n[on] cetero
 m[er]it[us] m[er]it[us] q[ui] n[on] m[er]it[us] u[er]it[us] i
 dubium id sine cetero alio m[er]it[us]
 f[er]re f[er]re famo[rum] q[ui] n[on] r[ati]o n[on] cetero
 lectio p[ro]bat. e[st] t[er]tis m[er]it[us] m[er]it[us].
 Lu. n[on] r[ati]o n[on] cetero q[ui] n[on] m[er]it[us] q[ui]
 canones circa m[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us]
 multam etant cetero cetero n[on] cetero
 dicens fuit f[er]re statum n[on] o[ra] u[er]
 u[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] q[ui] n[on] m[er]it[us] cetero
 cetero.

Lamentum beuuum d[omi]n[us] cetero
 suum cetero m[er]it[us] p[ro]p[ter] u[er]it[us] a
 alium cetero m[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us]
 u[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] m[er]it[us]
 quimque m[er]it[us] u[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] m[er]it[us]
 p[ro]p[ter] u[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] p[ro]p[ter] u[er]it[us]
 h[er]it[us] u[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us]
 nobilissimum. r[ati]o n[on] cetero p[ro]p[ter] u[er]it[us] m[er]it[us]
 g[ra]t[ia] m[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] u[er]it[us]
 f[er]re m[er]it[us] u[er]it[us] m[er]it[us] p[ro]p[ter] u[er]it[us] m[er]it[us]
 d[omi]n[us] m[er]it[us] m[er]it[us] p[ro]p[ter] u[er]it[us] m[er]it[us]
 se m[er]it[us] u[er]it[us] cetero q[ui] n[on] m[er]it[us] u[er]it[us]
 cetero cetero m[er]it[us] d[omi]n[us] aliquid boni.

tulajdonosa. A teljes félreértést fokozta, hogy Uzsait később önkényesen azonosították János veszprémi püspökkel.³⁴ Az oklevélcsíkon kívül a bekötéskor két fólióból álló pergamenívet is kötöttek a kódex elé, amelyre a *Liber sextus* rubricáinak jegyzékét másolták. A pergamenlap azonban már ekkor nem volt teljesen üres, mert a rubricajegyzék fölött még két hosszabb szövegű 14. századi bejegyzés is található. (1. a 3. sz. mellékletet).

A 14. századi bejegyzések közül először I. (Nagy) Lajos király (1342 – 1382) supplicatiójával foglalkozunk.³⁵ A király a pápához intézett kérvényében megbízottja útján utólagos felmentést kér István, a görögök és szerbek császárának fia számára a magyar király egy katolikus hűbérese lányával kötött házasságához. A szerb király fiának magyarországi érdekeltségű házasságkötésére nyomtatott forrásokban nem találunk utalást. III. Dusán István szerb uralkodó 1346-ban koronáztatta magát a görögök császárává, szerb királyi címét pedig fiára ruházta.³⁶ A supplicatióban ezek a címek olvashatók, a házasságkötést pedig, mint egy magyar – szerb háborús időszak lezárására adott biztosítékot indokolja. Az utólagos házasságkötési engedély, ill. a felmentés-kérés ezért csak 1346 után íródhatott. Nagy Lajos király balkáni politikájának és hadjáratainak egyik epizódja lehetett, hogy az 1346 – 1347-ben létrejött magyar – szerb békekötés egy ilyen politikai házasságkötésen is alapult.³⁷ A supplicatio szövegéből arra következtethetünk, hogy a király követe útján csak szóbelileg terjesztette elő kérését a pápai udvarban.³⁸ Ezekre a kényes diplomáciai feladatokra a *capella regia* magas jogi képzettséggel rendelkező tagjait vette igénybe a király, elsősorban a *comes capellae regiae* látott el ilyen feladatokat.³⁹ A bolognai, padovai egyetemet végzett, kánonjogi fokozatokkal is rendelkező királyi káplánok diplomáciai tevékenysége eddig csak a nyomtatásban megjelent vatikáni forráskiadványokból ismertes. Ez a supplicatio a *capella regia* ilyen típusú te-

³⁴ *Kódexek* 108. – A katalóguscikk írója, Otto MAZAL felismerte, hogy a kötésre felhasznált oklevélcsíkok egy 15. századi oklevél darabjai, ennek ellenére átvette BERKOVITS Ilona véleményét. – A veszprémi püspök ekkor Garai János *comes capellae*, a királyné kancellárja. Vö. *Bónis* 33.

³⁵ Itt köszönöm BORSA Ivánnak a supplicatio olvasati problémáiban nyújtott lényeges segítségét, valamint a kódex feldolgozásának figyelemmel kísérését.

³⁶ HÓMAN Bálint – SZEKŰ Gyula: *Magyar történet. II.* Bp. 1936. 160.

³⁷ Köszönöm ENGEL Pál szóbeli véleményét a supplicatio valószínűsíthető történelmi háttéréről. Vö. HÓMAN Bálint – SZEKŰ Gyula: *i. m.* 209–210.

³⁸ 1346. jún. 29-én VI. Kelemen pápa Nagy Lajos királynak küldött levelében a követéről és az előterjesztett kérésről a következőket írja: „Venientem pridem ad nostram presentiam dilectum filium Iohannem Prepositum ecclesie sancti Iohannis de Castro Quinqueecclesiensi, *licentiatum in iure canonico, Secretarium et consiliarium tuum*, et litteras Regias per ipsum nostro apostolatui presentatas... et que ipse nobis sub eadem credentia prudenter et eleganter nobis curavit exponere, dicteque littere continebant, placibiliter et plene audivimus et intelleximus diligenter: ...respondimus, sicut ipse tue Regali Celsitudini referre plenius poterit *viva voce*. (THEINER, Agustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Tom. I. N. MLXXXI. 714.) A követ-küldés és a levél tárgyáról a pápai levél nem tesz említést.

³⁹ *Bónis* 32, 34, 36.

vékenységének jelenleg ismertté vált egyetlen hazai emléke. Ezen kívül eddig ismeretlen adatot szolgáltat a középkori szerb – vatikáni – magyar kapcsolatokhoz is.⁴⁰

A királyi kápolna tagjai a diplomáciai feladatokon kívül részt vettek a hazai jogszolgáltatásban is. A capella regia 1374-ig hiteleshelyként is működött, továbbá liturgikus feladatokat is ellátott.⁴¹ A királyi káplánok közül egyeseket terhelhetett a prédikáció tartás kötelezettsége is. A kódexhez kötött pergamenlapon a supplicatio fölötti két sorban összefoglalás olvasható a bibliamagyarázat egyik középkori módszeréről. A szentírásmagyarázat nemcsak a teológia egyik szakterülete volt. A mindennapos lelkipásztori gyakorlatban a prédikáció alapja, így az ars predicandi nélkülözhetetlen része. A kódexben kötött pergamenlapon a szentírásmagyarázat hármass felosztású módszere olvasható: „Nota quod triplex est sensus seu intellectus in data scriptura: videlicet allegoricus, tropologicus et anagogicus.” Majd a magyarázati módok jellemzőit ismertette a bejegyző. A hármass felosztású írásértelmezés a patrisztikus hagyományra megy vissza, a skolasztika előtti időszak módszere. A 13. században triplex sensus spiritualis kifejezésként Bonaventuránál található meg, és ferences iskolázottságra enged következtetni.⁴² Elterjedését az egyetemeken taglalt Forma predicandi is elősegítette, és az egyetemjárásokkal vált széleskörűvé.⁴³ A 14. század első felétől már a skolasztikus hagyományra épülő négyes felosztású írásértelmezés a használatosabb.⁴⁴ Az ismertetett bejegyzés tehát tartalmilag egy korábbi értelméhez kapcsolódik. A latin nyelvű bibliamagyarázat az egyetemet járt egyháziak ismeretanyagába tartozott bele.⁴⁵ Így a királyi kápolna tagjai is alkalmazhatták magas rangú hallgatóiknak tartott szentbeszédekben, de egyéb, élőszóval való kifejtést igénylő diplomáciai feladataik megoldásához is.

A capella regia önálló tevékenységei fokozatosan megszűntek. Önálló intézményként való létezéséről 1430-ig van tudomásunk. Ekkor a királyi curia központi panaszfelvevő helyeként (audientia) működött.⁴⁶ Ebben az időszak-

⁴⁰ KÖRMENDY Kinga: *Nagy Lajos ismeretlen supplicatiója az ÖNB Cod. 2042. jelzetű kódexében*. Adalék az Anjou-kori capella regia gyakorlatához. (Előadás.) Emlékkülés Hajnal István születésének 100. évfordulója tiszteletére. Velem, 1992. szept. 10–12. = Vas megyei Levéltár Közleményei. (Megjelenés alatt)

⁴¹ *Bónis* 32, 43.

⁴² *Lexikon des Mittelalters*. Bd. II. Bibel. Geschichte der Auslegung. 51–58. Sp. Különösen 52–55 Sp. – LUBAC, Henri: *Exegèse médiévale*. Tom. II. Première partie. Paris, 1959. 421–422. – Uő: *Der geistige Sinn der Schrift*. Einsiedeln, 1952. 14–20. Christ heute 2. Reihe 50.

⁴³ CHARLAND, Th. M. O. P.: *Artes praedicandi. Contribution a l'histoire de la rhétorique au moyen age*. Paris–Ottawa, 1936. 110. Publications de l'Institut d'études médiévales d'Ottawa. VII.

⁴⁴ *Lexikon des Mittelalters* i. h. 55. Sp.

⁴⁵ L. a 43. sz. jegyzetel.

⁴⁶ *Bónis* 94. – *Handbuch* 450–452.

ban kerülhetett az a 15. századi közjegyzői oklevél a capella regiába, amelynek csíkjai gerincerősítésként szolgáltak a bolognai kánonjogi kódex bekötéséhez.

A kánonjog ismerete a központi államigazgatásban a 15. században is nélkülözhetetlen volt. Ezért nem a véletlennek tulajdonítjuk, hogy a bekötéskor a pápához intézett házasságjoghoz kapcsolódó királyi supplikatíót megőrző pergamenlapot illesztették a kódex elejére. Hiszen a kódexben külön mű foglalkozik a házasságjoghoz kapcsolódó rokonsági fokozatok tárgyalásával. A pergamenlap a rajta lévő supplicatioval és a ráírt, a kódexhez a bekötéskor készített rubricajegyzékkel együtt a jogszolgáltatás segédeszözéül, formularium kiegészítőként szolgált a használók számára. A pergamenlap 14. századi és 15. századi őrzési helye az oklevéllel együtt az egykori capella regia volt. A bolognai kánonjogi kódex 15. századi magyarországi használatának és bekötésének helye így csak a királyi kancelláriába beolvadt egykori capella regia lehetett. A kódex további használatának során jogi megjegyzések kerültek a hátsó kötéstábla belső oldalára is. A fatáblán három kéztől származó bejegyzések találhatók. A hátsó kötéstáblán kívül a felső harmadban a XXXVIII. számjegy a kötéssel egykorúnak látszik, a felette lévő írás viszont már olvashatatlan.

A fentiek alapján elfogadhatatlannak tartjuk, hogy a kódexet továbbra is az 1345-től haláláig, 1351-ig Egerben tevékenykedő Uzsai János személyéhez kapcsoljuk.⁴⁷ Nem azonosítható a kódex 116r oldalán a második columna utolsó harmadába írt, és már említett bejegyzés leírója sem. A nehezen értelmezhető, a kódex írását kínosan utánzó betűtípussal írt szöveg egy jövedelemelosztással hozható kapcsolatba. Név szerint említi Domonkos erdélyi prépostot, név nélkül az esztergomi prépostot és érseket.⁴⁸ A Balog nembeli Szécsi Domonkos 1330–1356 között volt erdélyi prépost. Javadalmával kapcsolatban több vitás ügye volt a pápai curiában.⁴⁹ A bejegyzés, vagy annak mintaszövege csak az 1356 előtti időszakra érvényes. Alkalmi jellegét elsősorban a hibásan másolt (a betűtévesztés miatt értelmezhetetlen latin szöveg) sugallja. Egyedül az esztergomi érsekről írottak értelmezhetőek: „nichil dico quia non habeo decorationem dicere aliquod bonum.” (1. a 2. sz. mellékletet). A beíró személyével kapcsolatban csak feltevéseink lehetnek. Bolognában tanuló, a littera textuális írásában járatlan magyar diák? A beíró személyében esetleg a kódex első,

⁴⁷ Vö. BÓNIS György: *Uzsai János Ars notariája* = Filológiai Közlöny 7/1961/229–260.

⁴⁸ A capella regia egyetemet végzett tagjaiból valóságos jogász kör alakult ki, amelynek szellemi vezéralakja Vásári Miklós esztergomi prépost, majd esztergomi érsek (1350–1358) volt. Mivel a bejegyzés valószínűsíthető időpontjában ő volt az esztergomi érsek, az elmarasztaló szavak órá vonatkozathatók. Vö. Bónis 34, KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 45. A bejegyzésben említett esztergomi prépost De Judicis Vilmos (Guillaume de la Jugée), VI. Kelemen pápa unokaöccse, számos magyarországi javadalom birtokosa az esztergomi prépostság (1352–1373) mellett. Vö. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 56–57. és Bónis 35.

⁴⁹ BEKE Antal: *Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején*. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek világánál.) = Magyar Sion 8/1894/449–450.

a 14. század közepe utáni possessorát is sejthetnénk, hiszen van adatunk arra, hogy egyes Bolognában tanuló magyar diákoknak adósságaik fejében meg kellett válniuk könyveiktől.⁵⁰ A kódex így kerülhetett hitelező diáktárshoz, de inkább könyvkereskedőhöz.⁵¹ A kódex díszes kivitele mindenképpen jelentős anyagiakkal rendelkező megrendelőt, ill. első tulajdonost indokol. Arra is van példa, hogy a Bolognában elkészült kódexek sohasem kerültek haza Magyarországra a megrendelőhöz. Vásári Miklós esztergomi prépost 1343-ban Bolognában készített két kódexét ma a padovai káptalani könyvtár őrzi.⁵²

A tanulmányunkban ismertetett adatok és következtetések alapján a kódex a bejegyzésekkel és törlésekkel együtt, kötetlen állapotban véglegesen a 15. század 30-as éveitől kerülhetett Magyarországra. Ezután kötötték be és volt használatban Budán, az államigazgatás központjában.

Az ÖNB Cod. 2042. jelzetű 14. századi kánonjogi kódexét eddig csak mint a középkori magyarországi kánonjogi műveltség és a bolognai könyvfestészet egyik Magyarországon található emlékét tartották számon. Mostantól a Niccolò da Bologna által illusztrált pecia-jeleket tartalmazó kódex a 14–15. századi bolognai egyetemi könyvkultúra és könyvkereskedelem ismert példányainak számát is gyarapítja. Újabb bizonyítékul szolgál a bolognai jogoktatás középeurópai kisugárzásához.⁵³

Függelék A kódex részletes leírása

Wien, ÖNB Cod. 2042.

Bonifacius, VIII.: Liber sextus decretalium cum apparatu Johannis Andreae. Johannes Andreae: Lectura in arborem affinitatis.

Bologna, Italia. s. XIV/med. II+118 f. quaterniones.

Membr. ff. I–II. 445×275 mm. ff. 1–118. 440×275 mm.

Teg. Hungaria. s. XV/med.

Scriptura: littera bononiensis s. XIV/med.

Illustratio: Niccolò di Giacomo da Bologna (f. 116r–v, 117r). – Illuminatores bononienses (f. 1r, et litterae initiales cum figuris passim).

⁵⁰ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864.* Bp. 1941. 22.

⁵¹ A bolognai stationariusok, librariusok az iskolák közelében telepedtek le. Vö. FRATI, Lodovico: *Gli stationarii bolognesi nel Medio Evo.* Archivio Storico Italiano. V. ser. Tom XLV. 1910. 380–390.

⁵² Padova, Bibliotheca Capitolare A 24, A 25. Vö. GEREVICH Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe = Művészettörténeti Értesítő* 6(1957). 133–137. – Vásári Miklós személyére és tanultságára I. *Bónis* 34.

⁵³ Destrez nem ismerte a Bécsben lévő kódexet, mert nem volt módja Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország könyvtáraiban kutatni. Vö: *Destrez* 19. – *Az osztrák szakirodalom elsősorban a Decretum Gratiani kéziratokat tekintette át.* (EHEIM, Fritz: *Die Handschriften des Decretum Gratiani in Österreich.* Studia Gratiana 7/1959/125–173). A kánonjogi kéziratokkal csak a 14. század elejéig foglalkoztak. (STELZER, Winfried: *Gelehrtes Recht in Österreich von Anfängen bis zum frühen 14. Jahrhundert.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 26. 1982). L. még a 26–27. sz. jegyzeteket.

Additiones: s. XIV/2. (f. 1r, 38v, 39r, 47v, 51v, 55v). s. XV/1. (ff. 1–118r–v. passim.)

Provenientia: Bologna

Possessor: Buda, cancellaria regia, Hungaria. (cf. f. 1r). – Wülpacher 1548. (cf. f. 118v). – Wien, Hofbibliothek, 1576. (cf. in interiore parte tegumenti posterioris signaturam Bibliothecae Palatinae Vindobonensis ante annum 1576.)

Lit.: Berkovits Ilona: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Bp. 1965. 28, 30. – Kódexek 107–108.

f. 1r. „Nota quod triplex est sensus seu intellectus in data scriptura...” – Supplicatio Ludovici regis Hungariae 1346–47. – Registrum rubricarum Libri sexti decretalium.

ff. Iv–IIV. vacua

ff. 1r–115v. Bonifacius VIII. Liber sextus decretalium

ff. 1r–115v. Johannes Andreae: Apparatus in Librum sextum

ff. 1r–115v. Additiones ad Apparatum. (Archidiaconus f. 38v, 39v, 40v, 41r–v, 42r, 44r, 47v, 51r, 55v, 57r–v, 58r–v, 59v, 60v, 63v, 64v, 67r, 70r, 91r–v, 94r, 96v, 99r, 101v. Bonifacius f. 24v, 63v. Clemens VII. 5v, 81v. Guillelmus f. 37r, 39v. Innocentius IV. f. 36r–v. Johannes Andreae f. 56r–v, 57r, 58r, 60r–v, 61r, 63r–v, 67v, 68r, 69v, 70r, 71v, 72r, 76r, 83v, 97r, 101r, 102v. Johannes Monachus f. 23v, 24v, 32r, 33v, 35v, 36r–v, 37r–v, 38r–v, 39r–v, 40r–v, 41r–v, 42v, 43r, 47v, 55v, 56r, 60v. Ostiensis f. 38v, 39r, 47v, 51v, 55v.)

ff. 116r–117v. Johannes Andreae: Lectura in arborem affinitatis

f. 118r. vacuum

f. 118v. „1548 Herr dem Will geschech Wülpacher.” – „p. d. pet[rus] de panormo de scicilia pro pe[cia] ope[r]is Sexti ad st[ationarium] h[abe]t xxiii] 8 Iunii.”

Peciarum I–XII, XIV, XVII–XXI, XXIII, XXVII, XXX, XXXIII–XXXVII. notae: f. 3r in margine: „hic f[i]n[is] p. p[ri]ma.” f. 6r in margine: „hic f[i]n[is] II p.” item ff. 9r, 12r, 15r, 17v, 20v, 23v, 26v, 30r, 33r, 36r, 42r, 51r, 55r, 58r, 61r, 64v, 72r, 87v, 99r, 102v, 107v, 112v, 114v, 115r.

Correctorum notae: f. 33r in margine: „cor”, f. 38r in margine: „cor [finis] III”, f. 115r in margine: „cor [finis] XV”

Questionum notae: f. 24v in margine: „q̄o”, item ff. 55v, 58v, 91r, 101r, 102r, 104v, 108r–v, 109r.

Rövidítések

Bónis = BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.

Denifle = DENIFLE, Heinrich: *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna vom J. 1317–1347 und deren Verhältniss zu jenen Paduas, Perugias, Florenz*. Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters. Bd. 3. Berlin, 1887. 196–397.

Destrez = DESTREZ, Jean: *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*. Paris, 1935.

Catalogue I. = *A Catalogue of Canon and Roman Law Manuscripts in the Vatican Library*. Compiled at the Institute of Medieval Canon Law under the direction of Stephan KUTTNER with aid of the Deutsches Historisches Institut Rom under the direction of Reinhard ELZE. Vol. I. Codices Vaticani latini 541–2299. Città del Vaticano, 1986. (Studi e testi 322.)

Catalogue II. = *A Catalogue of Canon and Roman Law Manuscripts in the Vatican Library*. Compiled at the Institute of Medieval Canon Law under the direction of Stephan KUTTNER with aid of the Deutsches Historische Institut Rom under the direction of Reinhard ELZE. Vol. II. Codices Vaticani latini 2300–2746. Città del Vaticano, 1987. (Studi e testi 328.)

Fink-Errera = FINK-ERRERA, Guy: *Une institution du monde médiéval: la „pecia” = Revue Philosophique de Louvain 60/1962/1. 184–243.*

Handbuch = *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. Bd. I. Mittelalter. (1100–1500). Hrsg. von Helmut COING. München, 1973.

Kódexek = *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. 1985. nov. 12.–1986. febr. 28. Bp. 1985.

La production du livre = *La production du livre universitaire au moyen age*. Exemplar et pecia. Acte du symposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983. Text réunis par Louis J. BATAILLON, Bertrand G. GUYOT, Richard H. ROUSE. Paris, 1988.

Malagola = MALAGOLA, Carlo: *Statuti della Università e dei collegi dello Studio bolognese*. Bologna, 1888.

Rouse = ROUSE, Richard H. – ROUSE, Mary A.: *The Book trade at the University of Paris ca. 1250 – ca. 1350*. In: *La production du livre*. 41–113.

Schooner = SCHOONER, Hugues: *La production du livre per la pecia*. In: *La production du livre 17–37*.

Zamponi = ZAMPONI, Stefano: *Exemplaria, manoscritti con indicazioni de pecia e liste di tassazione di opere giuridiche*. In: *La production du livre 125–132*.

KÖRMENDY, KINGA

**Ein Kodex mit ungarischer Bezug aus der Buchkultur der Universität Bologna
im 14.–15. Jahrhundert**

Die Abhandlung enthält neue Forschungsergebnisse über Cod. 2042. der Österreichischen Nationalbibliothek, aus dem 14. Jahrhundert, der zwei Werke des Johannes Andreae (*Glossa ordinaria in Librum sextum, Lectura in arborem affinitatis*) enthält. Bisher beschäftigte man sich mit dem Kodex nur von kunsthistorischem Gesichtspunkt aus und man hat falsche Folgerungen bezüglich seines Besitzers und seines Benutzers gezogen. Die Verfasserin erweiterte die Forschungsgesichtspunkte mit ihren kodiologischen Untersuchungen und stellte fest, daß der Kodex samt den Einschriften und Löschungen seit den 30-er Jahren des 15. Jahrhunderts in Ungarn geraten konnte, wo er eingebunden und zu Buda benutzt wurde. Die Feststellungen der Abhandlung, beweisen, daß der von Niccolo da Bologna illuminierte und pecia-Vermerke aufweisende Kodex ein bislang unregistriertes Denkmal der Bologneser Buchkultur an der Universität aus dem 14.–15. Jahrhundert vertritt. Aufgrund einer Eintragung auf Blatt 118v kann bewiesen werden, daß eine Kopie des *Liber sextus* mit pecia-Technik in Bologna noch in den 1420er Jahren hergestellt wurde. Die Handschrift kam dann, etwa ein Jahrzehnt später nach Ungarn. In Buda konnte sie nur in der königlichen Kanzlei eingebunden worden, da das Pergamentvorsatzblatt mit der Supplikation Ludwigs I., Königs von Ungarn (1342–1382) an den Papst um 1346, in welcher der König um Dispensation für die ungarische Heiratsabsicht des serbischen Königssohnes bittet, nur hier zum Handschriftencorpus hinzugefügt werden konnte. Diese Supplikation ist zudem eine bislang unbekannte Quelle für die ungarisch-serbischen Beziehungen zum Vatikan.

Dudith András könyvtára

I.

Dudith András (1533–1589) a magyarországi és az európai későhumanizmus kiemelkedő, izgalmasan bonyolult egyénisége. Azon kevesek közé tartozott, akik mind politikai, mind egyházszerkezeti, mind pedig tudományos szempontból fontos szerephez jutottak. Dudith mégis végül — az egyházi és a világi hivatalviselésből egyaránt kiábrándulva — kétszer is megnősült, a szentháromságtagadással szimpatizált és élete utolsó éveit mintegy száműzetésben, csak a tudománynak, az olvasásnak, a könyveknek szentelte. Aktív pályafutása során Európa vezető szellemi egyéniségei tartották őt számon — több fontos ismeretése a tridenti zsinaton köttetett —, levelezési kapcsolatban állt kora megannyi teológusával, tudósával, vezető államférfiával.

Pierre Costil alapvető Dudith-monográfiája¹ révén már eddig is jelentékeny ismeretanyaggal rendelkezünk a filológus hajlamú pécsi püspök szellemi horizontjáról, tudományos tevékenységéről s kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszeréről, melybe Théodore de Bèze, Aldus Manutius, Bullinger, Josias Simler vagy éppen Justus Lipsius is beletartozott. Kutatásai során Costil fellelt néhány, a Dudith-könyvtárból elbitangolt nyomtatványt vagy kéziratot, ám leginkább ő is Otto Walde közleményére² hagyatkozott, amely a Dudith-könyvtár Svédországba került könyveinek egy részét vette számba. E közlések, bár halvány, de igen jelentős információk voltak Dudith András bibliotékájáról. Ezen túl, hacsak nem számolunk Sbardellati (Dudith) János Ágoston esztergomi prépost, váci püspök 1535-ben Padovában lefoglalt könyveinek jegyzékével³ — amely könyvek állítólag Dudith Andrásra maradtak —, akkor egészen a legutóbbi időkben hazai könyvtárakból előkerült hat Dudith-birtokolta könyvön kívül igen keveset tudhatnánk Dudith eszméinek forrásvidékéről. Azért e feltételes mód, mert szerencsére Borsa Gedeon Otto Walde uppsalai könyvtörténész publikációjának Dudith-vonatkozású közlései nyomán a *Régi Magyar-*

¹ COSTIL, Pierre: *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits* greco. Paris, 1935. (a továbbiakban. COSTIL 1935.)

² WALDE, Otto: *Storhetstiden litterara Krigsbyten*. Uppsala, 1916.

³ *Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657.* Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez. 13. — a továbbiakban *Adattár* 13.)

országi Nyomtatványok I. kötete számára svédországi könyvtárakban maga is szemügyre vett olyan anyagot, amelynek köze volt Dudith valamikori könyvtárához. Borsa Gedeon adta tehát a — köszönettel vett — ötletet, s a Művelődési Minisztérium pedig a négy hónapos ösztöndíjat, hogy Otto Walde adatait felhasználva-értékesítve rekonstruálhassuk az egyik legjelentősebb magyar későhumanista könyvtár töredékét. Walde hatalmas proveniencia-katalógusát kellett fellelni csupán, mert a szegedi *Adattár* sorozatban kiadott kötetünk⁴ szinte összes eredménye tulajdonképpen tőle származik, az ő rendkívüli kutatásain alapszik, amely, messze túlmenve a Svédországba került könyvanyag feltérképezésén, többek között számos külföldi könyvtár Dudith-könyveiről is fontos tudósítással szolgál.⁵ Az ő katalógusa volt az a zsinórmérték, amely mentén haladva saját kutatásainkat végeztük, az ő lelőhely-jelzeteit követve vehettük kézbe a konkrét példányok jó néhányát. Már ahova eljutottunk — Drezda, Lund, Róma, Stockholm, Strängnäs, Uppsala, Västerås —, s amely kötetekhez hozzájuthattunk. Számos könyvet nem találtunk a katalógusban, néhány elpusztult vagy eltűnt — főként Drezdából —, egyesek helyett pedig más kiadást, vagy a szóban forgó kiadás más példányát hozták ki, s az idő rövidsége miatt nem volt lehetőség a korrekcióra. Meglehetősen sok, Európa különböző helyein őrzött kötetet természetesen nem vehettünk kézbe, ilyenkor a Walde-katalógus megjegyzéseire támaszkodtunk, más esetekben (mint például Kiel vagy Boroszló) Erdei Klára, illetve Lech Szczucki volt készséges segítőtársunk.

A teljesítménynek kijáró tisztelettel kell azonban megjegyezni, hogy Otto Walde proveniencia-katalógusa nélkül — melyet csak néhány, kolligátumban rejtve maradt művel, illetve általa természetszerűleg nem regisztrált bejegyzéssel tudtunk csak kiegészíteni — ma is a sötétben tapogatóznánk. S könyvtári raktárak mélyén könyvek tízezreit kellene kézbevenni, megsejlelni, átvizsgálni, nem találunk-e bennük a Dudith-könyvekre oly jellemző ismérveket, mint a possessorbejegyzés, a dedikáció, a jelmondat, a metszésen levő D-szám vagy a marginális. Vagy ha minden árulkodó jegy nélküli, a kötése alapján nem ismerhető-e fel. Ugyanis Walde is ezen ismertetőjegyek alapján gyűjtötte össze őket Európa számos könyvtárából. Sajnos azoknak a könyveknek az azonosítása, amelyeket nem tudtunk kézbe venni, meglehetősen sok gondot okozott, hiszen Walde, akinek feladata nem a Bibliotheca Dudithiana állományának rekonstruálása volt — a Svédország történetére vonatkozó levéltári anyag felkutatására alkalmazott levéltári delegátusként utazott Európa országaiban —, egy-egy kötetéről meglehetősen keveset jegyzett fel: az általa feltételezett szerző nevét, a mű címének néhány szavát, a kiadás helyét, s legtöbbször évét, továbbá

⁴ *Dudith András könyvtára*. Részleges rekonstrukció. Összeáll. és az előszót írta: JANKOVICS József, MONOK István. Szeged, 1993. (a továbbiakban: *Adattár* 12/3.)

⁵ WALDE, Otto: *Proveniencianteckningar*; kéziratok cédulakatalógus az uppsalai Egyetemi Könyvtár kéziratárában.

a könyv formátumát. Miután Dudith érdeklődése élete végén jelentős részben korának nonkonformista szellemi irányzatai felé fordult, s az ilyen kiadványok hiányos, vagy éppen hamis adatokkal jelentek meg, az egyes kiadások azonosításához többször kellett tudós barátaink segítségét kérni.

Ennek ellenére mégis Walde kutatásai alapján foglalhatjuk össze azt a keveset és bizonytalanat is, amit Dudith könyvtárának sorsáról tudunk. Dudith láthatóan — a formátum és a beszerzés alapján elhelyezett, illetve számon tartott — jól rendezett, gazdag könyvtárat alakított ki magának tanulmányai, vándorlásai során, majd paskowi és boroszlói visszavonultságában. Gyűjtőköre a klasszikus szerzőktől a katolikus és a protestáns, illetve az eretnekgyanus teológiai műveken át a történelmet, a jogtudományt is magába foglalva a matematikáig, a csillagászatig és az orvostudományig terjedt. Kifejezetten szépirodalmi mű kevése található az ismert kötetek között, s kiemelkedő hangsúlyt kapott a visszavonultság ideje alatti gyűjtésben-vásárlásban a természettudomány, azon belül is az orvostudomány felé fordulás.

A könyvtár nagyságát a D-számok — mely jelzés a könyvek felső metszésén található — alapján lehet megbecsülni. E méret szerint újrainduló sorszámozás részint a beszerzésről vall, részint pedig a raktározás jellegére utal, a kötetek eszerint nem állítva, hanem a metszésükön levő számmal kifelé fordítva, vízszintesen voltak egymásra helyezve. A legmagasabb sorszámok: folio: 664, quarto: 972, octavo: 2125. (Kisebb méret nem szerepel.) E számok alapján egyetérthetünk Waldéval, aki körülbelül négyezerre tette Dudith könyveinek számát. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy ez csupán a kötetek száma, a műveké ennél jóval magasabb: mint listánk is mutatja, a kötetek jelentős része vagy eredeti kiadói kolligátum, vagy pedig későbbi egybekötetés révén létrejött, több darabból álló tomus. Így, jelenlegi ismereteink szerint, Dudith András könyvtára megközelítően 5–6000 műből állhatott. A D-számoknak az Adattár-kötetben közölt mutatója — hiányossága révén — azt is szemléletesen megmutatja, mennyire szétszóródott a bibliotéka, eredetileg egymás mellett található köteteiből jószerével alig maradt ránk. E jegyzék által az is kiténik, hogy az eredeti könyvmennyiségnek nem egészen 10%-áról van csupán tudomásunk. Ezért is hangsúlyoztuk a kötet szennycímlapján: részleges rekonstrukciót tart kezében az olvasó.

A maga korában igen tekintélyesnek számító — ezt az azonosítható munkák alapján bizton állíthatjuk — s minőségében is komoly értékkel bíró gyűjteményt joggal kívánta a wittenbergi egyetemre hagyni tulajdosa, ahol egy kollégiumot — Collegium Dudithiana — is szeretett volna létesíteni tanulni vágyó fiatal honfitársai részére. E nemes szándékának megvalósításában azonban hirtelen halála megakadályozta.

Halála után 1609-ig könyvtára — elég rossz körülmények között — Boroszlóban maradt. Az özvegy 1609–1610-ben adhatta el, s ezen akció során kerülhetett a könyvek tetemes része, de nem teljes mennyisége Nikolsburg-

ba, a híres Dietrichstein-könyvtárba. Az ekkor már jelentős bibliotékát Adam Dietrichstein (1527–1590), Nikolsburg ura alapította, s Franz Dietrichstein (1527–1636) olmützi érsek-bíboros, az ellenreformáció egyik vezéralakja folytatta a gyarapítást. Az idők folyamán a Dudith-könyveken kívül Jakob Conrad Praetorius von Perlenberg, a Beck von Leopoldsdorf család, illetve Giacomo Malipiero és Hieronymus Picinardus — „Scholasticus Olomucensis” — velenicei könyvtárát is megszerezték. A könyvtárnak Dudith könyvein kívül is volt néhány magyar vonatkozású darabja.

Dudith András könyveinek egy másik, nagyobb csoportja Drezdába, Friedrich August fejedelmi könyvtárába került. Jó részük ma is ott található, ám úgy látszik, ott érte a legnagyobb pusztulás Dudith volt könyvtárát, mert a Walde által még ott talált könyvek jelentős része vagy elpusztult a második világháborúban, vagy — jobb esetben — „csak” eltűnt, így valamikori felbukkanásában még reménykedni lehet.

A Dudith-könyvtár néhány darabjára viszont — 1610-es, 1614-es 1615-ös dátumok és S. A. T. I. S. possessor-bejegyzések vallanak erről — Georg Serack (Sherhackl) von Hartenfels tett szert, talán amikor a könyvtár azon opuszait, amelyek nem kellettek a két nagy könyvtárnak, a család kiárusította; s az évszámok arra engednek következtetni, hogy nem is egyszerre.

Szinte lehetetlen minden ma ismert könyv útjának nyomon követése. Az azonban bizonyos, hogy a könyvtár Dietrichsteinékhez került része osztozott a híres könyvtár köteteinek sorsában. Vagyis, amikor a Rákóczi-szövetséges svéd hadvezér, Lennart Torstensson 1645-ben Jankaunál győzelmet aratott a Habsburg-csapatok felett, s Bécs elfoglalására készülve nem tudott átkelni a Dunán — igaz, az erdélyi segédhad sem érkezett oda időben —, Torstensson visszavonult, s elfoglalta az Ausztria határán fekvő Nikolsburgot. A gazdag hadizsákmány nem elhanyagolható része lett a Dietrichstein-féle könyvnyűjtemény is. A könyveket hordókba rakták és Svédországba szállították. Hamarosan az ugyancsak bibliofil Kristina királynő könyvtárában helyezték el őket, Isak Vossius könyvtáros gondviselése alá. E királyi könyvtárból aztán a másod- és a harmadpéldányokat különböző svédországi könyvtárakba osztották szét, némelyikük pedig magángyűjteménybe került.

A Dudith-könyvek útvonala(i) tehát az alábbi módon rekonstruálható(k):

1. Dudith (Boroszló) — Dietrichstein (Nikolsburg) — Kristina (Stockholm) — majd innen Uppsala, Lund, Strängnäs, Västerås, Skara, Vaxjö, Linköping, Magnus de la Gardie, Vossius (Leiden), Koppenhága stb.

2. Dudith (Boroszló) — Friedrich August (Drezda) — egy részük szétszóródott, eltűnt.

3. Dudith (Boroszló) — (S. A. T. I. S.)[?] — Friedrich August vagy Dietrichstein — Kristina: ez az útvonal azonban bizonytalan, mert nem dönthető el, hogy von Hartenfelstől került-e Dietrichstein könyvei közé, vagy fordítva; vagy egyáltalán nem került be a Dietrichstein-könyvtárba — egy része ugyanis

Friedrich Augustéba került —, hanem más úton, esetleg később került Svédországba. Mindenesetre a szokásos Dietrichstein-exlibrist nem tartalmazza. Ez azonban önmagában nem zárja ki, hogy a nikolsburgi tékába tartoztak volna, mert számos esetben fordul elő, hogy a bizonyíthatóan onnan származó könyvekben nem található exlibris. Az útvonal azonban jó okkal feltételezhető, mivel Walde is azt tapasztalta, hogy nem egy esetben mind a Dietrichstein, mind a Kristina jelzés hiányzik, ám a könyvek nagy valószínűséggel osztoztak a tulajdon-jegyekkel ellátottak sorsában.

A tudományok iránt oly fogékony Kristina római könyvtárának kötetei örököse, Azolini bíboros birtokába kerültek, akitől VIII. Sándor pápa vásárolta meg a kódexekben gazdag gyűjteményt.

Néhány — s ezek közé tartoznak a Magyarországon fellelt példányok, az Akadémiai Könyvtár kötetén kívül, mely megjárta Drezdát — valószínűleg korábban kikerült Dudith birtokából, s el sem jutott a boroszlói könyvtárba.

Mint már esett róla szó, jelenlegi ismereteink szerint az 5–6000-re becsülhető Dudith-könyvtár anyagának alig tíz százalékáról van tudomásunk. Felmerülhet a kérdés, bővíthető-e még az egykor Dudith birtokában volt kötetek száma. Feltétlenül.

Ugyan nem bizonyítható megnyugtatóan, de amint már említettük, a szakirodalom már régen felvetette annak lehetőségét, hogy Dudith tulajdonába kerültek volna nagybátyja könyvei.⁶ Természetesen saját munkái sem hiányozhattak bibliotékájából, aminthogy arról is van tudomásunk, hogy egyik művét — a kor szokásai szerint — ajándékba küldte. Reginald Pole kardinális — akinek titkára volt, s életrajzát is lefordította — alkotásai sem hiányozhattak könyvei közül. Barátai, tudóstársai neki ajánlott munkái közül Costil többet említ, s a kéziratos dedikációk arra vallanak, hogy a kortársak közül számosan megküldték neki könyvüket.

Könyvtárában azonban nem csupán nyomtatványokat, hanem kéziratokat is szép számmal őrzött. A neki fontos és kedves műveket maga is lemásolta. Cicero-t állítólag háromszor is. A birtokában lévő kéziratok — többnyire saját másolatai — közül Costil az alábbiakat említi:⁷

„Saint Jacques l'apôtre (attrib.) Liturgia; Denys d'Halicarnasse, de Thucydides historia judicium, de admiranda vi in elocutione Demosthenis, de Isaeco, de Dinarcho, ad Ammaeum epistola prima, ad Pompeium epistola, Ars rhetorica (apocryphe), de compositione verborum; anonymus, Commentarius vetus in quattuor Evangelia; pseudo-Longin, de Sublimo genere dicendi; Diodore de Sicile, Bibliotheca historica, livres XIII–XV; Appien, Hannibalis historia, livre VII de l'Historia Romana; Théophraste, de Calore et frigore; Plutarque, Quaestiones conviviales, livre IV; Ptolémée, Opus quadripartitum; Proclus, Paraphrasis du même ouvrage; Diophante, Arithmetica; Ptolémée, Tractatus ineditus en 1585; Geminus, Elementa Astronomiae; Pappos, Collectiones mathematicae; Saint Grégoire de Nysse, Commentarius in Cantica Cantorum; Marcus d'Éphèse, de Processione Spiritus Sancti; Apollonius Dyscole, de Collatione verborum.”

⁶ *Adattár* 13. 6–8.

⁷ COSTIL 1935. 228.

Ma — tudomásunk szerint — Stockholmban, Rómában, Leidenben, Wolfenbüttelben őriznek autentikus Dudith-kéziratokat.

A Leidenbe Vossius révén került Modrevius-féle Sylva-másolatról, melyet Dudith 1568-ban készített („MDLXVIII Cracoviae descripsit Andreas Dudithius”), a római Bibliotheca Vaticana-beli Reg. gr. 127. („Excripts ANdr. Dudith Cracouiae manu sua”, „1570. Mart. 20.”), és Reg. lat. 1115. („Andr. Dudith de Orehowicze etc. late βίοςας 1569”) jelzetű kéziratokról Costil jóvoltából eddig is volt tudomásunk. Ugyanő tudósít a wolfenbütteli Diophanti-féle aritmetikáról is (HAB Gudiani Graeci 4188.).⁸

A stockholmi Királyi Könyvtár kézirtárában B. 726. jelzet alatt található 196 oldalnyi „Consilia et casus juridici secundum statua Hungarica, Bohemica. — de rebus variis” című kézirat is Dudith birtokában lehetett. A jól kiírt, olvasható betűkkel készített kéziratnak csupán a második fele — 45 oldalnyi szöveg — származik Dudith kezétől, illetve az utolsó oldalon szereplő dátum: „MDLXIII.”. E második részt összeállítója amolyan kronológiai jegyzőfüzetnek szánhatta. A hónapok sorrendjében felírta az azon hónapban történt fontosabb eseményeket, költők, írók, uralkodók, hadvezérek (például Hunyadi János, Hunyadi Mátyás, Erasmus, Luther stb.) születésének vagy halálának dátumát, a jelentősebb történelmi események időpontját. Ugyanígy járt el az adott hónapban esett bibliai történések, ünnepek dátumaival. Legvégül a naptár-rendszerekre (annus Lunaris, annus Solaris, annus Aegyptus, annus magnus, annus Julianus) vonatkozó tudnivalókat rögzítette.

A margókra ezúttal is — mint a nyomtatványok esetében tette — kivetítette a bekezdések kulcsszavait, neveit, fogalmaid, görögül, latinul egyaránt jegyzetelve. A szövegben görög–latin versszakok, versbetétek is felbukkannak. Fontos megjegyezni, hogy a folio méretű kézirat is kapott D-számot (670), tehát a kéziratokat nem különítette el a könyvtárban, hanem a nyomtatott könyvekkel együtt tartotta azokat.

Leginkább azonban Bussow⁹ nikolsburgi katalógusa alapján bővíthetjük az ismert Dudith-kötetek számát. Természetesen ezen összeírás nyomán csak a valamiképpen — szerző, téma, kiadási hely stb. szempontjából — magyar vonatkozást mutató művekről állítható nagy valószínűséggel, hogy közük lehetett Dudith könyvtárához. Egyesekről — mivel azok ma is őrzik Dudith keze nyomát —, mint például Dávid Ferenc vagy Méliusz Juhász Péter munkája, biztos kijelenthetjük, hogy Dudith könyve lehetett.

Két Svédországba került könyvről ugyancsak feltételezhetjük, hogy Dudith könyvei közé tartozhattak. Legalábbis szerzőjük, Károlyi Péter vélhetően Dudith közvetítésével próbálta eljuttatni Théodore de Bèze-nek dedikált kötetét.

⁸ COSTIL 1935. 296., 435.

⁹ Az *Adattár* 12/3. függelékeként közöltük a Bussow-katalógus magyar vonatkozású tételeinek leírását.

Végül — valamilyen oknál fogva — ezek nem jutottak el a címzetthez, s valószínűleg Dudith könyvei között köthettek ki a Dietrichstein-könyvtárban, hogy aztán végső helyükre, a västerås-i dóm könyvtárába kerüljenek.¹⁰

II.

A nemzetközi könyvtártörténet hazánkkal kapcsolatban alig tud többet, mint azt, hogy a 15. században Budán volt a híres Bibliotheca Corviniana. Ezt a képet — mondjuk meg őszintén — a magyar szakemberek sem igyekeztek megváltoztatni, sőt a Mátyás könyvtára pusztulása feletti egyfajta szomorúság kifejezésekként általában azt hangsúlyozták, hogy a török időkben a magyarországi könyvkultúra a mélyponton volt. A könyvkiadást tekintve minden bizonnyal így van. A könyvkereskedelem forrásainak feltárására eddig nem irányult szervezett kutatás, ugyanakkor ami a könyv fogyasztását, tehát az olvasást illeti, a legutóbbi tíz év kutatási eredményei meggyőzően bizonyítják, hogy társadalmunk valamennyi rétege, vallási csoportja az európai átlagnak megfelelő színvonalon állt. Vannak Magyarországon is kiemelkedő példák: csak a 16. századot tekintve a tudós főpapok közül említhetjük Oláh Miklóst, Telegdi Miklóst, Mossóczi Zakariást;¹¹ városaink lakosságának műveltsége (Sopron, Kassa, a bányavárosok vagy az erdélyi polgárközösségek¹²) bármelyik európai civitásával összemérhető, s humanista tudósaink is felveszik a versenyt a nyugati elittel. Hans Derschwam beszercebányai könyvtára,¹³ Zsámboky János bécsi gyűjteménye¹⁴ ugyan a hazai értelmiség szűk köre számára volt csak nyitott, a magyarországi olvasmányműveltség felmérésekor mégis joggal vesszük számba

¹⁰ *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus. Albae Juliae, 1570 (RMNy 270): „Rdo D. Theodoro Bezae Antichirroram(?) Blasphemiae et omnia (...) superius(?) falsissimae mittit hoc ex Hungaria (...) 1570.” — Petrus CAROLINUS: Brevis erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero Deo. Vitebergae, 1571. (RMK III. 612.): „Clarissimae Viro D. Theodoro Bezae Geneuam Vitebergae.”*

¹¹ *Adattár 13. 36–43.: Telegdi: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.) 437–484.: Mossóczi.*

¹² *Kassa város olvasmányai. 1562–1731. Szerk. MONOK István. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.); Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudverhely. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2.); Nyugatmagyarországi könyvesházak. Sopron, Kábold, Kismarton, Kőszeg, Mór, Ruszt. Szerk. MONOK István, ÖRTVÖS Péter. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18.)*

¹³ *A Derschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Közread. BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12.)*

¹⁴ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587). Gulyás Pál olvasatában. Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/2.)*

azokat is. Az ezekkel egyenrangú Dudith-könyvtár a képet csak kiegészíti. A tulajdonos életének nagyobb részében nem élt szülőföldjén, meglévő kapcsolatait levelezéssel,¹⁵ könyvek cseréjével tartotta fenn, s figyelemmel kísérte a magyarországi politikai, egyháztörténeti fejleményeket.

Könyvtárának fejlesztését szellemi érdeklődésének változásaihoz alakította. Az Adattár-kötetben nemrég kiadott töredék-katalógus is számos tanulságot rejt magában abból a szempontból, hogy Dudith András miként intézte könyvbeszerzéseit.

A Dudith könyveiben szereplő, egyéb possessoroktól származó bejegyzések-ből egyértelműen kiderül, hogy könyveit általában újan vásárolta, nem örökölt, nem vett meg kisebb hagyatékokat. Az a kevés név, amelyik könyveiben előfordul, többségében a tudós püspök halála után került a kötetekbe.

Láthatóan voltak favorizált kiadói. Mindenekelőtt a bázeli könyvtermés van jelen hangsúlyosan a könyvtárban. Johannes Oporinus és Petrus Perna az, akitől rendszeresen vásárolt, s ez nem véletlen. A 16. századi nonkonformista szellemi áramlatok képviselői szinte kivétel nélkül megfordultak a svájci városban; Bazel egyetemén olyanok is katedrát kaphattak, akiket máshonnan eretnekséggel vádolva küldtek el. A nyomdászok közül elsősorban az említett kettő volt az, aki kiadta műveiket.

De más szempontból is érthető Dudith Bazel-orientáltságú könyvbeszerzése. A humanista filológia csúcsteljesítményei is — konkurálva a párizsi műhelyekkel — itteni kiadók gondozásában jelentek meg (a fentiek mellett Sebastianus Henricpetri és Johannes Frobenius említendő). Elsősorban a bibliai filológia, az egyházatyák műveiről van szó, s az antik auktorok kritikai kiadásai gyakran szintén innen származó kiadásban jutottak Dudith kezébe.

Velence főként az észak-itáliai filozófiai, matematikai, csillagászati és orvostudományi műveket kiadó városként van jelen a gyűjteményben, Antwerpen (s főként Christoph Plantin) az antik auktorok színvonalas kiadójaként s a modern orvostudomány (Vesalius) felkarolójaként szerepel, az Estienne-család párizsi és genfi műhelyei a humanista filológiában Bázellel eredményesen versengőkként (patrisztika, középkori egyházatyák, 15. századi humanisták), a németországi nyomdák (elsősorban Frankfurt am Main: Wechel; Köln: Cholinus Maternus) pedig mint a korszak nagy hitvitáinak színvonalas műveit közvetítőkké jelennek meg a katalógusban.

Az is feltűnik e 340 kötet katalógusának tanulmányozásakor, hogy Dudith általában első kiadást vásárolt. A második vagy későbbi kiadások akkor kerültek a gyűjteménybe, ha azok valóban javított, kiegészített kiadások voltak, s nemcsak a kiadó írta azt — üzleti megfontolásból — a címlapra.

¹⁵ A Dudith-levelezés kritikai kiadásának csak az első kötete jelent meg: Andreas DUDITHIUS: *Epistulae*. Ed. curantibus Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY. Pars I. 1554–1567. Ed Tiburtius SZEPESSY, Susanna KOVÁCS. Commentariis instruxerunt: Clara PAJORIN, Halina KOWALSKA. Bp. 1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tomus XIII/1.)

Egy-egy, a tulajdonost közelebből is érdeklő témakör számos művel szerepel a gyűjteményben. Ilyen témakörök például az Aristoteles tekintélyét támadók a logikában és a dialektikában, Galénosét pedig az orvostudományban. Sok mű foglalkozik a tridenti zsinattal, ami nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy Dudith részt vett a katolikus egyházat megreformáló alapelveket kidolgozó zsinat munkájában.

A teológiai kérdések közül a szentháromsággal, a Jézus emberi és isteni természetével és az úrvacsorával kapcsolatosak álltak érdeklődése homlokterében, illetve a jezsuita rend tevékenysége, a katolikus teológia egyes vitapontjaira jezsuita szerzők által adott válaszok.

A könyvgyűjtő Dudith Andrásról tehát elmondhatjuk, hogy egyedülálló jelenség a 16. századi magyarországi vagy magyar bibliofilek között. A kelet-európai könyvtárlajdonosok tudniillik nem voltak abban a helyzetben, mint például a párizsi, a bázeli, általában az európai gyűjtők: a városban számos helyen akadtak könyvkereskedésre, tudtak választani a kiadók közül, saját maguk nézhették meg a könyveket, mielőtt megvették azokat. Közvetlenül tudták irányítani a gyűjtemény gyarapítását. Ezért egysíkúbbak, tartalmilag homogénebbek az európai magánkönyvtárak, mint mondjuk a magyarországiak. Ugyanakkor a magyarországi tudós, főúr, főpap, lelkész vagy éppen polgár részben a közvetítő — (könyv)kereskedő, utazó barát, alumnus stb. — ízlésének volt kiszolgáltatva, arról nem is beszélve, hogy a hozzáférhető könyvekről alig kapott előzetes információt. A könyvekre szánt pénzt tehát úgy költötték el, hogy megvették azokat a könyveket, amelyeket ajánlottak nekik, illetve, amelyekről tudomást szereztek. Jelentős részben az ilyen beszerzési lehetőségek miatt a gyűjtemény tartalmi arculata sokszínű lett, nem alakultak ki igazi szakkönyvtárak.

Dudith András élete nagyobb felében utazgatott, Európa számos városában megfordult, kapcsolatokat épített ki, s ezeket ápolta is. Ezért ő személyesen tájékozódhatott s vásárolhatott, vagy olyan emberek ajánlottak neki beszerzendő könyveket, akik pontosan ismerték érdeklődését. Ehhez járult az is, hogy — különösen élete végén — szinte utólagos lektorként működött: sok szerző küldte el neki megjelent munkáját, hogy a tudós humanista elmondja róla véleményét. De ezek a szerzők is általában azok körébe tartoztak, akiket a modern szakirodalom nonkonformistáknak nevez, illetve az ezekkel hevesen vitatkozó táborába.

Így a Bibliotheca Dudithiana töredék-katalógusa a két említett „gyűjteménytípus” erényeit egyesíti: nem egysíkú, ugyanakkor kirajzolódik belőle a tulajdonos szellemi arca. Egy kelet-európai humanista könyvtára — ma azt mondánánk: egy kelet-európai europééré.

III.

Dudith András rendkívül tudatos olvasó: hol az ismeretszerző tanuló, hol a tudós textológus megnyilvánulásait fedezhetjük fel szövegkezelése, szövegértelmezése nyomaiban. Az aláhúzások-kiemelések, a marginális megjegyzések, a kommentárok, a korrekciók, a kiegészítések árulkodó jegyei győznek meg erről.

Lássuk néhány nagyon jellemző olvasási szokását, amelyből visszakövetkeztethetünk befogadói módszerére, olvasói, könyvhasználói egyéniségére!

Könyvtára eddig előkerült köteteinek nagyobb hányada őrzi Dudith keznyomatát: jelmondatát, possessor-bejegyzését, aláhúzásait, marginálisait. A possessor-bejegyzés többnyire állandó szövegű, de nemegyszer utal a tulajdonos léthelyzetére, a könyvhöz jutás körülményeire is. A jelmondat hol latinul, hol görögül, de van, amikor mindkét nyelven együtt szerepel. (Bene qui latuit, bene vixit, illetve variánsai, görögül pedig: *λατε βίωσας*)

A bejegyzések többsége a láthatóan szívesen és élvezettel használt piros tintával készült. Elvértve barna színű tintával is ír, s ritkán, csupán néhány esetben lelhetők fel ceruza-jelekre emlékeztető irón-nyomok is. Többszöri olvasásra utalnak az eltérő színű megjegyzések egyazon művön belül. A nagyon gondosan, olvashatóan megrajzolt, jól kiírt betűkkel készített marginálisokban a szövegelsajátítás, a tanulás általánosan bevált és követett módszereivel él. A szöveg adott szavát aláhúzza, vagy ahhoz jelet illeszt — néha egy mutatóujjat rajzol oda —, a margón ismételi, összefoglal, kiemel, forrást jelöl, vitatkozik, kommentárt fűz, a művön belüli helyekre, illetve a témát érintő más művekre utal. Esetenként pontos hivatkozással, az oldalszámot is megadva. Az sem ritka, s ezek talán a legfontosabb glosszái, amikor egy adott szövegrészt a margón kijavít, arról értékítéletet mond.

Mindezen vizuális módszerek — a személy-, a hely- és a betegségnevek kiemelése — részint az emlékezetbe vésést, a rögzítést segítik elő, később a felidézést, a keresett helyek megtalálását is megkönnyítve egyben. Az utókor számára pedig — az eddig jelzettekén túl — Dudith tájékozottságáról, szellemi horizontjáról vallanak. Rámutatva esetenként olyan művek ismeretére is, amelyek nem szerepelnek a jelenleg számon tartott Dudith-könyvek között. E marginálisok feltárása ezért is szükséges, feldolgozásuk azonban csak több szaktudomány művelőinek összefogásával képzelhető el.

A marginálisok görög és latin nyelven készültek, magyar megjegyzés csak egy-két alkalommal fedezhető fel. Természetszerűleg magyar nyelvű munkánál. Am ezek megléte annál fontosabb, mivel teljes egyértelműséggel tanúskodnak Dudith aktív magyar tudásáról, nyelvismeretéről.

Van még néhány kisebb jelentőségű, de korántsem érdektelen jellegzetesége is Dudith könyvhasználatának. Általában a könyv elején található üres lapokra ír szívesen, a hátsókat sokkal kevésbé használja a számára szükséges

információ vagy egyéb bejegyzések rögzítésére. E — főleg elülső — lapokra többnyire a fontosabb oldalszámokat, a szerzőre vonatkozó tudnivalót vagy a tartalmi kiemeléseket jegyzi be. Az illusztrációkba is gyakran ír, a címlapképeket előszeretettel alkalmazza possessor-bejegyzései számára — melyeket az ábra köré ír, vagy éppen az ábrába helyez —, s a képeket nem ritkán ki is színezi piros tintával.

Egy-egy műre vonatkozó értékítéletéről bejegyzéseinek mennyisége is árulkodhat. Számos kötetnek csak az elején találhatók marginálisok, s a vége felé ritkulnak, vagy teljesen megszűnnek. Ilyen esetekben minden bizonnyal az érdeklődés csökkenéséről, alábbhagyásáról kapunk jelzést. Máskor a tudatosan szelektív olvasás nyomait fedezhetjük fel, amikor egy hatalmas tomosznak, vagy a több darabból álló kolligátumnak csak bizonyos fejezetei, könyvei, illetve darabjai őrzik a felhasználás célirányosságának lenyomatát. Ha egy mű — főleg az eredeti kolligátumok, s nem az utólagos egybeköttetés jóvoltából — két példányban is megvolt könyvei között, az egyik bizonyosan olvasatlanul maradt, vagy Dudith valami emlékeztetővel jelezte, hogy tudomása van a kötet duplum-voltáról.

Az olvasó lelkületéről, az olvasás körülményeiről pedig néha olyan beszédes jelek tudósítanak évszázadok, háborúk és szállítások viszontagságai múltán is, mint egy-egy — bizonyára saját készítésű — nyíl alakú könyvjelző vagy lepré-selt virágmaradvány a sárguló, töredezett fóliók között.

Munkánk — a részleges könyvtár-rekonstrukció kiadása — során csupán az egy-két magyar vonatkozású, vagy eszmetörténeti szempontból fontosnak, Dudith gondolkodásmódjára jellemzőnek ítélt polemikus vagy informatív megjegyzését emeltük ki a kötetekből. Arra azonban kifejezetten ügyeltünk, legfőbb célkitűzéseink között szerepelt, hogy a Dudith-kép kiteljesítésére alkalmas, mert személyes kapcsolatokra utaló, életrajzi vonatkozásokat tartalmazó könyvbejegyzéseket — tehetségünk és lehetőségeink szerint — már most a Dudith-kutatás asztalára helyezzük.

Mert, ha elszórtan is, de találkozhatunk ilyen, senki mástól nem tudható, önmagára reflektáló, élethelyzetére utaló marginálissal, aminthogy a Bázelen, 1579-ben kiadott *De cometarum significatione* című művének ajánlását is így fejezi be: „Ex solitudine mea Pascouiana, apud Morauos, pridie Kal. Mart. M. D. LXXIIX.”

JANKOVICS, JÓZSEF – MONOK, ISTVÁN

András Dudiths Bibliothek

András Dudith (1533–1589), Bischof von Pécs (Fünfkirchen) war eine hervorragende Persönlichkeit des ungarländischen und des europäischen Späthumanismus. Nach Otto Waldes Publikation und handschriftlichem Katalog versuchten die Verfasser die Bruchstücke einer der bedeutendsten ungarischen späthumanistischen Bibliotheken zu rekonstruieren. Anhand des Provenienzkatalogs stöberten sie die Bände der Bibliothek auf, die in Sammlungen verschiedener Länder gerieten und danach fassten sie ihre Kenntnisse bezüglich des Sammelkreises und der Dimension der Bibliothek Dudiths und des Schicksals der Bibliothek nach Dudiths Tod zusammen. Außer den Drucksachen berücksichtigten sie auch die Standorte der handschriftlichen Werke der Bibliothek. Weiterhin beschäftigt sich die Studie mit der Praxis des Bücherbezugs von Dudith. Er war hauptsächlich nach Basel orientiert; außerdem hatte er auch von Venetianer, Antwerpener und von deutschländischen Verlegern stammende Bücher. Am Ende würdigt die Studie anhand der Possessoreinschriften die Eigenschaften von András Dudith als Büchersammler und Buchleser.

BARLAY Ö. SZABOLCS
A Kolozsvári Disputa 31 tézise

A 16. századot nem véletlenül nevezik a hitviták korának. A nemzetközi és hazai szakirodalomban számtalan elemzést találunk, és nem hiányoznak a szintézis jegyében írt művek sem. Mégis léteznek fehér foltok a disputák történetében. A jelen tanulmány épp egy ilyenre kívánja felhívni a figyelmet. Tudniillik az 1581-ben Kolozsvárott rendezett és nyomtatásban is megjelent disputa nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi hitvita-irodalomban is vagy ismeretlen, vagy legfeljebb megemlített kérdés. A feltárt és itt bemutatott adatok több szempontból módosítják ismereteinket, és ami számunkra a legfontosabb: a Kolozsvári Disputa minőségi többletet jelent a hazai művelődésben, filozófiai és teológiai gondolkodásban. A téma jelentősége még nyilvánvalóbbá válik, ha a latin nyelvű disputát a nemzetközi összefüggések tükrében szemléljük.

Nyomda- és szövegkritikai megjegyzések

Már magával a szöveggel, kinyomtatásával, a nyomda és a kiadás helyével is számos téves adat látott napvilágot. Ennek okát abban kereshetjük, hogy maguk a közreadók, vagyis a hitvitát rendező jezsuiták szándékosan és a címlap alján feltűnően Claudiopolit jelölték meg. A felületes szemlélő joggal gondolhatja tehát, hogy az amúgyis Kolozsvárott meghirdetett disputát egy ottani nyomdában készítették. Ennek a tévedésnek esett áldozatul Szabó Károly is, őt ugyanis félrevezették a Heltai nyomda könyvdíszekre emlékeztető keretdíszek. Adatát mások is átvették. A jezsuiták rendtörténete segít tisztázni a tévedést. Rudolf Bzenski kéziratosa jegyzete a disputa szövegét krakkói nyomtatványnak jelzi. Erre a következtetésre jutott Veress Endre, majd legutóbb Borsa Gedeon, aki szerint sem a papír nem kolozsvári, sem pedig a betűtípus.¹ Ha ez a kérdés tisztázódott is, továbbra sem kaptunk választ arra, hogy mi lehetett az oka a megtévesztő névcserének? Mi indította a jezsuitákat arra, hogy Krakkó helyett Kolozsvárt nyomtassák a címlapra?

¹ VERESS Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig* = Erdélyi Múzeum 1906. 178. — BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett hazai nyomda.* = MKsz 1965. 348. és RMNy 740.

THESES
DE PVRO ET
expreffo Dei verbo,
TAM SCRIPTIS, QVAM VIVA
voce tradito: & pari vtriusq;
autoritate, necessitate,
vtilitate, ac
fine.

Ad disputandum publicè propositæ, cum Clau
diopoli in Transylvania nouum Gymnasium
societatis IESV aperiretur,
Anno D. 1. 5. 61.

Defendentur à Ioanne Puschio Societatis IESV
Præfide Wolfgango Schrecklo, Theologo
ciusdem societatis IESV.

Cum licentia Illustrissimi Principis Transsylvaniæ &c.

CLAVDIOPOLI

A legelfogadhatóbb érv az ellenszenv tompításával van kapcsolatban. Mivel a jezsuitákat Erdélyben idegen betolakodóknak, a már elfogadott hitújítás ellenségeinek tekintették, még ellenszenvesebbek lennének, ha az őket támadó, kritizáló tézisek címlapján még külföldi kiadó és nyomda is szerepelne. És ne feledjük, hogy az unitáriusok szellemi vezérért, Dávid Ferencet épp a jezsuiták megjelenésekor ítélték el! Dávid ekkor már két éve halott. Ebben a légkörben tudományos és maguktól a jezsuitáktól kezdeményezett disputát rendezni — több mint provokáció. És valóban annak érezték az erdélyi atyafiak, mert megtagadták a szellemi párbajon való részvételt: tüntetőleg távolmaradtak. Ezen nincs mit csodálkoznunk, ha elolvassuk a szakmai szempontból tökéletesen megszerkesztett tézisek szövegét. Erre a kihívásra és rögtönzött tudományos válaszadásra aligha vállalkozott valaki is az akkori protestáns teológusok közül. Ehhez legalább egy Dávid Ferencre lett volna szükség. Az pedig, aki valóban alkalmas lett volna e feladat elvégzésére, nagyon is jól látta, hogy az ellenérvek felsorakoztatása hosszú hónapokat igényel.

Erre a szakmai munkára az akkori Erdély legképzettebb protestáns teológusa, Laskai Csókás Péter jelentkezett. Három évi megfeszített munka után elkészült az óriási opponensi tűzzel megírt refutáció. 1584-ben ugyanis Genfben közreadta a jezsuiták kolozsvári disputájára adott válaszát, a *Theorematum de puro et expresso Dei verbo examen et refutatio* című, több száz oldalas művet.

Könyvészeti szempontok miatt is nélkülözhetetlennek kell mondanunk Laskai válaszát. Az a különös helyzet állt elő ugyanis, hogy a jezsuiták kolozsvári tézisének egyetlen példánya sem maradt fenn. A székelykeresztúri unitárius gimnázium féltve őrzött példánya a második világháború óta elveszettnek tekintendő. Ezt 1906-ban Veress Endre még látta, címlapjáról fotómásolatot készített, és közölte a nyomtatvány adatait: 95 mm széles, 156 mm magas tükrű címlappal ellátott A-C₃ ívjelzésű, 4 rétvű, 14 számozatlan levélnyi szöveg. A latinul írt könyvecske mégsem nevezhető teljesen elveszettnek, mert éppen Laskai Csókás genfi kötete alapján rekonstruálható mind a 31 tézis. A szerző ugyanis azzal jelezte tárgyilagos opponensi szerepét, hogy az egyes fejezetek bevezetőjeként kurzív szedéssel idézi a jezsuita tételeket, betűhíven, egyenként, és ezt követően adja meg saját válaszát, illetve cáfolatát. Minderre az OSzK-ban található Laskai-kötetben bukkantam rá. Jelzete: RMK III. 729. A 31 tézis a következő oldalakon található: 41, 42, 54, 55, 81, 126–127, 142, 183–185, 224, 257–258, 273–274, 276, 308–309, 325–326, 335, 337, 363–366. Számunkra ezért oly nélkülözhetetlen Laskai műve, nem szólva szakmai, teológiai remekléséről. A jelek szerint ma ez az egyedüli forrása mindannak, amit a kolozsvári hitvita témaköréről tudni lehet.

Visszatérve a címlapon feltüntetett Claudiopoli-kérdésre, van még egy magyarázat, és ez is, ha közvetve is, Laskai munkájával van kapcsolatban. Azért sem készülhetett Kolozsvárott a jezsuita tézis-anyag, mert a letelepedésük óta mindössze néhány hónap telt el. És mivel jelentéseikből, leveleikből pontosan

rekonstruálható iskolaalapítással kapcsolatos tevékenységük, elképzelhetetlen, hogy közülük bárki ilyen tudományos alapossággal megírt disputaszöveget adhatott volna közre. A megtalált 31 tézis ugyanis nemcsak bibliai forrásokat idéz, hanem számtalan ún. egyházatya művének egy-egy megállapítására, szó szerinti idézetére utal. Ez eleve tudományos munkát, sőt több tudós együttes kutatói tevékenységét igényli. És mint később látni fogjuk, itt valóban több évig tartó közösségi munka eredményéről van szó.

Egy jezsuita munkaközösség szellemi műhelye

Kutatásaink egyértelművé tették, hogy a jezsuita rend római központja már Loyolai Ignác korában tudatosan foglalkozott az egyetemes egyház aktuális problémáival. A rend kezdettől fogva úgy képezte szerzeteseit, hogy azok képesek legyenek megfelelni a legkülönbözőbb kihívásoknak. Az egyes feladatokra speciális stúdiumokon készítették fel az arra legalkalmasabb személyeket. És amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a reformáció egyre radikálisabb teológiai újításokba bonyolódik, és Luther, Kálvin tanai valóságos lavinát zúdítottak a nyugati egyházra, akkor létrehozták azokat a teológiai kollégiumokat, amelyeknek elsődleges feladata a reformáció különböző változatainak, elágazásainak szakmai átvilágítása, kritikája volt. És mivel a protestáns oldalon igen felkészült tudósok, biblikusok, egyháztörténészek dolgoztak, szükségképpen a jezsuiták is a legtehetségesebb rendtagokat képezték ki erre a speciális tudományos feladatra.

Az összefüggések után kutatva, nem ért váratlanul, hogy ennek a munkaközösségnek a létrehozását különösen a mi térségünkben származó jezsuiták szorgalmazták. Közülük különösen Szántó Arator István nevét kell megemlítenünk — azét a jezsuitáét, akit „robustus hungarusnak” neveztek, nem annyira termete, mint inkább megalkuvást nem ismerő, félelmetes harcolni tudó személyisége miatt. Római tartózkodását arra használta fel, hogy szünet nélkül felhívja rendje legfelsőbb előljáróinak és a vatikáni illetékeseknek a figyelmét a keresztény hit alapjait is kikezdő unitárius radikalizmusra. Szövetségest talált abban az Antonio Possevinóban, aki a rendi központ titkára, majd Báthory István legodaadóbb híve lett. E két kiváló szervező és igen képzett jezsuita elszántságának köszönhető, hogy Európa minden nagyobb rendi kollégiumában a jezsuita kiképzéshez szervesen hozzátartozott a reformáció tantételeinek ismerete, kritikája, sőt tudományos szinten megkísérelt cáfolata. Ma már nyomon követhetjük azt a hihetetlen gyors és precíz információs tevékenységet, melynek következtében a kelet-európai lengyel, ill. erdélyi reformátorok írasa-

it és az arra adott kritikái cáfolatokat néhány hónapon belül körözték a jezsuita kollégiumok tanárai és hallgatói között.²

1572 körül a jezsuita rend filozófusai, biblikusai, történészei elkészültek néhány olyan művel, amelyek rámutattak a katolikus és protestáns egyházak által is elítélt, üldözött teológiai szabadgondolkodás, illetőleg az egykori arianizmus lényegi és tartalmi összefüggéseire, sőt nézetazonosságára. Ezek a kutatások tudományos munkaközösségekben történtek, melyeknek élére a római jezsuita generális a legmegfelelőbb tudósokat állította. Ezek közül itt most csupán annak a spanyol származású Alfonso Pisának a nevét említem, aki minden Keletről megszerezhető protestáns és unitárius írást, nyomtatványt vagy eredetiben (latin), vagy fordításban kézhez kapott, feldolgozott és tanulmányozásra átadott a rendi teológiai központok tanárainak. Érthető, hogy előljárói őt szemelték ki a megszervezés alatt álló ún. Erdélyi Misszió (Missio Transylvania) élére, és ezért előbb Bécsbe helyezték, majd saját elhatározásából a lengyel provinciába ment. Jó megjegyezni azt is, hogy Alfonso Pisa mindezt tudatosan tette, mert csatlakozva Szántó István és A. Possevino jezsuitákhoz, Báthory Istvánban látta a katolikus reform-mozgalom legaktívabb támogatóját.

Minden jel arra mutat, hogy A. Pisa és szűkebb köre készítette és nyomtatta ki azokat a téziseket, melyek az általam Kolozsvári Disputának nevezett krakkói (és nem Claudiopoli) írás anyagát alkotják. Hogy Pisa mennyire otthonosan mozgott Dávid Ferenc és köre tevékenységének, írásos dokumentumainak ismeretében, perdöntőnek ítélem a következő mondatát, melyet egy 1574-ben írt levelében találtam: „Habeo et Confessionem trinitariorum in Transilvania Claudiopoli impressam”. Bár Pisa végül nem lett tagja az Erdélyi Missziónak, de élete végéig meghatározó irányítója volt az említett teológiai szellemi műhelynek. A hallei kollégium egykori professzorának, Alfonso Pisának *Acta et canones primi oecumenici concilii Niceani c.* műve nélkülözhetetlen azok számára, akik akár abban az időben, akár most tárgyilagosan akarnak kutatni a hitújítás legradikálisabb, dogmáktól irtózó vonulatának történetében.³

A jezsuiták kolozsvári kollégiuma

Báthory Istvánnak évtizedeken keresztül nem sikerült megvalósítania mérész tervét, hogy a protestánssá vált Erdélyben is működjenek jezsuita iskolák. Tervét még akkor sem tudta keresztülvinni, amikor fejedelemmé választották. A protestáns erdélyi rendek csak akkor egyeztek bele ebbe, amikor lengyel királyként oly mértékben megnőtt tekintélye és hatalma, hogy kérése elől már

² *Monumenta Antiquae Hungariae* (MAH) II. 1976 Roma. Ed. L. LUKÁCS – BARLAY Ö. Szabolcs: *Romon virág*. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 108–113.

³ Alfonso Pisa: vö.: MAH (I. a 2. sz. jegyzetet) I. 477, 479, 492, 493, 506, 514, 523, 553, 612, 629, 971.

nem tudtak kitérni. A jezsuiták erdélyi „honfoglalásáról” másutt részletesen beszámoltam, a jelen tanulmány témáját szem előtt tartva, itt most csupán a legfontosabb összefüggésekre hívom fel a figyelmet.

A két Báthory testvér: István király és Kristóf, aki magát csak erdélyi vajdának nevezte, nagyon jól tudták, hogy a protestáns rendek érzékenységére nagyon kell figyelniök. Ezért csak az alkotmányos megoldást látták megvalósíthatónak. Vagyis előbb országgyűlési határozatot követeltek, mely lehetővé teszi — a tordai országgyűlésének még hatályos döntése ellenére — szerzetesek, jelen esetben a jezsuiták működését. 1579 novemberében az erdélyi rendek ugyancsak Tordán hatálytalanították a 20 évvel előbb hozott törvényt. Így eltűnt minden akadály, és Leleszi János gyulafehérvári jelentkezése után a lengyel provinciális vezetésével megérkezett az első jezsuita csoport Erdélybe. Rövid időn belül Báthory Kristóf biztosított számukra épületet, visszaadta a katolikusoktól elkobzott templomot. Néhány hónapon belül, 1579. december 20-án szerény ünnepség keretében megnyitották az első jezsuita iskolát, melyet később Báthory István universitas rangjára kívánt emelni.

Oroszországi hadjárata közben írta alá azt az okiratot, mely részleteiben is meghatározza a jezsuiták által vezetett kollégium célját és feladatát. 1581. május első napjaira tűzték ki az ünnepélyes megnyitást, melyen nemcsak a város, de Erdély vezetői is megjelentek. Eljött Kristóf fejedelem és kiskorú fia, Zsigmond is. Mivel régi szokás volt ilyen esetben szellemi vetékedést is rendezni, a jezsuiták úgy döntöttek, hogy nyilvános disputát szerveznek. És itt érkeztünk el a lényeghez. A szervezés ugyanis nem azzal az eredménnyel járt, amit vártak. Ők ugyan felkészültek a hitvitára, de ellenfeleik keresztülhúzták számításaikat, mert tüntetően távol maradtak, vagyis nem jelentek meg a hitvitán.

Érdemes megvizsgálni a távolmaradás okait. Mindenekelőtt a két félnek magáról a disputáról vallott homlokegyenest ellenkező véleményére kell rámutatni. Európa-szerte kétféle hitvitát ismertek a reformáció évtizedeiben. Az egyiket nevezhetnénk népinek, a másikat tudományosnak (akadémiainak). Hazai viszonylatban különösen az előbbit kedvelték, mert a két „főszereplő”, vagyis a „védő” és az őt támadó „ellenfél” esélyét nagyban, sőt sokszor teljesen a közönség, a jelenlévő hívek közössége befolyásolta. Az értelmi, tudományos szintről rendszerint az érzelmek, szenvedélyek talajára süllyedt a vita, sőt tettelességre, még kivégzésre is sor került. Erről a hazai hitvita szakirodalom is sok adatot tud felsorakoztatni. A másik póluson van az a disputa, melynek megvan a maga története, és amelyet minden nevesebb universitáson külön tanítottak is az egyetemistáknak. A jezsuita iskolákban még fokozottabban ügyeltek a disputának mint tantárgynak az elsajátítására, a tézisek pontos megszövegezésére, precíz előadására, a vitákon való viselkedés szabályaira. A vitát vezető elnök felelőssége rendkívül nagy volt, neki kellett figyelmeztetnie a vitában résztvevőket, hogy csak akkor szólhatnak meg, ha a másik befejezte érvelését stb.

A kolozsvári események megértéséhez éppen a fent említett áttekintés nyújt segítséget. Országszerte ugyanis annyira elharapódzott a hangoskodó, durva vitatkozás, még a legszentebb hittételekkel kapcsolatban is, hogy a községek szívesen vették a fejedelmi intézkedést, mely tiltotta az ilyen népies, kiszámíthatatlan és éppen ezért veszélyeket magában rejtő vitákat, melyeken a nagyobb hangerővel vitatkozók döntötték el olykor még a helyi lelkész és családja sorsát is.

Tény, hogy a jezsuiták soha nem vettek részt ilyen kétes jellegű vitán, annak ellenére, hogy az iskolájuk megnyitását követő hónapokban felszólították őket a protestánsok, hogy álljanak ki a nép elé, és vállalják a megmértetést. Megjelölték a helyet és az időpontot is: Kisvárdán Szent György napján. Minderről a misszió egyik tagja, az olasz P. Odescalchi Rómába küldött levele ad hírt. A beszámoló érdekességéhez tartozik, hogy megnevezi azt a vitatkozást, amely egyedül méltó a disputához: „academicamente”.⁴ Vagyis a jezsuiták csak a tudományosan előkészített, kinyomtatott és előre ismertetett (kifüggesztett) hitvitán voltak hajlandók résztvenni. Ezen viszont meg az erdélyi hitújítók nem akartak megjelenni. Minden bizonnyal más lett volna a helyzet, ha Dávid Ferenc még élt volna, mert ezekben az években alighanem ő vállalkozott volna egyedül egy ilyen akadémiai szintű hitvitára. Félelmetes bibliai és teológiai jártassága és fölényes vitaközö kedve bizonyára a hazai hitviták történetének egyik legnagyobb eseményévé avatta volna a kolozsvári ünnepélyes megnyitót. Így azonban a kinyomtatott szöveg alapján csak arról értesülhetünk, hogy a fejedelem engedélyével megrendezett és az ő jelenlétében lezajlott disputának elnöke Wolfgang Schreck volt, a defensor pedig Joannes Pusch, mindketten a jezsuita misszió tagjai. Ellenfél híján bizonyára egy másik jezsuita látta el a vitapartner szerepét. Jellemző, hogy három évig kellett várni, mire a 31 tézis darabokra szedve, megrostálva, cáfolva megjelent a válasz, a kiváló képességű református teológus, Laskai Csókás Péter tollából.⁵

A jezsuiták 31 tézisének tartalma

Veress Endre 1906-ban megjelent tanulmánya nem tartalmazza sem a tézisek szövegét, sem azok szakmai elemzését. Érthető, mert nem a disputa, hanem a Báthory-egyetem bemutatása volt a célja. Így csak érintette ezt a témát és felismerve fontosságát másolatban közölte az akkor még Székelyudvarhelyen őrzött egyetlen példány fedőlapját és a 31 tétel közül egyet. Arányt vesztenék, ha a Laskai Csókás Péternél megtalált 31 latin nyelven írt teológiai

⁴ Luigi Odescalchi: vö.: MAH (I. a 2. sz. jegyzetet) 82, 106. — és BARLAY Ö. Sz.: *i. m.* 128–131.

⁵ Laskai Csókás Péter: vö. BALÁZS László, in: *Studia et acta ecclesiastica* 3. Bp. 1973. 1007–1022.

tézist másolatban, vagy akárcsak fordításban is közölném.⁶ Ehelyett a tézisek alap gondolatát, összefüggéseiket, művelődéstörténeti relációit kívánom szintézisben bemutatni.

A disputa tételeinek tüzetes vizsgálata egyértelművé teszi, hogy Kolozsvárott 1581 májusában nem egy-két dogmáról folyt a vita, és nemcsak egyik vagy másik protestáns egyház valamelyik tantételét kívánták cáfolni, hanem mindennek végső gyökeréig akartak hatolni: a kérdések kérdését vették elő, ami mindkét fél létezésének feltétele. A „lenni vagy nem lenni” ugyanis az alapkérdés tisztázásától függ, attól, hogy miben jelölik meg a szembenálló felek hitük garanciáját. Pontosan fogalmazva: a 14 lapnyi tézisanyag azt kívánja bemutatni, hogy mire építik hitrendszerüket a katolikusok, és mire a protestánsok, függetlenül attól, hogy Luther, Kálvin vagy Dávid Ferenc egyházáról van-e szó? Míg a római egyház hitrendszere két pilléren nyugszik, addig az összes protestáns felekezet teológiája egyetlen pillérrre támaszkodik. A katolikus hitrendszer két pillére a szentírás és a hagyomány, a protestánsoké csak a *Biblia*. A jezsuiták krakkói nyomtatványának már a címe is bizonyítja, hogy az Isten ígéjének továbbadása a kulcskérdés, vagyis hogyan, milyen eszközökkel jut el hozzánk az ige? A cím utal a katolikus álláspontra: „tam scriptis, quam viva voce tradito”. Tehát „scriptis” = írás (*Biblia*) által és „viva voce” = élő szó útján (hagyomány). Ezzel szemben a protestánsok üres fecsegésnek minősítik mindazt, ami nem a *Biblián* alapszik. „Mindazt, amit a szentírás tekintélye nem támaszt alá, éppúgy lehet semmibe venni, mint ahogy bizonyítottnak is lehet mondani.” Itt van a lényeg! És ebben az alapkérdésben oly áthidalhatatlan a tézisek és anti- tézisek álláspontja közötti szakadék, hogy szintézisről lehetetlenség beszélni. A jezsuita tézisek szerint a reformátorok önmaguk csapdájába esnek, mert az *Ó- és Újszövetség* maga is a szavakkal továbbadott hagyományon nyugszik. Jézus soha nem mondta, nem parancsolta meg apostolainak, hogy írják le azt, amit mondott vagy tett. Ennek következtében, ha — per absurdum — nem maradt volna fent egyetlen szentírási könyv vagy levél, a katolikus hitrendszer akkor is ugyanaz lenne, mint most. A római egyház szerint Jézus kezdettől fogva úgy rendelkezett, hogy az élőszo erejével és hitével hirdessék mindazt, amit mondott, tett és ahogy élt!

A nyomtatvány teljes címe fordításban: *Tézisek Isten tiszta és kimondott ígéjéről, éppúgy az írottól, mint az élő szóval átadottól: mindkettő egyenlőségéről, tekintélyéről, szükségességéről, hasznosságáról és rendeltetéséről.*

Az első három tézist a disputa nyitányaként kezelhetjük. Itt még semmi másról nincs szó, csak arról a vitathatatlan tényről, hogy van kinyilatkoztatás, mely Istentől ered, és közvetítők által szól mindenkihez. Ezt azért hangsúlyozza, mert ebben mindkét fél megegyezik. A harmadik tézis már kijelöli a disputa alaptémáját: mi a különbség a teológiai objektivitás és az intuitív subjektivitás között?

⁶ Faksimile a 31 tézisiről kéziratban, nyomdakészen, vö. BARLAY Ö. Sz.: *Utunk Európába a Mohács utáni évtizedekben*. Értelmiségünk fejlődéstörténetének néhány állomása c. doktori értekezés 223–260.

A negyedik tézis szembeállítja a *verbum loquens-audiens* fogalmát a *verbum scribens-legens* fogalmával. Ha nincs írott ige, attól még nem csorbul az elmondott és a szavak által megértett, hallott ige hitele és érvényessége. Pál apostolt idézve leszögezi: a hit a *verbum* hirdetéséhez van köve leginkább, nem pedig az olvasásához (Róm 10.10.). Ehhez csatlakozik az ötödik tézis tétele: a *verbum evangelicum*, a kimondott szó nagyobb hatású, mint a leírt, olvasott. Hiszen a betű öl, a lélek pedig él, mondja Pál apostol (2 Kor 3.6.).

A disputa szerzői gyakran utalnak Pál apostol leveleire. Ezt teszik a hetedik tézisben is. „Ragaskodjatok a hagyományokhoz, melyeket akár élőlőszóval, akár levelünkéből tanultatok (2 Tessz 2.15.). Előszerezetten gyűjtik össze azokat a bibliai mondatokat, melyekből egyértelműen látni lehet, hogy mennyi iratlan hagyomány él az egyházban. Lukács evangélista maga vallja, hogy az események szemtanúitól, az ige hirdetőitől akarta megtudni az igazságot. Több régi egyházi író, ún. egyházatyát idéz ez a tézis, pl. Eusebiust: „az apostolok a szóban áthagyományozott tanításokat iratlan törvényként adták át nekünk”.

A hetedik tézis kimondja, hogy a katolikus teológia *Biblia*-centrikus, és szigorúan örökös az ún. kánonba sorolt inspirált könyvek felett. Ez azonban nem zárja ki, hogy egyoldalúvá váljék és ne figyeljen ugyanolyan intenzitással a hagyományokra is! A nyolcadik tézis különbséget tesz a hitigazságokra vonatkozó hagyomány és a szertartásokra, morális előírásokra vonatkozó hagyomány között. Félix pápa (†274) például már 150 évvel a híres niceai zsinat előtt kijelenti, hogy az apostoloktól kapott szent hagyományként őrzi a római egyház a most újból kétségbevetett tételt: a Fiú egylényegű az Atyával. — Nem ilyen horderejűek ugyan, de azok is Jézushoz és az apostolokhoz nyúlnak vissza, melyek a böjti önmegtartóztatások szokásait, az ún. böjti fegyelmet hagyományozták ránk.

A kilencedik tézis a hitvita eddig rejtett célitűzését kívánja napfényre hozni és megválaszolni: a két hitalap, vagyis a két forrás közül melyiken van a nagyobb hangsúly, az Íráson, vagy a Hagyományon? (A latin szöveg ezt így fogalmazza: vajon melyiknek oldalán van a „magnum momentum”.) A későbbi viták alakulása miatt perdöntő a válasz: „Bár az egyház mindkettőt igen fontosnak tartja, mégis az iratlan nagyobb fontosságúnak kell mondanunk, mint az írottat”. A merész fordulatot azonnal követi az okfejtés: a fő ok a hit, hiszen — Pál szerint — „a hit a hallásból ered” (Róm 10.14.). Ennek a tézisnek folytatásaként, a tizedikben, pszichológiai és pedagógia érveket találunk: a „viva vox” az emberi szó olyan „latens energiákkal” rendelkezik, hogy mellette eltörpülnék a könyvek, levelek, íráskönyvtárral írt szavai. — A tizenegyedik tézis az előbbiekhöz még egy díszítő jelzőt sorakoztat fel, az Ige méltóságát: „maiestas verbi Dei”.

A tizenkettedik tézis egy másik fontos szempontból közelíti meg az alapkérdést. Amint ugyanis Jézus maga is alkalmazta a megkülönböztetést egy-egy rendkívüli esemény kapcsán, és olykor még a 12 apostol közül is kiválasztott hármat, és a többi nem akarta beavatni titkaiba, ugyanúgy — különösen az első évszázadokban — az egyház nem a könyvek betűire, hanem az élő szó hitélre bízta legfélétebb titkait: „ex mente in mentem transfusam doctrinam”.

A tizenharmadik tézis az elképzelt protestáns opponens álláspontját veszi összűz alá, amikor kérdezi: mi a garanciája annak, hogy a hagyományok nem torzítják el Krisztus eredeti hitbeli kinyilatkoztatásait? Válasz: az isteni kinyilatkoztatás bizonyosságának és tévedhetetlenségének nem emberi garanciái vannak! Mindkét forrás tisztaságára maga a Szentlélek Isten vigyáz. Az a Lélek, aki vigyáz az Írás tisztaságára, tud és akar vigyázni a személytől személyig átadott hagyományok tisztaságára is!

A tizennegyedik tézis az *Ő- és Újszövetség*ből vett példákkal kívánja bizonyítani, hogy az írásbeliségnek mindenáron való protestáns követelése tarthatatlan állítás. Az őstörténetet évszázadokon át szóban adták át generációról generációra és csak Mózes foglalta írásba, — Ireneustól tudjuk, hogy Máté evangéliuma akkor íródott, amikor Péter és Pál már Rómában voltak és térítettek. Vagyis az egyházalapítás, az evangélicizáció függetleníti magát attól, hogy az ígét írásban rögzítik-e. Különben is — folytatja a tizenötödik tézis — az evangéliumi ige nem a leírt bibliai szöveget jelenti, hanem a lelkünkben lévő befogadókésztséget: „hoc autem est verbum quod evangelizatum est in nobis” (1 Pét.). Az az ige tehát, amit Krisztus és az apostolok hirdettek, függetlenül attól, hogy leírták-e vagy sem, szilárd alapként fog szolgálni mindvégig.

Eppen ezért — folytatja a következő, a tizenhatodik tézis — nagyon elítélendő az, aki kijátssza egyiket, a másik ellenében. Különben is a szentírás nem teszi feleslegessé a hagyományt, hiszen a szentiratok szerzőinek sohasem az volt a céljuk, hogy rögzítsék az összes hittételt, — és a Credóban sincs írásba foglaltva minden hitigazság (például az Eucharisztia). Mind az írásnak, mind a hagyományoknak közös a célja: erősíteni hitünket, élénk tárnai hitünk normáit. Igen sok hitigazságot és liturgiai előírást az apostoloktól hagyomány útján örökölt az egyház, Mária szüzességét éppúgy, mint a gyermekek kereszteselését.

Vajon akkor mi lehet az oka annak, hogy egyesek, mint ma a protestánsok, oly nagy szorgalommal kutatják, hogy mi van írásban és mi nincs írásban rögzítve, hiszen ők is tudják, hogy állításuk alaptalan.

Erre ad választ a tizenhetedik tézis, amikor rávilágít a tényekre: még maguk a szentírók is csak nehezen vállalkoztak írásra. János evangélistáról mondja Eusebius, hogy legszívesebben írás nélkül hirdette az ígét.

Ezt folytatja a következő tézis is, idézve János evangélista második levelét: „most nem akarom papírra vetni, de remélem, hogy egyszer eljutok hozzátok és élőlőszóval mondom el...” (2 Jn. 12.).

A tizenkilencedik tézis a szellemi párbajozás mestervágása. Itt ugyanis már nem a hagyomány mellett észérveket, bibliai idézeteket sorolja fel, hanem „ellentámadásba” megy és kereken kijelenti: a hagyományokkal óvta az egyház az írás tekintélyét. Mert már az első évtizedekben számos eretnek azzal állt elő, hogy sok más írás is származik az apostoloktól, és ezeket is a hit alapjaként akarták kezelni. Számos eretnek nevét sorolja fel a tézis írója, és végül a hagyomány nélkülözhetetlen szerepét így foglalja össze: egyedül a hagyományoknak köszönhető, hogy az egyház nem engedte összekeverni és eltorzítani mindazt, amit ma *Ujszövevségnek* hívunk.

Ehhez csatlakozik logikus okfejtéssel a huszadik tézis: az egyházatyák legnagyobbjai is, mint Vazul, Ágoston, Origenes, a hagyomány segítségével győződtek meg arról, hogy igaz, valódi írások vannak birtokunkban. „Evangelio non crederem, nisi me auctoritas Ecclesiae commoveret”, mondja Ágoston.

A huszonegyedik tézisben tovább szórja ellenérveit a vele szemben állóra: sokszor nem veszik észre, hogy olyan szentírási részre hivatkoznak, mellyel épp a hagyomány létét és fontosságát lehet bizonyítani. Érveket hoz fel Mózesről Pálig, a teremtéstörténetről a Títkos Jelenés könyvének utolsó mondatáig. Ha csak azt lenne szabad elfogadni, ami a könyvekben van, abból az következnék, hogy el kellene vetni mindent, amit a szentírók, az egyházatyák a szentírás könyvei után írásba foglaltak és tanítottak. Ezt a katolikusok éppúgy „istentelen dolognak” (impium) tartanák, mint a protestánsok. Ehhez a tézishez csatlakozik a rövid huszonkettedik, mely összegezi az imént megállapítottakat és egy páli idézettel pontot tesz a kérdésre. Vagyis: attól még igaz valami, hogyha nincs is leírva!

A huszonharmadik tézistől kezdve egyre többször fordul egyháztörténelmi megállapításokhoz. Értetető, hogy Lukács evangelistát tartja példaképnek, aki „oknyomozó” történelmi minőségben tünteti fel magát: mielőtt hozzákezdett volna evangéliumának írásához, előbb szorgalmasan utánajárt mindennek, hogy megbízható legyen. Így tettek a későbbiek, mikor az ún. „adulterina evangéliákat” különválasztották a négy hitelestől.

A huszonegyedik tézis szerint valamennyi egyházatya azt vallotta, hogy a hittitkokat bizonyítást nyert hit útján kell átadni. Ireneus az igaz hitet Polikarpól örökölte, Eusebius Ignác püspöktől, ő pedig János evangelistától. Tehát folyamatosan adta át egyik a másiknak az igazságokat.

Az egyháztörténelemből veszi érveit a következő tézis is, a huszonötödik. A sok példa közül íme egy: Ireneus nyíltan szembe fordult a valentinianusok eretnekségével, és így érvelt: ezek a tanok nem igazak, nem az egyház tanai, mert nem az előttünk működő presbiterektől valók.

A huszonhatodik tézis azt a Tertulliót idézi, aki minden idők legaktuálisabb, legmodernebb válaszát adja az egyes korok hitújítóinak: Semmit sem használ az eretnekekkel szemben az írások ütköztetése, hiszen a szóban forgó írásokat vagy tagadják, vagy meghamisítják, vagy kigúnyolják. Ennek ellenére a dolgok rendje az, hogy elsőként a hiteles írásokat sorakoztassuk fel velük szemben.

Egyik érv követi a másikat. A huszonhetedik és huszonnyolcadik tézis is neves egyháztörténelmi személyeket, írókat idéz. Ciprián, Basilius, majd ismét Tertulliót következik: ha valamilyen régi egyházi szabályt őseink nem foglaltak írásba, akkor azt minden bizonnyal a szokás erősítette meg. A vesztőhelye felé tartó mártír püspök, Ignác, farkasnak nevezi azt, aki mást hirdet, mint amit a hagyományból örököltünk. Farkasok ezek, még ha akár mennyit böjtölnek is, vagy csodákat művelnek. Azért bélyegzi meg őket ilyen keményen, mert mindenkinek megrontására törekszenek: „lupus in grege omnium corruptionem operans”.

A huszonkilencedik tézis egy szellemes ellenérvet említ: Jézus is elítélte a zsidók számtalan hagyományát. Válasz: csak azokat, amelyek emberi találmányok voltak és nem Istentől származtak.

Ezért folytatja a harmincadik tézis azzal a lényeges megjegyzéssel, hogy senki sem mondta az egyházban azt, hogy válogatás nélkül kell elfogadni minden hagyományt. Ha nem is mindent, de az apostoloktól örökölteket igen. Azokat, amelyeket az atyák többsége és a zsinatok elfogadnak. Ezeknek a szerzője ugyanis, hitünk szerint, nem ember, hanem a Szentlélek Isten.

Az utolsó tézis, a harmincegyedik Szent Ágostonnak adja át a szót. Két szabályt említ. Amit az egyetemes egyház vall, azt nem a zsinatok miatt hiszünk, hanem az apostoli tekintély miatt. A másik: akár az apostoloktól, akár a zsinatoktól örököltünk valamilyen hitbéli eligazítást, szabályt, meg kell tartanunk azt, hiszen a zsinatok igen nagy tekintélynek örvendenek az egyházban.

A Kolozsvári Disputa művelődéstörténelmi értékelése

Jóllehet a disputa természeténél fogva a teológia körébe tartozik, mégis rendkívül fontos a művelődéstörténelem számára. Különösen érvényes ez a Kolozsvári Disputa esetében. Tudniillik bármelyik hazai hitvitáról legyen is szó, magyar nyelvűségük miatt szükségképpen csak határainkon belül kelthettek fel

érdeklődést, vagyis lokális jellegűek voltak. És érdemes párhuzamot vonni más szempontból is. Ha például összehasonlítjuk a kolozsvári hitvitát a pécsi disputával, azonnal szembetűnik, hogy ott nem katolikusok az opponensek, hanem két protestáns felekezet vívja szellemi párbaját: a reformátusok és az unitáriusok, még hozzá a nép bevonásával. És nemcsak a vita folyik magyar nyelven, hanem a kinyomtatott szöveg is magyar. Ezzel szemben a kolozsvári disputa éppen latin nyelvezete miatt hatásában átlépi a nyelvi korlátokat, nemzetközivé, vagy inkább nemzetek felettivé válik. Az Európa keleti peremén, Kolozsvárott megrendezett hitvita belekerül a nemzetek közötti és feletti eszmeáramlások vérkeringésébe — a két szellemi központ: Róma és Genf közbeiktatásával. Az eszmeáramlások különös esetével állunk szemben. Itt ugyanis az elvérzettnek hitt erdélyi egyház egy élcsapata, az épp most megtelepedett jezsuita misszió néhány tagja kezdeményezi, szinte provokálja a vitát, még hozzá szokatlan elmeléssel, válogatott stílusban, az egyetemes európai kultúra nyelvén, latinul. És miközben ez a néhány oldalnyi könyvecske bejárja Róma, Itália, Germánia jezsuita kollégiumait, eljut Genfbe is, egy európai híró erdélyi református teológus kezébe, aki a kihívást bámulatos szenvedéllyel elfogadja, és ország-világ előtt válaszol: 14 számozatlan levél helyett több száz oldalon keresztül szűri, vágja, kergeti, űzi, bekeríti, térdre akarja kényszeríteni ellenfeleit, ennek a rettenetesen veszélyes „szektának”, az Erdélybe betolakodó jezsuita rendnek teológusait. Képtelen elviselni, hogy még Kolozsvárra is bemerészkedtek. El is nevezi őket olyan jelzőkkel, hogy betűitől még ma is égnek könyvének lapjai. Mert ezek nem lehetnek Jézus hű követői, hanem „societas Judae” vagyis Júdás katonái, a „júdási szekta” közössége.

Ennek a szellemi vetélkedésnek akció-reakció vonzatában egészen más jelentőségűvé válik a Kolozsvári Disputa ma már semmitmondónak tűnő adata. Mert az 1581-ből származó és ma már sehol fel nem lelhető jezsuita tézisanyag önmagában és egészében a teológia, az egyháztörténelem szakembereit érdekelheti csupán, de a három évvel később, 1584-ben Genfben közreadott cáfolat, a Laskai Csókás Péter *Theorematura* (Vetélkedések) kapcsán az egyetemes és a hazai művelődéstörténelem fontos állomásának kell tekintenünk azt. Itt tehát nem két kolozsvári egyház szellemi párviadaláról van csupán szó, hanem a művelődéstörténetben különben sem ritka transponálásról, kisebb fogaskerek segítségével egy nagyobbak teljesítményéről. Vagyis az erdélyi jezsuiták szellemi központjának, Rómának és az erdélyi protestánsok szellemi központjának, Genfnek a disputáján vehetünk részt. Ezért csak együtt vizsgálva, a 31 jezsuita tézist és az arra adott genfi választ egymástól el nem választva lehet tárgyilagos képet kapnunk mindarról, aminek a jelen tanulmány mindössze egyik összetevőjét elemezte.

Ugyancsak a művelődéstörténelem érdeklődési köréhez tartozik annak megállapítása, hogy túl a teológiai érvek és cáfolatok bonyolult szakmaiságán, más szellemi értékek élethalálharca is megfogalmazódik ebben a pro és contra dis-

putában. Két nézet, két pólus, két véglet méri össze erejét: a leírt szó igazabb, szentebb-e, avagy a kimondott igének van-e nagyobb hitele? A reformáció nagy humanistái a leírt és a kinyomtatott, sokszorosított szó, a könyv bővületében, Jeromosra hivatkozva, pusztá fecsegésnek minősítették a „csak” kimondott, de le nem írt szavakat.⁷ A könyvek nélkül, pusztán az élő szó személyes erejével térítő Jézust és az apostolokat képviselő jezsuiták ezzel szemben az áthagyományozott, de tanúkkal hitelesített ige bővületében éltek és harcoltak. A 16. század végén ezt a tézis-antitézis problematikát még képtelenek voltak szintézissé formálni.

Végül, van a kolozsvári disputának egy jellegzetesen hazai vetülete. Nevezetesen az a szövetség, amelyet addig sehol Európában még csak kigondolni sem volt lehetséges.: szövetség a reformátusok és az unitáriusok között. A szakirodalom jól ismeri azt a tényt, hogy minden nézeteltérés és hitvita ellenére Servet Mihály és Dávid Ferenc felléptéig az összes egyház elfogadta az ún. niceai zsinaton megfogalmazott fundamentumot, amit mind a mai napig közös Credónak ismernek el. Mivel az unitáriusok sem a Szentháromságot, sem Krisztus istenségét nem fogadják el, érthető, hogy áthidalhatatlan úr tátong egyrészt a katolikus – lutheránus – kálvinista, másrészt az unitárius teológiai és világnézeti pólus között. A Szentháromság tagadása és a krisztológiai igazságok tagadása Nyugaton legalább az alapigazságok és hitelvek területén közös nevezőre hozta az egyházakat. Ennek egyik legismertebb ténye, hogy a Rómában is halálra ítélt Servétet végül is Kálvin ítélte máglyahalálra Genfben.

Ennek ismeretében több mint elgondolkodtató, hogy az ugyancsak Genfben forgolódo és a kolozsvári jezsuita tézisekre válaszoló Laskai Cs. Péter hitsorsosai nem az unitáriusokat vették célba. Legveszélyesebb ellenségüket nem azokban látták, akik legalapvetőbb hitigazságait is tagadták, hanem azokban a jezsuitákban, akikkel — mind a mai napig — együtt imádkozzák a Credót. És ha azt is meggondoljuk, hogy Mélius Juhász Péter, a nagy reformátor éppolyan hévvel harcolt Dávid Ferenc, sőt János Zsigmond ellen, mint maga Kálvin, akkor választ kell keresni a nem várt fordulatra. Arra, amiről az egyik erdélyi jezsuita számol be Rómába küldött jelentésében a döbbenet hangján: — a két szuperintendens, a kálvinisták és az unitáriusok vezetői mától kezdve (1581. májusi disputa) mindenki csudálatára barátoknak nevezik egymást!

Ezt figyelembe véve, nem meglepő, hogy Laskai ellenválaszában kegyetlen hangvételő gúnyversek is találhatók a jezsuiták ellen, és most már magyarázatot kapunk arra is, hogy a genfi kiadás első oldalán, a címlapon nem véletlen „nyomdahiba” az a bizonyos szócsere, mely a Socieatas Jesu helyébe tudatosan a Socieatas Judaet írta.

⁷ Vö. Laskai genfi kiadásának címlapján olvasható Jeromos idézet: „Sine autoritate enim Scripturarum garrulitas non habet fidem”.

BARLAY, Ö. SZABOLCS

Les 31 thèses de la Dispute de Kolozsvár (1581)

La dispute organisée à Kolozsvár en 1581 et parue plus tard en impression aussi, est à peine connue dans la littérature de disputes hongroise et internationale, cependant cette dispute en langue latine marque un surplus de qualité dans la civilisation, dans la pensée philosophique et théologique du pays. Son importance est encore plus évidente, si nous l'examinons dans ses rapports internationaux. Cet imprimé, édité à Cravocie, a dépiqué les bibliographes jusqu'aux derniers temps par son impressum désignant „Claudiopoli” comme lieu d'impression. L'auteur examine les causes de ce changement de nom équivoque, et il désigne Alfonso Pisa, d'origine espagnole, comme auteur des thèses. Il donne une explication du fait aussi, pourquoi on ne prit pas part, à cette dispute ayant un caractère académique, de la part des protestants et pourquoi leur réponse ne parut que trois années plus tard, de la plume de Péter Laskai Csókás. Après avoir rendu compte des thèses, l'auteur analyse l'importance de cette dispute dans l'histoire de la civilisation, l'importance augmentée par le fait que le texte de cette dispute, rédigé en latin, passa dans la circulation de sang spirituelle internationale, par l'intermédiaire de Rome et de Genève.

FRIED ISTVÁN

Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében

Vierteljahrschrift aus und für Ungarn, 1843 – 44.

Első ízben II. József évtizedében lett egyértelművé, hogy kialakítható egy olyan közvélemény,¹ amely tevőlegesen képes befolyásolni az események menetét. Az 1780–1790 közötti tíz esztendő egyben a magyar (nyelvű) hírlapírás születésének, kibontakozásának periódusa;² és a magyar újságok visszaszorulása egyben az abszolutista hatalom megerősödését is jelzi (mint erről a következő tíz esztendő történései tanúskodnak). Lassan-lassan mind a kormányzat, mind pedig a kormányzat ellenzékének szerepét betöltő nemesség előtt világossá vált, hogy nem csupán az országon belül kell megnyerni (megformálni) a rokonszenvezők táborát; a szövetségi rendszerek sem teszik fölöslegessé, hogy az európai közvélemény előtt kedvező színben tűnjenek föl, a másik félről viszont kedvezőtlen képet fessenek. II. József periódusának Broschürenflutja, majd a II. Lipót rendelkezésére készült *Babel és Ninive*³ (meg az azokra történő reagálás) mintegy előzménye a reformkor második felében kibontakozó röpirat-háborúnak, amelynek során a magyar ellenzék egyként fölvette a harcot az Udvar és a szláv törekvések ellen. Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben azt az általános vélekedést körvonalazta, amely a szlovák és főleg a horvát mozgalmaknak bécsi fölkarolását tette felelőssé a magyar–szláv viszony fokozatos elmérgesedéséért. „Bécsben [...] — állítja Pulszky Ferenc — minden mozgalom pártolásra talált, mely a magyar elemet ellensúlyozhatná.”⁴

Ezen a ponton azonban kis kitérőt kell tennünk. Ugyanis a Bécsben a század elejétől megjelenő folyóiratok éppen nem ellenséges viszonyt alakítottak ki a magyar szerzőkkel; nem egyszerűen munkatársul fogadták mindazokat, akik a magyar kultúra eseményeiről hírt adtak, hanem magyar nyelvű művekről is közöltek magyar szerzők tollából származó ismertetéseket, sőt: a Birodalomnak legalábbis kulturális egységét manifesztálva, azt a látszatot igyekeztek

¹ FRIED István: *II. József, a jozefinisták és a reformerek*. (Vázlat a 18. század végének magyar közgondolkodásáról.) OSZK Évkönyv 1979. Bp. 1981. 563–591.

² KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. (1780–1795.) Bp. 1970.; *A magyar sajtó története* I. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979.

³ SILAGI, Denis: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München, 1960.

⁴ PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. S. a. r.: OLVÁNYI Ambrus. Bp. 1958. 175.

kelteni (az egész Európában ismeretes szigorú cenzúra ellenére), hogy Magyarországon (is) szabadon, az anyanyelvű irodalom éltető légkörében virágoznak a tudományok, minden színvonalas szépirodalmi és tudományos alkotás megjelenhet. A magyar(országi) származású szerzők közül többen vettek részt bécsi honosságú kiadványok szerkesztésében; műfordításaikkal, gyűjtéseikkel, közléseikkel közvetítettek az ausztriai és a németországi olvasó, valamint a magyar kultúra között. Természetesen a bécsi (szépirodalmi-tudományos-divat)lapok anyagában érvényesült a válogatás elve, a kormányzathoz közel álló *Vaterländische Blätter* egészen más szempontokat tartott a magyar vonatkozású anyagok publikálásában szem előtt, mint például Hormayr báró almanachja, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, amelynek szerkesztésében-kiadásában Mednyánszky Alajos működött közre. Annyi azonban bizonyos, hogy a bécsi lapok eszközül szolgáltak magyar szerzőknek a kilépésre a német nyelvű olvasóközönség elé, és ezen keresztül egy hívebb magyarságkép megrajzolására.⁵

Az 1820-as, 1830-as esztendőktől kezdve azonban megváltozik a helyzet. Mind egyértelműbb, mennyire jelentőssé válhat egy hazai (magyar) közvélemény megszervezése, s e téren milyen jelentős szerephez juthat a sajtó. A *Jelenkorral* kezdődően, majd a *Pesti Hírlap* megjelentetésével felerősítetten egyértelműen felértékelődik a magyar (nyelvű) sajtó, az újságírás, és ezzel párhuzamosan a szlovák nemzeti mozgalom vezető képviselői szintén a szélesebb közvéleményhez szóló írást veszik igénybe rosszérzésük, fenyegetettségük felpanaszolására. Csakhogy szlovák sajtó nem létezik, az 1810-es években Palkovič kísérlete, a *Týdennjk* bibliai cseh nyelvű volt, ezen a — valláshoz kötött — nyelven szólnak az olvasóhoz Palkovič kalendáriumai, majd a *Tatranka* rendszertelen megjelenésével aligha biztosíthatja a mozgékonyabb újságok felkínálta gyorsabb reagálási lehetőséget.⁶ Ezért a szlovákok (akár II. József évtizedében a magyarok) a röpiratot választják álláspontjuk kifejtésére. Méghozzá többnyire a német nyelvű röpiratot, és ezek közül jónéhányat külföldön nyomtatnak ki. A cél kettős: minthogy a magyar nemzeti mozgalom irányítói vagy tevékeny munkásai közül kevesen olvasnak valamilyen szláv nyelven, a velük való dialógus magyarul vagy németül kezdődhet meg. S bár elvéve magyar nyelvű (szláv érdekű) röpirat is megjelenik, érthető okból (jóllehet a szlovák értelmiség többnyire jól tud magyarul) inkább a németet választják, mikor a Magyarországon megesett sérelmeikről számolnak be, hiszen másik céljuk az, hogy az európai közvélemény figyelmét fölkeltsék, és egy vélt (európai) támogatástól segítve, a magyarokkal folytatott vitában kedvezőbb pozíciót erőszakoljanak ki.

⁵ PÁLOS Bernardin: *Irodalmunk ismertetése a XIX. század eleji német folyóiratokban*. Pécs, 1929.; CSÁKY Moritz: *Die Präsenz der ungarischen Literatur in Wien um 1880*. In: *Die österreichische Literatur, ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*. Hg.: Herbert ZEMAN. Teil 1. Graz, 1979. 475–489.; FRIED István: *Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban* = MKSz 1989. 237–252.

⁶ Vázlatos ismertetés: VÍGH Károly: *A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete*. Bp. 1945.

Kezdetről fogva adnak hírt a magyar lapok a szlovák vagy a horvát mozgalmakról, illetőleg azokról a brosurákról (vagy irodalmi alkotásokról), amelyek Magyarország népeinek helyzetét másképpen ábrázolják, mint ahogy az a magyar sajtótermékekből kitetszik. Ugyanakkor beszédes tény, hogy Ján Kollárnak az 1832-re új kiadásban megjelent, magyar (történelmi) személyiségeket a (szláv) Pokolban (az Acheronban) elhelyező szonett-eposzá, a *Slávy dcerát* (A dicsőség leányát)⁷ kiadásakor magyar részről szinte észre sem vették, s az első terjedelmesebb magyar elemzés, amely mindenekelőtt a műből áradó összszláv ideológiát és magyarellenességet bírálta, majd tíz esztendő múlva látott napvilágot. Jóllehet akkorra már részben németre is lefordították,⁸ szinte az összes szláv irodalomban részletesebben méltatták, idézték.⁹ Itt említem meg, hogy bár Pest-Budán és Pozsonyban német (nyelvű) lapok is felzárkóztak a magyar (nyelvű) hírlapíráshoz, az ő közvetítő szerepük eredményessége ugyancsak kétségesnek bizonyult. A pest-budai német nyelvű hírlapokat Magyarország határain kívül alig olvasták, szerkesztésük, színvonaluk nemigen mérhető a németországi (vagy akár a prágai) lapokéhoz. Emellett igencsak helyi orientáltságuk egy bizonyos, szűkebb olvasói kört céltzott meg. Egy kimutatás szerint az 1843-ban¹⁰ Pest-Budán megjelenő német nyelvű lapok előfizetőinek száma (a pest-budai főpostán található a nem pest-budai prenumeránsok névsora) 3071, míg a magyar nyelvű lapoké 9754, a *Fasciculinak* nevezett latin lap 305, két szerb lap (a politikai, illetőleg a szépirodalmi-kulturális jellegű) 793 előfizetővel rendelkezik. Az egyes lapok nem pest-budai prenumeránsainak száma ekképpen oszlik meg:

Vereinigte Ofner-Pester Zeitung	1958
Der Spiegel	592
Der Ungar	247
Das Kundschaftsblatt	26
Das Pesther Tageblatt [!]	248
Jelenkor	894
Nemzeti Újság	450
Pesti Hírlap	3670
Világ	1244
Regélő	647
Athenäum [!]	438
Sion	203
Religio és Nevelés	758

⁷ Ján Kollár szonett-eposzá az 1903-as és az 1952-es prágai kiadásban olvastam.

⁸ Néhány magyarországi adat: RUMY [Carl Georg]: *Vaterländische Ehre im Auslande* = Der Spiegel 1829. Nr. 89. Vö. erről részletesebben: FRIED István: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő, 1828–1847* = Filológiai Közöny 1963. 204–218.; Uő: *Rumy és Ján Kollár kapcsolatai* = Helikon 1967. 114–118.; *Sonette aus der Slávy dcera, einem lyrisch-epischen Gedichte von Johann Kollár*. Aus dem Slawischen übersetzt von Joseph WENZIG = Der Bote von und für Ungern 1834. Nr. 18–19. Vö. még: WENZIG, Joseph: *Blüthen neuböhmischer Poesie*. Prag, 1833.

⁹ Erősen hiányos bibliográfia: ORMIS, Ján V.: *Bibliográfia Jána Kollára*. Bratislava 1954.

¹⁰ PULSZKY, [Franz]: *Ueber den Zustand der periodischen Presse in Ungarn seit dem Landtage 1839/40*. = Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn 1843. Erster Band – Zweite Hälfte, 1–26.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap	505
Orvosi Tár	196
Magyar Gazda	749

Az adatokat közlő a továbbiakban kiegészíti statisztikáját. A *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*ot csak postán expediálják, ez a lap a Helytartótanács félhivatalosa, csak itt olvashatók a kinevezések és a rendeletek. A *Pesther Tageblatt*ot háromszor annyian olvassák helyben, a kettős városban, mint ahányan előfizetik a városon kívül. Pest-Budán a magyar lapok átlagosan 100, a német nyelvűek 200 előfizetővel rendelkeznek. A fenti adatok a nyári időszakra érvényesek, télen, főleg a magyar nyelvű lapokat mintegy egy ötödével nagyobb példányszámban adják ki és veszik meg. A *Pesti Hírlap* a legnépszerűbb lap, messze meghaladja példányszámban a többi lapot, beleértve a *Hírnököt* is (amelyet Pozsonyban adtak ki).

A közlés a külföld előtt igyekszik igazolni a magyar(országi) és ezen belül a pest-budai sajtó jelentőségét, meg azt, hogy Pest-Budán, illetőleg az országban a sajtó olvasókra talált, ezen a téren sem marad el a magyar közönség a külföld mögött. Mindez azonban aligha tette fölöslegessé egy olyan orgánum megszervezését, amely megbízhatóbb — magyar szempontú — információkat ad a Magyarországon történekről. Hiszen az 1840-es esztendőkből — mint ismeretes — felgyorsultak Magyarországon az események, és éppen a szlovák — magyar meg a horvát — magyar viszony bécsi, illetőleg messze nem egyértelműen pozitív németországi fogadtatása és kommentálása igényelte, hogy a (liberális) magyar álláspont is eljusson a németül olvasókhoz. Ehhez hozzá kell tennem, hogy a szlovák szerzőktől kiadott, sűrű egymásutánban megjelenő, német nyelvű röpiratok drámai színekkel festették a szlovákság helyzetét, és vádolták a magyarságot a szlovákok elnyomásával, nyelvi nacionalizmussal. 1842-ben Széchenyi István roppant visszhangot kiváltó (és két német kiadásban is publikált)¹¹ akadémiai beszéde mellett a szlovák evangélikus lelkészeknek az uralkodóhoz eljuttatott panasz¹² osztotta meg a magyar (és nemcsak a magyar) közvéleményt, illetőleg Thun Leó és Pulszky Ferenc polémiája vert nagyobb hullámokat.¹³ Még ebbe a körbe vonható be Pulszky vitája Zedlitzcel, mint emlékezéseiben írja, „Metternich ügyes ágensével” az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban.¹⁴ „E hírlap — emlékezik vissza Pulszky —, liberális külpolitikája

¹¹ SZÉCHENYI, István: *Academischer Vortrag*. Übers: Joseph v. OROSZ. Pressburg, 1843.; Uő: *Ueber die ungarische Akademie*. Uebers. und mit Anmerkungen begleitet von SINCERUS. Leipzig, 1843.

¹² RAPANT, Daniel: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel druhý. Dokumenty. Liptovský Svätý Mikuláš, 1943. 337–347. A második felirat: 580–590. Rapant közli az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban megjelentetett polémikus cikkeket, ám Juraj (?) Lukácsnak tulajdonítja Lukács Móric írásait.

¹³ A vitára PULSZKY is visszaemlékezik: 4. sz. jegyzetben *i. m.* 176–177., közli a *Vierteljahrschrift* is, 1843. Erstes Vierteljahrsheft, 61–91.

¹⁴ A 4. sz. jegyzetben *i. m.* 166.

miatt, sokkal inkább el volt akkor terjedve, mint mostan, mind a mellett, hogy a magyar viszonyokat mindig elferdítve adta hasábjain.”¹⁵ Érdemes a továbbiakban kissé hosszabban idézni Pulszky rekonstruáló helyzetjelentését, mivel nem annyira Zedlitz báró vagy Metternich véleményét, hanem általában a bécsi álláspontot érzékelteti, illetőleg az Udvarnak azt a régebbi törekvését, hogy Ausztria civilizáló küldetését a magyar maradi barbárság ellenében hangsúlyozza.

„Most is b. Zedlicz czélzatosan e lapban adta ki czikkorozatát, mely *Pia Desideria für Ungarn* cím alatt szidta a magyar ellenzéket, sőt gróf Széchenyit is, mint, kik inkább középkori aristokratikus rebelisek, mint európai liberálisok. Szemökre vetette, hogy föl nem tudják fogni az osztrák felsőség európai szükségességét, mint a valódi haladás föltételét, hogy az ösiségi intézményt meg nem dönik, hogy vasutakról álmodoznak, midön csinált országútjok sincs, hogy a német culturát elnyomják s tótnak és oláhnak fölleledését akadályozzák, szóval a czikkeek szabadelvű magyarfalásból s a tények elferdítéséből ki nem fogtak, s e mellett csinosan voltak írva; nálunk az egész világ bosszankodott miattok.”¹⁶

A szlovákok sérelmei között is szerepelt a magyar hírlapok megannyi szlovákellenes megnyilatkozása, a horvát meg a cseh sajtó (és részben a szerb is) bőségesen kommentálta a magyar hírlapok polémikus cikkeit. S mert a magyar ellenzékben akadtak néhányan, akik szlovákul (és csehül is) olvastak, tehát a mintegy „belső” használatra szánt szépirodalmi és politikai jellegű megnyilvánulásokat is figyelemmel tudták kísérni, ebből a körből kerültek ki azok, akik elhatározták: Németországban újságot fognak megjelentetni abból a célból, hogy a németországi olvasókat a magyar helyzetről tájékoztassák, és semlegesítsék a magyarelles írások hatását, hogy ennek révén a német(országi) közvéleményt a magyar ügy mellé állítsák. Pulszky Ferenc barátjának, Henszlmann Imrének tulajdonítja a kezdeményezést. Ezt írja:

„Henszlmann barátom ez időben csak úgy érezte azon közönyt, sőt tudatlanságot, melylyel egész Európa a magyar viszonyokat ignorálta vagy elferdítette [...] s egy *Vierteljahrsschrift für Ungarn* [!] című szemlében igyekezett Németországban kimerítőbb s hívebb tudósításokat terjeszteni hazánkról.”¹⁷

Tény, hogy az 1843/44-ben, Lipcsében kiadott lap főleg Henszlmann, Pulszky, illetőleg Lukács Móric és Kramarcsik Károly alkotása, az ő cikkeikből, ismertetéseikből tevődik össze az újság. Tudjuk, hogy Pulszky, Henszlmann és Kramarcsik eperjesi diákkorukból ismerték egymást, Pulszky az 1828-as esztendőre keltezi görög nyelvi studiumaikat, amelyekben társuk volt Michal Miloslav Hodža (1811 – 1870), a szlovák nemzeti mozgalomnak talán legharcosabb egyénisége. Sziklay László több, az 1840-es esztendők magyar történelmében lényeges eseményhez fűzi tevékenységét: „annak a küldöttségnek is tagja volt, amelyik Jozeffy-Seberíny trónfeliratát vitte fel Bécsbe”, s amely iratot éppen az egykori diáktárs, Henszlmann publikálta kommentáló lábjegyzetek kíséretében a lapban, majd a „Tatrín kulturális egyesület alapítása is nagyrészt az ő

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 177.

névéhez fűződik”¹⁸ (s ez a kulturális egyesület állandó céltáblája volt a magyar sajtónak). Figyelemre méltó, hogy a lapban elsősorban a szlovák mozgalom dokumentumai alkotják a bírálókat tárgyat, s az olykor éles hangú recenziókat egyként írta az egykori három osztálytárs. Feltehetőleg ez az oka annak, hogy amikor Kollár 1852-ben a végleges formára bővített *Slávy dcerát* kiadja, a szláv Pokolban mindhárman helyet kapnak, Kramarcsik, Pulszky és Henszlmann. Ez a szlovákul (csehül) olvasó baráti kör írta jórészt a lapot, s mindenekelőtt olyan megfontolásból, hogy a magyar–szláv viszonyok magyar szempontú (liberális) magyarázatával szolgáljon. Ennél nyilván azonban többről van szó: amikor Kramarcsik részletesen elemzi Kollár művét,¹⁹ akkor hosszú passzust szentel a szlovák költő hazafelfogásának, fennakadva ama soron, miszerint „pravou vlast jen v srdci nosíme...” (szívünkben hordozzuk az igazi hazát). Nemcsak a nyelv, hanem a közös múlt és a közös jelen, a közös intézmények, az alkotmány, amely szabályozza a társadalom életét, adják a nemzet fogalmát, meg a hazáét is, valamint a szabadság, amelyet az alkotmány biztosít. Kramarcsik figyelmét bizonyára nem kerülte el, hogy Kollár a magyar országgyűlések nyelvrendeleteit a szlovákokra mért csapásként minősítette, már 1832-ben beszélt erről. (Azt mondjátok — éneklí a *Slávy dcerában* —, a törvény úgy rendelkezik, hogy a magyarországi szláv temesse el nyelvét...), valamint erről: — s ez kiváltotta mind Pulszky, mind Henszlmann rosszállását — vlast je naše Věslávia (hazánk: Össz-Szlávia). S bár éppen a mindkét fél által követett nyelvi nacionalizmus herderi eredetű felfogása minősítette föl a nyelv szerepét a nemzetegyenység kialakításának folyamatában, nem kevesebb és nem kevésbé hangsúlyos szavak hangzottak föl a közös múlt-jelen-jövendő nemzetszervező jelentőségéről, szinte a *Szózat* szellemében. Eddigél — fejtegeti Kramarcsik — a patriotizmus ellentéte pusztán a kozmopolitizmus tarthatatlan elmélete volt; a mostani időkben a patriotizmus egy anyanyelvű polgárság megformálására törekszik, s ez a szláv érdekeket szétválasztja az országéitól, így a „szlavopoliták” a fennálló rend dühödt ellenségeivé válnak.

Kramarcsik nemzetfelfogása a *Pesti Hírlap* vezércikkeiből vezethető le; Kosáry Domokos szerint²⁰ Kossuth a nemzetiséget részesíti előnyben a liberalizmussal szemben, másfelől viszont teljes joggal idézi a *Pesti Hírlap*-ból a következőket a magyar liberális nemesség nemzetfelfogása jellemzésére:

„A nemzetiség egy historiai factum, mellynek a nyelv nem egyetlen tényezője; mert arra, hogy valamely népnek nemzetisége legyen, szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös

¹⁸ SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962. 320–321.

¹⁹ KRAMARCSIK, [Carl]: *Slávy dcera. Lyrisch-epischer Gedicht in fünf Gesängen von Johann Kollár. Pesth 1832.* = *Vierteljahrsschrift* 1843. Zweiter Band-Zweite Hälfte, 55–87.

²⁰ KOSÁRY Domokos: *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844*. Bp. [1944.] 16. Itt jegyzem meg, hogy *A magyar sajtó története* I. 708, 761. nem jelentőségéhez méltón emlékezik meg a *Vierteljahrsschrift*-ről. Az utalt rész szerzője: Kosáry Domokos.

érdekek, a haladásnak és kifejlődésnek közös szüksége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket.”

További tényezőként említi a cikk a műveltséget, az öntudatot, valamint az „idő és történések” szentesítette jogbirtokot. Így a nyelv csupán egyik, bár rendkívül fontos tényezője maradt a nemzetelképzelésnek. Ugyanis a közös nyelv alkotta nemzet tézise természetszerűleg igényelte a magyarosítást (szlavisztát stb.), márpedig a másik fél hangoztatta erőszakos nyelvterjesztés vádját mindenki igyekezett elhárítani magától. Mindenképpen feloldhatatlan, jóllehet minduntalan felbukkanó ellentmondás keletkezett. Ugyanis amennyiben a nyelvközösség alapvető ismérve a nemzeti létnek, a „nemzetiség”-re (a *Pesti Hírlap* szerint használom a fogalmat) az egész történelem folyamán igényt tartó nép kénytelen számolni a (polgári) nemzet előtti korszakkal, s így történelmi hivatkozásai esetlegesen lesznek, a történelmi kontinuitás oly szívesen hirdetett eszméje erősen támadhatóvá válik. Alaposan kihasználta ezt az ellentmondást a szlovák fél: egyrészt a szlávok kultúraküldetését vélte igazolni a magyar nyelv szláv jövevényszavaival (a földművelést, az államszervezést a honfoglaló magyarok eszerint a szlávoktól tanulták), másfelől az erőteljes szláv részvételt a magyar történelemben bizonygatták (Zrínyi Miklós példájával). Ellenben amennyiben a nyelv némileg háttérbe szorult a nemzetet konstituáló tényezők között, nemcsak olyan vonatkozásban, miként Széchenyi körvonalazta, hogy ti. a nyelv még korántsem érzés, akkor a Magyarországon élő népek nyelvi különállása kapott érvet. Hiszen eszerint a magyarul nem beszélők a közös alkotmány, a terület, a kormányzás stb. révén ugyanolyan polgárai az államnak, mint a magyarok, a közös érdekek nem kívánják a nyelvfeladást. Egyetlen, korábbi idézettel zárom le ezt a fejtegetést: a *Társalkodó* vádjára felelt (a betűjegyet szem előtt tartva valószínűsíthetően) Rummy Károly György a maga patriotizmus-értelmezésével:

„...a patriotizmus ugyanis inkább érzésekben és tettekben, mint szavakban nyilvánulhat meg; így a szepességi németek, a szabad királyi városok, Pozsony, Buda, Pest, Sopron, Esztergom lakói, valamint a bányavárosokéi stb. német nevük ellenére, és bár német anyanyelvűek, meg attól, hogy szívesen olvasnak újságokat és könyveket, nem kevésbé jó, hazaszerető magyar polgárok (gute, patriotische ungrische Bürger)²¹.

Visszatérve Kramarcsik Károly felfogására meg Henszlmannéra, Pulszkyéra, nem hiszem, hogy esetükben a nemzetiség érdeke meg a liberális felfogás ellentétben állna egymással.²² A nyelvi nacionalizmus (amelyben hittek) liberális

²¹ -y [RUMY, Karl Georg]: *Berichtigung einiger irrigem und übertriebenen Behauptungen eines ungrischen Gelehrten im Pesther Társalkodó 1832. Nro. 97. vom 5. Dezember = Der Bote von und für Ungern 1833. Nr. 11.*

²² KOSÁRY ezt Kossuthról állítja. „Hogy Kossuth a nemzetiség érdekét a liberalizmusnak elébe helyezi, az gazdasági nézeteinek fejlődéséből is kitűnik.” *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946. 231. A *Vierteljahrschrift*-ben Pulszkyék jórészt Kossuth nézeteit képviselik, ám a közölt cikkekben a nemzetiségi kérdésben tanúsított türelmetlenség oka a későbbiekben Pulszky-idézettel igazolt illúzió.

ábrándokkal keveredett össze. Ugyanis aligha találunk olyan megnyilatkozásokat a *Vierteljahrschrift* szerzőinél, amelyek a közös múltat a nemesi kiváltságok histórikumával azonosítanák. Éppen ellenkezőleg: a nemesi alkotmány lebontása, a lehetőségig vitt szabadságjogok honosítása az ideáljuk. A szláv fél helyezi — érthető okból — a nemzetiség érdekét a liberalizmus elé; jóllehet a szlovákok emancipációs törekvéseit általában jellemzi a kevesebb jogokkal bíró rétegek (a protestánsok, a kispolgárok, a jobbágyok) beemelése az alkotmány sáncaiba, teljesen természetes, hogy az anyanyelvi jogok kiterjesztése a fő cél, minthogy éppen az anyanyelvet érzik veszélyben. Az a korszak paradoxonai közé tartozik, hogy a horvát követek a latin nyelv érdekében mozgolódtak, Kollár és nemzedéke pedig a szlovákság kisebbsége által használt egyházi nyelv, a bibliai cseh nyelv érdekében szállt síkra.

Itt jegyzem meg, hogy Pukánszky Béla a Kosáryétól eltérő (és számomra meggyőzőbb álláspontot) képvisel.

„Henszlmann folyóirata, a »Vierteljahrschrift aus und für Ungarn« a liberális Magyarország legtekintélyesebb szócsove a külföld felé; munkatársai — Kossuth, Trefort, Csengery Antal, Lukács Móric és a többiek — a kor legjobb közírói nem tudnak túltenni a magyar ügy buzgó szolgálatában a szerkesztőn. Henszlmann német anyanyelve, német műveltsége itt már csak eszköz a magyar liberalizmus érdekeinek hatékonyabb képviselésére.”²³

Annyi apró helyesbíteni valóm volna, hogy Henszlmann és Pulszky nem munkatársul kérték Kossuthékat, hanem jórészt a *Pesti Hírlap* cikkeit fordították le németre és publikálták a lapban, mint amelyek a leghívebben képviselik a liberális álláspontot. Valóban polémikus anyagról van szó, és az is feltűnő, hogy Henszlmann és köre a nyelv- és érzelemváltás (csak felszínes vizsgálódás következtében egyszerűnek mondható) folyamata során alakították ki túlzónak, mások által kellően végig nem gondoltnak ható nézetrendszerüket. Kramarcsik Károlynak feltehetőleg szlovákok voltak az ősei, talán a családi házban is beszéltek szlovákul, Henszlmann „németiség”-ét, valamint Pulszky „szláv — német” voltát a *Vierteljahrschrift* bírálók nem kevés iróniával tették szóvá; hozzátehetnék volna, hogy gyermekikéjűként Lukács Móric is publikált magyarországi német folyóiratban német verseket.²⁴ Mindez valóban (túl)érzékenyvé tette őket a Magyarországon mind hevesebben vitatott nyelvkérdés iránt; miképpen fűtötte őket a bizonyítás vágya is, valóban a magyarság érdekeit (vagy vélt érdekeit) tartják szem előtt. Mindamellett nem felejthetjük, hogy egy igen lényeges kérdésben azonosulni látszottak az általánosan uralkodó liberális felfogással. Tudniillik abban, hogy a liberális feltételek teljesítése esetén szinte önmagától megszűnik a nemzeti(ségi) kérdés. A *Vierteljahrschrift* cikkíróinak egész reformkori munkásságát áthatja ez a tudat, amelyet Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben a bécsi szabadelvűeknek tulajdonít elsősorban, de önkritikusan önmagának (híveinek) is:

²³ PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp. [1944.] 72–73.

²⁴ Vö. erről: FRIED István. *Német–magyar kettős irodalmiság* = Filológiai Közönlöny 1988. 206–214.

„A szabadelvűség Bécsben [...] megfért még a cseh aspirációkkal is, mert azt hitték, hogy a valódi alkotmányosság nemcsak a csehet, de még a magyart is beviheti egy központi parlamentbe, úgy, amint mi is erősen hittük, hogy az általános szabadság s a hűbéri békák megtörése meg fogja szüntetni a nemzetiségi izgatásokat úgy a protestáns tótoknál, mint az ortodox szerbeknél és románoknál.²⁵”

Ez az oka annak, hogy Pulszky (és társai) — mint az a *Vierteljahrschrift* cikkeiből is kitetszik — polemizáltak a szlovák törekvésekkel, bennük valóban „nemzetiségi izgatás”-t, nem pedig nemzeti mozgalmat látva. Éppen ezért aligha mondható helytállónak Fenyő Istvánnak az a tétele, amely Pulszkynek Kollár-ellenes, előbb a *Pesti Hírlapban*, majd a *Vierteljahrschriftben* megjelentetett írásában „pamfletszerű glosszá”-t fedez föl, „rosszízű gúnyolódás Kollár nemzeti törekvései felett” — állítja, majd utóbb „a magyar publicista türelmetlen, magyarkodó nézetei”-ről szól.²⁶ Nem Kollárnak a szláv irodalmi kölcsönösséget népszerűsítő és korántsem „nemzeti” röpirata az egyetlen szlovák megnyilatkozás, amelyet a *Vierteljahrschrift* szerzői élesen (olykor irónikusan) bírálnak. A szlovák evangélikus lelkészek 1842-es trónfeliratáról és az *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*²⁷ című röpiratról egyként szó esik. Valamennyi esetben egységbontó-izgató törekvéseknek minősülnek a szlovák kezdeményezések, amelyek az önvédelem hevében ugyanazokat a gondolati levezetéseket tartalmazzák, amelyeket ellenfeleik is leírtak. Csakhogy a szlovák kijelentések háttérében ott a szláv összetartozás tudata, nem utolsósorban a cári Oroszország fenyegető árnya. Más kérdés, mennyire reálpolitikai tényező egy lehetséges orosz beavatkozás a Habsburg Monarchia szlávjai érdekében. Annyi tetszik bizonyosnak, hogy a magyar reformkor költői és gondolkodói a szláv (az orosz) fenyegetés bizonyosságában hittek, Vörösmartytól Wesselényi Miklósig, Pulszky Ferencről Lukács Mórícig. S amikor Wolfgang Berg az orosz és a német hatalom között létező magyarság várható sorsát festette föl, szintén az oroszok közép-európai jelenlétének rémképével riogatta Európát. A *Vierteljahrschrift* a magyar reformkor magabízó hangján recenzeálta Berg röpiratát, és ekképpen erősítette a magyar küldetésitben jelentkező szereptudatot.²⁸ S ha Pulszkynek például irónikus-erőtéljes szlovák ellenességet rovunk föl, a följebb leírt szempontot sem hanyagolhatjuk el; Kollárnak mind a szláv irodalmi kölcsö-

²⁵ A 4. sz. jegyzetben i. m. 252.

²⁶ FENYŐ István: *Haza és tudomány*. Bp. 1969. 275–278. Nem világos: honnan veszi a szerző ama adatát, miszerint Pulszkynek ifjúkorában „sok szlovák barátja volt.” Az emlékiratokból tudjuk, hogy Hodža iskolatársa volt. Hogy beszéltek szlovákul, nem vitás: Henszlmann éppen a *Pulszky-Festschriftben* közölt két maga által fabrikált szlovák hexametert. HENSZLMANN Imre: *Levél Fejérváry Gáborról*. In: *Pulszky Ferencnek ötvenéves írói jubileumára*. (Szerk.): B. NYÁRY Jenő, TORMA Károly, HENSZLMANN Imre, HAVAS Sándor. Bp. 1884. 6–18.

²⁷ [CHALUPKA, Ján]: *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*. Leipzig, 1842.; *Vierteljahrschrift* 1843. Erster Band-Zweite Hälfte, 162–168. (HENSZLMANN Imre recenziója); *Recurs, welchen einige slovakische Seelsorger und Schullehrer im Mai des Jahres 1842 in Wien eingereicht* (szintén Henszlmann Imre közlése), Uo. 1843. Zweiter Band — Erste Hälfte, 186–208.

²⁸ 1843. Erstes Vierteljahrsheft, 92–121.

nösségről kiadott tanulmánya, mind pedig *Slávy dcerája* egy olyan össz-szláv elképzelést vázolt föl, amelynek végső célja korántsem a szlovák „nemzeti” gondolat valóra váltása, hanem egy szláv jellegű Európa létrehozása, még ha csupán szellemi eszközökkel és a szellemi munka területén is.

A *Vierteljahrschrift*nek főleg első számai foglalkoznak számottéví terjedelemben a szláv – magyar, azon belül kimondottan a szlovák – magyar viszonytal. Kramarcsik Károly igen alaposan, tendenciózus válogatásban ugyan, de nagyjában-egészében pontos prózai fordításban mutatja be a *Slávy dcerát*, azt igyekeztvén dokumentálni, hogy Kollár német- és magyarellenessége, szláv agitációja veszedelmes lehet az egész Birodalomra. Valamennyi szerző a szláv vesztélyről igyekszik meggyőzni a németül olvasó közvéleményt, és a maguk — liberális — álláspontjának dokumentálására a *Pesti Hírlap*ból fordított cikkek szolgálnak. Ebbe a körbe tartoznak az igen részletes beszámolók a magyar országgyűlésről (az 1843/44-esről), valamint az országgyűlési viták tárgyát alkotó kérdésekről. Nem vitás, hogy Kossuth és Pulszky nézete érvényesül mind az országgyűlési, mind az egyéb beszámolókbán. A szándék egészen nyilvánvaló: a szláv (szlovák) röpiratok és az Udvar által sugalmazott cikkek magyarságképének helyesbítése. Azt próbálják a szerzők az olvasóval megértetni (és az országgyűlési viták hív közlése erre kitűnő alkalmat szolgáltat), hogy a magyar nemesség messze sem nem egynemű, sem nem barbár, maradi vagy arisztokratikus elbizottsága miatt megvetést érdemlő tömeg, hanem a magyar nemesség széles köreiből érvényesülnek a kor lényeges eszméi; s a magyarság képviselőinek küzdelme révén abba az irányba tart, amely a fejlettebb nemzetek mellé fogja emelni (amennyiben a szükséges reformok megvalósulhatnak Magyarországon). Az újság egyik fő célkitűzése, hogy szétfoszlassa a civilizáltan lépésben előre haladásról gondolkodó Udvarról és a minden reformtörekvést kárhóztató magyarságról kialakított (s nem egy ízben Bécs által sugalmazott) hiedelmet. Ugyanakkor a magyarok, a szlávok és a németek helyzetének, karakterológijának, törekvéseinek felvázolásával nemcsak a magyarság történelmi jogairól esik szó, hanem egy jól érzékelhető küldetésstudat realizálásának lehetőségéről is, nevezetesen a magyarságnak a soknyelvű országot modern nemzetté kovácsoló képességéről és feladatvállalásáról. A magyar nyelv legyen az ország „diplomataikái” nyelve, de a művelődésé, illetőleg a magasabb stúdiumoké is. Valójában a latin helyébe kívánják állítani a magyart, érvelnek a cikkírók, s a magyarság mintegy közvetítőül léphet föl a szlávok és a németek között. A németeket ugyanis, amennyiben nem a magyar a hivatalos nyelv — fejtegetik —, a szlavizálódás veszélye fenyegeti, míg a szlávokat a germanizálódás lehetősége kellene, hogy elrémítse. Az egyetlen mód mindennek elkerülésére a magyar nyelv diplomataikává tétele, hiszen a magyarság a két egymással ellentétes nagyhatalmi törekvés kiegyensúlyozója lehet.²⁹

²⁹ Uo. 105–106.

Nem kevésbé lényegesnek fogják föl a cikkírók annak bizonyítását, hogy Magyarországon tért hódított a liberalizmus. Hiszen — írják — csak részzigazság az, miszerint a szláv (szlovák) törekvéseket, amelyeket Pulszkyék pánszlávokként minősítenek, üldözik, a sajtó révén megbélyegzik. (Ezt panaszolta — többek között — a szlovák lelkészek trónfelirata, de témája ez több szlovák röpiratnak is). A valóságban a magyar sajtó egyként közöl Kollárt támadó és Kollár mellett állást foglaló megnyilatkozásokat, sőt, magát, Kollárt is publicitáshoz engedik.³⁰

Nehezen lehet lemérni a *Vierteljahrschrift* cikkeinek hatását. Hiszen nem is negyedévi lap volt (ezt az egyik bíráló felrótta), az 1843-as esztendőben három kötetben összesen hat füzet jelent meg, míg 1844-ben mindössze a negyedik kötet első füzete. Annyi bizonyos, hogy az ellentábor azonnal reagált a lap megjelenésére, előbb Mailáth János az *Allgemeine Zeitungban* és a *Nemzeti Újságban*, majd Csaplovics János újraközölve Mailáth vitairatát, hozzáfűzve a maga bírálatát az *Österreichische Blätter für Literatur und Kunstban*, utóbb különnyomatként adva írását.³¹ Ennek címeírásából tudjuk meg, hogy Henszlmann lapjának 1843-as néhány száma *második* kiadást is megért, s a különösen éles és személyeskedő hangnem tanúskodik arról, hogy a lap milyen érzékeny kérdésekre kísérte meg a választ; meg arról is, hogy miféle egyoldalúságok, előfeltevések és időnként rosszhiszeműségek ütköztek meg, miközben az érvelés módszere és alapanyaga számos tekintetben hasonlónak vagy azonosnak bizonyult. Mindenképpen téves és félrevezető az a Fenyő Istvántól idézett,³² ám az 1950-es, 1960-as esztendőkben sokak által hirdetett nézet, miszerint csupán a magyar fél volt agresszív, kizárólag a magyar álláspontban található kivetni való, pusztán a magyar felet terheli a felelősség a népek békéjének megbontásáért. Akik ilyeneket leírtak, feltehetőleg sem a *Slávy dcerát*, sem a szlovák részről kiadott röpiratokat nem olvasták (végig); Pulszkyék ellenben végigolvasták. Kiváltképpen nem tekintettek bele tegnapi értekezőink Csaplovics írásába. Hiszen éppen ott található meg a *Slávy dcera* (1852) egyes passzusainak forrása: célozgatás Henszlmann, Pulszky, Kramarcsik nem magyar anyanyelvére, származására, a szlávok (szlovákok) kultúraátadó voltára, a *Vierteljahrschrift* szlávok jogait veszélyeztető felfogására. S mindezt olyaténképpen, hogy a magyar (fő)nemesi családból származó Mailáth János vitairata hitelesíti, az ő aulikus-konzervatív szemszögéből világíttatik át Pulszkyék eszmerendszere. S ami szinte denunciálás számba megy: nemcsak szlávellenességgel vádolja Mailáth és Csaplovics a *Vierteljahrschrift* szerzőit, hanem azzal is (és azzal elsősorban), hogy magyar orgánumnak tüntetik föl magukat, jóllehet csak egy pártot,

³⁰ Uo. 162–168.

³¹ *Vierteljahrschrift [!] aus und für Ungarn. 1843. [...] Angezeigt von J.[ohann] v.[on] Csaplovics in Wien. Abgedruckt aus den österreichischen Blättern für Literatur und Kunst. 1–16.*

³² FENYŐ: a 26. sz. jegyzetben i. m.

sugalmazva: lázongó kisebbséget képviselnek. Ennek révén a német(országi) — ausztriai köztudatba akarják visszacsempészni a maradiságból és túlzásból eredeztethető, a békés reformokat és a birodalmi egyensúlyt (amely az európai egyensúlynak is záloga) veszélyeztető magyarságról — az Udvarban fölvezolt — képet. Jóllehet Mailáth³³ (inkább az 1820-as években) a magyar irodalomnak és folklórnak avatott tolmácsa volt, nem utolsósorban kanyargókkal teli életpályája az Udvar szolgálatáig (titkos jelentésekig) sodorta, ezáltal építhetett ki kapcsolatot a magyarok ellenében Bécs szövetségét és segítségét kereső szlovák értelmiségiekkel, előbb Kollárral, majd Štúrékkal;³⁴ Csaplovics viszont a felvilágosodás eszmeiségében gyökerező türelmes állásponttól jutott el az 1830-as évek végén egy jogvédő-támadó szlovák gondolatiságig, a soknyelvű ország polgártudatától a szlovák tudatig. Nem vitás, hogy magyar türelmetlenségről is számot adhatunk a *Vierteljahrschrift*, majd az 1840-es évek vitáit olvasgatva. A magyar illúziókból Pulszky Ferenc majd csak 1848/49 keserű tanulságait levonva ébred föl. Štúr pályája az 1850-es esztendőkből szintén az illúziók elvesztéséről tanúskodik. A *Vierteljahrschrift* és Csaplovicsék reagálása azonban még az előfeltevések összecsapásának jegyében áll, önvédelemnek tüntetve föl a gyanúsítgatásokkal teli támadást, föl sem vetve a „tertium datur” lehetőségét.

Mindkét fél arra törekedett, hogy a másik pozícióit gyöngítse, csakhogy Henszlmann lapja elvi szempontként föltüntetett küldetéstudattól vezérelve tette azt, amit Csaplovics, Mailáth is személyeskedve, történeti felfogással álcázott aulikus-szláv nézőpontból. Mailáth már beköszöntő cikkében (a *Nemzeti Újságnak* 1843–44-ben volt kolumnistája, szerkesztője, bár ez utóbbit lepleznie kellett) a „Hazafiság, nemzetiség”³⁵ problémakörével foglalkozik, előlegezve a *Vierteljahrschrift* tendenciáját vitató érvelést, azt állítván, hogy Hunyadi János, Zrínyi Miklós származásukra nem, csupán érzéseiket tekintve magyarok, a magyarosítás — veti Mailáth a liberális ellenzék szemére — „nem abban helyezték, hogy magyarul érezzenek, hanem hogy magyarul beszéljenek.” A *Nemzeti Újság* egy másik számában tárgyi tévedést ró föl Pulszkyknak,³⁶ sajtószemléje szerint a *Vierteljahrschrift* a „vágatató” pártot dicséri, a konzervatív pártot elmarasztalja, és a szlovákat általában támadja.³⁷ Mailáth egyedül Lukács Móric

³³ Mailáth műveinek bibliográfiája: KOLOS István: *Gróf Mailáth János 1786–1855*. Bp. 1938. 195–197.

³⁴ SZIKLAY László: *Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten*. In: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk.: Zuzanna ADAMOVIČ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László. Bp. 1965. 163–164.; FRIED István: *A nemzeti szorongás múltjából és jelenéből* = *Tiszatáj* 1993. 9. 82–91.

³⁵ *Nemzeti Újság* 1843. 1. sz.

³⁶ *Gyanúsítások*. Uo. 61. sz.

³⁷ *Sajtóór*. Uo. 11. sz.

egy ismertetésében lelt elismerni valót, míg Pulszkyt és Henszlmant erőteljesen bírálja.³⁸

Csaplovics bírálata³⁹ terminológiájában is a nyelvharc („Sprachenkampf”) legindulatosabb röpiratainak hangvételt idézi. A pszeudo- és ultramagyarokat „szlavophag”-oknak nevezi, mértéktelen nagyzsolást és nagyotmondást vet a szemükre, ferdítéseket, túlzásokat, hazugságokat és kézenfekvő valótlanságokat. A népnyelv — írja egy helyütt — oly idegen az „új irodalmi nyelvtől” (neue Schriftsprache), akár az olasz vagy a román (wallachische) a latintól. Az új nyelvet egyetlen magyar sem érti — fejtegeti Csaplovics —, aki naponta nem vesz részt a szóalkotgatásban (Wörterfabrication). Csak a magyarománoknak áll az érdekében, hogy a magyarok érdekeit elválasszák az országban lakó más népek érdekeitől, minthogy szerintük a magyarok Isten választott népe, az ország egyedüli urai, az alkotmánynak egyedüli alkotói és letéteményesei, a többi nép csupán megtúrt, mint a magyarok szolgája. Az utolsó két esztendő bezáró időszakig a magyar nyelv és az alkotmány közjónak és köztulajdonnak számított. Az ellenségeskedés Helmezy 1840-es újságcikkeivel indul, folytatódott Zay Károly gróf tüzet és lángot eredményező írásaiival, majd Kossuth a *Pesti Hírlapban* igyekezett a horvátokat, a szerbeket, a szlovákokat és a németeket gyűlöletessé és megvetést érdemlővé tenni a magyarok előtt. A többi magyar lap, az *Athenaeum*, a *Világ* csak olajat öntenek a tűzre. A magyarok igazi segítsége a turopoljei Joszipovics, aki a horvátokra panaszkodott országvilág előtt. A hosszadalmas és statisztikai adatokkal zsúfolt cikk részletesebben kitér a magyar alkotmány minősítésére, amelyet a brithez hasonlónak tart, miután nem egy bizonyos időszak rendszeres munkálatainak gyümölcse, hanem nyolc évszázad alatt fogalmazott törvények együttese. Ebben a törvényalkotó munkában kezdettől fogva sok szlovák, horvát, német nemes vett részt, sok szlovák, horvát és német tüntette ki magát mint államférfi vagy háborús hős. A magyar polgári intézmények, hivatalok, a törvényhozás sokat köszönhetnek a szlávoknak: ezt Csaplovics olyan szlávból a magyarba átvett szavakkal igazolja, mint *király, bán, nádorispán, vojvoda, udvornici, pristaldi, duschenitzi*. De szláv eredetű — folytatja Csaplovics —: a *megye*, a *vármegye* meg a *robot* is.

A magyarok ellen feltámadt antipátia — véli Csaplovics — igen nagy. Ám ezért a pszeudo-magyarok a felelősek, ők idegenítették el a szlávokat és a németeket a magyarságtól. Pedig régebben valamennyi nép részt vett a közös vállalkozásokban, így a Pesti Magyar Színházra is adakoztak a nem magyarok is.

Remélhető, fejezi be Csaplovics, hogy az egzaltált patrioták megszüntetik tevékenységüket, és az általuk szított tüzet közös erővel eloltják majd.

Érdeemes volt részleteiben is bemutatni Csaplovics értekezését, mégpedig nem csupán azért, mert néhány igazság mellett sok fél-igazságot, túlzást, sőt

³⁸ *Sajtóőr*. Uo. 12. sz.

³⁹ A 31. sz. jegyzetben *i. m.*

rosszhiszeműséget is elárul ez az írásmód. Nem fogalmaznak szelídebben Pulszkyék sem. Ebben a tónusban üzengettek egymásnak a magyarok és a szlávok; a magyar fél a hazai sajtóban építette ki pozícióit, Kovacsóczy Mihály és 1843/44-ben Mailáth János *Nemzeti Újságja* kísérlete meg a válaszadást, szem előtt tartva, hogy a magyar közvélemény előtt akkor lehetnek sikeresek, ha mérsékelten adnak helyet a szlávok érvelésének. A szlovák és részben a horvát fél is Bécsben igyekezett megnyerni a kormányzat bizalmát, emellett a szlovákok a szláv nyelvű sajtó révén a szláv összetartozás tudatát erősítették. A német nyelvű röpiratok kettős funkcióval rendelkeztek, egyrészt a saját álláspontot körvonalazták a másik fél számára olyaténképpen, hogy egyben annak érvrendszerét a maguk által csoportosított adathalmazzal igyekeztek semmissé tenni, másrészt a külföldi közvélemény előtt próbálták saját álláspontjukat mind kedvezőbb színben feltüntetni. Az *Augsburger Allgemeine Zeitung* mindkét félnek, a magyarnak és a szlávnak is teret biztosított.

Ennek ellenére Henszlmann, Pulszky, Kramarcsik és Lukács Móric úgy érezték: szükségük van egy olyan, mozgékonyabb, de alaposabban elemző lapra, amely kizárólag az ő álláspontjukat tolmácsolja, és amely — Lipcsében nyomtatván — közvetlenül eljuttatható a címzetthez, a német(ül) olvasóhoz. A lap jellegét tehát meghatározta, hogy az időszerűnek vélt problémakört terjedelmesebb tanulmányokban lehetett bemutatni, s akár hosszabb ismertetések révén polemizálni a Magyarországról szóló röpiratokkal. Más kérdés, hogy vagy a szerkesztők — szerzők egyéb elfoglaltsága vagy pedig a jelentősnek mondható távolság a szerzők és a nyomda között végül is megnehezítette a lap kiadását, terjesztését. Nem is szólva arról, hogy számról számra haladva egyre kevesebb lett az önálló értekezés vagy a fordítás (főképpen a *Pesti Hírlap*ból fordítottak), és egyre több az országgyűlési beszámoló, mintegy az országgyűlési napló német fordítása. A részletkérdéseken sokszor késhegyig menő viták hív visszadása nemigen érdekelhette a magyar jogi, politikai viszonyokról mérsékelten vagy sehogysem tájékozott német olvasót. Nemigen sejthető, miféle szándék vezethette a szerkesztőket, leginkább arra gyanakszom, hogy nem volt más közölhető anyaguk. Mindenesetre az utolsó kötet (vagy füzet), az 1844-es esztendő első darabja már nem újság, hanem országgyűlési tudósítás. S amilyen lendülettel indult a lap, oly hirtelen szűnik meg, mintha nem töltötte volna be küldetését. Pedig 1844-től kezdve még inkább szükség lett volna magyar szempontú — idegen nyelvű — hírlapra, hiszen mind a magyar — osztrák, mind a magyar — szláv viszony egyre kiélezettebbé vált. A szláv sérelmek a szláv országok lapjain keresztül özönlöttek Európába, míg a magyar állásfoglalások csak akkor kaphattak szélesebb nyilvánosságot, ha valamely külföldi lap szerkesztőjét sikerült e cél érdekében megnyerni.

Henszlmann *Vierteljahrschrift*jét érdekes kísérletnek minősíthetjük, sikere alig jelezhető, kudarcát gyors kimúlása sejteti.

FRIED, ISTVÁN

Ein Versuch eine Zeitschrift zu gründen zu Leipzig*(Vierteljahrschrift aus und für Ungarn, 1843–1844)*

In den 40-er Jahren des 19. Jahrhunderts übermittelten die Leiter der slowakischen nationalen Bewegung ihre Beschwerden und Anklagen zu den deutschen Lesern durch deutschsprachige Flugblätter und durch die von Metternich unterstützte *Augsburger Allgemeine Zeitung*. Um den liberalen ungarischen Standpunkt bekannt zu machen, wurde eine Zeitschrift aus Anregung von Imre Henszlmann in Deutschland begründet, weil die Belesenheit der inländischen Blätter nur innerhalb der Grenzen des Landes bedeutend war. Diese Zeitschrift war berufen die deutsche öffentliche Meinung im Interesse der ungarischen Sache zu beeinflussen. Die zu Leipzig 1843–1844 unter dem Titel *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* erschienene Zeitschrift hatte als Mitarbeiter: Ferenc Pulszky, Móricz Lukács und Károly Kra-marcsik. Die wichtigste Zielsetzung der Zeitschrift war nicht minder, als die falsche Glaube vom Wiener Hof „Unterstützer des Vorschlages“ und vom Ungarum, „Feind der Reformstrebungen“ zu zerstreuen. Der Verfasser analysiert eingehend die Geschichte der Zeitschrift und ihre Aufnahme in den Kreisen der konservativen Opposition.

POMOGÁTS BÉLA
A kolozsvári Napkelet (1920 – 1922)

A húszas évek elején, a trianoni kényszerhelyzetben kialakult magyar kisebbségi irodalmak általában két forrásból táplálkoztak és kettős orientációt képviseltek. Jelen voltak a már korábban indult, vagy éppen a kisebbségi helyzet szorításában induló írók, mintegy a regionális hagyományok folytatóiként, és jelen voltak azok a polgári radikális és más baloldali írók, újságírók, akik az 1918 – 1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le az utódállamok területén. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék eleinte szemben álltak egymással, voltak is viták az „öshonosok” és az ideiglenesen vagy véglegesen betelepülők között. Néhány esztendő leforgása alatt, az irodalomalapítás lázában és felelősségtudata következtében mégis sikerült egybeötvözni a hagyományos és a kívülről behozott szemléletet, s valóban éppen a „reionalisták” és az „emigránsok” eszméinek, gondolkodásának szintézise vagy éppen kompromisszuma hozta létre azokat az ideológiákat, amelyeket a magyar kisebbségi irodalmak követtek a két világháború között. Ezek a kisebbségi ideológiák, Erdély esetében a transzilvánizmus, maguk is olyan hagyományt alkotnak, amely azóta is a szomszédos országok magyar kultúrájának fontos tényezője maradt.

Az erdélyi magyar irodalom intézményrendszerének és ideológiájának kialakításában is együttesen: egymással megküzdve, majd összefogva vettek részt azok az írók, akik a kisebbségi sors szorításában kívánták megszólaltatni az erdélyi magyarság tapasztalatait és törekvéseit, és azok, akiket a politikai viharok sodortak vissza Erdélybe. A Kolozsváron 1919 tavaszától ismét megjelenő *Erdélyi Szemle* és az 1920-ban indult *Pásztortűz*, valamint a marosvásárhelyi *Zord Idő* inkább az erdélyi indulású és regionális hagyományokat képviselő írók, a nagyvárad *Magyar Szó* és *Tavasza*, a rövid életű temesvári *Szemle*, valamint az aradi *Periszkóp*, *Géniusz* és *Új Géniusz* című folyóiratok inkább a Magyarországról érkező, a modern irodalomnak, esetenként az avantgarde-nak elkötelezett írástudók fórumai voltak. Habár voltak „átfedések” az irodalmi programok és az írói táborok között, a *Zord Idő* szerkesztője, Osvát Kálmán például a magyar fővárosból került Marosvásárhelyre, a *Magyar Szót* szerkesztő Tabéry Géza viszont a nagyvárad irodalmi élet jellegzetes képviselője volt.

Ezek közé a korai folyóiratok közé tartozott a Kolozsvárott 1920. szeptember 15-én indult *Napkelet* című, havonta két alkalommal megjelent folyóirat is. Hátterében az 1918 decemberében, Kolozsvár román megszállásának előestéjén indult *Keleti Újság*, illetve a Ferenczy Gyula és Farkas Mózes irányításával működő Lapkiadó Részvénytársaság állott. A *Keleti Újság* csakhamar Erdély, sőt a román csapatok által megszállt Tiszántúl legnépszerűbb napilapja lett, következésképp kiadója anyagilag megerősödött, és a több felől is érkező írói kívánság nyomán a szerkesztőség elhatározta, hogy irodalmi folyóiratot alapít. A folyóirat főszerkesztője a liberális politikus Paál Árpád, néhány éve még az önálló „Székely Köztársaság” szervezője, akit a bevonuló román hadsereg hadbírótság elé állított, és tizenhat hónapon át fogságban tartott, társszerkesztői Kádár Imre, Budapestről menekült baloldali újságíró és Ligeti Ernő, a *Nagyvárad*i *Napló* korábbi szerkesztője, segédszerkesztője pedig Szentimrei Jenő, egykor ludovikás katonatiszt, az impériumváltozás után író, újságíró lett. Valamennyien tagjai voltak a *Keleti Újság* szerkesztőségének is. Később az ugyancsak budapesti baloldali emigráns: Barta Lajos kapott vezető szerepet, akinek neve ugyan nem szerepelt a címlapon, 1921 februárjától mindazonáltal a folyóirat tényleges szerkesztője lett. A folyóirat főmunkatársakként a következők nevét nyomatta ki: Bárd Oszkár, Janovits Jenő, Kós Károly, Nagy Dániel, Nyíró József, Szombati Szabó István, Tábéry Géza, Zsolt Béla. Ez a névsor is azt igazolja, hogy a folyóirat arra törekedett, hogy átfogó módon képviselje az erdélyi magyar irodalmat, és különféle irányzatok képviselőinek adjon teret.

Az új folyóirat liberális szellemben indult, egymástól eltérő irodalmi irányzatokat kívánt megszólaltatni, semmiben sem kívánta korlátozni az írói szándékokat és törekvéseket. Ezt a szellemisséget hirdette meg a borítóra nyomtatott szerkesztőségi „ars poetica” is: „A *Napkelet* a szabad kutatás s a különböző irodalmi irányok és világnézetek szabad fóruma. Nem alkalmaz lelkiismereti kényszert senkivel szemben, s minden irányt szóhoz enged, ha becsületes álláspontot fejez ki, és önmagának mértékével mérve értéket jelent.” Hasonló szellemben szólalt meg Paál Árpád szerkesztői beköszöntője, az első szám élére helyezett *És fölkel a nap* című írás, amely az erdélyi szabadelvűség hagyományainak folytatásában jelölte meg az új folyóirat hivatását. Szentimrei Jenő *Futó tekintet—hátra* című, ugyancsak beköszöntőként közölt írása Ady Endre szellemisségének követését ígérte, Kádár Imre *A harmadik út* című tanulmánya pedig abban látta a folyóirat feladatát, hogy a bolsevizmust és a konzervatív restaurációt, a forradalmat és az ellenforradalmat egyaránt elutasítva, pártokon, osztályokon és határokon felülemelkedve végezzen kulturális építőmunkát a Romániában élő magyarság javára. Ligeti Ernő az erdélyi magyar irodalom küzdelmes élettörténetét áttekintő, későbbi *Súly alatt a pálma* című könyvében ugyancsak úgy ítélte meg, hogy a *Napkelet* szabadelvű, progresszív szellemben és a szemléleti eklekticizmus keretében kívánta összefogni az erdélyi magyar alkotó erőket:

„a haladó szellemű magyarságnak kívánt a lapja lenni, de ugyanakkor megkísérelte, hogy a széthúzó kisebbségi magyar társadalomban, legalább a szellemi síkon hozzon össze különböző szemléletű egyéniségeket. Eklektikus volt a szónak legnemesebb értelmzésében. Ezzel a törekvésével mindenestre új hangot ütött meg.”

A kolozsvári folyóirat tevékenysége arra az időre esett, midőn az erdélyi magyar szellemi és politikai életben még szenvedélyes viták zajlottak arról, hogy a kisebbségi sorsba szorított magyarság pusztán a nagypolitika passzív szemlélője maradjon-e, avagy cselekvő módon vegyen részt a romániai politikai életben, következésképp saját sorsának alakításában. A passzivitás: a 19. századtól örökölt hagyományos „passzív rezisztencia” hívei arra hivatkoztak, hogy az erdélyi magyarság semmiképpen se adja annak jelét, hogy belenyugodott a megkérdése nélkül foganatosított területi döntésekbe, és mindenképpen várja meg a párizsi békekonferencia határozatait. Ez a politika érvényesült az impériumváltozás első másfél esztendejében; a trianoni szerződés aláírása és ratifikálása után mindazonáltal be kellett látni tarthatatlanságát. Ezután már, mint a politikai életben, például Bernády György marosvásárhelyi polgármester, Grandpierre Emil, egykori kolozsvári törvényszéki bírós, Gyárfás Elemér, korábban főispán vagy br. Jósika Samu, nemrég még a magyar főrendiház elnöke tevékenységében, mind a kulturális mozgalmakban, így Kós Károlynál, Paál Árpádnál, Szentimrei Jenőnél igen hangsúlyosan jelent meg a politikai aktivitás követelménye.

Ezt az időszerű, tovább már nem halasztható követelményt képviselte a *Napkelet* is, midőn arra szólította fel az erdélyi magyarságot, hogy lépjen a cselekvés útjára, és hozza létre a maga politikai, társadalmi és kulturális intézményeit. Ez a cselekvő magatartás nem kívánt „belterjes” módon csupán az erdélyi magyar létkérdések megoldására összpontosítani, az egyetemes szellemi áramlatok között is meg akarta keresni a maga lehetőségeit. Paál Árpád már említett *És fölkel a nap* című szerkesztői beköszöntője arra hivatkozott, hogy a négy részre darabolt magyarságnak továbbra is európai küldetése van, és az erdélyi magyarságnak el kell helyezkednie a kultúra egyetemes törekvései között:

„Minekünk is részünk van a világ nagy életében, s bele kell öntenünk ebbe a nagy életbe a mi szétzagatott életünknek minden színét, hogy más fajok és más nemzetek életszínei összességének színpompájában ismét egyesülni tudjon minden elszakadtság, és magasabb élettudattá emelkedjék minden fájdalom.”

A cselekvő erdélyi magyarság programját körvonalazza az az ankét, amelyet a *Napkelet* szerkesztői *Mi az igazi magyar irodalom?* címmel szerveztek a lap első évfolyamában. Erre a körkérdésre összesen huszonegy válasz érkezett, és ez kétségtelenül az ankét iránt megnyilvánuló érdeklődést tanúsítja. A válaszadók között tudósok, írók, újságírók voltak, a többi között Bartalis János, Endre Károly, Erdélyi Viktor, ifj. Halász Gyula, azaz Brassai, Marót Károly, kolozsvári, majd szegedi egyetemi tanár, Márki Sándor történettudós, Nagy Dániel író, Sándor József politikus, később bukaresti parlamenti képviselő, Sipos Do-

mokos, Tompa László és Walter Gyula, a *Pásztortűz* szerkesztője. Az ankét során Szentimrei Jenő, a *Napkelet* szerkesztője fogalmazta meg azt a programot, amely nem sokkal ezután a kialakuló transzilvánista irodalom vezető eszméje lett:

„A hagyományainál fogvást kevésbé türelmetlen, elfogultságok, egyoldalúságok mételeyétől mentesebb Erdélyt akartuk megkérdezni: *vallja-e a múltját a jövőjében is?* Vállalja-e, mikor szükség van rá, mint vállalta ilyenkor mindig a felülemelkedést a szenvedélyeken, a kicsinyességen, az elfogultságokon ott, ahol a maga életének újjáteremtéséről van szó? Vállalja-e abban a pillanatban, mikor minden kérdésben a nyílt színvallás életbe vág, a fajta kulturális továbbélése érdekében?”

Szentimrei a transzilvánista ideológiát, a helikoni irodalom által képviselt „erdélyi gondolatot” kezdeményezte a *Napkelet*be írott tanulmányaiban, így az 1921-ben megjelent *Transzilvánizmus az irodalomban* című tanulmányában, amely a *Pásztortűz*ben nemsokára megindult irodalmi viták mellett, sőt azokat megelőzve az irodalmi „erdélyiség” fogalmának tisztázását kísérelte meg.

A *Mi az igazi magyar irodalom?* kérdése nyomán megrendezett ankét a születő erdélyi magyar irodalom, egyáltalán a kisebbségi lét következményeivel küzdő erdélyi magyarság önismeretének és öntudatának megalapozásához járult hozzá. Hasonló feladatot vállaltak a *Napkelet* által rendezett további ankétok is, így az 1921-ben szervezett *Kultúrák közössége* jeligét választó ankét, amely az erdélyi irodalmak, különösen a magyar és a román kölcsönös megismerkedésének és közeledésének fontosságára hívta fel a figyelmet, az 1922-ben rendezett *Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben?* című ankét, amely az erdélyi magyar társadalom megújításának lehetőségeit körvonalazta, és az az 1921-ben meghirdetett ankét, amely a kisebbségi autonómiák rendszerének ügyében kért véleményeket — ez az igen érdekesnek látszó felhívás azonban, sajnos, visszahangtalan maradt.

Szentimrei Jenő a *Mi az igazi magyar irodalom?* kérdésre válaszolva a kolozsvári folyóirat kettős feladatáról beszélt: „úgyszólván minden irodalompolitika mellőzésével: *írókat nevelni és közönséget nevelni az írók számára*”. A *Napkelet* szerkesztősége ennek a kettős programnak a jegyében toborozta munkatársait, elsősorban a születő erdélyi magyar irodalom alkotó egyéniségei közül, így került a folyóirat munkatársai közé szinte mindenki — Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Berde Mária, Bartalis János, Bárd Oszkár, Endre Károly, Kós Károly, Nyíró József, Makkai Sándor, Tabéry Géza, Nagy Dániel, Zsolt Béla, Ligeti Ernő, Gyallay Domokos —, aki 1918 után Erdélyben írói tekintélyt szerzett. De szerepet kaptak magyarországi, és a nyugati emigrációban élő írók is, így a többi között Babits Mihály, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, illetve Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Balázs Béla, Déry Tibor, Németh Andor és Márai Sándor. Teret adott a folyóirat az erdélyi román íróknak is, különösen Ady egykori barátja, a kolozsvári Emil Isac szerepelt sűrűn a *Napkelet*ben. Az irodalmi táborgyűjtés szándékát szolgálták azok a költői és prózaírói pályázatok, amelyeket a szerkesztőség, a *Keleti Újsággal*

együttesen több alkalommal is meghirdetett. E pályázatokon tűnt fel Nyirő József, Nagy Dániel, Bartalis János, Tompa László, illetve a fiatal Gulácsy Irén, akinek *Förgeteg* című első regénye a folyóirat 1921-es regénypályázatának nyertese lett.

A közönségtoborzás és -nevelés ügyét szolgálták a *Napkelet* Erdély-szerte megrendezett írói estjei, illetve kolozsvári irodalmi teadélutánjai. Ilyen írói estekre került sor Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Nagybányán, Temesváron, Aradon, Dicsőszentmártonban, Nagykárolyban és Szatmárnémetiben. A találkozókon a folyóirat írógárdájának képviselői: Paál Árpád, Ligeti Ernő, Kádár Imre, Janovics Jenő, Endre Károly, Berde Mária és Sipos Domokos mellett felléptek a kolozsvári magyar színház népszerű művészei is: a többi között Laczkó Aranka, Szengyörgyi István, Táray Ferenc és Nagy Gyula. Ugyancsak az irodalmi élet kibontakozását kívánta szolgálni a *Napkelet* rövidletű könyvkiadói vállalkozása is, amely Szentimrei Jenő *Mikroszkóp* című karcolat-kötetét, Bárd Oszkár *Silvio lovag* című drámáját, Kádár Imre *Az idegen katona* című vígjátékát, Ligeti Ernő *Belvedere* című regényét és *Erdély vallatása* című politikai portrészoroztatát, valamint Balázs Béla *Isten tenyerén* című regényét jelentette meg.

A *Napkelet* az erdélyi irodalom összefogásának köszönhette létét, és akkor szűnt meg, midőn ez az összefogás egy időre felbomlott, és az erdélyi regionalizmus képviselői, valamint az anyaországból beköltözött írók átmenetileg szembekerültek egymással. A nézeteltérések igazából a *Keleti Újság* szerkesztőségén belül bontakoztak ki. Kós Károly 1921 júniusában Bánffyhunyon alakította az Erdélyi Magyar Néppárt elnevezésű politikai szervezetet, amely az erdélyi magyarság népi erőit kívánta táborba gyűjteni. Az új pártnak lapra lett volna szüksége, a *Keleti Újság* mögött álló Lapkiadó Részvénytársaság azonban nem vállalta a tervezett orgánum megjelenítését. Ezért Kós Károly, Nyirő József, Paál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágonyi István kivált a *Keleti Újság* köréből, létrehozta a Kaláka nevű betéti társaságot, és Benedek Elek, valamint Kós Károly szerkesztésében megindította a *Vasárnap* (későbbi nevén *Vasárnapi Újság*) című hetilapot. A Lapkiadó Részvénytársaság vezetői időközben, Kós Károlyék határozott tiltakozása ellenére, a román liberális párt irányába kezdtek tájékozódni, és ebben Kádár Imre közreműködésével a *Napkelet* is követte őket. 1922 második felében a *Keleti Újság* szerkesztését egy időre (a román hatóságok által történt kiutasításáig) a Bécsből Kolozsvárra érkezett Ignotus vette át. Ő azonban már pénzügyi veszteségeket örökölt, s a helyzet rendezése érdekében a *Keleti Újság* délutáni lapjaként megjelenő *5 Órai Újság*gal együtt 1922. szeptember 1-jével felszámolta a belső szerkesztési válságokkal küszködő *Napkelet*et is.

A kolozsvári folyóirat így egyike lett az erdélyi magyar irodalmi intézmények létrehozásáért folytatott küzdelem állomásainak. Munkáját részben az irodalmi modernizmus és a szellemi baloldal más fórumai, mindenképp az 1926-ban

Dienes László szerkesztésében megindult *Korunk*, részben az erdélyi irodalom egységének megteremtésére törekvő, az „erdélyi gondolatot” képviselő *Erdélyi Helikon* folytatta tovább. Legfontosabb szellemi öröksége minden bizonnyal abban van, hogy egyeztetni tudott a különféle, egymással is vitában álló, irodalmi és világnézeti áramlatok között, és össze tudta fogni a sokféle irányból érkező erdélyi írók táborát. Jelentőségét alighanem Tabéry Géza fogalmazta meg 1930-ban közreadott *Emlékkönyv* című visszatekintésében: a *Napkelet* „az a határmezsgye, amelyen túl az Erdélyben megnyilvánuló, innen pedig a ki-mondottan erdélyi irodalmat találhatja meg visszatekintő kereső.”

Irodalom

SZENTIMREI Jenő: *Beszámoló a Napkelet első esztendejéről* = *Napkelet* 1921. II. 1214–1216.

TABÉRY Géza: *Emlékkönyv*. Kolozsvár, 1930.

LIGETI Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár, é. n.

SZENTIMREI Jenő: *A nagy Napkeletről és a kicsi Vasárnapról* = *Igaz Szó* 1957. 7. 52–70.

SZABÓ György: *A kolozsvári Napkelet külföldi irodalmi anyaga* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1965. 1. 51–60.

MÓZES Huba: *Irodalom és művelődés a Napkelet spektrumában*. In: *Forrása rég fakadt...* Tanulmányok, dokumentumok. Bukarest, 1985. Kriterion kiadó.

POMOGÁTS BÉLA

La revue *Napkelet* de Kolozsvár (1920–1922)

L'étude s'occupe des circonstances du début, de l'activité et du rôle dans la vie spirituelle de la Transylvanie d'après le Traité de Trianon de la revue *Napkelet* (Orient), fondée le 15 septembre 1920 à Kolozsvár, paraissant deux fois par mois. Cette revue fut lancée par *Keleti Újság* (Journal d'Est) et par la Société Anonyme de Journaux de Kolozsvár fonctionnant sous la direction de Gyula Ferenczy et Mózes Farkas. Son rédacteur en chef était Árpád Paál, un politicien libéral qui fut traduit devant un tribunal militaire par l'armée roumaine. Les rédacteurs associés de *Napkelet* étaient Imre Kádár, journaliste de gauche, réfugié de Budapest et Ernő Ligeti, l'ancien rédacteur de *Nagyvárad* (Journal de Nagyvárad). Plus tard ce fut Lajos Barta, également un émigré de gauche qui reçut un rôle dirigeant dans la rédaction. Cette revue voulait représenter les diverses tendances de la littérature de Transylvanie. Elle essayait de tirer les Hongrois de Transylvanie de la passivité et de les mener sur la route de l'action. Les enquêtes organisées par la revue contribuaient à la fondation de la connaissance de soi-même et de la conscience des Hongrois de Transylvanie. La plupart des écrivains considérables de Transylvanie appartenaient aux collaborateurs de la revue, mais les écrivains de Hongrie et ceux vivant dans l'émigration d'ouest recevaient, eux aussi, un rôle important dans la revue. Par ses soirées d'écrivains, la revue *Napkelet* servait la cause de l'éducation du public. Son activité fut continuée en partie par la revue *Korunk* (Notre Époque) et en partie par *Erdélyi Helikon* (Hélicon de Transylvanie).

KÖZLEMÉNYEK

Nyomatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Jóllehet a magyar történelemszerek igen igényes módon összefoglalták és teljes szövegükben publikálták az 1514. évi parasztháborúval kapcsolatos forrásokat,¹ újra és újra bukkannak fel olyan nyomtatott kiadványok, amelyek korábról ismeretlenek voltak és tartalmilag ebbe a kategóriába tartoznak.² A már publikált források között nyomtatott formában az a német röplap tűnik a legjelentősebbnek, amelynek eddig már nem kevesebb, mint hét kiadása ismeretes.³

Ezek után nem kis örömmre szolgált, amikor a 16. században a német nyelvterületen megjelentetett nyomtatványok jegyzékének (VD 16) müncheni szerkesztőségében Dr Gisella Möncke felhívta a figyelmemet⁴ arra az ugyancsak a hazai parasztháborúval foglalkozó kis kiadványra, amelynek eddig szövege is ismeretlen volt, sőt az éppen az említett korábbi röplappal száll vitába. A kis, mindössze két negyedrét alakú levélre készült kiadványt a nürnbergi Scheurl-család könyvtárában őrzik.⁵ E nagymultú patricius família jelenkori seniora, Dr Siegfried Freiherr von Scheurl már az előzetes levelezés útján minden vonatkozásban a legmesszebbmenő készséggel bocsátott rendelkezésemre minden ezzel kapcsolatos információt, majd lehetőséget biztosított a kis nyomtatványnak házában történő tanulmányozására is.⁶

Már az első pillantás is erre a kis nyomtatványra hatással van az olvasóra, mert annak élén – a három soros címszöveg alatt – 127 × 101 mm méretű fametszet látható, amely az 1514. évi parasztháborút annak legborzalmasabb oldaláról mutatja be. A viszonylag jóképességű fametsző azt a jelenetet igyekezett visszaadni, amikor a paraszthad két barátot húzott karóba, a levágott urak közül többen lekaszabolva fekszenek a földön, jól felismerhető módon egy püspök testének darabjaival együtt. Középen állnak – alabárdos német zsoldosok öltözetében megjelenítve – a parasztok, jobb szélen koronás vezetőjükkel, aki mögött a Golgota-jelenetet ábrázoló kép vagy zászló, a háttérben pedig egész karóerdő csúcsai láthatók.

Az első levél verzóján, vagyis a címlévél fonákján és a második levél rektóján olvasható a mindössze két lap terjedelmű szöveg. Már az eredeti példányban sem olvasható minden szó problémamentesen, annak meglehetősen silány nyomdai kivitele miatt, a most a címlapról közreadott reprodukció mellett tehát helyesnek tűnt közreadni a tudósítás teljes eredeti szövegét, továbbá annak magyar fordítását.⁷

Eyn warhaftige abgeschrift der zvirachte.zwischen dem kunig in hungern. vnd seim volck wider die unwarhaftigen büchlyn vormals aussgetruckt

1 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Bp. 1979.

2 MKsz 1977. 213–231. – MKsz 1979. 400–408.

3 MKsz 1984. 24–33.

4 Itt és ezen a helyen is köszönet jár neki ezért.

5 Jelzete 433/370.

6 Őszinte hála illeti ezért őt, aki e témával kapcsolatos több más, kéziratos forrásra is felhívta figyelmemet, amelyek családja levéltárában találhatóak.

7 Ezen a helyen is köszönetet mondok Mollay Károlynak és Vizkelety Andrásnak, akik e szövegek ellenőrzésében segítségemre voltak.

(e)tlichen vnwarhaftigen buchlich der neuen geschicht dess bofels furnemen vnd vbung wider die geistlichen vnd den Adel in Hungern. Uormals aussgangen.gancz kein galub zugebē ist. daß nach warhafter sag Nurnbergischer kauffleut so erst auss dem Hungerland kummen. ist wissen das sich der hauff noch stets mert. vnd vil ob hundert tausent mannen sich zusamen geschlagen. Aber nit all an einem ort. sunder in dreien heren ligen. Zeckel iori ist ir aller obersts heupt. so hat syn bruder Zeckel iacob das ander her. ob dem dritten so sein zven munch Der ein einz syn habicz. Der ander eines schvarczra. vnd ist gancz kein warheit wie die getruckten buchlin anzeigen. sunder also ergangen Es ist dasz kreucz wider die turcken gebredigt worden vnd vil gelts gefallen. auch desz volcks ein gut teil angezogen In dem ist der frid drev iar mit dem Türcken angenummen. Der diser zyt grosz krieg hatt wider den keiser in Persen den man nent den soffy. Desz turcken bruder einer selbs gen Hungern zu dem kunig kummen ist das hat den gemeinen man hart verdrossen. Glych in dem hatt sich ein freidiger turck aussgeschossen. den hungern ebotten ein kampf schlagen wer der sy zu tun. Dasz kein her zutun hat wollen annehmen. Dasz hat sich der zeckel Jori. geborn ausz eim zyrck also genant. darauss auch kunig Madiasz geweest ist. Ein freidig verwegen. lychtuertig man. Doch alsz man will soll er ein edelman syn. vnderwunden. Dem die tat gegluckt. den turcken bald ertot hat. Darum ist er ausz kungs beuelch mit guldem gewant beleit. Und ym zweihundert guldin versprochen, das hat ym nie wollen werden. Die er vil mal erfordert. Vnd selbst zu den Bischoffen vnd landszheren in die Ret getreten. dan sie geben nichtsz auff yren kunig Diser Zeckel Jori hat ym von dem selbigen vnwilligen volck dasz angezogen was. ein anhang gemacht. Der noch von tag zu tag ye grosser wurt. Und furwar so yebt er grosse tat. Last ausz den Bischoffen vnd Landheren. Auch ander geystlich vnd vom Adel spissen vnd wurgen so sie ym werden.

Und werden ym vil wagen mit pfalen zu solcher marter nach gefurt. Erbermglich handlung gegen wyben mitt vergeweltiger notzucht. Auch die iungen kindlin erwurgen brauchen sie vnd allen mutwillen. Ein Bischoff dess Bistum gegen Noppel ligt. hat ein kauffman sehen an einem pfal hanger der sagt. dass dem selben die gerecht hant gegen synem land aussgestreckt. vnd die zven klein finger in die hand gepunden. zu gespot das er synen leutē den segen geben solt. So hab diser zeckel Jori zu den nechsten Ostern alles seins vermoges nit.cc.guldin wert gehapt vnd icczo ob trevmal hundertausent bar.

Es hat auch der kunig by den Creuczern so vil gehaldent dasz syn botschafft die er hat gesant zu ynen in das her. der sie zvei in.xv.mylen gehapt.gen lassen vnd verhort worden syn.ist ir werbung gewest. von irem furnemen abzuten. So woll er ir gnediger her vnd kunig syn.Und alles dasz sie gehandelt haben. in argem nimmer zuzedencken mit vil suessē worten. Den halben teil vnd mer in disem leger bewegt vnd zu im bracht. Mit solchem infal sich gesterckt das der heuptman Zeckel Jori. mit der that nichts wider die Ret hat kunden handlen. Sich mit eim zeug auffgemacht in willen in das ander leger zuziehen. Haben die Hungerischen auff ingehaltē mitsapt etlichē gefangen. Ein teil gefangen. Aber ynen mitt synen Rethen zvolffen. lebendig gen Ofen bracht. da ynen der kunig kancz naked hat lassen aussziehen. vnd syn Reth yn mit den zen biss auff syne bein muessen zerbyssen. Nach dem ist ym ein ysne gluende kron auff gesezt. Und nach langer marter ym das haupt abgeschlagen. Und das haupt gen Wardyn geschickt hoch auff gesteckt. Sein nach etlichen tagen die kreuzer fur die stat kummen. die gesturmet. gewonnen vnd seckman gemacht. Allen kauffleuten dariñ die Nurnbergischñ vil gehabt. hab vñd gut genummē. Uñd was sie voñ muncheñ pfaffeñ. vñ edlen darí funden habeñ. all gespist. der andern so kungisch syn tot geschlagñ.

Uñ auff das ist ein ader geschrei erschollenē. dasz die stat Wardañ. der gros graff auff Sibebung von dē creuzern wider erobert vnd yngenummen habē soll. vnd sich die creuzer teglich meren vnd stercken. Got verly ein gut end. Año:m.d.xiii.

*Valódi leírása a magyar király és népe közötti viszállynak
a korábban nyomtatott valótilan röplappal szemben*

Semmi hitelt sem lehet adni némely korábban kiadott röplap szerint a csöcseléknek a papság és a nemesség ellen végrehajtott és gyakorolt új történetének, mivel a Magyarországról most hazatért nürnbergi kereskedők igaz híradása alapján tudható, hogy a sereg állandóan növekszik és több száz ezer katona gyűlt össze. De nem mind egyetlen helyen, hanem három seregben helyezkednek el. Székely György az ő legfőbb vezérük, öccsége, Székely Jakabé a második sereg, a harmadik pedig két szerzetesé, akiknek egyike fehér a másik pedig fekete csuhát hord. Egyáltalában nem igaz, ahogy ezt a nyomtatott röplapok tudatják, hanem mindez a következőképpen történt.

A törökök ellen kereszteshadjáratot hirdettek, és sok pénz gyűlt össze, és a nép nagy része összesereglett. Közben három évre a törökkel békét kötöttek, aki ebben az időben nagy háborúban állt a perzsa császárral, akit Sofynak neveznek. A török egyik testvére a királyhoz jött Magyarországra, ez a köznepet nagyon elkésérítette. Ekkor feltűnt egy bátor török, aki a magyaroknak ajánlotta, hogy hadjáratba kellene kezdeni, erre lenne szükség. Ezt azonban egyetlen főúr sem vállalta, de Székely György igen. Őt arról a vidékről nevezték el, ahonnan Mátyás király is származott. Bátor, merész és szertelen ember. Azonban ő, akiről tudni vélik, hogy nemes ember volt, ezt vállalta. Sikertől is neki a törököket hamarosan

Eyn wahrhaftige abge

schur: der 3 vtrachte. 3 wischen dein kunig in buntem. ved sein
volck wicher die vnevarhaftigen buchlyn vormalis außgetruckt

megverni. Ezért a király parancsára aranyruhába öltöztették. Kétszáz aranyat is ígért neki, ezt azonban sohasem kapta meg, amit sokszor követelt is. Ő maga is tanácskozott a püspökökkel és főurakkal, mert azok nem sokat adtak a királyukra. A lázongó népségből Székely György napról-napra mind több követőre tett szert. És valóban nagy tetteket hajtott végre. A püspökök és főurak, valamint más papok és nemesek közül sokat felnyársaltatott és megfojtatott, ha kézre tudta őket keríteni. Sok kocsi követte őket karókkal és más kínzószerszámokkal. Kegyetlen tetteket [hajtottak végre] asszonyokkal szemben megerőszkolva és meggyalázva őket. A kisgyermeket is megfojtották és mindenféle erőszakosságot folytattak. Egy kereskedő, aki látott egy püspököt a nápolyi püspökségből karón lógni, azt mondja, hogy annak kinyújtották a karját országa felé és a két kisujját a kezefejéhez kötötték, hogy csúfságból így adjon áldást a népnek. Így ennek a Székely Györgynek a következő húsvétig nemhogy kétszáz aranya lett volna, hanem háromszázezer készpénzben.

A király követének, akit a keresztesekhez küldött tárgyalás végett, ezeknek két serege tizenöt mérföldre volt, az volt a titkos utasítása, hogy vezéruktól elszakítsa. Ez esetben kegyelmes uruk és királyuk lesz, és mindazt amit addig tettek, nem kívánja rovásukra írni. Sok édes szóval [ezt üzente nekik]. E tábornak több mint a felét a maga oldalára állította. Ilyen ötlettel annyira megerősítette magát, hogy Székely György kapitány valóban semmit sem tehetett saját tanácsosai ellen. Azonnal felkerekedett, hogy a mások táborba vonuljon. De a magyarok feltartóztatták és némelyekkel együtt elfogták [Dózsát], a sereg egy részét foglyul ejtették. Őt magát 12 tanácsosával együtt élve Budára vitték. Itt a király őt teljesen pórére vetköztette, és társainak a fogaikkal kellett a lábát marcangolniuk. Ezt követően izzó vaskoronát tettek a fejére és hosszú kinzást követően fejét vették. A fejet Váradra küldték, ahol azt hamarosan kitűzték. Néhány napot követően a keresztesek a város alá vonultak, megrohmozták azt, beverték és kifosztották. Az összes kereskedőnek, így a sok ottlevő nürnberginek is mindenét elvették. És néhány barátot, papot és nemeset ott találtak, valamennyit karóba húzták. A többieket, amennyiben királypártiak voltak, agyonverték. És ezt követően [a nürnbergi kereskedők] azt híresztelték, hogy Várad városát az erdélyi vajda a keresztesektől újra visszavette és elfoglalta volna. És a keresztesek napról-napra szaporodnak és erősödnek. Isten adja, hogy jó vége legyen. Az 1514. esztendőben.

* * *

A tudósítás szövege számos vonatkozásban ellene mond nemcsak az általa cáfolni kívánt és korábbi már ismert, nyomtatott röplapnak, de számos tekintetben a hazai történetírásban⁸ rögzített tényeknek is. Így pl. Dózsát nem Temesvárott, hanem Ulászló parancsára és jelenlétében Budán végezték volna ki. A híradás Magyarországról visszatért nürnbergi kereskedők elmondása alapján készült, amint ez mindjárt a szöveg első soraiból kiviláglik. A németek idegen környezetben — feltehetően nyelvi nehézségekkel is súlyosbítva — nyilván felzaklatott személyektől nyerték értesüléseiket, amelyeket azután nem minden esetben raktak össze megfelelően.

De nem csupán a szöveg okoz gondot, hanem annak nyomdai eredetét illetően is nagyfokú a bizonytalanság. Feltűnő ez, hiszen a betűtípusok mérete és formája alapján a 15. században viszonylag nagy biztonsággal, a 16. század első két évtizedéből pedig általában nagy valószínűséggel lehet meghatározni azt a műhelyt, ahol az illető kiadványt előállították. Nemcsak a nyomda meghatározására irányuló saját igyekvéseim hiúsultak meg, amelyet a szakirodalomra támaszkodva igyekeztem elvégezni, de a témában leginkább járatos német szakemberek sem boldogultak ennek a problémának megoldásával.⁹

A röplapot egyetlen típusból szedték, a cím első sorát ugyanis fába vészték. A szöveg betűi meglehetősen egyenletes, megviselt benyomást keltenek. A kedvezőtlen hatást a „táncoló” betűkből álló sorok csak fokozzák. A legfeltűnőbb a német nyelvben elengedhetetlen „w” betű hiánya, amelyet a nyomdász a kis kettes formájú „r” és a „v” betű összerakásával igyekezett pótolni. E primitivitás és az azonosítás meghiúsulása arra utal, hogy a kis röplapot aligha valamilyen már ismert németországi műhelyben állították elő, hanem ezzel az egészen kis és hiányos készlettel alkalmi vállalkozás formájában a nyomdatörténetben ma ismeretlen személy próbálkozott. Miután a magyarországi beszámoló nürnbergi kereskedők elmondásán alapult, a metszet gyakorlott mester munkájának tűnik, ráadásul az egyetlen ismert példányt is azóta ebben a városban őrzik, nagy a valószínűsége, hogy azt ott valamilyen nem hivatásos módon tevékenykedő kis műhelyben állították elő. Más terméke ennek eddig nem került bibliográfiai regisztrálásra.

⁸ BARTA GÁBOR — FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973.

⁹ Nagyon köszönöm ezzel kapcsolatos, segítőkész fáradozásait a következőknek: Vera SACK (UB Freiburg i. Br.), Helmut CLAUS (FLB Gotha) és Ulrich KOPP (HAB Wolfenbüttel).

A betűtípus 15. századi használata sem mutatható ki sem Németországból, de egész Európából sem. Pedig a legkézenfekvőbb megoldás az lett volna, hogy valamelyik nyomda korábban lekoptatott betűkészlete került később valakihez, aki nem dolgozott azzal rendszeresen. Talán ez volt az első (és utolsó) kísérlete.

A fentiekben tárgyalt röplap egyetlen példányát a nürnbergi Scheurl-könyvtár egyik negyedréte alakú, korabeli fatáblás félbőr kötésben fennmaradt darabja őrzi, amelynek külső metszésére a 370, az alsóra pedig a 433 számot írták. Ez a megjelölés a neves humanista, Christoph (II.) Scheurl (1481–1542) könyvtárának jellemzője, ahol is a legmagasabb sorszám 605 volt. A könyvek többsége ma is ugyanennek a családnak tulajdonában túlélte a második világháborút.

Maga Christoph Scheurl rendkívül széleskörű műveltséggel és érdeklődéssel rendelkezett; jogi, filozófiai és teológiai tanulmányai mellett a történelemmel is behatóan foglalkozott. Ennek keretében kora történéseiről is rendszeresen tájékozódott.¹⁰ A hírek közreadásának akkor legfejlettebb formája a „Neue Zeitung” volt. Scheurl ezek összeállításából alaposan kivette részét, így „az újkor első újságrójának” is nevezhető.¹¹ Tevékenységéhez felhasznált minden hírforrást: a városok és országok között közlekedő emberektől szóban előadottaktól a nyomtatott rölapokig. Így egyrészt sok ezer hírt tartalmazó főlíások,¹² másrészt a korabeli eseményekről szóló nyomtatott tudósításokat magukban foglaló gyűjtőkötetek maradtak utána.¹³ Az utóbbiak egyike a fent leírt is, amelyben összesen 14 különböző, 1499 és 1518 között Németországban készült kis terjedelmű, többségében korabeli eseményekről szóló beszámolót tartalmazó nyomtatványt kötöttek egybe. Sorrendben közülük az ötödik a most ismertetett röplap. Közvetlenül ezt követi az 1514. évi magyarországi parasztháborúról szóló másik, már korábbról ismert beszámoló egyik nürnbergi kiadásának¹⁴ példánya.

BORSA GEDEON

Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről. Oláh Miklós esztergomi érsek (†1568) könyvtáráról a születésének 500. évfordulójára rendezett kolozsvári konferencián előadást tartottam.¹ Nem sokkal korábban jelent meg Fodor István *Oláh Miklós Hungariája – Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulmányai* című könyve.² A kötet állításai és hiányai arra késztettek, hogy átnézzem a Magyar Országos Levéltár Oláh Miklósról vonatkozó anyagát.³ Ott akadt kezembe az alább ismertetendő levél.

1559. szeptember 16-án kelt levelében az érsek meghagyta unokaöccsének, Oláhcsászár Miklósnak, hogy Mihály nevű lánzséri káplánjának három-négy, prédikáláshoz használható könyvet – az elhunyt

¹⁰ Archiv für Geschichte des Buchwesens 10 (1970) 371.

¹¹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin, 1922. 172.

¹² Ennek a gyűjtésnek egyik mozgatója Scheurlnak az a terve volt, hogy kora jelentős szakaszának, az 1511 és 1528 közötti évek európai történéseit az általa tervezett könyvben foglalja majd össze. Ennek első szakasza – az 1521. évvel bezárólag – kéziratban el is készült, de megjelentetni nem tudta. A magyarországi parasztháborúról szóló kéziratot tudósítások és azoknak e kiadásra előkészített összefoglalásának közreadására az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvében kerül sor.

¹³ SCHOTTENLOHER (l. a 11. sz. jegyzetet) 178.

¹⁴ MKsz 1984. 25. IV. sz.

¹ SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról* [Fennmaradt kötetek jegyzékével]. Sajtó alatt.

² Bp. 1990. (Humanizmus és reformáció 17.)

³ P 184, Oláh család levéltára; P 108, Oláh család levéltára az Esterházy család levéltárában.

csanádi püspök Lakompakon lévő könyvei közül — kirografált elismervény ellenében adjon kölcsön. A könyvek címeit pontosan jegyezze fel.⁴

A lánzséri kápolna könyvtáráról végrendeletében is megemlékezett az érsek.⁵ Az *Ordo et ritus ecclesiae Strigoniensis* (Bécs, 1560) címmel kiadott kötetet még életében elküldte ugyanoda.⁶

Lánzsér (és Lakompak) ebben az időben Oláh-birtok volt. Az érsek két lánytestvére, Orsolya és Ilona, továbbá Orsolya fia, Oláhcsászár Miklós és annak felesége, Zluny Anna éltek itt.⁷ 1560. október elsején keltezte az érsek Lánzsér várbirtok rendtartását, melyben a birtokon lakókat az igaz katolikus hit és az egyházhoz való hűség megtartására inti. Egyúttal megengedi katolikus pap tartását, hogy az nekik szentmisét mutasson be, kiszolgáltassa a szentségeket és tanítsa őket. A pap kapjon illő bért, ruházatot és ételmet. Mindnyájan tiszteljék, amint illik. Az étkezési ülésrendben közvetlenül a családtagok után következik „Dominus Michael.”⁸

⁴ Magyar Országos Levéltár, P 184, II. 1. f. 63. — Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak. Bécs, 1559. szeptember 16. Csak az aláírás autográf. A levél szövege:

Magnifice nobis sincere Dilecte.

Quum Michael ille Praesbiter, Capellanus noster, opus habeat, libris aliquibus, quibus in suis Concionibus utatur. Committimus tibi, ut ex illis Libris Reverendí quondam Episcopi Chýanadiensis, qui in Lachompach sunt, tres, vel quattuor illi concedas, ea tamen conditione, ut Ipse Chyrographum suum, ut pote: illos, iterum in tempore restituere debeat, dare teneatur. Secus non facturus. Datum Viennae. 16^a Septembris. Anno Domini MDLIX.

Strigoniensis etc.
manu propria

[P. S.] Librorum nomina annotes: ut quum rehabere uoles, scias qui fuerint.

[Címzés:] Magnifico Nicolao Olahchazar, Nepoti nostro, et Praefecto Arcis nostrae Lanser, etc.

Nobis sincere Dilecto.

⁵ A végrendelet 1562-ben kelt. Vö. MERÉNYI Lajos: *Oláh Miklós végrendelete* = Történelmi Tár 1896. 139–159. A könyvtárra vonatkozó részt l. még: CSONTOSI János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához* = MKsz 1883. 62–63.

⁶ Ma a győri Egyházmegyei Könyvtár őrzi a kötetet. Jelzete: R. II. 19.

⁷ A lánzséri urodalmat Oláh Miklós 1553-ban vásárolta meg. 1561-ben úgy intézkedett, hogy a birtok unokaöccsére, Oláhcsászár Miklósról szálljon. (PAYR Sándor: *A dunántúli ev. egyházkerület története*. I. Sopron, 1924. 34.) Oláh Ilonának végkielégítésül 1564-ben Sopronban vásárolt házat. Ő, Sopronban 1579-ben kelt végrendeletéből ítélve, evangélikussá vált. (HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 2. köt. Bp. 1972. 712. nr. 8421. és PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. I. Sopron, 1910. 39.) Zluny Frangepán Anna Nádasdy Tamás nevelt lánya. Oláhcsászár Miklóssal 1560. január 21-én kötött házasságot. (Vö. Magyar Országos Levéltár, P 1314, Batthyány család levéltára, Missiles, nr. 34.399. Oláh Miklós meghívólevele Batthyány Kristófnak. Pozsony, 1559. dec. 8.)

⁸ Magyar Országos Levéltár, P 184, III. 2. A rendtartás Oláh Miklós sajátkezű javításaival és aláírásával maradt fenn. Egy részlete:

Ordo et modus tam intra, quam extra arcem Lanseer, ab omnibus ex mandato Reverendissimi Domini observandus et tenendus, qui constitutus est per Dominationem suam Reverendissimam prima die mensis Octobris. Anno Domini 1560.

...

Deinde quum ante omnia querendum sit regnum Dei, et cetera subsequentur, Deum timeant, et se invicem diligant. Nam qui se mutuo non amant, eos neque Deus charos habet, et post Deum neque Dominus Reverendissimus diligit. Preterea fidem illam, teneant, et observent, quam Sancta Mater Ecclesia (Que a Christo et eius Apostolis initium et originem habet, eotumque sequitur Doctrinam) ab antiquo observavit, et observandam precepit: et quam etiam dominus Reverendissimus observat. Neque sibi ipsis varias ac diversas in fide opiniones, aut hereses, et sectas imitandas proponant, que ab Eadem Sancta Matre Ecclesia damnatę, et explosę sunt. Quiaque enim aliam teneuerint religionem, aut fidem prae-

1561 őszén az érsek egy közelebbiről ismeretlen német nyelvű könyvet küld testvéreinek, Orsolyának és Ilonának.⁹

A levélben és az egy évvel későbbi rendtartásban szereplő Mihály azonos személy, a lánzséri kápolna papja lehetett. Sajnos nem sikerült vezetéknevét megállapítanunk.¹⁰ Azt viszont nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a levélben Bódy György csanádi püspök, egri administrator (†1557 végén vagy 1558 elején) könyveiről történik említés. Bódy Oláh Miklós javadalomigazolós felszólításainak eleget tett. 1556. szeptember 18-án a király a nemrég csanádi püspöknek kinevezett Bódyra bízta az egri püspökség irányítását is. Az adminisztrátorra való kinevezéskor Oláh érsekkel egyeztetett instrukcióban arra is felszólította, hogy a városokban lehetőség szerint személyesen prédikáljon. Halálakor hagyatékát a kamara számára foglalták le.¹¹ Könyvei, amelyek közt a levél szerint több prédikációs kötet volt, Oláh Miklóshoz jutottak.

Oláh Miklós a katolikus megújulás érdekében a tridenti zsinat szellemében kívánta meg a prédikálási kötelezettséget. A zsinat többször is foglalkozott a prédikálással. 1546. április 16-án (VI. ülés) a tiszta, világos, ősi hagyományt követő szentbeszédnek fontosságáról határoztak. Később, a XXIV. ülésen a főpapok prédikálási kötelezettségéről rendelkeztek. A zsinat dekrétumainak korai magyarországi megvalósulására példa tehát Bódy György kinevezési instrukciója és a hagyatékában maradt prédikációs kötetek megléte.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei. A tizenhatodik század végén Szilézia különféle szellemi áramlatok és kulturális hatások keresztteződési pontja volt. Jóllehet a többnemzetiségű, s így természetes módon többnyelvű lakosság Habsburg-fennhatóság alatt állt, részben a lengyel királyság, részben a királyi Magyarország vonzáskörébe tartozott. Boroszló ezidőtájt olyan kiváló humanistáknak szolgált lakóhelyül, mint Dudith András, vagy Crato von Craffheim, a császár volt udvari orvosa. Itt született és életének nagyobb részét itt töltötte Andreas Calagius (1541–1609) is, a boroszlói humanista kör jellegzetes tagja, s a maga korában ünnepeelt költője. Calagius apja még a szerény „Kalaga” névre hall-

ter illam quam Sancta Ecclesia Catholica tradit, et dominus Reverendissimus tenet, non sunt membra Christi, aut Ecclesię, sed hereticj. Dominus autem Reverendissimus veluti ecclesiasticus praelatus, tales hereticos, aut schismaticos, et eos qui vera fide deviarunt, Nullomodo pati, et tolerare, neque cum eis panem communicare, aut cibum sumere vult.

Mandat etiam dominus Reverendissimus ut domine sorores suę Dominam Annam Zlwny vestram Domini Nicolai, Deum timere, et ad veram, et Catholicam Religionem doceant, et non hereticam. Cui etiam Domine, Anne, Dominus Reverendissimus iubet, vt si vult sua filia esse, Catholicam fidem teneat, una cum ancillis suis.

Committit etiam Reverendissimus dominus, vt unum presbyterum Catholicum, non hereticum in arce teneant, qui dicat coram eis Missam, et eis, ac toti familię, Sacramenta ministret, doceatque eos. Is habeat in pecunijs solitum suum salarium, vestimentum et victum. teneantque eum omnes in honore, vti decet presbyterum. Cuius proventus postea id tempore ex decima allodiaturę aris augeri poterunt. Videndum tamen prius erit, quomodo se teneat, in servitiis divinis, quibusque moribus utatur.

Az ülésrend (In mensa Dominae Ursulae) uo.

⁹ Magyar Országos Levéltár, P 108, 84. cs. Rep. 12. X. nr. 902. Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak, Bécs, 1561. október 19. ... Mittimus etiam libellum Germanicum pro matre tua et Helene sororibus nostris. Illud faciant semper Germanice coram eis legiforere[?], discantque et faciant que in eis sunt scripta.

¹⁰ Az 1579-ben tartott szombathelyi zsinaton a lánzséri urodalomból hét pap jelent meg. Közöttük volt Lánzsérről Lingván Mihály. (Vö. PAYR: *A dunántúli...* 35.) Valószínű, hogy ő lehetett a húsz évvel korábban Oláh Miklós által írt levélben és rendtartásban emlegetett pap.

¹¹ Bódyról l. JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökök története, 1552–1608.* Makó, 1935. 49–54. és SUGÁR István: *Az egri püspökök története.* Bp. 1984. 259–261.

gatott, ami lengyel eredetet sejtet, és szücsmester volt, de fiát nagy gonddal iskoláztatta, s 1568-ban, a boroszlói dögvész miatt Wittenbergbe küldte tanulni.¹ Innen Calagius csak 1547-ben tért vissza szűkebb pátriájába, s akkor is, mint a lengyel Tomicki család gyermekeinek nevelője. Több lengyel protestáns iskolában tanítóskodott, majd 1576-ban a boroszlói Szent Erzsébet iskolának lett tanára, ezt az állást egészen 1591-ig töltötte be. Később (1605–1606-ban) megint lengyel környéken, Kłodzkban tanított, de életét az Odera melletti Frankfurtban fejezte be.²

Calagius nem lehetett rossz pedagógus – volt tanítványai, mint például a lengyel Piotr Wężyk még évekkel később is szívesen emlegették, s igyekeztek támogatni. De a tanítás mellett Calagius verseket is írt, s ezekkel a latin nyelvű költeményekkel nem kis hírnévre tett szert, 1597-ben még a „koszorús költő” címet is megkapta Prágában.³ A latin mellett Calagius főleg németül beszélt, de a lengyelt is jól bírta és számos, nyugat-európai peregrinációra induló lengyel főúr az ő házában szállt meg Boroszlóban. Ami műveit illeti, azok száma igen nagy, az 1577-ben, Boroszlóban kiadott *Divo Rudolpho II. Romanorum Imperatori... Vratislaviam ingresso* című alkalmi verstől az Odera melletti Frankfurtban kinyomtatott *Epigrammatum... Centuriae Sex* című, először 1602-ben megjelent gyűjteményig. Calagius számos más alkalmi verset, elsősorban epitalámiumot és epitáfiumot is írt, latinra fordította Dávid király zsolttárait (Boroszló, 1607) és lengyel szöszedettel ellátott latin nyelvkönyvet is adott ki. Bár az Országos Széchényi Könyvtárban megtaláljuk Calagius több kiadványát,⁴ kutatóink mindeddig nem méltatták kellő figyelemre ezt a mozgékony és sokoldalú sziléziai humanistát, aki időnként magyar ügyekkel is foglalkozott, pontosabban verset írt fontosabb magyar személyiségekről, illetve hozzájuk.

Az első ilyen verset Calagius még Wittenbergben írta, ahol 1568. augusztus 15-én matrikulált. Pár évvel később, 1571. május 12-én jegyezte be nevét az egyetemi anyakönyvbe⁵ az a Johannes Cerasinus (Bistricien, Transylvanus), akihöz Calagius már epigrammái első könyvében szereplő verset intézett. Ennek a 16 soros versnek az *Officia Adolescentum ex I. Offic. Libro* címet adta és azt annak a „Cerasinus”-nak ajánlotta, akit eredetileg Kirschteinnek, vagy Kirschnernek hívhattak (a „cerasus” = cseresznye szóból) és aki az erdélyi Beszterce város szülőtte volt. A következő magyar tárgyú utalás egy, a boroszlói Georgius Faberhez intézett epigramma mottójában bukkan fel, amely szerint: „In Emblema Sambuci – „Quot capita, tot sensus”.⁶ Amiből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Calagius is buzgó olvasója volt Zsámboki-Sambucus emblémagyűjteményének, a kor egyik nagy „sikerkönyvének”.

A következő, Magyarországról elszármazott, de már nemzetközi hírű személyiség, akit Calagius epigrammára méltat, Dudith András ex-püspök, császári tanácsos. Az epigrammák második könyvében olvasható két, 28 és 8 soros vers Dudith-hoz, *Magn. viro Andreae Dudith. Oratori consiliario(ue); Caes.*, illetve *Eidem* címmel; a boroszlói költő mindkettőt 1574 táján írhatta.⁷ A disztichonokban írt versek a költő mindenkorai hivatásával, szerepével foglalkoznak, s alighanem valamilyen beszélgetéshez kapcsolódnak, hiszen Calagius feltételezhetően személyes ismerőse volt Dudithnak – úgy tűnik, éppoly jól ismerte, mint más boroszlói humanistákat (Samuel Wolff, Daniel Rindfleisch), akikhez ugyancsak írt hosszabb-rövidebb latin verset. De 1598-ig kell várunk, míg Andreas Calagius érdeklődése tartósabban a magyarok, jobban mondva Erdély sorsa felé fordul. Ezt jelzi két epigrammája az *Epigrammatum... centuriae sex* negyedik könyvében. Mindkettő „hőse” az a Báthori Zsigmond, aki az 1598. április negyedikére Gyulafehérvárra összehívott országgyűlésen első ízben mondott le Erdély fejedelmi trónjáról.

¹ Henryk BARYCZ: *Slask w polskiej kulture umysłowej*. Katowice, 1979. 147.

² *i. m.* 155.

³ *Polski Słownik Biograficzny*. T. III. Kraków, 1937. 189.

⁴ Így az 1608-as *Melpomenes Buccina* c. epitalámiumot Esaias Jessensky házasságára, valamint a később méltatott *De Varadino... propugnacolo* c. művet.

⁵ *Album Academiae Vitebergensis*. Vol. II. (1560–1602). Halis, 1894. 195.

⁶ CALAGIUS: *Epigrammatum... Centuriae Sex*. Francofurti ad Oderam, 1602. 13.

⁷ Az *Epigrammatum...* következő, 62. lapján olvasható vers keltezése 1574.

Sigismundo Transylv. Principi, Vra-
tislaviam 16. Jun. An. 98. ingredi-
enti, nuncupatum, nor oblarum.

Quæ tibi nunc habitanda, Ducum fortissime, tanta est,

Tanta sit ô sancto Slesias orapede.

Cui frussum precer esse, rogas fortasse? Tibiq;

Esse Deo fasstum dante, plegaq; precor.

Vt incensenda siet tua Transylvania Turcu,

Slesia presidio siet quoq; nostra tuo.

Pallor? an hoc ipsum frons ardua spondet, honoraq;

Oris, & armentu, celsior Orbe, tua?

Spondet id. Quid unto? Fidem sicut ipse juvenia

Fervor, & horum gloria, nota polo.

Quid, dedovint si fata tibi superesse, diuq;

Hu sacrat. iocis reddere iura rear?

O tunc me non esse senem, cui frigida virtus,

Sed cui veva Virum vivida, vsq;, velim.

Vt tua digna cedru, ut Cæsaris aëlia Radolphi

Fractaq; Turcarum dicere cola queam.

Posse quidem, & q;roq; velle foret tibi fortè: Negatur

Sors sola. Hanc mutes æquu, erog; tuu.

CORRECTIO.

Spes ea nostra quidem, nec sola, sed omnis, ab hoste

Qui Patriam salvam flagitat esse, fuit.

At dubie raptata Notu, evanuit auræ.

Sic res Principibus fidere, iura parum.

Absit id, infaustum omen, ut illa regina Forensis

His aliquid terris portet inieua roui.

Turbarum passim antè satu. Largire quietem

Perpetè perpetuam cum Duci, magna DEVS.

Andreas Kalagius

**Üdvözlő vers, amelyet Zsigmondnak, Erdélyország fejedelmének
olvastam föl, midőn az Úr 1598. éve Szent Iván havának 16. napján
Pozsonyba érkezett**

*Ó, te vezérek legvitézebbike, kívánom, járj békével, boldogan a helyt,
ahol most megszállni fogsz, Szilézia földjén.*

*Netán érdezhelnéd, hogy miféle istenekhez könyörgök ezért?
Hát a minden kegyelmet adó Istenhez, hozzád és e tartományhoz
fohászodom,*

*hogy Erdélyed érintetlen légyen a törököktől,
és hogy Sziléziánk is megmaradjon oltalmad alatt.*

*Megvárna reményem? Hát nem ezt ígéri magas homlokod,
becsületes arcod, felhők fölé fellegvárkénti törő bölcsességed?
Hajh, de ezt ígéri! Hogy mi erre a bizonyosság? Bizonyosság rá ifjú
lelkessedésed és világszerte ismert, dicső tetteid sora.*

*Hogy mire gondolok, hogy miféle szent jogok szállnának már végre vissza e földre,
hogyhá a sorsot lebírvá te kerekednél fölül?*

*Ó, akkor inkább azz óhajtanám, hogy bár ne lennék meglankadt izmú öreg,
hanem azt, hogy lennék férfiasan erős, egészséges,
hogy elmondhassam, szép termeted cédrushoz méltón magaslik föléljük,
megtörvén Rudolf császárt, s a török praktikáit.*

*Meglehet, így lesz, s tán én is megérem, csak maga
a sors tagadhatja meg ezt. Ha ezt kegyesen legyőzöd, híved leszek én is.*

KIIGAZÍTÁS

*Ebben nemcsak én reménykedtem, hanem mindazok is, akik
a haza üdvéért fohászokdtak,*

*de amely tépetten már a vészes déli szélbe enyészett.
Így bíztunk fejedelminkben, de sajnós mindhiába.*

*Remény nincs, s csak baljás jel, hogy romlott közállapotunk
nem hoz semmi újat már e tájra.*

*Már többfelé dől háborúság, mint dől eddig. Ó, nagy Isten,
nyújts felénk állandó fejedelemmel állandó békét!*

Latinból fordította Téglásy Imre.

DE SEVER
V A R A D I N O
H V N G A R I Æ

Propugnaculo,

STREXVE, NEC CITRA
DIVINUM AVXILIVM
ASSERTO.

M. ANDREAS CALAGIVS.

VRATISL.

Poëta Cæs. Laureatus.

PRAGÆ,

TYPIS M. DANIELIS ADAMI.

M. D. XCIX.

Jóllehet a kortársak közül senki sem értette pontosan Báthori Zsigmond első lemondásának indítékait,⁸ és mindenki úgy vélte, hogy alkalmatlan időben távozik Erdélyből, a fiatal fejedelem fejét ekkor még meglehetősen nimbusz és tisztelet övezte. Ezért amikor 1598. június 16-án, útban az oppelni hercegség felé megérkezett Boroszlóba, Calagius még lelkes versben köszöntötte. Ennek az üdvözlő versnek a címe: *Sigismundo Transylvano Principi, Vratislaviam 16 Iun. An. 98 ingredienti, noncupatum, non oblatum* és ezekkel a sorokkal kezdődik: „Quae tibi nunc habitanda, Ducum fortissime, tacta est / Tacta sit o fausto Slesias ora pede” (Ó legvitézebb herceg, az a vidék, ahol mostantól fogsz lakni, szerencsés Szilézia, melynek földjét taposod)⁹. Már ebből a versből is kiolvashatunk némi habozást, hogy helyesen tette-e Zsigmond, amikor az új török fenyegetés elől megszököve „elvbén” Rudolf császárnak adta át fejedelemségét (mielőtt még a császári segédcsapatok megérkezhetek volna Erdélybe) – ezt jelzik a költő kérdései. A második Zsigmondhoz intézett vers viszont, a *Correctio*, ami alighanem egy-két évvel később íródott, már pesszimistább hangvételű, az új „egyenetlenségre” és „zűrzavarra” utal, vagyis lényegében arra, hogy Báthori Zsigmond meggondolatlansága rengeteg bajt hozott az erdélyiekre.¹⁰

Calagius érdeklődése Erdély iránt nem hanyatlik 1599-ben sem, amikor is újabb magyar tárgyú művel jelentkezik. Ez a *De Varadino Hungariae Propugnacolo, Strenue nec Citra Divinum Auxilium Asserto* (Váradnak, Magyarország védőbástyájának derekas, de isteni segítséggel elért megoltalmazásáról) című verses krónika. Az 1598-as váradi ostrom előtörténetéhez hozzátartozik, hogy éppen Báthori Zsigmond ügyes taktikai húzásai fordították a török fő haderejét először Arad és Csanád, majd később Várad felé, vagy ahogy Szamosközy mondja: „Zsigmond áltató szavaival Erdély feldúlásától távol tartotta... Mehmedet”.¹¹ Időt tehát feltétlenül nyert az időközben lemondott fejedelem ígérgetése, de a török sereg végül is Várad alá érkezett és szeptember 20/30-án ostromgyűrűbe fogta a várost és a várat. A sikertelen ostrom egészen november másodikáig tartott, ekkor a török, szokása szerint, feladta a hadműveleteket és elvonult a vár alól.

Ami a sziléziai költőt e hosszú vers írására készíthette, az a török elleni harc általános keresztény jelentőségén kívül a „sziléziai kapcsolat” lehetett, vagyis az, hogy a várost védő császári csapatokat részben egy magyar (Nyáry Pál) részben egy sziléziai (Melchior Rheder) vezette; mellettük a vár helyőrségének Király György volt a parancsnoka. Az ostrom történetének leírása közben Calagius a margón általában megnevezi a fontosabb események szereplőit, legyenek azok németek (Melchior Rotwicz, az ifjabb Godfried Rybisch), vagy magyarok (Pécsi Ferenc, Stepán István, Bornemissza Miklós). A sikertelen ostromot Calagius a vár védőinek hősiessége és elszántsága mellett (akik közül az asszonyok helytállását külön kiemeli) elsősorban az isteni gondviselésnek tulajdonítja. Ebben egyébként Szamosközy is egyetért vele, aki Mehmed pasa roppant, jól felszerelt seregének kudarcát nagyrészt a szokatlanul esős időjárásnak tudja be: a sok esőtől ugyanis sáros, latyakos lett a talaj és „a nehéz ágyúk... mozdulni sem tudtak a ragadós sárban”.¹² Igaz, hogy a továbbiakban az erdélyi történetíró még azt a szájról-szájra járó epizódot is említi, hogy az ostrom alatt Szent László bronzlova egyszer akkorát nyerített, hogy azt még a törökök is meghallották; de hathatós, ha úgy tetszik, isteni segítségnek épp elég volt a törököknek kedvezőtlen időjárás, ami megbénította seregük harcképességét.

Calagius e művének, a *De Varadino Hungariae Propugnacolo... Asserto*nak két kiadását ismerjük. A legnicai (liegnitzi) kiadás lapszámozása A2–B3, nyomdászának neve Sartorius és a kiadás éve 1599. Ez a kiadás van meg (App. H. 639 jelzet alatt) az Országos Széchényi Könyvtárnak, valamint a londoni British Librarynek. Ami a második, prágai kiadást illeti¹³ bár a sziléziai hercegnek szóló rövid ajánló vers és

⁸ Vö. SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Bp. 1977. 91.

⁹ CALAGIUS: *Epigrammatum...* 13.

¹⁰ Uo. 138.

¹¹ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 126.

¹² SZAMOSKÖZY: *i. m.* 149.

¹³ Én a varsói Biblioteka Narodowa példányát használtam, s nekik mondok köszönetet a kiadvány mikrofilmjéért. A Daniel Adam betűivel nyomtatott prágai kiadás egyébként még több más lengyelországi könyvtárban is megvan.

maga a költemény szövege azonos, ennek a kiadásnak a lapszámozása más: A2 és B3 után C és C2 következik, továbbá a szöveg utolsó lapján (a C2 hátlapján) az Úrnak való hálaadás („Victoria certe / Prima DEI est...”) és Rudolf császár éltetése („Vive / terrarum domino decus immortalis RUDOLPHO”) után még egy epigrammát olvashatunk. Ez a „Slesia, gesta equidem laudasti dicta tuorum...” kezdetű vers a szerző bőkezű patrónusainak, támogatóinak van ajánlva („Ad Patronos Clementissimos et liberalissimos, gratiarum actio Autoris”) és kelteztve is van: Prága, 1599 júniusa, amikor ezt a költeményt újra kiadták („cum Poema recuderetur”). Ez az egyetlen támpont, ami a Calagius-mű bibliográfiai pontosítását lehetővé teszi, s eszerint a legnicai kiadás már valamikor 1599 tavaszán napvilágot látott.

Andreas Calagiusnak Várad megvédéséről írt költeménye szokványos későhumanista alkalmi mű, bár verselése rutinos, hexameterei zökkenő nélkül peregnék, s nem bővelkednek mitológiai hasonlatokban. Ami némileg érdekessé teszi számunkra, az a rokonszenv, amivel a sziléziai költő a magyarokat kezeli. Báthori Zsigmondban, a fél Európa által magasztalt „törökverő hősből” ugyan csalódnia kellett, de legalább megénekelhetett egy még sokáig emlékezetes keresztény várvédelmet, egy olyan eseményt, ami ugyan nem tartozott a 15 éves háború legfontosabb hadműveletei közé, de amelyik megmutatta, hogy némi szerencsével igenis ellent lehet állni a töröknek, nem kell minden magyarországi várnak Eger sorsára jutnia. Ez volt különben talán az utolsó pillanat, amikor a Habsburg Birodalomban egy költő egyszerre lehetett császárhű és protestáns; a 17. század már olyan vallási konfliktusokkal terhes, amelyek a politikai lojalitás jellegét is átalakítják, átértelmezik.

GÖMÖRI GYÖRGY

Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”. (Ki az RMK I 771 és RMK I 915 szerzője?)

1645-ben jelent meg Gyulafehérvárott szerzője nevének feltüntetése nélkül *Az egész keresztényi vallásnak rövid fundamentomi*.¹ (A továbbiakban: *Rövid fundamentum*.) Mivel a címlap hátán olvasható, szöveg nélküli ajánlást Apafi Mihály intézte *Petki Barbarának... Apafi Györgynek meg hagyot özvedgyének... mint szerelmes anyjának*, Szabó Károly Apafi Mihály műveként írta le e kis könyvecskét, és az ő nyomán sokáig így tartotta számon a szakirodalom. Erősítette e feltételezést, hogy „*Az együgyű kegyes olvasóhoz*” címzett, Gyulafehérvárt 1645. júl. 1-jén kelt előszó alatt szintén Apafi Mihály neve olvasható.

Már Fazakas József is megállapította azonban, hogy Apafi aligha lehet e könyv szerzője: „Apafi tizenharmadik életévét sem töltötte még be, amikor e kiadvány megjelent, úgyhogy állítólagos szerzőségét téves értelmezésnek kell tulajdonítanunk. Apafi... sehol sem mondja..., hogy ő a szerzője a kis munkának. Az ajánlás és az előszó szignálása viszont arra mutat, hogy a kiadási költségeket minden bizonnyal az Apafi család viselte...”²

A nyomtatvány valójában három kisebb művet tartalmaz. Az A_{3a}-D_{5a} lapokat tölti ki a címadó munka „*Az egész keresztényi vallásnak fundamentomi*” (A továbbiakban: *Fundamentumok*). Ez két részben fejt ki mondanivalóját. Előbb röviden, kérdés-felelet formájában ismerteti a tárgyalandó hat „fundamentumot”, amelyek az „*Istenről*”, „*Az emberről*”, „*A Christusról*”, „*Az hitről*”, „*Az hitnek kereséséről*” és *Az embernek halála után való állapítjáról*” szólnak. A feleletek végén „*Szentírásbéli bizonyságok*” olvashatók. A második rész az „*Ezeknek az hat fundamentumoknak bővebb magyarázataja*” ugyancsak kérdés-felelet formájában, kátészerűen magyarázza a hit alapjait. Szövegét a lap szélén kísérik a szentírási bizonyító helyekre vonatkozó utalások.

A *Fundamentumok* önálló, világos, tömör s jól tanulható összefoglalása a református tanításnak. Könnyen felismerhető, hogy mondanivalóját alapjában a heidelbergi kátéra építi. A második és harmadik fundamentum például a káté két jellegzetes fejezetét foglalja össze, amelyeknek címei: „*Az embernek nya-*

¹ RMK I 771.

² FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. Budapest, 1969. 333.

valyásságos voltáról” és „Az embernek megszabadulásáról”.³ Így ír erről az előszó „a’ II. [fundamentum] az emberről [ti. vagyon] és az embernek az eset után való nyavalyás állapotjáról. A III. a’ Jesus Christusról a’ ki közköz ez nyavallyáságból való meg szabadulásban.”⁴

A címlapon is jelzett második munka, egy rövid traktátus a D_{5b}-D_{10b} lapokon olvasható. Ez szintén két fejezetet foglal magában: „A bűn miat meg sebesítettet sziveknek kétségbenesés ellen való vizgatalasi” és „A satannak ellenvetesi s azokra való feleleti a’ vizgatalásnak.” (A traktátus a továbbiakban: *Vigasztalások*)

A harmadik munka egy 10 levélből álló újabb „A’” füzetjelű ívet tesz ki. Címe: „Szent írásbeli erősségek es bizonságok, a’ melyek a’ pápistakot, Luther, Armimus és Ariusnak követőit ez következendő rövid summákban világossan az hamisságról meg győzik.” (A továbbiakban: *Szentírásbeli erősségek*) E rész leginkább bibliai „locus-gyűjteménynek” nevezhető. Egy-egy vitatott, egy mondatban megfogalmazott hitcikkhez csoportosítva sorol fel bibliai hely-megjelöléseket, azok szövegének közlése nélkül. Például: „A Szentírásra mindennek kel tanítatni, és azt tudni s’ olvasni mindeneknek szükséges.”⁵ E tételt negyvenhat bibliai hely felsorolása követi. A gyűjtemény végén rövid figyelmeztetés szól az olvasóhoz: „Ved eszedbe”. Ennek keltje „Albea Juliae 1645. Aug. 16.” Az újrakezdődő füzetjelzésből és a dátumból világos, hogy e munkát utólag nyomtatták ki, és függeléként a korábban elkészült kettőhöz csatolták.

A *Szentírásbeli erősségek* később több ízben önállóan is megjelent. A váradi 1656. évi és a kolozsvári 1672. évi kiadások címe: „Menyország ki-nyittatott egygyetlen-egy szoros kapuja...”⁶ (A továbbiakban: *Menyország kapuja*) Belső címnek azonban megmaradt a *Szentírásbeli erősségek*. A tételek és a felsorolt locusok pedig 90 százalékban egyeznek az 1645. évi gyulafehérvári kiadással. A *Szentírásbeli erősségek* 41 tétele a *Menyország kapujában* 42-re van bővítve.

A *Menyország kapuját* Herepei János Apáczai Csere János művének tartotta.⁷ Érvelését elfogadta és megerősítette Bán Imre.⁸ Megállapításaik nyomán pedig egy kéziratos másolatból Fekete Csaba Apáczai műveként ki is adta a locus-gyűjteményt.⁹

Herepei érvelésének alapjául Apáczainak egy sajátkezű könyvbejegyzése szolgált, amelyet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának „B 56”-os jelzetű, Jacobus Brandmyllerus¹⁰ 1620–1622-ben nyomtatott műveit tartalmazó kolligátuma őriz. Ennek belső kötéstábláján Apáczai kezének írásával olvasható a fent idézett *Menyország kapuja* cím. Ezt egyetlen vonással aláhúzta Apáczai, alatta pedig ötven locus-megjelölést írt össze a következő hitcikk bizonyítására: „Az Bibliának először Sido Betükben annak utanna Görög nyelven kiadattatott könyvej a P. A. es E. által olly megirattatott In [Isten] ijeje, ki csak egyedül magan a K. igaz vallasnak es az kegyes eletnek megh czalhatatlan regulaja.”¹¹

Az Apáczai által összeírt ötven locusnak ugyan tartalmilag semmi kapcsolata sincs a nyomtatott *Menyország kapujával*, de „képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző ugyanazon hosszadalmas című, de egészen eltérő szövegű munkát készítsen.” – írja Herepei,¹² aki szerint a bejegyzés volt

³ Vö.: RMNy 909.

⁴ RMK I 771 A_{2a} pag.

⁵ RMK I 771 A_{1a} pag., függelék.

⁶ RMK I 915 és RMK I 1130.

⁷ HEREPEI János: *Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz* = ItK 1964. 478–482.; és HEREPEI János: *Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája* = Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. Szerkesztette KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, 1966. 480–488. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.)

⁸ BÁN Imre: *Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez* = ItK 1964: 483.

⁹ *Meny ország ki nyittatott Edgyetlen-egy szoros kapuja*. Szövegét sajtó alá rendezte és magyarázta FEKETE Csaba. In: *Apáczai Csere János 1625–1659*. Szerkesztette KIRÁLY László. Bp. 1975. 63–90. (Studia et acta ecclesiastica. Nova series I.)

¹⁰ Jacobus Brandmyllerus (1565–1629), bázeli prédikátor.

¹¹ A bejegyzésről készült fényképet l. FEKETE Csaba: *i. m.* 89.

¹² ItK 1964. 481.

az első tervezet, amelyből Apáczai a *Menyország kapuja* gondolatot kiformalta. Később érvelését kiegészítette azzal, hogy Apáczai 1658-ban Váradon kiadott *De mente humana* című disputációjának néhány témája azonos a *Menyország kapujának* néhány témájával.¹³

Bán Imre hozzáfűzte ehhez, hogy a följegyzéssel Apáczai valószínűleg az 1653 karácsonya előtt tartott nyilvános hitvitájára készült, amelyet „az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, római katolikusok, luteránusok, socinianusok, arminianusok és anabaptisták ellen” tartott.¹⁴

Sem Herepeinek, sem Bán Imrének, sem Fekete Csabának nem lehetett azonban tudomása arról, hogy az általuk Apáczainak tulajdonított munka, igaz még a *Menyország kapuja* cím nélkül, de a későbbi kiadásokkal gyakorlatilag teljesen egyező tartalommal már 1645 augusztusában napvilágot látott. A *Rövid fundamentum* függelékeként megbújó *Szentírásbeli erősségekre* annak bibliográfiai feltáratlansága miatt természetesen nem figyelhetek föl.) Apáczai azonban 1645-ben nem egészen húszévesen még a gyulafehérvári főiskola hallgatója volt. Önálló művei csak 1651-től, németalföldi tanuló évei idején kezdtek megjelenni. A bejegyzést tartalmazó Brandmyllerus-kötet sem volt még tulajdonában, hiszen ezt 1648 után külföldön vásárolta.¹⁵ Apáczai tehát Apafihoz hasonlóan életkora és a bejegyzés megalapozottan 1651–1653-ra helyezhető keletkezése folytán kizárható a lehetséges szerzők közül.

Kérdéses azonban, hogyan adhatott a maga kézírásos locus-gyűjteményének 1653-ban az 1656. évi váradi kiadásával olyan azonos címet, amely az 1645. évi gyulafehérvári kiadásban még nem szerepel. Több megoldás is lehetséges. Elképzelhető, hogy a *Menyország kapuja* cím valóban Apáczaitól származik.¹⁶ Sokkal valószínűbb azonban, hogy 1653-ban Apáczai már ismerhetett olyan kiadást, amely a *Menyország kapuja* címet viselte. Az 1656. évi váradi kinyomtatás címlapján ugyanis az olvasható, hogy „most újonnan az együgyűvékért kibocsátatott.”¹⁷ Fazakas József ismertette a *Szentírásbeli erősségekre* azt a négy leveles töredékét, amelyeket egy 1648. évi wittenbergi nyomtatvány kötetstáblájából áztattak ki, s amely nyomdai anyagának tanúsága szerint az 1640-es évek derekán, feltételezhetően 1646-ban vagy 1647-ben jelent meg Gyulafehérvárott.¹⁸ A töredékről nem állapítható meg, hogy önállóan nyomtatták-e ki, vagy ismét a *Rövid fundamentum* függelékeként, de a váradi kiadás címlapjának idézett megjegyzése azt valószínűsíti, hogy önálló munka volt, amely már bizonyára a *Menyország kapuja* címet viselte. Feltehető tehát, hogy Apáczai az általa is ismert munka címét írta először föl, mikor anyagot gyűjtött a tervezett hitvitára, amelyben minden bizonnyal erősen támaszkodhatott e korábban megjelent munkára is. Apáczai locus-gyűjteménye tehát nem tekinthető a *Menyország kapuja* előzményének, kiindulópontjának, hanem Apáczainak ehhez írt utólagos kiegészítésének kell tartani.

A *Rövid fundamentum* színvonalából arra lehet következtetni, hogy szerzője, összeállítója érett, kiforrott személyiség. Az egész munka felépítése, szerkesztése föltűnően egyezik Keresztúri Pál 1638-ban Gyulafehérvárott kinyomtatott *Csecsemő keresztyén* című kiadványával.¹⁹ Az első tanító rész, a *Fundamentumok* kérdve kifejtő módszere, és a Heidelbergi Kátéra épített teológiája rokonítható a *Csecsemő keresztyén* első részével: *A keresztyéni vallásról való catechismus, majd szintén a Heidelbergai Catechismusnak rendi szerintel*, amely szintén a Heidelbergi Kátéra alapozva fejt ki kérdés-felelet formában egyéni színezetű orthodox nézeteket.²⁰

¹³ Adattár II. 485. (l. a 7. sz. jegyzetet).

¹⁴ IiK 1964.: 483. és BÀN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 419.

¹⁵ Herepei megállapítása Adattár II. 483. (l. a 7. sz. jegyzetet).

¹⁶ Apáczai sajtókezű bejegyzése természetesen teljes bizonyossággal nem datálható, így elképzelhető, hogy 1656 után keletkezett, de ez a lehetőség valószínűtlen.

¹⁷ RMK I 915.

¹⁸ FAZAKAS József: *i. m.* 333–334. és 339. A nyomdai anyag datálása V. ECSEDY Judit szóbeli közlése alapján.

¹⁹ RMK I 678, latin nyelvű változata *Christianus lactens*. Gyulafehérvár, 1678. RMK II 508.

²⁰ CZEGLÉDY Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig*. In: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Szerkesztette BARTHA Tibor. Bp. 1965. 133–134. (Studia et acta ecclesiastica I.)

A *Szentírásbeli erősségek a Csecsemő keresztyén* második részével, *A vallás dolgában való vetélkedő kérdésekkel* állítható párhuzamba, amely a *Szentírásbeli erősségek*hez hasonlóan vitatkozás céljából össze-szerkesztett bibliai idézeteket tartalmaz. A különbség csupán annyi, hogy a *Csecsemő keresztyén*ben az idézetek szövegét is közli Keresztúri, s itt-ott a maga következtetéseit is beleszövi a bizonyításba. Keresztúri két-három ezer bibliai idézetből álló tematikus „locus-gyűjteményéről”, amelynek nasználatát a mes-ter „localis memoria” elnevezéssel száz aranyon tanította, Bethlen Miklós is megemlékezik.²¹

A *Rövid fundamentum* középső részének, a *Vigasztalásoknak* témája pedig pontosan megegyezik Keresztúri 1645-ben kiadott imádságoskönyvének, a *Mennyei társalkodásnak* a témájával. Ez utóbbiban *Az Isten* vigasztalja „a’ meg-térő s bűnein kesergő, alázatos kegyes” hívét.²²

A *Mennyei társalkodás* 1645. évi kiadását nem tartotta eddig nyilván a bibliográfiai szakirodalom, de megjelenése bizonyosnak tekinthető második, 1726. évi kolozsvári kiadásának címe alapján: „*Mennyei társalkodás... A’ mellyet egynehány felelgetésekben bé-summált volt... Kereszturi Pál 1645-ben. Most pedig másodsor ki-nyomtatattott.*” Az 1645-ös évszámot és Keresztúrinak Báthory Zsófiához intézett ajánlását megőrizte az imádságoskönyvnek későbbi több mint tíz 18–19. századi kiadása is.

A *Csecsemő keresztyént* Keresztúri a Rákóczi-fiúk, az ifjabb György és Zsigmond konfirmációi vizsgájára állította össze. Feltételezhető, hogy hasonló kiadvánnyal akarták emlékeztetést tenni Apafi konfirmációját. Apafi naplójának tanúsága szerint 1645 májusáig tanult Gyulafehérvárott Pápai Imre keze alatt.²³ Életkora alapján azonban bizonyos, hogy nem a kollégium, hanem az udvari skóla neveltje volt, miként a Rákóczi-fiúk is. Keresztúri pedig – Zoványi Jenő megállapítása szerint²⁴ – az ifjabb Rákóczi György udvari papjaként 1645-ben még részt vett a gyulafehérvári udvari iskola munkájában. A fentiek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy ő volt a *Rövid fundamentum* és annak később *Menyország kapuja* címmel ismertté vált függeléke szerzője és szerkesztője.

Magyarázatot kell még adni a névtelen megjelentetésre. Heves polémiát robbantott ki már a *Csecsemő keresztyén* megjelenése is (1638). Hajnal Mátyás *Kített czégér* című művével válaszolt rá (Pozsony 1640)²⁵, amit Keresztúri viszontválasza követett, a *Fel-sördült keresztyén* (Várad 1641).²⁶

1642-ben pedig kifejezetten kínos ügybe keveredett Keresztúri. Széchényi György esztergomi kano-nok, a későbbi érsek durva hangú pamfletben támadta meg a Lórántffy Zsuzsanna által bibliai citátumok-ból összeállított református hitvallást, a *Mózes és a prófétákat* (Gyulafehérvár, 1641).²⁷ Rákóczi György diplomáciai úton követelt elégtételt, ám időközben Keresztúri hasonlóan durva hangon felelt Széché-nyinek *Talio* címmel. Írása kerestezte Rákóczi diplomáciai akcióját. Az ügyet végül is III. Ferdinánd és Rákóczi megállapodása zárta le. Mindkét mű összes példányát összegyűjtötték és megsemmisítették Erdélyben és a királyi Magyarországon egyaránt. Kölcsönösen követelték a szerzők megbüntetését is.²⁸ Bár erre valószínűleg nem került sor, a történetek megfelelően indokolják, miért nem volt tanácsos Keresztú-rinak a saját neve alatt bocsátani ki egy polémikus részeket is tartalmazó írást. A névtelen megjelentetés tehát megintcsak az ő szerzősége mellett szól.

HELTAI JÁNOS

²¹ *Bethlen Miklós önéletrajzírása*. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I k. 153–154. (Ma-gyar Századok)

²² KERESZTÚRI Pál: *Mennyei társalkodás*. Kolozsvár, 1726. 1. pag.

²³ Erdélyi Múzeum 1900: 83, Tóth Ernő.

²⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerkesztette: LADÁNYI Sán-dor. Bp. 1977. 309.

²⁵ RMK I 704.

²⁶ RMK I 722.

²⁷ RMK I 716.

²⁸ Az 1642. évi irodalmi per szétszórt forrásközlések alapján ismert. A fontosabbak: REIZNER Já-nos: *III. Ferdinánd király rendelete magyar könyvek elkobzásáról 1642-ből* = MKsz 1881. 222–226.; SZI-LÁGYI Sándor: *Adatok az 1640–1642-iki irodalmi per történetéhez* = MKsz 1883. 249–257.; ILLÉSY János: *Nova Transylvania. Talio* = MKsz 1891. 220–231.

Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. A Magyarországgal foglalkozó 17. századi német irodalom legkedveltebb műfaja az útleíró, illetve földrajzi irodalom. (A két fogalom a gyakorlatban nehezen választható el egymástól, a modern feldolgozások nem is vállalkoznak rá.)¹ Az egyik többször is kiadott, és fordításokban is megjelent leírás Sigmund von Birken nevéhez fűződik és először 1664-ben jelent meg Nürnbergben *Der Donau-Strand* címmel.² Sigmund von Birkenről magyarul szinte említés sem történik, munkásságával viszont gazdag német nyelvű szakirodalom foglalkozik, lévén a szerző a német barokk egyik – sok műfajban alkotó – jelentős szervező egyénisége.³ Birken magyar kapcsolatai sem korlátozhatók az említett kötet megírására, bár az összegyűjtött adatok meglehetősen sok megoldatlan kérdést hagynak maguk után.

Sigmund von Birken, aki Betulius néven is ismert, 1626-ban született a csehországi Eger folyó melletti Wildensteinben és 1681-ben halt meg Nürnbergben. 1643 és 1645 között Jenában jogot és teológiát tanult, 1645-től Wolfenbüttelben Anton Ulrich herceg nevelőjeként működött. Élete nagy részében szabad foglalkozású íróként tevékenykedett Nürnbergben, Floridan néven aktív tagja volt a Philipp Harsdörffer által alapított írói társaságnak, a *Löblicher Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz* (Dicső Pásztor- és Virágrend a Pegnitz mentén) nevezetű költőiskolának.⁴ Harsdörffer javaslatára veszi fel tagjai közé a *Deutschgesinnte Gesellschaft*, a *Fruchtbringende Gesellschaft*nek Erwachsene néven 1658 óta tagja. 1657 és 1660 között Bayreuth-ban élt, majd a pegnitzzi *Blumenorden* választotta elöljárójává. Életéről rendkívül értékes, ám sok rejtélyt tartalmazó forrás áll a kutatók rendelkezésére. Fennmaradt ugyanis Birken részletes, tényközlésekben és szubjektív megjegyzésekben egyaránt gazdag naplója, amelynek kiadása minden hibája ellenére a barokk irodalomtörténetírás valódi szenzációjaként hatott.⁵ A magyar kapcsolatok feltárásakor elsősorban ebből a naplóból kell kiindulnunk, ugyanis a névmutatóban találunk néhány magyar nevet, és a szöveg is rejt a sajtó alá rendező által fel nem tárt érdekességeket.

A leggyakrabban előforduló magyar név gróf Nádasdy Ferencé. Erre a kapcsolatra a hazai művészet-történetírás már felfigyelt, legújabbban Rózsa György foglalkozott vele a *Mausoleum* facsimile-kiadását

¹ L. HARBSMEIER, Michael: *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Wolfenbüttel, 1982. 1–31.; *Reiseliteratur und Geographica in der Eutiner Landesbibliothek*. Hrsg. von Wolfgang GRIEP. Eutin, 1990. XI–XII.

² Az általam használt példány a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek tulajdona, jelzete Cd 22. Változatlan szövegű kiadása megjelent 1665-ben Nürnbergben (Cd 23), bővített kiadásai: *Der Vermehrte Donau-Strand*. Nürnberg, 1684. (Cd 24/1); *Neu-vermehrter Donau-Strand*. Nürnberg, 1690. (Cd 25), Nürnberg, 1715 körül (Cd 21). Olasz fordítása: *L'origine del Danubio*. Venetia, 1684. (Cd 26).

³ HALÁSZ Előd: *A német irodalom története*. 1–2. Bp. 1971. c. monográfiájában csupán egy felsorolás erejéig foglalkozik vele (204.), a *Világirodalmi Lexikon* 1. kötetében Vizkelety András írt rövid életrajzot. Bp. 1970. 941–942.

⁴ A Birkenre vonatkozó legfontosabb szakirodalom bibliográfiáját l. PYRITZ: *Bibliographie zur deutschen Literaturgeschichte des Barockzeitalters*. Bern, 1985. 69–72.; életrajzának rövid összefoglalása Hellmut ROSENFELD cikkére támaszkodik: *Neue Deutsche Biographie* Bd. 2. Berlin, 1955. 256–257.; A Birken-kutatás (még mindig) időszerű feladatairól l. GARBER, Klaus: *Sigmund von Birken: Städtischer Ordenspräsident und höfischer Dichter. Historisch-soziologischer Umriss seiner Gestalt, Analyse seines Nachlasses und Prolegomenon zur Edition seines Werkes*. In: *Sprachgesellschaften, Sozietäten, Dichtergruppen*. Hrsg. von Martin BIRCHER und Ferdinand van INGEN. Hamburg, 1978. 223–254. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 7.)

⁵ *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*. Bearbeitet von Joachim KRÖLL. Bd. 1–2. Würzburg, 1971. S. 526., 566. Részletes kritikája: GARBER, Klaus: *Die Tagebücher von Birken, einige Erwägungen anlässlich ihrer Edition* = *Euphorion* 68 (1974). 88–96.

kísérő tanulmányában.⁶ A könyvművészeti remekként is számontartott kiadvány, amely – helytelenül – mint Nádasdy munkája szerepel a legtöbb nagy külföldi katalógusban, az uralkodókat ábrázoló metszettek mellett latin és német szöveget tartalmaz, és ennek a német szövegnek a névtelen fordítója Sigmund von Birken. Miután a *Mausoleum* Nürnbergben jelent meg, Birken naplójában a legtöbb megjegyzés nem Nádasdy személyére, hanem a mecénaturája eredményeképpen megjelentetett kiadvány nyomdai munkáira, Birken fordítói, korrigálói tevékenységére, a példányok elhelyezésére vonatkozik.⁷ Ismeretes ugyanakkor egy Nádasdytól származó levél is, amelyet még a 18. század közepén tettek közzé a *Blumenorden* tevékenységére vonatkozó dokumentumkötetben. Az *Amarantes* álnevű szerző, Johann Herdegen Birken műveinek felsorolása után a következőket írja:

„Der Herr von Birken hatte dieses Werk, welches der unglückselige Graf Franc. de Nadasti lateinisch in stilo lapidario geschrieben, und folgenden Titel führt: Mausoleum Regni Apostolici Regum & Ducum, in das teutsche übersetzt, es ist auch so gedruckt, daß die teutsche Übersetzung allezeit auf den lateinischen Vortrag folgt. Da ich das eigenhändige Schreiben des Autoris an unsern Seligen vor mir habe, so mag solches auch hier statt finden:

Wir haben Sein angenehmes Schreiben samt dem Einschluß zu recht erhalten, und selbigen ablesen lassen, sind zufrieden, daß der Herr also damit fortfahre, und das übrige auch ehestens vollende, und dem Endter zum Druck übergebe. Zu seiner mehrern Information dem Herrn dabey erinnernde, daß uns vor allen der jetzt gewöhnliche neuere Poetische Stilus fürnemlich beliebe. Wobey sich der Herr eines solchen moderaminis halten wird, daß Er an die lateinischen allusionen nicht gebunden seye, sondern derer zur teutschen Zierlichkeit dienenden sich gebrauche. Doch also daß ex serie historiarum nicht zu weit geschritten werde, das übrige seinem berühmten scharfsinnigen Ingenio committiret &c. Preßburg den 16. Jul. 1662.⁸

A kötet névmutatójában ugyan nem szerepel, de a figyelmes olvasó Zrínyi nevére is rábukkanhat a naplóban. Az 1664. március 13-i bejegyzéseknél olvashatjuk a következő csonka mondatot: „Der Serinischen Zug vermehret”. A sajtó alá rendező megkísérelte a megjegyzés magyarázatát: „Des österreichischen Feldherrn Serin Kriegstaten in Ungarn waren damals berühmt. Der Kalender *Deo Ter Optimo Maximo Honor et Gloria. Prognosis Astronomica... Auf das Jahr. M. DCLXIV.* von Christoph Lochner bringt sein Bild und Berichte aus seinem Heerzug in Ungarn, die möglicherweise von Birken stammen können”.⁹ Eltekintve attól, hogy Kröll osztrák hadvezérnek tartja Serin-t, az idézett naptárt illetően sajnos széleskörű könyvtári nyomozás sem vezetett eredményre. Ugyanakkor 1664. december 21-én is egy Zrínyivel kapcsolatos kalendáriumról szól a bejegyzés, ezúttal a nürnbergi Endter nyomda kiadásában: „*Cal[ender] 4Bl[att] H[err] Endter eingespr[ochen] Serins Lied.*”¹⁰ Mivel közismert, hogy az alkalmi nyomtatványok között a kalendáriumok fennmaradási esélye meglehetősen kicsi, csak a szerencsében reménykedhetünk, hogy valahol rábukkan a kutatás Birken Zrínyi-verseit tartalmazó Lochner-vagy Endter-féle naptárakra.

A közelmúltban a szerencsés véletlenen túl a szisztematikus kutatás is meglepő eredményekkel gazdagította a német barokk irodalom e kiválóságára vonatkozó ismereteket. A *Neudrucke deutscher Literaturwerke* sorozatban tervezett Birken-összkiadás munkálatai közben sikerült John Roger Paasnak egy

⁶ *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici regum et primorum militantis Hungariae ducum. Nürnberg, 1664.* RÓZSA György tanulmányával. Bp. 1991. (BMHA, XXIV.); I. még: RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini* = ItK 1970. 466–478.

⁷ *Die Tagebücher.* I. 24, 101, 110, 120, 125, 169, 392.; II. 439.

⁸ [HERDEGEN, Johann] AMARANTES: *Historische Nachricht von deß löblichen Hirten- und Blumen-Ordens an der Pegnitz.* Nürnberg, 1744. 155–156.; I. még: SPAHR, B. L.: *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden.* Berkeley and Los Angeles, 1960. 100.; A levelet Herdegen bevezető sorai nélkül közreadta TURÓCZI-TROSTLER József is, de némileg pontatlanul, ezért nem érdektelen ismét közölni. Az idézett közlésben ugyanis néhány apróbb eltérés mellett hiányzik a Birken befejező tevékenységére utaló félmondat is: I. T. T. J.: *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában.* Temesvár, 1914. 24.

⁹ I. m. 110.

¹⁰ I. m. 148.

teljes kötetre való eddig ismeretlen Birken-verset közreadni.¹¹ A versek részben kéziratból, részben a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum régi nyomtatványai közül kerültek elő, és közreadójuk szerint többségük unikális alkalmi nyomtatvány. Ilyen, eddig ismeretlen magyar vonatkozású munka az a nürnbergi Felssecker-nyomtatvány is, amely Birken török tárgyú verseit tartalmazza. A rézmetszetű címlap szerint a mű címe: *Teutscher und Aus-/ländischer Helden / Wie auch / Türckischer Nider-/lagen, Kriegs- und / Siegs-Calendar.* / Nürnberg./ Verlegt von Felß-/eker. Az allegorikus képeket, lovas csatajeleneteket ábrázoló címlapmetszeten ovális keretben négy portré is található: Im. Caes. Leopoldus, Sultan Achmet, Ludwig von Baden Generaliss, és Peter Graf von Serin. A versekben Mars, a Török, Németország, a Béke, a Viszály, az Államférfi, a Német bizalom és az Egyetértés szólal meg. A Török hangján lefordíthatatlan, Magyarországra vonatkozó szójáték is hangot kap: „Wardein das war dein/ ist mein.// Ungarn/ und vielleicht nit Ungern/ wird auch bald das meine seyn”.

Sigmund von Birken több magyar vonatkozású munka kiadásában és terjesztésében volt érdekelt. Naplójában az 1666-os évnél olvasható a következő bejegyzés: „H[err] Cramer u. H[err] Tröster, wegen des Siebenbürgischen Werkleins, bey mir Ley-Kauf gem[acht] u. getr[unken].” A sajtó alá rendező megjegyzése szerint itt két műről lehet szó: „Johann Tröster *Polnisches Adlernest, darinnen des Königreichs Polen Städte, Schlösser, Flüsse, Beschaffenheit und Historie bis auf 1665 beschrieben wird.* Nürnberg, 1666. Oder *Bedrängtes Dacien* Eine übersetzung des Grafen Bethlen, Nürnberg 1666.”¹² Nem lehet egyértelműen meghatározni, vajon a két munka közül, amelyek Birken kiadásában jelentek meg, a naplóbejegyzés melyikre vonatkozik. A *Polnisches Adlernest* c. Tröster-munka ugyanis tartalmazza Sigmund von Birken verses ajánlását, amelyet eredetileg Bethlen János Erdély-története számára készített.¹³ A Zürichben megtalált egyetlen példány alapján közreadott vers magyarzatában Horst Fassel megállapítja, hogy Birken ekkor még az Opitz-féle erdélyi német kontinuitás elvét vallotta és ennek találta meg kifejeződsét Tröster munkáiban is. Ugyancsak Trösterrel folytatott beszélgetésre utal néhány nap múlva a következő bejegyzés: „Mit H[errn] Tröstern an der Siebenbürgischen Landch[arte].” Ebben az esetben Tröster *Das alt- und neuteutsche Dacia* c. munkája számára készített térképről van szó.¹⁴

Ezek a mozaikszerű adatok előkészíteni látszanak azt az érdeklődést, amely Sigmund von Birkent a *Donau-Strand* megírásához vezethette. Azonban éppen itt nem szabad könnyelmű feltételezésekbe bocsátkoznunk és adatok híján megelőlegeznünk azt a megállapítást, hogy Birken járhatott is Magyarországon. Duna-könyvének első kiadásában ugyanis beszámol az írás körülményeiről is, az ajánlás patrónusának, Gottlieb von Windischgrätz római birodalmi grófnak szól, aki a Duna melletti Trautmansdorf birtokosa és éppen ezért könyvet kívánt iratni a Duna látásával.¹⁵ Birken egyetlen subjektív megállapítása a leírásban egyedül Trautmansdorfra vonatkozik, az összes többi látnivaló a korban erőteljesen virágzó német nyelvű földrajzi vagy útleíró irodalom nyelvére átdolgozása, összeollózása. Birken a korabeli

¹¹ *Unbekannte Gedichte und Lieder des Sigmund von Birken.* Chloe, Beihefte zum Daphnis, Bd. 11. Amsterdam–Atlanta, 1990. 394 S. 44 ill., Ismertetését l.: KREBS, Jean-Daniel: *La poésie de circonstance à l'honneur: les belles de Sigmund von Birken (1626–1681)* = *Etudes Germaniques*, 1991. 357–360.

¹² *I. m.* 190. A névmutató tévesen a szerző, BETHLEN János helyett BETHLEN Gáborra utal.

¹³ L. Ernst WAGNER bevezető tanulmányát TRÖSTER munkájának hasonmás kiadásában: *Das alt- und neuteutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen.* Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666. Köln–Wien, 1981. I–XIII.; A *Polnisches Adlernest* ajánlóverséről: FASSEL, Horst: *Sigmund von Birken und Siebenbürgen* = *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 5 (1978). 140–142.

¹⁴ *I. m.* 194.

¹⁵ Birken rendkívül gazdag levelezése fennmaradt ugyan, de mindmáig kiadatlan és az egyes rész-repertóriumok sem nyújtanak biztos fogódzót. Csupán a szakirodalomra támaszkodva tételezhetjük fel, hogy a magyarországi kapcsolatra és a *Donau-Strand* megírására vonatkozó adatok megtalálhatók a Gottlieb von Windischgrätz-cel folytatott levelezésben, amelyből 93 levél maradt fenn. Vö. GARBER, Klaus: *Private literarische Gebrauchsformen im 17. Jahrhundert: Autobiographika und Korrespondenz Sigmund von Birken.* In: *Briefe deutscher Barockautoren.* Hrsg. von Hans-Henrik KRUMMACHER. Hamburg, 1978. 107–138. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 6.).

szokások szerint ritkán nevezi meg forrásait, elsősorban a klasszikus szerzőket, pl. Herodotost, Tacitust, Aristotelest, Strabont idézi. A későbbi, részben kortárs irodalomból Paul Hentzert, Philipp Cluverust és Martin Zeillert említi.¹⁶ Miután Birken a Duna teljes folyamát végigköveti, jól megfigyelhető, hogy a szerző a magyarországi városoknál sokkal kevesebb forrásra hivatkozik, mint a Duna melletti német, osztrák stb. városok esetében. Magyar szerzővel csak egyetlen esetben találkozunk, Kanizsa ostrománál Istvánfit idézi. A magyar források hiánya – véleményünk szerint – több feltételezést is megenged. A legegyszerűbb: Birken nem ismerte a magyar szerzőket. Ugyancsak feltételezhető, hogy Birken azt a látszatot akarta kelteni: mindent saját tapasztalata alapján írt, forrásra nem volt szüksége. Végül a legegyszerűbb megoldás: Birken jó tollú és ügyes kompilátor volt, az általa ismert német nyelvű geográfiai és történelmi irodalom elég volt ahhoz, hogy belőlük az eredetiség látszatával a kor legsikeresebb, mert legtöbb kiadást megért és legtöbb nyelvre lefordított útikönyvét hozza létre. A népszerűséghez hozzájárulhatott az is, hogy Birken művét az egyik legtöbbet foglalkoztatott rézmetsző, Johann Sandrart illusztrálta, és a kötet formailag is megfelelt a bedekker funkciójának.¹⁷

Jóllehet az információkat Birken az említett (és az elhallgatott) forrásokból meríthette, munkájának szerkezete teljesen eltér az ismert útleírásokról. A munka keletkezéséről pontos adataink vannak, mert az egyes városleírásoknál a „jelen való”, tehát az 1660–1664-es eseményekről beszél. A földrajzi leírásokat néha háttérbe szorítják a történelmi események, a mű végén pedig mintegy 40 oldalnyi *Kurz-verfasste Hungar- und Türkische Chronik* olvasható. Birken nem ragaszkodik a szigorú földrajzi realitásokhoz, munkájában olyan városok is szerepelnek, amelyeknek semmi közük a Dunához, viszont történelmük és a jelenidejű török harcok miatt érdeklődésre tarthatnak számot. A tematikus tartalommutató rendkívül jó áttekintést nyújt arról, szerzőnk milyen szempontok szerint tárgyalta a városokat, tájegységeket, és arról is képet kapunk, a kortárs olvasó érdeklődési köre milyen bedekker-használatot igényelt. A korabeli földrajzi irodalom mutatói csak alfabetikus sorrendet tartalmaznak, az igényesebb kiadványok legfeljebb a nevezetes történelmi személyiségekre utalnak. Birken tematikus jegyzéke – rövidítve – a következő témakörökre hívja fel olvasói figyelmét: keresztény városok és erődök Magyarországon, az eszéki híd, a Dunába ömlő folyók, a magyarországi királyok, a Duna melletti vásárhelyek, Ovidius sírja Magyarországon, Erdély provincia, Duna melletti városok, a Duna melletti fővárosok, a Dunába ömlő folyamok, török városok és erődök Magyarországon. A városnevek az olvasóközönség igényének megfelelően magyarul és németül is megtalálhatók.

A Birken és magyar kapcsolataival foglalkozó gyér irodalomban megoszlanak a vélemények arról, ki vagy mi inspirálta szerzőnket a magyarországi témákkal való foglalkozásra. Turóczi-Trostler József véleménye szerint: „A bécsi udvarral, az osztrák s föltehetőleg magyar nemességgel való érintkezése kelt a gáláns kor egyik ünnepelt precieux költőjében, Siegmund von Birkenben, érdeklődést Magyarország s a magyar tárgyak iránt.”¹⁸ Turóczi-Trostler is főleg a *Mausoleum*-fordítással foglalkozik, de idézi Birkennek az osztrák történelmet tárgyaló verses munkáiból a magyar történelmi személyiségekre vonatkozó szakaszokat is. Horst Helge Fassel és Klaus H. Schroeder tendenciózus tanulmánya messzebbre indítja gondolatmenetét, amikor a nürnbergi költői kört és az erdélyi emlékeit megörökítő Martin Opitzot is bevonja a vizsgálódásba. Tanulmányuk sok értékes párhuzama mellett ki kell emelni a céljukkal ellentétben álló és Birkenet megróvó „negatív” végkövetkeztetést: Birken mindig a magyar eseményekkel foglalkozik, „Temesvár és Lippa az ő számára magyar városok, Dosza [!] magyar forradalmár”.¹⁹

Az idézett, konkrét kapcsolatok mellett nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy az 1660-as évek eleje nemcsak Magyarország számára volt a török harcok miatt rendkívül jelentős korszak, hanem

¹⁶ RÓZSA György id. tanulmánya szerint Birken fő forrása Zeiller. Vö. RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini* = ItK 1970. 466–478.

¹⁷ *A Dunau-Strand* illusztrációiról és különböző kiadásairól l. RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 43/b–f, 43/h.

¹⁸ TURÓCZI-TROSTLER J.: *i. m.* 22.

¹⁹ FASSEL, Horst Helge – SCHROEDER, Klaus H.: *Das Rumänienbild bei Sigmund von Birken (1626–1681)* = Südost-Forschungen 31 (1972). 164–177.

az európai közvélemény – és főleg a német nyelven olvasó közönség is – érdeklődéssel fordult a keleti szomszédok felé. A török harcokban résztvevő német csapatok, a Magyarországra utazó német vagy osztrák előkelőségek igényelték az alapvető földrajzi, történelmi ismereteket és a német nyomdák egy része, pl. a nürnbergi Endter nyomda²⁰ felismerte a piac kívánságait. Sigmund von Birken, az írásából élő, termékeny szerző pedig tehetségét a főúri megrendelők és a fizető nyomdák szolgálatába állítva szállította azokat a műveket, amelyek a kor bestsellerjeivé váltak és több évtizedre meghatározták az európai magyarságképet.

NÉMETH S. KATALIN

Moerbeke Arisztotelész-fordítása a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban. Patachich Ádám kalocsai érsek 1781 és 1784 között több kéziratot Bécsből szerzett be (például 1782. április 29-én a Bibliotheca Penkeriana aukcióján). Ebben az időben vásárolhatta a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik legértékesebb kéziratát, az úgynevezett Arisztotelész-kódexet (MS 380), melynek 15. századi tulajdonosa Johannes de Bachenstein volt. A kalocsai kódex első főlíó rectóján ugyanis ez áll: *Illum textum donavit Magister Johannes de Bachenstein [facultati artium studii (19. századi kéz)] wyeny*. Személyét azonban még nem sikerült azonosítani, minthogy a bécsi egyetem magiszterei között nem szerepel, ám a hallgatók között kétszer is előfordul Pachenstein de Hallis névváltozatban (*Die Matrikel der Universität Wien*. I. 1377–1450. Lieferung, Graz–Köln 1954. 121. és 185.). 1418/1419 úgynevezett téli szemeszterére beiratkozott Johannes Pachenstein de Hallis (natio Austriae), valamint 1434-ben két Pachenstein is, Georgius és Johannes (natio Rensium). Nyilvánvaló, hogy a két Johannes nem lehet azonos személy, s valószínűleg az „osztrák” Johannes, aki később magiszteri fokozatot szerezhetett, lehetett az Arisztotelész-kódex tulajdonosa. Ismerünk egy harmadik Bachensteint is: *Jean de Bachenstein canon à Florence 1435*. (Vö. Ulysse Chevalier: *Répertoire des sources Historiques du Moyen Age*. New York, 1960. 2. köt. 2355.), aki szintén számításba jöhet.

A pergamen kódex Arisztotelésztől a *Metaphysicorum libri XIV*-t, *Libri Ethicorum*-ot és *Libri Politicorum*-ot, valamint a Pseudo-Arisztotelész *Libri de Causis*-t tartalmazza. A *Libri de Causis* kolofónja 1290-re datálja a kézirat másolását. Terjedelme és fűzetjelölése: 4 XII + 5 X + (X-1) + XII + VIII + (XIII-1) = 138 ff. Mérete: 300 × 230 mm. (Vö. Szelestei N. László: *Catalogi codicum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur*, 224.)

A *Metafizika* latin szövege az úgynevezett „nova translatio” (vö. Airstoteles Latinus, *Codices*, Pars Prior, 65–66.), amely Guillelmus de Moerbeke munkája, s amely egyben a középkor utolsó Arisztotelész: *Metafizika* latin fordítása. Ez az egyetlen olyan fordítás, mely mind a 14 könyvet tartalmazza, sőt a XI. (Kappa) könyvet is, amelyet eddig még nem fordítottak le latinra. Moerbeke 1260 előtt misszionáriusként görög földön tartózkodott, s itt tanult meg görögül. 1261-től a pápai udvarban gyóntató és káplán, ahol Szent Tamás hatására görög szerzők, mindenekelőtt Arisztotelész műveinek latin fordításán dolgozik. Ebből a korai fordítói periódusból (1260–1270) származik a *Metafizika* revíziója, illetve fordítása, melyet Szent Tamás is használt. Nagybbrészt ezt a fordítást kommentálja *Metafizika*-kommentárjában. A I–X és XII könyvek korábbi fordítását, a „translatio media”-t (vö. *Aristoteles Latinus*, Band XXV 2, *Translatio Anonyma*) görög eredetivel egybevetette és javította, a XI, XIII és XIV könyveket pedig maga fordította.

A szöveg több mint 200 kéziratban maradt fenn. A legtöbb kézirat egyetlen nagy családhoz, a párizsihoz tartozik, mivel az első, párizsi példányra vezethető vissza. Némelyek közvetlenül függenek ettől,

²⁰ OLDENBOURG, Friedrich, *Die Endter*. München–Berlin, 1911.; Az Endter-nyomda későbbi magyar kapcsolatairól l. BORSA Gedeon: *XVIII. századi magyar nyelvű ponyvanyomtatványok gyűjtőkötete Münchenben*. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére.) = OSZK Évkönyv 1981. 379–409.

más kéziratok viszont egy másodpéldánytól, mely az első példány másolata, s így szintén az eredeti első példány közvetett másolatai. Az eredeti példány elveszett, de a másodpéldány részletekben fennmaradt.

A kalocsai kézirat szövegének több részét kollacionálták (Aristoteles Latinus szerkesztősége, G. Vuillemin-Diem), mely bizonyítja, hogy a kalocsai szöveg az első párizsi példány (P¹) másolata, ámde nem közvetlenül erről másolták, hanem ennek másodpéldányáról. A szöveg Aristoteles Latinus XXV 3 kötetében 1994 végén jelenik meg: *Recensio et Translatio Guillelmi Moerbeke* címen, mely tartalmazza G. Vuillemin-Diem (bevezetője külön kötetben) szövegkritikai kutatásainak eredményeit.

BOROS ISTVÁN

Kőrösi Csoma göttingeni olvasmányai. Nyugati útlevelének láttatározása szerint¹ első tibetistánk 1816. április elejétől 1818. július végéig tartózkodott Göttingenben; az ottani világhírű Georg-August Egyetemen öt félévet hallgatott. Felvett tárgyairól kevés biztosat tudunk, mivel mindmáig nem sikerült megtalálni ezek igazolását, s szabványos „végbizonyítványa” nem tért ki rájuk. Az életrajzírók mégis előszeretettel vitatják napjainkig (vélt) professzorai hatását őshazakereső elhatározására, ázsiai útitervére. Csoma befolyásolásában, felkészülésében általában nagy fontosságot tulajdonítanak német nyelvű tanintézménye könyvtárának is, amelyet hozzáférhetősége és rendkívül gazdag, kitűnően választott anyaga miatt a maga nemében a kor legjobbjának tekinthetünk. Egy idő óta fenntartás nélkül elfogadják és reprodukálják kikölcsönzött olvasmányainak azt a lajstromát, amelyet 1942-ben Cholnoky Jenő közzétett.² S mivel ez viszonylag kevés művet tartalmaz, a hunok-magyarok eredetével ill. a Távol-Kelettel nem mutat összefüggést, és az első három beiratkozott szemeszter után érthetetlenül megszakad, tüzetesebben nem vizsgálják, hanem beérik a feltételezéssel; „... az őt érdeklő igazi szakmunkákat Kőrösi a könyvtárteremben lévő szabad polcokról kiemelve, a helyszínen tanulmányozhatta. [...] Az igazi dolgozószoba számára itt is az egyetem könyvtárának olvasóterme volt, ahol tudósi gyönyörűségében elrövedve vallatta az őt érdeklő forrásokat.”³

1991-ben már megcáfoltam ezt a hiedelmet:⁴ a Georg-August Universitát Csoma idejében hetente mindössze nyolc órát tartott nyitva: anyagát ez alatt csak szolgálatos segéderő közreműködésével, meglehetősen kényelmetlen pultokon, asztalokon tanulmányozhatták a tanárok, diákok és az erre feljogosított elismert, tanult személyek. (Kikölcsönözni is csupán akkor lehetett az erre fenntartott helyen egy szabályosan kitöltött oktávó szelvény ellenében. Nem főnemes hallgatóktól egy professzor jóátállítását is kérték. A keresést-választást katalógusok könnyítették meg.) Ezúttal az említett Cholnoky-féle listát szeretném helyesbíteni, ill. kiegészíteni és röviden jellemezni, majd arra a kérdésre választ adni: nem dolgozhatott-e Csoma egyetemén könyvtárosi kisegítőként?

Cholnoky Jenő göttingeni forrásaként Mortensenné úrnót ottani, hadbavonult földrajz-professzor kollégájának feleségét jelölte meg, aki „szíves volt kikeresni a könyvtár irattárából, hogy (Csoma) „milyen könyveket kölcsönzött ki”. Közlebbi támpontul megadhatta volna – de nem tette – a Georg-August Kézirattárában őrzött „Bibl. Arch. Ausleihregister B”-t (azaz a kölcsönzési napló diákoknak fenntar-

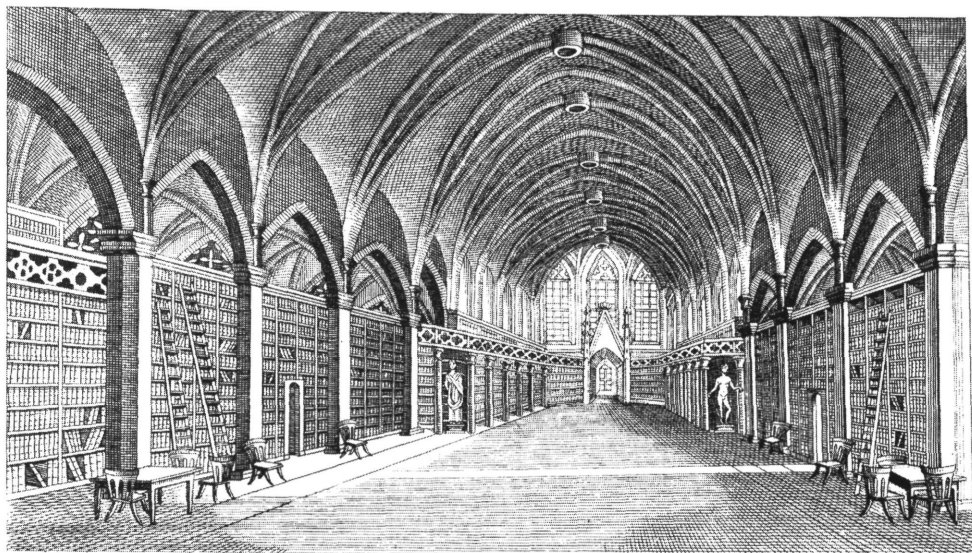
¹ L.: CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor nyugati útlevele* = Magyar Tudomány 1991. 11. 1389–1996.

² Vö. *Kőrösi Csoma Sándor Göttingenben* = Turán XXV. 1. 8–20. különösen 13–14.

³ CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, Kriterion, 1984. 53. L. továbbá: CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Bukarest, Kriterion, 1979. 161–162; SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. Gondolat, 1987. 108–109.

⁴ L. *A könyvtáros Csoma göttingeni modellje*. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Szeged, 1991. aug. 12–16.

tott) köteteit. Ezek több kézre valló, gót betűs, nem egyszer rövidített és vastagon áthúzott bejegyzéseit Dr. Christiane Kind-Doerne könyvtáros lekötelező segítségével⁵ átnézve, Kőrösi neve mellett az alábbi adatokat találtam.

Der Grosse Bibliotheks Saal zu Göttingen.

*Kőrösi Csoma bejegyzett kölcsönzései a Georg-August
Universität könyvtárának naplója szerint*

Jelmagyarázat: Ch-M = Cholnoky-Mortensen (l. szöveg)

* = Nem szerepel Ch-M listáján

+ = Más dátummal tünteti fel Ch-M

Sz = Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp., Szépirodalmi, 1984, 47–48.

GV = *Gesamt Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910*. (Hilmar Schmuck & Willi Gorzny, KG: Saur, 1985)

K = A Georgia Augusta katalógusa

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
--------------	-------	---	---------------

1816 tavaszi félév és nyár

1	ápr. 30	Nösselts Anweisung zur Bücherkns [Nösselts Anweisung zur Kennt- niss theologischer Bücher, Leipzig 1779. /Ch-M/]	31 r
2	" "	Stuhlmann, Hiob e. religiöses Gedicht [Stuhlmann, M. H., Hiob, ein 39 r religiöses Gedicht, aus dem Hebraischen übersetzt. 8. Ausg.; /K;/GV/]	
3	máj. 25+	Herder's ges Werke zur Rel 4	19 r
4	jún. 17+	Herders Werke zur Rel. und Theol. 5. 6	19 v

⁵ L. tőle témánkba vágó monográfiáját: *Die Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek Göttingen*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986. különösképpen 88–93.

Sor- szám	Dátum	Szerző — cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
5	jún.	22 Marmontel, oeuvres 11. 12	28 v
6	júl.	4 Fenelon, Dialogue des morts	
7 *	júl.	22 Marmontel oeuvres 13. 14.	29 v
8	aug.	9 Xenoph. Cyropaed, ed. Zeunii	48 r
9	aug.	13 ⁺ Florian Gonsalve de Cord. [Gonzalve de Cordou ou Grenade recon- quise.. Part 1. 2. Paris 1791. /Ch-M/]	
10	"	" Homers Odys v Voss 1793	21 r
11	"	" Homers Odys. ed Alter	"
12	"	" Marmontel Belisaire	30 r
13	"	" Zollikofers Predigten 5. 6. [Georg Joachim Zollikofer, Predigten 49 v 15 vols. Leipzig, 1798–1804 /GV/]	
14	"	27 Barthelemy voyage 1. 2.	7 r
15	"	" Marmontel Belisaire 17?7	30 v
<i>1816–1817 őszi-téli félév</i>			
16	szept.	17 Barthelemy voyage du jeune Anach. 3. 4. [Barthélemy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce 1788 /Ch-M/]	5 r
17	"	" Herders Geist der Hebr. Poes.	22 r
18 *	okt.	8 Barthelemy voyage du jeune An. 5. 6.	5 r
19	nov.	6 ⁺ Euripides tragoed. Ed Parson	15 r
20	"	" ⁺ Essay par Pindar [Essai sur Pindare, contenant une traduction de quel- ques Odes de ce poète, avec une analyse raisonnée et des notes his- toriques, poétiques et grammaticales par Mr. Vanvilliers à Paris, 1722; /K/]	"
21	"	" Pindari carmina ed Beck	42 v
22	"	20 Ammers [?] u. Barth. Journal	27 v
23	"	" Barthelemy voyage 1. 2.	6 v
24	"	" Mythologie des Indiennes 1.2	35 v
25	dec.	13 Le Sage, Gilblas 3. 4.	52 r
26	"	18 Voltaire histoire generale 3. 4.	59 v
27	"	24 Herders Geist der Hebr. Poesie	
28	"	" Voltaire histoire general 2	59 v
29 *	jan.	9 Villers influence de la revol. [Charles François Dominique de Villers: Essai sur l'esprit et l'influence de la réformation de Luther, Paris & Metz, 1804; /K/]	"
30	"	23 ⁺ Sophocle par Dupuy	53 v
31	"	" Vet. Testamentum 1653	58 r
32	febr.	3 Kants Religion 1793	30 v
33	"	" ⁺ Pindars Pyth. Hymn. u Gedichte [Phytische Siegeshymnen. Mit erkl. 44 r und kritischen Anmerkungen verdensch v. Fried. Gedike; /K/]	
34	"	12 Brumoy théâtre 1–2 = 1732	9 r
35 *	"	" Machiavelli Opere T 3. 1726	
36 *	"	18 Meiners Gesch. d. Rel. 2	38 v
37	"	25 ⁺ Brumoy theatres des Grecs 3–6	9 v

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
38	"	" ⁺ Dante la Divina comedia 1555	14 v
39	"	" Euripides dram. ed. Zimm. T 3	
40 *	"	" Machiavelli Istoria Fiorent. 1537	39 r
41 *	márc.	4 Grothe?[Grätsch]?... olvashatatlan]	21 v
1817 tavaszi félév és nyár			
42	ápr.	19 Eichorn's Einleitung 1 [Historish-kritische Einleitung in das alte Testa- ment. 3. Ausgabe, 1805. /Ch-M/]	13 r
43 *	"	" Harmers observations on div. pass. [Thomas Harmer: Observations on 23 v divers passages of scripture grounded on and circumstances maintained in books of voyages & travels in the East, London, 1764; /K/]	
44 *	"	" Homers Ilias & Voss ed. 2	20 v
45	"	25 Annillon Histoire de la rev	1 r
46	"	" Schillers sämtliche Werke 1-2	44 r
47	máj.	13 Cramer Ital. Wörterbuch	8 v
48	"	" Herodotus ed. Schaefer 1800	21 r
49	"	" Herodote trad. p Larder 2	"
50 *	jún.	6 Eichorns Einleitung	13 r
51	"	" Eichorns Urgesch. v. Gabler	"
52	"	10 Bocaccio decamer. 1529	5 r
53	"	" Muratori della perfetta poes. [Lud. Ant. Muratori: Della perfetta Poe- sia Italiana. T. 1 & 2, Venezia, 1730. /Ch-M/]	32 v
54	"	19 Tasso Gierusalemme Lib 1768 [Torquato Tasso: La Gerusalemme libe- rata. T. 1-2. Parigi, 1768; /Ch-M/]	49 v
55 *	júl.	25 Denina rivoluzioni T. 1 [Carlo Denina: Rivoluzioni della Germania, T. 11 v 1-6 Firenze, 1804; /K/]	
56	aug.	19 ⁺ Robertson's history of Charles V. I [William Robertson: History of the 42 v reign of the Emperor Charles V. T. 1-3, London, 1769; /K/]	
57	szept.	3 Merle spanische Gramm.	34 v

A bemutatott 57 kikölcsönzés Cholnoky összegzésénél 19 kikéréssel több. Négy alkalommal – esetleg kiadváltoztatással – (12–15, 14–23, 17–27, 42–50) ismételt. Öt esetben több kötetes művek tételekre bontott elvitele (3–4, 5–7, 14–18, 26–28, 34–37) bővíti. Mindezek levonása után 48 mű marad. Belőlük 11 teológiai, vallástörténeti, ill. vallásfilozófiai; 13 ógörög szépirodalom vagy irodalomtörténeti munka; 9 egyéb (főleg történelmi tárgyú) szépirodalom; 8 történelemtanulmány; egy szemelvényes irodalomtörténeti áttekintés; egy nyelvtan; egy szótár; kettő tartalmilag nehezen meghatározható; egy kibetűzhetetlen. Nyelvüket tekintve 13 francia, 7 olasz, kettő angol – míg legalább 11 német. Csak egy távol-keleti vonatkozású kiadvány fordul elő köztük; turkológiai anyag, nyelvészeti értekezés, ill. modern útleírás egyáltalán nem.

Szintén meglep, hogy egyetemi könyvtárából Kőrösi két utolsó göttingeni féléve alatt nem vett ki könyvet. Elmaradásával nem takaríthatott meg pénzt, csak időt, mivel a könyvtár használata ingyenes volt. Mást sem igen bízhatott meg kölcsönzéssel maga helyett, mert ezt a bevezetett jótállási rendszer

akadályozta,⁶ s a rendszabály egyértelműen tiltotta.⁷ Mi lett volna azonban, ha besegít a könyvtárszolgálatba, ezzel angol ösztöndíjra kiegészítésére mellékjövedelemre tesz szert és a könyvtárba szabad bejárást nyer? Erre a göttingeni állapotok egyszerűen nem adtak neki lehetőséget. Az állami Georg-August-Universität könyvtárosainak tehermentesítésére akkoriban alkalmazott ugyan 2–3 ún. „beengedett” diákot („Accessisten”), mint pl. Jugler (1816–1817), Dilthey (1818–1821), Jacobi (1818), de ez utóbbiakat magánpályázat útján, szakmailag elismert németek körében toborozta.⁸ Csoma göttingeni olvasmányainak rejtélye 1817 őszétől 1818 nyaráig tehát továbbra is megfejtésre vár.

MARCELL PÉTER

Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát? *A Magyar írók élete és munkái* XII. kötetében Szinnyi József Somogyi (Cszmazia) Károlyról írt szócikkében olvasható a következő adat: „Munkái:…5. A magyar korona országaihoz tartozó római kath. papság és szerzetesrendek egyetemes névtára. Szerkeszti S. Somogyi Károly. Bpest, 1878.”¹ Elképzelhető, hogy ezt a közlést elfogadva szerepelteti az 1969-ben kiadott *Magyar életrajzi lexikon* is Somogyi Károly műveként az említett névtárt.²

A kérdéses könyv borítóján ez áll: „Szerkeszti S. Somogyi K. áldozár”, a címlapon pedig: „Szerkeszti S. Somogyi K”. Kiszlingstein *Magyar könyvszete* nem oldja fel a névrövidítést.³ Mivel Somogyi Károly ismert egyházi író volt, lehet, hogy Szinnyi automatikusan Károlyra egészítette ki a K. kezdőbetűt, ennek jogossága a névtár alapján azonban nem bizonyítható. Szerepel több Somogyi is a névtárban, de egyikük sem S. Somogyi. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában, talán épp Szinnyi nyomán, S. Somogyi K[ároly] kiegészítés szerepel.

Mindezek ellenére állíthatjuk: nem Somogyi Károly volt a kötet szerkesztője.

Somogyi Károly 1888-ban halt meg, így életművébe belefért volna ez a munka is, amelynek 12. lapján ez olvasható: „Komáromi főesperes: N[agy]s[á]g[os] és főtiszt.[elendő] Somogyi Károly ur, B.[oldogságos] Sz.[úról] nevezett zebegény-hegyi apát, a magy. tud. akad. lev.[elező] tagja, egyházmegyei bíráló, zsinati vizsg.[áló], theol.[ógiai] tudor.” Ha valóban ő szerkesztette volna a kötetet, neve mellett a címlapon bizonyosan valamelyik egyházi méltósága vagy tudományos címe szerepelt volna, s nem csupán annyi: áldozár.

A Magyar Tudományos Akadémia almanachjában megjelent nekrológ nem említi meg ezt a névtárt Somogyi művei között.⁴

⁶ Kb. 1817. október közepéig Csomáért Carl Friedrich Stäudlin teológus professzor, majd ennek protektori kinevezését követően (1817. szeptember) Johann Gottfried Eichhorn bölcsészkarai professzor kezekedett.

⁷ L. az alapvető és teljesen világos *Reglement enthaltend die neuen Gesetze über den Gebrauch der Königlichen Bibliothek zu Göttingen*. 11. cikkely. Cassel, 1813. április 17. (Az *Academische Gesetze der Universität zu Göttingen* első függeléke. — Megtalálható az érintett intézmény kéziratárában.)

⁸ L. HARTMANN, Karl Julius – FÜCHSEL, Hans: *Geschichte der Göttinger Universitäts-Bibliothek*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 1937. 167. Az „Accessisten”-re vonatkozó személyi adatokat a Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek kéziratárának (Handschriftenabteilung) katalógusában találtam. — Megjegyzés: A szerzőnek minden idézett kikölcsönzési bejegyzéséről fénymásolata van.

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1908. 12. köt. 1268–1271. hasáb.

² *Magyar életrajzi lexikon* Bp. 1969. 646.

³ KISZLINGSTEIN Sándor: *Magyar könyvszet. II. kötet. 1878–1885*. Bp. 1980. 323.

⁴ *Magyar tudományos akadémiai almanach polgári és csillagászati naptárral MDCCCLXXXIX-re*. Bp. 1889. 354–355.

Ennél fontosabb bizonyíték azonban a kortárs szerző, Zelliger Alajos munkája, az *Esztergom-vármegyei írók vagyis Esztergom városában és vármegyében született vagy működött írók koszorúja*, amely az önálló művek mellett felsorolja a kisebb cikkeket, sőt egy előszót is említ, de ő sem veszi fel az 1878-as névtárt.⁵ Zelliger másik, 1893-ban kiadott művében sem idézi a névtárt Somogyi nevével.⁶

Ahhoz, hogy ne tekinthessük Somogyi Károly munkájának a fenti névtár szerkesztését, elegendő, ha kezünkbe vesszük azt a kötetet, amely saját példány volt.⁷ A hátsó borítón a következő, kék ceruzával írt sorok olvashatók, Somogyi jellegzetes betűivel:

„Kontármű, pénzkeresés...

A régi illynemű könyvek hasonlíthatlanul jobbak. Ez alászállás jele.

Aradot kerestetni félóráig, s még sem fogja az olvasó megtudni, hogy minoritáké-e!

Ebed — egy név, s az esztergomi Ebed a mármarosítól egész oldal által van elválasztva.*

29. l. a gutai pleb.[ános]-nak oda van téve, h[ogy] a természettud. társ. tagja — De Meszlényinek nincs, h[ogy] apát!”

(* A névtárhoz ugyanis név- és topográfiai mutatók tartoznak, ezeket azonban nem szoros alfabetikus sorrendben szerkesztették, hanem előfordulásuk rendjében sorolták fel a személy- és helyneveket az egyes betűk alatt.)

A kötet zárszavából megtudjuk:

„Amit azonban megtehetünk, mindent megtettünk ezen *érdekes és hiánypótló mű* emelésére. Áldozatkészségünk úgy a kiállítás szépsége, mint az illusztráció emelése körül korlátokat nem ismert. Igyekezünk a főlistát kath. magyar papság igényeihez és nevéhez méltó művet állítani ki, a mely az általunk kezdeményezett rendszerben, csak kísérlet, és mint ilyen hiánnyal birhat, de egy messzebb fejlesztendő egyházi statistikának és topográfiának mintegy első csiráját képezheti.”

Somogyi bejegyzése nemcsak a kötet szerkesztésében való közreműködését zárja ki, hanem egyben minősíti is a névtárt mint „kísérletet”.

NAGY ERZSÉBET

Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia. Beély Fidél, a Bakonybélben működő benccs tanárképző tanára 1848. március 10-én a következő levelet juttatta el Toldy Ferencnek, két vaskos kötet kíséretében:

„Tekintetes Tudós Titoknok úr!

Szerencsés vagyok ez alkalommal a nevelésről írt, és csak imént megjelent munkámból Ttes Titoknok úrnak két példányt küldhetni. Az egyikkel tisztelem jeléül jó kegyednek kedveskedni, a másikat méltotassék az academia könyvtárába helyezni. Több évi tanárságom e kalászaival szeretett honunk szelleme javait, s academiánk, mellynek parányi tagja én is vagyok, díszét vágytam nevelni. Méltotassék hazafíúii törekvésem becses figyelmébe méltotatni, s oly szívvel fogadni, milyennel azt küldöm.

Tartson meg Ttes Titoknok úr továbbra is szíves indulataival, ki megkülönböztetett tisztelettel vagyok tekintetes titoknok úrnak alázatos szolgálója:

Bakonybél, 1848. március 10.-én Beély Fidél tanár”

A mű, amelyet a fenti szavakkal ajánlott Toldy Ferenc figyelmébe a szerző, az *Alapnézetek a nevelés és a leendő nevelő s tanítóról különös tekintettel a tan történeti viszontagságára és literaturára*¹ címet viseli.

⁵ Bp. 1888. 207–209.

⁶ ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága.* Bio- és biblio-graphiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 482–483.

⁷ A szegedi Somogyi-könyvtár A. f. 11 raktári jelzetű kötete.

¹ Megjelent Pozsonyban. 1848. 162.

Becsés darabja pedagógiaelméleti irodalmunknak, már csak azért is, mert ez tartalmazza az első jelentősebb egyetemes neveléstörténeti összefoglalást magyar nyelven, és ennek függelékében szerepel az első egyetemes és magyar pedagógiai bibliográfia.

Beély Fidél életéről, elméleti pedagógiai munkásságáról nem készült összefoglaló munka, sőt még nagyobb tanulmány sem. Ezért érdemes röviden áttekinteni működésének 1848-ig – főműve megjelenéséig – terjedő első szakaszát.

Briedl József (a Beély Fidél nevet később vette fel) 1807. július 5-én született Székesfehérváron, polgári családban. Édesapját korán elvesztette, de édesanyja minden áldozatot vállalva taníttatta fiát, aki már kora gyermekkorától kezdve tehetséges, szorgalmas diáknak bizonyult. Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte kiváló eredménnyel. „Egyedül csak a tanító szerzetes életre lévén kedvem s hivatásom, tanítóim ajánlatára a Szt. Benedek rendjét választom, melybe 1822. szeptemberében, a szokott próbatételt kiállva fölvettem és october 16-án fölöltöztettek, Fidél nevet nyerve”.² Pannonhalmán négy évig tanult, majd Bakonybélbe ment, hogy ott a költészet- és szónoklattan, valamint a nevelés- és tanítástant tanulmányozza. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Rövid ideig mint egyházi szónok működött Pannonhalmán. Guzmics Izidor, a nagyműveltségű, neohumanista elveket valló költő, Kazinczy szeretett és nagyrabecsült barátja, felfigyelt a tehetséges ifjúra. 1832-ben, bakonybéli apáttá történt kinevezésekor magával vitte Beély Fidélt a tanárképzőként működő apátságba. Őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, de főként a nevelés- és oktatástant tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár őrévé is. A fiatal tanár ebben az időben kezdett komolyan foglalkozni a nevelés elméleti kérdéseivel. Számos nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag pedagógiai anyaga rendelkezésére állt. Németből és angolból fordított pedagógiai tárgyú írásokat, és ekkor kezdett publikálni is. Az 1830-as években az *Athenaeum*, a *Tudománytár* és az *Egyházi Tár* című folyóiratokban tette közzé pedagógiai tárgyú írásait. Írt Kant és Jacotot nevelési nézeteiről, a természettan oktatásának fontosságáról, az erkölcsi nevelésről, a tanulók nyilvános próbatételeinek hasznáról.³ Leginkább azonban a nevelő személyisége, a jó tanár jellemvonásai foglalkoztatták. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. „E megtiszteltetés új ösztön és buzdítás vala nékem, minden erőmet és üres időmet egyedül a virágzó magyar literatúrának elemozdítására fordítom, mit... földi pályám végéig állhatatosan is fogok tenni.”⁴ – írja önéletrajzában.

Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről...* már 1842-ben elkészült, de különféle cenzúraproblémák miatt csak 1848-ban láthatott napvilágot. Egy 1842-ből származó levelében⁵ Beély Fidél keserű szavakkal panaszkodik Toldy Ferencnek a hazai cenzúra-viszonyokra: „Ha valaki később ezt a művet olvasni fogja, csodálkozni fog, mint lehetett ezt a munkát a tizenkilencedik században a nyomtatástól eltiltani. Ha van is benne néhány constructio mely a mostani renddel némileg ütközik, nem oly súlyos, hogy eltiltasson, midőn ennél veszélyesebb darabok is kerülhetnek sajtó alá.”

A mű előszavában Beély megállapítja: „Korunkban, melyet a haladás korának, s a finomabb műveltség korszakának nevezünk, nincs ügy, tárgy s dolog, melyért oly általános buzgalom s lelkesedés uralgna, mint a nevelés, s különösen az alsóbb rendű, s sorsúak czélszerű nevelése.”⁶

Az egész társadalom tesz a nevelés ügyéért, ezért Beély is úgy gondolja, gyakorlati tapasztalatai és elméleti ismeretei elegendőek akkor, hogy ő is tegyen valamit.

² BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*, MTA Kézirattár, K. 1230: 16. 2.

³ *Eszmék az idomi s anyagi nevelés egybekötéséről a tanításban* = Athenaeum 1839. 47. és 48. sz.; *A tanulók nyilvános próbatételének fontossága és céljai* = Athenaeum 1840. 49. és 50. sz.; *Kivonatok egy nevelő naplókönyvéből* = Egyházi Tár 1838. 32–46.; *Néhány szó az erkölcsi nevelésről* = Egyházi Tár 1835. 41–49. stb.

⁴ BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*, MTA Kézirattár, K. 1230: 16. 4.

⁵ *Beély Fidél levelei Toldy Ferenchez*, MTA Kézirattár, Magyar Irodalmi Levelezés 4r. 61. sz.

⁶ BEÉLY FIDÉL: *Alapnézetek a nevelés, és leendő nevelő s tanítóról, különös tekintettel a tan történeti viszontagságára és literatúrájára*, Pozsony, 1848. 1.

„Nem indított engem akár önhaszon, akár bármely más mellékes tekintet e' munkám közrebocsátására: hanem, és csupán azon buzgalom és lelkesedés, melylyel a' nevelés ügyét ölelem; és azon tiszta szeretet, és bizodalom az ifjúság iránt, mellynek tanításával életem' pályájának legszebb éveit, és mondhatom legörömteljesebb élvezettel eltöltém.”⁷

Úgy érzi, kötelességét teljesíti, „midőn a munkácskáját a szeretett hon számolýára teszi.” A művet a gyakorló pedagógusoknak szánja, őket kívánja segíteni munkájukban. A könyve első részében Beély általános nevelésfilozófiai elveket, tételeket fogalmaz meg.

A nevelés fogalmát tágabb és szűkebb értelemben is meghatározza. Tágabb értelemben a nevelés nem más, mint „mindazon tárgyak, dolgok, lények, körülmények s viszonyok” melyek a gyermekre befolyást gyakorolnak. Szűkebb értelemben a nevelés „nem egyéb mint az ifjú ember' testi lelki, és szellemi tehetségei', 's ereinek első éveiben szabályszerűleg eszközölt kifejlesztése, 's tökéletesítése. E' kifejlesztése, 's tökéletesítése az emberben elrejtett legszebb tehetségeknek egyszersmind tárgya a' nevelésnek.”

Ezután Beély a nevelés céljának meghatározását kísérli meg. Nézete szerint a nevelés célja

„az ember testi, lelki és szellemi tehetségeit, 's tulajdonait természeti épségökben föntartsa, 's megőrizze, hogy a tehetségeknek rejtjező csiráit fölébressze, gyengéden dajkálja, a' leghathatósabb eszközök által munkálkodás, és működésre képesítse, vagyis lehetőkép tökélesítse, hogy a' sokféle fogyatkozások nem különben, mint a' test, vannak alávetve, mellyet a' külv, 's bel körülmények befolyása miatt ezer baj fenyeget, idején észrevegye, a' fogyatkozások' kuforrásait sikeresen eltömje, alkalmas eszközök, és öntehetségei, 's erei fölött szigorun örködhesék, azokat épségökben föntarthassa, az észrevett fogyatkozások, 's hiányokat idején meggyógyíthassa, eszerek által a' hiányokat, 's imigy az erők természeti állapotját minél hamarabb visszaállítsa, végül hogy a' nevelés' 's nevelőnek kezei alól egykor kiszabaduló embert képessé tegye, ki a' kezdett pályán dicséretesen haladhasson, öntehetségei, 's erei fölött szigorun örködhesék, azokat épségökben föntarthassa, az észrevett fogyatkozások, 's hiányokat idején meggyógyíthassa, szóval: önmagát a' legcélszerűbb eszközök által élete végéig tökéletesíthesse.”

Beély azt vallja, hogy „az ember csak nevelés által válig emberré: Nevelés nélkü elvadul az ember. A szerző szerint a nevelés célja: először, hogy jámbor, 's erkölcsös embert; másodsor, hogy a' köztársaságnak hasznos tagot, 's polgárt képezzen”^{8,9} Felsorolja és elemzi a nevelés alapelveit is. Nézete szerint:

„A nevelés legyen általános, azaz terjeszkedjék ki minden lehető testi lelki, és szellemi tehetségeinkre; a' legparányibb erő se maradjon miveletlenül; egyik a' másiknak rovatára szerföltt ne képeztessék, se egyik a' másiknak föl ne áldoztassék.”¹⁰

A nevelés legyen egyetemesen összhangzó. Ez azt jelenti, hogy: „semmi tehetséget miveletlenül ne hagyjunk, és szerföltt nagy gondot, 's figyelmet kizárólag bizonyos erőre ne fordítsunk, melly miatt tán valamely nemesebb tehetség végkép elhanyagoltatnék.”¹¹

A nevelés során mindig szemünk előtt kell tartani a célt, vagyis azt, hogy a társadalom számára erkölcsös és hasznos polgárokat neveljünk.

Fontos pszichológiai elveket is lefektet a szerző. Nézete szerint a nevelés során tekintettel kell lenni a gyermek természetére („a természetszerűség elve”), egyéniségére. Emellett megállapítja, hogy a különböző gyermekeket más-más módon kell nevelni.

Gondolnunk kell a fokozatosságra, vallja a szerző, hiszen „minden fokonként fejlik, lassudan növekszik, 's még lassaban jut érettségre; e' törvénynek az ember szintugy alá van vetve, mint bármely állatja, vagy növénye a' természetnek.”¹²

Nem lehet a gyermek fejlődését siettetni, hanem mindig az adott korszaknak megfelelően kell a nevelés tartamát és módszereit megválasztani.

A nevelés általános elveinek tárgyalása után Beély Fidélt áttér a nevelő személyiségének vizsgálatára. Művének ez a legerjedelmesebb, legkidolgozottabb része. „A nevelő s tanítóról” címet viseli. A megál-

7 Uo. 2.

8 Uo. 4.

9 Uo. 9.

10 Uo. 11.

11 Uo. 14.

12 Uo. 22.

lapítások, amelyeket erről a témáról megfogalmaz, nagyrészt ma is helytállóak, korszerűek, sőt némelyik javaslata korunk pedagógusképzésében is megoldatlan.

Miért fontos, hogy csak a legrátermettebbek kerüljenek a pedagóguspályára? Erre a kérdésre így válaszol a szerző:

„Ki a' nevelői, 's tanítói pályára szánja magát, mellyen végnélkül sokat építeni, vagy rontani lehet; szükséges mindenek előtt, hogy jeles sajátosságokkal bírjon, 's magát, mielőtt e' szent küszöböt meglép-né, legszigorubbán vizsgálja meg: valljon e' főnséges hivatalra hí van, 's alkalmas-e? Ki előleges szigorú önbírálat, 's mindennemű tehetségeinek mélyebb vizsgálata nélkül bátorodik vakmerően vállaira venni a' nevelés sokféle terheit, rontani, és dulni indúl, mert gyakran a' reabízott nevendékek' legszebb testi, lelki, és szellemi tehetségeit temeti el örökre.”¹³

Tehát nagyon fontos a pályaalakmasság, a rátermettség. Ezután sorra veszi a nevelő „elmebéli”, „er-kölcsí” és „testi külső” tulajdonságait. „A nevelő s tanító elemébéli tulajdonságai” közül elsörendű fontosságúnak tartja a szerző, hogy „ki másokat nevelni s tanítani akar, az a nevelés s tanítás tárgyainak alapos ismeretével bírjon.” Ismerje jól a logikát, az esztétikát, az erkölcstant, az antropológiát, a pszi-chológiát. Különös figyelmet kell fordítania a tanítónak a „tanítástanra” (dialektika) és a „tanításmód-szertanra” (szakmódszertan) mivel ezek a „neveléstan elválaszthatatlan részét képezik, s melyek nélkül nevelni lehetetlen.” Emellett otthonosan kell mozognia a jövődő nevelőnek azon tudományterülete-ken, amelyeket tanítani fog. Tehát ismernie kell a matematika, a természettan, a földrajz, a történettan alapvető eredményeit, emellett jártasnak kell lennie a „hangászat”, az „ének és rajzolás” művészetében, a „szónoklatlan” és „költészettan” elemeiben. A nyelvek tanulásáról tanításáról szólva Beély kifejti, hogy a tanítónak „legnagyobb gond, szorgalom, és buzgalmat kell fordítania a' honi nyelvre, mellyet hivata-lánál fogva nem középként, hanem alaposan, 's nyelvtanilag illik tudnia, és beszélnie.”¹⁴ De a magyar nyelvet nem csak beszélni kell, hanem,

„minden lelkesebb honfinak, ki hazáját, és nemzetét tiszta szeretettel öleli, de kivált annak, ki nevel, és tanít, vagy egykor nevelni, 's tanítani fog, legszentebb kötelességében áll; igyekezeteit oda irányozni, hogy az édes honi nyelvet 'e nemzeti legdrágább kincset, mely egyszersmind fő feltétele minden más-rendű műveltségnek, a' lehető legnagyobb lelkesedés, buzgalom, 's iparral tanulja, nyelvtanilag alaposan ismerje, 's tudja, fáradhatatlan törekvéssel előmozdítsa, terjessze, mivelje, szépítse, és gondjaira bizott, vagy egykor bizandó nevendékeit is szinte példájával 'e nemzeti kincs' legtisztább szeretetére, lankadha-talan megtanulására, 's terjesztésére buzdítsa, és lelkesítse.”¹⁵

A leendő pedagógusnak jól kell beszélnie németül, de jó ha angolul és franciául is ért, hiszen a legú-jabb szakirodalmat ezeken a nyelveken olvashatja.

Beély Fidéll már 1842-ben megfogalmazza azt a ma is helytálló elvet, hogy a tanárnak egész élete során folyamatosan képeznie kell magát, hiszen enélkül képtelen lépést tartani a különböző tudományágak új eredményeivel.

„maga a' hivatal főnsége, ennek sokrendű kötelességei, 's terhei jogosan követelik a' nevelőtől, hogy a' korrall együtt minden jó, és hasznosban haladjon, 's magamagát az említett tudományokban szorgalma-san gyakorolja, vagyis: napról napra önmagát tökélesítse, merített észrevételeit, és tapasztalatait folyton nevendékeinek üdvére fordítsa.”¹⁶

Az állandó tanulásnak, az új ismeretek megszerzésének eszköze a könyvtár. Mit tartalmazzon a ne-velő könyvtára? Beély szerint:

„a nevelő, 's tanító' könyvtára inkább kevés, de jeles, mint sok, 's haszontalan munkából álljon. Itéle-tük szerint a' nevelői könyvtárt leginkább a' következő munkák ékesítik: 1. jobb nyelvtanok és szótárak, mellyeknek mindennapi hasznokat veszi, 's mind magán, mind nevendékein ezekből mindannyiszor segít, valahányszor szavak és szabályok iránt nehézségek, és kétségek támadnak. 2. a' latin, 's hellen literatura' remekebb művei, mellyeknek becsét föllebb látjuk, és szorgalmas olvasásukat olyannyira a' nevelő, 's

¹³ Uo. 27–28.

¹⁴ Uo. 38.

¹⁵ Uo. 43.

¹⁶ Uo. 45.

tanítónak ajánlottuk. 3, kézi könyvek, melyekből a' nevelő ismereteinek utmutatása szerint gyermekeit nevelni, és tanítani kívánja. 4, a' honi literatura' legjelesebb terményei, 's különösen melyek a nevelés, és tanítás' köréhez tartoznak. 5, a' külföldi literaturának jelesebb, 's jobb munkái, 's ezek közt kiváltkép' a' nevelést, 's tanítást tárgyaló classicusabb művek."¹⁷

A tanító a szerző szerint legyen erkölcsös, vallásos, szelíd, békétűrő, vidám, szerény de ugyanakkor állhatatos és szilárd mikor a szükség úgy kívánja. Nyerje meg tanítványai szeretetét, bizalmát, legyen igazságos, kiegyensúlyozott, pontos.

A nevelő külső tulajdonságai sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen ezzel is példát mutat tanítványainak. A tanár legyen ép, egészséges testalkatú, látása, hallása is legyen kifogástalan. Beély megfogalmaz egy olyan követelményt is amelynek elérése még ma is távoli cél pedagógusképzésünkben.: „szava, 's hangja tiszta, hajlékony, érthető, 's minden tetemesebb nyelvbéli hibától, például: selypesség, hóbörségtől ment beszéde komoly ugyan, de nem durva, és kerülje szorgosan mindazt, mi póriasságot, alacsony tréfát, gúnyolódásokat, 's megbántó elnevezéseket áruina el,"¹⁸ Műve harmadik részében Beély Fidél a pedagógia tudományának meghatározásával, részterületeinek leírásával foglalkozik. A neveléstant önálló, a filozófiától független tudománynak tartja, és a következőképpen definiálja:

A neveléstant „nem egyébb, mint rendszeres összege ama' szabályok', és törvényeknek, melyek szerént az ember' testi, lelki, és szellemi tehetségei fejlődnek, mivelődnek, 's tökélesülnek; alanyilag pedig ugyan ezen szabályok' 's törvények' rendszeres, 's alapos ismerete, és tudása."¹⁹ Nézete szerint „a nevelés mestersége" vagyis a gyakorlati pedagógia „sokkal többet föltételez, és nagyobb ügyességet igényel, mint a' pusztá tan; 's azért az olly nevelőt, ki a' nevelés' szabályainak csupán ismerete, 's tudományával bir az alkalmazási ügyesség nélkül szemléleti, elméleti — theoreticus, — ellenben, ki a' szabályokat ügyesen tudja egyes esetek, 's egyénekre alkalmazni, gyakorlati — practicus — nevelőnek szoktuk mondani, és nevezni"²⁰

A tanítástant, vagyis a didaktikát a neveléstant részének tartja, megfogalmazza, hogy a nevelés és oktatás egymástól függetlenül nem létezhet. Kitér a pedagógia segédtudományainak ismertetésére is. Az antropológia, a pszichológia, a művelődéstörténet, az orvostudomány eredményei mind elősegíthetik a neveléstudomány fejlődését.

Művének negyedik részében Beély Fidél megpróbálja, a magyar pedagógiai irodalomban az elsők között összefoglalni a nevelés történetét az őskortól kezdve a 19. századig. A zsidó, az egyiptomi, a perzsa, a görög és a római nevelés jellemzőinek leírása után foglalkozik a középkori nevelés, majd a felvilágosodás gondolkodói pedagógiai nevelés történetének tárgyalására, a honfoglalástól a saját koráig. A viszonylag rövid, de rendkívül érdekes összefoglalás alapul szolgált a következő években kiadott egyetemes és magyar neveléstörténeti munkák megírásához.²¹

Beély Fidél munkájának legértékesebb része *A neveléstant literatúrája* címet viseli. A szerző megkísérli, hogy a német nyelven önálló kötetben megjelent legfontosabb, és a magyarul megjelent összes általa ismert neveléstudományi mű bibliográfiái leírását adja. Megjegyzi, hogy az angol és francia szerzők (Locke, Rousseau) művei mind hozzáférhetőek német nyelven. Említi Collin, Schulzer, Peter Miller műveit, melyek a 18. század első felében jelentek meg Németországban. Említi Campe alapvető művét, az: *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens* (Az egész iskola és nevelésügy általános felülvizsgálata, I–XVI., Hamburg, 1785. 1792), amely a német felvilágosodás pedagógiájának összefoglalása. Ismeri a filantropista J. F. Guts – Muts 1800-ban, Gothában megjelent munkáját, Herbart, Pestalozzi, Milde, Ignaz Demeter műveit. A kortárs német szerzők közül hozza Eduard Beneke alapvető művét

¹⁷ Uo. 46.

¹⁸ Uo. 63.

¹⁹ Uo. 76.

²⁰ Uo. 78.

²¹ Az első önálló neveléstörténeti munka magyar nyelven: DÖLLE Ödön: *A nevelészet története*. Pest, 1871.

az *Erziehungs- und Unterrichtslehre* (Nevelés és oktatástan I–II, Berlin. 1835–36.) című munkát, amely erőteljesen hatott a későbbi magyar szerzőkre, többek között Kármán Móra is.

Beély Fidél tanártársai figyelmébe ajánlja Niemeyer Halleban először 1796-ban megjelent művének új kiadását *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner* (A nevelés és az oktatás alapjai szülők és oktatók számára), amelyet Ürményi József is olvasásra ajánlott már 1812-ben, és amelyet Árgyán János fordításába és átdolgozásában magyarul is megjelent a (*Nevelés és tanítás tudomány*. A szülők, a házi és iskolai tanítók számára az ausztriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint kidolgozta Chimani Leopold, és a magyar nevendékek szükségéhez alkalmaztatta Árgyán János I–II. Pest, 1822–33.) Figyelemre méltó az a tájékozottság, amelyet Beély Fidél mutat az 1840-es évek német pedagógiai irodalmában. Ma már elfelejtett, de a saját korukban ismert szerzők csaknem minden fontos munkáját felsorolja. Helyet kapnak a bibliográfiában Adolf Frankenberg, C. G. Hergang, F. A. Gotthold, J. H. Schulz, T. Scherr, F. G. Richter, Donat Müller és mások pedagógiai művei.

A magyar szerzők neveléstudományi munkáinak Beély által összeállított bibliográfiája a korábbiak vonatkozásában nem, de az 1820-as évektől kezdve teljesnek tekinthető. A szerző meg is jegyzi:

„Ügyekezünk, mint láthatja a' t. olvasó, e' lajstromban mindent fölhozni, mi a' nevelés, 's tanításra csak némileg is vonatkozik; 's ha mégis jó szándékunk 's ügyekezünk daczára tán némely fontosabb nevelési munka figyelmünket elkerülte volna, azt legyen szíves a' t. olvasó pótolni, 's csupán annak tulajdonítani: hogy mindeneket, egy tökéletes magyar Bibliographia' hiánya miatt, nem tudhatunk.”²²

Beély ismeri Székely Ádám 1711-ben publikált Locke-fordítását, Molnár János 1776-os pedagógiai leveleit²³, Péteri Takács József erkölcsei oktatásait, de nem tud a református Tóth Pápa Mihály 1797-ben Kassán megjelent *Gyermek-nevelésre vezető út-mutatásáról*, az erdélyi református Hari Péter és Cserey Farkas pedagógiai műveiről. Nem ismeri Fáy Andrásnak 1816-tól származó munkáját, a *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról* címűt.

Nemcsak a magyar nyelvű műveket sorolja fel Beély, hanem magyar szerzők latin és német nyelvű pedagógiai munkáit is hozza bibliográfiájában. Így kapnak helyet például Spányik Glicér és Fejér György 1835-ben megjelent latin nyelvű munkái is. Külön értéke a bibliográfiának, hogy az eredeti művek között helyet kapnak a külföldi pedagógiai könyvek magyar fordításai is.

Fokozza a bibliográfia értékét, hogy felsorolja azokat a korabeli folyóiratokat is²⁴, amelyek pedagógiai tárgyú írásokat is közöltek. Beély bibliográfiája jelentős, úttörő munka. Az összes későbbi pedagógiai bibliográfia alapjául szolgál.

FEHÉR KATALIN

A Széchényi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben. A Zrínyi-könyvtár-ról 1991-ben megjelent nagyívű monográfia¹ is utalt arra, hogy Zrínyi Miklós könyvtára történetének kutatása még nem tekinthető befejezettnek, s a további feltáró munkák még új, az eddigi állításokat kiegészítő, ill. módosító eredményt hozhatnak. Az alábbiakban a Széchényi Könyvtár történetével foglalkozó kutatás során a témával kapcsolatban napvilágra került újabb dokumentumokat ismertetjük.

²² BEÉLY FidéL: *i. m.* 162.

²³ Molnár Jánosnak tizenöt levelei Petrovszky Sándorhoz, midőn ötlet a jó nevelésről való írásra ösztönözné. Pozsony–Kassa, 1776.

²⁴ Beély említi az *Athenaeum*, a *Tudománytár*, a *Religio és Nevelés*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Társalkodó*, az *Egyházi Tár* és a *Századunk* című folyóiratokat, de megfelelnek az 1841-ben indult *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról*.

¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó. 1991. 628. = MKsz ism. 1993. 1. 118–120.

Mint köztudott, a költő Zrínyi Miklós könyvtára a leszármazó ág házasságkötései révén a cseh-morva Daun grófi család birtokába került. A család vötteai várkastélyában (cseh elnevezése Bitov) bukkant rá a múlt század második felében a magyar Szluha László. Ezt követően a hazai tudományos körök több ízben foglalkoztak a könyvtárral s annak feltehetően igen értékes anyagával, de érdemi lépések nem történtek. Az így akkor került az érdeklődés előterébe, amikor 1891 elején ismeretessé vált, hogy Heinrich Daun gróf halála folytán a vötteai vár kincsei eladásra kerülnek. Itt kapcsolódik be a történetbe a Széchényi Könyvtár, akkori nevén a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára.

Az eddigi kutatások felhasználták a Széchényi Könyvtár Kézirattárának anyagát, de nem folytak kutatások a könyvtár saját irattárában. Így mindeddig rejtve maradtak a Zrínyi-könyvtár magyar részről történő megszerzésének eseményei és a kudarc okai. A könyvtár irattárában viszont pontosan nyomon követhető a Széchényi Könyvtár szerepe a Zrínyi-könyvtár megszerzéséért folytatott és végülis feladott küzdelemben. Beszámolónk alapja Majláth Bélának, a könyvtár akkori vezetőjének két jelentése főnökéhez, Pulszky Ferenchez, a Nemzeti Múzeum igazgatójához 1891. január 13-án, ill. február 28-án, továbbá Kende S. bécsi antikváriussal való levelezése és egyéb iratok.²

E belső használatra készült dokumentumok természetesen jóval több információval szolgálnak, mint Majláth akadémiai felolvasása a Zrínyi-könyvtárról 1891. április 6-án.³ Mindenekelőtt megtudjuk, hogy Pulszky a bécsi megjelenésű *Neue Freie Presse* 1890. december 28-i számában közzétett árverési hirdetményből értesült a morvaországi „Burg Vötteau”-ban 1891. január 12–13–14-én tartandó önkéntes árverésről. Érdekes, hogy a hirdetményben könyvekről egyáltalában nincs szó, csak berendezési tárgyakról (bútor, tükör, kép, stb.), valamint fegyver- és páncélgyűjteményről. A hirdetés azt is közölte, hogy az eladó a megjelenés napjától kezdve a vevők rendelkezésére áll, s eladások már az árverést megelőzően is történhetnek.⁴

Ezért bízza meg Pulszky 1891. január 2-án Majláth Bélát, hogy haladéktalanul utazzék Morvaországba s igyekezzék a Zrínyi-könyvtárat és a múzeumot érdeklő egyéb tárgyakat megszerezni. Majláth már 4-én úton volt, s 6-án délután Vötteauban jelentkezett az özvegy grófnénál.⁵ Tőle megtudta, hogy a várkastélyban található Daun-féle könyveket, a Zrínyi-könyvtárral együtt, már december 29-én eladták 1200 forintért egy Blum nevezetű bécsi régiségkereskedőnek. Majláth ezután elintézte az egyéb tárgyak vételét: Zrínyi Miklós két olajfestésű arcképét, egyenként 100 forintért, négy darab acél sodronyíngot 250 forintért és egy teljes felszerelésű, sodronyos lovag bábót 400 forintért. Majláth megítélése szerint ezek magyar eredetűek lehetnek, s a 16. század végéről, vagy a 17. század elejéről származhattak. Mindezt csak azért idéztük, mert Majláth megjegyezte, hogy a becsérték megállapítását bécsi és olmützi múzeumok szakértői végezték s ő ezt nem találta túlbecsültnek. Így megegyezett a grófnéval az árverés előtti, becsértékben való vételben. Ha tehát a tárgyaknál ilyen szakértői szintű előzetes becslés volt, feltehető, hogy ugyanez vonatkozott a könyvekre is. Az 1200 forintos vételár mérsékeltnek és reálisnak mondható,

² OSZK Irattár 1891/16, 90, ill. 47, 68 számokon; az egész iratcsomó az 1891/140 számon. Valamennyi idézet ezekből való. Majláth Béla jelentései és levelei autográf fogalmazványok, a Pulszky részére lemásolt példányok a Nemzeti Múzeum ez idő szerint ismeretlen sorsú irattárába kerülhettek. Pulszkyknak a minisztériumba szóló és Majláth feljegyzésein alapuló felterjesztései a VKM dualizmuskori irattárával együtt pusztultak el. A minisztériumi leirat másolat. S. Kende levelei eredetiek.

³ *Zrínyi, a költő könyvtára* = Akadémiai Értesítő 1891. 400–416.

⁴ *Neue Freie Presse* 1890. december 28. 13.

⁵ Az *Akadémiai Értesítő* szerint január 5-én. Miután a feljegyzés közvetlenül az események után íródott, ezt tekintjük hitelesnek. Itt jegyezzük meg, hogy a Bibliotheca Zriniana szerzői érthetetlen furcsaságként kezelik, hogy akadémiai felolvasásában Majláth özvegy grófnét említi, hiszen az elhunyt gróf felesége ekkor már régen halott. Majláth viszont jelentésében többször is említi tárgyalópartnerét, özvegy Mária Daun grófnét. Ismeretes Majláthnak egy levele is „Daun Henrikné gróffasszonynak Vötteauban” 1892. március 1-jén, amelyben az előző évben vásárolt műtárgyakért kifizetett és postán elküldött összegről elismerő nyugtát kért. A német nyelvű levélfogalmazvány az OSZK Irattárában 1892/92. sz. alatt. Valószínű tehát, hogy a grófnak második felesége is volt.

különösen nagyobb tételek egy összegben való eladása esetében. Majd látni fogjuk, mivé változik ez az ár S. Kende közvetítésében.

„Ami [a] Zrínyi Miklós féle könyvtár illeti – folytatja jelentését Majláth – feladatomul tűzte ki Méltóságod annak bármilyen módjára megszerzését s ha ezt netalán Vöttauban már nem találán, addig nyomozni, míg reá nem akadok.” Január 7-én tehát Majláth már Bécsbe indult, s ott megtudta Blum régiségkereskedőtől, hogy a könyveket ő S. Kende könyvkereskedő számára vette meg s annak már át is adta. Kendét fölkeresve Majláth megtalálja az összes, Vöttauból származó könyvet egy raktárban, ahol azok „rendezés céljából már némileg felállítva valának s ahol két napon keresztül a Zrínyi féléket a többiektől elkülöníteni iparkodtam.” Majláth megjegyzi, hogy milyen ismérvek alapján dolgozott: Zrínyi névbejegyzése, különböző egyéb bejegyzései és a beragasztott Zrínyi-arckép. A könyvtár 1660-ból származó jegyzéke csak sok és fáradságos munka után akadt a kezébe. Ezekután megállapodott Kendével, hogy a Zrínyi-féle könyvek elkülönítését részben a jegyzék, részben – az 1660–1664 között beszerzettek esetében – az egyéb ismérvek alapján elvégzi, jegyzéket (katalógust) készít rólok, áraikat megállapítja, s a katalógust, árjegyzékkel és a 1600-as jegyzékkel együtt 10–12 nap alatt a Széchényi Könyvtárnak megküldi, „s addig, míg a könyvtár vele az alkut megkötö, vagy a vételtől eláll, sem a jegyzéket, sem a régi lajstromot, sem a könyveket senkinek meg nem mutatja, senkivel nem közli, és senkivel alkuba nem bocsátkozik, s ezzel a vétel elsőbbségét az országos könyvtárnak biztosítja, ezen fölül, az ott talált Zrínyi féle kéziratokat, egyszerre a lajstrommal együtt megtekintésül felküldi.”

Befejezésül Majláth a Zrínyi-könyvtár megszerzésének reményétől föllekesülve, hatalmas retorikájú körmondatban ajánlotta Pulszky figyelmébe a könyvtár megvételét:

„Eltekintve attól hogy a magyar nemzeti irodalomban minő fontos szerepet játszott Zrínyi a költő, eltekintve azon nimbustól, mellyel a magyar nemzet a Zrínyi nevét történeti és irodalomtörténeti szempontból körülövedzi, a könyvtár egyik kulturális feladatának teljesítése is szigorúan parancsolja megszerezni mind azt mi ama kulturális törekvéseknek látható jeleit mutatja fel a nemzetnek, annival inkább akkor, mikor a megragadható alkalom egy oly név iránti kegyelet lerovása körül forog mint a Zrínyieké; s bár ha nagy áldozatba fogna is kerülni a Zrínyi féle könyvtárnak megszerzése, a legbensőbbben kell kérnem méltóságodat befolyásának teljes sullyával oda működni a magas kormánynál, hogy ezen könyvtár megszerzését az országos könyvtár számára, ahol az külön felállítva, külön kezelés alatt, külön díszes szekrényekben elhelyezve őriztetnék; a könyvtár rendes dotatióján kívül, megszerzethessék, s örökké fennmaradó emlékét képezze a Zrínyi névnek, mellynek egyikéhez a hős martyr koszorúja, a másikához az irodalmi újjászületés babér koszorúja fűződik.”

Miután Kende a megállapodott határidőre nem jelentkezett, Majláth január 26-án levélben figyelmeztette ígéretére. Többek között ezt írta: „Adott szavának alapján bátorkodom tisztelt uraságotat felszólítani, szíveskedjék engemet posta fordultával értesíteni, valjon [sic] mi okozza a késedelmes beküldés akadályait, s mikor kaphatom meg az említett kimutatást, az általam kért s ön által készségesen felajánlott kéziratokat s az eredeti könyvjegyzékeket.” Annál is inkább sürgős ez számára, mert az év elején általában nagyobb összegű kifizetései vannak a könyvtárnak, s lehetőleg úgy szeretné intézni a pénzügyeket, hogy a Zrínyi-könyvtár „túl nem csigázott vételárát önnek azonnal kifizethessem.” Ebben a levélben már megjelenik az aggodalom egy esetleges túl magasra tartott ár miatt.

S. Kende bécsi antikváriussal bőségesen foglalkozott Kovács Sándor Iván tanulmánya,⁶ de csak 1894 utáni adatokkal rendelkezett. Személye körül még most is sok a bizonytalanság. Újabb adataink szerint Kende először 1889-ben lépett kapcsolatba a Széchényi Könyvtárral, amikor egy magyar nyelvű levélben a könyvtár eladandó duplumai iránt érdeklődött, s egyidejűleg elküldte hungarikumokat is tartalmazó árjegyzékét.⁷ 1890-ben reformkori magyar hírlapokat és folyóiratokat kínált megvételre, de a könyvtártól azt a választ kapta, hogy nem kéri, mivel valamennyi megvan.⁸ Kendével tehát ekkor a könyvtárnak már több éves levelezési kapcsolata volt, s e kapcsolat a későbbi években sem szűnt meg.

⁶ *Bibliotheca Zriniana* 465–503.

⁷ OSZK Irattár 1889/85.

⁸ OSZK Irattár 1890/319.

Majláth levelére Kende postafordultával, január 28-án válaszolt. Magyar nyelvű levelében azt írta, hogy a könyvjegyzéken dolgozik, de a könyvtár rendezése a vártnál nagyobb munkát igényel. Ennek ellenére reméli, hogy napokon belül elkészül s akkor a könyvjegyzéket, árral együtt, megküldi.

Február 4-én kelt, német nyelvű leveléhez Kende mellékelte a Zrínyi-féle könyvtár általa készített cédula-katalógusát, beleértve a költő fiának, Zrínyi Adámnak könyveit is. Ahol lehetséges volt, ott melléírta az eredeti, 17. századi könyvjegyzék megfelelő számát. Kifejezte óhaját, hogy ez az értékes gyűjtemény egyben maradjon, és a megfelelő helyre kerülve, megmaradjon a nemzet számára. Hangsúlyozta a gyűjtemény értékét s annak fontosságát a 17. századi magyar irodalomtörténetre. A nyomtatott könyvek összesített vételárát 3303 forintban, a kéziratokkal együtt a teljes vételárát 9500 forintban szabta meg. A 15 kéziratért tehát – kerekítve – 6200 forintot kért. Ezek között szerepelt a könyvtár 1660-ból származó katalógusa, 6 magyar, 6 olasz, 1 német nyelvű kézirat és egy, gr. Eszterházy Tamás személyéhez fűződő genealógiai irat.

Ez a mértéktelenül magas ár bizonyára megdöbbsentette Majláthot. A jegyzék és az ajánlat kézhezvételének másnapján, február 7-én levelet írt Kendének, közölve vele, hogy most foglalkozik a cédulakatalógus tartalmának és az áraknak az összevetésével, s ezért a vételről még nem tud nyilatkozni. Eltekintve azonban a nyomtatványok áráról, a 15 kézirat 6200 forintos „enormis” árára nézve sem tud addig nyilatkozni, amíg a kéziratosokat tüzetesen meg nem vizsgálhatta. Emlékeztette Kendét Bécsben tett ígéretére, hogy a kéziratosokat is elküldi Pestre megtekintésre. Majláth nyomtatékosan kérte, hogy a könyvtár költségére Kende küldje el a kéziratosokat néhány napra, vételárukat darabonként megjelölve, mivel levelében a 6200 forint nincs részletezve. Meg van győződve arról, írta Majláth, hogy kérését Kende méltányosnak fogja találni, hiszen hasonló esetben valamennyi könyvárus így szokott eljárni a könyvtárral szemben, megértve azt, hogy kéziratosokat a könyvtár látatlanban nem vesz, s alapszabályai értelmében nem is vehet. Ez valóban így volt, a korabeli gyakorlat szerint könyvkereskedők és antikváriusok nem egy esetben küldtek el postán a Széchenyi Könyvtárnak nagy értékű könyveket és kéziratosokat vétel előtti megtekintésre.

Kende válasza nincs meg az irattárban, a további fejlemények csak Majláth február 28-i jelentéséből, egy miniszteri leiratból, valamint egy Majláth és Pulszky közötti sürgönyváltásból rekonstruálhatók.

Kende – januárban tett szóbeli ígérete ellenére – nem egyezett bele a kéziratosok Pestre küldésébe, így Majláthnak kellett Bécsbe utaznia. Ezúttal is több napig tartózkodott Bécsben, megvizsgálta a kéziratosokat, újra alaposan átnézte a könyveket, s folytatta az alkudozást Kendével. Majláthnak csak annyit sikerült elérnie, hogy Kende hajlandó volt a Zrínyi Ádám-féle könyveket, és a nem magyar vonatkozású kéziratosokat az együttesből elkülöníteni s így Zrínyi Miklós könyvtáráért és 7 magyar vonatkozású kéziratért (ideértve az 1660-as könyvjegyzéket) 8323 forintot kért. Majláth ekkor táviratot küldött Pulszkyknak Pestre: „Könyveket kéziratosok nélkül, és viszont nem adja, válogatni nem enged, ára 8.323 készpénz fizetés. Kéziratosok, könyvek bejegyzései igen fontosak, sokat másoltam, holnap utolsó kísérlet, holnapután vissza. Utasítást kérek. Majláth.” Február 13-án érkezik Pulszky választávirata: „Hagyd ott, jövő évig megpuhul. Pulszky”⁹

Majláth tehát ismét dolgvégezetlenül tért vissza Bécsből, de Kendének véglegese elutasító választ még nem adtak. Erre utal az a február 23-án kelt miniszteri leirat, amely az ügyről „véleményes jelentést” kért. Majláth megírja jelentését, Pulszky továbbítja s az erre alapozott miniszteri döntés határoz a Zrínyi-könyvtár sorsáról.

Szembetűnő, hogy Majláth már korántsem olyan lelkes a Zrínyi-könyvtár egészének megvásárlásáért, mint előző jelentésében. Ezt írja:

„A Zrínyi könyvtárnak nyomtatványi része nagyobb részben olyan művekből áll, melyek könyvtárunkban megvannak, amelyek pedig nincsenek meg azok nem Hungaricumok s mint nyomtatványok reánk nézve értékkel nem bírnak. Ami a kéziratosokat illeti, a 15 darab között csak 6 darab van magyar nyelvű, és egy darab latin és részben magyarul írva, amely könyvtárunkat irodalom történeti szempontból első sorban érdekli, a többi latin, olasz, német kézirat, ilyen jelentőséggel könyvtárunkra nem bír, mert nem Zrínyi keze írása, nem magyar szövegű s nem magyar történelmi tárgyú. Megszerzése ezen könyvtárnak

⁹ Majláth távirata autográf fogalmazvány, Pulszkyé az eredeti sürgöny.

a maga egészében úgy az mint ajánlva lett, csak azon honfiai gesztusból indokolható, mellyel a nemzet a Zrínyi név iránt viseltetik.”

S bár ha a könyvtár kész is volna a nemzeti kegyelet érdekében áldozatot hozni, nem teheti, mivel 9500 forint olyan túlzott ár, amit a könyvtár két évi dotációja sem tudna elviselni, s azonkívül a könyvtár „nincs azon helyzetben honorálni tudni vagy akarni oly nyereszkeskedést, melly uzsora cégérül használja fel a Zrínyi nevet erre nézve, hogy jó üzletet csinálhasson a nemzet kegyeleti érzületével.” (A könyvtár gyarapításának évi kerete 1890-ben 5000 forint volt könyvekre, 1300 forint folyóratokra és hírlapokra. Rendelkezésre állt még további 420 forint, a Széchényi Lajos-féle alapítvány kamata.)

Eltekintve a teljes gyűjtemény megszerzésétől, Majláth szerint indokolható és szükséges is volna a 7 magyar vonatkozású kézirat megvétele (mint tudjuk, ezek között Zrínyi műveinek kéziratai, egy autográf verskézirata és könyvtárának katalógusa szerepelt), indokolható a Zrínyi Miklós bejegyzéseit, nevét és arcképét viselő könyvek megvétele, de semmi indok nincs Zrínyi Ádám könyveinek és a nem hungarika kéziratoknak a megvételére. Majláth szeretett volna a Zrínyi-könyvtár anyagából is válogatva vásárolni, de ezt az együtttest Kende semmiképpen sem engedte megbontani. (A történeti érdek és az utókor ítéllete ebben a tekintetben Kendét igazolta.) Így alakult ki a már említett 8330 forintos ár Zrínyi Miklós könyvtára és a magyar kéziratokra. (Majláth itt kerekít, a táviratban 8323 állt.)

Majláth véleményét végül így összegzi: „Kívánatos ugyan Zrínyi Miklós könyvtárának a maga egészében való megszerzése; de ezt az országos könyvtár a túlságosan felcsigázott árak mellett a saját dotációjából nem teheti, a legmagasabb ár amit ezen könyvtárért a könyvtár felajánlhatna nem rúghat többre 3.500–4.000 forintnál s ismét nem a könyvtár értékét, de a Zrínyi név nymbusának is áldozatot hozva.” Egyébként ha a minisztérium a könyvtár költségvetési keretén kívül gondoskodni kíván a Zrínyi könyvtár megvételéről, kiváló jelét adhatja ezzel a nemzeti kegyelet megnyilvánulásának a hála kötelezné a magyar nemzetet és az országos könyvtárt. De ebben az esetben, folytatja Majláth, „a magas kormány áldozatkészségének határát megszabni sem nem tudom, sem arra hivatva nem vagyok.”

Ez a jelentés végülis magában hordozta a döntést is. Azt sugallta, hogy egy eszmei értéket kell megfizetni igen magas, tulajdonképpen tisztességtelen áron s már csak az a kérdés, hogy mennyit ér meg a nemzeti kegyelet. Bizonyára nyomott a latban Pulszky vélekedése is, aki bízott az alku lehetőségében és abban, hogy az idő e tekintetben a könyvtárnak dolgozik. Ez később súlyos tévedésnek bizonyult.

Gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter válasza a könyvtár március 2-i felterjesztésére március 10-én kelt és igen rövid volt. Felkérte Pulszkyt, értesítse a tulajdonos céget, hogy „a nemzeti múzeum által a könyvtárért ajánlott 3.500 frtnyi összeg határain túl terjeszkedni nem szándékozom.”

Kendének végülis sikerült jó üzletet kötnie: a horvát nemzeti büszkeségnek 12 000 forintot is megért a Zrínyi-könyvtár, s a becses gyűjtemény ma a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár tulajdona.

A Zrínyi-könyvtár igazi irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségére csak évekkel később eszmélt rá a magyar tudományos világ, belátva, hogy a vétel elmulasztásával pótolhatatlan veszteséget szenvedett.

SOMKUTI GABRIELLA

FIGYELŐ

Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993). Az Országos Széchényi Könyvtárban töltötte egész hivatali pályáját 1935-től 1970-ig, nyugdíjba vonulásáig. 1928–29-ben a gráci egyetemen végzett egy évet, majd 1929-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német–művészettörténet szakára. 1935-ben magyar–német szakos középiskolai tanári oklevelet, 1936-ban magyar irodalom, esztétika és művészettörténet tárgyakból bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Doktori értekezése témáját (*Biedermeier a magyar költészetben*) Horváth Jánostól kapta. 1939 óta az OSzK Kézirattárában dolgozott, 1962-től annak vezetője volt.

Munkás életében sok mindenre kiterjedt a figyelme. Kezdeményezte a magyarországi kéziratok országos központi katalogizálását, (*Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája* = MKsz 1957), a kéziratpublikációk bibliográfiájának gyűjtését, a külföldre került magyar eredetű kódexek lelőhely szerinti katalogizálását. Részt vett a kéziratári anyag nyomtatott katalógusai készítésében, hazai és külföldi szakkiallítások rendezésében. Számatalan előadást tartott itthon és külföldön, akadémiai munkabizottságokban, tudományos ülészakokon, konferenciákon. Sok rádióelőadása volt a negvenes években, s nyugdíjas korában a televízióban. A Könyvtár szervezte tanfolyamokon az írástörténet, a kodikológia és a könyvdiszítés (miniatúrák) köréből tartott előadásokat. 1974-ben egyházi könyvtárosok számára rendezett továbbképző tanfolyamon a kódexminiatúra történetét adta elő. Kodikológiai tárgyú kutatásainak első jelentősebb terméke a *Képes Krónika facsimile kiadásához* írt két fejezete és a képek leírása (angolul és németül is). Általános elismerést keltett az *Európai kódexfestő művészet c.* művének gazdagon illusztrált kötete (1981), mely németül két különböző kiadónál is megjelent ugyanabban az évben (1982), majd egy évvel később lengyelül is. Az ELTE Bölcsészkarán már mint nyugdíjas tanított kéziratant.

A brüsszeli *Scriptorium* évenként megjelenő nemzetközi kodikológiai bibliográfiája, a *Bulletin Codicologique* számára fölkért magyar referensként 1962-től 1987-ig közel 300 referátumot írt a Magyarországon megjelent írás- és könyvtörténeti irodalomról. Számos tanulmánya, könyvismertetése, folyóiratszemeleje, kiadatlan kéziratok anyagról szóló cikke jelent meg, eleinte a 19–20. századi magyar irodalom köréből (ismeretlen Kazinczy Ferenc, Tompa Mihály, Kemény Zsigmond, Ady-, Bartók-levelek, Petőfi-vers ismeretlen változata, Széchényi Júlia emlékkönyve stb.). Ő rendezte sajtó alá *Mikszáth Kálmán válogatott elbeszélései* I–III. kötetét. (Bp. 1954).

A vezetése alatt álló Kézirattárban magas színvonalú szerzeményező munka folyt. Itt mindenekelőtt az 1964-ben megszerzett Cyprianus-korvinát kell megemlíteni, melyet az ő kezdeményezésére sikerült a londoni Sotheby-cég árverésén megvenni. Kéziratári munkája mellett futotta erejéből kutatásra is. 1957 óta főleg a középkori magyarországi kódexekre összpontosította energiáit, különös hangsúllyal Mátyás király egykori könyvtárának és Vitéz János – részben Janus Pannonius – könyvtárának fellelhető és meghatározásra váró darabjaira. Írástörténeti tudását és művészettörténeti ismereteit Vitéz és Mátyás király kódexeinek azonosításában hasznosította. Vitéz János könyvtáráról több cikke, majd könyve jelent meg: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* (Bp. 1984).

Külföldi tanulmányútjain végzett kutatásai (Anglia, Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, Itália, Francia-, Német-, Spanyolország és Svájc) döntő mértékben járultak hozzá a férjével, Csapodi Csabával közösen megírt, s a tudós házaspár nevét a világon ismertté tevő mű, a *Bibliotheca Corviniana* megjelentetésé-

hez. A *Bibliotheca Corviniana* öt nyelven összesen tizennégy kiadást ért meg. Legutóbb Mátyás király halálának 500. évfordulója alkalmából jelent meg, s 1991-ben az illetékes zsűri ennek a kiadásnak ítélte Antall József miniszterelnök díját. A *Bibliotheca Corviniana* köteteket sok-sok tanulmány előzte meg egy-egy korviráról, a könyvtár scriptorairól, illuminátorairól itthoni és rangos külföldi folyóiratokban (pl. *Mátyás király könyvtárának scriptorai* = MKsz 1958, majd *A Corvina scriptorai* = OSzK Évkönyve 1959 [1961], franciául a *Scriptoriumban*). Szinte állandó munkatársa volt a *Gutenberg Jahrbuch*nak, a *Lexikon des gesamten Buchwesens* új kiadásának (LGB²), de írt a *Biblosba* (*Geschichte des ungarischen Buches. I: Zeitalter der Kodizes*. 1970), és a *Marginalien*be is.

Tudományos munkásságát nyugdíjaztatása után is haláláig folytatta. 1973-ban három hónapos olaszországi tanulmányúton volt, amelyet a Cini-alapítvány támogatásával megrendezett konferencián – *Véencei hatások a késői corvinák díszítésében* címen – tartott előadása sikerének köszönhető. 1974-ben ismét kutató úton volt – ezúttal és nem először, saját költségén – Spanyolországban, Párizsban és a belgiumi Mechelenben. Maga is jelentős eredményének tartotta, hogy az itt őrzött kéziratok *Bibliáról* kiderítette, hogy az Nagy Lajos öccsének, Anjou Endre nápolyi királynak készült. Anjou Endre V. István magyar király leányának, Mária nápolyi királynénak a dédunokája volt. Ez a családi leszármazás, bibliában szokatlan módon, egy alakos képekből összeállított családfán ábrázolva látható.

Életének utolsó nagy munkája, a férjével társszerzőként összeállított *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt* I–II. kötete (Bp. 1988 és 1993), az Akadémia Könyvtára közleményei sorozatban jelent meg. Ennek egy harmadik kötete is várható, mely neki éppúgy posztumusz műve, mint egy *Ariadne* című, amely a középkori magyarországi kéziratok lelőhely-katalógusa lesz, ugyancsak majd az Akadémia Könyvtára közleményei sorozatában.

Sok külföldi tudományos kapcsolatra tett szert. Ezek részben idegen nyelven megjelent cikkeire és a házaspár könyveire írt kritikákból eredtek, részben személyes találkozásokból. Gyakran keresték fel őt hazánkba látogató külföldi szakemberek. Kiterjedt levelezést folytatott a szakma neves külföldi kutatóival, akikkel így állandó volt az információcsere.

Elnyerte az irodalomtudomány doktora fokozatot, a Magyar Tudományos Akadémia Elnökének díját, a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjét és az ELTE aranydiplomáját.

A művelt nagyközönség a *Bibliotheca Corvinianán* kívül a *Humanista kódexek nyomában* (Gyorsuló idő 1978) c. könyvét ismeri (ezért is, mint az *Európai kódexfestő művészetért*, nívódíjat kapott), melyben személyes közvetlenséggel vallott magáról és kutatásairól. Halálával nemcsak a magyar könyvtáros társadalmat érte nagy veszteség.

Csodálatos módon tudta összeegyeztetni tudományos kutatói és alkotói munkáját azzal, hogy családjának szilárd támasza, melegszívű központja legyen. Búcsúznak tőle szeretettel, s őrizzük emlékét, ahogyan őrzik műveit a hazai és külföldi könyvtárak.

ROZSONDAI MARIANNE

Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Az ország egyik legszebb barokk könyvtára, az Eszterházy Károly püspök által 1793. december 28-án megnyitott Egri Főegyházmegyei Könyvtár pontosan 200 esztendővel később, 1993. december 28-án ünnepelte megnyitásának kétszázadik évfordulóját. Ebből az alkalmából az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola dísztermében tudományos emlékülést és jubileumi ünnepséget tartottak, melynek díszelnöke dr. Seregély István egri érsek, elnöke dr. Horváth Tibor, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke volt.

A szép számmal egybegyűlt ünnepi közönséget Antalóczi Lajos főkönyvtáros köszöntötte, majd Seregély István egri érsek nyitotta meg az emlékülést. Az ünnepi felolvasások sorát Szelestei N. László *Kolostorok, kéziratok, hitélet Magyarországon 1526-ig* című előadása nyitotta meg, majd Fülöp Géza olvasta fel *Egyházi könyvtárak művelődési és emberformáló szerepe a magyar történelemben* című tanulmányát. An-

talóczy Lajos *Eszterházy Károly üzenete, az őrzők számadása* címmel arról a felelősségről beszélt ezután, amit a nagy elődök hagyatékainak, a nagyértékű egri gyűjtemény kincseinek őrzése és fejlesztése jelent. A jubileumi ünnepség második felében Koncz Lajos *Századunk nagy magyar író-apostolai* című előadásában Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Schütz Antal és Tóth Tihamér életművéről szólt. Befejezésül Bánhegyi Miksa *Az egyházi könyvtárak evangélikációs jövője* című előadását hallgatta meg a nagylétszámú közönség. Az ünnepség Seregély István zárásával és a könyvtár megtekintésével fejeződött be.

A nevezetes jubileumra Antalóczy Lajos szerkesztésében tartalmas és szép kiállítású emlékkönyv jelent meg. (*Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*. Eger, 1993), melynek ismertetésére még visszatérünk.

KÓKAY GYÖRGY

Gulyás Pál-emlékülés. Gulyás Pál halálának harmincadik évfordulója alkalmából a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Pécsi és Baranyai Szervezete valamint Társadalomtudományi Szekciója emlékülést rendezett 1993. december 8-án Pécsen. Az emlékülést Sóron László, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Könyvtári osztályának vezetője nyitotta meg. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy Gulyás Pál gazdag tudományos és szakirodalmi hagyatékában a könyvtárügy szinte teljes egészét magában foglaló örökség rejlik. Az előadások sorában Kókay György Gulyás Pál könyvtörténeti és szerkesztői munkásságáról tartott felolvasást. Az előadó Gulyás Pál életművében a szaktudományi elmélyülést kívánó könyvtörténeti kutatásokat és az enciklopédikus igényeket kielégítő, nagy bibliográfiai és életrajzi lexikon-írói vállalkozást szerves egységben látta, a kiváló tudós szellemi gyökereit pedig a felvilágosodás eszmevilágából eredeztette. Sonnevend Péter Gulyás Pál könyvtárpolitikai tevékenységéről tartott előadást. Kiemelte, hogy a sokoldalúan képzett és kora szakirodalmát behatóan tanulmányozó, valamint a külföldi könyvtári gyakorlatot is ismerő Gulyás Pál mint a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának igazgatója a gyakorlatban is kiváló könyvtáros volt. Ellentétei kora másik neves könyvtári szakemberével, Szabó Ervinnel, főként politikai indítékúak voltak, és további vizsgálatokat igényelnek. Viczián János, Gulyás Pál nagy vállalkozása kéziratban maradt köteteinek sajtó alá rendezője a *Magyar írók élete és munkái* című nagyjelentőségű munkáját és annak kulisszatitkait ismertette a jelenlevőkkel. Sorra vetette és cáfolta mindazon vádakot, amelyekkel az utóbbi évtizedekben illeték Szinnyei József munkájának folytatóját, és hangsúlyozta a mű korszerűségét a tömörítés és tárgyilagos adatközlés terén. A magyar tudomány, melynek egyes irányítói mostohán, majd kimondottan ellenségesen viszonyultak *A magyar írók élete és munkái* c. alapvető jelentőségű kézikönyv munkálataihoz, a sorozat kiegészülése és megjelentetése után fogja valójában felismerni, hogy Gulyás Pál szinte emberfeletti munkája milyen sokrétű segítséget nyújt a kutatásokhoz.

(-y)

Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán. Kézirathagyatékaink feldolgozását és a tudományszervezés mai (finansziális) körülményeit tekintve egyaránt figyelemre méltó a nyíregyházi Szent Athanasz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola égíse alatt 1993. június 16–17-én megrendezett konferencia. Hodinka Antal a pozsonyi, majd a pécsi egyetem professzora, elsősorban a munkácsi görög katolikus egyházmege és a kárpátaljai ruszin nép történetének kutatójaként hagyott hátra maradandó életművet. Foglalkozott még szerb és magyar történeti kérdésekkel is. Bár publikációinak száma jelentős, köztük monografikus feldolgozásokat is találunk, mint

A munkácsi görög katolikus püspökség története (1909), életművének tetemes részét kéziratban hagyta hátra. Az anyagot Perényi József rendezésében őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. A nyíregyházi konferencia ennek a kézírathagyatéknak a feldolgozását tűzte ki elsőrendű feladatául, bár a mintegy harminc előadás foglalkozott Hodinka publikált írásainak értékelésével is. Így Font Márta (Pécs) Hodinkának hazánk árpád-kori szláv lakosságáról vallott nézeteit, Ljubica Babota (Eperjes, Toronto) pedig a ruszin irodalom Hodinkánál található képét tette kritikai vizsgálat tárgyává. Itt kell megemlítenünk az Udvari István (Nyíregyháza) munkájaként született *Hodinka Antal bibliográfiát*, amely az előadásokat publikáló első kötetben jelent meg.

Amire a bevezetőben is utaltunk: a rendezvény szervezői és a kötetek gondozói figyelemre méltóan eredményes munkájaként a konferencia idejére jelentek meg az előadások: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére.* (Nyíregyháza, 1993. 456.), *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére.* (Uo., 1993. 92.), illetve *Hodinka Antal válogatott kéziratai.* (Uo., 1993. 192.). Az első gyűjtemény a hazai résztvevők, a második a külföldi vendégek előadásait tartalmazza. A jó időzítés mellett jellemzik a kiadványokat a magyar tanulmányok angol, az idegen nyelvűek magyar rezüméi, úgyszintén az első, alapvető kötetet kísérő, korrekt munkára valló személy- és helynévindex. — Sajnos, az előadások nagy száma miatt diszkusziót eleve nem is lehetett tervezni, noha ez a konferencia szakmai értékét növelte volna. Részben ezt pótolja a már szerkesztés alatt álló Hodinkával foglalkozó negyedik kötet, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének sorozata.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

SZEMLE

„Gondolatok a Könyvtárban. Thoughts in the Library”. (Köszöntjük Rózsa Györgyöt 70. születésnapja alkalmából.) Bp. 1992. 195 p. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. (MTAK Közleményei 30 (105).)

Vörösmarty Mihály híres versét az MTA Könyvtárának 1844-ben történt megnyitására írta. A költemény minden kétséget kizáróan a magyar irodalom egyik legmarkánsabb alkotása, mely magába sűríti az emberiség világtörténelmének, a kultúrának és a tudományos fejlődésnek minden alapvető kérdését. A költemény megírása óta csaknem százötven esztendő telt el, és ez a történeti távlat lehetővé teszi számunkra, hogy a *Gondolatok a könyvtárban* egyik híres verssorát idézve ismét feltegyük a szorongó, de ugyanakkor reményekre is jogosító kérdést: „... — Ment-e / A könyvek által a világ elébb?”

Úgy érzem, hogy van egy nemrégiben megjelent könyv, amely minden kétséget kizáróan pozitív választ tud adni a fentebb idézett kérdésre, annál is inkább, mert ez a könyv egy olyan életútról számol be ritka sokoldalúsággal és tiszteletre méltó pontossággal, amely jelenleg is a könyvek és a könyvtárak ügyének odaadó szolgálatában áll.

Ahogy Vörösmarty verse az MTA Könyvtárában a megnyitó ünnepségre készült, úgy a hasonló címet viselő kötet az MTA Könyvtárának főigazgatója, Rózsa György 70. születésnapjának a megünneplésére jelent meg. Szép gesztus ez — mi lehet szebb és odaillőbb, mint az, ha egy könyvtárosnak a többi könyvtáros egy könyvvel kedveskedik, ráadásul egy olyan könyvvel, amely éppen a könyvtárakkal foglalkozik.

Rózsa György 1992 októberében töltötte be hetvenedik évét és a hetvenegyedikben is olyan kifogyhatatlan energiával, dinamizmussal és jókedvvel folytatja sokoldalú könyvtárosi és tudományos

tevékenységét, viseli e világhírű könyvtár vezetésének súlyos felelősségét, mint húsz évvel ezelőtt, amikor is e sorok írója első ízben találkozott vele. Rózsa György egy személyben közgazdász és könyvtáros, továbbá címzetes egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, nagy érdemeket szerzett ENSZ-tisztviselő, a magyar könyvtárügy és tudománypolitika befolyásos alakítója, számos könyvtári és informatikai nemzetközi szervezet alapítója és vezető tisztségviselője. Kiváló érdemeit a tiszteletére készült kötet röpké másfél oldalban foglalja össze, amely nem csupán a puritán szerénység bizonyítéka, de az információ kompressziójának és a tökéletesen tömörített referátumnak is iskolapéldája lehet számunkra, akik könyvtári informatikusok vagyunk. Fizikális szempontból ez a tömörítési és miniatürizálási törekvés érvényesült a szakirodalmi munkásságát ismertető válogatott bibliográfia vonatkozásában is, de hiába szedték a szöveget a lábjegyzetekben használt legkisebb karakterekkel, így is kijött 16 oldal, és oldalanként általában 20 tétel is megszámlálható. A publikációk jelentős része idegen nyelvű, és a világnyelveken kívül számos került belőlük kiadásra a környező országok nyelvén is. Tematikájukat tekintve is rendkívüli sokoldalúságot és gazdagságot mutatnak, felölelik a tudományos és informatikai könyvtárosság köré csoportosítva a világ könyvtárügyének valamennyi lényeges problémakörét. A szerző a hazai tapasztalatokat mindig is ötvözte az ENSZ Genfi könyvtárának igazgatójaként szerzett ismereteivel, valamint a világ legkülönbözőbb országaiban szerzett tapasztalatokkal.

A tiszteletére készült kötet szerkesztői — Domsa Károlyné, Fekete Gézáne és Kovács Mária — kitűnő és alapos munkát végeztek, és ez nem véletlen, hiszen igazgatójuknak régi, tapasztalt, a

szó valódi értelmében professzionális munkatársai. Ugyancsak ez a professzionális jelző illeti meg azt a hazai és nemzetközi gárdát, amelynek tagjai vállalták, hogy egy-egy tanulmánnyal kedveskednek Rózsa Györgynek születésnapja alkalmával. Tíz nagyhírű külföldi tudós és könyvtáros tisztelte meg a kötetet írásaival. A kötetet olvasva világossá válik mindenki számára, hogy az MTA Könyvtára azon túl, hogy Rózsa György vezetése alatt tudományos műhellyé és az ország egyik legrangosabb információs központjává vált, régóta központi helyet tölt be a nemzetközi könyvtárügy fejlesztésében is.

Mindezek a reflexiók csak általános és közvetőleges információt adhatnak Rózsa György egész eddigi munkásságához, amely a *Gondolatok a könyvtárban* című kiváló könyvben is megjelenítődik. Aki elolvassa e kötetet, egyben megtalálja a választ Vörösmarty kérdésére is: igenis ment a világ előre a könyvek által, és igen jelentős mértékben! Csak a világ közben nagyonis átalakult, és ez magával vonta a könyvtárak fizikai arculatának megújulását is. Az elektronikus könyvtár, a CD-ROM-ok és nem utolsósorban az egyre fejlettebb konzerválási módszerek feltalálásával már a 20. század költője nem valószínű, hogy Vörösmartyhoz hasonlóan érzékelné a könyvtár világát.

A világ hatalmas fejlődést futott be, és ez elválaszthatatlan a tudományos könyvtártól és információtól. Hogy mindez Magyarországra is eljutott, abban kiemelkedő szerepet játszott Rózsa György.

SEBASTYÉN GYÖRGY

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom, Hrsg. VIZKELETY András unter Mitwirkung von ERDŐ Péter, FÜLEP Katalin, LAUF-NOBILIS Judit, MADAS Edit, SARBÁK Gábor, SZENDREI Janka, VESZPRÉMY László, WEHLI Tünde. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó, 189 p. + 27 tábla (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II)

A Magyarországon őrzött középkori kódexek és töredékek katalógussorozatának (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae) legújabb kötete Vizkelety András vezetésével készült. A sorozatot továbbra is az Akadémiai Kiadó gondozza a wiesbadeni Verlag Otto Harrassowitz együttműködésével. A sorozat korábbi köteteit az 1984-ben elhunyt Mezey László irányításával tették köz-

zé. A sorozat munkatársainak csoportja az évek során – ha nem is maradt is teljesen változatlan – megőrizte folytonosságát. A Mezey professzor által létrehívott munkaközösség jelenlegi vezetője (Vizkelety András, aki a kutatásnak ezen a területen maradandó érdemeket szerzett. Legyen elég ebben a vonatkozásban utalnunk a Magyarországon található középkori német kéziratok nagyszabású katalógusára (Vizkelety András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, I–II, Budapest 1969–1973) vagy ősi nyelvemlékünk, a leuveni Mária-siralom szövegével kapcsolatos kodikológiai eredményeire.

A vezetésben beállott változás a sorozat módszertani megújulásában is megmutatkozik. Megváltozott a katalógus nyelve. A latin helyét a német foglalta el. Ez már azért is indokoltnak tűnt, mert a kodikológiai szakkifejezések egész gazdagságát egyértelműen, a nemzetközi szakmai közönség számára félreérthetetlenül csak valamelyik nagy modern nyelven lehet közvetíteni. Ám nemcsak a nyelv változott meg. Más lett a leírások formája is. A középkori latin szövegek átírása, a rövidítések feloldása, a nyomtatott kiadások adatainak megjelölése, az irodalom feltüntetése és a szöveg-hagyománnyal kapcsolatos megjegyzések formája is más módszert követ.

A módszert illető változásokat az általános bevezetőben maga a kötet szerkesztője részletesen bemutatja (13–15).

A kéziratos kódexek számos nyugat-európai országban jellemző bőségéhez szokott kutató felteheti a kérdést, miért szükséges a különböző középkori kódexekből fennmaradt töredékeknek egész katalógus-sorozatot szentelni. Közép-Kelet-Európa, kivált a Kárpát-medence vonatkozásában világos a válasz: valódi szükség mutatkozik az ilyen fajta munkára. A török hódoltság idejéig ezt a vidéket a kéziratos könyvekben való viszonylagos gazdagság jellemezte. Ezeknek a kódexeknek a nagy többsége azonban a török időkben elpusztult. Bár a jelenleg hazánkban található töredékeket korántsem tekinthetjük minden további nélkül a középkorban is itt használt művek maradványának, e töredékek közül nem kevés fontos és máshonnan aligha megszerezhető tanúságát szolgáltatja középkori könyvkultúránknak (vö. Mezey László: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásrészlet feltárása*. in: *Magyar Tudományos Akadémia*

Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 30 [1978] 65–90). Ennek a kiindulásnak az elfogadása rögtön felveti a töredékek eredetének súlyos kérdését. Számos nehézség gátolja ugyanis a gyakran ma hazánkban található nyomtatott könyvek kötéstáblájából kibontott töredékek keletkezési és használati helyének pontos megállapítását. Mégis, sok esetben kétséget kizáróan kimutatható a keletkezés vagy a középkori használat helye is. A katalógus sorozatnak ez a legújabb kötete igen nagy gondosságot és óvatosságot árul el ebben a tekintetben. Ahol az adatok nem elégségesek biztos állítás megfogalmazásához, kérdőjel utal a bizonytalanságra. Igencsak sok esetben (az esetek többségében!) a kutatók nem találtak elegendő bizonyíték-elemet határozott ítélet megfogalmazásához.

A sorozatnak ez a kötete az esztergomi könyvtárakban őrzött töredékek bemutatását vállalja. A kutatók csoportja három könyvtár anyagát vizsgálta át. Ezek: a Főszékesegyházi Könyvtár, a Városi Könyvtár és a Ferences Könyvtár. E könyvtárak történetének részletes leírását a kötet első bevezető tanulmányában találjuk. Ennek a szerzője Körmeny Kinga, a téma avatott ismerője (vö. pl. Körmeny Kinga: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése* = Magyar Könyvszemle 107 [1991]. 20–40). Azt a döntést, hogy a katalógus csak három – igaz, a három e vonatkozásban leggazdagabb – esztergomi könyvtár állományára szorítkozik, részben nyilván a többi könyvtárak hasonló feldolgozásával (kötéstáblák lebontása stb.) kapcsolatos lehetőségek is indokolták. Igaz természetesen, hogy a város két másik könyvtárában is fellelhetők érdekes fragmentumok, nevezetesen a Prímási Simor Könyvtárban és a Szeminárium Könyvtárában. Legyen elég itt Hostiensis IX. Gergely Dekretális Gyűjteményéhez írt Lecturájára utalnunk a Szeminárium Könyvtárában (jelenleg rendezés alatt):

(Esztergom, Érseki Papnevelő Intézet Könyvtára, Fragmentum Strigoniense, s. n. [2 ff.; membr.; binae columnae; 365 × 240 mm; s. XIII–XIV; – ex tegumento libri: Athanasii ...opera, Argentorati, Johann Knobloch, 1522; possessor libri: 'S. J. Coll. Poson. 1692'; in tegumento eiusdem libri: manuscriptum translationis hungaricae Sacrae Scripturae Gregorii Káldi; cf. Erdő Péter: *Káldi György bibliafordításának kézírata* = Vigilia 48.

1983. 378–379]: Henricus de Segusio: *Lectura in Decretales Gregorii IX*, f. 1: //non potest, ut ibi, is uero cui competit [ad X.1.31.15 v. Vice ipsorum]...x...confirmacionis supra de tempore [ad X. 1.31.16 v. Sacramentorum omnium]''''; f. 2. //sores sunt. xciii. di. legimus [ad X. 1.33.1 v. Habeatur]...x...et rebelles percutientis seu malleantis [ad X. 1.33.6 v. Et regalis potestas]'''''. Ed. Venetiis 1581, ff. 166r–167r, 170r–171r)

E töredék ugyanabból a kódexből való, melynek más fragmentumai is előkerültek egyrészt a budapesti Egyetemi Könyvtárban (U.Fr.1.m. 94, U.Fr.1.m. 95; cf. Mezey, László et alii: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* [Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae I/1], Bp. 1983. 107–108), másrészt a budapesti Központi Papnevelő Intézet Könyvtárában őrzött könyvek kötéstáblájából (S.Fr.1.m. 63; Mezey László et alii: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis* [Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae I/2], Bp. 1988. 67–68). Ebben az esetben olyan kódexről van szó, melyet Nagyszombatban különböző könyvek bekötésre használtak fel. E jelenség egyben azt is példázza, hogyan jutottak el egyazon helyen bekötött könyvek az ország különböző könyvtáraiba.

Az esztergomi Simor Könyvtárban is őrznek jelentős – ugyancsak kánonjogi tartalmú – középkori kódextöredéket:

(Esztergom, Érseki Simor Könyvtár, 2–82–2/19.120 [1 f. verso vacua; membr.; 270 × 190 mm; s. XV/1; lineatio, litterae initiales in rubro; – possessor: Móric Esterházy?, cf. in interno tegumenti: 'Tatai látogatás emlékéül 1880 martius 31. M.']; 'Elenchus indulgentiarum concessarum', inc.: 'Consequenter uero de indulgentiis' [introductio Concilii Basiliensis]; 1. 'Scimus o filia' [Urbanus IV, 8. 9. 1264, Po. 19016]; 2. 'Excellentissimum corporis' [Eugenius IV, 26. 5. 1433, MBR V, 14–15]; 'Omnipotentis dei et uniuersalis ecclesie' [clausula Condilii Basiliensis a. 1434]).

A könyvtárakon kívül Esztergomban a Balassa Múzeumban is található a középkor végén bizonyos valószínűséggel Magyarországon használt kánonjogi tartalmú kódex töredéke:

(Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, H.62–362.1 [1 f.; membr.; binae columnae; 315 × 22 mm; s. XIII; – ex tegumento libri: Balassa Bálint Múzeum, 1255/961: *Acta et decreta synodi dioecesanae Strigoniensis...*, Posonii 1629; pos-

sensor libri tradentis: Conventus S. O. Cist. Agrieni; provenientia fragmenti: Italia?; usus: in fine medii aevi probabiliter Hungaria; cf. Erdő Péter: *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria* = Apollinaris 61, 1988. 347, n. 26]; *Deretales Gregorii IX cum glossa ordinaria Bernardi de Bottono*. Textus: //sacri auctoritate concilii prohibemus ne tales clerici personis secularibus [X.2.24.30]...x...causarum terminatio [X.2.25.4]//. Apparatus: //et sic confessio ex metu [ad X.2.24.31 v. Extorsit]...x...tantum sine iuramento quia magis contempnere uidetur [ad X.2.24.35 v. promisit]//. Ed Lugdini, 1613. coll. 827–837).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a katalógussorozat legújabb kötete az előzményekhez képest egyértelmű módszertani előrelépést jelent, és értékes segítséget nyújt nem csupán a kodikológiai és szövegtörténettel foglalkozóknak, hanem megbízható és tartózkodó következtetései és pontos leírásai, azonosításai révén azoknak is, akik a középkori Magyarország kulturájának történetét kutatják.

ERDŐ PÉTER

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Főnmaradt kötetek 1. A–J. Bp. 1988; II. Főnmaradt kötetek 2. K–Z, Lappangó kötetek. Bp. 1993. (MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31.)

Alapművel gazdagodott a hazai medievisztika és reneszánsz-kutatás. Egy ország középkori műveltségének egyik legfontosabb dokumentumegyüttese korabeli könyvállománya. A magyarországi középkori könyvállománynak a sajnálatos történelmi körülmények folytán csak szorongatóan kicsi, 1–2%-nyi töredéke maradt fenn, ennek egy része is külföldi könyvtárakban. E rendkívüli forrásszegénységnek köszönhetően viszont már a múlt században megszületett egy olyan katalógus terve, amely az egész hungarica-anyagot tartalmazhatná, s ugyanekkor megkezdődött a magyar vonatkozású kéziratok és könyvek rendszerebb kutatása is, külföldi gyűjteményekben. A katalógus váratott magára, az idők folyamán feltárt és folyóiratokban publikált adattömeg pedig lassan áttekinthetlenné vált. Központi nyilvánartás híján nem volt kizárva, hogy egy-egy kül-

földi kutatóút során ketten-hárman is „felfedezik” ugyanazt a kódexet, míg olyan fontos források, mint a hazai könyvtárakban is hozzáférhető külföldi kézirat-katalógusok, felvágatlanul porosodnak. Több félbemaradt kezdeményezés után 1978-ban Csapodi Csaba vezetésével végre egy olyan jól körülhatárolt, a reális lehetőségeket figyelembe vevő és belátható időre tervezett kutatási program indult el, melynek eredményeként a mintegy kétszáz éve megálmodott *Bibliotheca Hungarica* meg is jelenhetett. Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára a hetvenes évek végén már óriási új hungarica anyaggal és igen nagy kutatói tapasztalattal rendelkezett. A program első lépéseként Csapodi Csaba irányításával és Csapodiné Gárdonyi Klára, Papp László, Kónyi Mária, Körmeny Kinga és Rozsondai Marianne közreműködésével megalakult az MTA Könyvtárban egy középkori kódexkutató csoport. E csoport vállalkozott arra, hogy az addig megjelent publikációkból és az itthon hozzáférhető katalógusokból gyűjtse a középkori Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatokat. Ez az adatbázis ráépült Csapodiéné saját hazai és külföldi kéziratári kutatásainak eredményeire. Nagy fegyelemre vall a szerzők részéről, hogy az anyaggyűjtést egy ponton abba tudták hagyni, hiszen ezt befejezni jószerével sohasem lehet, viszont az elkészült repertórium biztos alapot jelent a további kutatásokhoz is. A rendkívüli gondosságot és tájékozottságot feltételező sajtó alárendezést a Csapodi házaspár maga végezte. A megjelent két kötet a legmagasabb szinten felel meg azoknak a nagy várákosoknak, melyek a vállalkozást kísérték. Az anyag elrendezése igen praktikus és áttekinthető: a városok, s ezeken belül a könyvtárak ABC rendjére épül. Egy adott könyvtár azonosított hungarica-tételei növekvő könyvtári jelzeteik szerint követik egymást, először a kéziratok, azután a nyomtatványok. A latin mellett a görög, a német, az olasz, a cseh és természetesen a magyar nyelvű emlékek is helyet kaptak a repertóriumban, minden olyan kötet, mely 1526 előtt megfordult Magyarországon, képviselje bár kultúránk középkori vagy reneszánsz rétegét. De nemcsak a teljes kötetek, hanem a kódextöredékek, és a II. kötet végén a korábban ismert, de ma ismeretlen helyen lappangó vagy újabban elpusztult művek is. A közeljövőben megjelenő III. kötetben azok a művek lesznek regisztrálva, melyek csak utalá-

sokból ismereteseek, dokumentum értékük azonban ezeknek is van. A szerzők a korszakhatárt gyakorlati megfontolásból 1526-ban jelölték meg, s ehhez szigorúan ragaszkodtak. Az a következetesség, ami egy adattár megbízhatóságának és kiszámíthatóságának elemi feltétele, néha hátránnyal is jár: a magyar nyelvű kódexállomány szerves egységet alkot, néhány kódex viszont e mesterséges korszakhatáron túla kerülve nem került be a katalógusba (Érsekújvári K., Kulcsár-k.). Az előre rögzített kereteket azonban valóban nem lehet semmiféle külső szempont miatt átlépni, mert így a rendszerben zűrzavar keletkeznék. A két kötetben 3419 tétel szerepel, ez azonban nem ennyi egykori kötetet vagy művet jelent, mert vannak közöttük több kötetes munkák, egy-egy kötetben pedig sokszor több mű szerepel együtt. Szerencsés megoldásnak tartjuk, hogy a korábban tévesen hungaricumnak tartott művek is be vannak sorolva a megfelelő könyvtári helyre, persze jól megkülönböztethetően, apró betűkkel szedve. Az egyes tételek tartalmazzák, ha van (s ha tudni lehet), a szerző és a cím mellett a másolás vagy a nyomtatás idejét és helyét, a terjedelmet, a scriptor nevét, utalást az illuminálásra és a kötésre, a possessort, a vonatkozó bibliográfiát, s azt, hogy mikrofilmen itt-hon hozzáférhető-e. A katalógusban való további tájékozódást a fenti adatokra vonatkozó tíz alapos mutató segíti. A *Bibliotheca Hungarica* olyan segédkönyv, mely minden későbbi kutatás kiindulópontja és viszonyítási alapja lehet. Óriási forrásanyagot kínál a középkori és reneszánsz művelődéstörténet kutatói számára, ugyanakkor az ezután felbukkanó hungaricumok helye is megvan a rendszerben. A szerzők az adott lehetőségek mellett nem vállalkozhattak arra, hogy az összes tételt darabról darabra kézbe vegyék, de a további kutatások egyik irányaként erre is felhívták a figyelmet. Néhány apró kiegészítést már a fentiek jegyében teszek. A lappangó kötetek közül két nyelvemlék őrzési helye a repertorium nyomdába adása után ismertté vált, a *Miskolci Töredék* (3226. sorszám) a Miskolci Lévay József Tudományos Könyvtár tulajdona (kiadva a Régi Magyar Kódexek 13. kötetében, Bp. 1991), a *Székelyudvarhelyi Kódex* (3365. sorszám) pedig a helybéli katolikus plébánián van (Régi Magyar Kódexek 15. Bp. 1993). Ha a katalógusban jelzett kódexeket őrzési helyükön kézbe vesszük, akkor látjuk, hogy valóban mennyi rejtett tartaléka is van még a két

kötetnek. Gyulafehérváron a Batthyaneumban az 1598-as tételszámon jelzett (R. I. 19.) domonkos lectionariumban László-, István-, Imre- és Gellért-legendákat találtam, az 1608-as számú kötet (R. I. 48.) függelékében pedig Szent István és Imre-sermókat. Az R. I. 113. jelzetű kódex Szent László beszédével viszont egy új tétel a katalógushoz.

A *Bibliotheca Hungarica* méltóképpen kapcsolódik össze ezután végleg annak a két tudósnaak nevével, akik életük nagy részét a téma kutatásának szentelték.

MADAS EDIT

Pavercsik Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. 287 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 2.)

A fenti címmel megjelent kötetben Pavercsik Ilona a kassai jezsuita nyomda (1716–1773) termékeiről ad rendszerező összesítést és néhány irányból értékelő áttekintést. Közel háromnegyed résznyi helyet foglal el (25–233. p.) a nyomda kiadványainak betűrendes jegyzéke és az ahhoz kapcsolódó adatsor. 898 latin, 104 német és 116 szlovák nyelvű kiadvány felsorolása után hasonlóan nyelvi bontásban következnek az aprónyomtatványok leírásai (1321–1527. számokon). A felsorolásból 1245 tétel példányból is ismert kiadvány. A többinek az adatai főleg a nyomda által rendszeresen kiadott kereskedelmi célú katalógusokból, a magyarországi jezsuita rendházak könyvtáiról az 1773. évi feloszlás után készített *Index generalis librorumból* és levéltári – főleg cenzúrai – iratokból kerültek ki. A táblázatban egymás mellett állnak az adatok: a könyvek ára például a catalogus librorumból, a példányleírás (illetve az arra való utalás) a Petrik-féle bibliográfiára utal. Megjegyzés hívja fel a figyelmet arra, ha példányból ismeretlen a kiadvány. De itt találjuk a terjedelmi adatokat, a későbbi katalógusokból kiemelt, gyakran változó árat, a kiadványokból megállapított másodlagos felhasználások feltüntetését, megjegyzéseket. Felsorolja továbbá, hogy a rend feloszlásakor melyik jezsuita könyvtár katalógusa és hány példányban tüntette fel a kiadványt.

A szerző bevezetőjében a jezsuita rend kassai útját és nyomdájuk történetét vázolja fel, ismerteti forrásait, és eligazítást nyújt a táblázat használatához. Még a táblázatokba foglalt jegyzék előtt mutatja be az annak is alapjául szolgáló kiadvány-

típust: a kereskedelmi céllal időnként (57 év alatt 14-szer) megjelent catalogus librorumot. A táblázatok után rendszerező-értékelő fejezetek következnek. Szó van a nyomdai változásokról: címlapkiadásokról, ajándékkönyvekről; a nem kassai nyomtatványok kassai címlappal és/vagy hozzákötéssel ellátott példányairól; a nagyszombati és kolozsvári jezsuita nyomdák termékeinek terjesztésre való átvételéről. Elemzés olvasható a kassai könyvkiadás belső arányairól, mennyiségi változásairól, a könyvforgalmazás kérdéseiről, könyvválasztékról, árról, újrakiadások gyakoriságáról, sokáig raktáron maradt könyvekről. Az utolsó fejezet: Hová jutottak el a kassai könyvek? Elsősorban a magyarországi jezsuita intézményekbe. A felszólítások ott talált kötetekről táblázatos kimutatás tájékoztató. Ugyanitt a nyomdai számadáskönyvek adatai és a catalogus librorumokban feltüntetett árak alapján értékösszesítés és nyomdai megrendelések összege teszi teljessé a képet. A Kassa környéki minoriták, ferencesek és pálosok könyvtáraiban, a püspöki könyvtárakban, plébániákon, de magánszemélyek könyvtáraiban is kimutatható jelenlétük.

Pavercsik Ilona az általa felhasznált és feltárt adatokat – nyomtatványok; a 18. századi nyomtatványok adatgyűjtésének (Országos Széchényi Könyvtár) példánykimutatásai; önálló levéltári kutatásainak eredményei; korábbi szakirodalom – alaposan rendszerezve, imponáló biztonsággal és következtetésekkel alapos indoklásával tárja elénk, mondandóját fényképekkel, táblázatokkal, térképekkel illusztrálja. A sokszínű témáról felvázolt kérdéskört (10. p.) részben megválaszolja. Könyvét szerényen zárja: „Egykorú forrásaink adatai, ill. a kiadványokat gyűjtő bibliográfiai tevékenység eredményei eddig terjednek. A kassai jezsuita tipográfia 18. századi könyvkatalógusainak, valamint az abban nem szereplő kassai kiadványoknak összegyűjtésével, közzétételével, rendszerező értékelésével reméljük, hogy felhívtuk a figyelmet a korabeli kassai könyvnyomtatás–könyvkiadás jelentőségére, Kassának mint kulturális centrumnak a fontosságára...”

Mintaszerű a kötet felépítése: a rendszerező fejezetekben soha nem enged a szerző a statisztika, az érdekességek vagy más tetszetős szempont túlértékelési csábításának. Néműtatott, szlovák és német nyelvű összefoglaló áll a kötet végén (amely bizony nem fűzet!). A történeti tanul-

mányokkal foglalkozó kutatók számára a kiadvány fontos alapkönyv.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. Bp. 1993. 163 p. Argumentum Kiadó. (Irodalomtörténeti füzetek 132.)

Az a kislétszámú drámakutató csoport, mely másfél évtizeddel ezelőtt az MTA Irodalomtudományi Intézete 18. századi osztálya keretében elindította a magyarországi iskolai színjátszás emlékeinek összegyűjtését és (egyelőre) a magyar nyelvű szövegek kiadását, méltán büszke lehet az eddig elért eredményekre. Napvilágot látott a jezsuita, a protestáns, a ferences, a minorita, a pálos és más kevésbé jelentős szerzetesrendek, a kispapi szemináriumok, királyi tanintézmények színjátszási adatait tartalmazó forráskiadvány öt kötete több ezer adattal. Nyomtatásban megjelent 50 protestáns, 20 minorita, 16 jezsuita magyar nyelvű iskoladráma szövege. A kiadónál várja megjelentetését a jezsuita kötetnek második, 36 drámaszöveget és egy csomó nyomtatott programot tartalmazó része, a piarista iskoladramák forrásgyűjteménye. Előrehadott állapotban vannak, s a közeljövőben nyomdába kerülhetnek a ferences és piarista drámakötetek. Az iskolajátékok irodalom-, színház-, művelődéstörténeti szintézisét előkészítő kismonográfiák közül Kilián Istvánnak *A minorita színjáték a XVIII. században* (Bp. 1992. 249.) című tanulmánya után napvilágot látott Pintér Márta Zsuzsanna tollából a ferences iskolai színjátszást bemutató könyv. Hasonló monografikus tanulmányok készülnek a protestáns és a piarista iskoladramákról.

Pintér Márta Zsuzsanna évek óta foglalkozik a ferences színjátszással. Már 1984-ben egy passiójáték szövegének publikálásával 10-re szaporította az addig nyomtatásban megjelent csiksomlyói iskoladramák számát. Folyóiratokban, kiadványokban dolgozatai jelentek meg a témából. 1992-ben *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig c.* kiadványban 132 adatot tett közzé a ferences színjátszásról. Jelenleg a 18. századi magyar nyelvű ferences színjátékok sajtó alá rendezésének munkájával foglalatoskodik. Nehéz lenne az anyagban járatosabb személyt találni, aki hozzáértőbben tudna tájékoztatni a ferences színjátszásról.

Bevezetésként tömör tájékoztatást ad a ferences rend magyarországi történetéről, a rend iskoláiról. Rendet teremt az eddigi zűrzavarban, kibogozza a rend különféle ágazatainak eddig oly bonyolultnak tetsző összefonódottságát, többek között azzal, hogy nem beszél a bosnyák barátokkal folyó harcokról. Világosan láttatja az iskolai színjátszásban szerepet játszó két ág, az obszerváns ferencesek és a konventuális minoriták történetét, kapcsolatuk alakulását. Az iskolázásban is számos eddigi félreértést, tévedést igazít ki, új adatokkal is gazdagítja iskolatörténetünket.

A ferences színjátszás előzményeként vizsgálja a 13. századtól kezdődően kialakult drámai laudákat, dramatikusan prédikációkat, a bibliai történeten alapuló misztériumjátékokat (a passió egyik alfaját), melyekben megtaláljuk az apokrif evangéliumok történeteit, alakjait. Vizsgálja, hogy szövődnek a passiókban a moralitásnak a megdicsőített erényeket és a bűnöket szerepeltető elemei.

Magyarországon Temesvári Pelbárt és Laskai szentbeszédeiben találunk dramatikusan prédikációkat. A csíksomlyói passiók archaikus rétegei visszavezethetők a 17. század közepéig. A betlehemes játékoknak is régi gyökerei vannak. Nem nevezném azonban dramatikusan szokásnak a temetési szertartások verses dialógusait. A dialógus-formát a legkülönbözőbb műfajú alkotásokban megtaláljuk. Rákóczi György Geleji Katon Istvánnak gyónt egy pasquillusban (RMKT XVII. 221–230.) dialógus formában. Ugyanígy szól Gyirwa Vencelnék *Cristvs Vrvnknak Szent Peterrel valo beszélgetese* (kiad. uo. 269–288.). A 17. században több hitvitázó munkát írtak dialógusokban. A halottbúcsúztatók dialógizált változatai nem tartoznak a színjátszás körébe.

A magyarországi ferences iskolai színjátékok lehelyeinek ismertetése után Pintér Márta Zsuzsanna számszerű áttekintést nyújt a ferencesek ilyen irányú tevékenységéről. 137 adatból 71 magyar, 35 latin, 12 magyar–latin, 1 magyar–latin–horvát, 1–1 német illetőleg horvát nyelvű előadásról tudósít. (17 esetben nem lehetett megállapítani az előadás nyelvét). Összesen 104 drámaszöveget ismer. Ebből eredeti ferences szöveg 89 (a többi 15 jezsuita, piarista iskolákban is játszott darab). A 89 ferences szövegből 54 magyar, 13 latin, 12 magyar–latin nyelvű. Legtöbb előadás volt Csíksomlyón (99!). Utána Körmöcbánya (11), Szabadka (10), Szombathely (4) következik.

Minthogy a két 17. századi, valószínűleg ferences eredetű drámaszöveg (*Filius prodigus* – 1640 körül; *Jesu filij Mariae* – 1650–1660 körül) iskolai előadása nem bizonyos, a ferences színjátszás legkorábbi adatai 1721-től követhetők nyomon Csíksomlyón, ahol ettől kezdve az iskolai színjátszás rendszeressé válik. Elsősorban nagypénteken (51 előadás volt, ebből 41 passiójáték) és a pünkösdi búcsú alkalmával (9 előadás). Játszottak szentek ünnepnapján, iskolai ünnepélyeken, vizsgákon. Többször adtak elő bibliai drámát. A 18. század második felében Csíksomlyón is játszottak farsang végén egy komédiát. 1780 tájtól érzékelhető a ferences színjátszás elvilágiasodása Csíksomlyón. 1780 pünkösdi szombatján a jezsuita Kovács Pál latinból fordított darabját a *Zápolya János és Bebek Imrét* adják elő. A fordító Szentes Reginald magyarítja a szintén jezsuita Jacob Masen darabját, a *Rusticus imperans* vígjátékot, és 1780. június 13-án eljásztatja. A 18. századból fennmaradt, időponthoz nem köthető színre vitt magyar (*Tragédia János Zsigmondról*, Nikápoly ostromáról) és idegen tárgyú (*Brutus és Caesar*, *Cyrus*, *Tiui clementia*) történeti drámák, egy pásztor-dráma előadása azt mutatja, hogy a vallásos témákkal szemben „a század utolsó harmadában a világi darabok kerültek túlsúlyba”, ahogyan ez tapasztalható a protestáns színjátszásban és más katolikus rendező iskoláiban.

Természetesen Pintér Márta Zsuzsanna nemcsak a Csíksomlyón folyó színjátszással foglalkozik, hanem a többi ferences iskola színjátékaival is. Vizsgálja az előadások körülményeit, a színre vitel alkalmait, hogy hol és hogyan játszottak. A színpad felszereléséről, a jelmezekről kevés adat maradt fenn. A rendezői utasításokból és magukból a szövegekből azonban sok érdekes dolgot kiolvas a színészi játékról, a scenikáról, a hangeffektusok, zenei betétek, az ének és tánc dramaturgiai funkciójáról.

Dicsérendő önmérséklettel ír a színjátékok műfaji megoszlásáról, annak tudatában, hogy a műfajok gyakran összerosódnak. Ennek ellenére a műfaji meghatározásaiban a tematikai szempont érvényesül, mikor a drámák két nagy csoportját, a vallásos témájú és profán témájú tagoláson belül végzi. Véleményem szerint a ferences iskolai színjátszásban sem igen beszélhetünk drámaelméleti tudatosságról, tudatos műfaji különbségtételről. Általában az alkalom határozta meg a té-

mát, és annak drámai kidolgozását nem a szerzők műfaji tájékozottsága szabta meg, az előadásokat az utókor, mi próbáljuk műfaji keretekbe kényszeríteni. Nehéz elképzelni olyan módszeres tárgyalást, melyben a téma, műfaj, alkalom nem mosódik össze. Ez történik Pintér Márta Zsuzsanna esetében is.

Könyvének egyik részében 89 eredeti ferences szövegről beszél. Az eredetiség meghatározása azonban nehéz feladat, a mai eredetiség fogalom a 18. században nem használható, de nem is vártak el ilyesmit egy drámaszerző-rendezőtől sem. A legtöbb ferences dráma összeszerkesztés eredménye vagy átdolgozás, fordítás. A csíksomlyói misztériumjátékok forrása a Biblia. Nem állapítható meg, hogy a szerző maga szedte-e össze az anyagot, vagy egy régebbi darabból merített ihletet, az átvett részeket megtoldva néhány új jelenettel, melyet esetleg szintén egy másik drámából emelt át.

A bibliai és a profán tárgyú darabok forrása több esetben jezsuita, kisebb mértékben piarista dráma volt.

Pintér Márta Zsuzsanna 27 ferences drámaíró-rendezőt ismer. Akadtak köztük világi magiszterek is.

A nézőközönséget, pártfogókat illetőleg a legtöbb adat Csíksomlyóról maradt fenn. Bár voltak szűk körnek, a tanulóifjúságnak szánt előadások, Csíksomlyón a diákok a 18. században több száz, sőt több ezer néző előtt játszottak. A János Zsigmondnak ellenálló székelyeket segítő csodatévő Mária-szobor már a 16. század végén kegyhellyé avatta a csíksomlyói kolostort, melynek templomában őrizték Szűz Mária szobrát, melyhez nemcsak a közeli helyekről, de a messzi vidékekről, Modvából is özönlöttek a zarándokok a híres pünkösdi búcsúkor és Mária ünnepnapjain. 1740 táján építettek deszkaszínt az iskola mellé. A zarándokok előttrt rendezték az előadásokat. Vagy a szabadban: az udvaron, a Kálvária dombon. Adatok vannak arról, hogy a nézők mennyire együttéreztek a cselekménnyel. Ahogy megtörtént egy keresztútjárás alkalmával, hogy a nézők elkergették felháborodásukban a Krisztust kínzó katonákat, „gyakori lehetett a közbekiabálás, a füttyülés (pl. ha Júdas jelent meg a színpadon), s a nézők valószínűleg együtt sírtak Máriával” (81. l.)

A könyv utolsó fejezete néhány ferences színjáratot mutat be. Kár, hogy a teljes anyagot ismerő szerző a rövid betekintést „elsősorban a már kia-

dott”, a régebbi sajtó alá rendezőktől legjobbnak tartott szövegek alapján nyújtja. Ismerteti az 1767. évi passiót, egyes szép részleteinél idézve más évek szenvedéstörténeteinek hasonló lírai passzusaiából. Nem látjuk azonban tisztán magunk előtt a túlságosan szemelvényesen, tömören említett darabokat. (Az 1762-, 1753-, 1746-, 1765-, 1775-, és 1752-es passiókból idéz és említ szép, érdekes mozzanatokot.) A profán tárgyú két történeti, egy társadalmi, a töredékes farsangi és a pásztorjáték ismertetése is szűkre szabott. Sajnáljuk, hogy a területi korlátok ennyire megkötötték a szerző kezét. Másrészt viszont annál nagyobb érdeklődéssel, felcsigázott kíváncsisággal várjuk az eddig ismeretlen ferences színjátékok szövegének publikálását.

VARGA IMRE

Az iskolai színjáték és a népi dramatikushagyományok. Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna – KILIÁN István. Ethnica. Debrecen, 1993. 204 p.

1991 októberében került sor – az MTA Irodalomtudományi Intézete 18. századi osztályának, a Magyar Színházi Intézetnek, az ELTE Tanárképző Főiskolai Kara Magyar Irodalmi Tanszékének és a Dobó István Vármúzeumnak a szervezésében – a második noszvajai iskoladráma-konferenciára. A konferencia anyaga 1993-ban kötetbe gyűjtve is megjelent, Pintér Márta Zsuzsanna és Kilián István szerkesztésében. A kötet, az előszót jegyző Hopp Lajos megfogalmazása szerint, arra keresi a választ, hogy „milyen helyet foglalt el a magyarországi iskolai színjáték az egymást váltó korok társadalmának és művelődéstörténetének európai összefüggéseiben, illetve mennyire tisztázódott fejlődéstörténeti szerepe a magyar nyelvű világi színjátszás és nemzeti drámairodalom kibontakozásában” (5).

Kilián István az iskoladráma-kutatás feladatainak szenteli bevezető tanulmányát. Azt az álláspontot erősíti meg, amely szerint „a XVII–XVIII. századi magyar drámatörténet értékeinek teljes feltáráshoz komplex módszerekre van szükségünk, azaz a színházi előadást érintő művészeti ágak minden kutatójának fel kell a területet mérni” (7). Ez azért is fontos, mert valószínű, hogy „az aprólékos feldolgozás után, újabb kategóriákat is lehetne találni” az iskolai színjátékok rendszerezésére (10).

A kötet hozadéka éppen a feltett kérdések és a megfogalmazott válaszok sokféleségében ragadható meg.

Pintér Márta Zsuzsanna az utóbbi időben előkerült 17–18. századi kéziratok poétikai jegyzetekben fellelhető, rövidebb-hosszabb terjedelmű drámaelméleti fejezeteket veszi szemügyre, megállapítva, hogy ezek „viszonylag ritkán tanúskodnak a friss, kortársi irodalom ismeretéről” (18). Knapp Éva és Tüskés Gábor Esterházy Pálnak és az iskolai színjátszásnak a kapcsolatait méri fel, fülönös figyelemmel Esterháznak az iskolai színjátszást folyamatosan támogató tevékenységére, valamint a Nagyszombatban és Sopronban „közel száz éven át folyamatosan tekinthető” alapítványi színelőadásokra (27). Sepsi Andrea a közjáték műfaji jellemzőinek megragadására törekedve a főjáték és a közjáték dramaturgiai összefüggését tételezi; ennek tényezői szerint: „a tartalmi-eszmei-logikai kapcsolat, az esetleges azonos szereplők előfordulása a fődarabban és a közjátékban, a közjáték gyakori felvonásközi helye és néhány közjáték komoly témája” (54). Kiss Katalin Plautus *Motellariájának* a 18. század második feléből ismert változatait mérlegeli, s jut arra a megállapításra, hogy a legkorábbi magyar Plautus-fordítás „egyenben az első Molière-fordítás is”, amennyiben „Plautus és Molière legsikerültebb fordulatait” ötvözi (64). Berecz Ágnes a minorita iskoladramák értékorientációs elemzésére tesz kísérletet.

A következő tanulmánycsoport szerzői egyes darabokat ismertetnek, illetve elemeznek: Tóth Péter az 1699 és 1703 között készült, cselekményével és megírásának módjával a korabeli művek közül kimagasló, *Colloquium* című, hitvaszerű iskoladramát; János István a *Thetis és Lyaeus* című vetélkedést, amelynek 1739. évi előadásáról újonnan előkerült szöveg tanúskodik; Demeter Júlia Nagy Györgynek a theatrum mundi sajátosságaival jellemezhető két darabját, amelyek „a 18. század Csonkai legérdekesebb, legegységibb” drámaíróját sejtetik (87); Várhelyi Ilona az *Evander és Alcimna* című pásztorjáték 1795-ből fennmaradt szövegét. Ludányi Mária a kolozsvári Unitárius Kollégiumban a 18. század utolsó negyedében újáteremtődő nyilvános játékok közül a „Tündéres játék” tündér motívumát, Vizi Mária egy 18. századi szlovák nyelvű betlehemesnek és a gyöngyösi pásztorismének a kapcsolatát vizsgálja.

Szabó Ferenc S. J. arra a szerepre hívja fel a figyelmet Jean-Marie Valentin monográfiái nyomán, amelyet a jezsuiták kiképzésében és apostolkodásában Szent Ignác Lelkigyakorlati töltenek be; amint a szerző hangsúlyozza: „Szent Ignác általában ajánlja az elmélkedés elején a helyzetképalkotást: egyrészt, hogy figyelmünket rögzítsük (pl. egy evangéliumi jelenet szemlélve), másrészt, hogy próbáljunk valóban jelen lenni az eseménynél (pl. Jézus születésénél), mintegy részt venni az üdvösség drámájában” (123). Szilágyi András a „soproni jezsuita színpadképek” kapcsán a barokk hősi ideál képi megjelenítésének változatait értelmezi. Varga Imre a magyarországi iskolai színjátszás elvilágiasodásának a folyamatát vizsgálva megállapítja, hogy a 17. század közepe táján „ittott megjelenő közjátéki mozzanatok, majd a farsangi előadások” után „a mulattatás, a szórakoztatás csak a 18. század közepe táján, a 18. század második felében válik érzékelhető szándékká” (138). Kerényi Ferenc az iskolai színjátszásnak a magyar hivatásos színészetre gyakorolt hatásáról értekezik, megrajzolva „néhány színjátékelem fejlődés-vonalát” (143).

Balázs Géza egy 1796. évi iskoladramának, Nagy István *Lakodalmi játékának* a folklórlingvisztikai elemzését végzi el, „a cselekmény funkciójával” összhangban álló két fő nyelvi pillérre mutatva rá: az egymással szembeállított „művelt, kollégiumi” nyelvre és a népnyelvre (154). Szabó Péter az erdélyi fejedelmek menyegzőinek dramaturgiáját tárja fel. Kríza Ildikó azt vizsgálja, mennyire élt Horváth Ádám *A tétényi leány* című, a közköltészetből merítő vígjátékában „a néphagyomány adottságaival, és vált műve újabb támponttá az alakuló színhagyományban” (170). Barabás László a székely Sövidék farsangbúcsúztató játékeit mutatja be, mintegy példázva azt, hogy „létezett egy olyan szintű és belső fejlődésű színjátéktípus, amely elsősorban a népi halottsiratás és búcsúztatás paródiája” (188). Végül Zsók Béla a Hunyad vármegyébe telepedett bukovinai székelyek karácsonyi katonajátékának szövegváltozatait ismerteti.

Kerényi Ferenc a kötetben szereplő tanulmányát a következő megállapítással zárja: „noha az egyes színjátékelemek ismert hagyományteremtő befolyásáról ismereteink nem egyenletesek, sőt helyenként csak a hipotézis és a szakszerű kérdés szintjéig jutottunk el, kétségkívül a magyar

művelődéstörténet egyik fővonulatáról van szó” (148). Ez a megállapítás az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok kérdéseivel foglalkozó kötet egészének további kutatásokra ösztönző végkövetkeztetése is lehetne.

MÓZES HUBA

Rejtő István: Mikszáthiáda. — Cikk, tanulmányok. Budapest, 1992. 384 p. — (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 20. [95])

Huszonkét kötetet jegyzett Rejtő István Mikszáth Kálmán műveinek kritikai kiadásából. Elsősorban az 1882–1890 közötti évek novelláit és publicisztikáját gondozta, szerkesztette. E filológiai-textológiai munkásságból keletkezett a Mikszáthiáda. Egyben kívánta látni a szerző évtizedeket átfordító tevékenységének eredményét.

Mint a gyűjtemény lelőhely-mutatója jelzi, néhány nagyobb tanulmánytól eltekintve, a legtöbb írás a kritikai kiadás kötetének keletkezéstörténeti jegyzete. S az e kiadásokra szükségszerűen jellemző szűkszavúságon sem változtatott Rejtő István, mikor az önálló kötetbe emelte őket. Csak hogy míg a Mikszáth kritikai kötetek jegyzetparátusa az író elbeszéléséhez, karcolatához, tárcájához természetesen rendeződik mellé, adatszerűen eligazító, tájékoztató jelleggel, e gyűjtemény viszont hiányérzetet támaszt, mert a szövegközlés jegyzetét a szöveg nélkül olvassuk.

De ha ki is szakította a szerző eredeti helyükről a jegyzeteket, egymásután való olvasásuk mégis jelent számunkra valami többletet, ami végül igazolja az együttes kiadásukat. A Mikszáthiáda újra felhívja a figyelmünket arra, hogy a napi sajtó szorításában dolgozó író milyen sokféle forrásból dolgozott. A keletkezéstörténeti írásokból láthatjuk, miképp alakul ki Mikszáth kezén, válik élővé, kerek történeté a história, az adoma, az olvasmány, a saját megfigyelés a mindennapi élet és a politika mindennapjaiból.

Bővebben kifejtett, noha ugyancsak a kritikai kiadás jegyzete, Mikszáth sokat vitatott *Jókai Mór élete és kora* című életrajzi regénye létrejöttének és forrásainak, sőt a mű fogadtatásának részletes bemutatása is, ami túlmege a kritikai kiadás szükségelte eligazításon. Izgalmas vezető e nem hibátlan műhöz, bár azóta sem készült sokkal jobb Jókai megértéséhez.

Önálló tanulmányként jelent meg először *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regény genezisének története. Egy kuriózum jellegű napihír adott indítást Mikszáthnak a benne forró dzsentribírálat megírására. A mű folytatásokban jelent meg. Rejtő pedig gondosan föltárja, hogy az író kezdetben még egyáltalán nem tisztázta önmagában a regény teljes karakterét, ilyképpen végső formáját csak a kötetben való megjelenéskor kapta meg a mű.

Mindent egybevetve, ha első pillanatban némi kétségekkel is kezdtük lapozni a kötetet, az elmélyült olvasás meghozta a fölismerést, minden kifogás ellenére is azt véljük, mennyi továbbgondolásra való témát kínál a szerző így, összeszedett írásának egészével Mikszáth-kutató utódainak!

NEMESKÉRI ERIKA

Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 638.

Az orosz irodalom és tudományosság bécsi visszhangjának bibliográfiai felmérése után került sor a „polonica”- és „ruthenica”-anyag bécsi recepciójának bibliográfiai regisztrálására. Az 1805–1848 közötti periódust öleli föl a gyűjtés (a záró évszám vitathatatlan, a kezdő évszám vitatható), amely — a belső címlap tanúbizonyosága szerint — a folyóiratokon kívül az almanachokat is bevonja a gyűjtés körébe, és végső célul az alcímként jelölt „kísérlet” demonstrálására vállalkozik: *Versuch einer kritischen Bestandaufnahme der Beiträge über Galizien, die Bukowina und das polnische Geistesleben insgesamt*. Már az alcím jelzi az anyag sokszempontú heterogenitását. Ha az államjogi szempontot érvényesítjük: a Lengyelországot felosztó három hatalom (Habsburg Monarchia, Poroszország, Oroszország) „szellemi életében” számottevő szerephez jutó „slavicá”-ról van szó; ha tekintettel vagyunk egy, ebben a korban virtuális, Lengyelország létére, akkor egy soknemzetiségű állam kulturális helyzetéről beszélhetünk (a kifejezetten lengyel mellett ukrán, ruszin, litván, kasub, német műveket, személyiségeket emlegethetnénk); továbbá: erősen kétséges, hogy a „judaica” nemzetiségi avagy vallási hovatartozást jelöl ebben a korban.

Mindezekkel a problémákkal a bibliográfiát összeállító Gertrude Marinelli-König is tisztában van, miként a kötet elé írt tájékoztató írása tanúsítja. Talán csak egy tényezőt lehetett volna erőteljesebben hangsúlyozni: a nyelvi nacionalizmus első időszakáról van szó, a „polonus”-tudatba ekkor még beleélheti magát az ukránul (ruszinul) vagy a németül beszélő – író szerző is, nem is szólva a litvánokról. Más számított ekkor a szépirodalom nyelvének, más a tudományának (a latin nyelv még nem halt el teljesen ebben a korban), bizonyos társadalmi körökben más volt (a német vagy a francia) a presztízsnyelv.

Az átnézett folyóiratok száma 49, ha az egyes folyóiratok címváltozatait is tekintetbe vesszük; ehhez Franz Sartorinak és Johann v.[on] Csaplovicsnak egy kiadványa járul. Hiányérzetünk nemigen adódik; ám, ha a belső címlap eligazítását komolyan vesszük, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című kiadványt is átnézésre-feldolgozásra méltónak tartjuk. A hírlapok-folyóiratok jegyzékében egyetlen következetlenségre bukkantunk; a *Vaterländische Blätter* évszámait: 1808–1820, viszont az *Erneuerte Vaterländische Blätter* évszámaként 1815–1820 van föltüntetve, mintha két, párhuzamosan egymás mellett futó folyóiratról lenne szó. Jóllehet már a folyóirat címeiből kitetszik, hogy az egyik a másiknak folytatása. A többi esetben ettől eltérő eljárással él a kötet összeállítója. Ugyancsak feltűnő, hogy a keves számban előforduló magyar személynevekben mennyi a hiba, míg a szláv tulajdonneveket hibátlanul, minden esetben a mellékjeleket jól feltüntetve közli a kötet. Nyilvánvaló, hogy a Teleki és Telecki ugyanazt a családot jelöli (Teleki a helyes névírás), a 321. lapon Szechényinek írt Széchényi ugyanaz a Széchényi Ferenc (a Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtára megalapítója), aki a 324. lapon szerepel, ugyanaz az 505. lapon található *Széchény* (itt viszont Festeticsnek van Festetics írva). Amennyiben az eredeti lelőhelyen rossz a névírás, a valamennyi névalakot feltüntető névmutatóban kellett volna erre utalni. Nem hiszem, hogy Bécsben nem találhatott volna a kiadó olyan magyarul olvasó szakembert, aki a korrektúrában kisegítette volna a szlavista szerzőnőt.

A kötet az apró és még szaporítható hibák ellenére rendkívül hasznos, jó áttekintést ad arról, mit

ismerhetett meg közvetlenül a bécsi olvasó a lengyel(országi) irodalmi-kulturális anyagból. Annál is inkább fontos ez, mivel a „lengyel” tényező rendkívüli jelentőséghez jut a Vormärzben, és nemcsak a bécsi, hanem a magyar vagy a cseh olvasó is sokat merített a bécsi folyóiratokból.

FRIED ISTVÁN

Die Wiener Tageszeitungen. Eine Dokumentation. Bd. 3: 1918–1938. Hrsg. Gabriele MELISCHEK, Josef SEETHALER. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1992. Peter LANG. 263. p.

Az Osztrák Tudományos Akadémia keretén belül 1991. július 1. óta működő történeti sajtódokumentációs iroda céljairól és az itt felállított adatbázis felhasználási módjairól közöltünk már beszámolót a Magyar Könyvszemle 1991. 1–2. számában. Most az ezen az adatbázison alapuló, 1911. XI. 12. és 1938. III. 11. között Bécsben megjelenő napilapok adatait tartalmazó sajtóbibliográfia is napvilágot látott.

A kötet egy öt részesre tervezett sorozat tagja, mely az 1848 és 1945 között megjelent bécsi napilapokat kívánja feltárni és a további tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tenni. A kiadvány a magyar kutatók számára is igen hasznos segítséget nyújt, hiszen egyre több az ösztöndíjas utazási lehetőség, szaporodnak az osztrák–magyar közös múltra irányuló kutatási programok, s az előzetes tájékozódást nagy mértékben segíti majd, hogy a jelentősebb bécsi könyvtárak állománya legalább a napilapok tekintetében áttekinthető lesz.

A napilap meghatározásához a szerzők Walter Schütz definícióját veszik át az Ernst Dovifat-féle *Handbuch der Publizistik* (Bd. 3. Teil 2. Berlin, 1969) c. segédkönyvből, mely szerint a napilap olyan aktuális és általános, vagyis tematikailag nem behatárolt híradást szolgáló orgánus, amely legalább hetente kétszer jelenik meg. A korszak kezdete 1918. november 12., a köztársaság alapítása, a kötet 1938. március 11-ével, az Anschluss, Ausztria német megszállásának napjával zárul.

A kötet és az adatbázis összeállítói először az adatbázis felépítését, rendszerét ismertetik, majd egy kiválasztott nap példáján – vagyis, hogy milyen lapok jelentek meg ezen a napon Bécsben –

be is mutatják az adatbázisból való lekérdezés módját.

A kötet legnagyobb részét az adott időszakban Bécsben megjelenő különböző nyelvű 125 napilap adatai teszik ki. Az egyes lapokra vonatkozó primer – tehát minden az autopszia alapján magából az újságból vett információ – (cím, a címhez tartozó kiegészítő adatok, formai adatok, periodicitás, ár, impresszum adatok, nyomda) és szekunder adatok (a lap politikai iránya, példányszáma és hasonló, általában a kiadóktól vagy más forrásokból származó információk) után a könyvtári adatok következnek. A címlista hat nagy bécsi könyvtár állománya alapján készült, tartalmazza a lap jelzetét az adott könyvtárban, valamint, hogy kötött vagy kötetlen állapotban őrzik, készült-e róla mikrofilm és az esetleges melléklapok vagy utódlapok címét. Itt jegyezzük meg, hogy aki ismeri az Országos Széchényi Könyvtár ún. szolgálati katalógusát, az ne várjon az Osztrák Nemzeti Könyvtárban hasonlóan részletes nyilvántartást, mely a hiányzó számokat egészen pontosan feltünteti. Ott minden esetben csak annyi szerepel, hogy az adott év hiányos, s ezt a bibliográfia is így veszi át. Az egyes tételeket az újságok fejlécének reprodukciója teszi egymástól jól elkülöníthetővé. Végezetül minden címhez az 1945 után megjelent szekunder irodalom felsorolása kapcsolódik.

A fűgelélekben az 1918 és 1945 között Bécsben megjelenő napilapok betűrendes mutatója következik, majd az 1918 és 1945 között indult és megszűnt lapok kronológiai táblázata, végül az 1945 után megjelent, mind egyes lapokat, mind átfogó kérdéseket tárgyaló igen részletes és kitűnően összeállított bibliográfia és a névmutató zárja.

A kötetnek van hungarika vonatkozása is, a 20-as években Bécsben megjelenő emigrációs magyar napilapok pl. *Bécsi Magyar Újság*, *Vörös Újság*, *Jövő* is szerepelnek benne. Érdeklődéssel várjuk a sorozat többi tagjának megjelenését is. Kíváncsinos lenne, hogy e fontos és hézagpótló kézikönyv minél több könyvtárban hozzáférhető legyen, hiszen összefoglaló osztrák sajtótörténet hiányában (Kurt Paupié *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959* című munkája, mely tematikailag ill. pártállás szerint kiválasztott lapokat tárgyal, is csak előmunkának tekinthető ezen a téren) jelenleg ez a korszak legteljesebb bibliográfiai feldolgozása.

RÓZSA MÁRIA

Dokumenta Pragensia. Číslo X/1–2. Sestavili: VÁCLAV LEDVINKA, JIŘÍ PEŠEK. Praha, 1990 [1992] Archiv hlavního města Prahy. 536 p.

„*Előmunkálatok a prágai könyves kultúra történetének megírásához*” – adhatnánk alcímül a visszaadatáltan megjelent két kötetnek. Valóban, a 35 tanulmány közül számos olyan igénnyel készült, hogy nem csupán a szűkebb témakör legújabb kutatási eredményét jelenti, hanem a megelőző szakirodalom módszeres összefoglalása is.

Ivan Hlaváček a prágai könyvkiadásnak és könyvterjesztésnek a könyvnyomtatás feltalálása előtti történetét pontosan ilyen módszeresen dolgozta fel: a prágai egyházi hierarchia, annak könyv-szükséglete, a prágai kulturális intézmények fejlődése, majd a könyv- és könyvtár a prágai társadalom életében témaköröket nem elkülönített alfejezetek köré csoportosította, s azokat a tényeknek az összefoglalását sem, amelyek a másoló műhelyek tevékenységét, a társadalom egyes csoportjainak könyvgyűjtési, olvasási szokásait, illetve az egyes intézmények könyvvel kapcsolatos tevékenységét dokumentálják. Hlaváček külön kitér a könyvimport kérdésére, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem huszitizmus előtti és utáni különbségeire. Dolgozatának második része már a mai cseh humán-tudományszervezésben kiemelkedő Hlaváček professzort mutatja be, hiszen a középkori könyvanyag katalogizálási problémáit mutatja be mind szakmai, mind szervezési oldalról.

Az azt követő írások ezt az összetett képet árnyalják egyes részeredmények felmutatásával. Az első csehországi bencés rendház a Szent György kolostor volt (973-tól). Az itt működő scriptorium történetének egy-egy fejezetét írta meg Václav Plocek, illetve Zdeňka Hledíková. Mindkét tanulmány a műhely fénykorából, a 14. század első évtizedeiből származó kéziratokat vizsgál. Plocek a zenei kéziratok európai mintáit próbálja kinyomozni, s itáliai, salzburgi és szászországi párhuzamokat fedez fel: Hledíková pedig 17, ez időből származó (Kunigunda apátnő ideje) szerkönyvet tett kutatása tárgyául, s arra az eredményre jutott, hogy létezett egy kolostori másolóiskola, amely a domonkosokkal, illetve a kanonok-kollégiummal együttműködve dolgozott. A 17-ből 16 kódex két kéz írása, de a scriptorok személyét nem tudta azonosítani. Tartalmilag is érdekesek e kódexek, hiszen a legrégebb cseh zsolttárparafrazis is egyikükben található. E tanulmányokat Jiří Pražák munkahipo-

tézise követi, amely szerint a Sztrahovon is működött egy másolóműhely a 13. században. A premontrai rendházban való másolásra utaló jeleket talált ugyanis 7 (de talán 10) kódexben.

Karel Stejskal a Cseh Nemzeti Könyvtár illuminált kódexek művészettörténeti tanulságait összegzi, de részletesen a IV. Vencel Bibliáját illumináló mester munkáival, illetve a sedletzi kolostor 13. századi Breviáriumával foglalkozik.

Jakub Vitovský tanulmánya ismét az összefoglaló munkák sorába tartozik. A brünni és a prágai 14. századi könyvkötő műhelyek párhuzamos története ez, amelyből megtudhatjuk, hogy a nagyobb múltú brünni udvari műhelyből (Vitus prépost környezete) az egyes mesterek miként jutottak el Prágába, ott is hagyományt teremtve.

Fontos kérdés, hogy az egyetem, amely könyvhasználó, de egyben könyvkiadó hely is, mikortól számít ténylegesen könyvfogyasztónak? A prágai egyetem a 14–15. században létezett könyvtárak történetének tükrében próbál e kérdésre választ találni Michal Svatoš összefoglaló írásában. Az első könyvjegyzék az alapító Károly könyvtárára – amelyet a „Károly Kollégium”-ra hagyományoz – a 14. század 70-es éveiből való. Ez a 200 kötet kezdetben csak a professzorok számára volt hozzáférhető, de a 15. század folyamán már a diákok is jogot nyertek a használatára. Vencel király „Mesterkollégium”-ának és a „Mindszentek Kollégium”-nak is volt külön gyűjteménye, de részben a használat korlátozása, részben az oktatás módja (lectura) nem engedte, hogy az oktatási-tanulási folyamat szerves része lehessen a könyvhasználat. Ez majd csak az olcsó nyomtatott könyv elterjedésével valósul meg, s nem előbb a 16. század első harmadánál.

Ahogy a könyvkötő műhelyek tekintetében Brünn járt Prága előtt, úgy a csehországi nyomdászat szempontjából Pilzen előzte meg. Míg Pilzenben már 1468-ban működött nyomda, addig a szakirodalmi hagyomány szerint Prágában csak 1487-ben jelent meg az első nyomtatott könyv. Antonin Kostlan mostani tanulmánya kettő, 1479-ben feltehetően Prágában megjelent könyv keletkezéstörténetét mutatja be (példányt ő sem talált). Adatai szerint az 1478-ban Prágába költözött bíboros érsek (előtte Pilzenben volt az udvara) a nyomdát is magával vitte, s az első kiadványok a „Missale Ecclesiae Pragensis” és egy „Agenda Pragensis” voltak. A nyomdász, egy bizonyos „Johannes”, felte-

hetően azonos Johann Kamp-pal, aki ezután mehetett Speierbe a Drach-műhelybe tudását pallérozni, s 1499-ben tért vissza Prágába.

A kötet legterjedelmesebb írása Jiří Pesek és Bedriska Wizdálková munkája: „*Id. és ifj. Johann Jičinský nyomdái (1563–1590)*” A szisztematikusan levéltári kutatás eredménye a részletes életrajzok, a termékjegyzékek, a hagyatéki inventáriumok, a nyomdai felszerelések leltárai. A nyomda is műhelyként működött ugyan, de több korszakában fuzionált a legnagyobb, Georg Nigrinus-éval. Id. Johann Jičinský 1562-ben lett prágai polgár, 1563–1568-ig 7 könyvet adott ki, s 1570-ben halt meg. Az ifj. Johann Jičinský gyámja Georg Nigrinus lett, aki átvette a nyomdát, amíg az ifjú tanulmányainak szentelte idejét Prágában (1571-ben immatrikulál). A nyomdát 1586-ban veszi vissza saját kezelésbe, s rögtön újabb 7 könyvet ad ki. Fiatalon, 1590-ben halt meg, özvegyét és fiát ismét csak Nigrinus gyámolítja, s a nyomdát is ő veszi át. A Filoxen Jičinský-nyomda profílja a lutheránus szellemiségű kiadványok (énekeskönyvek, iskolai könyvek) voltak.

Az előbb említett Georg Nigrinus spanyol nyelvű kiadványairól szól Jaroslava Kašparová írása. Nigrinus összesen mintegy 600 kiadványt jelentetett meg, ebből csupán néhány spanyol nyelvű. Érdekessége a dolognak inkább abban áll, hogy e kiadványok keletkezéstörténete kapcsán megismerhetjük egy 16. századi humanista diplomata, Juan de Borja kulturmissziós tevékenységét. Ő maga is szerző, Nigrinus kiadja egy emblémás-könyvét (*Espesas morales*), de közvetíti a spanyol politika igazolásául írott történeti munkákat (pl. Pedro Cornejos: *Historia de las civiles guerrass y rebellion de Flandres*), s ugyanígy spanyol zeneelméleti műveket is (pl. Mateo Flecha: *Libro de musica de puncto*).

Petr Daněk az 1620 előtti prágai zenei nyomtatványok kiadástörténetét írta meg e kötetben. A cseh liturgikus könyveket, az egyházi és a világi zenei műveket főként külföldön nyomták. A prágai nyomdák csak, a 16. század utolsó évtizedeiben kapcsolódtak be e tevékenységbe. A vokálpolifoniai munkák azonban csaknem kivétel nélkül Prágában jelentek meg. Az első ilyen Mikuláš Konáč munkája (1525), majd Jiří Nicolaus zeneiskolája körül keletkezett egy kiadványkör az 1560–70-es években. 1570-től csaknem valamennyi ilyen nyomtatvány Georg Nigrinus műhelyéből került

ki, s ő nyomtatta a császári udvar igényelte zenei könyveket is.

Úgy tűnik, hogy a Fehérhegy előtti időkben a megrendelésen és a patronátság-rendszeren keresztül érvényesült a könyvkiadás és a könyvkereskedelem kontrollja Csehországban, s részben a megrendelők és patronusok vették át a könyvterjesztők szerepét – hangzik Jaroslav Pánek, a prágai könyvkereskedelem történetét összefoglaló tanulmányának konklúziója. A tanulmány forrásanyaga: a Rosenberg család, az olmützi püspökök, Cseh- és Morvaország főpapjainak könyvrendelése és a hozzájuk tartozó számlák. Nagy tételben vásároltak elsősorban iskolai könyveket, katekizmusokat, szerkönyveket, diétai határozatokat, polemikus iratokat. Az iratanyag bepillantást enged abba is, milyen formában terjesztették ezeket, mert az említettek gondoskodtak a célzott terjesztésről is.

Bohumil Nuska tanulmányának alapkérdése: mikor, milyen gyakorlati tevékenység kötődött az egyes könyves szakmák elnevezéséhez? A 14. században a könyvkötők már céhbe tömörültek, de nemcsak könyvkötéssel, hanem kereskedelemmel is foglalkoztak. A 16. században különül majd el véglegesen e két szakma. A prágai könyvkiadás nagyon kevés kiadói kötetést vagy kiadói kolligátumot ismer. Ferdinánd király 1547-es, a prágai könyvnyomtatást betiltó rendelete a Nürnberg, Majna Frankfurt, Lipcse-orientált kereskedelem megerősödését, illetve a könyvkötő műhelyek elszaporodását hozta magával. Csehországon belül pedig kialakult a munkamegosztás a vidéki kiadók s a prágai kötők, kereskedők között.

A Documenta Pragensia X/2. kötete a Fehérhegytől az első Világháborúig tartó időszak könyves története. Alena Richterová a raudnitzzi Lobkowitz család levéltárában lévő könyvszámlákat vizsgálta (1673–1900), s a család szerepét, melyet a prágai könyvkiadás és kereskedelem történetében töltött be, mind nagyvásárló s patronus. A 18. század végéig nem volt favorizált nyomdász vagy kereskedő család, de a 19. században szinte kizárólag a Franz Topic céggel dolgoztattak.

Věra Smolová-Kropáčová a rézmetsző, könyvkereskedő prágai tanácsos Kaspar Zacharias Wussin (1664–1748) tevékenységét mutatja be, kitekin-téssel arra a tevékenységre, melyet a család folytatott Wussin halála után. Jaroslava Hoffmannová a prágai „hivatalos nyomdászat” jelenségét mutatja

be: a kancellária és a törvényhozó szervek privilegizált nyomdászainak helyzetét, e helyzet előnyeit és korlátait mutatja be 1492-től a 19. század végéig kevésbé alapos tanulmányban.

Zdenek Šimečeknek a 18. századi prágai könyvkereskedelem „egyes kérdéseiről” írt tanulmánya a szerény cím mellett nagyon alapos, s valóban fontos kérdéseket vet fel s válaszol meg. Bemutatja azt a szerepet, amelyet a könyvkereskedő játszott az egyre szélesedő olvasóréteg ízlésének formálásában. Ez a kereskedő réteg, amely a Monarchia előnyeit kihasználva az észak-németországi könyvtér és Birodalmon belüli közvetítőjévé tudott válni, a prágai könyvkiadást a nemzetközi forgalomba tudta kapcsolni. Legerősebb kapcsolataik a lipcsei és a bécsi kereskedőkkel voltak, Nürnberg korábbi domináns hatása viszonylag meggyengült.

Jiří Pokorný, aki a prágai polgárság 18. századi olvasmányműveltségéről már több fontos tanulmányt írt, most a cseh könyvkultúra egyik első teoretikusát, a jezsuita Antonín Koniaszt és műveit mutatja be. Konias a 18. század első harmadában megjelent írásaiban egy olyan programot ír le, amely részletezi a könyvnek az ember életében, formálódásában, s persze formálásában betöltendő szerepét.

Valtentin Urfus az újkori szerzői jog Monarchia-beli történetét írta meg. Az angliai 1709-es copyright-törvény után a szerzői jog sok országban viták tárgya lesz. A Monarchián belül az 1755. február 11-i udvari pátens az első szabályozó jellegű rendelet (ez az egyes tudományos művek utánnymosását szabályozza). Az 1846. október 19-i pátens már 30 évre copyright-ot ad a szerzőknek, s ez örökölhető is. A század végére, a 1893. április 26-i, illetve az 1895. december 26-i törvénnyel kerül a Monarchia szinkronba az európai törvénykezéssel.

A cseh nemzeti mozgalmak és a könyvkiadás és könyvkereskedelem 19. századi történetéről több tanulmány szól: Wendel Matthias Krammer nyomdája a cseh nyelvújítási, nyelvpolási mozgalmak és a cseh irodalom pártolásának egyik központja a 18–19. század fordulóján. A nyomda és a „Ceská expedice” című lap történetét mutatja be Jan Novotný. A cseh nemzeti öntudat fejlődésében nagy szerepet játszott Tadeas Hajek 1541-ben megjelent krónikájának 35 füzetben, folytatásokban való kiadása. A bécsi Schönfeld-nyomdának a cseh nemzeti mozgalmakat segítő tevékenységét elemzi e pél-

da alapján Jaroslav Kolár. Frantisek Černý pedig a Bohumil Haase-kiadó (Prága) és a hazai patrióta közönség kapcsolatát elemzi egy olyan általános kép keretében, amely a cseh nyelvű színházi irodalom prágai megjelenését mutatja be. A Királyi Cseh Tudományos Társaság kiadványterjesztési politikája (1884–1914) is csatlakozott a nemzeti törekvésekhez. E tevékenységükről Karel Šindelář írt tanulmányt. Stanislav Balik pedig a 631 füzetben 1881–1908-ig megjelent cseh enciklopédia kiadástörténetét vázolja.

A 19. századi ipari fejlődés és a nyomdai par, a korszak nyomdai problémái a témája Zdeněk Míka, Otto Smrček, Milan Moškoř és Hana Svatošová tanulmányainak.

Pravoslav Kneidl és Eva Rysavá egy hazánkban még nem kutatott [ha egyáltalán létező] nyomtatványtípus 18. illetve 19. századi kiadástörténetét mutatja be. A „Bänkellied”-ről, illetve a „Krämerlied”-ről van szó, amely napjainban Németországban ismét terjedőben van. Ezek a többnyire egylapos nyomtatványok általában aktuálpolitikai eseményekről, botrányokról, érdekes esetekről szóltak. Kocsmákban, falvak központjaiban tüzték ki őket, s valaki olvasni tudó előadta, elénekelt a körébe gyűlőknek a történetet. A tanul-

mányok bemutatják e nyomtatványtípus árusítási szokásait, fogyasztói körét, s bemutatják azokat a nyomdászokat, akik ilyeneket adtak ki.

A prágai zsidó könyvkiadást két tanulmány mutatja be: Jiří Kudela a 16. századtól kezdődően, de a 18–19. századra is koncentrálva ad átfogó képet, statisztikákkal. Helena Krejčová pedig a Siegfried Kapper Tudományos Társaság (a Cseh-Zsidó Tudományos Társaság) kiadói tevékenységét az 1881–1938-ig terjedő időszakban rajzolja meg.

Az augsburgi Allgemeine Zeitung Közép-Európa legismertebb napilapja volt a 19. század első felében. Jiří Koralka azt vizsgálta, hogy a prágai szépirodalmi könyvtermés milyen visszhangra talált ezen újság recenziós rovatában.

Miroslava Hejnová elméleti tanulmányt írt az aukciókatalogusok könyvtártörténeti forrásértékéről, František Holec pedig a kötet záró tanulmányában az 1945. május 8-án elégett, akkor 100.000 kötetes, 1801-ben alapított Prága Város Levéltára Könyvtárának történetét írta meg. E gyűjtemény a leggazdagabb Prága helytörténeti kincsesár is volt egyben.

MONOK ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10,368 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Marinescu Miklós

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Körmendy Kinga</i> : A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozása kódexe	1
<i>Jankovics József</i> – <i>Monok István</i> : Dudith András könyvtára	16
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : A Kolozsvári Disputa 31 tézise	28
<i>Fried István</i> : Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében (1843/44)	41
<i>Pomogáts Béla</i> : A kolozsvári Napkelet (1920–1922)	56

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Nyomatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról	62
<i>Szelestei N. László</i> : Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről	66
<i>Gömöri György</i> : Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei	68
<i>Heltai János</i> : Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”	74
<i>Németh S. Katalin</i> : Sigmund von Birken magyar kapcsolatai	78
<i>Boros István</i> : Guillelmus de Moerbeke Arisztotelész-fordítása	82
<i>Marczell Péter</i> : Körösi Csoma göttingeni olvasmányai	83
<i>Nagy Erzsébet</i> : Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát?	87
<i>Fehér Katalin</i> : Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia	88
<i>Somkuti Gabriella</i> : A Széchenyi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben ..	93

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993)	98
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár	99
(–y): Gulyás Pál emlékülés	100
<i>Földvári Sándor</i> : Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán	100

SZEMLE

Gondolatok a könyvtárban. Thoughts in the Library. Köszöntjük Rózsa Györgyöt 70. születésnapja alkalmából. Bp. 1992. (<i>Sebestyén György</i>)	102
Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. Vizkelety András. Bp. 1993. (<i>Erdő Péter</i>)	103
Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica I–II. Bp. 1988–1993. (<i>Madas Edit</i>)	105
Pavercsik Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	106
Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. (<i>Varga Imre</i>)	107
Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Debrecen, 1993. (<i>Mózes Huba</i>)	109
Rejtő István: Mikszáthiada. Cikk, tanulmányok. Bp. 1992. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	111
Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. (<i>Fried István</i>)	111
Die Wiener Tageszeitungen. Bd. 3. Frankfurt am Main etc. 1992. (<i>Rózsa Mária</i>)	112
Documenta Pragensia. Cisko X/1–2. Praha, (1992) (<i>Monok István</i>)	113

SOMMAIRE

<i>Körmendy, Kinga</i> : Un codex ayant un rapport hongrois de la culture de livres de l'Université de Bologne aux XIV ^e -XV ^e siècles	1
<i>Jankovich, József—Monok, István</i> : La bibliothèque d'András Dudith	16
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Les 31 thèses de la Dispute de Kolozsvár	38
<i>Fried, István</i> : Un essai de journal hongrois à Leipsic (1843-1844)	41
<i>Pomogáts, Béla</i> : La revue Napkelet de Kolozsvár (1920-1922)	56

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Un rapport imprimé sur la guerre des paysans de Hongrie en 1514	62
<i>Szelestei, N. László</i> : Sur un prêt de livre de Miklós Oláh	66
<i>Gömöri, György</i> : Les poèmes ayant un sujet hongrois d'un humaniste de Breslau (Wrocław) ..	68
<i>Heltai, János</i> : Encore une fois sur un „ouvrage inconnu” d'Apáczai	74
<i>Németh, S. Katalin</i> : Les relations hongroises de Sigmund von Birken	78
<i>Boros, István</i> : La traduction d'Aristote de Guillelmus de Moerbeke	82
<i>Marczell, Péter</i> : Les lectures de Goettingue de Körösi Csoma	83
<i>Nagy, Erzsébet</i> : Est-e que Károly Somogyi pouvait être le rédacteur de l'ouvrage „Registre nominal général du clergé catholique romain et des ordres religieux appartenant aux pays de la couronne hongroise”?	87
<i>Fehér, Katalin</i> : Beély Fidéi et la première bibliographie de pédagogie hongroise	88
<i>Somkuti, Gabriella</i> : La tentative de la Bibliothèque Nationale Széchényi d'acheter la Bibliothèque Zrínyi en 1891	93

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Csapodiné Gárdonyi Klára (1911-1993)	98
<i>Kókay, György</i> : La Bibliothèque de l'Archidiocèse d'Eger a 200 ans	99
-y: Une séance en commémoration de Pál Gulyás à Pécs	100
<i>Földvári, Sándor</i> : Une conférence en commémoration d'Antal Hodinka à Nyíregyháza	100

REVUE

Réflexions dans la bibliothèque. Thoughts in the Library. (Hommage à György Rózsa à l'occasion de son 70 ^e anniversaire.) Bp. 1992. (<i>Sebestyén, György</i>)	102
Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. von András Vizkelety. Bp. 1993. (<i>Erdő, Péter</i>)	103
Csapodi Csaba — Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica I-II. Bp. 1988-1993. (<i>Madas, Edit</i>)	105
Pavercsik, Ilona: La route des livres de Kassa de l'imprimerie aux lecteurs. Bp. 1992. (<i>Szelestei, N. László</i>)	106
Pintér, Márta Zsuzsanna: L'art dramatique aux écoles franciscaines au XVIII ^e siècle. (<i>Varga, Imre</i>)	107
L'art dramatique aux écoles et les traditions dramatiques populaires. Debrecen, 1991. (<i>Mózes, Huba</i>)	109
Rejtő, István: Mikszáthiada. Articles et études. Bp. 1992. (<i>Nemeskéri, Erika</i>)	113
Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. (<i>Fried, István</i>)	111
Die Wiener Tageszeitungen. Bd. 3. Frankfurt am Main etc. 1992. (<i>Rózsa, Mária</i>)	112
Documenta Pragensia. C. X/1-2. Praha, (1992.) (<i>Monok, István</i>)	115

HA 1959

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

A középkori officiális bíraskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon

I. A kérdés körülhatárolása

A középkori egyházi bíraskodás intézményeinek történetében jelentős különbségről szokás beszélni a püspök nevében és a hatalmával eljáró officiális bíróságok Európa sok országában — így Lengyelországban is — elterjedt „tipikus” formája és az ennek megfelelő magyarországi egyházi törvényszék, a „vikáriusi bíróság” között. Ugyanakkor több szerző hangsúlyozza, hogy e tekintetben a hazai helyzet az itáliai gyakorlathoz hasonlított, hiszen ott is a vicarius generalis bíraskodott a püspök nevében, nem pedig külön e célra kinevezett officialis.¹ Ezeknek a bíróságoknak a kifejlődésében jelentős szerepük volt a pápai legátusoknak és a hazánkban működő számos olasz kánonjogásznak. Ezért kézenfekvőnek tűnhet a magyar vikariátusok jellegzetes arculatát az olasz hatásnak tulajdonítani.

Újabb intézménytörténeti összehasonlítások differenciáltabb képet tesznek lehetővé az európai officialátusokról. Kitűnt például, hogy a magyar vikariátusok és a lengyel officialátusok a középkor végére nagyonis hasonló intézménnyé fejlődtek. Mindkettő élén — függetlenül a különböző elnevezésektől — olyan személy állt, aki egyszerre volt a püspök egyházi közigazgatási ügyekben illetékes általános helynöke és a püspök nevében eljáró állandó bíró.² Ugyanakkor világossá vált, hogy nem csupán Itáliában és Magyarországon szerepelt elsősorban vikárius néven az egyházmegyei bíróság vezetője, hanem

¹ Vö. TRUSEN, W.: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche*. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Hrsg. H. COING, 8 vol., München 1973–1988. I. 75. 482; Uő: *Gericht, Gerichtsbarkeit. III. Kanonisches Recht*. Lexikon des Mittelalters, IV. München-Zürich 1989. 1325–1326; BÓNIS Gy.: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv* = Levéltári Közlemények 1974. 97–98.

² Vö. ERDŐ P.: *Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon* = Jogtudományi Közlöny 1993. 133–142.

például Spanyolország és Portugália területén is.³ A püspöki bíróságok elnevezése és jellege tekintetében tehát inkább északi és déli típusról beszélhetünk. Hazánk az utóbbi csoportba tartozott. Így joggal merülhet fel a kérdés, hogy a magyar vikáriusi bíróságok a déli típuson belül az olaszokhoz képest mennyiben jelentettek önálló formát. Ennek a kérdésnek a megvilágításához e helyütt csupán egyetlen szempontból kísérlünk meg hozzájárulni: a fennmaradt írásos emlékeket áttekintve és összehasonlítva a Lengyelországban megőrzött, officialtusokkal kapcsolatos dokumentumokkal, keressük hazai vikáriusi bíróságaink protocollum-vezetésének, segédkönyv-használatának sajátosságait. A fennmaradt anyag jellege és összetétele is tükrözhet bizonyos tipikus vonásokat.

Magyar szempontból az egyházi intézmények működése és a levéltári anyag elhelyezkedése miatt is célszerű vizsgálatunk határát az 1526. évben megjelölni. Lengyel vonatkozásban az egyetemes egyháztörténelemben gyakran alkalmazott 1500-as korszakhatárt vesszük alapul, némi kitekintéssel egészen a Trentói Zsinatig.

Egyházi tevékenységgel kapcsolatos emlékekről lévén szó, célszerű vizsgálódásunk területi határait a középkori hierarchikus egységeknek megfelelően megszabni: az alábbiakban lengyelországi bíróságokon a gnieźnoi és a łvovi, magyarországiakon pedig az esztergomi és a kalocsai egyháztartomány⁴ szentszékeit értjük.

II. A források elhelyezkedése és a kutatás állása

Az egyházi bíróságok tevékenységének fennmaradt emlékei tekintetében nagy az eltérés a régi magyar és lengyel terület között. Lengyelországban a 15. századtól sok helyütt fennmaradtak a bírósági regiszterkönyvek (protocollumok), illetve az egyházi bíróságok levéltárai. Magyarországon viszont szinte egyetlen egyházi bírósági regiszterkönyv sem maradt fenn az 1526 előtti időből. A mégis megmaradt részletek és közvetett utalások azonban igazolják, hogy hazánkban is léteztek szentszéki *protocollumok*, eltérően az itáliai helyzettől, ahol — mint köztudott — a vikáriusok bíraskodásának és közigazgatási

³ A püspöki bíró vikárius néven szerepel pl. Sínodo de Pedro Vaz Gaviao, 69. Kiadás: *Synodicon Hispanum*, dir A. GARCIA Y GARCIA, 6 vol., Madrid, 1981–1993. II. 261; Sínodo de Justo Baldino, c. 1. Uo. II, 449. („nosso vigairo hou oficial”); Vö. A. GARCIA Y GARCIA: *Las constituciones del Concilio legatino de Valladolid (1322)*. Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. Paderborn, 1988. I. 111–127.

⁴ Vö. *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200 bis 1500*. Ed. M. TANGL. Innsbruck, 1894. (uny. Aalen, 1959). 1–32. (*Provinciale*); C. EUBEL: *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*. I. Monasterii, 1913.

tevékenységének aktáiról közös könyvet (imbreviatúrát) vezettek.⁵ Noha hazánkban keletkeztek a vikariátusokon külön bírósági protocollumok, ezek a könyvek elvesztek.⁶ Kései, csonka kivételként fennmaradt egy Mohács előtti rész egy olyan bírósági protocollumban, melyet Esztergomban készítettek, és ma is ott őriznek.⁷ Ennek bemutatására alább (lásd III. 3. pont és Appendix) térünk ki.

A mai lengyel egyházmegyei levéltárakban őrzött legrégebb szentszéki levéltárak (konzisztoriális könyvek stb.) Gnieznóban, Poznanban és Krakóban találhatóak, ám Lubaczow, Lublin, Olsztyn, Przemysl, Wrocław és Włocław egyházmegyei levéltára is őriz gyűjteményt 15. századi konzisztoriális aktákból (acta officii consistorialis vagy hasonló megjelöléssel).⁸ Lvovban ugyancsak maradtak ilyen dokumentumok, s nyomtatásban is közzétették őket. Éppen ezért Lengyelország vonatkozásában a kutató messzemenően támaszkodhat az egyházi bírósági regiszterkönyvek (konzisztoriális könyvek) okmányainak nyomtatott kiadásaira.⁹ Ezenkívül figyelembe lehet venni olyan egyes okleveleket is, amelyek az egyházi bíróság levéltárán kívül maradtak fenn. Magyarországon viszont a szentszéki levéltárak török kori megsemmisülése, illetve szétszóródása miatt a kutatás szinte kizárólag az egyes oklevelekre van utalva. Ezek manapság főként a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.¹⁰ Csak ritkán fordul elő, hogy egy egyházi bíróság működésének okmányanyaga egy meghatározott más levéltárban helyezkedik el, és ott külön fondot alkot. Sok oklevél tanúsítja ugyan középkori egyházi bíróságaink működését, de ezek különböző levéltárakban és nyomtatott kiadásokban elszórtan lelhetők fel. Hazánk északnyuga-

⁵ Vö. pl. G. DOLEZALEK: *Das Imbreviaturbuch des erzbischöflichen Gerichtsnotars Hubaldus aus Pisa. Mai bis August 1230.* (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 13), Köln–Wien, 1969; Uő: *Une nouvelle source pour l'étude de la pratique judiciaire au treizième siècle: les livres d'imbréviatures des notaires de cour.* Confluence des droits savants et des pratiques juridiques. Actes du colloque de Montpellier. (1977) Milano, 1979. 223–241.

⁶ Vö. Gy. BÓNIS: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung (továbbiakban: ZRG Kan. Abt.), 49. (1963). 221.

⁷ Vö. P. ERDŐ: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa).* The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records. Ed. C. DONAHUE. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 127.

⁸ Vö. T. PAWLUK: *Prawo Kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła. II. I.* Olsztyn, 1985. 165.; S. LIBROWSKI: *Archiva Kościoła katolickiego.* Encyklopedia katolicka. I. Lublin, 1973. 880–884.

⁹ A legfontosabb kiadások: B. ULANOWSKI: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta.* Vol. II.: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gnesnensis et Posnaniensis (1403–1530).* Vol. III. Pars I: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Wladislaviensis et Gnesnensis (1422–1533)* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tom. XVI, XVIII) Cracoviae, 1902. 1908.; W. ROLNY: *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima* (Vol. I: 1482–1489, vol. II: 1490–1498), Leopoli, 1927–1930.

¹⁰ Lásd: ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124–125.

ti részében ugyan nem elhanyagolható mennyiségű középkori oklevél és más kéziratos emlék maradt fenn az egyházi bírásokról, ám a szentszéki aktákat magában foglaló külön fond az egyházi levéltárak közül csak az esztergomi Prímási Levéltárban tartalmaz 1563 előtti anyagot.¹¹

Az egyházi bírásokról történészek kutatásához, úgy tűnik, Lengyelországban valamivel nagyobb érdeklődéssel és intenzitással fogtak hozzá, mint a középkorban Magyarországhoz tartozó területeken. Ennek a Lengyelországban található, jól kutatható források gazdagságán kívül talán az is oka lehetett, hogy az egyházi intézmények középkori története a sziléziai és pomerániai területeknek a lengyel egyházzal való szerves kapcsolatát bőségesen alátámasztotta. Ezért a német és a lengyel tudósok közti viták az egyházi hierarchia és bírásokról már a századforduló táján sem voltak ritkák. Az ilyen vonatkozású lengyel tudományos publikációkról a II. világháború előtt még titkos német fordítások is készültek.¹² Jóval ritkább volt az irodalmi vita a lengyel és a magyar szerzők között, bár a galíciai latin egyházi szervezet kezdeteivel kapcsolatban erre is sor került. A magyarok jobban hangsúlyozták Nagy Lajos király szerepét, aki sokat fáradozott a latin egyházi struktúra megteremtéséért Galíciában.¹³

III. A bíróságok tevékenységének írásos emlékei

Az egyházi bíróságok tevékenységét különböző típusú dokumentumok tanúsítják. Közülük a legfontosabbak a bíróságoknál használt ordo iudiciariusok, a regiszterkönyvek (protocolla), melyeket a perekről vezettek, a formuláskönyvek, az egyes perekben keletkezett oklevelek, melyek Magyarországon a protocollumok hiánya miatt különösen fontosak, egyes káptalani szabályzatok, melyek a bíróság tevékenységére vonatkozó előírásokat is tartalmazhatnak.

a) *Az ordo iudiciariusok.* A lengyel és magyar egyházi bíróságok többnyire külföldi ordo iudiciariusokat használtak. Lengyelországban azonban, főként a

¹¹ Ebben a levéltárban a peres oklevelek három fondban találhatóak: (1) az „Archivum Ecclesiasticum Vetus” (AEV)-oklevelek az 1778-ig terjedő időből – főként az 1526 előtti oklevelek és az 1526 és 1563 közti másodfokú (különösen a prímás előtt folytatott) perek szempontjából fontos; (2) az „Acta Consistorialia” (Acta Consist.) az 1525 utáni peres iratok szempontjából alapvető; (3) az „Arcivum Saeculare” számos 1526 előtti oklevelet foglal magában (a fond egyes kategóriáit a latin ábécé betűivel jelölik, pl. „F–2–24.”). Vö. ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124, 126.; BÓNIS Gy.: *Útmutató az esztergomi Prímási Levéltárhoz.* (Levéltári leltárak 24) Bp. 1964. 235–236.; PROKOP Gy.: *Az Esztergomi Prímási Levéltár.* Magyarország Levéltárai. Ed. BALÁZS P., Bp. 1983. 272–280.

¹² Lásd: K. KORÁNYI – J. KORÁNYIOWA: *Bibliografia historyczno – prawa za lata 1937–1947. Bibliographia historico-iuridica annorum 1937–1947.* 2 vol. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Rocznik 55 za rok 1950 zeszt 1–2) Toruń, 1953–1959.

¹³ Vö. PÓR A.: *Nagy Lajos király, a halicsi érsekség alapítója* = *Katolikus Szemle* 14. 1900. 109–122.

16. századtól kezdve, hazai szerzők ilyen műfajú írásai is elterjedtek voltak. Lengyelországban nyomtatták ki a következő ilyen műveket:¹⁴

Ioannes Urbach: *Processus iudiciarius eximij Doctoris iuris canonici Johannis de Urbach*. Impressum Cracouie per Florianum Vnglerium [1516 körül]. 4°, 56 foll.

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris Breuior Joannis Andr. per Gregorium Shamotulanu[m] Juris pontificii doctore[m] pro tyrunculis resolutus cum practica exemplari in Regno Poloniae circa strepitum fori spiritualis obseruari solita*. [uo., é. n.]. 83 foll.¹⁵

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris breuior Joa[n]nis Andr. [...] denuo iterum reuisus et auctus* Impressum Cracouiae per Florianum Vnglerium Anno 1531. 95 foll.

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris Breuior Joannis Andr. [...] tertio iterum reuisus et auctus*. Cracouiae ex Officina Vngleriana Anno Dni M. D. XXXVII. 124. foll.¹⁶

A kéziratos perjogi irodalom lengyelországi elterjedésének felméréséhez a lengyel könyvtárak igen terjedelmes kéziratkatalógusainak kiértékelésén keresztül vezet az út.

Magyarországon külföldi ordo iudiciariusok adaptált változatait alkalmazták. Pöstyéni Tamás, aki 1402-ben Prágában nyerte el a doctor decretorum címet, a prágai ordo iudiciariust Esztergomban lemásolta és némileg átdolgozta. Ennek során a P jelet mindig S rövidítéssel (vagyis Prágát Strigoniummal, azaz Esztergommal) váltotta fel.¹⁷ Hasonlóképpen adaptálták 1420 körül a Ioannes Andreae-nak tulajdonított *Summa de processu iudicii*¹⁸ elnevezésű művet az egri egyházmegye használatára.¹⁹ Guilielmus Durantis *Speculum iudicialéjából*

¹⁴ Lásd pl. A. VETULANI: *Gnieźniński rękopis formularza Marina De Ebulo* = Prawo Kanoniczne 4. 1961. 211–222.

¹⁵ Vö. *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do 1940 R.* Tom. I: *Od wynalezienia druku do 1799 R.* Lublin, 1960. 213. Nr. 1795.

¹⁶ Ez a mű 1573-ban Velencében is megjelent (*Polska bibl.* I. 213. Nr. 1798). A fent említett első kiadás 1524-ből való, vö. J. F. von SCHULTE: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart*. 3 vol. Stuttgart, 1875–1880. (uny. Graz 1956). III/1. 768.

¹⁷ GÁBOR G.: *Adatok a középkori magyar könyvtárás történetéhez* = MKsz 35. 1910. 6–9; BÓNIS Gy.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Bp. 1972. 27, 51, 48. jegyz.

¹⁸ Vö. SCHULTE: *i. m.* II. 225 (a mű több kéziratban Prágában is megtalálható).

¹⁹ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 27; GÁBOR G.: *Adatok a középkori magyar könyvtárás történetéhez*. = MKsz 37. 1912. 308–315.

is érdekes töredékek maradtak fenn Magyarországon,²⁰ s ilyeneket találtak egy másik, talán szintén Magyarországon használt ordo iudiciariusból²¹ is.

b) *A formuláskönyvek.* A formuláskönyveket irodalmi műfajuk szempontjából meg kell különböztetnünk az artes notariaetól.²² A különböző művek ma ismert címe és belső felépítésük azonban alig tesz lehetővé teljesen éles elhatárolást a két műfaj között.

Inkább az artes notariae csoportjába tartozónak szokás tekinteni pl. a következő műveket:

1. Az Uzsai János nevéhez fűződő *Ars Notariát*. Ezt a művet egyesek Magyarország legrégebbi jelentős formuláskönyvének is nevezik.²³ 1346 és 1350 között íródott. Benne a világi formulákon kívül olyan formulák is találhatóak, melyek az egri egyházmegye egyházi bírászkodásával kapcsolatosak.²⁴

2. *Tapolczai Bertalan Formuláskönyvét*. Ezt az egyházi formulagyűjteményt 1385-ben a bécsi egyetemen állították össze. Két székesfehérvári vonatkozású házassági per oklevélformuláit is tartalmazza.²⁵ Mivel a mű igen heterogén összetételű, belőle a példa gyanánt felhozott pertípusok gyakoriságára vagy az ország egyházi bírászkodására nézve messzemenő következtetéseket levonni nem lehet.²⁶

A továbbiakban olyan formuláskönyveket sorolunk fel, melyek már Tapolczai Bertalan művétől eltérő műfajba tartoznak: a bírósági gyakorlat olyan magángyűjteményei ezek, melyeket egy bíróságon belül belső használatra állítottak össze. Ezek tehát a bírósági gyakorlat kiváló tanúi. A legrégebbi ismert ilyen formuláskönyv, melyet Magyarországon készítettek és használtak, Vagnolus de Mevania²⁷ munkája, aki gyűjteményét Gentilis magyarországi küldetése idején mint a legátus jegyzője állította össze. Ebben a könyvben azonban nem találunk információkat a sajátosan magyar viszonyokról.²⁸ A következő formu-

²⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár, U. Fr. 1. m. 102; vö. *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. ed. L. MEZEY etc. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1) Bp. 1983. 114–115.

²¹ Budapest Egyetemi Könyvtár, U. Fr. 1. m. 103; vö. *Fragmenta I/1*. 115; P. ERDŐ.: „*Codici manuscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria*” = Apollinaris 61. 1988. 349.

²² G. VAN DIEVOET: *Les coutumiers, les styles, les formulaires et les „artes notariae”*. Typologie des sources du moyen âge occidental 48) Turnhout, 1986. 75–77.

²³ Vö. BÓNIS Gy.: *Uzsai János Ars Notariája*. = Filológiai Közölny 6. 1961. 229–260.

²⁴ Ed. M. G. KOVACHICH: *Formulae sollemnes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque Regni Hungariae olim usitati*. Pesthini, 1799. 1–154. A két ismert kézirat (Wien, Nationalbibliothek, Cod. 3452 és Cod. 4276, fol. 104–139) a műnek az idézett kiadásoktól eltérő szerkezetét tükrözi; vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 30.

²⁵ Ed. FEJÉRPATAKY L.: *Tapolczai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból* = MKsz 11. 1886. 41–66.

²⁶ Vö. P. ERDŐ: *Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn*. – ZRG. Kan. Abt. 72. 1986. 252.

²⁷ Cod. Vat. 4013.

²⁸ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 29.

laskönyvek viszont már szorosan a magyar egyházi bíróságok tevékenységéhez kapcsolódnak:

1. *Huendler Vid Formuláskönyve*. A gyűjtemény a 15. századból származik. Szerzője 1448 és 1465 között suffraganeus in pontificalibus volt Pécsen, Nagyváradon, Gyulafehérváron és Zágrábban. A mű csak részben jelent meg nyomtatásban.²⁹

2. *Magyi János Formuláskönyve*. Ez a gyűjtemény főként az egri egyházi bíróság Beckensloehr János püspöksége idején követett gyakorlatát tükrözi. Az egyházi bíráskodásra vonatkozó okmányai az 1468-tól 1476-ig terjedő időből származnak.³⁰ A mű mintegy 500 formulát foglal magában, melyek részben a királyi kancelláriától (Nr. 1–58; 1476-ból), részben a budai káptalantól származnak (Nr. 109–227, 300–359; 1476–1480-ból). További okmányai püspöki gyűjteményekből valók (Nr. 256–290, 362–364; 1468–1476-ból), illetve a városi joggal, egyházi bíróságokkal vagy a notariusok tevékenységével kapcsolatosak (Nr. 59–108, 228–255, 360–361, 365–458; 1477–1493-ból).³¹ Ez a formuláskönyv szép példa a világi jog, különösen a magyar szokásjog szerves összekapcsolódására a kánonjoggal és a városi joggal.

3. *Beneéthy Máté Formuláskönyve*. Ez a mű az esztergomi érsek vikáriusának bírói tevékenységét tanúsítja az 1500-tól 1512-ig terjedő időben.³² Nyomtatásban nem jelent meg.³³ A töredékektől eltekintve 521 formulát tartalmaz, melyek többségükben Tommaso Amadeo da Ferrara (az oklevelekben: „Thomas Amadeus de Ferraria”; Bónis szerint: Tommaso Amadei) esztergomi vikáriusi működésének idejéből származnak. A gyűjtemény egyes szövegei azonban már utódainak, Antonio Ceregoninak és Nyási Demeternek vikáriusi tevékenységét tükrözik. Mindhárom vikárius kánonjogi doktor volt.³⁴

²⁹ Ed. J. KOLLER: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. 7 vol. Pannonii–Pesthini, 1782–1812. IV. 246–359. A kézirat: Klosterneuburg, Stiftsbibliothek MS 941; vö. CSONTOSI J.: *Könyvtárúváltatok Ausztriában* = MKsz 15. 1890. 38–39; BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 43.

³⁰ Ed. KOVACHICH: *Formulae 155–458*; lásd: BÓNIS Gy.: *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás*. Jubileumi Tanulmányok 1: A pécsi egyetem történetéből. ed. CSIZMADIA A.: Pécs, 1967. 232–233.

³¹ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 153–155.

³² Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 44–45; UŐ: *Un formulaire de l'officialité primatiale hongroise de 1512*. Recueil de Mémoires et Travaux de la Société d'Histoire du Droit Ecrit. (= Mélanges Pierre Tisset) 7. 1970. 31–40; ERDŐ: *Eheprozesse...* (I. a 26. sz. jegyzet) 253.

³³ Kézirat: Alba Julia (Románia), Bibliotheca Batthyanyana, MS I. 152; vö. R. SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus librorum MSS Bibliotheca Batthyanyanae*. Szeged, 1958. Nr. 152.

³⁴ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 44.

4. *Mihály Doktor Formuláskönyve*. A 16. század elején összeállított mű szerzője pécsi vikárius volt. A gyűjtemény nyomtatásban nem jelent meg, egyetlen kéziratát az Esztergomi Káptalani Levéltár őrzi.³⁵

5. *Nyási Demeter Formuláskönyve*. A fentebb már említett esztergomi vikárius működése idején keletkezett formuláskönyvet Beneéthy Máté munkája második, bővített változatának is tekinthetjük. A Beneéthy Formuláskönyv anyagához mintegy 70 további oklevélformulát fűz az 1511-től 1521-ig terjedő időből. A gyűjtemény a középkori Magyarország legfontosabb egyházi formuláskönyvének nevezhető. Bizonyára nehezen olvasható írása és jelentős terjedelme magyarázza, hogy mindmáig kéziratban maradt.³⁶

A Lengyelországban használatos formuláskönyvek már alaposabb feldolgozást nyertek. Közülük csupán néhány olyat említünk, melyek modern nyomtatott kiadásban is megjelentek:

1. *Formulae ad ius canonicum spectantes, ex actis Petri Wysz, episcopi Cracoviensis (1392–1412) maxima parte depromptae*.³⁷

2. *Liber formularum ad ius canonicum spectantium, ex actis Jacobi de Kurdwanów, episcopi Plocensis, maxima parte depromptarum*³⁸ (14. század vége — 15. század eleje).

3. *Liber formularum ad ius polonicum necnon canonicum spectantium in codice Regiomontano asservatarum*.³⁹

4. Az egyházzal kapcsolatos formulák találhatóak az alábbi gyűjteményben is: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ex antiquis libris formularum, Corpore Naruszeviciano autographis archivisque plurimis collectus*.⁴⁰

A pápai legátusok bírói tevékenységére, valamint a magyar és lengyel egyházi bírói gyakorlat sajátos kapcsolatára világít rá Ferdinand Palacios lugói püspök, 1419 és 1423 között Magyarországon pápai legátus, formulagyűjteményének története. A formulák valószínűleg a legátus magyarországi tevékenységéhez kapcsolódnak, maga a gyűjtemény azonban Krakókba került.⁴¹

³⁵ Esztergom, Főkáptalani Levéltár, Ladula 50, liber primus. p. 1–70, 132–185: formulák a pécsi vikárius bíróságától (egyesek keltezte, pl. 1515, 1516). Erről a formuláskönyvről lásd (néhány nyomtatott formulával): A. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesankurie im Spätmittelalter*. – ZRG Kan. Abt. 48, 1962. 209, 210–11, 215, 217; vö. ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 149.

³⁶ Kézirat: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 507 („Formularium secundum modum et stilum ecclesie Strigoniensis”); vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 45.

³⁷ Ed. B. ULANOWSKI: in: *Archiwum Kom. Hist.* 5. 1889. 256–358.

³⁸ Ed. B. ULANOWSKI: in: *Archiwum Kom. Prawn.* 1. 1895. 1–36 (= klny.: Kraków 1893; recenzió: W. ABRAHAM, in: *Kwart. Hist.* 7, 1893. 340–341); vö. W. WÓJCIK: *Uprawnienia oficjatorów okręgowych w Sandomierzu w sprawach małżeńskich* = *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 8. 1961. Nr. 4, 84.

³⁹ Ed. B. ULANOWSKI, in: *Archiwum Kom. Prawn.* 1, 1895. 169–256 (= klny.: Kraków, 1893).

⁴⁰ Ed. A. SOKOŁOWSKI–J. SZUJSKI. 2 vol. (*Monumenta medii aevi historica* 2), Kraków, 1876.

⁴¹ *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, 4 vol. Bp. 1896–1908. III. 1xi; BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 43.

c) *Protocollumok és oklevelek*. Mint fentebb említettük, hazánkban alig maradt fenn valami az egyházi bíróságoknál használt középkori protocollumokból.⁴² Kivétel az az Esztergomban őrzött, hézagos példány, amely egy Mohács előtti esztendőre is kiterjed (leírását az Appendixben közöljük).

Lengyelországban az egyházi bíróságok aktáinak, konzisztoriális könyveinek nyomtatott kiadása rendelkezésre áll. A kiadások a protocollumok alapján készültek, vagyis nem elszört oklevelek tárai. Így egyes bíróságok működéséről statisztikailag értékelhető képet nyújtanak.

Példák a gnieznói egyháztartományból:

1. Gniezno, az érsek általános officialátusa (*consistorium generale*)⁴³ 2. Gnieznói főegyházmege, Wielun, vidéki officialátus.⁴⁴ 3. Gnieznói főegyházmege, Lowicz (az érsek hosszú időn át Lowiczban tartózkodott).⁴⁵ 4. Gnieznói főegyházmege, Kalisz.⁴⁶ 5. Poznan, a püspök általános officialátusa,⁴⁷ a 14. század végétől az officialis volt az általános helynök is, a 15. század közepétől a 18. század végéig ez rendszeres; a két hivatal elválasztása után a püspöki bíró gyakran auditor generalis néven szerepel.⁴⁸ 6. Poznani egyházmegye, Kalisz Pomorski⁴⁹ (14–16. század), vidéki officialátus. 7. Poznani egyházmegye, Czersk/Warszawa (1405-től Varsóban),⁵⁰ a püspöki székhelytől különböző helyen működő, az egyházmegye egy részére illetékes „általános officialátus” (a középkori Magyarországon ehhez hasonló: Pozsony, Szepes). 8. Poznani egyházmegye, Swiebodzin (az első ismert officialis: 1444), vidéki officialátus.⁵¹ 9. Poznani egyházmegye, Pszczew (1424–1505), vidéki officialátus.⁵² 10. Plock, a püspök általános officialátusa⁵³ (a *curia episcopalis* hol Plockban, hol

⁴² Lásd a 7. sz. jegyzetet.

⁴³ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 1–388. Nr. 1–811 (a. 1404–1531).

⁴⁴ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 389–430. Nr. 812–890 (a. 1459–1500); 933–944. Nr. 1979–1999 (a. 1500–1512); III/1, 333–56. Nr. 794–858 (a. 1513–1531); vö. W. PATYKIEWICZ: *Późniejsza oficjalaty gnieźnieńskie* = *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 5. 1958. Nr. 4. 117–122.

⁴⁵ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 431–456. Nr. 891–932 (a. 1469–1481).

⁴⁶ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 899–932. Nr. 1890–1977 (a. 1458–1522); III/1. 357–64. Nr. 859–877; 381–8, Nr. 917–935; vö. PATYKIEWICZ: *Późniejsze...* (l. a 44. sz. jegyzetet).

⁴⁷ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 457–872. Nr. 933–1848 (a. 1403–1535).

⁴⁸ Vö. J. NOWACKI: *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. [Poznan,] 1964. 202–236 (e bíróság levéltári emlékeinek leírásával).

⁴⁹ Vö. NOWACKI (L. A 48. SZ. JEGYZETET) 239–243.

⁵⁰ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 873–898. Nr. 1849–1889 (a. 1448–1492); vö. NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 236–239. (1416–1417 óta a varsói officialis *vicarius generalis* és *igly officialis generalis* is); W. PADACZ: *Rys historyczny sądownictwa kościelnego na terenie Archidiecezji Warszawskiej*. *Wiad. Archidiec.* Warsz. 55, 1965. 233–237.

⁵¹ Vö. NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 243–244 (utalással aktákra).

⁵² Ennek az officialátusnak az okmányairól lásd: NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 245.

⁵³ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 1–216. Nr. 1–453 (a. 1448–1530).

Pultuskban) 11. Włocławek, a püspök általános officialátusa.⁵⁴ 12. Włocławeki egyházmegye, Gdansk, officialátus *terre Pomeranensis*.⁵⁵ 13. Kraków, a püspök általános officialátusa.⁵⁶ 14. Krakkói egyházmegye, Lublin, vidéki officialátus.⁵⁷ 15. Krakkói egyházmegye, Sandomierz, vidéki officialátus.⁵⁸

A lvovi egyháztartományból az érseki általános officialátus konzisztoriális aktáit (az 1482 – 1498-ig terjedő évekből) modern nyomtatott kiadásban tanulmányozhatjuk.⁵⁹

Más lengyel officialátusok régi forrásait is részben feldolgozták már. A szövegek és a tanulmányok azonban gyakran a 16. századra vonatkoznak.⁶⁰ Ismeretesek lengyelországi inkvizíciós akták is.⁶¹

Az officialátusoknak megfelelő magyar vikáriusi bíróságoktól fennmaradt egyes oklevelekről részletes lista készült.⁶² Ebben a jegyzékben a következő vikáriusi bíróságok szerepelnek:

Esztergomi egyháztartomány:

1. Esztergom, az érseki általános helynök (ill. az érsek) bírósága;⁶³ 2. Esztergomi főegyházmegye, Pozsony, a prépost bírósága;⁶⁴ 3. Esztergomi főegyházmegye, Szepes, a prépost bírósága;⁶⁵ 4. Esztergom, exempt terület Erdélyben, a brassói dékán (esperes) bírósága;⁶⁶ 5. Esztergom, exempt terület Erdélyben, a nagyszebeni dékán (esperes) bírósága;⁶⁷ 6. Eger, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁶⁸ 7. Győr, a püspöki általános helynök (ill. a püspök)

⁵⁴ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 217–332. Nr. 454–793 (a. 1422–1533).

⁵⁵ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 365–380. Nr. 878–916 (a. 1467–1500).

⁵⁶ Ennek a bíróságnak az okmányairól lásd pl. B. ULANOWSKI: *Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych diecezji krakowskiej w wieku XV* = Archivum Komisji Historycznej 5. 1889. 93–181.

⁵⁷ E bíróság okmányairól lásd *uo.*

⁵⁸ Vö. P. BOBER: *Najstarsze księgi oficjalu sandomierskiego*. = Polonia Sacra Kwartalnik teologiczny 4. 1951. 155–159. (utalással protokollumokra „ab anno Dni 1398”); WÓJCIK: *Uprawnienia...* (I. a 38. sz. jegyzet) 88.

⁵⁹ Ed. ROLNY: *Acta officii*.

⁶⁰ Pl. W. WÓJCIK: *Oficjalat okręgowy w Tarnowie w latach 1535–1575*. = Prawo Kanoniczne 2. 1959. Nr. 1–2. 385–390; UÓ: *Organizacja okręgowo oficjalu radomskiego w latach 1531–1540*. = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 5. 1958. Nr. 3. 105–108; UÓ: *Organizacja i działalność oficjalu okręgowego w Kielcach w latach 1551–1635*. = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 10. 1963. Nr. 3. 29–37.

⁶¹ B. ULANOWSKI: *Examen testium super vita et moribus Beguinarum, per inquisitionem hereticae pravitatis in Sweydnitz anno 1332 factum* = Archiwum Komisji Historycznej 5. 1889. 233–255.

⁶² ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124–158.

⁶³ Uo. 126–136.

⁶⁴ Uo. 137–138.

⁶⁵ Uo. 140–141.

⁶⁶ Uo. 136–137.

⁶⁷ Uo. 139.

⁶⁸ Uo. 141–146.

bírósága;⁶⁹ 8. Nyitra, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷⁰ 9. Pannonhalma, az apát (területi apát) bírósága;⁷¹ 10. Pécs, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷² 11. Vác, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷³ 12. Veszprém, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷⁴

Kalocsai egyháztartomány:

1. Kalocsa, érseki általános helynöki bíróság (két egyenrangú általános vikáriusi bírósággal Kalocsán és Bácsan)⁷⁵; 2. Gyulafehérvár, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁶; 3. Gyulafehérvári egyházmegye, a „Meszesen kívüli” vikárius bíróság⁷⁷; 4. Csanád, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁸; 5. Nagyvárad, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁹; 6. Zágráb, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁸⁰; 7. Zágrábi egyházmegye, Csázma, a prépost bírósága⁸¹.

IV. Összefoglalás

Még az idők viszontagságainak, az egyházi levéltárak pusztulásának figyelembevételével is feltűnő, hogy Lengyelországhoz képest hazánkban mennyire hiányoznak a szentszéki protocollumok. Mivel a magyarországi formuláskönyvek közül több is fennmaradt, szinte annak feltételezése látszik indokoltnak, hogy nálunk a formuláskönyv az egyházi bíraskodásban viszonylag nagyobb, a protocollum pedig kisebb szerepet játszott. Azt mégsem állíthatjuk, hogy szentszéki bíróságaink az itáliai gyakorlathoz hasonlóan ne vezettek volna ilyen külön regisztereket, hanem a kibocsátott peres aktákat a többi vikáriusi irathoz hasonlóan, azoktól el nem különítve kezelték volna. Ez ellen szól az a tény is, hogy hazánkban írt olasz típusú imbreviatúrák könyvek fennmaradt példánya nem ismeretes, de még ilyennek a keletkezéséről sem találtunk eddig egyér-

⁶⁹ Uo. 146–148.

⁷⁰ Uo. 148.

⁷¹ Uo. 138–139.

⁷² Uo. 148–149.

⁷³ Uo. 149–150.

⁷⁴ Uo. 150–151.

⁷⁵ Uo. 151–152.

⁷⁶ Uo. 152–153.

⁷⁷ Uo. 153–155.

⁷⁸ Uo. 155–156.

⁷⁹ Uo. 156–157.

⁸⁰ Uo. 157–158.

⁸¹ Uo. 158.

telmü utalást. Ehhez képest a tisztán bírósági protocollum Mohács előtti hazai vezetését tárgyi emlék, a legrégebbi esztergomi protocollum igazolja. Erre a hézagos és sajátos szövegre azonban általános érvényű részletesebb következtetések csak nagy óvatossággal építhetők.

APPENDIX

*Az esztergomi vikárius bíróságának legrégebbi protocolluma*⁸²

Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist. [sine numero], „Sacrae Sedis Strigoniensis Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564. Anno 1525 iudex Demetrius Nyás Vicarius Generalis” (in fronte);

Saec. XVI; chart.; 134 p.; 330 × 115 mm (legatura), 300 × 110 mm (pp. 1–78, sed pp. 27–28: 295 × 105 mm, pp. 73–74: fragm.), 320 × 115 mm (pp. 79–134) + 5 foll. [sine numero] colligata: 1 fol.: post p. 58 et 70 (110 × 72 + 110 × 70 mm), 1 fol.: post p. 66 (70 × 65 mm), 2 foll.: post p. 110 (275 × 110 mm), 1 fol.: post p. 122 (160 × 70 mm).

- p. 1: B/1: Adnotationes iuridico-canonicæ. ///digestis per ff. paragraphis per §. Lege per L liber ...per c. canon per C. magnum Codex per q. questio...di. d. dis. distinctio notantur. Dilige decretum si desideras/glestis [?]
Canonica[tum?]... × ...Precarium quandocumque placuerit potest revocari///
- p. 2: Vacat. In medio paginae brevis adnotatio: „Replicari... × ... de replicatione.”
- pp. 3–26: A/1: Protocollum anni 1525 (a 2 ianuarii [p. 3] usque ad 19 ianuarii [p. 19]). Inc.: „Protocollon anno domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, indictione tredecima pontificatus domini clementis pape septimi anno secundo confectum. Ianuarius. Secunda ianuarii hora terciarum dominus demetrius episcopus iudex in domo solito residens sedet pro tribunali...”
- pp. 27–28: B/2: Variæ adnotationes in tribunali conscriptæ.
- pp. 29–48: A/2: Continuatio protocollum (a mense februarii, sine indicatione anni); (p. 43: „1526 prima martii”; p. 44: „In dorso rote. 1525. xij. Junii”).
- pp. 49–78: B/3: Variæ adnotationes (excerpta, definitiones, formulæ) in tribunali conscriptæ. Inc.: „De foro competenti in iure laicorum.” (post p. 58 et 70: parvum folium cum similibus adnotationibus; post p. 66 similiter; pp. 73–74: folium fragmentarium cum similibus adnotationibus).
- pp. 79–84: C/1: Protocollum anni 1564, pars II (a 3 martii [p. 79] usque ad 6 martii [p. 81]).
- pp. 85–134: C/2: Protocollum anni 1564, pars I (a 17 ianuarii [p. 85] usque ad 2 martii 1564 [p. 131]) Inc. ///,„...declaravit hic non posse”.

ERDŐ, PÉTER

Les monuments écrits de la juridiction des officialités en Pologne et en Hongrie au moyen-âge

Malgré les vicissitudes des temps et le dépérissement des archives ecclésiastiques, il est frappant que, par rapport à la Pologne, les protocollums des tribunaux ecclésiastiques sont très rares dans notre pays. Comme de parmi les recueils de formules de Hongrie plusieurs ont subsisté jusqu'aujourd'hui, on peut supposer avec raison que le recueil de formules jouait dans la juridiction ecclésiastique un rôle relativement plus grand, et le protocollum un rôle moins grand. On ne peut pourtant pas prétendre que, pareillement à la pratique en Italie, nos tribunaux n'auraient pas tenu des livres de registre à part et qu'ils

⁸² E fontos szövegelemlekről részletesebben: P. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkeultúrája legrégebbi „protocolluma” tükrében.* Doctor et apostol. In: Szent István tanulmányok. Szerk. TÖRÖK J. (Studia Theologica Budapestiensia 10.) Bp. 1994. 273–288.

auraient traité les actes de procès émis pareillement aux autres écrits vicariaux, sans les séparer de ces derniers. C'est à quoi contredit le fait aussi que dans notre pays il n'y a pas d'exemplaires de livres ayant une imbréviature de type italien, de plus, on n'a même pas trouvé un renvoi sans équivoque de l'existence d'un tel livre. Tandis que l'existence d'un protocollum purement judiciaire peut être justifié en Hongrie avant Mohács par un document objectif, par le protocollum le plus ancien d'Esztergom. Mais ce texte lacunaire et spécial ne nous permet pas d'en tirer des conséquences plus détaillées qu'avec une grande précaution.

KNAPP ÉVA

Gilgengart. Egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről

A 15. század utolsó két és a 16. század első két évtizedében alapvető átalakulás megy végbe az európai kézirat- és könyvtermelésben. A könyvnyomtatás feltalálása után a könyvtörténetben döntő fordulópontként általánosan elfogadott 1480-as év körül a kézzel írott könyvek mellett még nagyon kevés a nyomtatott könyv, 1520 körül viszont a nagyszámú nyomtatott könyv mellett már csak nagyon kevés könyvet írtak kézzel. Ebben az időszakban a nyomtatott könyv fokozatosan háttérbe szorítja az egyedi kéziratot, a nyomtatási eljárások és a betűtípusok sokfélesége fokozatosan egységesül. Kialakul a nyomtatott címlap, a fólió formátum helyét egyre kisebb méretek veszik át, s ekkor jelenik meg először nagyobb számú korabeli szöveg nyomtatásban. A másoló ipar és a másoló műhelyek csaknem teljesen háttérbe szorulnak vagy jelentőségüket veszítik, a hivatásos másolók bibliofil kéziratok előállítására specializálódnak. Kialakul a kiadók hálózata, a könyv árucikké válik, s a könyvpiac a fontosabb európai kereskedővárosok tömeges értékesítési lehetőségeire rendezkedik be. A kolostorokban az aszkézis egyik formájaként 1480 után is másolnak kéziratokat, s a fejedelmi megrendelőknél továbbra is készülnek kézíratos unikumok. A kéziratok másolása utolsó csúcspontját a 16. század elején éri el, azon mesterek körében, akik a könyvnyomtatással szemben hangsúlyozott konzervatív igények kielégítésére régi kéziratokat másolnak és őriznek meg az utókornak. Főúri körökben még a 16. század elején is gyakran lebecsülik a nyomtatott könyvet és olcsó alapanyagát, a papírt, s a pergamen kéziratok és nyomtatványok reprezentatív szöveghordozójaként egyaránt előnyben részesítik. A kézíratos másolás és a nyomtatott könyv rivalizálását különösen jól mutatják azok a kéziratok, amelyeket nyomtatványok másolásával állítottak elő. Mindezek a változások egy műfaj, az imádságokönyv — és néha egyetlen kézirat történetében is nyomon követhetők.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről, amely egy egykorú nyomtatvány kézzel írott másolata.¹ A kódexet vörössel vonalazott és keretezett, finom minőségű

¹ SZILÁGYI Sándor: *A Budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár codexeinek címjegyzéke*. Bp. 1881. 112. A kir. m. tud. egyetem könyvtárában lévő kiválóbb zsenge nyomtatványok és codexek jegyzéke (1470–

pergamenre készítették. A körülvágott kézirat átlagos mérete 133 × 100 mm, terjedelme 111 lap. Különösen a kézirat elején és végén található lapok a tartós használat nyomait mutatják. A tiszta és szabályos írás a legkorábbi frakturtípus betűinek pontos másolata. Az egyhasábos írás általában folyamatos, s mindössze három üres oldal található a kódexben. A kéziratot hét széles kereterezésű, gazdagon színezett egész oldalas fametszet díszíti, a szöveges oldalak egy részét ugyancsak színezett fametszetek keretezik. Az egész oldalas figurális díszítések szoros tartalmi kapcsolatban állnak az utánuk következő szöveges résszel. A kézirat elején egy lap hiányzik: ennek egyik oldalán a cím, a másik oldalán az első szövegegységhez kapcsolódó ábrázolás volt található. A kézirat pontosan követi a mintául szolgáló nyomtatvány ívszámozását, ami egyben jelzi, hogy a kódex eredetileg 14 nyolc lapos ívből, tehát összesen 112 lapból állt. Az egész oldalas illusztrációkkal szembeni oldalakon a hosszabb szövegegységek elején nagyméretű, háromsoros, a szövegek elején kisebb, kétsoros iniciálék találhatók. A szöveget számos oldalon több, piros és kék színű, fordított D betűre emlékeztető szakaszolójel tagolja.

A kézirat nyolc fő szerkezeti egységét bűnbánati és búcsúimádságok, Mária-imádságok, a Szentháromsághoz fűződő imádságok, Krisztus szenvedéséhez kapcsolódó szövegek, áldozási imádságok, a Mária-imádságok egy újabb csoportja, a hét bűnbánati zsoltár litániával és Szt. Anna-imádságok alkotják. Ennek megfelelően a nagyobb szerkezeti egységek előtti egész oldalas ábrázolások témái (a hiányzó első kép kivételével, amely egy gyónási jelenetet ábrázolt) sorrendben a következők: holdsarlós Madonna, Szentháromság, Gergely pápa miséje, áldozási jelenet, Mária a gyeppadon, az imádkozó Dávid király, Szt. Anna harmadmagával. A keretdíszeket figurális és ornamentális motívumok laza egymásbaszövése alkotja.

A kódexet vékony fatáblára húzott, vörösesbarna, kissé kopott aranyozott bőrkötés borítja, amely a virágdíszes, legyezőmotívumos nagyszombati kötések egyik változata a 17–18. század fordulójáról.² Elöl és hátul azonos, kettős kereterezésű tükrében bélyegzőkkel készített sarok- és középképművek: négy stilizált virágos, indás sarokdíz egy tizenhat sugaras legyezős középdísz fog közre. A tükrözött vonalkeretben futó, görgetőkkel benyomott keretdíszek körül a belső rombusz alakú virágos, a külső indás, csipkés. A négy mezőre osztott gerincen közepén apró virágok sorakoznak. A kötéstáblákat két, hátulról előre záródó filigrán vaskapocs fogja össze. A kapocs a kötéssel egykorú, s ékszerész, ötvös vagy fegyverműves finoman kidolgozott egyedi munkája. A

1729). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, J155. 15v. No. 75. A 18–19. és 49–50. lap között egy-egy lap számozatlan maradt: 18a, 49a.

² Vö. IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története*. Bp. 1927. 69., ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században*. Bp. 1937. No. 185, 191.

kapcsokat tartó négy pántot két-két réz szegeccsel a fatáblába süllyesztett fém-lapokhoz erősítették.

A kódexben egy behelyezett papírlapon korábban a „Michaelis Winckler Anno 1782” bejegyzés volt olvasható.³ Az első kötéstábla belső oldalán található 19. századi írás azt rögzíti, hogy a kéziratot bejegyezték az Egyetemi Könyvtár katalógusába.

A nyomtatott előzmény

A kézirat alapjául szolgáló nyomtatványt Berkovits Ilona határozta meg 1931-ben.⁴ Ez a „Gilgengart” rövidített címen ismert imádságoskönyv, amely 1520-ban és 1521-ben két kiadásban jelent meg az augsburgi Johann Schönsperger nyomdájában.⁵ Ezen kívül még két különböző, impresszum nélküli kiadása, illetve kiadásváltozata ismert ugyanebből az időből.⁶ E kiadások egy részét ma már csak leírásból ismerjük. Az 1520-as kiadásból a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őriz egy példányt.⁷ A nyomtatvány ritka előfordulását jelzi, hogy az egyik évszám nélküli kiadásnak a berlini királyi könyvtárban őrzött színezetlen példányát már 1913-ban faksimile kiadásban megjelentették. Ebben a hiányzó nyomdai iniciálékat egy zwickaui példányból, az egyik hiányzó metszetet pedig az 1520-as kiadás müncheni példányából vették át.⁸ A különböző kiadások (kiadásváltozatok), illetve azok fennmaradt példányai között kisebb formai eltérések találhatók: így például a címlap és a szöveg sorainak tördelésében, a címlap egy (piros), illetve két (piros és fekete) színnel történt nyomásában, a betűk cikornyáiban, az iniciálék és az impresszum közlésében,

³ VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I–II.* Bp. 1969–1973. II. 86.

⁴ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja* = MKsz 38 (1931). 1–22. Vö. AGGHÁZY Mária: *Hat évszázad könyvdíszítései, miniatúrái.* Szépművészeti Múzeum. A Grafikai Osztály kiállítása. Bp. 1966. No. XL.

⁵ PANZER, M. G. W.: *Annalen der ältern deutschen Literatur... bis MDXX.* I. Nürnberg, 1788. (Reprint: Hildesheim, 1961.) No. 972., WELLER, E.: *Repertorium typographum. Die Deutsche Literatur im ersten Viertel des sechszehnten Jahrhunderts.* Reprint: Hildesheim, 1961. No. 1708., *Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* (VD 16) Hg. von der Bayerischen Staatsbibliothek. I. Abteilung. Verfasser – Körperschaften – Anonyma. Bd. 7. Fis–Gn. Stuttgart, 1986. G. 2035, G 2036.

⁶ PANZER: *l. m.* (l. a 5. sz. jegyzet), No. 37., *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975.* (BLC) 1–360. London, 1979–1987. 61, 481, 125, 49. Vö. DODGSON, C: *Beiträge zur Kenntnis des Holzschnittwerks Jörg Breus* = *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen XXI* (1900). 211. 1. sz. jegyzet.

⁷ L. impr. membr. 25a.

⁸ CLEMEN, O. (Hg.): *Der Gilgengart.* Augsburg, Hans Schönsperger, c. 1520. Zwickau, 1913. 12. A fennmaradt további példányok felsorolása Clemen 13.

illetve elhagyásában, a metszetek elhelyezésében és színezésében, valamint az oldalak keretezésében.

A kiadványt megjelentető nyomdász, az idősebb Johann Schönsperger 1508-tól kezdve I. Miksa császár szolgálatában állt.⁹ Mintegy száz ismert nyomtatványa közül kiemelkedik a császár imádságoskönyve 1513-ból, valamint stilizált önéletrajzi munkája, a *Teuerdank* 1517-ből és 1519-ből. A bibliofília terén VI. Károly francia, Vencel cseh, Ferdinánd nápolyi király és Hunyadi Mátyás mellé állítható Miksa császár korán felismerte a nyomtatott könyv jelentőségét, ugyanakkor élete végéig vonzódott a miniatúrákkal díszített egyedi kéziratokhoz.¹⁰ A kiadványait ékesítő fametszetekhez például gyakran akvarell vázlatokat és miniatúrákat készíttetett, a hősi eposzok gyűjteményét tartalmazó ún. *Heldenbuch* szövegét pedig pergamenre íratta és miniatúrákkal díszíttette. A Dürer, Lucas Cranach és más neves mesterek által illusztrált imádságoskönyvét ugyan kinyomtatták, de a császár saját példánya a kézi rajzokkal díszített unikum maradt.¹¹ A kéziratok és a nyomtatványok előállítását lépésről lépésre nyomon követte, számtalanszor beleavatkozott a kivitelező művészek munkájába, és személyisége csaknem minden megbízásából készült művön nyomot hagyott. Foglalkoztatta a kézzel írott és nyomtatott betű kapcsolata: nyomdászát arra ösztönözte, hogy a bécsi udvari kancellária elegáns kalligráfiáját, annak tolljátékait, illetve a császár kézzel írott egykori tankönyveinek írásmódját a betűöntés és a könyvnyomtatás technikájával, a betűk formájával és a betűtesthez beillesztett cikornyák segítségével reprodukálja.¹² Az előzmények nélküli tipográfusi vállalkozás keretében a basztárd írás elemeinek felhasználásával így jött létre először az ún. Gebetbuchschrift, majd a valamivel kisebb betűkből álló Teuerdankschrift, végül a legapróbb betűs Gilgengartschrift, amely a Teuerdankschrift kicsinyített és egyszerűsített változata.¹³ Ez a betűtípus a szignatúrákban már a *Teuerdank* 1517-es kiadásában megjelenik, önállóan pedig a *Gilgengart*ban alkalmazzák először. Ezek a típusok, amelyek augsburgi fraktura néven kerültek be a nyomdászat történetébe, gyorsan elterjedtek és alapul szolgáltak a frakturbetű további fejlődésének.

Bár a *Gilgengart* megrendelőjére egyik kiadásban sincs közvetlen utalás, a nyomtatvány betűtípusa és keletkezési körülményei egyértelműen tanúsítják

⁹ BENZING, J.: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1982. 13.

¹⁰ UNTERKIRCHER, F.: *Maximilian I. Ein kaiserlicher Auftraggeber illustrierter Handschriften*. Hamburg, 1983.

¹¹ GIEHLOW, K. (Hg.): *Kaiser Maximilians I. Gebetbuch mit Zeichnungen von Albrecht Dürer und anderen Künstlern*. Faksimiledruck. Wien, 1907.

¹² WEHMER, C.: *Mit gemäl und schrift*. Kaiser Maximilian I. und der Buchdruck. In: *In Libro Humanitas*. Festschrift W. Hoffmann. Stuttgart, 1962. 244–276. Vö. FICHTENAU, H.: *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*. Hamburg, 1961.

¹³ CRONS, E. – KIRCHNER, J.: *Die gotischen Schriftarten*. Leipzig, 1928. 36, 46, 62.

Miksa császár mecénási szerepét. A megrendelőre való nyílt utalás hiánya azzal magyarázható, hogy a vállalkozás csak a császár halála után valósulhatott meg, követve ezzel az imádságoskönyv és a *Teuerdank* sorsát: az imádságoskönyv kinyomtatása más tervek miatt félbeszakadt, a *Teuerdank* első kiadásának példányait pedig a császár haláláig ládákban őrizték, s csak 1526-ban osztották szét. Míg az imádságoskönyv és a császár két önéletrajzi műve, a *Teuerdank* és az ugyancsak befejezetlenül maradt, csupán 1775-ben kinyomtatott *Weisskunig* keletkezés- és kiadástörténetét elég pontosan ismerjük,¹⁴ a *Gilgengart* születésének több részletét homály fedi. Nem ismerjük a szöveg összeállítóját, csak feltételezhetjük, hogy ezt a munkát a császár környezetének valamelyik egyházi tagja végezte. Az is csak hipotézis, hogy a császár célja a könyvvel a torzóban maradt imádságoskönyv után egy kevésbé igényes és költséges, ám mégis különleges és reprezentatív kiadvány megjelentetése volt. Ugyanakkor aligha feltételezhető, hogy a *Gilgengart* impresszum nélküli kiadásai korábbiak lennének az 1520-as kiadásnál, s hogy még a császár életében megjelentek. Sokkal valószínűbb, hogy Miksa több más vállalkozásához hasonlóan ennek a könyvnek a megjelentetése is pénzhiány miatt maradt el, s bár a betűk és — mint azt látni fogjuk — a fametszetek már korábban készen voltak, a könyv kinyomtatására már csak a császár halála után került sor. Nem tudunk biztosat a *Gilgengartschrift* tervezőjéről, a betűk metszőjéről és öntőjéről sem. A német kutatás máig nem egyezett meg abban, hogy ki vagy kik készítették a három betűtípus közvetlen előképeit az augsburgi betűmetsző számára. Csupán annyi biztos, hogy mindhárom kiadvány betűinek stílusa a birodalmi kancellária és a császári udvar írnokműhelyében jött létre. Az 1513-as imádságoskönyv és a *Teuerdank* betűinél az újabb kutatás a holland Jost de Negker betűmetsző közreműködésére gondol.¹⁵ Negker 1485 körül született Antwerpenben, és 1508 körül érkezett Augsburgba, hogy Schönspergerrel közösen a császári megbízásokon dolgozzon. E két kiadvány betűi már 1512 körül elkészülhettek, s 1517-ben már a *Gilgengart* típusai is készen voltak.

Valamivel jobb a helyzet a szignálatlan fametszetek készítőjével. A korábbi bizonytalan hozzárendelésekkel szemben, melyek az egész oldalas illusztrációkat több különböző metszőnek tulajdonították,¹⁶ Heinrich Theodor Muser a korabeli augsburgi könyvtermelés illusztrációs anyagának vizsgálatával 1927-ben megállapította, hogy az összes metszet egy bizonyos Petrarka mester alko-

¹⁴ WEHMER: *i. m.* (l. a 12. sz. jegyzetet) 245–269.

¹⁵ WEHMER: *i. m.* (l. a 12. sz. jegyzetet) 253–257.

¹⁶ DODGSON: *i. m.* (l. a 6. sz. jegyzetet) 210–211., MUTHER, R.: *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460–1530). I–II.* München, 1922. I. No. 959., HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. I–(XXVIII).* Amsterdam, 1954–(1980). IV. 163. No. 27–29.

tása.¹⁷ Az ismeretlen augsburgi metsző nevét fő művéről, Petrarca *Remedium utriusque fortunae* című munkájának 1532-ben megjelent német nyelvű kiadásához készített illusztráció sorozatáról kapta.

A kézirat keletkezése, viszonya a nyomtatványhoz, utóélete

A kézirat keletkezési körülményeire közvetlen utalást nem találunk a kódexben. Ha volt is ilyen, az legfeljebb az elveszett címlapon vagy az ugyancsak elveszett eredeti kötéstáblán kaphatott helyet. Így nincs más lehetőség, mint megvizsgálni a kézirat eltéréseit a nyomtatványhoz viszonyítva, s ebből következtetni a keletkezés körülményeire.

A kódexet összehasonlítva a nyomtatvány 1520-as kiadásának Münchenben őrzött példányával, a következő eltéréseket találjuk.¹⁸ A kézirat nem teljesen hű másolata a nyomtatványnak, bár annak betűtípusát pontosan követi, s a betűk közti különbségek nagyjátval is nehezen vehetők észre. A kódexet tehát olyan másoló írta, aki fölényesen birtokában volt a fraktura típusú írásnak. A másoló nem tartja be a nyomtatvány sorainak zárt formáját, és a sorok között gyakran egy-két szótagnyi eltérés található. A sorok végén a betűk néha összerolódhatnak. A formai eltérések mellett a szövegben is találunk különbségeket. Bár a kódex szövege azonos dialektusban íródott a nyomtatvánnyal, kisebb helyesírási eltérések gyakran előfordulnak. Fontos tartalmi különbség, hogy a nyomtatvány imádkozóra vonatkozó hímnemű nyelvtani formáit a kéziratban néhány kivétellel nőnemű alakra változtatták (pl. „ich armer sünder — ich arme sünderin, mich arme dienerin”). A kódex finom pergamenre íródott a nyomtatvány durva pergamenjével szemben. A kódex utolsó lapjáról hiányzik a nyomtatvány megjelenési helye, éve és a nyomdász neve, viszont az ívek a nyomtatvány mintájára a jobb alsó sarokban számozottak. A kódexből elveszett az első lap, ezért a nyomtatvány címlapja és a címlap hátoldalán található fametszet a gyónási jelenettel hiányzik.

A kézirat csonkaságából fakadó eltérés, hogy a kódexben összesen 14, a nyomtatványban 15 különböző keretdíszet találunk. A keretdíszek elhelyezése a kódexben általában nem felel meg a nyomtatványnak, attól eltérő lapokon szerepelnek. A kódexbeli levonatok színezése az illuminálás szabályai és technikája szerint készült, a nyomtatvány metszetei híg festékkel, világos színekkel enyhén színezettek. A *Gilgengart* különböző kiadásában az iniciálék helyét üre-

¹⁷ MUSPER, H. Th.: *Die Holzschnitte des Petrarkameisters*. Ein kritisches Verzeichnis. München, 1927.

¹⁸ Vö. BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 21–22. Hogy a másolat pontosan melyik kiadás alapján készült, a különböző kiadások közti minimális eltérések miatt csak az összes kiadás példányainak összevetése alapján lehet megállapítani.

sen hagyták, illetve nyomdai iniciálékat alkalmaztak, a kódex nagy kezdőbetűit kézzel festették.

Mindezek alapján csupán annyi biztos, hogy a kódexet előkelő hölgynek szánták. Ezen túlmenően Berkovits Ilona megkockáztatta a feltevést, hogy a kéziratot „a császár felesége számára” készítették.¹⁹ A nyomtatványok kézi másolásának gondolata valóban nem volt idegen Miksa császártól, amint ezt a második feleségével, Bianca Sforza Máriával kötött házassága alkalmából 1494-ben megjelent *Epithalamion*nak a császári pár kettős portréjával díszített kézirat másolata tanúsítja.²⁰ Ezt a másolatot, amely 1509-ben, a házasságkötés után 15 évvel, kései ajándékként készült a császárnénak, a *Gilgengart* kézirat másolata közvetett formai előzményének tekinthetjük. A kódex hozzárendelésénél konkrét személyhez nehézséget okoz, hogy az alapul szolgáló nyomtatvány első évszámmal jelzett kiadása a császár halála utáni évben jelent meg, a kézirat tehát csak ez után készülhetett. Másrészt Miksa második felesége, Sforza Mária 1511-ben meghalt, harmadik feleségével, II. Ulászló magyar király leányával, a kiskorú Anna hercegnővel pedig 1515-ben kölcsönös örökösödési szerződés keretében azzal a feltétellel kötött házasságot, hogy halála után Annát Miksa egyik unokája, Károly vagy Ferdinánd főherceg veszi feleségül nagykorúsága elérésekor. Ugyanekkor Ulászló Lajos fiával eljegyezte Miksa unokáját, Máriát, s a császár Lajost fiává fogadta.²¹ Anna 1521-ben lesz Ferdinánd felesége, Lajos és Mária 1522-ben kötnek házasságot. Mindezen körülmények ismeretében nem valószínű, hogy a kódex Annának készült. Magyarországi Anna kézzel írott imádságoskönyvét egyébként is ismerjük: Ferdinánd császár udvari festője, Jakob Seisenegger (?) 1524-ben készítette pergamenre, s többek között Ferdinánd és Anna egész alakos portrészertő ábrázolása díszíti.²² Inkább lehetséges, hogy Miksa császár unokájának, Máriának, később II. Lajos magyar király feleségének szánták nászajándékként. S bár a gondolat még föltehetően Miksától származik, a közvetlen megbízást a másolat elkészítésére minden valószínűség szerint már nem ő, hanem unokája, Ferdinánd császár, Mária testvére adta.

Közvetve a kézirat Mária főhercegnő, a későbbi Mária királyné számára készíttetését támasztják alá a kódex további sorsára vonatkozó adatok, illetve feltevések. Biztosan csupán annyit tudunk, hogy a Magyarországra került kéziratot a 17–18. század fordulóján a nagyszombati jezsuita nyomdában újrakötötték, majd 1782-ben Winkler Mihály bonyhádi plébános tulajdonába jutott.

¹⁹ BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 21.

²⁰ UNTERKIRCHER: *i. m.* 1983. (l. a 10. sz. jegyzetet) 54, No. 82.

²¹ HERMANN Zsuzsanna: *Az 1515. évi Habsburg–Jagello-szerződés*. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. 28–29.

²² MENHARDT, H.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I–III*. Berlin, 1960–1961. No. 2755., HILGER, W.: *Ikongraphie Kaiser Ferdinands I. (1503–1564)*. Wien, 1969. 154–155. No. 50.

Ugyanezekben az években jutott Winkler tulajdonába a később *Nádor kódex* néven ismertté vált 16. század eleji kézirat a pozsonyi klarissza kolostorból.²³ Lehetséges tehát, hogy a *Gilgengart* másolata is Pozsonyból jutott Winklerhez.²⁴ A kódex Pozsonyba kerülése összhangban áll a feltevéssel, hogy a kézirat eredetileg Mária királyné birtokában volt: amikor a királyné a mohácsi vereség hírére Budáról elmenekült, Pozsonyba ment, ahol több hónapig időzött, s a magával vitt kincsek, könyvek és iratok egy részét a pozsonyi káptalan őrizte meg.²⁵ Amikor aztán II. József császár tervbe vette a káptalan feloszlását,²⁶ a könyvtár legértékesebb darabjait egyházi személyekhez menekítették. A feltevéseknek ez a sorozata egyben megoldja a kódex Magyarországra kerülésének problémáját, ami egyébként külön magyarázatot igényel.

Műfaj, szerkezet, tartalom, források

A kódex az alapjául szolgáló nyomtatvánnyal együtt a későközépkori német nyelvű illusztrált imádságoskönyveknek abba a csoportjába tartozik, amelyre a döntően liturgikus jellegű összeállításokkal (pl. a órás-könyvekkel) szemben a magánáhítatra szánt imádságszövegek jellemzők. Ezek a személyes áhítat céljára nagyrészt olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek latin előzményei sem a hivatalos liturgiában, sem a különféle paraliturgikus imádsággyakorlatokban (pl. *Officium parvum* BMV) nem fordulnak elő. A két fő típus között számos átmeneti forma található, s egyértelmű hozzárendelés nem mindig lehetséges. Az első német nyelvű imádságoskönyvek a 14. században jönnek létre. A magánáhítatra szolgáló gyűjtemények többsége 1450 után keletkezik, elsősorban a délnémet területen lévő női kolostorok lakóinak, míg a Németalföldön a órás-könyv az uralkodó típus. A könyvnyomtatás első időszakában viszonylag kevés magánáhítatra szolgáló német nyelvű imádságoskönyv készült, ezek használói növekvő mértékben világiak. A *livres d'heures* franciaországi szerepéhez ha-

²³ TOLDY Ferenc: *Nádor-Codex*. A Pesti Egyetemi Könyvtár eredetiéből. Buda, 1857. 5. A két kódexet a később Veszprémi-kódexnek elnevezett harmadik kézirrattal együtt Winkler mint gödrei plébános, címzetes pécsi kanonok 1803-ban ajánlotta fel a budapesti Egyetemi Könyvtárnak; GALAMBOS, F. (Hg.): *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts*. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. München, 1987. 124–246.

²⁴ A kódex pozsonyi őrzésének lehetőségét már Fitz József is felvetette, aki a pozsonyi jezsuiták könyvjegyzékének egyik szűkszavú bejegyzésében ennek az imádságoskönyvnek a leírását vélte megtalálni: „*Liber precativus manuscriptus (No.) 1140 8° Germ.*” *Catalogus librorum In residentia abolitae Societatis Jesu ad Sanctum Martinum Posonii adinventorum*. (Descriptus 18. Febr. 1781. praesentae 8. Jul. 1776.) Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest J10/9. 52. Vö. BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 19. 1. sz. jegyzet.

²⁵ ORTVAY Tivadar: *Mária, II. Lajos király neje 1505–1558*. Bp. 1914. 190–327.

²⁶ RIMELY, C.: *Capitulum insigne ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*. Posonii, 1880. 85., KNAUZ Nándor: *Válaszul Rimely Károly adalékjára*. Bp. 1881. 37.

sonló funkciót töltött be a 16. század elején Németországban a *Hortulus animae* című imádságyűjtemény és annak német nyelvű változata, a *Seelengärtlein* (Wurzburg der Seel), melyből 1498 és 1598 között mintegy 140 különböző kiadás ismert. A hóraskönyvekkel szemben a személyes használatra szánt imádságoskönyvek szöveganyaga tartalmi és formai szempontból egyaránt sokkal változatosabb, szerkezete kötetlenebb.

A laikus használatra készült imádságoskönyvek külön csoportját alkotják a fejedelmek kézzel frott díszes imádságoskönyvei, amelyek rendszerint a liturgikus imádkozási stílust képviselik: nagyrészt teljes hóraskönyvek vagy azok részleteit más imádságokkal együtt tartalmazzák, s a személyes imádkozásra csak ritkán adnak lehetőséget. A fejedelmi imádságoskönyvek két további csoportra oszthatók, aszerint, hogy az uralkodók csupán használták vagy pedig egyenesen az ő megrendelésükre készítették őket.²⁷ I. Miksa császárt különleges hely illeti meg a későközépkori fejedelmi imádságoskönyvek történetében, mivel személyéhez közvetlenül összesen négy különböző imádságoskönyv fűződik.

Csupán közvetve kapcsolódik Miksához anyjának, Eleonóra császárnénak 1463 körül készített imádságoskönyve, amelyet még gyermekként lapozgathattott.²⁸ Az első imádságoskönyvet Miksa megrendelésére 1486 körül a burgundi udvarban készítették. Ez a nem a reprezentációt, hanem a napi használatot szolgáló ún. régebbi imádságoskönyv tartalmában is különbözik a hóraskönyvektől, mivel az imádságokat a császár saját elképzelése szerint állították össze.²⁹ Több szöveg más imádságoskönyvekben is megtalálható, de más összefüggésben, más szövegeknek nincs előzménye, s feltehetően neki szereztek, míg számos további imádságot utólag írtak be a kódexbe. A föltehetően I. Miksa részére készült második összeállítás szoros tartalmi kapcsolatot mutat az elsővel és a harmadikkal, s mintegy a kettő közti változatként értékelhető.³⁰ A harmadik gyűjteményt, amit néha egyszerűen I. Miksa császár imádságoskönyvének neveznek, valószínűleg a Miksa apja, Frigyes császár által 1460-ben alapított Szt. György rend tagjainak állították össze, de az is lehetséges, hogy a császár különleges alkalmakkor ajándékozott belőle.³¹ Első része

²⁷ HAIMERL, F. X.: *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*. München, 1952. 109–114.

²⁸ UNTERKIRCHER, F.: *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabel und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek I. Die abendländischen Handschriften*. Wien, 1957. 57. ÖNB Cod. 1942., MËNHARDT: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzet) I. No. 1907. (Theol. 966), UNTERKIRCHER, F.: *Die Gebetbücher Kaiser Maximilians I.* = *Philobiblon XVIII* (1974). 241–242.

²⁹ UNTERKIRCHER, F.: *i. m.* 1957. (I. a 28. sz. jegyzet) 55. ÖNB. Cod. 1907., HILGER, W.: *Das Ältere Gebetbuch Maximilians*. Vollständige Faksimile-Ausgabe des Codex Vindobonensis 1907 der Österreichischen Nationalbibliothek. Graz, 1973.

³⁰ DENIS, M.: *Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis. I–II*. Wien, 1795–1800. I. No. 907., HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet), 113.

³¹ Vö. 11. jegyzet., UNTERKIRCHER: *i. m.* 1957. (I. a 28. sz. jegyzet), 55. ÖNB. Cod. 1906.

1513-ban jelent meg a külön erre a célra megalkotott betűkkel, mindössze tíz pergamenre nyomott példányban, a második rész kéziratban maradt. Ugyanennek az imádságoskönyvnek ismert egy kevésbé reprezentatív, kis formátumú, igénytelen betűkkel papírra nyomott kiadása, mely az augsburgi Silvan Othmar nyomdájában jelent meg, év nélkül. Ez föltehetően próbanyomatként szolgált az imádságoskönyv „népszerű” kiadásához.³²

Az első, ún. régebbi és a harmadik, nyomtatásban megjelent imádságoskönyv tartalmi összevetése azt mutatja, hogy a régebbi könyv alapul szolgált az új összeállításához. A két gyűjtemény több szövege teljesen azonos, a szövegek egy részét hasonlóan csoportosították. A szentek köre a harmadik imádságoskönyvben részben módosult, de a hozzájuk kapcsolódó szövegek azonosak, illetve némileg rövidített formában szerepelnek. Néhány imádságnak csupán a címét alakították át, másokat újakkal helyettesítettek. Az imádságok egyéni jellegű összeállítása után a harmadik gyűjteményben egy terjedelmes Mária-officium és egy szent kereszt officium következik, az egyébként mindig — az ún. régebbi imádságoskönyvben is — előforduló litánia itt nem szerepel. Ugyancsak hiányzik a kalendárium, fennmaradt azonban egy, a császár megbízásából a Szt. György lovagrend számára összeállított kéziratot kalendárium, s lehetséges, hogy azt az imádságoskönyv kiegészítésére szánták.³³

Ezeknek a latin és flamand, latin és francia, illetve teljesen latin nyelvű összeállításoknak a sorába utolsóként illeszkedik a Miksa császárhoz fűződő negyedik, immár német nyelvű imádsággyűjtemény, a *Gilgengart*. Ennek mind szerkezete, mind tartalma alapvetően különbözik a három korábbi imádságoskönyvtől. Az összeállításban összesen 47 önálló szöveget találunk.³⁴ Műfaji szempontból többségük imádság (33 db), illetve imádságsorozat (7 db), ezenkívül négy rövid fohász (ún. Spruch), két miseszöveg, illetve miseimádság és egy officium szerepel. A hagyományos (kérő, köszönő, dicsőítő) imádságtípusok mellett néhány jellegzetes későközépkori szövegösszeállítás is szerepel a gyűjteményben: halmozó- és ismétlődőimádságok, valamint egy legendai elemeket felhasználó ún. elbeszélő ima. Ez a műfaji megoszlás jól mutatja, hogy a gyűjteményt világi személyeknek szánták: az önálló imádságok nagy száma tematikus csoportosításban tág lehetőséget nyújt a válogatásra. A terjedelmesebb imádságfüzerek, illetve a rövid fohászok szerepeltetése is a világiak áhítatgyakorlatának eltérő időbeli kereteire van tekintettel. Ugyanezt jelzi, hogy kötött napi imádságrendet feltételező officium csupán egy van a gyűjteményben. Megkönnyítette a használatot, hogy a szövegek egy részénél előzetes tájékoztató ol-

³² UNTERKIRCHER: *i. m.* 1974. (I. a 28. sz. jegyzet), 252.

³³ UNTERKIRCHER: *i. m.* 1974. (I. a 28. sz. jegyzet), 252–253.

³⁴ A további megállapítások a kéziratra és az alapjául szolgáló nyomtatványra egyaránt vonatkoznak, mivel a kettő között lényeges tartalmi különbség nincs.

vasható, ami a címen kívül utal az imádkozás alkalmára és módjára, az imádság szerzőjére, hasznára és az általa elnyerhető bűcsúkra.

A kódex szövegeit Vizkelety András katalogizálta, s egyben kísérletet tett a különböző kéziratokban található párhuzamos szövegek egy részének meghatározására.³⁵ Leírására és az általa közölt szövegpárhuzamokra a továbbiakban külön nem hivatkozunk. Mivel itt egy nyomtatvány másolásával létrejött kéziratról van szó, a szövegek párhuzamait és forrásait az egykorú nyomtatott imádságoskönyvekben is keresni kell. Itt nincs lehetőség minden szöveg megemlítésére és az ismert változatok felsorakoztatására, s csupán néhány érdekesebb, gyakran előforduló, kiterjedt szöveghagyományozódással rendelkező jellemző példát emelünk ki. Az első rész bűnbánati imádságai körül az O Herre Ihesu christe ich opffer dir (1r–2r) kezdetű például a trier-i St. Irminen kolostor bencés apácáinak 1500 körül készült imádsággyűjteményében,³⁶ az O Almechtiger und barmhertziger gütiger got (4r–5r) kezdetű egy 16. századi nürnbergi kéziratban szerepel (ez utóbbiban két helyen is).³⁷ A három könyörgésből és a hozzájuk kapcsolt egy-egy *Miatyánkból* álló ún. *Pater noster* imádság (5v–6v) az ismétlődő imádkozás egyik formája, melyhez már a 13. században a három *Ave Maria* elmondása és bűcsüengedély kapcsolódott. A három *Pater noster* hatékonyságát a bevezető megjegyzés hivatott tanúsítani, amely szerint ezáltal egy gyilkos megmenekült: ti. utolsó óráján a kárhozattól. Az O Ewige gothaitt O ware menscheit (7r) kezdetű fohász, melyhez 500 év bűcsű fűződik, előfordul például egy, a 16. század első felében Tegernsee-ben írt imádságosgyűjteményben.³⁸ Az első rész utolsó imádságához, amit bevezetője szerint térdén állva kell mondani, 300 év bűcsű kapcsolódik (7r–v).

A második rész Mária-imádságai közül az O Maria ein mitlerin (9r–10r) kezdetű első szöveg Mária nevének öt betűjéről a Mediatrix dei et hominum kezdetű imádság fordítása. Ez az akrosztichon típusú Mária-imádságok egyik elterjedt, gazdag szöveghagyománnyal rendelkező változata. A latin eredetiben minden versszak elején Mária egy-egy titulusa áll (Mediatrix, Auxiliatrix, Reparatrix, Illuminatrix, Advocatrix), melyek kezdőbetűi összeolvasva Mária nevét adják ki. A szöveg előszava (7v–8r) egy strassburgi johannita szerzetes prédikációjára hivatkozik: eszerint aki az imádságot naponta elmondja, nem kerül a pokolba. Ez a meg nem nevezett johannita föltehetően azonos Nikolaus von Löwennel, aki 1371-ben lépett a rendbe és a Strassburg melletti Grü-

³⁵ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) II. No. 35.

³⁶ ACHTEN, G. – KNAUS, H.: *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Darmstadt, 1959. No. 73/267v. Az első rész több szövegét közli PAULUS, N.: *Die Reue in den deutschen Erbauungsschriften des ausgehenden Mittelalters* = *Zeitschrift für Katholische Theologie* 28 (1904). 469.

³⁷ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) I. No. 33/124v–129r, 156r–173r.

³⁸ KORNRUMPF, G – VÖLKER, P. G.: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek München. I. Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*. Wiesbaden, 1968. No. 269/62r.

ner Wörth johannita kolostor megbízásából irodalmi munkásságot végzett.³⁹ A következő szöveg a Clairvaux-i Bernátnak tulajdonított ún. arany *Ave Maria* (10r–12r), amely nem az ismert imádság egyszerű parafrázisa, hanem az *Ave Maria, ancilla sanctae trinitatis humillima* kezdetű Mária-antifóna másutt is gyakran előforduló fordítása.⁴⁰ A bevezető szerint ezt az imádságot egy angyal adta Szt. Bernátnak, ami utalás Bernát angyalokkal kapcsolatos legendás látomására. Használatát azzal nyomatékosítja, hogy aki áhítattal mondja, nem hal meg bűnbánat, gyónás és a szentségek nélkül, s lelke a mennybe jut. A szöveg szerepel például a *Hortulus animae* egy 15. századi kéziratában,⁴¹ latinul megjelent a gyűjtemény 1503-as strassburgi kiadásában.⁴² A *Hortulus animae* első latin kiadása 1491 körül, első német kiadása 1501-ben látott napvilágot. A további német kiadások jórészt a Sebastian Brant és Jakob Wimpfeling által kezdeményezett 1502-es strassburgi kiadásra mennek vissza, amely jelentősen előmozdította az összeállítás elterjedését. I. Miksa császár családja és a *Hortulus animae* szoros kapcsolatára vet fényt, hogy a Brant-féle *Hortulus animae* 1510-es német nyelvű strassburgi kiadásának kéziratosa másolata 1517–1523 között Németalföldön I. Miksa császár lánya, Margit főhercegnő számára készült.⁴³

A *Frew dich aller gebenedeiste gotes gebererin* (14v–16v) kezdetű szöveg, mely címe szerint pestis, valamint minden testi és lelki veszély ellen mondanó, a *Gaude virgo gloriosa* kezdetű, *Mária hat öröme* néven széles körben elterjedt imádság fordítása.⁴⁴ A téma, Mária különböző számú örömei — Mária hét fájdalmával szembeállítva — különösen a 15–16. századi himnuszoköltészet, ikonográfia és a német hórászkönyvek kedvelt motívuma. Egy Mária kilenc öröméhez fűződő imádság a kódex másik Mária-imádságokat tartalmazó részében szerepel (58r–65v). A két rövid fohászt (16v–17r) követő szöveg, *In mitten unser lebens zeit* (17r), Notker Balbulus *Media vita* kezdetű himnuszának a 15. században keletkezett, számos változatban fennmaradt fordítása.⁴⁵ Az *In*

³⁹ CLEMEN: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 4.

⁴⁰ JANAUSCHEK, L.: *Bibliographia Bernardiana*. Vindobonae, 1891. XI. No. 9., VÖLKER, P. G.: *Gerard Achten und Hermann Knaus: Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Darmstadt, 1959. = Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur 74 (1963). 41.

⁴¹ BUTZMANN, H.: *Die Blankenburger Handschriften*. Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel XI. Frankfurt, 1966. No. 269/265r.

⁴² HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 125.

⁴³ BOHATTA, H.: *Bibliographie der Livres d'heures* (Horae B. M. V.) Officia, Hortuli animae, Coronae B. M. V., Rosaria und Cursus B. M. V. des XV. und XVI. Jahrhunderts. Wien, ²1924. 72–77., HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 123., DÖRNHÖFFER, F. (Hg.): *Seelengärtlein. Hortulus animae*. Cod. Bibl. Pal. Vindob. 2706. I–IV. Frankfurt, 1907–1911.

⁴⁴ CHEVALIER, U.: *Repertorium Hymnologicum. I–VI*. Louvain–Bruxelles, 1892–1920. I. No. 7006.

⁴⁵ *Patrologiae cursus completus... series secunda... accurante J.–P. Migne (PL) T. LXXXVII*. Paris, 1851. 58., WACKERNAGEL, Ph.: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII.*

der dein hilf und beschirmungen fleuch ich kezdetű, szomorúság idejére való szöveg (17v–18v) a *Sub tuum praesidium* kezdetű, legrégebb Mária-imádság fordítása.⁴⁶ Ezt a részt egy Mária-mise szövege zárja (18v–22v), melyben az egyházi év ünnepei szerint más-más szövegre van utalás, s amely II. Orbán pápára vezethető vissza.⁴⁷ Ez a miseszöveg föltehetőleg a óráskönyveken kívül a magán imádságoskönyvekben, így a *Hortulus animaeben* is szinte elmaradhatatlan kis Mária-officiumot helyettesíti.

A harmadik egység a Szentháromság officiumával kezdődik (24r–34v), melynek szerkezetét a napi imaórák alkotják. A kompletórium végén a *Salve regina* antifónával (33v–34v), ami valószínűleg Heinrich von Laufenberg strassburgi johannita teológus fordítása. Ezt követi három imádság a Szentháromsághoz és külön-külön a három isteni személyhez (35r–37v). Ezek latin változata szerepel a *Hortulus animae* 1503-as strassburgi kiadásában.⁴⁸ A részt a Szentháromságról szóló mise zárja (37v–40v).

A Krisztus szenvedéséről szóló negyedik rész első szövege egy nyolc tagból álló imádságsorozat (42r–44v), amely a *Domine Jesu Christe adoro te in cruce pendentem* kezdetű imádság számos változatban gyakran előforduló fordítása, s melynek eredetijét a hagyomány Nagy Szt. Gergely pápának tulajdonította.⁴⁹ A bevezető (41r) szerint a szöveg „Gergely pápa látomása”, tehát a Gergely pápa miséje témájú kép előtt mondandó, s az eredetileg öt imádsághoz a pápák még hármat kapcsoltak, és a vele járó búcsúkat is megsokszorozták és megerősítették. Ennek a résznek az elején épp ilyen, a középkor végén különösen kedvelt ábrázolás látható.⁵⁰ A Krisztus tagjait köszöntő második szöveg (44v–47r) első pillantásra a Clairvaux-i Szt. Bernátnak tulajdonított *Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentisre* emlékeztet, valójában a *Salve tremendum cunctis potestatibus caput* kezdetű imádság fordítása, mely a 16. század elejéről számos változatban

Jahrhunderts. I–V. Leipzig, 1864–1877. II. No. 991–999., CHEVALIER: *i. m.* (I. a 44. sz. jegyzetet) II. No. 11419.

⁴⁶ STEGMÜLLER, O.: *Sub tuum praesidium. Bemerkungen zur ältesten Überlieferung* = Zeitschrift für Katholische Theologie 74 (1952). 76–82., AUER, J. B.: *Unter deinen Schutz und Schirm*. Das älteste Mariengebete der Kirche. Leutersdorf, ⁴1974.

⁴⁷ BEISSEL, St.: *Geschichte und Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*. Freiburg i. Br. 1909. 272, 317 ff., vö. SCHNEIDER, K.: *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg I*. Wiesbaden, 1965. Cent. VI. 43d/8.

⁴⁸ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzetet) 124. 743. sz. jegyzet.

⁴⁹ WILMART, A.: *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen age latin*. Paris, 1932. 144. 4. sz. jegyzet., WILMART, A.: *Le manuel de prières de Saint Jean Gualbert* = Revue Benedictine 48 (1936). 283. No. 34., LEROQUAIS, V.: *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale. I–III*. Paris, 1927–1943. II. 346. No. 37.

⁵⁰ SCHREIBER, W. L.: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle. t. II*. Leipzig, 1892. No. 1455.

ismert.⁵¹ A harmadik imádság bevezetője a búcsúk mellett a szöveg állítólagos eredetéről is tájékoztat: a lateráni Szt. János templomban találták kőre írva, szerzője Szt. Ágoston (47r–48v). A *Deus qui pro redemptione* kezdetű latin eredeti valójában a középkor végén különösen kedvelt pszeudo-ágostoni orációk egyike.⁵² Latinul és németül több kézirat és nyomtatott változata maradt fenn, így például két, 1490 körül Nürnbergben kiadott egylapos nyomtatványban.⁵³ Ennek a Krisztus szenvedéséhez fűződő egész résznek további érdekessége, hogy az első és a harmadik szöveg a különböző reneszánsz pápák által hozzájuk kapcsolt búcsúk részletes leírásával megtalálható Hartmann Schedel egyik kézirat imádságosgyűjteményében,⁵⁴ valamint egy, a *Hortulus animae*vel szoros kapcsolatban álló, 1510 körül apácáknak készített német nyelvű kéziratban,⁵⁵ s mindhárom szöveg szerepel a *Hortulus animae* 1510-ben Strassburgban megjelent német nyelvű kiadásában.⁵⁶ A *Hortulus animae* 1503-as latin kiadásában az első és a második szöveg latin előzménye jelenik meg.⁵⁷

Az áldozási imádságokat tartalmazó ötödik rész első, áldozás előtt ajánlott szövege, Almechtiger barmhertziger got (49r–50v) az Aquinoi Szt. Tamásnak tulajdonított Omnipotens semptinerne deus, ecce accedo kezdetű oráció több változatban fennmaradt fordítása.⁵⁸ A latin szöveg megtalálható Szt. Tamás kisebb műveinek összkiadásában, s másutt is a neki tulajdonított imádságok között szerepel.⁵⁹ A következő szöveg, O Herr der uns under dem wurdigen Sacrament (50v) latin eredetije a *Deus qui nobis sub sacramento* kezdetű liturgikus eukarisztikus imádság, amely szerepel például a III. Frigyes császárnak 1482 körül készített, nagyrészt liturgikus eredetű szövegeket tartalmazó imádságoskönyvben.⁶⁰ Az áldozás előtti szövegek utolsó darabja egy Mária-imádság, O Maria ein gebenedeytte muter (51v–52v), amit három áldozás utáni szöveg követ (52v–57r).

⁵¹ WACKERNAGEL: *i. m.* I. No. (I. a 45. sz. jegyzet) 186–192., (I. a 43. sz. jegyzet), DÖRNHÖFFER: *i. m.* I. 3. 234–239., vö. (I. a 8. sz. jegyzet).

⁵² DÖRNHÖFFER: *i. m.* I. 3. 227–230.

⁵³ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. (GW) I– Leipzig, 1925–. 2985, 2986. Vö. VIZKELETY: *i. m.* (I. a 3. sz. jegyzet) I. 60/8.

⁵⁴ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 121–122.

⁵⁵ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 55–56.

⁵⁶ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 139–140.

⁵⁷ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 124.

⁵⁸ BERG, K.: *Der Tugenden Buch*. Untersuchungen zu mittelhochdeutschen Prosatexten nach Werken des Thomas von Aquin, München, 1964. 70–71., KLAPPER, J.: *Schriften Johannes von Neumarkt. I–IV*. Berlin, 1935. IV. No. 55., No. 60/6.

⁵⁹ *S. Thomae Aquinatis Opuscula Omnia*. Ed. Petri MANDONNET. I–IV. Paris, 1927. IV. 540f., HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet), 52.

⁶⁰ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 111.

A hatodik rész Mária-imádságai közül az első a már említett *Mária kilenc öröme* (58r–65v), amit az ún. *Das guldin Crongebet* (65v–74r), más néven *Mária tíz öröme* imádság követ. A számos 15–16. századi kéziratos változatban ismert szöveg szerepel a *Hortulus animae* 1510-es német nyelvű kiadásában.⁶¹ A rózsafüzérszerű imádság előszava szerint minden „öröm” után tíz *Ave Maria* mondandó, s az egész áhitatot harminc napon át égő fény („licht”) mellett kell végezni. Más változatai szerint ugyancsak harminc napot át kell mondani az ún. *Sancta Maria* imádságot Mária szenvedéséről (75r–81r).⁶² Ez az egyik legelterjedtebb Mária-imádság a középkorban, s szerepel például egy 15. századi német *Hortulus animae* kéziratban.⁶³ A következő szöveg, *Ein schön gebett von unser lieben Frawen schiedung* (81r–83v) a Mária halálát (Transitus Mariae) elbeszélő apokrif történet összefoglalása. Ez valójában nem imádság, hanem a Jacobus a Voragine, Ludolf von Sachsen, Temesvári Pelbárt és mások Mária-legendái nyomán a 15–16. században széles körben elterjedt apokrif irat csodás elemeinek sűrített elbeszélése, melyhez egy imádság (83v–85r) és egy Mária megdicsőüléséről szóló ún. Spruch kapcsolódik (85r–v).⁶⁴

A hetedik részben a hét bűnbánati zsoltár fordítása (87r–99v) az 1499-ben Augsburgban Erhard Ratdoltnál megjelent nyomtatvány fordításaihoz áll közel.⁶⁵ A zsoltárokhoz kapcsolódó mindenszentek litániára (99v–104r) a bencés rendi szentek viszonylag nagy száma jellemző. Rajtuk kívül ugyanitt a középkor végén csupán lokális tiszteletben részesített Szt. Afra érdemel említést, mivel az összeállítás keletkezési helyére, Augsburgra utal. Ezt a részt az „örök bölcsességhez” szóló imádság zárja (104v–105r), melynek latin eredetije megvan például a *Hortulus animae* 1503-as strassburgi kiadásában.⁶⁶

A Szt. Annához fűződő utolsó rész első imádságának bevezetője tájékoztat a szöveghez VI. Sándor pápa által 1494-ben kapcsolt búcsüengedélyről (106r–v). Megemlíti továbbá, hogy az imádságot Szt. Anna képe előtt három-

⁶¹ DÖRNHÖFFER: *i. m.* (l. a 43. sz. jegyzet) II. 5. 410–417., HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzet) 141., SCHÜTZ, J. H.: *Die Geschichte des Rosenkranzes unter Berücksichtigung der Rosenkranzgeheimnisse und der Marien-Litaneien*. Paderborn, 1909. 176–178., Vö. pl. SCHNEIDER, K.: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden, 1970. cgm. 462/171v–176r.

⁶² HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzet) 50.

⁶³ BUTZMANN: *i. m.* (l. a 41. sz. jegyzet) No. 296/243v. vö. pl. SCHNEIDER: *i. m.* 1965. (l. a 47. sz. jegyzet) Cent. VI. 91/84r–89r.

⁶⁴ JACOBUS DE VORAGINE: *Die Legenda aurea*. Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz. Heidelberg, ⁹1979. 583 ff., LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Christi*. Nürnberg, 1495. p7/a–q1/b., PELBARTUS DE THEMESWAR: *Pomerium Sermonum De Beata Virgine*. Vel Stellarium Corone beate virginis... Hagenau, 1504. v1/a–v2/a., y7/b–z1/a.

⁶⁵ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzet) II. 85., vö. SCHÖNDORF, K. E.: *Die Tradition der deutschen Psalmenübersetzung*. Untersuchungen zur Verwandtschaft und Übersetzungstradition zwischen Notker und Luther. Köln–Graz, 1967. 33.

⁶⁶ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzet) 124., DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. I–III*. Leipzig, 1925–1932. No. 578/5v.

szor kell elmondani, és hogy az a pestis ellen is hasznos. A szöveg a bevezetővel együtt számos kéziratos imádságokönyv mellett a Brant-féle *Hortulus animae* 1503-as latin és 1510-es német kiadásában is megtalálható.⁶⁷ Itt olvashatjuk a Szt. Anna kép pontosabb megnevezését is, ami a Szt. Anna harmadmagával típusra utal. Az imádsággal szembeni oldalon pontosan egy ilyen ábrázolás látható. A másik Szt. Anna imádságnak, mely egyben a kódex utolsó szövege, ugyancsak több kéziratos változata ismert a 15–16. századból (106v–109r).

Összegezve az eddigieket: tartalmi szempontból a gyűjtemény középpontjában a középkor végi vallásosság négy legfontosabb tényezője, a bűnbánat, a búcsúk elnyerésének és halmozásának gondolata, valamint a szenvedő Krisztusnak és Máriának a tisztelete áll. Ezen belül meghatározó a Máriához kötődő szövegek nagy száma: a 47 szövegegységből 19 Máriához kapcsolódik, s ezek teszik ki a könyv terjedelmének csaknem felét. Ezenkívül Máriával kapcsolatos szöveg a későközépkori gyűjtemények gyakorlatának megfelelően a nem közvetlenül Máriához fűződő részekben is előfordul. A korabeli gyűjteményekkel szemben a szentek tisztelete meglehetősen háttérbe szorul: közülük egyedül Anna szerepel külön szerkezeti egységben, míg más szenteknek a litániában csupán a neve említődik. Ez közvetve utal Anna tiszteletének páratlan fellendülésére a 15–16. században. A kódexben első helyen álló bűnbánati imádságok az ekkortájt önálló műfajjá szerveződő gyónási tükrök legfontosabb részét alkotják. A halotti imádságok hiánya miatt a halottas könyvek hatása nem kimutatható, s a hóráskönyvek és breviáriumok egyik állandó része, a kalendárium is hiányzik. Több szöveg a középkori, későközépkori legendairódalom imádságokra gyakorolt hatását tükrözi.

A gyakorlati használatot segítették az áldozási imádságok, míg a bűnbánati zoltár a litániával a legtöbb későközépkori imádságosgyűjteményben szerepel. A használhatóságot növeli a búcsúk említése is. A két miseszöveg, az officium és a liturgiában is szereplő szövegek jelzik az összeállítás kapcsolatát a liturgikus imádsággyakorlattal. A humanista vallásosság hatását tükrözi a szoros kapcsolat a legnépszerűbb 16. századi németországi imádságokönyvvel, a *Hortulus animae*vel. Ugyanerre utal az egyházatyák és a reneszánsz pápák, a szövegek vélt vagy valódi tekintélyes szerzőinek említése, az imádságok határozott egyéni elképzelés szerinti összeállítása, a személyes hangvétel, az imádságok áhítatos végzésének hangsúlyozása, valamint az, hogy viszonylag kevés liturgikus eredetű szöveg található a gyűjteményben.

A gyűjtemény forrásait keresve közvetlen előképére nem bukkantunk. Konceptiója eredeti elképzelést tükröz, ugyanakkor szerkezeti egységei és szövegei számos 15. század végi, 16. század eleji német kéziratos és nyomtatott imádságosgyűjteményben megtalálhatók. A fő szerkezeti egységek a bűnbánati zoltárok és a litánia kivételével más sorrendben és további részekkel kiegészítve

⁶⁷ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 138., 141.

megtalálhatók például az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik bajor – osztrák imádságoskönyvében a 16. század első negyedéből, melynek szövegeit nagyrészt a *Hortulus animae* 1510-es kiadásából vették át.⁶⁸ A két gyűjtemény szoros kapcsolatát mutatja, hogy az esztergomi kéziratot a *Gilgengart* egyik kiadásának két része közé kötötték be. A közvetlen források meghatározását az is nehezíti, hogy a *Gilgengart* szövegeinek többsége latin nyelvű imádságok fordítása, amelyek az egykorú kéziratok imádsággyűjtemények kedvelt darabjai voltak. A szövegpárhuzamok elsősorban bajor és osztrák gyűjteményekből származnak, s erről a területről több olyan, a *Hortulus animae*vel rokon összeállítást ismerünk a 15. század végéről és a 16. század elejéről, amelyekben a *Gilgengart* szövegei közül három-hat részben azonos szövegnek is megvan a párhuzama.⁶⁹

Az összeállító a liturgikus szövegek, közelebről nem azonosítható nyomtatott imádságoskönyvek, kéziratok gyűjtemények, gyónási tükrök mellett⁷⁰ forrásként használta a Brant-féle *Hortulus animae* valamelyik 1520 előtti német nyelvű kiadását. Erre a részleges szerkezeti hasonlóság mellett a számos szöveg szerinti egyezés is utal. A gyűjtemény egészének, illetve egyes szövegeinek hozzárendelését egyetlen *Hortulus animae* kiadáshoz az nehezíti, hogy a különböző kiadások és kéziratok szöveganyaga állandóan változik, s ugyanazon cím alatt egymástól jelentősen eltérő tartalmú és szerkezetű munkák születtek. A szövegpárhuzamok és a szerkezeti hasonlóság mellett a két összeállítás rokonságát húzza alá a címbeli hasonlóság: a *Gilgengart* (*Liliengarten*) a *Hortulus animaere* és annak német változatára, a *Seelengärtleinre* közvetlenül utal.

Az összeállítás címe a szövegek jelentős részével együtt tovább hagyományozódott a 17 – 19. századi népszerű imádságoskönyvekben, s más nyelvekre is lefordították. A „17. század *Hortulus animae*inek legtipikusabb képviselője”, az 1675-ben Pozsonyban megjelent *Liliom kertecske* szerkezete például némi módosulással megfelel a *Gilgengart* szerkezetének, szöveganyaga részben azonos, részben kicserélődött és más szövegekkel bővült.⁷¹ Ugyanennek negyedik kiadása 1779-ben jelent meg Budán és Nagyszombatban.⁷² Az először 1728-ban, majd 1747-ben Nagyszombatban újra kiadott *Lelki liliom-korona* címe szerint „egy név nélkül találtatott régi, de meg-ujjult... imádságoskönyv”: ennek szerkezete már csak távolról emlékeztet a *Gilgengart* szerkezetére, szövegében pe-

⁶⁸ VIZKELETY: *i. m.* (I. a 3. sz. jegyzet) II. No. 63.

⁶⁹ Így pl. KORNRUMPF–VÖLKER: *i. m.* (I. a 38. sz. jegyzet) 8° No. 227, 266, 269, 273, 280., DEGERING: *i. m.* (I. a 66. sz. jegyzet) No. 106, 577.

⁷⁰ További vizsgálatot igénylő lehetséges forrásokra utal CLEMEN: *i. m.* (I. a 8. sz. jegyzet).

⁷¹ *Liliom kertecske az az szép istenes viragokkal ... be vettetett Áetatos könyvecske...* Pozsony, 1675. vö. GAJTKÓ István: *A XVIII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 42–44.

⁷² *Liliom kertecske...* Nagyszombat – Buda, 1779.

dig csupán néhány alkalomszerű megfelelést találunk.⁷³ A 18–19. században a cím fokozatosan különválik az eredeti gyűjteményből, s a *Marianischer Liliengarten*, *Himmlischer Liliengarten* (*Rosengarten*, *Myrrhengarten*, *Palmgärtlein*) és más hasonló címek alatt számtalan kiadást megért különböző gyűjtemények már csak címükben emlékeztetnek erre az összeállításra.⁷⁴

Illusztrációk, keretdíszek, iniciálék, színezés

A *Gilgengart* keletkezése idején Augsburg a délnémet fametszés egyik központja. Az augsburgi könyvnyomtatás és -illusztrálás ekkor már gazdag helyi hagyományokra nyúlt vissza, s szoros kapcsolatban állt az első számú itáliai nyomdahellyel, Velencével. Az itt készült metszetek többségét a dekorativitás és az itáliai stíluselemek felhasználása együttesen jellemzi. A legtehetségesebb metsző a Dürer-kortárs Hans Burgkmair, aki mellett az I. Miksa császár által kezdeményezett illusztrált kiadványokhoz kapcsolódva a rajzoló és fametszők egész köre alakult ki. Ennek tagjai (Leonard Beck, Jörg Breu, Hans Schäufolein és mások) nagyrészt Burgkmair önállótlan követői.⁷⁵ Az egyetlen kivétel a Petrarca-mester, aki a *Gilgengart* illusztrációit is készítette. Életéről annyit tudunk, hogy a legnevesebb augsburgi származású mesterrel, a jórészt Bázelen dolgozó ifjabb Hans Holbeinnel nagyjából egyidős, amikor 1514 körül megkezdte tevékenységét a városban. Életműve augsburgi kiadványok illusztrációiból, könyvdíszreiből és néhány önálló lapból áll. Elsősorban az augsburgi Grimm és Wirsung nyomdának, föltehetően annak alkalmazottjaként dolgozott, de alkalomszerűen a Miller, S. Othmar és Schönsperger nyomdának is szállít illusztrációkat. Az ő mestere is Burgkmair, de számos ösztönzést merített Dürer, Schäufolein és Beck munkáiból.⁷⁶ Érett stílusára, amit a Petrarca-illusztrációkon, a Cicero-kiadásokhoz és a *Celestina* című elbeszéléshez készített sorozatain figyelhetünk meg a legjobban, a pontos és türelmes megfigyelés, a részletek aprólékos kidolgozása, a rajz finomsága és világossága, a jelek gazdagsága és nagyfokú sűrítettsége jellemző. Sorozatainak többsége, a jelentős számú imádságoskönyvekhez készült illusztráció egy részéhez hason-

⁷³ Lelki Liliom-korona, az az, egy név nélkül találtatott régi, de meg-ujjult, ... fő imádságoskönyv. Nagyszombat, 1728., *Lelki Liliom-korona...* Nagyszombat, 1747.

⁷⁴ Vö. pl. *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910.* (GV) 88. München–New York–London–Paris, 1983. 524.

⁷⁵ MUSPER, H. T.: *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten.* Stuttgart, 1964. 171–187., FRIEDLÄNDER, M. J.: *Der Holzschnitt.* Neu bearbeitet von Hans Möhle. Berlin, 1970. 91ff., vö. ZIMMERMANN, H.: *Hans Schäufoleins Holzschnitt-Folgen für Hans Schönsperger.* Das Schwäbische Museum 1930. 138–149.

⁷⁶ MUSPER: i. m. 1927. (l. a 17. sz. jegyzet), SCHEIDIG, W.: *Die Holzschnitt des Petrarca-Meisters in Petrarca's Werk Von der Artzney bayder Glück des guten und widerwärtigen* – Augsburg, 1532. – Berlin, 1955. 21–30.

lóan, csak jónéhány évvel elkészülése után látott napvilágot. A dúcok egy része 1523 körül az augsburgi Hans Steiner, majd onnan 1549 körül a frankfurti Egenolff nyomda tulajdonába jutott. Egy részük ott jelent meg először, más részüket újra és újra lenyomtatták, nem ritkán az eredeti szövegtől függetlenül. A Petrarka-mester az eddigi kutatások szerint I. Miksa kiadói vállalkozásainak illusztrálásában nem vett részt. Egyik önálló lapja azonban a császárt misehallgatás közben ábrázolja, egy másik pedig Dürer ismert Miksa-portréjának általa készített dekoratív keretezésű másolata.⁷⁷

A Gilgengart-illusztrációk értékelésekor figyelembe kell venni, hogy azok a mester első alkotói korszakában, az Ulrich Hutten 1518-ban megjelent Plautusához készített rajzokkal körülbelül egy időben, 1516 körül keletkeztek.⁷⁸ Az életmű más darabjai közül azokhoz az illusztrációkhoz állnak legközelebb, amelyeknek kisebb része 1520-ban jelent meg a *Devotissime meditationes de vita ... Jesu Christi* című elmélkedésgyűjteményben az augsburgi Grimm és Wirsung nyomda kiadásában.⁷⁹ Nagyobb részüket a frankfurti Egenolff nyomtatta ki 1551-ben és 1557-ben.⁸⁰ Ezek az újszövetségi illusztrációk jóval kidolgozottabbak és sűrítettebbek a *Gilgengart* metszeteinél, de a térértelmezés, a centrális mellett az átlós kompozíciós séma előnyben részesítése, a vonalak ökonómiaja, a sötét és világos felületek aránya, valamint a keretdíszek motívumkincese hasonló irányba mutat.

Ezek a metszetek tehát fiatalkori alkotások, s erősen meghatározzák őket az előképek. Míg a gyónási és az áldozási jelenet ábrázolása ebben az időben viszonylag ritka, a többi hat egész oldalas illusztráció témája közkedvelt a 15–16. században. A kódexben hiányzó első lap ábrázolásán szentélyszékben ülő magas rangú pap térdelő előkelő nő (apáca?) gyónását hallgatja. A háttérben templombelső oltárral, melyen feszület alatt János apostol, mellette égő gyertya. A kompozíció kiegyensúlyozott, az alakpár összefogottságát az architektúra zártsága és az oltár jelzésszerű bemutatása hangsúlyozza. A következő finom rajzú és metszésű képen Mária mint a mennyek királynője a szokásos módon, kibontott hajjal sugárkoszorú közepén holdsarlón áll, karjában a ruhátlan gyermek Jézussal (8v). A lap Dürer imádságoskönyvbe készült hasonló témájú fametszetére emlékeztet, de annál finomabb kidolgozású.⁸¹ A harmadik illusztráción a Szentháromság a Gnadenstuhl-típus egyik változata: a felhőkoszorútól keretezett szakállas atyaisten maga előtt tartja a megfeszített Krisz-

⁷⁷ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. 576., FRIEDLÄNDER: *i. m.* 107., 55. kép, FRIEDLÄNDER: *i. m.* (I. a 75. sz. jegyzet), MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. 583.

⁷⁸ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) 11.

⁷⁹ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. L. 63.

⁸⁰ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. L. 199.

⁸¹ DÜRER, A.: *Sämtliche Holzschnitte*. Einleitung von André DEGUER. Vollständiges Verzeichnis des Holzschnittwerkes bearbeitet von Dr. Monika HEFFELS. Ramerding, 1981. 200. No. 1.

tust, a bal felső sarokban a szentlélek érkezik galamb képében (23v). A negyedik lap kompozíciója a népszerű későközépkori árbrázolástípus, a Gergely pápa miséje bemutatásával leegyszerűsítve Dürer hasonló témájú nagyméretű fametszetének szerkezetét követi, a jobb és bal oldal felcserélésével: a térdelő pápa előtt az oltárt a szenvedő Krisztus alakjával nem frontálisan, hanem perspektívikusan, átlós irányban helyezi el a kép jobb oldalán (41v).⁸² Ezáltal a pápa figurája kerül a kép középpontjába, míg Krisztus a kép jobb felső sarkába szorul. Gergely fején tiara, mögötte egy kardinális áll, kezében kettős kereszttel. Az oltáron két gyertya között az áldozatbemutatás kellékei, fölötté a pápa látomása: a sebeit mutató Krisztus koporsóból kiemelkedő félalakja. A szenvedés eszközei közül csupán a kereszt, a létra és az oszlop kötéllel jelenik meg az amúgy is kissé zsúfolt kompozíción.

Az áldozási jelenetet ábrázoló ötödik lap szerkezete az előbbinek épp a tükörképe: itt az oltár a kép bal oldalára került át (49v). Előtte miseruhába öltözött pap kezében paténával térdelő férfinak az ostyát nyújtja. A pap alakja által félig eltakart oltáron a gyónási jelenethez hasonlóan kereszt, alatta Mária alakja. Az oltár másik végén nyitott könyv, jobb oldalán a Golgota sematikus ábrázolása. A háttérben a falat gazdag redőzetű kárpit takarja. A hatodik kép a Mária a gyepadon témát mellékalakok nélkül jeleníti meg (57v). Mária gazdag redőzetű ruhában kibontott hajjal szemben ül, mindkét karjában ruhával a gyermek Jézust tartja. Mindkettőjük feje körül glória. A gyermek anyjához simul, de fejét a néző felé fordítja, kezében a földgolyó. A háttérben stilizált táj: jobbra száraz fatörzs, balra minden oldalról meredek hegyoldal. Az ábrázolás távolról Dürer hasonló témájú 1513-as rézmetszetére emlékeztet.⁸³ Az imádkozó Dávid király témájú hetedik képen Dávid hosszú ruhában a nézőnek háttal a kép jobb oldalán fűben térdel, mindkét kezét imádságra emeli (86v). Fején korona, oldalán kard, lába előtt hárfá. A háttérben vízparti sziklás táj növényekkel és épületekkel. Balra fent felhőben az atyaisten félalakja, egyik kezében a földgolyó, a másikkal Dávidra mutat.⁸⁴ A Szt. Anna harmadmagával című utolsó lapon Anna bekötött fejjel középen ül, ölében a gyermek Jézussal (105v). Jézus egyik kezében földgolyó, másik kezével az almáért nyúl, amit a jobbról érkező Mária nyújt neki. Mária másik kezével hosszú, redőzött ruhája szélét magasra emeli, haja kibontva, fején koszorú. Mindhármuk fejét dicsfény övezi.

⁸² DÜRER: *i. m.* 1981. (I. a 81. sz. jegyzet) 139. A téma további párhuzamai: MUSPER, H. T.: *Der Einblattholzchnitt und die Blockbücher des XV. Jahrhunderts.* Stuttgart, 1976. Schr. 1461, 1462.

⁸³ DÜRER, A.: *Sämtliche Kupferstiche.* Hg. von Horst MICHAEL. Kirchdorf/Inn, 1987. No. 68. A téma további párhuzamai: LEHRS, M.: *Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert.* Textbd. I–IX, Tafelbd. I–IX. Wien, 1908–1934. VI. 78–79. No. 5–6. Taf. 151. Nr. 401–402.

⁸⁴ A téma további párhuzama: LEHRS: *i. m.* (I. a 83. sz. jegyzet) VI. 136. No. 1. Taf. 158. Nr. 415.

Az átlagosan 85 × 60 mm nagyságú, egész oldalas illusztrációk tematikáját alapvetően meghatározza a kép és a szöveg szoros kapcsolata. A mellékelt ábrázolás témájára két esetben a szöveg közvetlenül is utal. Más esetekben közvetett előképek hatását feltételezhetjük: a hóraskönyvekben például a hét bűnbánati zsoltár előtt rendszerint az imádkozó vagy a fürdőző Batsebát néző Dávid király, a Szentháromsághoz fűződő szövegek előtt a Szentháromság, a szenvedő Krisztushoz szóló imádságok előtt pedig a Gergely pápa miséje témájú illusztrációk szerepelnek.⁸⁵ De míg a hóraskönyvekben az illusztrációknak a szöveggel csaknem egyenlő szerep jut, azokat végigkísérik, itt elsősorban a tagolást, az áhítatra való előkészülést, az abban való megpihenést szolgálják. Ez a sajátosság a *Hortulus animae* strassburgi és nürnbergi kiadásával rokonítja az összeállítást.⁸⁶

Az illusztrációk egy részét a *Gilgengart* kiadásain kívül az idők folyamán az eredeti összeállítástól függetlenül különböző augsburgi és frankfurti kiadványokban többször felhasználták. Így a Szentháromság és az imádkozó Dávid király két képe illusztrálja Luther imádságoskönyvének Schönsperger-féle kiadását (1522 és 1523).⁸⁷ A gyónási jelenet a Petrarka-mester más illusztrációi között szerepel Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című művének 1526-os Steiner-féle augsburgi kiadásában.⁸⁸ Végül a Szentháromság a Petrarka-mester más illusztrációi között ismét feltűnik a *Sanctorum et Martyrum Christi* című gyűjtemény első ábrázolásaként a frankfurti Egenolff kiadásában (1551 és 1558).⁸⁹

Az egész oldalas illusztrációkhoz hasonlóan előképek határozzák meg a keretdíszeket. Motívumaik és azok elrendezése számos különböző provenienciájú, elsősorban németalföldi imádságoskönyv miniatúráira, valamint a játékkártya sorozatok fametszeteire emlékeztetnek. A keretdíszek külső mérete 130 × 90 mm, belső tükörmérete az egész oldalas illusztrációk és az írástükör külső méretének megfelelően 85 × 60 mm. A keret szélessége a különböző oldalakon nem egyforma: a legszélesebb alul, átlagosan 33, a külső oldalon ennek felénél valamivel több, átlagosan 17, a belső oldalon és felül megközelítően azonos, 13 mm. Ezek a méretek a tükör eltérő elhelyezését eredményezik a páros, illetve páratlan oldalakon. A középrészeknek ez az eltolása fölfelé és befelé tudatos szerkesztésre mutat, s a hóraskönyvek mintáját követi.

A mélyebb allegorikus, szimbolikus értelmet nélkülöző keretdíszek meghatározó motívuma különböző természetű és félnaturális módon ábrázolt növé-

⁸⁵ SEIDLITZ, W. von: *Die gedruckten illustrierten Gebetbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts* = Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen 5 (1884) 131.

⁸⁶ SEIDLITZ: *i. m.* (l. a 85. sz. jegyzet) 6(1885) 26.

⁸⁷ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 96.

⁸⁸ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 109.

⁸⁹ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 200.

nyek sűrű hálózata. A felismerhető növények közül az árvácska, a nőszirom, a szamóca, a búzavirág és a harangláb fordul elő leggyakrabban, de szerepel a szőlő, a nefelejcs, az ibolya, a mák, a makk, a sarkantyúvirág és a szekfű is. A levelek, bimbók, indák és kacsok között különböző állatok (csiga, madár, bogár, szitakötő és pillangó), valamint puttók helyezkednek el. A kompozíciók telítettségét fokozza, hogy az állatok egy része valamilyen mozgást végez: a csiga mászik, a pillangó szárnyát tárja, a madár repül, csipeget, énekel vagy éppen fejét oldalra fordítja. Három keretdísz meghatározó kompozíciós elemei a legszelesebb részen, alul elhelyezett puttók: számuk kettő vagy három, s ezáltal a kereten belül miniatűr jelenetet alkotnak. Az egyik lapon két puttó egy-egy virág szárát tartja (11r és 50r), a másikon a köztük lévő virággal teli váza fölé fogják (19r és 53r), a harmadikon pedig három puttó egy serpenyőt ugrál körül, kettő kezében kanállal (42r és 106r). Ugyanezek a motívumok további elemekkel kiegészítve feltűnnek a Petrarka-mester más kiadványok számára készített keretdíszein, így mindenekelőtt a már említett *Devoïssime meditations...* című gyűjtemény 1520-as és 1521-es kiadásában.⁹⁰ A kódex 23 lapját keretező eltérő díszek száma 14, számuk a hiányzó első lappal együtt eredetileg 15 volt. Közülük kilenc egyszer megismétlődik (1r és 35r, 5v és 86v, 8v és 66v, 9r és 38r, 11r és 50r, 19r és 53r, 23v és 75v, 24r és 87r, 42r és 106r), öt csupán egyszer fordul elő (41v, 49v, 57v, 58r, 105v). Mindig körülveszik az egész oldalas illusztrációkat és a velük szemben lévő szöveges oldalakat, ezenkívül a nagyobb szerkezeti egységeken belül a hangsúlyosabb szövegrészek kezdetét díszítik. Elsődleges szerepük a dekorativitás növelése, és sem az egész lapos illusztrációkkal, sem a szövegek tartalmával nincsenek közvetlen kapcsolatban. Az egész oldalas illusztrációk és a keretdíszek között megfigyelhető némi stílusbeli különbség abból is adódhat, hogy azokat nem ugyanaz a formametsző készítette.

A csaknem minden árnyékolást nélkülöző keretdíszeknél jól látható, hogy a metszetek utólagos színezésre készültek. A színezett fametszet nem ismeretlen a Petrarka-mester életművében: a *Liber selectarum cantionum* című, 1520-ban megjelent énekgyűjtemény vörös és arany színekre hangolt nagyméretű lapját W. von Seidlitz „a német reneszánsz legizlésebb színezett fametszetének” nevezi.⁹¹ A metszetek illuminálását és az inicilákat föltehetően ugyanaz a kéz készítette. Az iniciálék és az illusztrációk színezése rozsdásbarna, ún. bolus alappal készült, míg a keretdíszeknél bolus alap nincs, aranyat is csupán az árnyalás hangsúlyozására használt a miniátor. Az iniciálék és az illusztrációk aranyozása egyaránt rendkívül gazdag. A betűk négyzetes alapozását vékony fekete vonal keretezi. A bolus alap és a betű keretezése néhány iniciálénál hiányzik (pl. 42r), két esetben pedig a kezdőbetű helye üresen maradt (38v, 50v). A hiányzó

⁹⁰ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzetet) No. L 73, L 77.

⁹¹ Idézi MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzetet) 16., No. L 58.

iniciálék mellett a miniátor gyors munkájára utal, hogy az iniciálé alapozása néha kifut a keretből, s más betűk egy részét eltakarja (pl. 6r), hogy az iniciálé fölöslegesen ismétli a szókezdő betűt (pl. 3r, 7r), s hogy néhány iniciáléba téves betű került (pl. 16v). Az iniciálékban a betűk színe kék vagy arany, a háttér az arannak a betűnél sötétebb árnyalata. A tiszta rajzú, minden díszítőmotívum nélküli iniciálék többsége O betűt formáz, de ezenkívül csaknem minden más betű is előfordul.

A keretdíszek színezése némileg esetleges, mivel az ismétlődő keretek illuminálása részben eltér egymástól. A leggyakrabban használt szín a kék, piros, zöld, sárga, arany és ezek árnyalatai. A háttér gazdag aranyozása a fametszet egyes részleteit — elsősorban az árnyékolást és a körvonalakat — helyenként teljesen elborítja, amint ez például a *Mária a holdsarlón* című képen megfigyelhető (8v). A ruharedőzetet a miniátor párhuzamos vékony aranyvonalakkal mintázza, az árnyékolást sűrű apró vonalkázással élénkíti. Színhasználata hagyományos: Mária ruhája általában vörös, palástja kék, az atyaisten ruhája kék, palástja vörös, Szt. Anna ruhája viola, köpenye piros, a gyermek Jézust beburkoló kendő, a keresztrefeszített Krisztus ágyékkendője és a szentlélek galambja fehér színű. Dávid király ruháját vörös, Gergely pápa és az áldoztató pap öltözetét kék, fehér, arany és bordó, az áldozó férfi köntösét viola, a tájat zöld, az eget és a vizet kék, a Mária a gyeppadon témájú képen pedig a fatörzset barna színűre festette.

A dús színezés ellenére is megállapíthatjuk, hogy a fametszetek művészi értéke nem mérhető a Petrarka-mester érett korszakának legkvalitásosabb darabjaihoz, mégis az egész életműnek és az alkotó fejlődésének egyik jellegzetes oldalát mutatják, s csírájukban magukon hordják a későbbi művek sajátosságait. Jellemző rájuk a térbeli sűrítés, az egész felület életre keltése a vonalakkal, a sík felülettel rokon formák előnyben részesítése, míg a térbeli viszonyok és az alakok kevésbé kidolgozottak. A kézirat alapjául szolgáló nyomtatvány színezetlen példányán jól látható, hogy a finom rajz gyakran az adott dekoratív elemek folyamatos továbbszövése. A Petrarka-mester nem törekszik mély perspektíva hatásra s a vonalak kecses játékára, az alapvető képi elemekre és azok kapcsolatára összpontosít. Rajzának ornamentális gyökere a színezés által is erősítve a keretdíszekben jut legvilágosabban kifejezésre, amelyeken az észak-itáliai, velencei illusztrációs grafika befolyása is felismerhető. A keretdíszek mozgalmassága sajátos ellentétet alkot a középképek kiegyensúlyozott felépítésével, s hatásosan zárja le a többnyire asszimetrikus figurális kompozíciót.

* * *

A kódexben a későközépkori vallásosság forrásai között kiemelkedő szerepet játszó imádságoskönyveknek egy olyan egyedivé tett változatát láthatjuk,

amely egyrészt híven tükrözi a német későreneszansz udvari kultúra kisugárzó hatását, másrészt fontos állomását jelzi a középkori és későközépkori vallási szövegek popularizálódási folyamatának. Közvetlen előzménye I. Miksa császár sokoldalú irodalmi és művészeti elképzeléseinek egyik utolsó megnyilvánulása, melyben a keresztény tanítás és szimbolika a humanista vallásosság elemeivel ötvöződik. Legfontosabb közvetett forrása a 16. századi közép-európai vallásosság egyik legelterjedtebb imádságosgyűjteménye, amely jelentős hatással volt a következő két évszázad populáris jámborságára. A kódex ráirányítja a figyelmet a korszakváltásra a sokszorosító technikák történetében, melynek során a kéziratok fokozatosan átadják helyüket a kézzel, majd a fametszetekkel díszített ösnyomtatványoknak, míg végül a miniátor szerepét is a nyomda veszi át. A kézirat unikum jellegét a feltételezett első tulajdonos személye, az előképül szolgáló nyomtatvány írástípusának pontos másolata, a nyomtatvány fametszeteivel történt díszítés, illetve a metszetek színezése adja a miniatúrafestészet szabályai szerint. Míg a metszetek színezése a délnémet illuminálás késői, hanyatló korszakát tükrözi, a fametszetek stílusukat és tartalmukat tekintve egyaránt szoros kapcsolatban állnak a szövegekkel. A metszeteket egy később antik és humanista irodalmi alkotások illusztrálásával hírnevet szerzett mester készítette, akinek tevékenysége e művei által közvetlen kapcsolatba került az I. Miksa császár által ösztönzött nagyszabású illusztrációs vállalkozásokkal.

KNAPP, ÉVA

Gilgengart. Ein deutschsprachiges Gebetbuch vom Anfang des XVI. Jahrhunderts

Im Kodex Cod. germ. 3 der Universitätsbibliothek Budapest können wir eine individuelle Variante der Gebetbücher erblicken, die unter den Quellen spätmittelalterlicher Frömmigkeit eine wichtige Rolle spielten. Einerseits spiegelt er die Ausstrahlung der höfischen Kultur der deutschen Spätrenaissance wider, andererseits bezeichnet er eine wichtige Station im Popularisierungsprozeß mittelalterlicher und spätmittelalterlicher religiöser Literatur. Die unmittelbare Vorlage zum Kodex bildet eines der letzten unter den vielseitigen literarischen und künstlerischen Vorhaben des Kaisers Maximilian I., in welchem sich christliche Lehre und Symbolik mit den Elementen humanistischen Religionsgefühls vermenget. Die wichtigste indirekte Quelle für ihn lieferte eine Gebetssammlung, die zu den populärsten Gebetbüchern mitteleuropäischer Religiosität im 16. Jh. gehörte und eine bedeutende Wirkung auf die allgemeine Frömmigkeit der nächsten zwei Jahrhunderte ausübte. Darüber hinaus ist unser Kodex ein wichtiges Dokument jener Umwandlung, die sich in der Geschichte der Vervielfältigungstechniken zu jener Zeit vollzog und in deren Laufe die Handschriften allmählich von den zuerst mit der Hand, später mit Holzschnitten verzierten Wiegendruckten verdrängt wurden, bis zuletzt die Druckereien selbst die Rolle des Miniators übernahmen. Der Kodex Cod. germ. 3 der Universitätsbibliothek ist ein Unika: Er ist es durch die Persönlichkeit des vermutlichen ersten Besitzers, durch die genaue Nachahmung der Schrift des zur Vorlage dienenden Druckes, durch die Ausschmückung mit den Holzschnitten desselben sowie durch die Kolorierung der Holzschnitte nach den Regeln der Miniaturmalerei. Während die Kolorierung die

späte Epoche der süddeutschen Illuminationskunst, ihren Verfall widerspiegelt, stehen die Holzschnitte stilistisch und inhaltlich gleichermaßen in engem Zusammenhang mit den Texten. Der Meister dieser Holzschnitte hat später durch die Illustration antiker und humanistischer Werke Berühmtheit erlangt, und seine Tätigkeit wie seine Bilder brachten ihn mit den von Kaiser Maximilian I. ausgehenden großen Illustrationsvorhaben in unmittelbare Berührung.

Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben

I. Gyulafehérvár (1648–1656)

Míg a 16. századi erdélyi cirill betűs nyomdászatról — nem utolsó sorban a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetével kapcsolatos kutatásoknak és Demény Lajos az erdélyi cirill betűs könyvnyomtatással foglalkozó dolgozatainak¹ köszönhetően — világos kép áll előttünk, ugyanez nem mondható el a 17. századdal kapcsolatban. A 17. századi Erdély cirill betűs román kiadványait Veress Endre már századunk elején számbavette,² de ezeknek a különböző helyeken működő nyomdáknak összefüggéseit még nem kutatták fel. Az előző (Dobre mesterről szóló) és a mostani dolgozat erre vállalkozik.³

A 17. század első erdélyi román nyomdája rövid életű volt. Az átmenetileg Erdélyben dolgozó Dobre mester működésének 1640 és 1642 között van nyoma: mindössze két nyomtatványról tudunk.⁴

Ezt követően hat évig nem jelent meg román nyelvű nyomtatvány az Erdélyi fejedelemség területén, de régóta ismeretes volt, hogy az 1648-ban elkészült román nyelvű *Noul Testament* (Újtestamentum) nyomdai előkészítői munkái legalábbis 1646-tól kezdve folytak.⁵

A *Noul Testament* nyomtatását 1648. januárjában fejezték be. A könyv címlapja elárulja, hogy a fordítás I. Rákóczi György ösztönzésére és költségére történt, és a könyv „őnagysága gyulafehérvári nyomdájában készült 1648-ban.” A nyomdász nevét sem a címlap, sem az előszó nem említi. Simion Ștefan erdélyi

¹ DEMÉNY, Lajos: *Où en est-on dans la recherche concernant les débuts de l'imprimerie en langue roumaine?* = *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1970. 241–267. — Uő: *Le livre et l'imprimerie roumaine au XVIe siècle* = *Revue Roumaine d'Histoire* 1970. 625–639. stb.

² VERESS Endre: *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*. Kolozsvár, 1910. 119.

³ V. ECSEDY Judit: *Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642*. = *MKsz* 109. 1993. 146–166.

⁴ BIANU, Ionan – HODOȘ, Nerva – SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românescă veche. Tom. 1–4*. București, 1903–1944. (Továbbiakban BRV) I 38 és I 40.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II. köt.* Bp. 1879–1885. (Továbbiakban RMK) II 648 – BRV I 54. Ekkor már a cirill betűk öntése folyt, Rákóczi Györgynek Debreczeni Tamáshoz intézett levele szerint (1646. máj. 20.). Vő.: JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 208.

lyi román metropolita⁶ (1643 – 1656) első előszava, amely a fejedelemnek szól, elmondja, hogy Rákóczi György külföldi kézműveseket hozatott, hogy nyomdát állítson az erdélyi románság számára, és kincstárából fizette őket.⁷ Gabriel Ștrempel helytállóan jegyezte meg, hogy ezek a „külföldi mesterek” oroszok lehettek. Nem valószínű, hogy az előszó írója havasalföldi román mesterekre gondolt volna, hiszen azokat nem nevezte volna külföldinek.⁸ A Havasalföldön dolgozó nyomdászok eredetét ismerve hozzátehetjük, hogy azoknak többsége orosz, ukrán, vagy szerb, macedón volt, hiszen ilyen származású nyomdászok érkeztek Kijevből a havasalföldi fejedelem hívására, először Cîmpulungba majd Govorára.⁹

Korábban nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy ki lehetett a gyulafehérvári román *Noul Testament* nyomdása. A korábbi bibliográfusok Simion Ștefan nevét említették csak a nyomdával kapcsolatban, holott ő csak a nyomdai munkák felügyelője volt, hivatalánál fogva, mint gyulafehérvári metropolita.¹⁰

Pedig már Vasile Popp múlt században kiadott, a román nyomdászat kezdetéről szóló munkájában közreadta azokat az adatokat, amelyek alapján fény derül a román *Újtestamentum* nyomdászának személyére.¹¹ Popp idézte a brassy-bolgárszegi ortodox Szt. Miklós egyház egyik krónikájának bejegyzését, amely szerint a krónika írója kísérte el a Ștefan nevű Havasalföldről jött tipográfust Gyulafehérvárra 1644-ben, és útközben megszálltak Radu protopópánál Sinka (Sinça) helységben (Fogarasz vidékén). A legutóbbi időben Binder Pál foglalkozott részletesen ennek a kézirat-bejegyzésnek az értelmezésével.¹² Ez az adat több szempontból is érdekes. Egyrészt azt bizonyítja, hogy a *Noul Testament* nyomtatásának előkészületei már négy évvel megjelenése előtt megkezdődtek, és már abban az évben, amikor Silvestru szerzetes a rábízott fordítási munkával elkészült (1644 augusztusában Rákóczi Györgytől ezért 50 forintot kapott), elhívták a Havasalföldről Gyulafehérvárra a cirill betűs *Noul*

⁶ Míg a korabeli magyar források mindig püspököknek nevezték és címezték a gyulafehérvári román püspököt, e főpapok magukat következetesen metropolitának címeztették és nevüket ilyen formában (vagy archiepiscopus-ként) írták alá, élve a gyulafehérvári püspökség 16. századra visszanyúló érseki rangjával. Éppen ezért, a címzés e kettősségét elkerülendő, most és a továbbiakban a gyulafehérvári román püspököt metropolitának nevezük.

⁷ BRV I 54.

⁸ ȘTREMPSEL, Gabriel: *Sprîjinul acordat de Rusia țiparului romînesc în secolul al XVII-lea* = Studii și cercetări de bibliologie. I. 1955. 40.

⁹ PAVEL, Eugen: *Considerații asupra tipăriturilor Bălgrădene de la sfîrșitul sec. al 17-lea Alba Iulia țipariturilor* = Cercetări de lingvistica 1981. 187–197.

¹⁰ JUHÁSZ: *l. m.* 208. – BRV I 54.

¹¹ POPP, Vasilie: *Disertație despre tipografiile românești*. Sibiu, 1838. 23.

¹² Megadja a kézirat pontos címét és lelőhelyét: Biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brasovului, nr. VI. n. vechi 66. manuscr.: Parimii, fol. 21. Vö.: BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor tipografice dintre Tara Românească și Transilvania – Ștefan, tipograful Noului testament din Alba Iulia (1644–1648)* = Limba Româna 23. 1974. 245–248.

Testament leendő nyomdászát, akire mint szakemberre már a betűöntés során szükség volt. Ugyanakkor, amíg a cirill betűk öntése folyt, Silvestru halálát követően, Simion Ștefan metropolita szinte teljesen átdolgozta a Silvestru-féle *Újtestamentum*-fordítást.

Amellett, hogy a nyomdai munkák kezdési időpontját elárulja, a krónikarészlet másik érdekessége, hogy megnevezi Ștefan tipográfust. Ez a nyomdász nem ismeretlen, csak erdélyi működése merült feledésbe, tekintve, hogy nevét egyetlen erdélyi nyomtatványán sem jelezte. A szóbanforgó Ștefan — akiről tehát a *Noul Testament* előszava azt állítja, hogy „idegen mester” — minden bizonnyal azonos a néha Szerb Ștefánnak, néha Ohridi Ștefánnak nevezett havasalföldi szerzetes-nyomdásszal. Sőt, valószínű, hogy azzal az „ifjú Ștefan”-nal is azonos, akit a címpulungi 1635. évi *Molitvenik* epilógusa „Brzohdec”-nek, „gyorseszű”-nek nevez. E három Ștefan nyomdászt már bibliográfiájában Dan Simonescu is egy és ugyanannak a személynek tartotta.¹³ Az 1644-től Gyulafehérvárott dolgozó Ștefan nyomdásszal való azonosságát támasztja alá, hogy 1643 után Havasalföldön nincs nyoma e három néven is ismert Ștefan szerzetes-nyomdász tevékenységének. 1643-ban Címpulungban még ő nyomtatta az *Anthologiont*¹⁴, Gyulafehérvárra tehát a címpulungi nyomdából érkezett.

A govorai és címpulungi Ștefan szerzetes személyazonosságát Ana Andreescu sem vonta kétségbe.¹⁵ Eugen Pavel megjegyezte, hogy ez a Ștefan szerzetes az első, aki magát „tipográfus”-nak nevezte¹⁶ az 1638–1641-évi *Psaltirea slavonească*-ban.

Florian Dudaș kutatásai nyomán ismertté vált egy másik nyomdász neve is, aki Ștefan szerzetessel egy időben, Simion Ștefan metropolita idején Gyulafehérvárott dolgozott. A *Noul Testament* egyik példányában bejegyzés olvasható: „én, Szibiel-ből való Rusu... együtt dolgoztam nyomdászként ama Simion Ștefannal, Isten segítségével törekedtem nyomtatni.” E nyomdász neve havasalföldi nyomdákból nem ismert. Valószínűleg Ohridi Ștefan nyomdász egyik munkatársáról van szó.¹⁷

¹³ E Ștefan nevű nyomdász neve havasalföldi könyvek impresszumában 1638 és 1643 között szerepel. Ohridi Ștefanként írja nevét az 1638–1641 között Govorán megjelent ógyházi szláv nyelvű *Psaltirea slavoneasca* c. műben (BRV I 37); a *Pravilá*-ban így: „ieromonah Sztefan Ohridszkij” (BRV I 39), míg Szerb Ștefan néven említi magát a Címpulungban 1643-ban megjelent, ugyancsak ógyházi szláv nyelvű *Anthologion*-ban: „Ștefan ieromonach tipograf Sirb” (BRV I 44. 136). Minden bizonnyal ez utóbbi lehetett legutóbbi havasalföldi nyomtatványa: ezt 1642 decembere és 1643 októbere között nyomtatta, Kunotovic, Lvovból érkezett nyomdásszal együtt. — L. még BRV IV 35. tétel leírásánál „Brzohdec”-ként, 183, 185.

¹⁴ Címpulung 1643 (BRV I 44)

¹⁵ ANDREESCU, Ana: *Elemente de ornamentică în tipariturile lui Matei Basarab* = Valori bibliofile din patrimoniul cultural. I. București, 1980. 409–410. vö. BRV I 37.

¹⁶ PAVEL, Eugen: *Meșteri tipografi Bălgrădeni între 1576–1702* = Apulum 17. 1979. 299–309.

¹⁷ DUDAȘ, Florian: *Cartea romaneasca in Bihor*. Oradea, 1977. 72–73.

Feltételezhető, hogy az 1651. évi gyulafehérvári román *Psaltirea* (Zsoltároskönyv) kinyomtatása is Ștefán szerzetes nevéhez fűződik.¹⁸ Alighogy a *Noul Testament* nyomtatását befejezték (1648 januárjában), még ugyanabban az évben hozzáfogtak a *Psaltirea* nyomtatásához, amelynek munkálatai 1651 decemberéig tartottak.

A *Noul Testament*-hez hasonlóan a *Psaltireának* is legfőbb érdeme, hogy hozzájárult a román irodalmi nyelv kialakításához és egységesítéséhez. Ezt a szerepet Simion Ștefan metropolita mindkét műben tudatosan vállalta, amint erről a *Noul Testament* előszavában megfogalmazott gondolatai tanúskodnak. (A *Noul Testament*nek kinyomtatásának 340. évfordulója alkalmából megjelent szöveg- és egyben reprint kiadása.)¹⁹ Silvestru szerzetes fordítói tevékenysége hamar feledésbe merült, mert már a század utolsó harmadában, tehát a *Noul Testament* kinyomtatása után harminc évvel a közvélemény úgy tudta, hogy azt Csulai György Simion Ștefannal fordíttatta le.²⁰

A fejedelmi nyomda román nyelvű nyomtatványai közül eddig annak két — nyelvi szempontból is — legjelentősebb teljesítményével foglalkoztunk. Ezen kívül azonban a műhely három másik, kisebb terjedelmű román nyelvű nyomtatványt is kibocsájtott. Egyiket, a latin betűs román *katekizmust* 1648-ban, amely érdekes — bár nem első — kísérlet e téren.²¹ A másik az 1656-ban kiadott *Skutuli katekizmului* (Katekizmus pajzsa)²² című könyv, amelynek különös értékét számunkra az adja, hogy ez őrizte meg az utókor számára az elveszett, 1642. évi priszakai kálvinista katekizmus szövegét.²³

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda ötödik román nyelvű kiadványa körül sok vita és félreértés volt a legutóbbi időkig. Az ellentmondó vélemények alapja az, hogy George Șincai krónikájában azt írta, hogy a román papok számára 1653-ban kinyomtatott egy diplomát: ezzel szemben Timotei Cipariu azt állította, hogy ennek nyomtatási éve nem lehetett 1653, minthogy az ő példánya Barcsai Ákos fejedelem 1659. évi diplomáját is tartalmazta — bár, mint megjegyezte, ennek kiadási éve kissé kétséges.²⁴ Cipariu példánya azonban 1849-ben

¹⁸ RMK II 752 — BRV I 60.

¹⁹ *Noul Testament*. Alba Iula, 1988. Editura Episcopiei Ortodoxe Române.

²⁰ Monumenta Comit. Reg. Transilv. XVII (1679–1682). Bp. 1894. 298.

²¹ RMK I 803 (1648) — BRV I 53 — L. erről az 1648. évi katekizmusról TAMÁS Lajos: *Fogarasi István kátéja*. Kolozsvár, 1942. 16. századi előzménye a latin betűs nyomtatás terén: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Bp. 1971. 313.

²² SZTRIPSKY HIADOR: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. (Továbbiakban: SZTRIPSKY) II 2568/116 — BRV I 64.

²³ SZTRIPSKY II 2536/84 — BRV I 38.

²⁴ CIPARIU, Timotei: *Crestomatia seau analecte literarie*. Blasiu, 1858. XXI–XXII: „Diploma, Belgrad, 4”.

megsemmisült, így ma már nem bizonyosodhatunk meg arról, hogy valójában mit is tartalmazott.

Újabbán Aurel Răduțiu tisztázta azokat a kérdéseket, amelyek ezzel a román törvénykiadással kapcsolatban felmerültek. Răduțiu a fennmaradt különböző későbbi, kézírásos szövegváltozatokat egymással összevetve arra a következtetésre jutott,²⁵ hogy valóban megjelent nyomtatásban Gyulafehérvárott a román nyelvű, cirill betűs *Diploma* a román papok kiváltságainak rögzítésére, amely magában foglalta a korábbi erdélyi fejedelmek által kiadott rendeleteket és azok megerősítését, egészen 1653. január 28-ával bezárólag. További bizonyítéknak látszik az 1653. évi megjelenés mellett, hogy ebben az évben általános erdélyi törvénygyűjteményt²⁶ is adtak ki, és ebbe a tervbe jól beleillett a román papok kiváltságait rögzítő rendeletek gyűjteményes kiadása is.²⁷

Ohridi Ștefan szerzetes — nyomtatványai után ítélve — kiváló mester lehetett. Erre elsősorban a *Noul Testament* és a *Psaltirea* a bizonyíték, ahol a gondos szövegbeosztás mellett a díszítésre is lehetőség nyílt. Érdekes, hogy bár személye kapcsolatot biztosított a havasalföldi nyomdákkal, sem a betűkészlet, sem a könyvdíszítés terén nem lelhető fel azonosság ez utóbbiak és a gyulafehérvári műhely között. Ugyanakkor ismeretes, hogy mindkét havasalföldi nyomdafelszerelést (ti. a govorait és a cîmpulungit) Matei Basarab Kijevből hozatta, és Kijev lehetett a fejedelmi nyomda matrica-beszerzésének is legvalószínűbb forrása. (Mint hogy Gyulafehérvárott folyt a betűk öntése, tehát, legalábbis átmenetileg, szükségszerűen volt helyben matricájuk.)

Reprodukciók és leírások formájában rendelkezésünkre áll az az Ana Andreescu által összeállított díszanyag,²⁸ amelyet e két, Matei Basarab által alapított havasalföldi nyomdában használtak. Ennek alapján megállapítható, hogy az iniciálék, záródíszek, díszlécsek egyike sem azonosítható a gyulafehérváriakkal, bár ezek esetében is feltételezhető a közös (kijevi) forrás. A havasalföldi díszek kijevi eredetét már Gabriel Ștrempel meggyőzően kimutatta.²⁹

A havasalföldi nyomdák és a gyulafehérvári betűk között teljes megfelelést nem találni. A legtöbb hasonlóságot még a cîmpulungi típusokkal lehet felfedezni, de azonosságról ebben az esetben sem beszélhetünk. Érdeemes megemlí-

²⁵ RĂDUȚIU, Aurel: *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653* = Revista de istorie 1975. 889–912.

²⁶ RMK I 878.

²⁷ Ezzel szemben kétséges, hogy a későbbiekben is jelent-e meg ilyen diploma Erdélyben román nyelven? Bizonyosnak látszik ugyan, hogy Barcsai Ákos fejedelemsége idején 1659-ben adott ki diplomát ill. dekrétumokat a román papok részére — erre enged következtetni Cipariu fenti adata is — mindazonáltal meglehet, hogy itt vagy kézíratról, vagy latin betűs diplomáról van szó, amelyet esetleg Cipariu 1653-as példányához kötöttek hozzá.

²⁸ ANDREESCU, Ana: *i. m.* 409–420.

²⁹ ȘTREMPEL, Gabriel: *i. m.* 15–42.

teni, hogy a gyulafehérvári fejedelmi műhelynek is öt cirill típusa volt, akárcsak a címpulunginak, amely öt típust kapott Kijevből.³⁰

II. Nyomda nélkül (1659 – 1682)

Mára bebizonyosodott, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomda nagy része átvészelte az 1658. évi tatár pusztítást, mert előzőleg sikerült elmenekíteni. Bár a korábbi nyomtatványok azt mutatták, hogy a fejedelmi nyomdában együtt tartották a latin és cirill betűs felszerelést, mégis úgy látszik, hogy később a cirill készlet más sorsra jutott, mint a nyomda többi része. Míg a felszerelés nagy része ugyanis 1663-tól Szebenben újra vizontlátható néhány nyomtatványon, és feltűnt a régi fejedelmi nyomdász, Brassai Major Márton is,³¹ addig a cirill betűs készletről, vagy ahogy állandóan említik, „az oláh nyomdáról” csak feljegyzések és okiratok születtek, határozatokat hoztak, majd 1680-ban Sava Brancovici metropolitánál meg is találták — de nyomtatni többé nem nyomtattak vele.

Kérdés, hogy az egész felszereléssel együtt menekítették-e a cirill betűket is, vagyis hogy Szebenben vált-e ketté a két készlet (esetleg csak a fejedelmi nyomdász halála után), vagy pedig a cirill felszerelés elmenekítését az erdélyi román metropolita végezte, és minthogy a román egyház amúgy is jogot formált a nyomdára, tehát Sava Brancovici magánál tartotta.

Éppen a kritikus 1658–1660-as években, amikor Barcsai Ákos idejében párhuzamosan két fejedelme volt az országnak, két román metropolitája is volt: az egyik az említett, II. Rákóczi György által 1656-ban kinevezett Sava Brancovici, a másik a valamikor 1659 és 1660 májusa között hivatalban lévő Gheorghe Putilava (III. Ghenadie néven). Ez utóbbit Barcsai Ákos szebeni tartózkodása idején nevezte ki, mialatt Rákóczi ostromolta a várost. Sava Brancovici ugyanis, amikor döntésre került a sor, Rákóczi György mellé állt, jöllehet kezdetben jó volt a viszony közte és Barcsai között, hiszen Barcsai meg is erősítette Sava Brancovicit ebben a tisztségében.³²

Újból vissza kell térnünk ahhoz a kérdéshez, hogy valóban megjelent-e nyomtatásban a Barcsai fejedelemsége idején kiadott diploma a román papok szá-

³⁰ DELETANT, Denis: *Rumanian presses and printing in the 17th century* = Slavonic & East European Review. Vol. 61 (1983). 485.

³¹ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez* = MKsz 1991. 54–61.

³² LUPAS János: *Barcsai Ákos és Brankovics Száva (1658–1661)*. Bp. 1918. 11–12.

mára?³³ Barcsai Ákos rövid fejedelemsége idején ugyanis tudomásunk szerint nem működött a cirill betűs szövegek nyomtatására egyedül alkalmas fejedelmi nyomda, hanem azt ismeretlen helyen (legvalószínűbb, hogy Szebenben) tartották elraktározva.

1660. február 15-én Szebenben Barcsai Ákos III. Ghenadie számára adott ki megerősítő dekrétumot. Ebben azzal vádolta Sava Brancovicit, hogy nem teljesítette hivatalával járó kötelességeit.³⁴ Ezt követően Apafi Mihály fejedelem 1662. április 23-án újból megerősítette Brancovicit a gyulafehérvári metropolita székében, azzal az indokkal, hogy e tisztség nincs betöltve. Nincs többé említés a Szebenben kinevezett III. Ghenadiéről. A román papok is egyhangúlag Brancovicit támogatták, aki, úgy látszik, egyébként is folyamatosan gyakorolta jogkörét, és ez a megerősítés csak formális volt. Az új fejedelem ugyanakkor figyelmeztette őt Csulai György erdélyi református püspök kondícióinak szem előtt tartására.³⁵ Apafi később sem mulasztotta el figyelmeztetni Sava Brancovicit, hogy állítsa újra munkába a román nyomdát. Ez azonban egyre késett. Nem tudni, hogy a hozzáértő ember hiányzott-e, vagy a román metropolita szándékosan próbálta-e kivonni magát a fejedelem és a kálvinista püspök ellenőrzése alól, tekintve hogy Brancovici válaszait, ill. védekezését a vádakkal szemben nem ismerjük.

Sava Brankovici ugyanis nem akarta elismerni az erdélyi református püspök fölötté gyakorolt felügyeleti jogkörét, és valószínűleg ezért vonakodott a nyomdát is munkába állítani.

Ennek az eredménytelen küzdelemnek Apafi Mihály úgy próbált véget vetni, hogy 1667. május 24-én rendeletet adott ki egy román könyvnyomda felállítására ügyében. Ezt a rendeletet a gyulafehérvári román kolostor két protópópájához, Ioan Zobához és Toma Topaihoz intézte, illetve a kolostor két kúratorához, Dumitru Logofáthoz és Gheorghe Chirához.³⁶ Ebben a fejedelem kötelezte a gyulafehérvári kolostort arra, hogy

„...scholát erigilván typographiával együtt hasznos oláh könyveket nyomtat, magától is az püspektől, tiszteletes Brankovits Száva uramtól püspeksiginek ideitül fogva ez ideig, minden proventusokról számat vévén, kezéből kiveszi, magát is az püspeket úgy dirigálja, hogy Hüségtek hire nélkül az országban sehova el ne mehessen... Hüségteknek annak okáért serio parancsoljuk ez levelünket vévén mindjárt confluáljon

³³ Itt valójában három dekrétumról van szó: 1659. január 9-én megerősíti Sava Brancovicit hivatalában, 1659. március 15-én a román papoknak adott ki dekrétumot, amelyben fölmentette az egész román papságot a tized és kilenced fizetése alól, és 1659. március 10-én külön határozatot adott ki a fogaraszöldi román papok számára, hangsúlyozva, hogy ő is az erdélyi román püspök felügyelete alá tartoznak. L. erről LUPAS J.: *I. m. uo.*

³⁴ HURMUZAKI, E.: *Documente istorie. Vol. 2.* București, 1900. 1291–1293. és LUPAS J.: *i. m. uo.*

³⁵ BUNEA, Augustin: *Mitropolul Sava Brancovici.* Blaj, 1906. 31.

³⁶ *Uo.* 70–71. Ioan Zoba (din Vinț) a régebbi magyar szakirodalomban Vinci Zoba János néven is szerepelt.

ösze és minden proventusokról az püspektől Száva uramtól számot vevén, az proventust vegye kezéhez scholát és typographiát azután mindjárt erigáltasson...”

Ez az utasítás arról tanúskodik, hogy Apafi bizalma megingott Sava Brancoviciban, és belátta, hogy a metropolita ellenkezésén múlik, hogy az iskola és a nyomda ügye késlekedik. Ezért kivette az intézkedés jogát Brancovici kezéből, és helyette a gyulafehérvári román kolostorra bízta azt. 1669. február 20-án Apafi ismét rendelkezett a román nyomda újbóli felállításáról és Sava Brancovici felügyelete alóli kivonásáról.³⁷ Ezt egy újabb figyelmeztetés követte 1674. június 14-én, ugyancsak a nyomda helyreállításáról.³⁸

Sava Brancovici még 1680-ig viselte a gyulafehérvári metropolita tisztségét, ekkor Apafi vizsgálatot rendelt el ellene, és szebeni szállásán ingóságait lefoglaltatta. Számunkra ezek közül különösen érdekes, hogy itt találták a teljes cirill betűs nyomdafelszerelést, mindazzal, ami a nyomtatáshoz szükséges: „az typographiát minden hozzá való eszközökkel és oláh bötükkal edgyütt”³⁹ és 11 zsák nyomtatott könyvet. A metropolitáról kortársa, Cserey Mihály így írt *Krónikájában*:

„... az akkori Száva nevű püspök... tanult expertus ember lévén, és gyakran küldetvén a fejedelemtől követségre mind Muszka-Lengyel mind a két Oláhországokban, irigységbe esék az urak előtt.”

Cserey szerint Székely László és Naláczi István vádaskodására esett ki Apafinál a kegyből, és ezek azután a püspöknek mindenét elprédálták.⁴⁰

Meglehet, hogy lappangásának ideje alatt a cirill felszerelés mindvégig Sava Brancovici szebeni szállásán volt elraktározva. Brancovici ellenkezésével és időhúzásával végső soron — jóllehet már halála után — a román egyháznak a kálvinizmust elutasító része elérte célját: a román könyvek nyomtatása végérvényesen kikerült a fejedelem fennhatósága alól.

³⁷ Ezt az okmányt először Timotei CIPARIU közölte 1879-ben, majd újból publikálta, más forrásból Gernot NUSSBÄCHER: *Contribuții privind istoria tipografiei Românești din Alba Iulia în secolul al XVII-lea* = Apulum 24. 1986. 191–195.

³⁸ BOD Péter: *Smírnai Szent Polikárpus* [Nagyenyed, 1766] 106–107. – LUPAȘ, Marina: *Mitropolul Sava Brancovici*. Cluj, 1939. 106.

³⁹ A leltárt közli LUPAȘ, Marina: *i. m.* 106–107: „– román könyvek, – román nyomtatott könyvek példányai, – hordó betűkhöz való szerszámokkal, minimummal, 3 kanál a péphez, – tizenegy zsák könyv, – nyomda az összes felszereléssel és a román betűkkel együtt”.

⁴⁰ CSEREY Mihály: *Erdély históriája* (1661–1711.) Bp. 1983. 309.

III. Új alapítás: az ortodox érseki nyomda (1683 – 1702)

A román nyelvű könyvnyomtatást a 17. század folyamán szakaszosság és egyenetlenség jellemzi. Ha az 1656. évi katekizmust⁴¹ tekintjük a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó román nyelvű termékének, akkor ettől számítva huszonhét év telt el, amíg újra román nyelvű nyomtatvány jelent meg Erdélyben. A román nyelvű könyvnyomtatásnak az 1630-as és 1650-es évek között tapasztalható fellendüléséhez hasonlóan — ami a román fejedelemségekben az erdélyivel párhuzamosan ment végbe —, a század utolsó negyedében ugyanilyen egybeesést figyelhetünk meg.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben egyaránt nagyjából négyedszázad telt el román nyomda nélkül. A Szerban Cantacuzino fejedelemségére jellemző újabb kulturális fellendüléssel párhuzamosan alapult az új havasalföldi nyomda is, ez alkalommal Bukarestben 1678-ban, miután időközben az a város lett a havasalföldi fejedelmek székhelye. Tírgovistében és Cîmpulungban a 17. század folyamán többé nem létesült nyomda. Moldvában továbbra is Iași maradt a fejedelmi nyomda székhelye: negyedszázadnyi szünet után itt 1679-ben adtak ki újra könyvet. A Havasalföldön egy ideig csak Bukarestben nyomtattak — itt a fametszetek kijevi eredetre vallanak, és meglehet, hogy az új nyomdafelszerelés is innen való. Majd ezután az 1690-es években Snagovban és Buzăuban is új nyomda alakult.

E nyomdaalapításokkal párhuzamosan létesült a század utolsó negyedében Erdélyben 1683-ban új nyomda Apafi Mihály fejedelemsége idején. Annak a tíz kiadványnak tipográfiai jellegzetességei, amelyek ebben a századvégi erdélyi román nyomdában 1683 és 1702 között megjelentek, azt bizonyítják, hogy mindvégig egyetlen műhelyről van szó, mindössze a nyomda helye változott.

A kiadványok többsége Gyulafehérvárott, az ottani román érsekség Szentháromság kolostorában készült, egy — a legelső — Szászsebesen, egy másik pedig Szebenben, de ez utóbbiak is ugyanazzal a nyomdafelszereléssel. Egyetlen műhelyhez, de nem egyetlen mesterhez köthetők e kiadványok. E nyomda felszerelése — a kiadványok tanúsága szerint — e három állomáshelyen mindvégig azonos volt, legfeljebb egy-egy újabb dísszel gyarapodott időközben.

A nyomda létrehozása és a későbbiek folyamán működtetése és felügyelete körül a legfőbb érdeme Ioan Zobának volt: ő az egyike azoknak, akikre Apafi eredetileg is bízta az új nyomda alapítását és felügyeletét. A román könyvek kiadásának valódi mozgatója ő volt, egyúttal nemcsak a nyomda első kiadványának,⁴² hanem több másiknak is szerkesztője vagy fordítója. Személyéről és tevékenységéről újabban Kelemen Béla tanulmánya rajzolta meg a legárnyal-

⁴¹ SZTIPSKY II 2568/116 – BRV I 64.

⁴² RMK II 1532 – BRV I 80.

1. ábra

2. ábra

ПТЪЮ,

Б

КЪВЪНТЪ ДѢЛА БЫТІЕ

А, МО, КА, КЪ, С, Б.

ІАТЪ ІАМЪ БЪТРЪНІТЪ, ШІ НЪЩІЪ
ЗЪА МОРЦІН МѢЛѢ

ПНЖЛОАСЕЛЕ ШІ БІАТЛЕ НЕПДТНІОАСЕЛЕ
БЪТРЪНІЦЕ, КЪНДЪ СЖ АПРОПІЕ ДЕ
МОЛІЕ, Б. ЛЪКРЪ АЪДЕПРНІ АФАУЕ.
ПТЪЮ ЖЕЛДЪЦЕ, ПЛЪЦЕ, ШІ БАРСЖ
ЛЪКРЪМНЛЕ СЪЛЕ КЪ ІМАРЪ МЪРЕ. ПЕТЪРЪ ІУАСТЕ
ДОАШ, ЛЪКРЪРНІ:

А. ПТЪЮ КЪ БІНЛЕ УЕ ДѢ ДЕМЪЛТЪ, ПКАРЕ СЪ
ДЕМІЕ ДАНЪ ПТННЕРІЦЕЛЕ СЪЛЕ ПТОП СЪД СФЪ
ШІТЪ ШІ АЪ ПРЕКЪТЪ, НЪМАІ ПОМАНА
АЪ РЪМАСЪ.

Б. ІДОАША КЪ РЪДТЪЦНЛЕ, ШІ ГРЕДТЪЦНЛЕ СЪД
АПРОПІАТЪ КА Ш ПЪРМЖ СЪД КАУЪНЪ ШНРЪГЪ
МЪРЕ.

А Б

ДЕ

4. ábra

tabb képet.⁴³ Ioan Zoba halála után Gheorghe Dăia folytatta közreműködői tevékenységét a nyomda érdekében, mert még az 1696. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv) is az ő gyakorlati segítségével és Theofil püspök anyagi támogatásával jelent meg.⁴⁴

Az erdélyi ortodox érseki nyomda leglényegesebb részének, a betűkészletnek az eredetéről semmit sem tudunk. A felszerelés bizonyos részének eredetét sikerült kideríteni: hét darab iniciálé a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdából származik, ugyaninnen való az egyik kiemelős betűtípus, míg a három másik eredete nem ismert.⁴⁵ Úgy látszik tehát, hogy a Sava Brancovicinál talált, a fe-

⁴³ KELEMEN Béla: *Ioan Zoba és a puritanizmus*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok 1979. 116–120.

⁴⁴ SZTRIPSZKY II 2678/226 – BRV I 101.

⁴⁵ Bukaresti eredetű a Szt. János és Pál apostolt ábrázoló fametszetes fejléc, amelyet az egyik 1699. évi gyulafehérvári nyomtatványon (BRV I 115) látni, és egy 1682. évi bukaresti nyomtatványon (BRV I 74). – Az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdából valók a műhely 1689. és 1699. évi nyomtatványain

jedelmi nyomdából származó cirill készlet olyan rossz állapotban volt, hogy többé nem használták.

Bizonyos jelek — egy bukaresti fejléc és több onnan érkezett nyomdász jelellete — arra utalnak, hogy talán Bukarestből származik a felszerelés legnagyobb része. Teljes azonosságot azonban a bukaresti nyomda egyetlen betűtípusával sem találni.

Az 1683 és 1702 között használt nyomdai felszerelést rekonstruálva megállapítható, hogy a négy betűtípusból, összesen hat, bár igen hiányos iniciálésorozattól (ezek közül mindössze egy többé-kevésbé teljes sorozat, egyikét l. 3. ábra), és tíz könyvdíszből állt. (Közülük hármat l. 1., 2. és 4. ábra.)

Az Erdélyben 1683 és 1702 között kibocsájtott román nyelvű cirill könyvek könyvnyomtatása, amint már szó esett róla, nem egyetlen mesternek vagy nyomdavezetőnek a nevéhez fűződik, hanem több, egymást váltó mesterről van tudomásunk. Működésük helye és időköze az alábbiak szerint vázolható:

Szászsebes	1683–	Daniil (és Dumitru Logofăt?)
Gyulafehérvár	1687–1688	Iosif ukrán nyomdász
” ”	1687–1689	Moldvai Kiriak
Szeben	1696–	Moldvai Kiriak és társai: Oprea, Mihai Banci, Toma és Avram archidiakónus
Gyulafehérvár	1699–	Mihai Istvanovics
” ”	1701–1702?	Nicolai

E nyomdászok személyével és erdélyi tevékenységével — az egyetlen Istvanovics nevű mester kivételével — a hazai nyomdatörténet még egyáltalán nem foglalkozott. A felsorolt öt nyomdavezető közül kettőnek nem ismerjük korábbi vagy későbbi erdélyi vagy Erdélyen kívüli tevékenységét: Daniil mesternek a Szászsebesen nyomtatott *Sicriul de aur* (Aranykoporsó)⁴⁶ nyomtatásán kívül (1683) nem ismeretes egyéb nyomtatványa, és azt sem tudjuk, hogy ezután elhagyta-e az országot, vagy csak neve nem szerepel többé nyomtatványon. A keze alól kikerült *Sicriul de aur* címet viselő halotti beszédgyűjtemény mindenesetre igényes, szép kiállítású nyomtatvány (egy lapját l. a 3. ábrán), melynek reprint kiadása 1984-ben jelent meg Bukarestben.⁴⁷ Daniil nyomdász nevét csak azóta ismeri a nyomdatörténet, amióta az eddigi ismertektől eltérő

látható π, 3, M, γ és többféle A iniciálé, valamint a 23C kiemelő-típus (vö. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete* = OSZK Évkönyve 1978 (1980). 291–341.

⁴⁶ RMK II 1532 – BRV I 80.

⁴⁷ E nyomtatványnak két variánsa ismeretes: egyik, amelyet Bianu-Hodoş írt le (BRV I 80) és amelyből több példány is létezik, csak 168 levélből áll és kolofonja a nyomdászt nem említi. A másik, 169 levelet tartalmazó, és a nyomdász nevét is közlő variánsból mindössze az egykori Todoreszku-féle példány ismeretes, amelyben a nyomdász így nevezi magát: „Daniil typografulú, făcătoriu Tipografi ei Noao.” (Daniil tipográfus, az új nyomda faktora). Ezzel szemben Timotei Cipariu egy ettől eltérő kolofont írt le, amelyben az is szerepelt volna, hogy Daniil ezt a könyvet négy tanítványával együtt nyomtatta (l. CIPARIU, Timotei:....) 127.) Ilyen példány azonban ma nem ismeretes. A Bukarestben őrzött példány reprint kiadása: ZOBA de Vint, Ioan: *Sicriul de aur*. Ed.: Anton GOŢIA. Bucureşti, 1984. Ed. Minerva. LXI, 305.

Todorezku-féle példányt leírták.⁴⁸ Ugyanazon a lapon, ahol a nyomdászé, szerepel annak a négy gyulafehérvári papnak, ill. protopópának a neve is, akik a *Sicriul de aur* megjelenítésében közreműködtek. Ezek: Ioan Zoba pap, Gheorghie Dăia protopópa, Vasiliu protopópa Gyulafehérvárról és az örmény Oprea protopópa.⁴⁹

Úgy látszik, hogy Dumitru Logofăt maga is részt vett az ortodox érseki nyomda munkájában. Erre mutat az a két könyvbejegyzés, amely ugyan az 1651. évi gyulafehérvári *Zsoltárkönyv* egy példányában olvasható („Én irtam Dumitru Logofăt, aki könyveket nyomtat” és máshol, nyilván más kéztől: „Hallottam, hogy Te vagy a gyulafehérvári metropolia könyveinek a nyomdásza, áldott legyen a kezed, szentséged, Dumitru”),⁵⁰ de nyilvánvalóan későbbi beírás, hiszen az érseki nyomdát említik benne, amely pedig 1683-tól kezdve működött. Minthogy az iratokban Dumitru említése 1667-ből származik (Apafi fent idézett rendeletéhez), feltehető, hogy az 1680-as években vett részt a nyomda munkájában, legvalószínűbb, hogy mindjárt az induláskor, Daniil nyomdász idejében.⁵¹

Ugyanígy kevés adatunk van az ukrán Iosif nyomdászról, akinek nevét mindössze az 1687. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv) őrizte meg.⁵² Nevét mint „Iosif, tipograf Rus” írta alá. Nevét havasalföldi vagy moldvai nyomtatványon sem találni. Kérdés, hogy az e két időpont között Gyulafehérvárott megjelent *Cărare pre scurt* (Keskeny út)⁵³ című könyvecskét még Daniil vagy már valamelyik utóda nyomtatta-e? A nyomdász neve ugyanis nincs jelölve a kötetben. Eugen Pavel valószínűnek tartotta, hogy ez még Daniilnek tulajdonítható.⁵⁴ Megemlítenéd, hogy a szakirodalom számontart egy 1684-ből származó gyulafehérvári nyomtatványt, egy *Molitveniket*. Ez az adat egy irodalomból átvett hivatkozáson alapszik, magát a példányt a román bibliográfia összeállítói sem látták.⁵⁵ Ugyanígy az 1684-ből származó szebeni román kalendáriumra vonatkozó ada-

⁴⁸ A Todoreszku-példány jelzete az OSZK-ban RMK II 1532 (2. péld.) „B” variáns.

⁴⁹ L. a fenti példányt, [169.] lev. – BRV IV. 205–206.

⁵⁰ „Scris-am eu diac Dumitru logofăt carere tipăreste cărțe” és „Cinstită mina sfinției tale Dumitre, am auzit că ești tipăritoriul cărților din Mitropolia Bălgrădului” (I. POPESCU, Rodica: *Tipărituri de la Bălgrăd în colecțiile Bibliotecii Academiei R. S. R.* = Apulum 18. 1980. 259–260.)

⁵¹ Dumitru Logofătot a gyulafehérvári nyomdászok között tárgyalja legújabbán MARZA, Eva – MARZA, Iacob: *Alba Iulia, important centru tipografie Românesc, locul apariției Noului Testament 1648*. In: *Noul Testament* (Reedit.) Alba Iulia, 1988. Edit. Episcopiei Ortodoxe Române. 100. 1.

⁵² SZTRIPSKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁵³ SZTRIPSKY II 2647/195 – BRV I 82 és IV. 206. 1.

⁵⁴ PAVEL, Eugen: *Considerații asupra tipăriturilor Balgradene de la sfârșitul sec. al 17-lea Alba Iulia tipăriturilor* = *Cercetări de lingvistică* 26. 1981. 187–197.

⁵⁵ BRV IV 31.

tot is kétségbe kell vonni. Ebben az időszakban ugyanis nem működött Szebenben román nyomda.⁵⁶

A *Ceasloveț* (Hóráskönyv)⁵⁷ nyomtatásának évétől, tehát 1687-ből ismerjük egy másik gyulafehérvári nyomdásznak, a moldvai Kiriaknak nevét is. Ez a Kiriak nevű nyomdász korábban az újonnan alapított bukaresti nyomdában dolgozott. Bukarestből már 1680-ból ismeretes olyan nyomtatványa, amelyen nevét is jelzi.⁵⁸ Ugyancsak ő nyomtatta Bukarestben az 1682-ben megjelent *Evanghelia* című könyvet.⁵⁹ Éppen ebben az utóbbi bukaresti nyomtatványában találni meg azt a fejléctet (2. ábra), amely egyrészt a Gyulafehérvárott (és később Szebenben) dolgozó moldvai Kiriak azonosságát mutatja a bukaresti Kiriak nyomdással, másrészt választ ad arra a kérdésre, hogy milyen módon került egy bukaresti fametszet Erdélybe, az ortodox érseki műhelybe. Kiriaknak 1687-ből Gyulafehérvárról a *Rînduiala diaconstvelor* (Diakónusok rendtartásáról) szóló nyomtatványa ismeretes. Ebben „Giesser”-nek (tehát betűöntőnek) nevezi magát.⁶⁰ Az 1689-ben ugyancsak Gyulafehérvárott megjelent *Poveste la 40 de mucenici* (Negyven szebasztai mártírról)⁶¹ szóló könyv ugyan nem árulja el nyomdászának nevét, de — ahogy ezt Eugen Pavel is fent idézett munkájában valószínűnek tartotta — minden bizonnyal ez is Kiriak nyomtatványa lehetett, akárcsak a Gyulafehérvárott ugyanebben az évben kiadott *Molîvenik* (Szerartáskönyv),⁶² amelynek címlapján ott szerepel a moldvai Kiriak nyomdász neve. Ez a *Molîvenik* az utolsó, Ioan Zoba irányítása alatt készült nyomtatvány, egyben utolsó fordítása is.

Ugyanakkor az a Iosif nyomdász, aki 1687-ben jegyezte az egyik gyulafehérvári nyomtatványt, a jelek szerint továbbra is ott maradt, mert az utóbbi időben előkerült egy 1688-ból származó, rá vonatkozó bejegyzés az 1682. évi bukaresti *Evanghelia* egyik példányában. Ugyanebből a bejegyzésből az is látszik, hogy Iosif is pap volt.⁶³ Ez éppen az a bukaresti 1682. évi *Evanghelia*-kiadás, amelyet Kiriak nyomtatott. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Iosif szerzetes Kiriakkal

⁵⁶ BRV IV 30.

⁵⁷ SZTRIPSZKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁵⁸ BRV IV 29.

⁵⁹ BRV I 74. Kiriak nyomdásznak ez a bukaresti nyomtatványa viszonylag nagy példányszámban található az egykori Erdély területén. Meglehet, hogy Kiriak és esetleges kísérői hozták magukkal e példányokat. Vö.: BRAICU, Doina: *O carte dăruită de Șerban Cantacuzino = Valori bibliofile din patrimoniul cultural*. București, I. 171.

⁶⁰ RMK II 2451 – BRV I 85.

⁶¹ SZTRIPSZKY II 2663/211 – BRV I 88.

⁶² RMK II 1644 – BRV I 88.

⁶³ „...lui Toma din Feleac de la popa Iosif tipograful dupa moarte sa fie a bisericii” ez a példány Feleacban található – CRISTACHEL-PANAIT, Ioana: *Contribuții privitoare la rolul bisericii în relațiile dintre Tara Românească și Transilvania* – Valori... i. m. I. 157.

együtt jött Bukarestből, bár származására nézve ukrán lehetett. Kiriak szintén egyházi személy, szerzetes volt.

Nem egészen tíz évvel a gyulafehérvári *Ceasloveț*⁶⁴ megjelenése után, 1696-ban másodszer is megjelent ez a népszerű imádságoskönyv. Ezúttal Szebenben⁶⁵ — a nyomda helyváltoztatásának okát nem ismerjük. Úgy látszik, hogy ez volt a moldvai Kiriak utolsó nyomtatványa, mert további tevékenységéről sem Erdélyben, sem a román fejedelemségekben nem tudunk. E könyv nyomtatásában Kiriakon kívül alábbi, név szerint felsorolt tanítványai vettek részt: Oprea, Mihai Banci és Toma.⁶⁶ A *Ceasloveț* másik, Dan Simonescu által leírt variánsának köszönhetően Kiriak szerzetesről azt is megtudni, hogy nemcsak tipográfus, hanem metsző is volt, továbbá egy újabb, eddig nem említett nyomdászársának nevét is megismerhetjük.⁶⁷ E tény ismeretében a gyulafehérvári díszek némelyike is lehetett Kiriak saját metszete. Legvalószínűbb ez a Szt. János és Pál apostolt ábrázoló fejléc esetében (2. ábra).

Kiriak 1696 után valószínűleg meghalt; ezt látszik alátámasztani, hogy Athanasie Anghel erdélyi metropolitának a Bukarestben székelő fejedelemhez, Constantin Brâncoveanuhoz kellett fordulnia nyomdászért. Úgy látszik tehát, hogy helyben nem volt megfelelő utódja, aki a könyvnyomtatást folytatni tudta volna. A havasalföldi fejedelem, Athanasie Anghel erdélyi metropolita kérését meghallgatva, az akkori idők egyik legkiválóbb mesterét küldte Erdélybe, Mihai Istvanovics személyében. Erdélybe jövetelének közvetlen előzményeit első gyulafehérvári nyomtatványának előszavából tudjuk.⁶⁸ (Megjegyzendő, hogy bár előde, Kiriak, utolsó nyomtatványát Szebenben adta ki 1696-ban, Istvanovics idejében a nyomda ismét Gyulafehérvárott dolgozott.)

Azon kívül, hogy Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárban leírta Istvanovics nevét, mint a *Bucoavna*⁶⁹ nyomdászát, mostanáig a hazai kutatók közül egyedül Haiman György foglalkozott ennek a kiváló nyomdásznak nem mindennapi életútjával.⁷⁰ Az utóbbi évek romániai szakirodalmá szinte egyöntetűen azon az állásponton van, hogy Mihai Istvanovics Erdélyben született, valószínűleg Gyulafehérvárott, valamikor az 1648–1651-es évek táján, a Szerb (más néven Ohridi) Štefan nyomdász fiaként. Ez a szerb származású, de Havasalföldről jött szerzetes-nyomdász volt az, aki a *Noul Testament*et és a *Psaltireát* nyomtatta, de meglehet, hogy ezután is Gyulafehérvárott maradt.⁷¹

⁶⁴ SZTRIPSKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁶⁵ SZTRIPSKY II 2678/226 – BRV I 101.

⁶⁶ BRV I 101 tételnél a 340. 1.

⁶⁷ BRV IV 101 tételnél a 207–208. 1. : „Pop. Chiriac g[ravor] i typ[ograf] si Avram Arhidiaç.”

⁶⁸ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115.

⁶⁹ RMK II 1951 – BRV I 113: Kritikai kiadása: *Bucoavna*, (Bálgard 1699.) Alba Iulia, 1988.

⁷⁰ HAIMAN György: *Tótfalusi grúz betűinek nyomában* = MKsz 1981. 60–65.

⁷¹ BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor...* 245–246.; – PAVEL, Eugen: *Meșteri tipografi...* 299–309.

Istvanovics nevével kapcsolatban már Haiman György megállapította, hogy nevének az István alakot megőrző formája arra mutat, hogy valamikor Magyarországon élt, vagy itt született. Istvanovics Binder Pál szerint feltehetően 1650–1720 között élt.⁷² Akárcsak elődei a gyulafehérvári román ortodox nyomdában, ő is egyházi személy volt, magát „hypodiakónus”-nak (archidiakónusnak) nevezte.

Istvanovics előbb mestere, a tudós grúz származású Antim Ivirean mellett dolgozott Bukarestben: az ő tanítványaként ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a nyomdászat mesterségével, amelyet szinte olyan magas fokon művelt, mint mestere. A bukaresti évek után követte mesterét az újonnan alapított snagovi kolostori nyomdába (1697), amikor annak apátja Antim Ivirean lett. A havasalföldi fejedelem Snagovból küldte Istvanovicsot Erdélybe.

Erdélyi működése rövid volt ugyan, de két nagy jelentőségű nyomtatvány kiadása fűződik nevéhez, mindkettő 1699-ből: a terjedelmében és nyomdai kiállításában szinte a gyulafehérvári *Noul Testamenthez* hasonlítható *Kiriakodromion*⁷³ című ortodox prédikációs kötet és a viszonylag szerény kiállítású, kis terjedelmű *Bucoavna* (Ábécéskönyv).⁷⁴ Onisifor Ghibu, a román didaktikus könyvekről írva, valószínűnek tartotta, hogy Istvanovics nemcsak nyomdásza, hanem fordítója is volt az ábécéskönyvnek, és feltételezte, hogy valamelyik egyházi szláv nyelvű ábécéskönyv lehetett a mintája. A *Bucoavna* egyúttal katekizmus is volt (az ortodox egyház részére). A román pedagógia-történet mint az első román ábécéskönyvet tartja számon.⁷⁵

Istvanovics mindkét kiadványában⁷⁶ megtalálni egy Szt. Konstantint és Helenát a kereszt alatt ábrázoló fametszetet (1. ábra), amelyet a nyomdász minden bizonnyal Snagovból hozott magával. Ez a korábbi gyulafehérvári nyomtatványokon nem szerepelt, viszont ott látható a Snagovban Istvanovics által kiadott Szt. Konstantin és Heléna *Szerkönyvében*.⁷⁷ A folió alakú kötetet ezenkívül is számos könyvdísz és iniciálé díszíti. A címlap hátán a gyulafehérvári érsekség patrónusát, a Szentháromságot megjelenítő finom kidolgozású, ovális alakú metszet látható (4. ábra).

Istvanovics nevével Gyulafehérvár után legközelebb 1706–1707-ben találkozunk, mint a rímnici nyomda vezetőjével, majd 1708-ban Bukarestben, ahol görög nyelvű nyomtatványok kerültek ki keze alól. Ez egybeesik azzal az időponttal, amikor egykori mesterét, Antim Ivireant havasalföldi metropolitává

⁷² BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor...* 245–246.

⁷³ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115.

⁷⁴ RMK II 1951 – BRV I 113.

⁷⁵ GHIBU, Onisifor: *Din istoria literaturii didactice românești* = *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Literare*. București, 1975. 27.

⁷⁶ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115 és RMK II 1951. – BRV I 113.

⁷⁷ BRV I 102.

(1708 – 1716) nevezték ki. Ezután, 1709 és 1711 között rendkívüli feladatot bíz-
tak Istvanovicsra: a grúziai Tifliszben grúz nyelvű nyomda szervezését. Tiflisz-
ben kiadott nyomtatványain Istvanovics neve Stefansvili vagy Stefanidze formá-
ban szerepelt.⁷⁸

Istvanovics nemcsak mint nyomdász jelentős személyiség, hanem a román
irodalom mint költőt is számontartja. Ahhoz a barokk irodalmi stílushoz tarto-
zott, amelynek egyik első képviselője a havasalföldi tudós humanista, Udriste
Nasturel, majd Daniil Andrean Pannonean, akinek kiemelkedő alkotása a gö-
rögből románra fordított *Indreptarea legii* 1652-ből, a tîrgovistei nyomdából,⁷⁹
és aki később fogarasvidéki román esperesi tisztet⁸⁰ is viselt. Maga a görögös
műveltségű Antim Ivirean is ehhez az iskolához tartozott. Istvankovics úgyne-
vezett embléma-verseit egyik erdélyi nyomtatványában, a *Kiriakodromion*ban is
megtalálni, emellett rîmnici és bukaresti nyomtatványain is.⁸¹

Minden bizonnyal nem Antim Ivirean volt az az idegen nyomdász, akit Ja-
kó Zsigmond feltételezése szerint a kolozsvári református egyház a kolozsvá-
ri nyomda betűinek újraöntésével meg akart bízni.⁸² Az adat onnan ismert,
hogy Tótfalusi Kis Miklós sérelmesnek érezte, hogy nem őt, hanem egy ör-
ményt bíznak meg ezzel a munkával — jöllehet ő akkor még külföldön élt.
Ezt a feltételezést azonban helyesbíteni kell: egyrészt, mert Antim Ivirean nem
örmény, hanem grúz származású volt, másrészt valóban semmi sem bizonyít-
ja hogy Antim Ivirean az 1680-as években Erdélyben dolgozott volna. Az a
Gyulafehérvárott dolgozó idegen nyomdász, aki esetleg számításba jöhetett a
betűk újraöntése kapcsán, talán Daniil mester lehetett, származását ugyan nem
ismerjük. De ugyanakkor, amikor Daniil a *Sicriul de aurt* nyomtatta (1683), a
mű megjelentetésében közreműködők között valóban volt örmény származású
(Oprea protopópa),⁸³ bár arra semmi bizonyíték sincs, hogy a nyomtatás mun-
kájában is részt vett volna. (A kolozsvári betűk rendbetétele egyébként nem
történt meg, hanem ezt a munkát végül hazatérése után Tótfalusi Kis Miklós
végezte el.)

A most tárgyalt korszak nyomtatványai szinte kivétel nélkül akár címlapju-
kon, akár előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk Apafi Mihály fejedelem
támogatásával történt. Az erdélyi fejedelmek közül legerélyesebben Apafi sür-
gette a szláv nyelv kiküszöbölését a román egyház gyakorlatából. 1675-ben nyílt

⁷⁸ Grúziai tevékenységéről részletesen írt HAIMAN György: *i. m.* 60–65.

⁷⁹ BRV I 61.

⁸⁰ Daniil Andrean Pannonean esperesi tiszttségéről I. LUPAŞ, Ioan: *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*. Sibiu, 1918. 89.

⁸¹ Istvanovics irodalmi munkásságát Dan Horia MAZILU foglalta össze a román irodalmi barokkról szóló művében: *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*. Bucureşti, 1976. 152–155. (Névalakja a román szakirodalomban Stefanovici vagy Istvanovici.)

⁸² JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. 323–324. (I. a 14. levelet) és 475.

⁸³ RMK II 1532 – BRV I 80.

parancsot adott ki a román nyelv használata mellett, amelynek azonban Sava Brancovici erélyesen elleneszegült. Apafi, elődeihez hasonlóan, buzgón támogatta a román irodalmi próbálkozásokat, elsősorban fordítások útján. Ismeretes, hogy megbízta Kézdivásárhelyi Matkó Istvánt, a *Bányászcsákány*⁸⁴ híres szerzőjét az *Ótestamentum* románra fordításával. 1681. február 23-án rendelkezett a fordítás idejére pénz és természetbeni juttatásról Matkó számára, továbbá arról is, hogy mi legyen juttatása, ha a munka több évre terjedne.⁸⁵ A román *Ótestamentum* azonban nem jelent meg, pedig a nyomda már valószínűleg állt 1682-ben. Később ezt a tervet bizonyára levették a napirendről, tekintve hogy 1688-ban Bukarestben megjelent az első teljes román bibliafordítás.⁸⁶

Apafi és e román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely II. Rákóczi György idején a fejedelmi nyomda keretén belül valósulhatott meg. Természetesen Apafi idejére, a század utolsó negyedére már világossá vált, hogy a fejedelemnek a megváltozott politikai helyzetben nincs elegendő ereje és tekintélye az erdélyi román egyházat erőteljesebb esz-közökkel a kálvinizmus felé hajlítani. Sőt, a két Rákóczi idején még gyakorolt egyházi felügyelettel kapcsolatos rendszabályokat sem lehetett többé keresztülvinni.

A 17. század utolsó éveinek erdélyi politikai eseményei ugyanis messzemenő következményekkel jártak az ottani ortodox román egyházakra. Míg a korábbi évtizedekben az erdélyi fejedelmek és református püspökök törekvése az ortodox román egyház kálvinizmus felé közelítése volt, addig az önálló Erdély megszűnésétől kezdve a katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának erősödését tapasztalhatjuk a román egyházban. A római katolikus egyház a román ortodox egyházak katolikus irányba fordítását szorgalmazta, és ehhez a jezsuiták munkáját is igénybevették. Az erdélyi románságot a katolikusokkal való unió irányába próbálták befolyásolni — ez természetesen a Habsburg uralkodói szándékkal is egybeesett.

Amikor Theofil gyulafehérvári érsek utódjaként Athanasie Anghelt kinevezték 1698-ban, az új egyházfő a református főurak támogatását is élvezte. Elődeihez hasonlóan Bukarestbe ment, ahol a felszentelés megtörtént, de ez alkalommal a fölszentelésen jelen volt a jeruzsálemi pátriárka is. Különös eréllyel buzdították az új főpapot hitének megtartására, és arra, hogy egyformán álljon ellent a református és katolikus befolyásnak.⁸⁷ Nehéz munkájában támogatásról, sőt anyagi segítségről is biztosították, és feltehetőleg e segítség értelmében

⁸⁴ RMK I 1072.

⁸⁵ THALLÓCZY Lajos: *I. Apafi Mihály és az oláh biblia* = Történelmi Tár 1878. 204–205.

⁸⁶ BRV I 86.

⁸⁷ Dositei jeruzsálemi pátriárka és Theodosie havasalföldi metropolita Athanasie Anghelnek adott instrukcióit közli PĂCURARIU, Mircea: *Istoria bisericii române II*. Bucuresti, 1981. 168–170.

küldte a bukaresti metropolita és a fejedelem az új nyomdászt, Istvanovicsot is Erdélybe — valószínűleg hasonló instrukciókkal.

Athanasie Anghel gyulafehérvári metropolita azonban hivatalának elfoglalása után hamarosan kénytelen volt engedni, s részben papjai nyomására, 55 protopópával és több mint 1500 ortodox pappal aláírta az unióról⁸⁸ szóló határozatot a gyulafehérvári 1698. évi zsinaton. Az unió végleges formájában 1701-ben lépett érvénybe, a katolikus papokkal azonos kiváltságokat biztosítva a Rómával egyesült román papság számára. 1701. március 19-én Athanasie Anghel letette az esküt a császár és Kollonits érsek előtt, a császár pedig új diplomával erősítette meg ez alkalommal az uniót.⁸⁹

Istvanovics gyulafehérvári tartózkodásáról mindössze 1699-ből van bizonyítékunk, munkássága így is arra az időszakra esik, amikor az unió gyakorlatilag megtörtént, és csak a császári megerősítés hiányzott. Helyzete tehát rendkívül ellentmondásos volt, hiszen Havasalföldről éppen az erdélyi ortodox egyház támogatása céljából küldték. Ez pedig már 1699-ben reménytelennek látszott.

A politikai események miatt további cirill betűs, ortodox kiadványok megjelentetésére nem volt lehetőség. A havasalföldi fejedelemnek (Constantin Brâncoveanu 1688–1714) semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a katolikusokkal való unió szellemében készülő kiadványokat támogassa, így feltehetően visszahívták Istvanovicsot.

Mindez a gyökeres változás az általunk tárgyalt korszak utolsó éveiben következett be. Az erdélyi román érseki nyomda három utolsó kiadványa már az unió után jelent meg: Istvanovics mindkét nyomtatványa, valamint egy katekizmus. Az unió megtörténtét azonban Istvanovics nyomtatványain még nem érzékelhetjük. Ezzel szemben a gyulafehérvári ortodox érseki nyomda legutolsó kiadványa már Baranyai Pál jezsuitának Ioan Duma által románra fordított katekizmusa, a *Pânea pruncilor* (Kisdedek kenyere).⁹⁰

Ez a sokat vitatott katekizmus Gyulafehérvárott 1702-ben jelent meg a nyomda és nyomdász megjelölése nélkül, Kollonits érseknek dedikálva. Ez az egyetlen katolikus és egyben utolsó kiadványa a gyulafehérvári román nyomdának. A katolikusokkal való unió után a gyulafehérvári román püspökség elvesztette érseki rangját, Athanasie Anghelt is csak a püspöki cím illette meg. Tehát valószínűleg 1702-ben érseki nyomdáról sem beszélhetünk.⁹¹ A szakirodalom véleménye megoszlott abban a kérdésben, hogy ezt még Istvanovics nyomtathatta-e, vagy egyáltalán Gyulafehérvárott jelent-e meg? Ioan Mușlea⁹² szerint ez a

⁸⁸ 1698. október 7-i manifesztum az unióról.

⁸⁹ 1701. március 19-i (második) Diploma Leopoldina, I. NILLES, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*. Oeniponte, 1885. 259–285.

⁹⁰ RMK II 2103 – BRV I 133.

⁹¹ Az erdélyi román görög katolikus egyháznak Balázsfalván létesült érseki nyomdája, 1747-ben.

⁹² MUSLEA, Ioan: *Pânea pruncilor*; Balgrad, 1702. In: Omagiu lui Ioan Lupaș. București, 1943. 617–631.

nyomdász csak Istvanovics lehetett, hiszen ugyanazok a díszek és betűtípusok fordulnak elő ebben a nyomtatványban, mint pl. a *Kiriakodromion*ban.

Más kutatók azonban ezt kétségbe vonják, így Onisifor Ghibu⁹³ és Eugen Pavel is;⁹⁴ az utóbbi szerint ki van zárva, hogy Istvanovics lett volna a könyv nyomdásza, nemcsak elvi okokból, hanem a hanyag nyomtatás, és a korábbi gyulafehérvári kiadványaitól teljesen eltérő szóhasználata és helyesírása miatt is. De Eugen Pavel szerint ugyanilyen lehetetlen hogy esetleg Kiriak lett volna a nyomdásza, mert az ő szóhasználatával sem egyezik az itt tapasztalható. Meggyőző Eugen Pavel érvelése, aki szerint Istvanovics távozása után valószínűleg valamelyik erdélyi nyomda munkatársa keze alól került ki ez a katolikus katekizmus, aki ugyanúgy használhatta a nyomdában rendelkezésre álló díszeket és betűket. Valószínűleg az a Nicolai nyomtathatta, akit a korabeli okmányok mint gyulafehérvári tipográfust említenek 1701-ből.⁹⁵

Az erdélyi 17. századi cirill betűs nyomtatványok sorát ez a katekizmus zárja le, jóllehet már átnyúlik a 18. századba. Ezután legközelebb 1747-től kezdve jelentek meg újra cirill betűs román nyomtatványok, ezek azonban az újonnan alapított balázsfalvi görög katolikus érseki nyomdából kerültek ki. (Bizonyára tévedésen alapulnak ugyanis azok az adatok, amelyek szerint a 17. század folyamán is jelentek volna meg könyvek Balázsfalván. A román bibliográfia két ilyen regisztrál 1678-ból, példányt azonban a bibliográfia összeállítói sem láttak, sem a feltételezett *Octoihból*, sem a *Ceaslovból*.)⁹⁶

Az egykori ortodox érseki palota felszerelésének további sorsa vagy esetleges 1702 utáni tevékenysége ismeretlen. Semmi sem bizonyítja azt a Ballagi Aladártól származó, de Juhász István által is elfogadott feltételezést, amely szerint a jezsuiták által lefoglalt egykori ortodox nyomdát később Kolozsvárott állították volna fel.⁹⁷ Sőt, az 1703-ban Kolozsvárott kiadott román nyelvű, de latin betűkkel nyomtatott katolikus katekizmus⁹⁸ ennek éppen ellenkezőjét bizonyítja: azt, hogy Kolozsvárott nem voltak kéznél cirill betűk. Úgyanígy ellenőrizni kell Ballaginak azt az állítását is, amely szerint a cirill nyomdát 1744-ben Kolozsvárról továbbvitték Balázsfalvára.⁹⁹ E kérdés eldöntése további kutatást igényel.

⁹³ GHIBU; *i. m.* 27.

⁹⁴ PAVEL, Eugen: *Mesteri...* 307–309.

⁹⁵ NILLES; *i. m.* 260–261.

⁹⁶ BRV IV 27 és IV 28.

⁹⁷ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Bp. 1878. 240.

⁹⁸ RMK II 2155.

⁹⁹ BALLAGI; *i. m.* uo.

V. ECSEDY, JUDIT

L'imprimerie cyrillique en Transylvanie au XVIIe siècle

Tout comme dans son étude précédente (in: *Magyar Könyvszemle* 1993. pp. 146–166.), l'auteur analyse dans celle-ci aussi, les rapports des imprimeries transylvaines. La première partie de la présente étude s'occupe de l'activité de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár dans la période de 1648 à 1656, surtout de ses publications parues en langue roumaine, intitulées *Noul Testament* et *Psaltirea*. La deuxième partie examine, dans la période de 1659 à 1682, le sort de la collection de caractères cyrilliques de l'imprimerie princière, qui a été retrouvée en 1680 parmi les mobiliers du métropolitain Sava Brancovici. Dans la troisième partie, l'auteur s'occupe de l'activité de l'imprimerie archiépiscopale orthodoxe entre 1683 et 1702. L'impression des livres de langue roumaine avec des caractères cyrilliques s'attache aux noms de plusieurs maîtres. La série des imprimés cyrilliques en Transylvanie s'achève au XVIIe siècle par le catéchisme du jésuite Pál Baranyi, traduit en roumain.

HANS PETER SCHRAMM

(Hannover)

EDV und das alte Buch

Bei meinen Studenten treffe ich immer mal wieder auf die Argumentation: ich wähle als Studienschwerpunkt Geschichte (des Buchwesens), weil ich Schwierigkeiten mit EDV habe. Wer so argumentiert irrt sich.

Zwar ist richtig: Geschichte befaßt sich mit Vergangenenem, das ja nicht mehr zu ändern ist, ist also retrospektiv, versucht Geschehenes zu verstehen und zu erklären. Elektronische Datenverarbeitung dagegen reduziert Sachverhalte auf Minimaldaten, um sie neu zu organisieren und so neu verfügbar zu machen, sie ist also auf Veränderung aus, d. h. zukunftsorientiert. Aber diese Entgegensetzung ist konstruiert; denn sie ignoriert die Verschiedenheit der Ebenen, von denen gesprochen wird: eine Sachebene und eine Organisationsebene.

Richtig ist, um es knapp zu sagen: EDV kann bei Problemlösungen helfen, und das alte Buch macht Probleme.

Problem Nr. 1: der Steckbrief

Wie weiß ich im Einzelfall, von welchem Buch die Rede ist?

Bibliotheken machen ihre Bestände durch Kataloge identifizierbar. Moderne Bücher können heute in EDV-Kataloge eingegeben werden, können von der lokalen Zerstreung regional in Verbänden zusammengefaßt werden, und durch weitere Zusammenführung (oder auch ohne Zwischenstufe) in einem nationalen Katalog vereinigt werden. Die Nutzung ist dann auch über die nationalen Grenzen hinaus möglich, natürlich mit erheblichen Einschränkungen und Schwierigkeiten, da in den verschiedenen Ländern verschiedene Katalogregeln gelten, die sich vor allen bei der Ansetzung und Ordnung auswirken. Aber dennoch können sich die meisten modernen Bücher nicht in nationalen Verkleidungen verstecken; wenn der Paß auch verschieden aussieht, trägt er doch diesselbe Identitätsnummer: die ISBN (International Standard Book Number).

Wie viel komplizierter ist die Situation für das alte Buch, wieviel mehr Möglichkeiten, sich zu verstecken! Keine ISBN, Titel in ungewohnter Diktion, orthographisch willkürlich, mit fingierten Druckorten, verstecken Beiträgern,

schwer auflösbaren Pseudonymen, mit Aussagen über längst vergessene Sachverhalte. Hinzu kommen exemplarbezogene Informationen über Vorbesitzer, Marginalien, Ausstattung, Einband u.a. Könnten neu katalogisiert werden, wäre das Verfahren noch relativ einfach, wenn man sich international auf ein einheitliches Regelwerk einigen könnte. Aber bei der ungeheuren Bestandsmenge von vielen Millionen Bänden ist eine generelle Neukatalogisierung utopisch. Will man dennoch für die Altbestände einen EDV-gestützten Katalog erstellen, muß von den vorhandenen Katalogen ausgegangen werden, die z.T. noch aus Zeiten stammen, in denen es überregionale Regelwerke noch gar nicht gab. Eine überregionale oder gar internationale Zusammenarbeit scheint da kaum realisierbar. Und doch wird bereits im Verbund gearbeitet, und die Zusammenfassung der einzelnen Kataloge in einer europäischen Datenbank ist in Planung.

Wie strukturiert sich diese Zusammenarbeit?

In den einzelnen Bibliotheken werden maschinenlesbare Katalogaufnahmen erzeugt, entweder in Neuaufnahmen oder durch Umwandlung vorliegender Katalogisate. Neuaufnahmen können nur für eine relativ kleine Menge realisiert werden, auch wächst die Titelmenge nur langsam an. Allerdings haben diese Aufnahmen einen hohen Anspruch und bieten alle für Altbestände relevanten Informationen (Beispiel; Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel). Der weitaus grössere Teil der EDV-Aufnahmen entsteht durch die Umsetzung vorliegender Katalogisate in maschinenlesbare Form: Katalogkonversion. Da hierzu nur in Ausnahmefällen die Bücher selbst für die Aufnahme herangezogen werden, können diese neuen Katalogisate nicht mehr bieten als die vorliegende Katalogaufnahme. Und da die Kataloge z.T. noch aus den Zeiten stammen, als jede Bibliothek nach ihren eigenen Regeln erfaßte, ist mit Uneinheitlichkeiten zu rechnen, müssen Abstriche gemacht werden. Trotz vieler Bedenken wird das Verfahren praktiziert, und es werden so relativ schnell große Mengen von Katalogaufnahmen über EDV verfügbar. Nicht nur in Göttingen und München wird konvertiert, auch in Paris an der Bibliothèque Nationale und in London an der British Library.

Der Nutzen der nationalen Katalogarbeit mit EDV kommt aber erst dann zum Tragen, wenn die Katalogisate international verfügbar sind. Dann besteht auch eine größere Möglichkeit, minderwertige Katalogaufnahmen an höherwertige anzuhängen — sofern nur die Identität sichergestellt ist — und sie so aufzubessern. Für eine solche Internationale Zusammenarbeit gibt es inzwischen ein Konzept: Im Entstehen ist eine „Eurodatenbank“ für Altbestandskatalogisierung (Claudie Fabian, *Die Gründung der „Eurodatenbank“ für Altbestandskatalogisierung in Europa*. In: Zeitschrift für Bibliothekswesen und

Bibliographie, 39, 1992, S. 207 ff.) Standort und Organisation sind noch unklar; ein Präkonsortium führt die Planungen, der Teilnehmerkreis ist beachtlich: Neben den Nationalbibliotheken von Frankreich, England, Schottland, Irland, Belgien sind die Staatsbibliotheken in München und Göttingen und mehrere bedeutende Universitätsbibliotheken vertreten. Natürlich wird an ein gemeinsames Regelwerk gedacht; wahrscheinlich das ISBD (A) = International standard bibliographic description for older monographic publications (Antiquarian), das dann aber nicht verbindlich vorgeschrieben ist, sondern den neu mit Katalogisierung beginnenden Bibliotheken empfohlen wird. Die meisten Altbestandsdaten liegen heute in einem MARC-Format vor bzw. in einem nach UNIMARC konvertierbarem Format; für die deutschen Bibliotheken ist wichtig, daß auch das MAB-Format in UNIMARC konvertierbar ist. Es könnte auf diesem Wege sogar einmal Wirklichkeit werden, daß für die alten Titelerückwirkend eine ISBN-alt vergeben wird. Das setzt allerdings voraus, daß die Identitätsfrage geklärt ist. Alte Bücher sind in dieser Hinsicht eigensinniger als neue.

Problem Nr. 2: Der Doppelgänger

Wenn zwei Bücher dieselbe Titelaufnahme erhalten, ist damit noch nicht gesagt, daß sie Erzeugnis desselben Setz- und Druckvorgangs sind. Die Titelblätter von zwei Exemplaren des Kirchen- und Ketzeralmanachs aufs Jahr 1781 sehen auf den ersten Blick identisch aus. Der zweite Blick, oder doch ein späterer erkennt dann, daß die Titelblätter von verschiedenen Sätzen stammen. Was aber hilft diese Erkenntnis, wenn die Informationen des Titelblattes in beiden Exemplaren identisch sind, ebenso wie die Kollation? Bibliothekarisch sind beide Exemplare identisch, also zwei Exemplare desselben Titels. Daß sie von zwei verschiedenen Setz- und Druckvorgängen stammen, kommt in der Titelaufnahme nicht zum Ausdruck, ist normalerweise auch gar nicht erkennbar, da in der Regel zur Erfassung nur ein Exemplar vorliegt, also gar nicht verglichen werden kann. Der Doppelgänger ist von dem Original nicht zu unterscheidenwürden Páße ausgestellt, erhielten beide Identitätsnummer.

Nicht alle Doppelgänger sind gleich raffiniert; wird ein Text ein zweites Mal gesetzt, weicht er in der Regel im Umfang, zumindest aber im Umbruch von dem Vorgängerdruck ab. Eine Ausnahme bilden die Texte, die zeilengetreu neugesetzt werden, „Männchen auf Männchen setzen“ heißt das in der Druckersprache. Derartige Doppelgänger bleiben oft unerkannt und sind ohne Hilfsmittel nur schwer zu entlarven. Diese Detektivarbeit hat sich ein besonderer Forschungszweig der Buchgeschichte vorgenommen: die analytische Druckforschung. In Deutschland arbeitet v.a. Martin Boghardt in dieser in den angelsächsischen Ländern entwickelten Disziplin (Martin Boghardt, *Analytische*

Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik. Hamburg, 1977.) Lange Zeit hat Boghardt hierzu den Hinman Collator verwendet, ein Gerät, das die entsprechenden Seiten zweier verschiedener Exemplare zeitlich abwechselnd auf dieselbe Fläche projiziert; dabei erscheint dann alles identische unbewegt, die Unterschiede aber scheinen zu springen. Inzwischen setzt Boghardt ein besonderes, für seine Zwecke entwickeltes EDV-Programm ein, das weit mehr Komfort bietet und die mühsame Arbeit an dem Objektiv des Hinman Collators ablöst. Zur Überprüfung zweier Exemplare auf Identität oder Differenz werden die entsprechenden Seiten der verschiedenen Exemplare eingescannt, in der Ausgabe erscheint das identische schwarz, die Abweichungen werden rot für das eine, grün für das andere Exemplar aufgezeigt.

Problem Nr. 3: Fahndung mittels Fingerabdruck

Ein solches Verfahren lässt allerdings nicht generell für die Katalogisierung einsetzen, da zum einen der Zeitaufwand viel zu groß wäre und zum andern, wie schon erwähnt, in der Regel gar nicht mehrere Exemplare desselben Titels für die Titelaufnahme einsehbar sind. Und ein weiteres Problem: Wie kann ein überführter Doppelgänger derart in seinem Paß gekennzeichnet werden, daß klar ist, um wen es sich handelt? Besteht nicht die Gefahr, daß die Fahndungsmühe und der Fahndungserfolg umsonst war, weil es nicht machbar ist, im Paß des überführten Doppelgängers einen entsprechenden eindeutigen Vermerk einzutragen, eine Art Fingerabdruck zum Beispiel? Möglich ist eine Annotation in der Titelaufnahme, aber in welcher Form? Mit welchen Daten? Im angelsächsischen Bereich ist ein derartiges Fingerabdruck-Verfahren entwickelt worden, das jetzt auch bei der Planung des Verzeichnisses der deutschen Drucke des 17. Jahrhunderts diskutiert wird. „Der ‘Fingerprint’ ist eine Folge von Zeichen, die definierten Seiten und Zellen eines gedruckten Buches entnommen werden und die in Verbindung mit dem Erscheinungsdatum dazu bestimmt und geeignet sind, mit Hilfe des Computers Exemplare der gleichen Ausgabe zusammenzuführen und Drucke unterschiedlicher Ausgaben zu unterscheiden, und zwar ohne physischen Vergleich der Objekte“ (John P. Feather: *Tests on the use of the „Fingerprint“ in library catalogues.* Oxford, 1977, S. 1). Dieser Fingerabdruck besteht aus 16 Zeichen, die der letzten und vorletzten Zeile auf vier definierten Seiten eines Druckes entnommen werden, ergänzt um ein Erläuterungszeichen und das Erscheinungsjahr. Mit dieser Zeichenkombination lassen sich erstaunlich genau Drucke knapp definieren — es sei denn, es sei sorgfältigst — „Männchen auf Männchen“ gesetzt worden. Obwohl laut Umfrage vor knapp zehn Jahren schon damals 38 Bibliotheken mit Fingerprints katalogisierten, ist bis heute kein einziger Fall bekannt geworden, daß derselbe Fingerabdruck für zwei verschiedene Drucke

ke zuträfe. Da ein Fingerprint von einem eingearbeiteten Katalogisierer in durchschnittlich 3 Minuten bestimmt werden kann, läßt sich vorstellen, wieviel Zeit erspart wird, wenn man einen Altbestand mit Hilfe dieses ISBN-Ersatzes an einem bereits vorhandenen Katalog, z.B. einem Verbundkatalog, abgleicht.

Da die Kombinationsmöglichkeiten der 16 Zeichen sehr groß sind, reichen häufig schon vier bis acht der 16 Zeichen zur Identifizierung des Druckes aus. Entsprechend bietet sich aus demselben Grund auch oft die faszinierende Möglichkeit, unvollständige Drucke, insbesondere Drucke ohne Titelblatt zu identifizieren — freilich nur in bestimmten Grenzen. Ist nichts von dem Anfang eines Druckes erhalten, so hilft der Fingerprint nicht weiter. Was dann?

Problem Nr. 4: Torso-Fahndung

Fragmente der Frühdruckzeit, natürlich besonders Inkunabel- und Postinkunabelfragmente, werden bei der Katalogisierung mit berücksichtigt — und sind gefürchtet, da die Identifizierung ganz besondere Detektivarbeit erfordert, wie im Kriminalroman die Leiche, der man keine Fingerabdrücke mehr abnehmen kann. Trotz Konrad Haeblers Typenrepertorium kann diese Arbeit viel Zeit kosten. Wie EDV-Vorleistungen in einem solchen Fall helfen können, ist vor kurzem von Peter Zahn am Beispiel eines Handschriftenfragments nachvollzogen worden (Peter Zahn, *Kirchenväter im CD-ROM-Speicher*. Alte und neue Wege zur Ermittlung von Handschriften-Fragmenten. In: Bibliothek, 16, 1992, S. 419 ff).

In einem Archiv auf Elba wurde im Deckel eines Aktenbandes ein Fragment einer mittelalterlichen Handschrift entdeckt. Für die Identifizierung des darauf geschriebenen Psalmenkommentars wurden fünf volle Arbeitstage benötigt — es hätten auch gut mehr sein können. Der Kommentar stammt von Augustinus. Nach Abschluss dieser Identifizierungsarbeit testete Peter Zahn, wie lange er für dieselbe Arbeit gebraucht hätte, wenn er die CETEDOC Electronic Data Library, CETEDOC Data Library of Christian Latin Tests on CD-ROM (Turnhout 1991) zur Verfügung gehabt hätte. Auf dieser einen CD-ROM-Scheibe sind die Texte der bisher erschienenen (mehr als 250!) Bände des „Corpus Christianorum, Series Latina“ zuzüglich „Continuatio Mediaevalis“ gespeichert, insgesamt etwa 21,6 Millionen Worte. Da in dieser Menge frei gesucht werden kann, hatte der Autor durch die Wahl geeigneter Wortkombinationen innerhalb von weniger als fünf Minuten Augustin als Autor und den fraglichen Text ausfindig gemacht — fünf Minuten im Vergleich zu fünf Arbeitstagen!

Problem Nr. 5: Fahnden ohne Grenzen

Das letzte Beispiel macht die Leistung der EDV deutlich: die Verwaltung einer unvorstellbaren Datenmenge, die in verhältnismäßig lächerlich kurzer Zeit durchsucht werden kann. Je umfangreicher durchforschte Datenmenge ist, auf desto soliderer Basis steht das Ergebnis. Dies gilt auch für die erwähnte „Eurodatenbank“ für Altbestände: Hier kann sich eine gewaltige Menge von Buchnachweisen versammeln, über die nationalen Grenzen hinweg, ein europäischer Thesaurus librorum, der die kulturelle Gemeinschaft und Vielfalt unseres Kontinents abbildet, ohne die regionalen Eigenständigkeiten zu verwischen. Es ist nicht erheblich, ob die Datenbank in der bisher konzipierten Form entsteht oder in anderer. Entscheidend ist das erkannte gemeinsame Anliegen, durch den Einsatz von EDV einen europäischen Zusammenschluß der alten Buchbestände zu schaffen und damit auch die überregionale Verantwortung für den nationalen Besitz zu verdeutlichen. Und welche Möglichkeiten werden sich daraus ergeben! Ich weiß nicht ob man durch Literaturstudium erfahren kann, daß in der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften in Budapest ein Band aus Hartmann Schedels Bibliothek verwahrt wird, oder ob, um dies zu erfahren, der Zufall einer Bibliotheksführung helfen muß. Bei entsprechender Datenorganisation kann sich einmal die Bibliothek Hartmann Schedels — und vieler anderer — in kürzester Zeit nachweisen lassen, sofern sie sich in Bibliotheken befindet, die an die Eurodatenbank gemeldet haben.

Das Europa des alten Buches — etwas, auf das man sich freuen muß.

HANS PETER SCHRAMM

Elektronikus adatfeldolgozás és a régi könyv

Modern elektronikus adatfeldolgozási technika és történeti diszciplínák: hogyan viselik el egymást? Az adat-menedzser a jövőbe tekint, a történész a múltba: hol van a közös találkozási pont? A kérdés feltevése — így — hibás: ugyanis a régi könyv problémát jelent, az elektronikus adatfeldolgozás pedig megoldást, de legalábbis alátámasztja azt, amennyiben az adatok igen/nem modellben ábrázolhatók.

A régi könyvvel kapcsolatos problémák megoldására az elektronikus adatfeldolgozást ma sokféleképpen használják fel. Emellett a programoknak lényegesen többet kell biztosítaniok, mint a modern könyvek esetében. A katalógizálásnál a közreműködők, a nyomdai kiállítás, a proveniencia, a széljegyzetek, a kötés stb. adatait fel kell venni és visszakereshetővé kell tenni. Az ilyen módon elkészült címfelvételeket aztán az egyedi katalógusból az összesítő (Gesamtkatalog), majd a közös (Verbundkatalog) és végül nemzetközi katalógusba lehet áttemelni és ott újból lekérdezhetővé tenni, mint a nemrégén tervbevelt európai adatbankban (Europäisches Datenbank für Altstände).

Az adatbankok minősége függ az egyedi felvételek minőségétől, azaz attól, hogy kiváló színvonalú új felvételek készültek-e vagy pedig régi katalógusfelvételeket konzerválták.

A könyvek feldolgozásának egyértelmű viszonyait akkor lehetne elérni, ha megoldható lenne, visszamenőlegesen a régi könyveknek egy ISBN-hez hasonló azonosítóval való ellátása. Emellett azok a könyvek, amelyek könyvtárosi szempontból azonosak ugyan, de a valóságban különböző kiadási folyamatok

produktumai, nehézséget jelentenek. Ezek felülvizsgálata egy sok ráfordítást igénylő eljárással, az analitikai nyomdai kutatással oldható meg, azaz újabban az elektronikus adatfeldolgozás segítségével; egy plauzibilis és viszonylag egyszerű eljárás az ilyen példányok meghatározására a „fingerprint”, amelynek alkalmazása elsősorban számítógépes megoldással ésszerű. Ezzel természetesen nem lehet fragmentumokat azonosítani; ehhez teljes szövegű adattárolás szükséges, amely – mint nemrégén egy példa mutatta – lehetővé teszi, hogy az azonosítási feladat a korábbi időráfordítás töredéke alatt elvégezhető legyen.

KÖZLEMÉNYEK

Das „Horologium sapientiae“ als „allegoria in factis“. Der mittlungarische Text des *Teljes Bölcsesség* ist eine getreue Übersetzung des lateinischen Textes des *Horologium*. Der Übersetzer hielt einerseits am lateinischen Text fest, andererseits hat er einige Stoffe des *Horologium* weggelassen, und dem Text einige Sätze hinzugefügt, so daß die mittlungarische Version ziemlich weit von dem Ideal abzustehen scheint, das im *Horologium* zur Geltung kommt.¹ Ich vermute, daß der ungarische Übersetzer dem lateinischen Text des *Horologium* stellenweise einen solchen mehrfachen Sinn zumutete, welcher der Autorenintention nicht entsprach: der Autor wußte nicht, daß er diesen ausdrückte.

Im *Horologium* werden Christi Leiden am Kreuz folgendermaßen beschrieben:

„Eductum me extra castra suspenderunt in crucis patibulo inter duos latrones, ad hoc dumtaxat, ut mors mea turpior appareret. Cumque sic fixus manerem, et saevissimis doloribus mortis circumdatus essem, oculi mei luciferi fuerunt contenebrati, aures divinae derisionibus repletæ, olfactus propter malum odorem afflictus, os meum dulcissimum felleo potu amaricatum.“²

Der Übersetzer hat den Text ergänzt:

„Ime ennec vtanna kiuinec engemet a varosbol es a kereztfara felfezittenecc keth tolvayoc kozze, cak hog az en halalom lattatnek zernebnec, es zydalmasbnac lenni Mikoron kedeglen ezon zerrel fuggenecc a kemen vas zegek kozoth az keseru kenokban, es mindon felol a halalnac keserusegeuel volnek meg foglaltatvan Ime az en fenos zep cillagos zomeim a kenoknac keserusegeuel meghomalyosodanak, Es az en isteni fileim az zidalmas cufoknac mouetesokkal betelenec es a gonoz sidoc ayo illatert kit adam az alman illatozotvala, gonoz illatot adanac ennekom, Arcel, es nakon veruen engomet, es az en gengeedossegos zamat epeuel, es ecettel megkeseritven, auag meg elegitven itathac“.³

[‘Die bösen Juden haben den wohlriechenden Apfel bei Adams Sündenfall mit schlechtem Geruch vergolten’]

Daß während der Passion Christi alle seine Sinne gelitten haben, scheint ein christliches Allgemeinut zu sein.⁴ Die eigenwillige Ergänzung des Übersetzers, indem er die Frucht des Baumes der Erkenntnis mit ihrem Duft assoziierte, womit er die von Paulus begründete Typologie „Christus der zweite Adam“ (1 Kor 15, Röm 5) um ein neues Element bereicherte, konnte bei anderen Autoren nicht belegt werden. Ich vermute, daß im Hintergrund dieser Sinnggebung keine literarische Parallele, sondern die substantivische und adjektivische Bedeutung des Wortes „malus“ gestanden hat. Die Grundlage der Vorstellung des Baumes der Erkenntnis als Apfelbaum beruht vermutlich auch auf der Zweideutigkeit des Wortes „malus“. In der Genesis wurde der Baum nämlich noch nicht qualifiziert. Die ersten Interp-

¹ Vgl. KÜNZLE, P.: *Heinrich Seuses Horologium sapientiae*. Eine Kritische Ausgabe unter Benützung der Vorarbeiten von D. PLANZER OP. Universitätsverlag Freiburg, 1977. S. 52–53 und 251.

² KÜNZLE 1977, S. 392: 6–11.

³ *Nyelvemléktár III. Nagyszombati codex*. Hg. KOMÁROMY Lajos und KIRÁLY Pál. Bp. 1874. 10: 32–11: 5.

⁴ Vgl. KÜNZLE, 392; RUH, K.: *Der Passionstraktat des Heinrich von St. Gallen*. Diss. Zürich, 1940.

reten hielten ihn für einen Feigenbaum, weil Adam und Eva ihre Nacktheit mit Feigenblättern bedeckt haben.⁵ Der ungarische Übersetzer hat der Wortfügung „odor malus“ grammatisch falsch auch die Bedeutung des „odor mali“ zugesprochen. Da sich diese Wortfügung nur beim Übersetzen problematisch zeigen konnte, kann man vermuten, daß die Ergänzung aus der Feder eines Übersetzers, der das Werk Seuses aus dem Lateinischen übertragen hat, stammt. Seit den von Vargha durchgeführten Vergleichen besteht kein Zweifel, daß eine lateinische Handschrift der ungarischen Bearbeitung zugrunde gelegen hat. Daraus ist ersichtlich, daß der Übersetzer das *Horologium* als „allegoria in factis“, und seinen Autor als ein von Gott berufenes Instrument der Verkündigung betrachtete. Er bemühte sich, in Seuses Werk einen typologischen Sinn zu entdecken und zur Geltung zu bringen, damit dieser nicht verlorengehe. Es ist anzunehmen, daß der Übersetzer zu einem mehrfachen Verstehen des Seuseschen Werkes von vornherein bereit gewesen ist, da er die rethorische Figur „instinctu spiritus sancti“, die sich im Inzipit des *Horologium* fand und von ihm ins Ungarische übertragen wurde, im strengen Wortsinn auffassen konnte.

Marrow hat in seinem Buch anhand des *De divinis officiis* von Rupert von Deutz und des Passions-traktats von Heinrich von St. Gallen zweimal auf die Typologien verwiesen, nach denen Christus als „der zweite Adam“ begriffen worden war. Außerdem hat er auf die häufige Verbindung der Stellen Gen 3, 18; Is 53, 4–12; Is 7, 23–24; Is 7, 14 aufmerksam gemacht: „Per spineam autem coronam illud visibiliter quoque significat, quod de illo propheta praedixit: ‘Et peccata nostra ipse portavit’ (Is 53, 4/12). Spinae namque peccata designant, quae animam pungunt et lacerant. Nam et propter peccatum homini datae sunt, dicente Domino ad Adam: ‘Cum operatus fueris terram, non dabit fructus suos, sed spinas et tribulos geminabit tibi’ (Gen 3, 18).“ (*De divinis officiis* libri XII, lib. VI, Cap. XIII). Er fügte dieser Stelle schließlich den folgenden Kommentar hinzu: „In a more general sense, the Christian concept of Christ’s entire passion as an act of expiation for Adam’s sin made it appropriate for Christ to suffer the thorns and thistles with which Adam had been cursed, not only during the Crowning with Thorns but also at various other moments of the passion“.⁶ Nach dem Auftakt des „Extendit manum“-Traktats ist klar, daß der Autor auf die alttestamentliche Vorstellung des leidenden „Gottesknechtes“ zurückgegriffen hat: „(Extendit manum, et arripuit gladium, ut ymmolaret filium suum *Genesis* 22.) Her rackte die hant af und czuckte das swert, das her totte den son. Von dem liden unsirs herren spricht Augustinus: Christus nam an sich alle unse- ren gebrecken, hunger, dorst, vrost, hitze und alle pinlichkeit ane sunde alleine. Mit desim gebrechen brochte her sinen menschen an das crucez und hing in doran und totte in doran, dorumme das allir gebreche were in uns instorben.“⁷ In diesem Traktat, welchen der Autor mit großer Sorgfalt kompilierte,⁸ hallen die großen Worte des Deutero Isaias wieder (Is 53, 4–50). Der Autor hat in seinem Passionstraktat nicht nur das Hauptgewicht auf das freiwillige und für andere dargebrachte Sühneopfer Christi gelegt, sondern auch zu dieser altbegründeten Vorstellung seinen Teil beigetragen: Der Erlöser habe während der Passion jene Strafe erleiden müssen, mit welcher Gott Adam und alle seine Nachkommen bestraft hatte. Diese Änderung scheint sich gut in jenen Entwicklungsvorgang zu fügen, den Marrow (sich auf Pickering stützend⁹) als „the transformation of sacred metaphor into descriptive-narrative“ umschrieb, als ob das allegorisch verstandene Alte Testament in Passionstraktaten des 15. Jahrhunderts bereits dem

⁵ BAUMER, R.–SCHEFFCZYK, L.: *Marienlexikon*. Eos Verlag, 1988.

⁶ MARROW, J. H.: *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance*. Van Ghemert Kortijk, 1979. [Ars Neerlandica 1.] S. 103.

⁷ RUH, S. 1:1–9.

⁸ Vgl. *Verfasserlexikon* Bd. 3. Lieferung 2/3. „Heinrich von St. Gallen“.

⁹ In seinem Artikel ist Pickering zu derselben Schlußfolgerung gelangt, wie sein deutscher Kollege Ruh (PICKERING, F. P.: *Das gotische Christusbild*. Euphorion 47. 1953. S. 16–37.; RUH, K.: *Zur Theologie des mittelalterlichen Passionstraktats*. Theol. Zs. für schweizerische Kirchengeschichte 47. 1953. S. 210–230. 241–278. Vgl. AMPE, A.: *Naar een geschiedenis van de passie-beleving vanuit Marrow’s Passie-boek*. O. G. E. 58. 1984. S. 129–175. und WILLEUMIER-SCHALIJ, J. M.: *Jan van Meerhouts passie en de hedendaagse passie-icomographie*. O. G. E. 58. S. 177–178.

„sensus historicus“ des Neuen Testaments gedient hätte.¹⁰ Von der breiten Nachwirkung der theologischen Substanz des Heinrich zugeschriebenen Traktats zeugt u.a. der Passionstraktat „Christi Leiden in einer Vision geschaut“: „Ende also in dien dootliken anxte quam een engel ende sprac tot hem mit eenre godliker cracht: „Staet op ende weest sterc: gij selt breken adams bant ende gij selt afleggen iuwes vaders toern, ende gij selt alle sericheit helen, ende selt versoenen dat menscelike geslachte“.¹¹

Man kann trotzdem vermuten, daß der Übersetzer der mittelungarischen Version in der oben angeführten Stelle des *Horologium* eine „allegoria in factis“ gesehen hat. Die von vornherein vorhandene Interpretationsabsicht (man denke an die Überstragung der Wortfügung „instinctu sancti spiritus“ ins Ungarische und an den grammatischen Fehler, um den vermuteten „allegorischen“ Sinn zur Geltung zu bringen) ließ sich durch die im lateinischen Text entdeckte typologische Beziehung legitimieren. Hier wurde etwas „Nicht-rein-Biblisches“ hin im Verhältnis von Verheißung und Erfüllung als etwa Biblisches verstanden. Tarnai hat es gezeigt, daß die Auslegung des mehrfachen Sinnes im Mittelalter auf ungarischem Boden solchermaßen biblisch orientiert geblieben war, daß nur etwas Biblisches auf die Offenbarung bezogen werden konnte.¹²

Daß die Änderung des Übersetzers weit vom Assoziationsbereich der zeitgenössigen Passionsvorstellungen absteht, spricht auch für die oben skizzierte Entstehungsgeschichte. Der Apfel des Baumes der Erkenntnis trat im Mittelalter nicht selten in einem Kontext mit bestimmten Elementen der Passion auf. Entweder wurde die Metapher „Der Apfelbaum mit seiner süßen Frucht“ (Cant 2, 3) auf den am Kreuz hängenden Erlöser bezogen,¹³ oder wurde die Vorstellung des Apfels am Baum der Erkenntnis mit dem fünften Wort Christi am Kreuz und mit dem Leiden seines Geschmacksinnes assoziiert. So zum Beispiel sei der Sündenfall nach Konrad von Helmsdorf einerseits durch Schmerzen Mariä während der Schwangerschaft (eine Reminiszenz an Gen 3, 16),¹⁴ andererseits durch das Trinken von Essig und Galle am Kreuz wieder gutgemacht worden.¹⁵ Auch „der süße Duft“ des Opfers Christi scheint im Mittelalter

¹⁰ Schalom Ben-Chorim hat es durch viele Nachweise gezeigt, daß das Schimpfliche der Passion bereits von den Evangelisten durch eine heilsgeschichtliche Begründung legitimiert wurde (BEN-CHORIM: *Bruder Jezus. Der Nazarener in jüdischer Sicht*. dtv. 1977). Obwohl die Kirchenväter noch gegen die überwiegend figürliche Interpretation des Alten Testaments auftreten mußten (AUERBACH, E.: *Figura*. In: *A hermeneutika elmélete* I. Hg. FABINY Tibor. Szeged, 1987. S. 37–39.), drohte im Spätmittelalter die Gefahr, daß die historische Wirklichkeit des Alten Testaments zu Unrecht in die evangelische-historische Wirklichkeit des Neuen Testaments zugepaßt würde, wodurch jene des Neuen Testaments verstümmelt werden könnte (Vgl. AMPE, S. 138–140.).

¹¹ MARROW, „*Christi Leiden in einer Vision geschaut*“ O. G. E. 43. 1969. S. 353.

¹² TARNAI, A.: *A magyar nyelvet írni kezdik... Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. S. 271. Jene Exegese, die über die Bibel hinaus auch andere literarische Bereiche berücksichtigte, hat bei Theologen noch im 14. Jahrhundert Bedenken erregt. Man denke z.B. an den Brief von Geert GROTE. *Gerardi Magni Epistolae*. Edidit W. MULDER. Antwerpen, 1938. S. 108–109.

¹³ OHLY, F.: *Süsse Nägel der Passion*. Ein Beitrag zur theologischen Semantik. [Saecula spiritalia 21.] Verlag Valentin Koerner Baden-Baden, 1989. S. 16 und 28.

¹⁴ Eine Stelle des „Büchlein der Ewigen Weisheit“ kann auch als eine Variation über dasselbe Thema aufgefaßt werden: „Ach, du súzú kúnigin, wie mag sich din so billich vrowlicher man gesten! Wa nu: verflüehet si Eva, daz si der vrucht ie enbeiz? Gesegnet si Eva, daz si uns die süzen himelschen vrucht ie brachte! Nieman klage me daz paradys — wir haben ein paradys verlorn, und haben zwei paradys gewonnen“ (BIHLMAYER, K.: *Heinrich Seuses deutsche Schriften*. Minerva Frankfurt a.M. Bihlmeyer. 1961. S. 265). Marias Leiden unterm Kreuz kann auch als Buße oder Erlösung betrachtet werden (OHLY, S. 152. nr. 21.).

¹⁵ OHLY, S. 20.

ein Gemeingut gewesen zu sein.¹⁶ Die Formel war vor allem für die Brautmystik charakteristisch.¹⁷ Im Zusammenhang damit wurde aber weder von Ohly, noch von Auerbach das berühmte „Liber de natura et dignitate amoris“ von Willem van St.-Thierry erwähnt, in dem die für das Menschengeschlecht empfundenen Liebe unter den fünf Sinnen mit dem Geruchssinn in Verbindung gebracht wurde.¹⁸ Der Mangel an literarischen Analogien scheint zu beweisen, daß der als Zeichen der für die Menschen empfundenen Liebe aufgefaßte Geruchssinn traditionell nicht im typologischen Bezug zum Apfel des Baumes der Erkenntnis gestanden hat.

Die Ergänzung des ungarischen Übersetzers des *Horologium* scheint einzigartig zu sein. Trotzdem hätte zu ihrer Entstehung auch die (einerseits im Inzipit des *Horologium*, andererseits in der traditionellen Verfahrens- und Denkweise des Übersetzer begründete) Interpretationsabsicht beitragen können, es handelte sich ja dabei mehr um eine spontane, „revelative“ Sinnfindung als um ein Beweisverfahren.

BALOGH TAMÁS

Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből. A könyvnyomtatás feltalálása korábban nem remélhető, új távlatokat nyitott a naptárak előállítására és terjesztésére is. Amíg a kéziratosság korában általában az ún. öröknapok voltak az elterjedtek, addig Gutenberg találmánya immár lehetővé tette az egyetlen esztendőre szólóak közreadását. A legkorábbiak közé tartozik az 1462. esztendőre Bécs számára készült német nyelvű, plakát alakú nyomtatvány,¹ amelyet feltehetően ugyanabban a városban állított elő Ulrich Han, a későbbi római ősnymodász.² Ezt az érvágónaptárt talán az a Joannes Regiomontanus számította ki, aki 1451 és 1461 között a bécsi egyetemen tanított, majd Rómában tartózkodott. Később Vitéz János, esztergomi érsek hívására hazánkba érkezett, ahol 1471 márciusáig tartózkodott. Jelenléte alighanem hozzájárult az első magyarországi nyomda létrejöttéhez is.³ E korai és szinte egyedülálló bécsi vállalkozást követően közel egy évtized után indult csak meg a naptárak egyre rendszeresebb kinyomtatása Németországban: Augsburg (1469), Nürnberg (1472), Strassburg (1472) stb.

Ezek a korai kiadványok csaknem kizárólag plakát formájában előállított érvágónaptárak voltak, amelyek ugyan közölték az illető esztendő legfontosabb naptáradatait (aranyszám, vasárnapi betű, a karácsony és nagybőjt első vasárnapja közötti időtávolság stb.), de a legtöbb asztrológiai jellegű információt az akkori gyógykezelési módok (érvágás, köpölyözés, fürdés, hashajtás stb.) alkalmazása esetében a legmegfelelőbb időpont kiválasztásához adtak. Ezen egészségi tanácsok kiszámítása csillagászati alapokra támaszkodott, amelyeknek adatai pontos időpont közlése esetén fügtek a nap helyzetétől és így ezek földrajzi délkörétől (meridián). Miután ez városonként más és más lehetett, az akkori tudományosság igényeivel készült érvágónaptárakon nemcsak a tárgyévét, de többnyire annak a városnak nevét is feltüntették, amelynek délkörére kiszámították a tanácsok táblázatait.

Kisebbségi államok esetében a főváros meridiánját az egész országra érvényesnek tekintették. A hazánk részére készült és legalább részben megmaradt ilyen nyomtatott érvágónaptárak közül a második legrégibb az 1496. esztendőre szól és az *Almanach iuxta meridianum incliti regni hungarie* címet viseli. Az általános naptári adatokat követő, a telihold és újhoid percre pontos idejét havonta tartalmazó táblá-

¹⁶ OHLY, S. 26.

¹⁷ OHLY, S. 26. AUERBACH, E.: *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*. Francke Bern, 1958. S. 56–57.

¹⁸ MIGNE PL 184, 393 A–C.

¹ GW 1287.

² *Beiträge zur Inkunabelkunde*. F. 3. 1 (1965), 48–75.

³ Vö. MKsz 1989. 350. és 1991. 115.

zat élén olvasható a „super meridiano Budensi” megjelölés. Ebből a plakát alakú, kikövetkeztethetően eredetileg kb. 440 × 310 mm méretű ívből annak csak a felső fele maradt meg, a jobb oldala sajnos kis mértékben hiányzik. A töredék mérete ma összesen 265 × 295 mm. Az unikum nagyszombati kötetből került elő,⁴ ma a Matica slovenská könyvtárában őrzik.⁵ A nyomdai felszerelés alapján megállapítható volt, hogy azt a nürnbergi Kaspar Hochfeder-féle műhelyben állították elő, továbbá — miután az évszám az első sor végéről hiányzik — a naptár jellegzetes adatai alapján, hogy az az 1496. évre szól.⁶

A 15. században Magyarország számára nyomtatott és fennmaradt legrégebb naptár a fentebb ismertetettet megelőző, 1495. évre szól. Ugyancsak latin nyelvű ez a plakát, amely a címe szerint is a budai délkörre készült, tehát Magyarország mint szélesebb fogalom itt nem szerepel. Az érvágónaptárt a bécsi Winterburger-féle műhelyben állították elő, és szerzője Johannes Muntz. A szakirodalom ezt már a 18. században ismerte: egyik, meglehetősen hiányos példányát ugyanis már akkor a klosterneuburgi kolostor könyvtára őrizte. A régi bécsi nyomtatványok szakértője, Michael Denis ismertette aztán először.⁷ Rajta keresztül belekerült az ősnomtatványok jegyzékeibe,⁸ ill. általában a szakirodalomba.⁹

A magyar szakemberek közül elsőként Ballagi Aladár számolt be erről a legkorábban hazánk számára nyomtatott és fennmaradt naptárról.¹⁰ Ő tudósított első alkalommal arról is, hogy a Pálffy-család bajmóci gyűjteményében ebből egy teljesen ép példányt őriznek. Ez Ballagi szerint „az állatkör fametszetű nagy vörös jegyeivel” volt ellátva, amelyek feltehetően a nyomtatvány bal oldalán függőlegesen, egymás alatt helyezkedtek el. Sajnos ennek az ép példánynak további sorsa ismeretlen.

Magyary-Kossa Gyula ebből a falinaptárból nem sokkal később még további példányokról tudósított: „Nemrégiben Ranschburg budapesti antiquárius két (nem egészen ép) példányát kínálta megvételre: ezek egyike a székesfővárosi könyvtár birtokába került”.¹¹ Valóban Ranschburg Gusztáv ebben az évben megjelent katalógusában,¹² amelynek címlapján az érvágónaptár reprodukciója látható, 750 pengőért kínálta ezt a nyomtatványt megvételre. A másik Ranschburg-féle példány — feltehetően a család bécsi üzletén keresztül — Angliába jutott. A neves bibliofil és a cambridge-i Egyetemi Könyvtár nagy pártolója, Sir Stephen Gaselee 1934-ben adományozta ezt az említett gyűjteménynek.¹³ Mindkét Ranschburg által forgalomba hozott példánynak a bal oldala hiányzik. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár példányát 1976-ban hasonmás-kiadásban adta közre sokszorosított ismertetővel, amely lényegében minden fontos tudnivalót összegez erről a kiadványról. A naptár legalján középen látható piros festékkel nyomtatva hazánk négyeszer fehér-piros vágású árpádházi címere. Legújabbban Josef Seethaler foglalkozott a Bécsben

⁴ Knižnica 1957. 232.

⁵ KOTVAN, Imrich – FRIMMOVÁ, Eva: *Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae societatis Matica slovenská dictae asservantur.* (Martin), 1988. 10. sz.

⁶ Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 10–11. sz. (1957). 278–283. — Knižnica 1958. 131–134.

⁷ DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte bis M. D. LX.* Wien, 1782. 304. sz. — DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maithaire Supplementum. II.* Viennae, 1789. 5407. sz.

⁸ PANZER, Georg Wolfgang: *Annales typographici... III.* Norimbergae, 1795. 526. 19. sz. — Hain 11 173. — *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts.* Halle a.S., 1914. 1023. sz.

⁹ LANGER, Eduard – DOLCH, Walter: *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts.* Wien, 1913. 13. sz. — ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance.* 2. unveränderte Auflage. Stuttgart, 1964. 578. sz. stb.

¹⁰ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban.* Bp. 1925. 46. sz.

¹¹ MAGYARY-KOSSA, Gyula: *Magyar orvosi emlékek III.* Bp. 1931. 453. sz.

¹² 126. sz. katalógus 220. sz. tétel.

¹³ OATES, J. C. T.: *A catalogue of the fifteenth-century printed books in the University Library Cambridge.* Cambridge, 1954. 4034. sz.

nyomatott korai naptárakkal. Ezek sorában ez az első, amelyet a császárvárosban külföldi felhasználásra állítottak elő.¹⁴

A fentiekben ismertetett két hazai használatra nyomtatott plakát ún. érvágónaptár. A Budához akkor legközelebbi nyomdahelyen, Bécsben 1515-től kezdve ugyancsak falinaptár alakban azonban merőben más célkitűzéssel állítottak elő ilyen kiadványokat. Ezek mindenekelőtt külsőleg abban különböztek elődeiktől, hogy egy helyett két egész papírra nyomtatták, a naptár összeállítójának neve rögtön az első sorban kiemelő betűtípussal nyert feltüntetést, és magukat a korábbi „Tabula minutionum”-tól eltérően „Ephemerides”-nek nevezték.

Mindezeknek a formai eltéréseknek hátterében jelentős tartalmi változás is történt: amíg korábban a gyógyítással kapcsolatos időpont megválasztásához kívánt a naptár segítséget nyújtani, addig mostantól már – a mai használattal megegyezően – az évnek szentekkel is megjelölt napjai és ünnepei közötti eligazítás volt a legfontosabb cél. Így minden nap külön sort kapott, ami három hasábos elhelyezés esetén is jelentősen növelte a terjedelmet. Ennek tudható be, hogy a falinaptár mérete megkettőződött. Az egészségi és mezőgazdasági tanácsok (érvágásra jó, gyógyszer bevitelére megfelelő, fürdésre alkalmas, a csecsemő elválasztásának ideje, a magok vetésének és a palánták ültetésének ideje stb.) azért – ha többnyire csak jelek formájában is – továbbra is végigkísérik az év valamennyi napját feltüntető naptár teljes terjedelmét. Mindebből egyértelműen kiviláglik, hogy a korábbi érvágónaptárakhoz viszonyítva ez az új típusú falinaptár már egészen közel áll a mai naptárakhoz.

Ebből az újszerű, modernnek mondható falinaptárból a bécsi nyomtatványok közül időrendben az első éppen az a latin nyelvű plakát, amelyet az 1515. esztendőre a neves csillagász és a bécsi egyetem tanára, Georg Tannstetter számított ki a budai délkörre. Az eddig ismert egyetlen példányán ennek teteje és alja maradt meg kb. egy-egy harmadnyi terjedelemben (kb. 200 × 275 és 200 × 290 mm) a salzburgi bencések Szent Péterről elnevezett ősi kolostorának könyvtárában.¹⁵ Jóllehet a középső egyharmada a kiadványnak hiányzik, azonban a többi hasonló bécsi falinaptár jó analógiát nyújt a rekonstrukcióhoz. Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a két papírra nyomott kiadvány eredeti mérete kb. 800 × 290 mm volt. A felső rész aljáról a január, május és szeptember hónapok utolsó napjai kb. 27-étől, a két fennmaradt rész közöttől a teljes február, június és október, továbbá a március, július és november hónap, az alsó rész tetejéről pedig az április, augusztus és december hónap eleje kb. a 12–14. napokig hiányzik.

A bevezető sorokat egyetlen, alatta a jelmagyarázatot kettőbe, a naptári részt magát három hasábsba szedték. A naptár címét követően – az érvágónaptárakkal azonos módon – felsorolásra kerülnek az év legfontosabb naptári adatai: az aranyszám (aureus numerus), a vasárnapi betű (littera dominicalis), a napkör (ciclus solaris), az adókör (indictio), majd az egyházi év azon napjai, amelyek a húsvét évente változó időpontja miatt ezt az ünnepkört (a napböjt kezdete, a húsvét és a pünkösd napja stb.) az adott esztendőben pontosan kijelölték.

A szorosabb értelemben vett naptári részben az összes sor a következő adatokat tartalmazza az év valamennyi napjáról: a hónap napja, a hét napja, a szent, ill. az ünnep neve, az uralkodó állatövi jegy, valamint jelekkel a fentebb említett egészségügyi és mezőgazdasági tanács, továbbá a Hold havonkénti négy fázisa időpontjának percre pontos közlése. E naptári rész alatt a régi naptártípusból a plakát alján bal oldalon átmentésre került az a kis táblázat, amely aszerint tartja kedvezőnek az érvágást, hogy a Hold melyik csillagképben áll. A másik szöveges rész alul a jobb oldalon az év várható holdfogyatkozásáról tudósít, annak percre pontosan megadott kezdetével és végével, a legnagyobb fedés pontos idejével együtt.

A falinaptárát – a nyomtatvány jobb alsó sarkában olvasható impresszum szerint – a Viator és Singrenius-féle bécsi műhelyben állították elő feltehetően az 1514. év őszén. E két tipográfus társas-iv

¹⁴ SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen von seinen Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts*. Dissertation an der Universität Wien. (Wien), 1982. 491. 5. sz.

¹⁵ SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetet) 502–503. 23. sz. és 798. 7. sz. ábra. – *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Bd. 41. (1985). 67. 1. sz. ábra.

szonya ugyanis ez év szeptemberét követően felbomlott, így ez a magyarországi használatra szánt latin falinaptár az utolsó közös kiadványaik közé tartozhat.

Feltűnően gazdag ennek a naptárnak a díszítése. Legfelül a hét bolygó fametszetes ábrázolása aljából csupán 5–8 mm-es rész maradt meg. A plakát bal szélét a 12 állatövi jegy metszete szegélyezi. A felső részen ezek közül csupán a Kos, a Bika és az Ikrek, az alsón pedig a Nyilas jobb oldala, a Bak, a Vízöntő, valamint a Halak bal negyede látható. Ezek átlagos mérete kb. 32 × 62 mm.

Magyar szempontból a legjelentősebb címet is tartalmazó bekezdés alatti, két hasábra bontott jelmagyarázat szélein és közöttje egy magasságban látható, egyenként kb. 22 × 20 mm méretű három címer. Ezek balról jobbra — Seethaler szerint¹⁶ Magyarország, Pozsony és Bécs jelvénye. A két szélső problémamentes, azonban a középső illogikus. Kiderült, hogy Pozsony címere ugyan valóban a várfalon nyitott kaput ábrázolja, de annak nincsenek kapuszármái, a felette levő három építmény pedig torony. Ezzel szemben Buda címerében a metszeten is látható módon a kapuszármák kifelé nyitottak és jól láthatóak, felette pedig nem három torony, hanem három bástya áll. Így a címer nem Pozsonyé, hanem Budáé. Ez természetes is, hiszen a naptárat Tannstetter nem Pozsony, hanem a magyar főváros délkörére számította ki. A magyar címer jelzi tehát, hogy a falinaptárat egész Magyarország használatára szánták, míg a bécsi a nyomtatás helyére utal.

A jobb alsó sarokban — az impresszum felett és a holdfogyatkozás leírása alatt — kb. 24 mm átmérőjű fekete, korongalakú fametszet a Hold (Nap) fogyatkozását jelöli: a sötét körben vékony fehér vonalakkból nehezen bár, de egy arc vonásai vehetők ki. Alul középen a fenti hét bolygóképből négy darab egyetlen tömbbe összerakva foglal helyet, közöttük megismétlődik — immár teljes épségben — felül Szaturnusz és Jupiter, alattuk pedig Mars és Merkúr. Méretük átlagosan kb. 62 × 38 mm. A jobb szélén a falinaptár teljes hosszában, mintegy keretesként címorsor húzódott. A felső töredék jobb szélén ennek a bal keretvonalából maradt meg helyenként csak valami. Úgy tűnik, hogy a jobb felső sarokban valami nagyobb metszet állhatott. Az alsó töredéken már helyenként fennmaradt néhány címer, amelyek mérete kb. 20 × 20 mm. A szorosan egymás alatt sorakozó kis címerek feltehetően a falnaptár kb. 800 mm összmagasságának jelentős részében keretezték a falinaptárt jobb felől, de egészen fent és az impresszum magasságában más jellegű (csillagkép?) és talán nagyobb fametszet sejdíthető, a hosszabb keretvonalak és a töredékes kép alapján.

Henryk Bułhak a közelmúltban igényesen áttekintette a későbbi krakkói nyomdász, Hieronymus Viator bécsi tevékenységének első korszakát (1510–1518), felsorolva műhelyének termékeit és rendszerbe foglalva annak felszerelését is.¹⁷ Viator kiadványai között szerepel ez a budai meridiánra készült latin nyelvű falinaptár,¹⁸ továbbá ennek német változata is, amely — Bułhak szerint — ugyancsak hazánk számára készült.¹⁹ Az utóbbiból a ma ismert egyetlen töredéket a prágai Egyetemi Könyvtár őrzi,²⁰ amely a nyomtatvány alsó felét tartalmazza.

Seethaler csak a latin nyelvűt ismerte, míg Bułhak — leírásából kikövetkeztethetően — pedig csak a németet látta. Miután sikerült mindkettőről másolatot beszerezni,²¹ a két kiadvány immár összevethetővé vált. Ennek alapján a következők voltak megállapíthatóak. A német naptár szerzője is kétségtelenül Tannstetter, hiszen a fennmaradt azonos részek szerkezete és szövege ezt egyértelműen tanúsítja. Érdekes, hogy a német változat kicsit hiányos impresszumában Viator családneve „Pinter” formában olvasható. Többi kiadványában ő magát Bécsben Viator, Wietor, Büttner, Binder, Pinder alakban tüntette fel, de ez a magyar nyelvbe is átkerült „Pinter” forma eddig még sehol sem volt olvasható.

¹⁶ SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 502. 23. sz.

¹⁷ *Z badań nad dawną księżką*. Studia ofirowane Profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej. II. Warszawa, 1993. 297–431.

¹⁸ *Z badań* (I. a 17. sz. jegyzet) 346. 102A. sz.

¹⁹ *Z badań* (I. a 17. sz. jegyzet) 346. 102. sz.

²⁰ Jelzete SZ 11.

²¹ A salzburgi fényképeket Josef Seethaler volt szíves rendelkezésre bocsátani, akinek e helyen is köszönet jár érte.

A szorosabb értelemben vett naptárrész összevetése során azonban következetes eltérésekre derült fény a latin és a német változat között. A holdfázis percre pontosan közölt időpontjai között mindig pontosan tíz perces eltérés mutatkozik: a német változatban van a későbbi időpont. Ebből arra lehet következtetni, hogy más – hazánktól nyugatra fekvő – meridiánra történt a naptár kiszámítása, nem a budaira. Az pedig, hogy ez nem Magyarország volt, azt az augusztus 20-i nap ünnepének elnevezése is bizonyítja. A hazánk számára készült latin kiadásban itt „Elevatio stephani/re[gis]”, azaz Szent István király oltárra emelésének ünnepe. Ugyanezen a helyen a német változatban „Bernhart beic.” olvasható. Így – sajnos – Buřhak közlése ellenére nem a budai délkörre készült Tannstetter 1515. esztendőre szóló falinaptárának ez a német nyelvű változata. Jóllehet e szerző más területek számára is készített ilyen falinaptárt,²² ez a német nyelvű nyomtatvány alighanem a bécsi püspökség területére szolt, akárcsak az ő – egészen az 1527. évvel bezárólag közreadott – későbbi naptárai közül több is.²³

Azonban ez a párhuzamosan készült német nyelvű kiadvány, amelynek teljes alsó íve megmaradt, több vonatkozásban is kiegészíti a budai naptár kikövetkeztethető díszítését. A csillagképek közül általa teljessé vált mind a Halak, mind a Nyilas metszete, megkerült a Rák és a Mérleg, a Szűz ábrázolásának legalsó részéből is fennmaradt valami. Teljessé vált alul középen Mars és Merkúr metszete is. A jobb oldalt szegélyező címersor tíz teljesen újjal gyarapodott és több további – korábban sérült – részben vagy egészen kiegészült.²⁴

Vítor és Singrenius társas viszonyának 1514 őszén történt megszüntetését követően a fentiekben ismertetett fametszetes díszek Singrenius tulajdonába kerültek. Ő azután felhasználta ezeket későbbi falinaptárak ékesítéséhez. Seethaler közlése nyomán ismeretes, hogy pl. a jobb szélet keretező, korábban hasábokba metszett címerek az 1518. évre szólóban már darabokra osztva láthatóak, és szedett szövegű aláírással látták el őket.²⁵ Az 1519. évre számított német nyelvű falinaptárt is ugyanazok a metszetek díszítették, mint a fentebb ismertetett, a budai délkörre készült 1515. évit.²⁶ Miután 1519. évről Seethaler reprodukciót is közölt,²⁷ mód nyílt a budai naptár néhány további részletének rekonstrukciójára. Teljessé vált ilyen módon a plakát tetején húzódó metszetsor a hét bolygó ábrázolásával. Fény derült arra is, hogy a sok címer Miksa császár számtalan címének megjelenítésére szolgált: közülük az első a császári, a következő a magyar, amit Dalmácia, Horvátország, Ausztria, Burgundia, Lotharingia és Brabant követ. Aligha kétséges, hogy a rengeteg címer között még a kor heraldikában a mainál általában sokkal járatosabb emberei sem igen igazodtak el biztonságosan, ezért kerülhetett sor tehát – legkésőbb az 1518. évre nyomtatott falinaptárban – ezek feliratozására. Ugyanennek az 1519. évre szóló, német nyelvű falinaptárnak egy másik, meglehetősen szerény méretű töredékét Budapesten a MTA Könyvtára őri.²⁸ Sikertült ennek alapján a bal oldalt szegélyező állatövi jegyek közül a teljes Ráknak és az Oroszlán bal részének a rekonstrukciója. Így ebből a sorozatból már csak az Oroszlán nagyobbik, jobb fele és a Szűz metszet felső része hiányzik.

Felhasználva a fentiekben felsorolt kiegészítéseket, a jelenleg rendelkezésre álló más kiadások felhasználásával elkészült az 1515. évi budai naptár rekonstrukciója. (A mellékelten közreadott reprodukció az eredetihez viszonyítva jelentősen kicsinyített.) Joggal remélhető, hogy idővel hasonló módszerrel még további részletek tisztázására is sor kerülhet. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy könyvtáblákból újra meg újra kerülnek elő ilyen korai falinaptárak, rendszerint töredékek formájában, közöttük nem egy

²² SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzet) 504. 26. sz. (Krakkó) – 513. 47. sz. (Passau) – 517. 51. sz. (Passau) – 519. 55. sz. (Olmütz).

²³ SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzet) 508–519. 35, 36, 54. sz.

²⁴ Mindezek közül BUŘHAK csak a hat állatövi, a négy bolygó fametszetét és a holdfogyatkozás kerek ábráját rögzítette: *Z badaň* (l. a 17. sz. jegyzet) 424–425. 48–49. tábla.

²⁵ SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzet) 506–507. 31. sz.

²⁶ SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzet) 508–509. 35. sz.

²⁷ SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzet) 799–800. 8. kép.

²⁸ Jelzete T 362.

bécsi is. Csak remélni lehet, hogy egyszer talán ennek az 1515. évi budainak újabb és teljesebb példánya lát majd napvilágot. Az sem zárható ki, hogy a fentiekben ismertetett és hazánk részére készült három kívül még továbbiak is felbukkannak a Mohácsot megelőző évekből.

BORSA GEDEON

Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában.* A török hódoltság alól felszabadult területeken a 18. században jelentős könyvtárak jöttek létre; elsősorban katolikus főpapjaink gyűjtő tevékenységének eredményeként. A gyűjtemények mellé rendelt alapítványokból – bár szűkösen – megfelelő személyzet gondoskodhatott az összegyűlt anyag feldolgozásáról. Ekkor épült palotáinkban díszes termekben helyezték el a műsák jelenlétét biztosító könyvtárat. A későbbiekben a gyarapodás már többnyire csak hagyatékokból történt. Keletkezésükkor ugyan nagyobb tervekkel jöttek létre, de lényegében a kalocsai könyvtárhoz hasonló a Pécsi Püspöki Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Klímó György ugyanis Pécssett, Eszterházy Károly pedig Egerben egyetemet szeretett volna létrehozni, s főleg Eszterházy püspök e célnak megfelelően vásároltatta a könyveket. Közös azonban bennük, hogy csak elvétve akad az elődök (főpásztorok és káptalanok) könyvei közül egy-egy e könyvtárakban. Kalocsán a 20. század elején sikerült visszaszerezni két olyan ősnymotatványt, mely egykor az itteni káptalan tulajdonában volt.¹ Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára nemrég megjelentetett *Bibliotheca Hungarica* című összeállításában² az 57 Kalocsán őrzött kódex közül egy, a félezernél több ősnymotatvány közül pedig nyolc kötettről mutatta ki, hogy már 1526 előtt is Magyarországon volt. Egerben Eszterházy Károly kanonokja, Batthyány Ignác az egyházmegye plébániáiról is gyűjthetett régebbi könyveket (ezek többségét ma Gyulafehérvárott őrzik), Kalocsán erre nem volt mód.

A két jeles könyvgyűjtő érsek, Patachich Ádám (1776–1784) és Kollonitz László (1787–1817) a nagyváradi püspöki székéből került Kalocsára. Magukkal hozták kinevezésük előtti magánkönyvtárukat. Utódaik közül különösen Haynald Lajos érsek (1867–1891) ezirányú tevékenysége volt jelentős, aki gyűjteményének egy részét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel.

A könyvtár kutathatóságát nagyban befolyásolta az a tény, hogy Kalocsa félreeső helyen fekszik, s nem vált igazán jelentős méretű településsé. Értékéhez, történeti jellegéhez mérten meglehetősen kevés a róla szóló szakirodalom. Winkler Pál 1932-ben az érseki palota mellett a könyvtárról is rövid ismertetést jelentetett meg.³ Kékési János kanonok 1964-ben könyvtárosi szakdolgozatát készítette a Főszékesegyházi Könyvtár történetéről (Kéziratban olvasható).⁴ Boros István kéziratkatalógust bevezető tanulmánya a legrészletesebb könyvtártörténeti munka.⁵ Ugyanő 1993-ban német nyelven is megjelentetett egy ismertetést a német katolikus könyvtárak évkönyvében.⁶ Ezekon kívül Winkler Pál és Timár Kálmán a *Kalocsa Népe*-ben írt néhány rövidebb, de fontos adatokat tartalmazó újságcikket.⁷

* Elhangzott Kalocsán, 1993. augusztus 17-én, a Szent István Napok keretében.

¹ A két ősnymotatvány a gyöngyösi ferencesektől került vissza Kalocsára. (ISIDORUS: *Etymologiae...* Augsburg, 1472. – Várady Balázs prépost hagyta végrendeletében a kalocsai egyház könyvtárának. Megh. 1510-ben.; AUGUSTINUS: *Sermonum opera...* Basileae, 1495. – Vásárhelyi János kanonoké volt.)

² CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II.* Bp. 1988–1993. (Kalocsáról: II. nr. 1824–1832.)

³ WINKLER Pál: *A kalocsai érseki kastély és könyvtár története.* Kalocsa, 1932. (Árpád-könyvek 43.)

⁴ KÉKESI János: *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1784–1964.* Kézirat. Jelzete Budapesten az OSZK Könyvtártudományi Szakkönyvtárában: D 56.

⁵ BOROS István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok.* Bp. 1989. 7–22.

⁶ BOROS István: *Die Bibliotheca Metropolitanae Ecclesiae Colocensis = Mitteilungsblatt der Arbeitsgemeinschaft katholisch-theologischer Bibliotheken.* Trier, 1993. (Jg. 40) 27–40.

⁷ A Katona Istvánnal foglalkozókat később idézzük.

Az 1970-ben megjelent országos ősnymotványkatalógusból⁸ pontos tudomást szerezhetünk az 505 inkunábulumot őrző kalocsai különgyűjtemény bibliográfiai adatairól. Sajnos a példányokról (pl. kötés, korábbi tulajdonosok, bejegyzések) semmi sem került be a „katalógus”-ba. A katalógus készítésekor a tulajdonosokról tételenkénti adatlap készült. Az adatlapok az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Osztályán átnézhetők. Horváth Tibor és Pataki János e felvételei alapján írta meg Vértessy Miklós a *Patachich Ádám ősnymotványgyűjteménye* című cikkét a *Magyar Könyvszemlébe*.⁹ Eszerint 347 mű Patachich szerzeménye, Kollonitz érsek pedig 150–160 kötettel növelte az ősnymotványok számát. Boros István Patachich ősnymotványainak a számát 185-re teszi s felhívja a figyelmet Kollonitz érsek méltatlanul mellőzött könyvtárgyarápító tevékenységére.¹⁰ Az eltérő adatok megszüntetését a kötetek alaposabb megvizsgálása mellett az egykorú kéziratok kötetkatalógusok, könyvbeszerzési jegyzékek és levelezések tanulmányozása tenné lehetővé.

A középkori német nyelvű kéziratok leírását Vizkelety András,¹¹ a latin nyelvű liturgikus kötetekét Radó Polikárp katalógusában¹² olvashatjuk. Egyébként csak egy-egy kötet említése kerül elő a szakirodalomban. Például Guido de Columna *Historia Troiana* című művének 1470-ben készült másolatáé, melyet a kutatók többsége Vitéz János kódexei közül valónak tart.¹³ Vagy néhány illuminált¹⁴ és orvosi kódexét. Sajnos az ún. *Kalocsai Kódex*, mely német nyelvű minnesäng énekeket tartalmaz, a 20. században külföldre került.¹⁵ Az *Aristoteles Latinus* című kiadvány a kalocsai *Aristoteles-kódexet* is számon tartja.¹⁶ Újabban Boros István foglalkozott a kötettel.¹⁷ Az újkori kéziratokat is tartalmazó, 1811-ben készült jegyzéket közölt a *Magyar Könyvszemlében* 1883-ban Csontos János.¹⁸ 1989-ben Boros István kéziratkatalógusa jelent meg, mely az 1850 előtt keletkezett kéziratokat tárja fel.¹⁹ Csontos közlése alapján vált ismertté és kutatóttá két szombatos kézirat (Ms 299, 303) és néhány történetíró művének másolata.

Az 1882. évi országos kiállítás óta szerepelnek kalocsai könyvértékek kiállításokon. 1982-ben Budapesten a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban a könyvtár orvostörténeti értékeivel mutatkozott be, melyről Grabarits István az *Orvosi Hetilapban* számolt be.²⁰

Azt még feltétlenül el kell mondanom, hogy a könyvtár hajdani és mai fenntartói és munkatársai mindig törődtek az állománnyal, s ennek eredményeként sok kéziratok inventárium és kötetkatalógus áll a könyvtár történetével foglalkozók rendelkezésére.

⁸ SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II.* Bp. 1970.

⁹ 1968. 54–61.

¹⁰ BOROS: *i. m.* (I. az 5. sz. jegyzet) 13.

¹¹ VIZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken.* Bd. 2. Bp. 1973. Nr. 67–79.

¹² RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limotropharum regionum.* Bp. 1973. Nr. 69, 76, 81, 102, 119.

¹³ KOROKNAY Éva, Sz.: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Bp. 1973. 91. (Nr. 256.) – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. (Studia humanitatis 6.) Nr. 43.

¹⁴ RADOCSAY Dénes – SOLTÉSZ Zoltánné – SZÁNTÓ Tibor: *Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon.* Bp. 1969. Nr. 7. (= Ms 371.) és nr. 9. (= Ms 267.)

¹⁵ HARTMAN VON AUE: *Der arme Heinrich.* Fassung der Handschrift Bd. Abbildungen aus dem Kaloczaer Kodex. Hrg. Cornelius SOMMER. Göppingen, Kümmerle, 1973.

¹⁶ *Corpus philosophorum mediæ aevi... Aristoteles Latinus. Codices. Supplementa altera.* Ed. Laurentius MINIO-PALUELLO. Paris, 1961. p. 132. (A leírást készítette: SAJÓ Géza.)

¹⁷ BOROS István: *Guillelmus de Moerbeke Arisztotelész-fordítása* = MKsz 1994. 82–83.

¹⁸ CSONTOSI János: *A kalocsai főegyházi könyvtár kéziratjai* = MKsz 1883. 275–308.

¹⁹ L. az 5. sz. jegyzet.

²⁰ GRABARITS István: *A kalocsai érseki könyvtár orvosi könyvritkaságai* = Orvosi Hetilap 1982. 1369–1370.

Felmerül a kérdés: mi szükség van arra, hogy most a kéziratok közt csemegézzünk? Hisz nemrég jelent meg róluk katalógus! Az elmúlt két évtizedben sokszor megfordultam a könyvtárban. A középkori kéziratokról részletező leírást készítettem. Remélhetően a közeljövőben nyomdába kerül a valamennyi egyházi könyvtárunk középkori kódexeit feltáró katalógus. A középkori kéziratok mikrofilmen is hozzáférhetők. Művelődéstörténeti forrásokat felsoroló – és néha elemző – mondanóban most mégsem ezekre, hanem a kutatási területemhez közelebb eső kéziratokra hívom fel elsősorban a figyelmet. A helytörténések az elsődlegesen kalocsai kéziratokkal már foglalkoztak. Például itt őrzik Kalocsa város 1772. évi összeírásának térképpel ellátott változatát (Ms 176), Katona István és Szucsics Pál egyháztörténeti munkáit, Kalocsán elmondott prédikációkat (például Patachich Ádámét – Ms 355), egy 1761-ből származó étrendet (Ms 787), a Batthyány József érsek által a vatikáni levéltárból gyűjtött, kalocsai érsekekre vonatkozó anyagot (Ms 488).

Kékesi kanonok úr könyvtárrendezése előtt a kézirtárhoz tartozott egyebekek közt Haynald Lajos érsek magánlevelezése. 1950-es állapot szerint: ifjúkori levelek: 3 doboz; családtagokkal, papokkal, előkelő családokkal 13 rendezett és 10 rendezetlen csomó; uralkodó családok tagjaival 1 csomó; híres emberekkel 2 doboz. Az utóbbiból érdemes idézni: Alexander Bach 2 levele, Eötvös József 7 levele, Eötvös Loránd 9 levele, Fraknói Vilmos levelei, Görgey Artúr 9 levele, Gyulai Pál 1 levele, Henszlman Imre levelei ásátási munkálatairól, Jókai Mór 3 levele, Klapka György 1 levele, Liszt Ferenc 21 levele és egyéb Lisztre vonatkozó iratok, Madách Imre 1 levele, Theodor Mommsen 2 levele, Munkácsy Mihály 1 levele, Munkácsy Mihányné levelei, Pulszky Ferenc 16 levele, Simonyi Zsigmond 1 levele, Toldy Ferenc 2 levele, Türr István 16 levele.²¹ A levelek jelentős része a szakirodalomban ismeretlen. Úgy tudom, hogy jelenleg rendezik Haynald érsek levelezését. Reméljük, hogy a rendezést repertórium, majd szövegkiadás követi.

Néhány kézirtas egységből csak egy-egy részt őriznek Kalocsán. Jordánszky Elek olaszországi naplójának két kötet (Ms 232, 575) van itt, egy további a nyitrai püspökség könyvtárába került. Molnár János jezsuita szerzetes, majd szepesi kanonok négy művének kézirta található itt (Ms 253, 259, 260, 264). 1773-ban még a jezsuita rendtől kérte el Molnárt Patachich Ádám nagyváradi püspök, hogy teológiai tanítson szemináriumban és segítkezzen könyvtárában. Pannonhalmán is őriznek tőle kézirtákat, ám műveinek többsége a szepesi káptalan könyvtárába jutott. Vagyonának egy részét kézirtáinak kiadására hagyta. Jelentős jezsuita anyag került Kalocsára, elsősorban Kacskovics Bálint hagyatékából, de más exjezsuiták, például Vajkovics Imre, Palma Károly Ferenc és Katona István is hozhattak magukkal ilyen jellegű kézirtákat. Illyés István tanulmányi jegyzetei közül hat kötet (Ms 183, 276, 277, 281, 283, 293) így juthatott ide.

Patachich elődjétől, Batthyány József érsektől is maradt Kalocsán néhány kötet: bécsi tanulmányi jegyzetei (Ms 235, 279, 280, 331), kalocsai székfoglalójára készített dispoziója (Ms 783). Kalocsáról elkerülésekor már híres gyűjteménnyel rendelkezett. Például Bél Mátyás kézirtas hagyatékát kalocsai érsekként vásárolta meg Bél özvegyétől; hozzá juttottak atyjának, Batthyány Lajos nádornak a kézirtái is. Mindezeket esztergomi érsekké történt kinevezésekor magával vitte. (Illetve helyhiány miatt nem is hozta el azokat Kalocsára.) Hasonló módon kerültek Patachich Ádám és Kollonitz László érsekek gyűjteményével fontos nagyváradi források Kalocsára. Például a váradolaszi jezsuita diarium 1723–1769 közöttől (Ms 328), a nagyváradi jezsuita gimnáziumé 1760–1773-ból (Ms 341), a Boldogságos Szűz Mária Társulaté 1735–1772-ből (Ms 261), a nagyváradi gyógyvizek 1763-ból származó leírása (Ms 354), Schwegler Kristóf 1693-ból való Nagyvárad-leírása (Ms 28).

Érdekes kissé szemügyre venni, hogy Patachich és Kollonitz érsekek esetében mennyire mutatható ki a tudatos kultúrateremtés igénye. A 18. század közepe után a szervezési és gazdasági feladatok megoldásában már a felszabadított területeken is eljutottak odáig főpásztoraink, hogy ne csak napi feladatokkal foglalkozzanak. Amikor például Patachich Ádám Nagyváradon 1762-ben építtetni kezdte a püspöki palotát, annak alapkövében *Phoenix redivivus* című versét helyezte el. Benne a műzsákat és az antik isteneket is hívja a kultúra székhelyéül építendő palotába. A püspököt helyi hagyomány, Szent László király

²¹ A felsorolást az Országos Könyvtári Központ munkatársai által a helyszínen készített jegyzékből írtam ki. A jegyzékről xeroxmásolat található az OSZK Kézirtárában.

öröksége is kötelezte. Az optimizmus, a „translatio studiorum” a korszak sok alkalmi versében tetten érhető, sőt későbbi magyar nyelvű költészetünkben is téma maradt.²² Patachich Nagyváradon könyvtárat gyűjtött, művelt kanonokokkal vette körül magát, operatársulatot tartott fenn. Az utóbbiról Staud Géza részletesen írt.²³ 1776-ban Kalocsán még nem volt készen az érseki palota, ezért Patachich érsek nagyváradi könyvtárát budai palotájában helyeztette el. Könyvtárasát, Mariosa Jakabot magával hozta, a volt jezsuita Palma Károly Ferencet és Vajkovic Imrét kanonokká nevezte ki.

Szörényi László *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon* című cikkében²⁴ Patachich Ádám kalocsai korszakával foglalkozott a Főszékesegyházi Könyvtárban fennmaradt versmások alapján. Patachichot római tanulóévei idején az Árkádia költői társaság tagjai közé választotta Sirasius Acrotophorius névvel. A többi magyarországi tag közül Patachich kapcsolatban lehetett Faludi Ferenc és Koller József jezsuita szerzetesekkel, Hannulik Károly nagykárolyi piarista szerzetessel, Gánóczy Antal nagyváradi és Sebastianovich Ferenc zágrábi kanonokokkal. Szörényi az *Analecta poetica* című versmásokban (Ms 64) szereplő szerzőket szemügyre véve „kalocsai fiók-Árkádia”-ról szól, s ezt vette át a témával újabban foglalkozó Kovács Sándor Iván is.²⁵

Mária Terézia királynő Patachich érseket a Budára költöző királyi egyetem tanácsának elnökévé nevezte ki. Az egyetemi tanács jegyzőkönyve szerint az érsek gyakran részt vett a tanácsüléseken, a kalocsai érseki palota elkészültéig (1780) könyvtárát Budán tartotta. Az *Analecta poetica* versei között akadnak Nagyváradon keletkezettek: a fentebb már említett *Phoenix redivivus* (1762), a Nádasdy Ferenc tábornok tiszteletére írt *Palma belliducis* (1757), vagy a Patachich Nagyváradról való távozása alkalmából Gánóczy Antal által szerzett *Miserabile carmen* (1776). Kétségtelen, hogy vannak a kötetben Kalocsához, vagy környékéhez köthető versek. Például a hajósi kerthez, a császártöltési malomhoz. Esetleg Palma Károly Ferenc és Vajkovic Imre versei is Kalocsán keletkeztek. A könyvtáros Mariosa Jakabé inkább Budán. Egyébként a kötetben szereplő (verset író vagy címzett) személyek közül többen akadnak olyanok, akikkel Patachich az egyetemi tanács ülésein rendszeresen találkozott. Sőt, nemcsak ott, hanem saját budai palotájában is ők jelentették asztaltársaságát.²⁶ A Mariosa Jakab által Pray Györgyhez, Makó Pálhoz, Szabó Andrásához, Vörös Antalhoz, Károlyi Antalhoz, vagy a Patachich Ádám által Wagner Károlyhoz, a Szerdahelyi György által Patachich Ádámhoz, a Pray György által a Rómába visszatérő Mariosa Jakabhoz címzett versek nem Kalocsán, hanem Budán keletkezettek. A kötetben szereplő költői versengések, különböző témákról (étel, ital, könyvtár, irodalom, tréfás ugratások, betegség) írott versek Patachich — és alkalmazottja, Mariosa Jakab — személye köré csoportosíthatók. Alapos elemzést igényel azonban, hogy mely darabjai köthetők Kalocsához. Szörényi Mariosa Jakab *Sirasius rure Acrotophorio donatus* című, 1780-as keltezésű pásztorjátéka alapján (Ms 110), melyben a szerző Patachich érsek pásztorrá választását énekli meg, azt következtette, hogy Patachichnak Kalocsán is lehetett színháza.²⁷ A fentiek alapján ez kétséges. Mariosa a darabot elutazása előtt — valószínűleg Budán írta. Palma Károly Ferenc kanonok fennmaradt naplója (Ms 256) épp az 1780–1784 közötti időszakot öleli fel. Átolvasása — kölcsönben lévén — nem sikerült. Bizonyára magánlevelezésekből is kerülnek elő adatok. Rekonstruálhatónak tűnik, hogy Patachich mikor tartózkodott Budán. Bármely irányú döntés arra vonatkozóan, hogy Patachich érseksége alatt Kalocsán milyen volt a szellemi élet, további vizsgáldást igényel.

²² SZÖRÉNYI László: *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon* = ItK 1981. 184–191. I. h. 186. (Változatlan formában megjelent a cikk: *A megváltozott hagyomány*. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp. 1988. 379–391.)

²³ STAUD Géza: *Adelstheater in Ungarn, 18–19. Jh.* Wien, 1977. 105–155. — Uő: *Magyar kastélyszínházak*. II. Bp. 1963. 35–90.

²⁴ L. a 22. sz. jegyzetet.

²⁵ SZÖRÉNYI: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzetet) 188. — KOVÁCS Sándor Iván: *Kutattam Árkádiában én is... Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz* = ItK 1990. 711–723. I. h. 720.

²⁶ Vő. LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Bp. 1937. 80–81.

²⁷ SZÖRÉNYI: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzetet) 189.

Elgondolkoztató az, ami Batthyány József érsek idején, az 1760-ban Kalocsára érkezett Royer Ferenc Antal nyomdással és nyomdájával történt. Royer azzal a reménnyel jött Kalocsára, hogy ott bőséges munka, jó megélhetés várja. 1772-ben az érsek arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy alig két esztendő múltán a nyomdatulajdonos megérezte azokat a hátrányokat, amelyeket a félreeső Kalocsa jelent és el akart költözni. Végül az érsek megvásárolta tőle a nyomdát és 1769-ben azt a kalocsai piaristáknak adományozta. A helytartótanácsból azt kérte, hogy engedélyezzen privilégiumokat a nyomdának.²⁸ Patachich érseksége alatt azonban az érsekség és a káptalan tagjai mindössze néhány, főleg alkalmi kiadványt rendeltek. Kollonitz László érseksége idején a helyzet megváltozott: részben Katona István munkássága révén.

Patachich Ádáma Mária Terézia fontos iskolügyi feladatot bízott, amikor a Budára költöző egyetem tanácsának elnökévé tette. Nem tudjuk, milyen körülmények között került hozzá Kollár Ádám Ferencnek a gimnáziumi tanárok számára készített *Instructio privatája*. Kollár az udvari tanulmányi bizottság tagjaként, mint középiskolai főgazgató nyújtotta be tervezetét a királynőnek. Elképzelése szerint az osztrák tartományokban ezzel kezdődött volna a tanügyi reform. A Kalocsán őrzött autográf kézirat (Ms 246) talán Patachich kinevezésekor, a megbízással együtt juthatott az érsekhez. Csóka J. Lajos Kollár pedagógiai tevékenységével foglalkozva egy bécsi piaristáknál őrzött másolatból közölte a tervezet szövegét. Tudott a kalocsai kéziratról, de csak azt jegyezte meg róla, hogy szövege nem teljesen azonos az általa közölttel, s ismeretlen kéz írásának tartotta.²⁹

A Patachich Ádámot követő Kollonitz László könyvgyűjtő tevékenysége szintén jelentős. Katona Istvánt már Patachich érsek szerette volna Kalocsára csábítani, azonban Katona 1784-ig az egyetemen tanított, majd nyugdíjasként gyűjtötte történelmi művéhez az adatokat. *Historia criticájának* kiadását Kollonitz érsek bőkezűségéből fejezhette be. 1790–1811 között Kalocsán élt: közben megírta nagy történelmi művének kivonatát és a főegyházmegye történetét.³⁰ Kollonitz érsek könyvtárgyarapításának jó egyharmada történelmi mű – Katonának köszönhetően.³¹ Kéziratos hagyatékának egy része Kalocsán található, így nemcsak a Kalocsán eltöltött két évtized és a nevét viselő társaság kötelez itt arra, hogy személyével kutató foglalkozzék, róla monográfia szükséges. Elgondolkodtat, hogy Tímár Kálmán és Winkler Pál apró közleményei óta³² vele foglalkozó szakirodalom szinte nincsen. Olyan komoly tevékenységéről, mint a magyar jezsuiták írói lexikonának összeállítása, említés is alig történt. Pedig kéziratban fennmaradt ez a műve is (Rozsnyón), fogalmazványtöredéke, adatgyűjtésének egy része pedig Kalocsán (pl. Ms 482).

Tisztázandó volna az is, hogy azokat a 18. század utolsó évtizedében keletkezett évenkénti történelmi összefoglalásokat, melyeket Kollonitz érseknek ajánlott a szerző (Ms 478 – 1790, 1792, 1793; Ms 118 – 1794; Ms 238 – 1795), ki állította össze. Katona István? Katona a megreformált, budai egyetemi nyomda által kiadott kalendáriumokba írt történelmi összefoglalókat.³³ A szóban forgó kéziratok a francia forradalom eseményeiről is tájékoztatnak, latinul. Esetleg valamelyik hazai kalendáriumunk magyar krónikájának utolsó éveinél forrásként felhasználták őket.

²⁸ Magyar Országos Levéltár, C–31, Acta Revisionis Librorum, VI. csomó, 1772. nr. 13.

²⁹ CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 241. A szövegközlés: 240–289.

³⁰ KATONA, Stephanus: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum... I–III*. Budaë, 1796–1798. – Uő: *Historia Metropolitanae Ecclesiae Colocensis*. I–II. Colocae, 1800.

³¹ WINKLER PÁL: *Katona István történetíró és a Főszékesegyházi Könyvtár*. Utóhang a Katona-ünnepélyhez = Kalocsai Néplap 1932. 52. 2.

³² L. sz. előző jegyzetét és TÍMÁR Kálmán: *Katona István letelepedése Kalocsán* = Kalocsa Népe 1932. 53. sz. – Uő: *Katona István ... halálának napja* = ItK 1933. 94–95. – Uő: *Katona István a történetíró, a jezsuita dráma művelője* = ItK 1937. 30–37. – Korábbi monográfia: HAUER Ferenc: *Katona István emlékezete* = A kalocsai érseki kath. főgimnázium értesítője, 1910–11. 3–79. (KlNy. is.)

³³ Vö. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. 475–516. I. h. 504–505.

Szemlém végén újra felhívom szíves figyelmüket arra, hogy válogatásom szubjektív volt. Más szem más kéziratokra (is) figyelt volna. Például hazai, főleg erdélyi történetíróink és emlékiratszerzőink nagy számú másolatára. Érdekesekek a nem Patachich érsekhez kapcsolható üdvözlő versek, beszédek és történeti értekezések is. Utóbbira példák lehetnek a 15 éves háború idejéből származó leírások Nagyváradról, Győrőről (Ms 52), vagy egy 1835-ből származó írás, mely a ceglédi református egyház történetéről szól, s amelyet templomrajz kísér (Ms 31/1). A levelezések között találhatóunk Pázmány Péter levelet (Ms 215), jezsuita misszionáriusok Kínából küldött leveleit a 18. század első feléből (Ms 315), vagy Weszprémi István debreceni orvos Katona Istvánnak mintaként elküldött önéletrajzát (Ms 614/1). Liturgiátörténeti szempontból megvizsgálandó volna az a 17. század közepéről származó *Rituale*, amely a latin nyelvű alapszöveg mellett magyar és horvát nyelvű éneket tartalmaz, s Medvedich Balázsé volt (Ms 302). Lehetne érdekességeket, kuriózumokat kiemelni: tréfás versezeteket, pipázástörténeti dokumentumokat (K 11506/6.f.43; K 11505/7.f.67) stb.

Illő, hogy néhány mondat erejéig még a nyomtatványokban szereplő bejegyzésekről is szóljak. A kéziratkatalógusba is bekerültek a Luther Márton versét és Rotterdami Erasmus levelét tartalmazó nyomtatványok (K 2534, K 7475). Rendszeres possessorkutatás csak az őnyomtatványokra és a kéziratokra kiterjedően történt. A felosztott szerzetesrendek magyarországi rendházaiból a 18. század végén sok kötet jutott Kalocsára. Található itt kötet Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem könyvtárából (D 733), Rákóczi Pál által a homonnai jezsuitáknak adott mű (K 1367), Keserői Dajka János erdélyi udvari prédikátor superexlibrises kötete (A 1336), Alaghy Menyhért (A 665/1), Beythe András (K 657), Szikszai Hellopaeus Bálint (K 182) és mások bejegyzéseivel ellátott könyvek. E néhány – véletlenül kezembe akadt – kötetrel, miként a kéziratok ismertetésével is, elsősorban az volt a célom, hogy felhívjam a kutatók figyelmét: a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban nagyon sok téma kínálja magát a források iránt fogékony kutatóknak.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai. Előfordul, hogy ugyanazt a könyvet ugyanabban az időben, vagy csekély időkülönbséggel nagyobb és kisebb formátumban is megjelenetik. A mai nyomdatechnikának erre alkalmas módszerei vannak. A régi nyomdásztól azonban leleményességet és ügyességet kívánt, ha meg akarta takarítani a kétszeri szedés költségét. A könyvet tehát elkészítette valamilyen alkalmas formátumban – már előre számolva azzal, hogy a munka befejeztével a szedést áttördeli kisebb formátumra s így a nagyobb alakú könyvön kívül egy kisebb alakúval is megjelenik a könyvpiacra. Elvileg természetesen az ellenkezője is elképzelhető: kisebb alakú könyv szedését is áttördelhetette nagyobb formátumra.

Nem tudom, hány ilyen eset fordult elő a régi magyar könyvkiadásban, ezért arra szorítkozom, hogy az általam megismert három példa tanulságait megosszam az olvasóval.

Mindhárom eset olyan, ahol a nagyobb alakú könyv kéthasábos szöveggel készült, a változat egyhasábosan jelent meg, természetesen arányosan csökkentett magassággal. Durva számítás szerint a kis alak egynegyede a nagy alaknak, míg a lapterjedelem a négyszerese.

Első ízben M. Tótfalusi Kis Miklós amszterdami zsolttárkiadásainál találkoztam a jelenséggel. Szántó Tibor hívta fel rá a figyelmet 1962-ben, megállapítását későbbi írásaiban is megismételve.¹ Kis Miklós 1686-ban Amszterdamban két kiadásban adta ki Szent Dávid zsolttárait, Szenci Molnár Albert verses fordításában, kottákkal. A nagyobb alakú kiadás általában a *Bibliával* egybekötve ismeretes.² A bekötött könyv alakja kb. 166 × 100 mm, ami azonban a könyvkötészeti vágástól függően kötetenként különböző.

¹ SZÁNTÓ, Tibor: „Die Janson-Antiqua und Miklós Kis von Misztótfalusi”. In: Gutenberg-Jahrbuch 1962. 50–56. Az 54. lapon említi, hogy a kis zsolttároskönyv szedését a nagy zsolttároskönyv szövegének áttördeléséből állították elő. A szerző e megállapítását későbbi írásaiban több ízben megismételte, az eredeti és az áttördelt kiadás összehasonlításának részleteire azonban nem tért ki.

² *Biblia*: RMK I 1324. A „nagy” zsolttárok: RMK I 1375.

Szedéstükre élőfejjel együtt 148×89 mm és két hasábra oszlik, a kolumnák szélessége 43,5 mm. Egy kolumnában átlagosan 56 szövegsor található (nem minden lapon ugyanannyi sor).

A kis zsolttároskönyv³ alakja kötve 100×54 mm. Szedéstükre élőfejjel és az őrszóval együtt $90,5 \times 43,5$ mm. Mint látjuk, a hasábok szélessége a nagyobb alakú és kisebb zsolttároskönyvben megegyezik: 43,5 mm. A tükör tisztán 33 sor szöveget tartalmaz.

Vegyük sorra, mi az, ami kétféle kiadásban egyezik, és mi az, ami eltér egymástól? A rövidség kedvéért a két kiadást a „nagy” és „kis” jelzővel különböztetem meg.

A nagy kiadást címlapja szerint „ujjolog” nyomtatták, a kicsit viszont „Kised formában”. A nagy címlap verzőján a „Kegyes olvasó”-hoz intézett tudnivalók állanak, a kicsinél viszont a „Szerető nemzetem”-hez intézett „Előjáró beszéd” kezdődik, ami öt lap terjedelmű és mondanivalója, mint Kis Miklós művelődéspolitikai hitvallásának része, történetileg is fontos.

Következik a 150 zsolttár, ami a nagy alakban 100 lapra, a kis alakban 326 lapra terjed. A kis alakú szedés lapterjedelme tehát a nagy alakúnak 3,26-szorosa. A zsolttárok szövege és kottája a két kiadásban teljesen megegyezik. Meg kell azonban jegyezni, hogy az LIII. zsolttár két utolsó sora a nagy alakú kiadás egyes példányaiból hiányzik. Erről a nyomdai mulasztásról Kis Miklós megemlékezett az *Apologia Bibliorum*-ban.⁴ A kis könyvnek 115. lapján azonban a hiányt pótolták:

„Örvend a' Jákob és az Izrael
Tellyes szívvel.”

Nemcsak a betűtípus és a szöveg egyezik, de a szóközök, a kétféle kiadás sorainak — mint a nyomdászok mondják — kizárása is. Másképpen szólva: az egymás alatti sorokban mindig azonos betű esik azonos betű alá. A hitelesség érdekében azonban nem tagadhatjuk el, hogy — talán egy negyed betűszélességig terjedő — vízszintes irányú elcsúszások előfordulnak, ami a szedés áttördelése és a sajtó keretébe való újbóli beszorítása során keletkező rendellenességeknek tudható be, a két szedés azonosságának azonban nem mond ellent.

A zsolttárok után mindkét kiadásban a tízparancsolat, majd énekek következnek. Ezek a *Simeon éneke*vel kezdődnek, amelynek kottájánál tapasztalható az első tipográfiai változtatás, ugyanis a nagy alakú kiadás öt utolsó kottasorát a kicsinél három sorba tördelték át, belesűrítve az ottani öt sor valamennyi hangjegyét.

Az énekek után csak a kis kiadásban jelenik meg az *Úri imádság* négy lapon keresztül.

Ismét egyezik „A soltarokra igazító tábla”, a nagy kiadásban két lap, a kicsiben öt lap és néhány sor terjedelemben.

A kis kiadás egy *Imádsággal* fejeződik be, ami éppen kitölti az igazító tábla után fennmaradó helyet és úgy tűnik, hogy közlését a nyomdász annak érdekében határozta el, hogy a könyv utolsó füzetét kerek egységgé tegye. Ez az *Imádság* a nagy kiadásban nem szerepel.

Mindkét kiadás tanúsítja, amit Kis Miklós ökonómiajáról már másutt megírtam; a kínos gonddal megtervezett helykihasználást. Egyik műben sincs töredék ív, vagy üres lap.

A nagy zsolttárkiadás 6-leveles nyomdai füzetekből áll, terjedelme $8 \text{ füzet} \times 12 = 96$ lap és ehhez járul 4 levél = 8 lap, összesen 104 lap.

A kicsi elől 6 lapot, majd 8-leveles füzetekben 21×16 lapot, azaz 336, befejező része 12 lapot, összesen 354 lapot foglal magában.

E számítás indokolja, hogy miért volt szükség — töredék-lap elkerülése végett — a Simeon-ének kottájának összesűrítésére.

Sem a nagy, sem a kis zsolttár szövegében vagy tipográfijában nem tudtam olyan jeleket felfedezni, amelyből a „melyik volt előbb” kérdésre következtetni lehetett volna. Logikailag, valamint a *Mentség* idevonatkozó részei alapján valószínű, hogy Kis mindenekelőtt a *Bibliát* igyekezett befejezni 1685-ben.

³ A „kis” zsolttárok: RMK I 1346.

⁴ *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár, 1697. 29–30. RMK II 1883.

Majd hozzáfogva a zsoldárokhoz, döntött úgy, hogy „...szándékunk felett ím a Soltáros könyvet ide a Bibliához ragasztjuk”.⁵ A Mentség A₂a lapján olvashatjuk: „...a’ Biblia nyomtatást elvégezvén,...hozzá fogok a’ Psalteriumhoz, és azt mind a’ Biblia mellé, mind pedig külön kinyomtatám”. Ebben a felsorolásban is elsőbbséget élvez a *Bibliához* csatolt, nagy alakú zsoldároskönyv, amely közvetlenül a *Biblia* után, de 1686-ban készült el.

Az utóbbiak tehát amellet szólnak, hogy a kis zsoldároskönyv a nagy alakúnak a kinyomtatása után, annak áttördeléséből keletkezett, még ugyanabban az évben.

A második példánk Szegedy János (1699–1760) jezsuita teológus és jogtudós, a nagyszombati Jezsuita Akadémia jogi karának professzora munkásságához fűződik. Szegedy a hazai jogtörténet úttörője, aki 1733-tól kezdve kiadott munkáiban a magyar törvények közreadásának, értelmezésének, magyarázatának feladatát vállalta magára.

A nagyszombati Jezsuita Akadémia nyomdája 1740-ben adta ki a *Corpus Juris* új kiadásának első kötetét, Werbőczy István *Tripartitumát*⁶. A *Tripartitum* az 1517. évi első bécsi kiadása óta eddig változatlan szöveggel jelent meg. Ilyen változatlan kiadás volt az 1740-est megelőző, 1696. évi nagyszombati kiadás is⁷. Most azonban Szegedy új, áttekinthető szerkesztéssel tagolta a szöveget és bőséges magyarázó jegyzetekkel látta el.

Ugyancsak 1740-ben jelent meg Nagyszombatban a röviden *Werbőczyus illustratus*⁸ címen ismert mű. Szerzőjeként a hazai bibliográfia napjainkig Werbőczy Istvánt tartja számon, holott a könyv szerkesztőjeként, ha nem szerzőjeként, Szegedy János nevét illene szerepeltetni. Igaz, hogy Szegedy nevét sem a *Corpus Jurison*, sem a *Werbőczyus illustratuson* nem tüntette fel, szerkesztői munkájához azonban nem fér kétség. Jegyzeteiben közel hatvan esetben idézi a röviden *Tyrocinium*⁹ néven ismert művét, amely fenti munkáinak mintegy előkészítője volt, és Werbőczy tételeihez fűzött kommentárokat, csatolva hozzá kánonjogi és polgári jogi szabályokat.

1749-ben adja ki *Cynosura*¹⁰ címen a magyar törvények mutatóját, amelynek előszavában megemlékezik a sajtó alatt álló magyarázatos *Corpus Juris*ről, s a törvények jegyzetekkel való ellátásának módjáról. (Itt arra a kiadásra utal, amely 1751. évszámmal jelent meg, és amelynek első kötete az 1740. évi magyarázatos *Tripartitum* második kiadása volt¹¹.)

⁵ A „nagy” zsoldároskönyvben, „Kegyes olvasó” [2].

⁶ *Corpus Juris Hungarici*, seu Decretum generale in clyti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum, in tres tomos distinctum,... Tom. 1. *Opus tripartitum juris consuetudinarii eiusdem Regni*, auctore Stephano de WERBŐCZ... Tyrnavie, 1740. A Tomus secundus és tertius 1734. évi kiadás, az 1696. évi kiadás szövegével, s SZEGEDY szerkesztésének nincs nyoma rajta. PETRIK V. 102.

⁷ RMK II 1845. Tomus primus.

⁸ SZEGEDY János: *Werbőczyus illustratus*: sive Decretum tripartitum juris consuetudinarii in clyti Regni Hungariae, a Magistro Stephano de Werbőcz. Jussu regis, olim compilatum, duorum & quod excurrit, seculorum roboratum: nunc primum in paragraphos distinctum, notis ac observationibus juridicis, in usum praesertim tyronum, illustratum. Tyrnaviae, 1740. Typis Academicis. PETRIK III. 759.

⁹ SZEGEDY János: *Tripartitum juris tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti, complures juris canonici, civilis et Ungarici decisiones combinans...* Tyrnaviae, typis Academicis. Pars prima 1733, Pars secunda et tertia 1734. PETRIK V. 492. Egyes későbbi kiadásai *Tripartitum juris Ungarici tyrocinium* etc. címváltozattal jelentek meg.

¹⁰ [SZEGEDY János és SZENTKERESZTY Pál]: *Bipartita cynosura universi juris Ungarici* de rebus actionibus et personis. Győr, 1749. Typ. Streibig, PETRIK III. 524. (Szentkereszty Pálról, mint a 2. rész szerzőjéről a 2. rész előszavában tesz említést.) Hivatkozás a magyarázatos *Corpus Jurisra* a *Praefatio ad lectorem*[b₄b] lapján.

¹¹ *Corpus Juris Hungarici*, Tom. 1–2. Tyrnaviae, 1751. (A Szent István király törvényeivel kezdődő „Decreta, constitutiones et articuli...” rész 1742-es külön címlappal.) PETRIK I. 445.

Az 1740. évi nagyszombati, fólió alakú *Tripartitum* és az ugyancsak 1740. évi, nyolcadrét alakú *Werbőczius illustratus* egy és ugyanaz a mű! Mégpedig, amint látni fogjuk, a *Tripartitum* készült el elsőnek, majd szövegét változtatás nélkül, csekély tipográfiai módosításokkal, áttördelték egyhasábosra, a kisebb alakra.

A *Corpus Juris* kötet könyv-alakja 317 × 202 mm. Szedéstükre 279 × 160,5, ahol a tükör szélterében két, egyenként 78,5 mm széles hasábra oszlik. Egy kolumnában 43 szöveg sor található.

A *Werbőczius illustratus* könyv-alakja 160 × 98 mm, szedéstükre 144 × 78,5 mm. A kolumnák szélessége tehát mindkét műnél azonos. A tükörmagasságba az élőfej és a jegyzetek is beleértendőek. A tükörben 22 szövegsort helyeztek el.

E két műnél is ellenőrizhető, hogy nemcsak a szöveg azonos sorról-sorra és betűről-betűre, de a sorok kizárása is egyezik. A betűtípusok is ugyanazok. A két mű szedésének azonosságához nem fér kétség.

A két könyv címlapja különböző, a fólió kiadásé ugyanis a három kötetes *Corpus Juris*t vezeti be, amelynek a *Tripartitum* csupán első kötete volt. A *Werbőczius illustratus* címlapja viszont a *Tripartitum* címe köré a magyarázatos kiadásra vonatkozó információkat csoportosítja.

Ismertetünk néhány kisebb különbséget, amelyek nem szövegben, hanem egyes tipográfiai részletek eltérő megoldásában térnek el egymástól. Viszonyításaink a *Tripartitum*hoz képest jelzik a különbséget.

A *Praefatio auctoris* első öt sora a *Werbőczius illustratus*ban a kisebb iniciálé miatt négy sort adott. Ugyanitt az 1. bekezdés 29–30. sorát a *Werbőczius illustratus*ban más szóköz-elosztással tördelték. Az a_1b lap 2. hasábjának 21–22. sorában is megváltoztatták a szóközök elosztását. A *Praefatio* utolsó 10. sorából a *Werbőczius illustratus*ban 11 sor lett, más szóköz-elosztással.

Az *Approbatio* két kezdősora a különböző iniciálék használata miatt eltérő. A b_2b-c_1 lapon a „Ne que vero...” bekezdés 18 sorát átalakították és a *Werbőczius illustratus*ban 17 sorba tördelték át. A c_1 a lapon a „Cum autem bis...” kezdetű bekezdés három utolsó sorát a *Werbőczius illustratus*ban két sorba tördelték.

A törvényi rész *Prologus*ának preambuluma kéthasáb-széles szedés, amit a *Werbőczius illustratus*ban egyhasábosra kellett átalakítani. Ugyanitt a *Titulus* 6. első bekezdésének öt sorát a *Werbőczius illustratus*ban hat sorossá kellett változtatni.

Partis I. Titulus 133: a 46–58. §-ok bal szélén vastag fekete vonal húzódik, ami a *Werbőczius illustratus*-ba, hosszúsága miatt, nem volt elhelyezhető. Így utóbbiban csak a 46–48. § mellett alkalmaztak vonalat.

Partes II. és III.: első bekezdéseik eltérő iniciálék miatt más elrendezésűek.

A kötetek végén: *Lectoribus salutem* befejezése két tele sor, melyből a *Werbőczius illustratus*ban három sort képeztek, tölcésrés végződéssel.

A kétféle kiadás záródíszei nem ugyanazok, és azokat a fejezetek végén, az üresen maradt helytől függően eltérően alkalmazták, esetenként mellőzték.

A különbségek tehát nem érdemiek, nem jelentősek és nagy részük a két formátum eltérő tipográfiai adottságaira vezethető vissza.

A kétféle kiadás legfőbb érdekessége a hibaigazító, amely mindkét esetben a kötetek végén foglal helyet, a műnek megfelelően három részre osztva.

Partis primae: a *Tripartitum*ban 19 hibát sorol fel, míg a *Werbőczius illustratus*ban csak 18-at. A „vinearum”-ra javítandó hibás szó ugyanis a *Werbőczius illustratus*ban már kijavítva szerepel.

Partis secundae: 18 hiba, amelyből a lábjegyzetre utaló hibás betű érdektelen, mert a *Werbőczius illustratus*ban a laponkénti „A”, „B”, „C” jegyzet-jelölés amúgy is megváltozott. Marad 17 hiba, mely a *Werbőczius illustratus*ban 19-re szaporodott. Mindkettő a 331. lapra esik, és a sor első betűjénél következett be:

Errata		Correcta	
	...fue-		...fue
sunt...	...adver-	runt...	...adver-
tam...		sam...	

Az itt látott hibák a nyomdai gyakorlatban jellegzetes betű-ledőléseknek tudhatók be, ami a sorok szélén a szedés kezelése (tördelése, szállítása stb.) közben szokott megtörténni. Az is típus-hiba, hogy a ledölt betű helyére tévesen más betűt tesznek.

Partis tertiae: hat hiba, ami a *Werböczius illustratus*ban nyolcra szaporodott. (Ebből az egyik az 552. lapon, a 23. sorban a hibás „sint”, helyesen „sit” szó azonban már a *Tripartitum*ban is hibás volt, de a hibaigazítóba nem vették fel.)

Mi olvasható ki a két hibaigazító egymás mellé állításából? A fólió *Tripartitum* elkészülte után – noha a hibaigazító tanúsága szerint a benne levő 43 hibával tisztában voltak – a hibákat nem javították ki, hanem a változatlan szöveget tördelték át a *Werböczius illustratus* formátumára. Majd ez utóbbiban is közöltek hibajavítást, amely az előbbi kiadás 42 hibáját változatlanul tartalmazza, számukat még négy újabbal szaporítva.

Mi következik ezekből? A két könyv ugyanabban az évben jelent meg. Az áttördelés nagy sietséggel mehetett végbe, ha még a hibák kijavítására sem szántak időt. Másfelől a hibák természete szinte bizonyossá teszi, hogy előbb a *Tripartitum*ot szedték és nyomtatták, s ennek megtörténte után tördelték át a szöveget. Erre enged következtetni az, amit fentebb a hibákról elmondottunk.

A két könyv terjedelme a következő

Corpus Juris I. Tripartitum [7] lev., 144, [4] lap.

Werböczius illustratus [18] lev., 569, [19] lap.

A szövegrészek aránya a két könyvnél közel áll az 1:4-hez, vagyis a fólió lapok az áttördelésnél megközelítőleg négy-négy nyolcadrét lapot adtak.

Harmadik példánk ismét zsolttároskönyvre és ismét hollandi nyomtatásra vonatkozik. Nem tudjuk, vajon M. Tótfalusi Kis Miklós példája ihlette-e meg Pethe Ferencet, aki a 18. század végén Hollandiában a magyar *Biblia* és a zsolttárok kinyomtatásán fáradozott és a nyolcadrét zsolttárokat áttördelve, huszonnegyedrét alakban is kiadta?

Mindkét könyv 1794-ben jelent meg Utrechtben, Johann Altheer nyomtatásában. A nagy zsolttároskönyv a *Bibliához* csatolva és önállóan is napvilágot látott.¹² Pethe Ferenc kiadóként tüntette fel magát mind a nagy, mind a kis alakú kiadáson. A nagy alakon azonban csak a P. F. kezdőbetűk, míg a kicsin teljes neve szerelt¹³.

A zsolttároskönyv mérete 189 × 110, a kicsié 99 × 58 mm volt. A szedéstükör a nagynál (a füzetjelet és űrszót nem számítva) 165 × 89 mm, a kicsinél 84 × 44 mm. A nagy alakú kiadás szedése kéthasábos. A két kiadás betűje, szedése sorról-sorra, betűről-betűre és szöközeit tekintve is teljesen azonos. Áttördelt kiadásokról van szó, méghozzá mérnöki pontosságú terv szerint megtervezett áttördelésről.

A kis alak ugyanis szinte pontosan egynegyed része a nagynak, aminek folytán a nagy alakú szedés egy-egy oldala az áttördelés során az esetek nagy részében kereken négy kis oldalt alkot.

A 150 zsolttár szövege a nagy alakban 90 lapra terjed, ami a kis alakra áttördelve 357 lapot tesz ki. A 90 lapnyi nagy alakú zsolttárszövegből mindössze kilenc olyan lapot találtam (15, 17, 25, és 87–92.), ahol a négyfelé tördelt lap nem pontosan négy kis zsolttár-lapot ad ki, hanem csekély eltolódás tapasztalható.

A két kiadás közötti tipográfiai eltérés, hogy a nagy alakban „A” zsolttárokra eligazító tábla” a zsolttárok után, az [F₇] levélen található, kurzív betűkkel szedve. Ugyanez a kicsi kiadásban az a₂a-tól a₄b-ig terjed 6 lapon, antikva betűkkel. A nagy alakban az [F₈] levélen „A szent írás olvasására mutató tábla” szerepelt, amit a kis alakba nem vettek fel.

A kis alakba viszont a 150. zsolttár után kilenc levelet iktattak be, amelyen *A fohászok, könyörgések és hálaadások, melyek a Bâselben nyomtatott Heidelbergai Káthékismusból tétettek ide* című imaszövegek találhatók.

¹² *Szent Dávid királynak és prófétának százötven 'soltari...* melyeket e formában legelőször kinyomtatott P. F. Ultrajektomban Altheer János által, 1794. PETRIK I. 280.

¹³ „...melyeket e formában ki-nyomtatott Pethe Ferenc.” PETRIK I. 503.

A nagyalakú zsolnárokat 6 × 16 lapos füzetekben 96 lap, a kicsiket 24 × 16 lapon 384 lap terjedelemben nyomtatták. Az ökonómia ez esetben is a kiadó és a nyomdász dicséretére szolgál.

Kis alakú zsolnárt és *Újtestamentumot* már korábban is adtak ki. Az amszterdami Johannes Jansonius 1645-ben nyomtatta a *Károlyi Bibliát*, 1646-ban nála jelent meg a kis alakú *Újtestamentum* és 1650-ben az ugyancsak kiselalakú *Dávid zsolnárai*¹⁴. Mindegyik különböző, új szedéssel készült, az áttördelést nem alkalmazták. Sem M. Tótfalusi Kis Miklósnak, sem Pethe Ferencnek nem szolgálhattak például. Sőt, maga Kis Miklós sem élt másodízben az áttördelés lehetőségével, amikor 1687-ben kis alakú *Újtestamentumát* sajtó alá rendezte. A „Kised forma” jelzőjét megtartva, a könyv méretét növelte, szélesebb szedéstüköröt és új szedést alkalmazott. Amszterdami működésének ismeretében nem is valószínű, hogy a *Biblia* elkészülte után a szedést két évig együtt tarthatta volna.

Ez utóbbi gondolatból kiindulva, más kettős áttördelt kiadásokat alighanem az egy időben vagy egymáshoz közeli időben megjelent nagyobb és kisebb, azonos kiadásban készült, azonos tárgyú művek között fogunk találni.¹⁵

HAIMAN GYÖRGY

Maksai Őse Péter – gyulafehérvári rector. Az egykori marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára sok értékes régi bibliakiadásra dicsekedhet. Ezek közé számláljuk azt az ívrétű, 1545-ben Lyonban megjelentetett *Oszövegséget* – pontosabban Mózes öt könyvének latin nyelvű változatát, a *Pentateuchust* – is, mely Antoine Vincent kiadásában látott napvilágot. A Nicolaus de Lyra és mások bőséges kommentárjaival dúsított, a kiadó által hat kötetre osztott nyomtatványt a francia király és a párizsi parlament (törvényszék) privilégiumokkal ruházta fel ugyancsak 1545-ben.¹ Könyvtárunkban sajnos csupán az első kötet található, van viszont egy másik kötet ugyanebből a kiadásból Sárospatakon, miként arról Herepei János tudósít. A következőket írja:

„De hogy a zavar még inkább fokozódjék, a Sárospataki Református Nagykönyvtárban őrzött 1545-ös leydai [sic!] kiadású »Biblia Sacra«-ból a következő tulajdonmegjelölést jegyeztem ki: »Ex libris Petri Maxai Rectoris Collegii Alb. primar. Anno 1675.«, alább pedig: »Est Andreas [!] Soos alias Pellionis de Alba Julia«, lábjegyzetben pedig mellékeli a sárospataki példány könyvtári jelzetét is – 2706. sz.²

Ezzel máris elérkeztünk közleményünk forró magvához, Maxai (Maksai) Őse Péter személyéhez. Már Herepei János is feltette a kérdést: mikor is volt rector primarius (”főigazgatója”) a gyulafehérvári, a Bethlen Gábor alapította kollégiumnak Maksai Őse Péter?

A neves művelődéstörténész nem tudott megnyugtatóan felelni a kérdésre, mert alig lelt adatokra Maksai erdélyi tartózkodását illetően, annál többre viszont külföldi tanulmányainak vonatkozásában, melyek megszakításokkal tarkítottan – tizenegy esztendőre szaporodtak föl. Miként Tonk Sándor és Szabó Miklós peregrinusnévsorából értesülünk, Maksai 1622-ben iratkozott be az odera-frankfurti egyetemre, de már egy esztendővel később, 1623. szeptember 20-án a franekerai egyetemre vétette föl magát, s itt teológiát hallgatott.³ Ugyanezeket az előadásokat látogatta – tudjuk meg a leideni egyetem anya-

¹⁴ RMK 1766 (negyedik kiadás); RMK I 783; RMK I 828.

¹⁵ A jelen tanulmány némileg módosított változata a *Gesta Typographorum* (Bp. 1993. 135–143.) kötetben megjelent előzményének, s a kiadó, a Borda Antikvárium szíves hozzájárulásával adjuk itt közre.

¹ *Biblia Sacra cum glossis, interlineari et ordinaria Nicolai Lyrani Postilla et Moralitatibus Burgensis additionibus et Thoringi replicis, tomus primus continet Pentateuchum.* – Lugduni, 1545. (Antoine VIN-DENT.) – 2° 377 ff. Jelzete: Teleki-Bolyai Ktár, MVhely BF-54.

² HERPEI János: *Maksai Őse Péter gyulafehérvári professzorsága.* In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I., Szeged-Budapest, 1965. 294. (A továbbiakban: *Adattár.*)

³ 1624-ben Franekerben vásárolta meg Balthasar EXNER egy munkáját, mely ma a Teleki-tékában található. Jelzete Teleki-Bolyai Ktár, MVhely Tö-3036/a. Lásd még a 9. sz. jegyzetet.

könyvéből – 1625. május 27-étől, amikor is 26 esztendősnak mondotta magát, ezek szerint tehát 1599-ben született, más alkalommal viszont azt vallotta, hogy 15 éves kolozsvári diákként jelen volt Báthori Gábor lemondásánál, azaz 1613-ban, ezek szerint tehát 1598-ban jött a világra.⁴ Leideni beiratkozásáért nem kellett fizetnie („gratis inscriptus”); nevét helytelenül *Marainak* vezették be, de az is könnyen megeshet, hogy az első közlő, Teutsch, még 1880-ban hibásan fejtette meg a nevet.⁵

Mennyi időt tölthetett Leidenben pontosan, nincs följegyezve. De néhány évi szünet után Maksai neve újból felbukkan 1628-ban Bázelen, ahol tanulmányait folytatni kívánta, azután ‘29-ben ismét a németalföldi Leiden egyetemének padjaiban ül (március 24-én Eusenius Demaxa néven iratkozott be), teológiát tanul, megjelöli az életkorát is, ekkor 30 esztendő.⁶ Leidenből hajózott át Angliába még ugyanabban az évben, valószínűleg szinte egy időben a fejedelem unokaöccsével és népes kíséretével, Bethlen Péterékkal. Maksai jóformán az első erdélyi diákok egyike, akik Angliában megfordultak, s minden társa közül a legnagyobb sikereket könyvelhette el, ugyanis éveket a canterbury érsek közelében és környezetében él,⁷ közben gyakran megfordul Londonban, amint azt könyvvásárlásai mutatják.⁸ Még 1629-ben, Bethlen belső híveként politikai propagandát fejt ki Angliában a fejedelem érdekében: az angolokat meg kell győznie, hogy Erdély uralkodójának felvétele a westminsteri szövetségbe (1627) igen üdvös és Európa jövője számára fontos diplomáciai–hadi–politikai lépés volt. Ennek kézzelfogható és roppant megtisztelő eredménye lesz az a felkérés, ami Maksait éri, midőn a Botero-féle *Világenciklopédia – Relations of the most famous kingdomes* – új, 1630-as kiadásában Bethlen Gáborról hosszú „szócikket”, tkp. politikai értekezést kell írnia, ismertetve benne Erdély gazdasági–földrajzi–művelődési–hadi viszonyait és közállapotait.⁹ 1632 szeptemberéig időzik a szigetországban, aztán Leidenben tölt néhány hetet, kinn tanuló erdélyi diákokkal találkozik¹⁰, míg végül 1633-ban hazatérése után a gyulafehérvári fejedelmi kollégium rektoraként találkozunk vele.¹¹ Halálának éve ismeretlen.

A Teleki–Bolyai könyvtárban (a református Kollégium könyveinek jelenlegi őrzőhelyén) található *Biblia Sacra* egyik bejegyzése adatokkal szolgál Maksai hiányos hazai vonatkozású életrajzához.

A könyvet Lyonban (Lugduni) nyomtatták – miként a kiadási engedély – francia nyelvű szövegéből kiderül és nem Leidenben, ahogyan Herepei János, valószínűleg akaratlan tollhiba folytán, írja. A már jelzett nyomdai engedélyt Antoine Vincent számára állították ki a francia hatóságok, márpedig az említett nyomdász 1536 és 1568 között a Rhône-parti Lyon városában működtette könyvsajtóját.¹²

⁴ GÁL István: *Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor életrajza 1629-ből*. In: ItK LXXX(1976). 233. Családját, az Öse familiát (Eöse) az 1602-es Maksán felvett lustrajegyzékben mint szabados székeleket említik. *Székeley Oklevéltár*. VI. 1029.

⁵ A peregrációra vonatkozó adatokat SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 2322-es tételéből emeltük át. (Kéziratban.)

⁶ Uo.

⁷ *Adattár*. I. 292.

⁸ TONK–SZABÓ: *i. m.* 2322. Londonban vásárolta meg 1631. január 11-én John JEWEL: *Adversus Thomam Hardingum* (London, 1578.) c. vitairatának második kötetét. A könyv előbb John Clarké, utóbb az ifj. Geleji Katona Istváné volt. A bejegyzésben Maksai magát Nobilus Transylvanusnak mondja. Jelzete: Teleki–Bolyai Ktár, MVhely Bó–2719.

⁹ GÁL István: *i. m.* 223–233. és CSETRI Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, Kriterion, 1992. 124. A Franekerben vásárolt könyv: Balthasar EXNER DE HIRSCHBERG: *Superiori aevi imp., regum, electorum, ducum, ac principum heroum curricula*. Marpurgi, 1618. Előzőklapján: „Petri Öse Maxai Franekerae Fris. An. 1624.” Exner könyve azt bizonyítja, hogy Maksait igenis érdekelte a politika, a kor politikai irodalma. Az Enciklopaedia felkérése nem érthette váratlanul, ui. már ismerte azokat a mintákat, melyek alapján dolgozhatott Bethlen-életrajzán.

¹⁰ *Adattár*. I. 292. és SZABÓ–TONK: *i. m.* uo.

¹¹ SZABÓ–TONK: *i. m.* uo.

¹² *Catalogus librorum sedecimo saeculorum impressorum... Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana*. III. Bp. 1990. 2898.

Maksai Őse Péter a kötet(eke)t minden bizonnyal nem cruda formájában vásárolta, ugyanis tekintélyes idő, pontosan nyolcvan esztendő telt el a megjelenés és a birtokába kerülés között, nagyon valószínű viszont, hogy újrakötötte, ill. egy könyvkötővel belesajtolhatta névbetűit az első kötéstáblába a beszerzés évszámával együtt: „P EO M 1625.”

Ha összekapcsoljuk ezt a supralibrost azzal a ténnyel, hogy 1625-ben Leidenben tartózkodik (más végétől dokumentálhatóan is), akkor bizonyosra vehetjük, hogy a *Bibliát* Németalföldön vásárolta 1625-ben, vagy még Franekerben, vagy már Leidenben. Emlékezzünk: mindkét egyetemen a teológia hallgatója, s az efféle kritikai kiadás elsőrendű tudományos forrásnak, jó tankönyvnek bizonyult a jövőendő lelkész számára. Természetesen Maksainak lehetett saját bibliája, hogy csak a legkézenfekvőbbet említsük, a Károli-féle magyar fordítás valamelyik kiadása, ám annak, aki papi pályára készül, elengedhetetlenül szüksége van ilyen apparátussal felfegyverzett *Biblia Sacrára* is. (Apáczai Csere János néhány évvel később hasonlóképpen vásárolt majd egy latin bibliát – Münster és Erasmus latin fordításában – hollandi tanulmányai kezdetén, olyan *Szent Írást*, mely a zürichi jónevű Froschaver kiadónál jelent meg.¹³

A sárospataki és marosvásárhelyi kötetek egykori összetartozása mellett a bejegyzések bizonyítanok perdöntően:

sárospataki példány

Ex libris Petri Maxai Rectoris
Collegii Alb. primar. Anno 1675. [!]

marosvásárhelyi példány

Ex libris Petri Maxai Rectoris Collegii
Alb. primarij Anno 1626. 27 et 33.

Szinte szóról szóra azonos, csupán az évszámok tekintetében van eltérés a két possessorbejegyzés között.

Sejtjük, honnan ered Herepei János zavara, melyre közleménye végén hivatkozik,¹⁴ ui. erre a marosvásárhelyi példányból is választ kaphatunk. Általános volt a gyakorlat, hogy egy-egy könyvet megvásárlása után az új tulajdonos „megkozmetikázott”, ha a könyvben rálelt, ha zavarta az előző tulajdonosok név- és kézjegye, a legtöbb esetben ezeket igyekezett eltüntetni, kihúzni, megsemmisíteni, olvashatatlaná tenni, olykor pengével vakarta ki, a nemkívánatos részt kimetszette, vagy egyenesen az egész levelet föl-áldozta, jóvátehetetlenül megcsonkítva így a nyomtatványt (címlapok, első és utolsó levelek, előzéklapok stb. vesztok el örökre ilyformán, e barbár gyakorlat nyomán). Esetünkben a Maksai Őse Pétert követő tulajdonos csupán könnyedén ráfirkált a Maksai nevét és hivatalát jelző bejegyzésre, ám ettől még vígan olvasható maradt a kézírás. A vásárhelyi példánynak, s valószínűleg hasonlóképpen a sárospatakinak is, van még egy sajátossága, mely Herepeit is megzavarta, nevezetesen az, hogy a „Rectoris” kezdőbetűjének ferde szárát Maksai az aláírás lendületében meghosszabbította, mélyen lefelé nyújtotta, majd ívelten visszakanyarította. Minthogy az évszámok már a következő sorba kerültek az „Anno”-val egyetemben, a számok „belefutottak” az R betű megnyújtott szárába, s az mintegy kettévágyva, áthúzta az éveket jelző számokat. Maksai kettese szögletes, alsó, vízszintes talpa rövid, így aztán a mi példányunkban is az 1626-os évszám első olvasatra könnyen 1676-ot mutat, ám a következő két számjegy, valamint az & jel minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy 1625-, 1627- és 1633-ról van szó. A két utolsó évszám természetesen a későbbiek során került az előző után, de az egész bejegyzés Maksai kezétől származik. Sejtésünk szerint a sárospataki példány esetében az R ferde szára, vagy következő tulajdonosok valamelyikétől származó áthúzás, méginkább átmetszette a kettest, s ezt Herepei 7-nek olvasta, ebből kifolyólag feltételezte, hogy a *Biblia Sacra* egy másik Maksai Péteré volt, aki 50 évvel később lett volna a gyulafehérvári kollégium rector primarius. A források azonban ezt kizárják, ui. a 17. század hetvenes éveiben Gyulafehérvárt

¹³ SPIELMANN Mihály: *Contribuții la reconstituirea bibliotecii personale a lui Apáczai Csere János*. In: Biblioteca și Cercetarea. VII. Cluj-Napoca, 1983. 206. és a 13. sz. jegyzet. 214–215. és SEBESTYÉN Mihály: *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához* = MKsz 1991. 381.

¹⁴ L. a 2. sz. jegyzet.

a Sárospatakról odamenekült kollégium működött, s ennek professzorai és rectorai között nincs, nem is lehet jelen Maxai Öse Péter.¹⁵

És hogy a dolog teljesen egyértelmű legyen, a marosvásárhelyi példány másik név szerint ismert possessora: „*Est Andreae Sóos alias Pellionis de Alba Julia*”, akárcsak abban a könyvben, melyet Herepei János látott Sárospatakon a Református Nagykönyvtárban. A két kötet, tehát, egymás mellett állott mind Maksai Öse, mind a gyulafehérvári Sóos alias Szűcs András könyvespolcán.¹⁶

A most előkerült vásárhelyi bejegyzésből az is kitűnik, hogy Maksai 1626–1627 és 1633-ban állott a kollégium élén, mint főfelügyelő. Már Keserű Bálint feltételezte, hogy a jeles ifjúból, akit Bethlen Gábor küldhetett peregrinálni, nem csupán akadémiát végzett lelkészt akart farag(tat)ni¹⁷, „a fejedelem – folytatta Herepei – Szenczi Molnár Albertben csalódva, mivel Fehérváron nem volt hajlandó semmiféle állást elvállalni (családi félelmek akadályozták meg abban, hogy a Bethlen által életre hívott akadémia professzora lehessen),¹⁸ megjegyz. S. M.) ezért netalán az ő helyét óhajtotta volna ezzel, a még több tudományt magába elraktározandó ifjúval betölteni (ti. Maksaival), így hát valószínűleg már a fehérvári vitaközlés megtartása után egészen rövidesen ismét útjára bocsátotta, tudományának gyarapítása végett.”¹⁹

Mint láttuk, Keserű Bálint és Herepei feltételezése helyes volt, ugyanis M. Ó. P. első odera–frankfurti és franekeri, ill. leideni tanulmányútjáról hazatért három év múltán, s 1628-ban újra Nyugat-Európába küldik, nem kizárólag képzésének folytatása végett, de azért is, hogy Bethlen Gábor politikai törekvéseit kedvezően fejtsse ki a Habsburg-ellenes angol közvélemény előtt.

Herepei egy vitaközlésről is szót ejt Bod Péter alapján. A *Magyar Áthenásban* a jeles szerző azt írja, hogy Maksai Öse Péter „Belgiumban való tanulása után, a Fejérvári Kollégiumban tanította a Sz. Írást s Theológiát, az holott 1628-ik eszt. adott ki jeles *Disputatiót de Justificatione hominis peccatoris coram Deo*”.²⁰ A mű, véleményünk szerint – Bod természetesen még láthatta a 18. század hatvanas éveiben, talán a nagyenyedi református kollégium tékájában – egy 1627-es iskolai vizsga tételeit tartalmazta, de csak 1628-ban jelent meg, amikor Maksai már Bázelen volt. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy Maksai a most előkerült possessori bejegyzésében nem jelzi, hogy az 1628. évben is rector primariusa lenne a kollégiumnak, csak 1626/27-ben, majd ismét 1633-ban.

Hősünk legkorábban 1625 végén érkezhett haza, és a fejedelem vagy Keserű Dajka István püspök hívásának eleget téve, az 1626-os esztendő elején kezdett el tanítani a fehérvári főiskolában; miként Bodtól tudjuk, a Szent Írás magyarázatát és a teológiát oktatta a felsőbb osztályokban, és folytatta ezt az 1627-es esztendőben is. A következő évben azonban már útra kelt és Svájcba, Németalföldre, végül Angliába távozott, hogy csak nagy patrónusa, Bethlen Gábor halála után, 1632 végén vagy 1633 első napjaiban térjen haza Erdélybe. Megkockáztatnánk azt a feltevést is – ha nem lenne túl merész és nem nélkülözne minden bizonyító adatot –, hogy M. Ó. P. hazaérkezése után csak rövid ideig tanított Gyulafehérvárott, talán elhunyt 32–33 éves korában, ami a 17. századi Erdélyben csöppet sem szokatlan, vagy elmozdították állásából. Nem azért, mintha a presbiteriánus irányzat megfertezte volna, hiszen a canterburyi érsek mel-

¹⁵ KONCZ József: *A marosvásárhelyi ev. reform. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 113–176. Koncz is megerősíti, hogy Maksai Bethlen idejében volt igazgatója a kollégiumnak, külföldi akadémiákat látogatott, művelt, tudós ember volt. Vö. KONCZ: *i. m.* 562. és SPIELMANN, M.: *Contribuții la istoricul bibliotecii școlare din Alba Iulia (sec. 17.)*. In: Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Rîmnicul Vilcea, 1980. 299–307.

¹⁶ Herepeinél a második tulajdonos neve nominatívusban szerepel, valószínűleg sajtóhiba folytán. *Adattár I.* 294.

¹⁷ *Ua.* 293.

¹⁸ VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 42.

¹⁹ *Adattár I.* 293–294.

²⁰ BOD Péter: *Magyar Áthenás*. (Nagyszeben,) 1766. 355. Lásd még *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Bp. Akadémiai, 1983. 1408. A mű ma egyetlen példányban sem ismeretes.

lett aligha nyílt alkalmá erre²¹, hanem azért, mert Bethlen Gábor bizalmi embere, „szócsöve” volt, ami Rákóczit, akit a kortársak kicsinyesnek mondtak, s ki a Bethlen családdal, különösen pedig a fejedelem öccsével, Bethlen Istvánnal akkor már állandó konfliktusban állott, valószínűleg kényelmetlenül érintette, s meg akart szabadulni a tudós, Angliát járt pap-tanártól, ezért valahol szószékhez juttatta Maksait.

Rozgonyi Varga (Sutor) János 1633 április 15-től kezdődően Bethlen majd Rákóczi alumnusaként a gyulafehérvári kollégiumban is tanult. Büszkén írja visszaemlékezéseiben, hogy Alstedius, Piscator és Bisterfeldet, a külszorból hívott tudós professzorokat hallgatta, mellettük tanítványa volt Kapornai Tornatoris (Esztergályos) Péternek és Maksai Óse Péternek is. Emez utóbbi kettő volt az iskola rektora 1633/34-ben, anélkül, hogy megnevezné melyik volt kettejük közül a rector primarius. Rozgonyi Varga ezután egy időre elhagyja a kollégiumot (1634) és Bánffyhungyadra megy rektornak, de 1635-ben visszatér Fehérvárra. Ezúttal is kötelességének érzi felsorolni professzorait, a három külföldi német tudós most is tanította, ám a magyar rectorok vagy tanárok között nem említi se Maksait, se Kapornait, helyettük már mások állnak az iskola élén, Szigeti István és Toroczka Ferenc.²²

Van viszont egy adat, ami Maksai 1626/27-ik évi gyulafehérvári tanári pályájával kapcsolatban korrekcióra szorul.

Daniel Nekesch Schuller, sónai (Kóhalom) szász ifjú éppen akkor járt a fehérvári gimnáziumba, s Nekesch „rector secundarius”-ként említi hősünket (noha hibásan Marainak írja), míg a rector primarius – emlékezete szerint – *Stephanus Galgóczy* lett volna. Nekesch már 1628. január 24-én kibúcsúzott a fehérvári kollégiumból, ahová csupán az előző évben iratták be szülei, saját kérésére.²³ A naplójegyzet folyamatossága meggyőzhet akárkit, hogy emlékezetből írja ezeket, méghozzá évek, évtizedek múltán!²⁴ Ilyenformán történhetett meg, hogy fölcserélte annyi év távlatából a rector secundarius és primarius személyét, ugyanis mi inkább hiszünk magának Maksainak, aki sajátkezűleg jegyezte be „primariusi” éveit könyvébe. Semmi sem jogosít fel, hogy Maksaiban sértett hiúságot gyanítsunk, olyan embert, aki akkor is első rectornak írja magát, midőn nem is volt (már) az.

Összefoglalva az eddigieket, a marosvásárhelyi bejegyzés alapján Maksai Óse Péter legkorábban 1625 végén fejezhette be tanulmányainak első felét Nyugat-Európában és 1626/1627-ben, gyakorlatilag két esztendeig volt első rektora a fehérvári fejedelmi akadémiának, ahol a *Szent Írást* magyarázta és a teológia rejtelmeibe vezette be tanítványait. Egy a diákjaival 1627-ben tartott vitatkozást is megjelentetett 1628-ban, de ekkor már nincs Erdélyben, ui. második peregrinációját kezdte el Bázelen.

1632/33 fordulóján tért haza ismét. Eltávozásával keletkező hiányát a fehérvári tanszéken és az intézet élén Bethlen vagy Keserői Dajka János püspök Keresztúri Pállal töltötte be.²⁵ Az 1633/34-es rektori szereplése bizonyos, mint Rozgonyi Varga János latin nyelvű visszaemlékezéseiből kiderül, de 1635-ben már nem említi az emlékirat szerzője. Ez idő alatt kellett távoznia az intézet éléről; vagy elhunyt, vagy egy sokkal jobban jövedelmező papi állást keresett magának.

SEBESTYÉN MIHÁLY

A „Fanni hagyományai” forrásaihoz. Kármán József *Fanni hagyományai* című kisregénye a 18. század végi magyar próza kiemelkedő alkotása. A szakirodalom sokat foglalkozott a mű eredetiségének kérdésével. Esetleges forrásai között egyesek Goethe *Werther*jével hozták összefüggésbe, de a mű messze fő-

²¹ *Adattár. I.* 293–294.

²² TONK Sándor: *Rozgonyi Varga János önéletrása*. In: Lymbus. Művelődéstörténeti tár IV. Szeged, 1992. 150–151, 153.

²³ *Adattár. I.* 259, 261.

²⁴ TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon. III.* Kronstadt, 1871. 245.

²⁵ VITA Zsigmond: *Tudományal és cselekedettel*. Bukarest, Irodalmi Kiadó, 1968. 41.

lötte áll a nagy számú Werther-irodalom képviselőinek. Heinrich Gusztáv,¹ majd újabban Gálos Rezső² Kármán művét F. G. Nesselrode 18. század végi német író *Die Leiden der jungen Fanni. Eine Geschichte unserer Zeit in Briefen* című, 1785-ben Augsburgban megjelent munkájával hozták összefüggésbe. F. G. Freiherr von Nesselrode harmad- negyedrangú író volt, aki korábban Frankfurt am Mainban kamarásként, később Münchenben színműrikként tevékenykedett, vígjátékokat, szomorújátékokat és melodramákat írt.³ Művei között szerepel a még németországi könyvtárakban is ritkaságszámba menő munkája, melynek címe már Heinrich Gusztáv érdeklődését is felkeltette, majd később Gálos Rezsőét is. A mű teljes címe ugyanis így hangzik:

Die Leiden des jungen Fanni, Eine Geschichte unserer Zeit in Briefen von F. G. Nesselrode. Augsburg bei C. H. Stage, 1785. 80 p.

A történet magját egy müncheni fiatal lány öngyilkossága képezi, aki reménytelen szerelem miatt egy müncheni templom tornyából levetette magát. Az előszó az elbeszélést Werther, de nem Goethe híres műve pendant-jának tekinti. A magyar irodalomtörténészek figyelmét a műre a címében szereplő Fanni név és a levélregény-forma hívta fel. Összevetésük eredménye az volt, hogy Kármán ismerhette Nesselrode művét, belőle főleg a hős nevét és a levél műfajt valamint néhány alapmotívumot kölcsönözhetett, ezeket azonban teljesen önállóan és költői tehetséggel dolgozta fel.

Amennyiben Nesselrode műve ösztönzőleg hatott Kármánra, talán nem érdektelen néhány olyan forrásra is rámutatni, amelyeket Kármán nagyobb valószínűséggel ismerhetett, mint a *Fanni hagyománya* megírása előtt tíz évvel megjelent német történetet. A história alapját más források is feltárták. Már Heinrich Gusztáv utalt az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 1787. évi 71. kötetében, a 2. számban megjelent ismertetésre. Ebben a következő kis könyvet ismertették, amely szintén e történet feldolgozását tartalmazta:

Fanni, die den 14-ten Wintermonate 1785 in München von Frauensturm stürzte. Ein Traumgeschicht von Anton Baumgärtner, Auditor des Churf. Leibregiments. München, 1785.

De jelent meg ugyanebben az évben Nesselrode elbeszéléséről egy ismertetés a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785. október 28-i, 256. számában is. Heinrich Gusztáv ezt is említette idézett tanulmányában. Mivel úgy gondolom, hogy nagyobb a valószínűsége annak, hogy e, Kármán idejében hazánkba is járó újságok és folyóiratok kerültek Kármán kezébe, mint maga a Nesselrode-féle történetet tartalmazó könyvecske, azért nem érdektelen ezeket az egykorú lapokban megjelent, s e témával kapcsolatos közleményeket is számba venni.

Az *Allgemeine Literatur Zeitung* jelzett rövid ismertetése így hangzik:

„Schoene Wissenschaften.

Augsburg, bey Stage: Die Leiden der jungen Fanni, eine Geschichte unsrer Zeiten in Briefen von F. G. v. Nesselrode. 80 S.

Man erinnert sich aus dem Journal von und für Deutschland des baierischen Fräuleins, das, weil die Ihrigen ihrer Liebe Hindernisse in den Weg legten, sich von einem Kirchturm beabstürzte. Dies nennt Herr v. N. einen Pendant zu Werther's Geschichte, aber seinen Roman, den er daraus gemacht, kann man nicht einen Pendant zu Göthens berühmte Werke nennen. Gut also, dass hier nicht zwey Bände, sondern nur fünf Bogen darüber geschrieben sind. Es sind Briefe zwischen Fanni und ihren Liebhaber, worinnen sie ihre Leidenschaft so büchermäßig ausdrückt, und er sie durch so abgenutzte Vorstellungen von der Schwärmerey zurückzubringen sucht, dass die Verfertigung dieses Romänchens wenige Stunden gekostet haben mag.“⁴

A cikk elején említett *Journal von und für Deutschland* közleménye az 1785. évfolyam (7. Stück)

¹ *Fanni hagyományainak eredetéről.* = Kisfaludy Társaság Évtalajai. Új folyam. 16. k. 1880/81. 193–204.

² *Kármán József.* Bp. 1954. 73.

³ *Deutsche Literatur Lexikon.* Biographisch-bibliographisches Handbuch. 11. Bd. Bern–Stuttgart, 1988. 130–131.

⁴ *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785. Bd. 4. Nr. 255. Okt. 27.

1–16. lapján jelent meg, a következő címmel: *An das Publicum, über die Broschüre „Die Leiden des jungen Fanni“*. A közlemény egy ichtatti nő anyjának (egy bizonyos Frau von Heppensteinnek) és férjének a leveleit tartalmazza, melyek a per aktái között voltak.

Az eddigieknél is nagyobb valószínűséggel olvashatta Kármán azt a munkát, amely közvetlenül a *Fanni hagyományai* születésének éve előtt, 1793-ban jelent meg, és éppen ezért feltételezhető, hogy e kiadvány hívhatta fel a figyelmét a témára. A mű a következő:

Biographische Skizzen von Selbstmördern, als eine Nachlese zu den Biographien der Selbstmörder. Leipzig u. Berlin, 1793. 118 S.⁵

A kiadvány 9. és következő lapjain található Fanni von Ichstatt három levele, mégpedig kettő vőlegényéhez, Franz von Vincentihez és egy testvéréhez, Maria Magdalénához.

Sajnos e kiadvány nagy könyvtárainkban nem található, ezért talán nem lenne fölösleges a németországi nagyobb gyűjteményekben utánanézni. Nem lehetetlen, hogy új fogódzót adna Kármán *Fannijának* indítékaihoz.

KÓKAY GYÖRGY

Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhöz. Bethlen Imre korának vitatott alakjai közé tartozott; mára már az elfelejtettek népes táborából kell kiemelni azt az arisztokrata ifjút, akinek a születési ideje és helye is ismeretlen: némi hibaszázalékkal állíthatjuk, hogy született a 18. század hetvenes éveinek elején. Fogarasi Sámuel önéletírásából tudjuk¹, hogy a jól nevelt Bethlen testvéreknek, Imrének és Sándornak (1777–1863) és a többi arisztokrata tanulóknak is köszönhető, hogy 1792-ben a marosvásárhelyi református kollégiumban újra megengedték a diákok „komédiajátszását”. Biztak benne, hogy az arisztokrata tanulók nem esnek korábbi társaik bűnébe, és nem fogják „kiszatyrizálni” az udvart, vagy a városi tanács tagjait. Az édesapa, Sándor gróf 1793. november 3-án halt meg; a nagyobbik fiú, Imre egy szindarabbal akart kedveskedni édesanyjának, Bethlen Karolinának: Ayrenhof után szabadon lefordította „*A posta tzug vagy A nemes gondolkodo indulatok*” című darabját, „a fordító költségével nyomtatott” „Marus Vásárhelyen Nagy Ajtai Huszár Antal által”; szép ajánlással: „nekem Kedves Aszszony Anyámnak Ó Nagyságának alázatosan és fiui engedelmességgel” – írta 1793. december 31-én, a cenzúra által végülis 1794. március 2-án jóváhagyva. Több mint egy évszázaddal később derült ki, hogy a marosvásárhelyi kollégium diákja még egy szindarabbal kísérletezett: „*A szép Abellina avagy A bölts öreg*” című darab a szerző nevének feltüntetése nélkül került a marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság gyűjteményébe; Jakab Elek, a Társaság egyik első történetírója „Kézirat 4-drét 144 l. irva. Szerzője ismeretlen...”-megjegyzéssel sorolta fel a Társaság akkor még fellelhetett kéziratok között.² A német románból készült „érzékeny játék” kéziratban maradt, s csak jóval később, már századunk elején tudták felderíteni a szerző kilétét. Perényi József még láthatta a kéziratot a katolikus liceum könyvtárában, és így maga is meggyőződhetett arról, hogy Bethlen Imrét a kolozsvári magyar színház biztató indulása ihlette meg, s az előszóból kiderül, hogy a fordító-átdolgozó bízik az erdélyi színészet jövőjében. – Művét

„A szerző úgy nézi mint egy próbát, s annak fogyatkozásait a türelmek palástyával befedeztetni kéri, de a kik természetek szerint hibákat keresgélni nagyító üveggel ezen kis szerzeménybe akarnának, azoknak azt javasolja, hogy tulajdon szerzemények által igazítsák meg őket. Így mind ő tanúságot vehet, mind pedig a Nemzeti Játékszín ujj eredeti Játékdarabokkal ékeskedik...” – idézi Perényi a szindarab előszavát.³

A még Marosvásárhelyen tanuló Bethlen Imre természetesen kéri felvételét a városban 1793. december 3-án létrehozott Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai sorába. Az 1794-es tanácskozásokon,

⁵ GOEDEKE, Karl: *Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung*. Bd. IV. 3. Abt. S. 179.

¹ FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*. Kriterion Könyvkiadó, 1974. 105.

² JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Népmívelő és Kéziratkiadó Társaság* = Figyelő 1884. 51.

³ Egyetemes Philologiai Közlöny 1917. 320–322. A szerző tévesen írta Bethlen Imre édesanyja nevét, aki nem Zsuzsanna, hanem Karolina volt.

a társaság ülésein többnyire már jelen van ő is⁴ — mindez jó útravaló a németországi tanulmányutazás előtt. A részleteket ugyan nem ismerjük, de a korábbi forrásokból tudjuk,⁵ hogy 1795 szeptemberében már Jénában van, onnan jelentkezik első ízben levéllel Aranka Györgynél. Sajnos ez a levél egyelőre nem került elő, viszont különböző helyeken fennmaradt a németországi évek 5 további levele; főleg Göttingából írottak, és kettő Frankfurtban íródott. Az itt közlésre kerülő utolsó levél 1813-as keltezésű, egész más indítatású; itt már főispánként szól Arankához. A külföldről érkezett levelekből felsejlik széles körű érdeklődése; valamint az a tántoríthatatlan szándék, hogy kinti munkával is segítse a marosvásárhelyi társaság munkáját. Fogarasi említett önéletrésztében is többször szól Bethlen Imre göttingai napjairól. Ekkoriban a magyarok közül számosan látogatják a göttingai egyetemet, szép számmal vannak körükben erdélyiek is. Bethlen Imre kiemelkedik közülük széles körű érdeklődésével; a történelmi stúdiumok iránti érzékenységével.

A híres erdélyi magyar „göttingások”: Gyarmathy Sámuel, Bolyai Farkas, Körösi Csoma Sándor sorát gazdagíthatta volna, ha nem lett volna benne nagyobb a közéletben való részvétel vágya. Hazatérése után a közéletben kap magának szerepet. A marosvásárhelyi Társaságban már nincs aktívan jelen, igaz néhánéha előfordul a neve az adakozók között. Ércgyűjteményét is a Társaságnak adta; az erdélyi református egyházban meghatározó szerepet játszik, és gyorsan halad előre a politikai ranglétrán: 1805-ben királyi kamarás, 1807-től a királyi táblán számeletti ülnök, rövidesen Küküllő megye főispánja, s ekkoriban már régóta a nagyenyedi református kollégium főgondnoka. Alapítványokat tesz közcélokra: gyűjt a székely származású határőr ifjak továbbtanulásának biztosítására; adományoz a testi fogyatékosok számára létesített alapba, kezdeményezi könyvnyomda megszerzését az enyedi református kollégium számára. Ez mégsem tűnik elegendőnek a teljes népszerűséghez: sokak számára a törtétezt, a hiú becsvágyat testesíti meg, aki úgy jut előbbre a ranglétrán, hogy közben nem tartja be a közbeeső fokozatokat; sokan azt sem tartják javára irándónak, hogy Ferenc császár 1817-es erdélyi körútya során egyike a lelkes kísérőknek; és éppen Alsó Fehér megyében, Nagyenyeden vannak gondok a fogadtatás körül; s mintha a látogatást sem egyértelmű alattvalói lelkesedés övezné. Ezzel magyarázzák a császári döntést, mely szerint Alsó Fehér megye főispánjának éppen gróf Bethlen Imrét nevezte ki, s közben magas kitüntetéssel méltányolta addigi munkáját. A korabeli sajtó többször hírt ad Bethlen Imre közéleti tevékenységéről; rendszerint méltatja a császár iránti hű hazafit, legalábbis a *Hazai és Külföldi Tudósítások* és a bécsi *Magyar Kurir* több ízben így írt róla. Ezt természetesen nem mindenki értelmezi egyértelműen. A nagyenyedi beiktatásra 1817. december 18-án ünnepélyes pompával kerül sor, ahonnan természetesen az éppen arra utazó kolozsvári Nemzeti Játékszín tagjai sem hiányoztak, akik *Az igazság jutalma* című darabot adják elő a kinevezett tiszteletére.⁶

Bethlen Imre megítélése akár kitűnőnek is mondható a korabeli sajtó szerint; a körülötte fortyogó ellentétes megítélésekből viszont Kazinczy széles körű levelezéséből értesülhetünk. Kazinczy csak jókat tud írni róla — és ezt meg is teszi számtalanszor —, mert 1816-os erdélyi utazásai során Bethlen Imre Kazinczy Ferencet is megkülönböztető figyelemben részesítette. Több napon át vendége volt az író Bethlennek, aki nem feledkezett meg Kazinczy kíséretének ellátásáról sem. Külön intézkedett arról, hogy a Nagyenyedet is felkeresni akaró Kazinczyt megfelelő szívéllyességgel fogadják a kollégiumban; hogy annak nem kevésbé híres könyvtárát is meg tudja szemlélni. Vajon hány magyarországi főispán tenné meg ezt a gesztus-sorozatot egy erdélyi író irányába? — veti fel a jogos kérdést számtalan levél írójának. Még az utazás évében siet papírra vetni Kazinczy erdélyi úti élményeit; de egy kézirat útja megjelenéséig beláthatatlan. Ebben némileg Kazinczy is ludas, nemcsak az aggályoskodó cenzúra. Többeknek elküldi kézirátát, főleg erdélyieknek, hogy idejében tegyék meg észrevételeiket. Észrevételek szép számmal vannak, nem ritkán éppen Bethlen Imre személyét illetőleg, mert nem mindenki tud osztozni a gróf iránti lelkesé-

⁴ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Akadémia Kiadó, Bukarest, 1955. 153, 155.

⁵ PERÉNYI József: *Aranka György magyar nyelvűvelő társasága* = ItK 1918. 39.

⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1818. január 14. (4. sz.)

désben. Az aggályoknak leginkább Döbrentei Gábor ad hangot, aki mások véleményére is támaszkodik. Döbrenteivel szemben Cserey Farkas inkább Kazinczy véleményét osztja, amikor leszögezi:

„Hogy gr. Bethlen Imréről ditséretesen irsz, aszt tökéletesen jól cselekszed — eő egy szeretetre, tiszteletre érdemes fia Hazánknak, kibe mint mindnyájunkba vannak ugyan gyengeségek, de szép része fejül mulja azokat, és így meg különböztetésre bizonyosan méltó...⁷”

Döbrentei többekre hivatkozik: Gyulay Lottira, gr. Vass Sámuelnéra (korábban Csáky Jánosné volt!) — és rokona is Bethlen Imrének. Egyik levélíró azt írja Vassnéról, gúnyosan, hogy nem csak a lelke, a teste is ki van művelve alaposan... Döbrentei még 1817. október 9-én veti papírra: „...Ha csak ugyan kiadod dicsérő epithetumaidat, azt többen fogják olvasni velem együtt kedvetlenséggel...⁸ És már túl vagyunk az említett áthelyezésen és kitüntetésen, amikor Döbrentei 1818. február 6-án nyomatékkal leszögezi: „Hidd el nekem, Erdélynek legnagyobb része előtt nem leszsz kedves, ha azt az embert nagyon dicséred...⁹ Kazinczy erdélyi élményeinek az ismételt átdolgozására kényszerül; s az *Erdélyi Levelek* egy kései kiadója — Abafi Lajos¹⁰ — legalább tizenkétszeri átdolgozását számolja össze e műnek. Így — amikor végre az Erdélyi Leveleket végre sorozatosan közölni kezdik — 1831, Kazinczy halálának az éve. A könyvvé formált kézirat hatását már nem tudta felmérni. És bizony időközben Bethlen Imrével is történt egy s más. 1822-ben lemondott főispáni tisztségéről; bizonyos utalások alapján arra következtethetünk, hogy feltartóztatatlannak tűnő előmenetelének a katolikus püspök ellenvetése, vagy aktívabb közbelépése vetett véget.

Bethlen Imre, miközben változatlanul megmarad a nagyenyedi kollégium főgondnokának és anyagi támogatójának, élete utolsó éveiben figyelme újra a történelem felé fordult. Vidéki magányában — mint-ha visszatérnének lobogó ifjúságának háttérbe szorított eszményei. Történelmi dokumentumokat gyűjtött, a tanítás szándékával akarja átnyújtani az ifjú olvasóknak. 1829-ben megjelenteti *Második Rákotzi György ideje* című történelmi dolgozatát és hozzá mellékel kiegészítésül korabeli kéziratok okleveleket.¹¹

Könyvének bevezetőjében írta:

„Magamat semmi tekintetben Hazám történelmi Írói közzé számlálni ugyan nem törekedtem; de azomban Hazánk történeteinek jobban lehető felvilágosítását, az arra szolgáló Okleveleknek, Kézírásoknak valahára sajtó alá lehető adását, és történeteinknek anyai nyelvünken való tellyesebb kidolgozását szívesen ohajtván; erre az ahöz értő, érdemesebb Hazámfiat, jó szível serkenteném: azt is hiszem, hogy a történeteknek több időszakaszokban részenként, való, s felosztott, a Kézírások s Oklevelek szorgalmatos használásával való kidolgozása könnyitené azt a nagy munkát, mely szerént valahára meg születettnek a Magyar Nemzetnek, Erdélynek, s az egész Magyar Királyságnak történetei, valódi kidolgozása. Mellyet anyai nyelven ohajtanék olvasni akkor, a midőn az Angol, mind a Német és Frantzia nagy nemzetek, történeteiket mindenkor született nyelveken írták, és egy igaz Magyarnek, anyai magyar nyelvét illik és kell a legjobban tudni.”

Bízik benne, hogy mint írta — „a közelebbé téli komor némely napok estvéjén” írt gyenge szüleményét olvasva az ifjak nem maradnak érzékeltelenek; hiszen művének egyik célja: „a Magyar Ifju szívében még ifjúságában ébresztődjék a Hazája történeteivel valódi megismerkedésre a tűz...”

A szándék gyönyörű; méltó az egykori marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság eredeti célkitűzéseihöz; s ha felejthető az egykori főispán, és számos titulus viselője; de nem felejthető annak az erdélyi arisztokratának az emléke, aki jobb pillanataiban — mint erre a közlésre kerülő hat levélből öt a bizonyíték — a nemzetét akarta szolgálni. 1834-ben bekövetkezett halála egy tanulságos, vitatható karrier végére tett pontot. Olyan karrier ért véget, amely szerencsés pillanatokban kapcsolódott a Nyelvmívelő Társaság történetéhez.

⁷ *Kazinczy Levelezése. XV. 3492. sz. levél.*

⁸ *Kazinczy Levelezése. XV. 328. 3495. sz. levél.*

⁹ *Kazinczy Levelezése. XV. 473. 3554. sz. levél.*

¹⁰ Abafi Lajos (1840–1909) kiadó, könyvkereskedő, író. Ő is megjelentette az *Erdélyi Leveleket*.

¹¹ A kötet Nagyenyeden 1829-ben jelent meg. Az esetleges bevételt diákpályamunkák jutalmazására akarja fordítani.

1.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Göttinga 2^a 8^{bris} [október] 796.

Kedves Méltóságos Ur!

Rég vagyok válaszszal adosa, és szégyelve is fogom mostan az pennát kezembe. De hijába az dolgoknak el bomolhatatlann körünlállásai éngemet még mostan sok igyekezetembe kötve tartanak. Nem is töltöm azért mentegetéssel leveletem, hanem egyebekhez fogok.

Eleget voltam rajta hogy az Schlötzer Szászok Historiáját¹² az Méltóságos Urnak le küldhessem, — de nem lévén még az munka készen lehetetlen volt eztet meg-keríteni mind az Bibliopolámnál mind pedig az Auctornál eleget zörgettem, de nem akarják az munkát még közre bocsátani és azért ebbe ez uttal sajnálva kell jelentenem, hogy nem szolgálhatok.

A'mi illeti az másik dolgot, t.i. némely extractusoknak készítését és ezutánira is fel álló Institutumnak állítását ebbe hasonló szerensétlen vagyok, — mert magam is az több itten levő Hazafiakkal kéntelen meg-valom, hogy bizony itt arra nints ideje az embernek; nem is láthatom által hogy azonn Institutum ha mostan fel allana is, hogy nyerhetne allandóságokat a'midőn némelykor Göttingában egy Erdélyi sintsen némelykor pediglen a'kik vagynak is olyan különböző gondolatu, képzeletü, és tzelu ifjak hogy azokat bajosan lehet egy tzelra állandoul figálni. — Kérem pedig kedves Méltóságos Ur ne tulajdonitsa ezeket az nem akarásnak részemről, hanem tsupán az dolog kivitele lehetetlenségének. — Mindazonáltal nem kell eltsüggedni mert én fogok (betsületemre fogadom ha az Isten élet) ezenn szükségen segíteni, úgy hogy nálla haza menetelemmel és azután is mindenféle köz haszonra tzelozo Instutumnak le irását, ide tzelozo hónapos Irásokat etc. meg lehet kapni az Weigel Magazinumját is le fogom vinni; Nékem az egészsz Magyar Litteraturáknak fel segítségére ujj plánumom vagyon, a melyet az maga idejébe az Méltóságos Urnak meg fogok jelenteni, és az Méltóságod és más szelemes jo szívu hazafiunak igyekezetek által ki akarok vinni; — itten Német Országon meg-vetem ennek az básissát, és remélem minthogy az igyekezetem köz haszon és semmi elérhetetlen tzelt magában nem foglal — nem fogok szerensétlen lenni — Annyival is inkább, mivel én itten tsak azt értem hogy a jó izlés közönségesebbé légyen, és mod adassék mind az írásra mind pediglen olvasásra, mert többek még századok mulva is (igy álván az környül állások) sok okokra nézve remélni nem lehet és azért is, hogy az ember tsak valami keveset is bizonyoson elérhessen erre igen sok *áldozatok* kellenek, melyekre ha nints kedv úgy az igaz hogy senki is nem segíthet. — Kevés idő az a'melyet még idegenn földön fogok tölteni, mert legfeljebb esztendő mulva szándékom nékem otthonn lenni, — addig azért activitásba telyességgel nem, léphetem, gondolom pedig környül állásaim éngemet excusálni fognak. — Mostani kérésem pediglen az is hogy ezenn én tzelomról méltoztassék az Méltóságos Ur halgatással lenni, mert nem akarok *triumphum cavere ante victoriam* és még sok akadályok alá vettete pium desideriamon is ez nékem.

Az Társaság Munkájának ki jövetelét örvendem, nagyon szeretném pediglen ha az többi darabok is hamarébb követhetnék; — az két Írásba levő Irások ki adását munkálodo Társaságnak igyekezetére az ide valo Tudosok nagyon attentusok, — bár tsak sietnének az irások ki adásával vagynának pediglen arra itten hogy az Magyarul irt Irások Deák fordításban is adatnának ki, — de nem tudom hogy ez találna elég vevőkre én ezután attentus fogok lenni, ha valamely Német Országi Thecában valami Magyar Historiara használható M[anu]s[cri]ptumot lehetne találni, meg eddig egyresem akadhattam.

Éngemet nagyon el-kötelezne az M[é]ltóságos] Ur, ha az 1794től fogva ki jött Magyar daraboknak listáját az könyvek rövid Jelentésével együtt kezembe küldhetné, — mivel itten egy Ujság ki adoja nagyon ohajtana az Magyar Litteraturából valamit közönségessé tenné, én szegénynek tudatlanságom miatt nem

¹² A. L. SCHLÖZER (1735–1809): *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. című kötetéről van szó, amely sok vitát okoz a későbbiekben.

szolgálhatok. — Az mi Göttingánk valamiképpen eddig is; az háborunak semmi következését nem viselte úgy most is csendes; magam ajánlása mellett maradok

Kedves Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Bethlen Imre

(L: másolatban OSZK Kt. Levelestár.)

2.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Kedves Méltóságos Ur!

Én az ígért Leveleket rég várom, — de látom nem jönnek, — addig pedig nem tzelom az tudva lévő dologban fundamentaliter mozdítani, — kérem írjon kedves Méltóságos Ur ohajtom az Levelet. — Én a' mit tehetek meg próbálom, nálam részemről az akarat és igyekezet is meg vagyon, tsak mi főbb ezenn indulatakat meg-tudjam nyerni. Ujj esztendőt és vig fársángot kívánok: — az Schlözer Historiája egy néhány hetek alatt fel szabadul az nyomtatásból, 's mihent alkalmatosság lessz küldök de talám még hamarabb kaphatni Hochmeisternél¹³ mert egy néhány száz Exemplárt egyenesen oda küldenék, erről is bővebben fogom tudosítani.

Magam ajánlása mellett maradok

aláz[atos] szolg[ája]
Bethlen Imre

Gött[inga] 24^a Decz. 796.

Gyármathinak¹⁴ a Körösi iránt való tzeljút az Jelentésekből láthatta; és nem tudok hozzá mivel az munkát nem esmérem; De én minden embert tsak némely dolgokra gondolom születve lenne, — és egy Grammaticus az Historicussal nem egy.

Méltóságos Aranka György Urnak

3.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Göttinga, 15^a Januarius 797.

Méltóságos Tabulae Andressor Ur

Kedves Barátom Uram!

Vettem az M[é]l[os]t[os]ságos Urnak nékem accludált és az egészsz Magyarorságnak irott érdemes Levelét, — nem mulattam el az Atyafiakkal közölni. — Sajnálom hogy egészsz válaszszaal nem udvarolhatok, irok ugyan — de tsak magam képébe, és írjon a kinek tetszeni fog esmét ilyen után. Azt tartom értettem az M[é]l[os]t[os]ságos Urnak egészsz Levelének értelmét, és hiheti hogy ha túllem függet volna az lehetőségig mindent realisáltam volna; Azoknak neveket a kik az munkába részt akarnak venni ide irom. Dr. Gyarmathi; Lengyel Josef¹⁵ (ez Magyar ország), Körmötzi János,¹⁶ Antal János,¹⁷ Fogarasi Sámuel¹⁸ és Bethlen Imre. — Láthatya az M[é]l[os]t[os]ságos Ur hogy e szerint mely kevés számra az a mely magát az tzelra ajállya; Így nem pediglen az mi Institutumnak, hogy ezek közül mindegyik bizonyos szackba fog dolgozni; áll pediglen az munka, recensioiból, extractusokból, anzeigekből, és a kinek tetszik elme Darabokból is.

Sokat az M[é]l[os]t[os]ságos Ur ezenn Institutumtól nem várhat, remélem 2 holnapok mulva valamit fogunk leküldeni. — A mi magamat illeti, én ugyan részt veszek az dologba addig mig egyszeri munka

¹³ ifj. Hochmeister Márton nagyszzebeni és kolozsvári nyomdász, könyvkiadó (1767–1830).

¹⁴ Gyarmathi Sámuel (1751–1830) híres nyelvész kétszer töltött hosszabb időt Göttingában.

¹⁵ Lengyel József (1770–1822) Göttingában tanult, később professzor lett Debrecenben.

¹⁶ Körmötzi János (1762–1836) későbbi unitárius püspök.

¹⁷ Antal János (1767–1854) később professzor Marosvásárhelyt.

¹⁸ Fogarasi Sámuel (1770–1830) tanító, pap, esperes; göttingai önéletírását idéztük már.

le megyen, de az után eztet nem tehetem, mivel három holnapoknak elmulása után el-fogom Göttingát végképpen hagyni. Remélem pediglen, hogy haza menő utamba oly Ideákat, és dolgokat gyűjthetek magamnak a melyeknek közlésénél az M[éltóság] Ur[nak] egy két jó órát szerezhetek. Látya kedves M[éltóság] Ur, én mindent el követtem, és sajnálom hogy ily kis effectussal, kimondom pediglen hogy azonn Atyafiak a kik azután szándékoznak Institutumot fel állítani lehetnek boldogabbak, én miként áll fel el-menetelem után ez az Institutum nem tudom, mert a kik magokat réá vették vagy részint el-mennek tavaszon, végye tehát az M[éltóság] Ur, az mi igyekezetünket mind egy példa gyanánt inkább mindsem valóság gyanánt.

Az Ide valo Thécába lévő Magyar Hist[oriához] tartozo könyveknek Listáját már régen hogy magam igenn accurate le-irtam, ezzel szolgálok le menetelemmel. — Tegnap estve is 4 órát voltam egymás után *Schlözernél* és magát nékem az egészsz munkája iránt expectuálta. Ő azt mondja hogy semmi uj *Manuscriptumokat*, vagy Actákat nem használ, hanem tsupán az Pray, és Katonába lévő *Urkandeineket* szedi és rendezi tzélja szerint, és a midőn ezenn régi könyvekből dolgozik ujj dátumokat hozz ki, beszédét ezzel rekesztette bé Schlözer: „ich schmeichele mir, hiedurch ein Kleines Verdienst um die Ungarische Geschichte zu haben^{59*}”. Denique az munka Husvétra leszsz készen, nevezetes Praefatiot irt eleibe, ez-tet ide adja nékem négy hét mulva és akkoron postát mindnyarást le fogom küldeni. Tehát nintsen mit conferáljon az ember az Schlözer könyvére nézve mivel ilyen esméretes sousokból [?] dolgozik. Egyéb-ként nékem az Magyar Hist[oria] tzéлом szerint valo Tudomány és a mint arra nézve segíthetek el-nem mulatom. — Hanem az ily munka nagy fáradságot kívánn és főképpenn időt, az nagy Cornides¹⁹ másod-szor járta meg az Academiákat; — Szeretném tudni pediglen hogy Cornides menyire ment, tudositson kedves M[éltóság] Ur. — Hát az M[agyar] Ny[evl] Mi[velő] Társaság munkájából az Göttingaiak egy Exemplart sem kapnak? Az *Schézius* ki jött munkáját Schlözernél láttam és ő is nagyon ditséri. Magamat M[é]l[tosá]g os Ur barátságába ajánlám állando tisztelettel maradok

engedelmes Szolg[ája] Barát[ja]
Bethlen Imre

* (a német szöveg fordítása: „én gondolom, hogy ezzel hozzájárultam a magyar történelemhez...”)

(L. MTA Kt. M. Irod. Lev. 4. r. 3. sz.)

4.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Kedves Méltóságos Ur!

28^a Februarii irott Levelét az Társaság munkájának egy darabjával egyetembe nagy örömmel vettem. — és aztat az Thécába bé adni el sem is mulattam. — Kár hogy az az Hochmeister olyan el-szenvedhetetlen typosok és formában nyomtattatta ezenn munkát.

Oly szerentsétlen vagyok hogy az ide valo tudva levő igyekezetemnek semmi effectumával nem ditsekedhetem, — mert azonn egynéhányon és kik segítségeket ígérték vala, egy részről az történettől más részről pediglen az nem akarás által egészszzen meg-akadályoztattanak, — én rolla nem tehetek — én már az egészsz dolgot közelebről Dr. Gyarmathi Urra bízam, — majd ha fel jönnek G. Teleki²⁰ és Zeyk Urak²¹ ha tetszeni fog igazithatják. —

Mostanában az uti készülteimmal bajlodom — és oly szerentsétlen vagyok hogy éppen egy darab időtől fogva ujjanon el-vagyok betegesedve, de reméllem az utazás hasznomra fordul.

Gondolom Juniusba Bétsbe meg-érkezem, — ha valamit parantsol az Mlgos Ur tiszta örömmel telyesitem, — tsak hogy ha pénzbe kerül — az subsidiumot jokor szolgáltatassa kezembe. — mert ezenn

19 Cornides Dániel (1732–1787) történetíró, forráskritikai tevékenysége jelentős volt.

20 Nem tudni, melyik Telekiről van szó.

21 Zeyk János később udvari tanácsos, rövid életű volt, Bécsben halt meg.

excusatiot egy lemenő embernek környül állásai meg-kiványák. — Innét circa Husvét tályékán van szándékom el-indulni — Meg engedjen kedves Mlgos Ur az én mázlásámnak, — de igen sok dolgaim vagynak — Magamat Barátságába ajánlott maradok
(Göttinga) 2^b Apr. 797.

alázatos szolgája
Bethlen Imre

PS. Hogy Elek²² le menő szándékkal volna abba ő maga semmit is nem tud. — Antal uram tiszteli a Mlgos Urat,
(L: másolatban, OSZK Kt. Levelestár.)

5.

*Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz*Frankfort 12ⁿ May 797

7ⁿ April irott Levelét nagy örömmel vettem kedves Méltóságos Ur! — és engedje meg hogy én irhasak vagy két szót, — tsak oly röviden a'mind ezt mostani környül állásaim magukkal hozzák.

Én az fényes és nagy kereskedésű Hámburgba voltam és tegnap ide szerencsésenn meg érkeztem, még pedig az egész nap mind az Frantzia Armadián utaztam keresztül; ditsekedhetem az igaz tegnapi expententiámmal, és elhiszem sokan irigyelnék ezenn szerentsémet, — audaces fortuna juvant; — Remilgetem többet fogok hallani arról a'mit láttam és látok: — Itt Frankfortban Cs. Királyi sereg vagyon, és 1 1/2 órára álnak a Frantzuk, az Nidda vize választtya el az két Táborn; — de az város szüntelen tele van Frantziákkal, maga Hoché is gyakran benvan; — az cs. k. katonaság már vissza felé kezdett menni Wirzburg felé, az Frantzokis rövid időn vissza felé fogják magukat vonni, tsupán forsostul maradnak némely helyt. — kedden érkezett meg az Parisi parantsolat Hoehehoz az békességről és imárom az iszonyu contributiok és rablások (melyek az hitelt felyül mulyák) remélhető meg fognak szünni; — Az Frantzok nagyon kezdetek hirtelni hogy ők Hanoverára akarnak masirozni hogy így ezáltal is Angliát békességre kényszerítsék; az igaz hogy ők sok mindenféle utakat akarnának el-hiszem el-követni tsak hogy végre Angliát is kényszerithessék. — mostan az Prussus Udvar taz egész Fr. seregnél nagyobb garalyák, és valóban sokkal inkább szeretnének az Prussusal hadakozni mintsem vélünk. — Meg engedjen kedves Mlgos Ur hogy eféléket tudok tsak írni, innét tsak ilyeneket lehet. Egy néhány hetek alatt reméllem Betsbe meg fogok érkezni, a honnat léssen szerentsém Levelemmel udvarolni; Méltóztassék kedves Mlgos Ur az ide zártott megküldeni; Magamat tapasztalt barátságába ajánlott allandoul vagyok

alázatos szolgája
Bethlen Imre

Sietve

PC, Innét M[oguntia]²³ tziába, és onnét Manheim felé szándékozom.
(L: másolatban, OSZK Kt. Levelestár.)

6.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz²⁴

Méltóságos Tab[ulae] Reg. Actualis Assesor Ur!

A Télen mult Esztendeje Kolosvárt létemre Három cselédemnek kiknek ketteje kétségtelen hozhatatlan nemes Emberek, és ezeknek egyike tisztartom, a másik camerkinerem és nem Liberális cseléd, az Harmadik pedig köz Ember és kotsisom; bizonyos egybejövetel lévén valamely Publis Cancellisták-

²² Bethlen Elek (1777–1841): őt kísérte Fogarasi a külföldi, köztük a göttingai tanulmányutakra. Aranka vele is levelezett. Nem sokra becsülte Aranka költői tehetségét. Később főleg német nyelven publikált.

²³ M[oguntia] = Mainz latin neve.

²⁴ E levél eredetileg az Endes család birtokában volt több, Arankához írott, más levéllel együtt. Az Endes család levéltára az Országos Levéltárba került, ott égett el 1945-ben. Jancsó Elemér 1943-as másolatában maradt fenn.

kal, a történet úgy hozta, hogy azon cancellisták két Legényemet embertelen maguk viseletekkel meg támadták, sőt meg is pofozták, elébb állva egy Grosz nevű ugyan tsak Publis cancellistán, talám éppen méltatlanul ártatlanul egy néhány ütést tettenek, jól lehet pedig ezen cancellista Urnak ma leg kisebb baja sintsen, és ép egészséges legyen; még is mindazonáltal a Kolosvári Magistratus előtt, Legényeim meg pereltetve az említett Magistratus pedig nem tekintve sem azt, hogy az Insurgens Cancellistának semmi baja, sem azt, hogy az Alperes Legényemnek ketteje az előtte producált ellen mondhatatlan hitelességű Levelet bizonyíttása szerint valóságos Nemes Emberek és a Criminális pracsisnak értelmétől is eltávozva oly iszonyu terhes Itéletet hozott ellenek, hogy a leg vérengzőbb gyilkosok ellen is elég lett volna. Ti. Homagi Uramat, 3 esztendei rabságot, minden különbség nélkül [.....⁺] ítélte. Kivánván azért én a Történetet és éppen nem szántsándékos tselekedet sokkal fejül halado büntetést magába foglaló mostoha Itéletet, felsőbb Birói bővebb el látás eleibe terjeszteni a Méltóságos Királyi Táblára fel hivatam. Nem tzelom Méltóságos Ur én nekem az, hogy ezen történetet hiba az én tselédemre büntetlenül hagyattassék, sőt kívánom én is, hogy az igazság kiszolgáltassék, mindazonáltal a midön látom, hogy a bün és a büntetés között illy nagy rendkívül valo valóság vagyon, és hogy a nemesi praerogativa a Nemtelen Sorssal azon egy sorba tétetetik és mint valóságos Hazafi képzelvén ennek kedvetlen következéseit nem tehetem, hogy Allperes Legényeimnek illeteképpen mesterkéltetett ügyeket ne védelmezzen. Kérem ezért a Méltóságos Urat, méltoztassék ezen ügyet kegyes szívére venni, és említett Legényeimet az igazságig pártfogolni.

Meg különböztetett tisztelettel levén
Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Bethlen Imre

18^a Juni 813.

(Címzés:) Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak Nemes N. Erdély Országi M[éltosá]gi Törv[ény] K[irályi] Tábla Act. Assesorának tellyes tiszttel
M.[aros]Vásárhely.

(Aranka György saját írása a levélen: Gr[of] Bethlen Imreh Ur levele. Vettem 20. Juni 1813. Hozta Tolnai prectur Ur. 21. Válaszoltam.

ENYEDI SÁNDOR

A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszegen az 1930-as években. Az 1930-as években a Zala megyei sajtó rendszeres kormánytámogatásban részesült. A sajtóalapból a támogatások tényleges eljuttatása a lapokhoz a következőképpen történt. A sajtóosztály közvetlenül, egy összegben küldte el a pénzt a szubvencionálni kívánt lapoknak, de a főispán kezéhez. Zala megyében ez idő szerint öt kormány által támogatott lap kapott szubvenciót:

Zalai Hírlap	500 P
Zalai Közlöny	450 P
Tapolcai Lapok	90 P
Sümeg és Szentgrót	45 P
Balatonfüred	100 P

Összesen: 1185 P¹

A pénzt a főispán osztotta el a lapok közt, és postai feladóvevényen juttatta el a lapok szerkesztőinek. Ezután az erről szóló nyugtákat bemutatta a miniszterelnökségnek.²

Választások alkalmával átalakul a sajtóélet. Minden kiélesedik. A támogatások jelentősen megnövekednek és azonnal kellenek. Így volt ez 1939-ben is. A sajtófőnök értesítése szerint a rendkívüli támogatás összege 2600 pengő, ebbe azonban már a következő havi rendes támogatás is beleértendő.

* + három olvashatatlan szó

¹ Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 1937. január.

² Uo. ad 2/biz. 1937. sz.

Szigoruan bizalmas!

Budapest, 1938. január 5.

K e d v e s B a r á t o m !

A "Zalai Napló" állandóan küldi, zágrábi keltetéssel olyan jugoszláv hírvagyot, amely nagyrészt a Jugoszláviában megjelenő lapok cikkeit ismerteti. Mondanom sem kell, hogy ezzel akaratlanul is a jugoszláv lapok mentalitását terjeszti a zalai olvasóközönség körében oly kérdések tekintetében, amelyeknél föltötte fontos, hogy a magyar publikum kizárólag a magyar sajtóállás szemszögéből legyen befolyásolva.

Hivél külpolitikával még Budapesten is csak igen óvatosan foglalkozhatnak a mestani viszonyok közt lapjaink, veszedelmesnek tartom, hogy a "Zalai Napló" a jugoszláv lapok véleményét, ha jószándékkal is, az olvasóközönség előtt ilyen részletesen ismertesse, arra kerlek, méltóztassál a lap szerkesztőjével beszélni és őt nyomatékosan felkérni, hogy a zágrábi keltetéssel hozott és külpolitikai anyagot tartalmazó hírszolgálatát és cikkeit szüntesse be és ezekkel a kérdésekkel csak annak az anyagnak a felhasználásával foglalkozzék, amelyet a Magyar Távirati Iroda útján kap.

Fogadd őszinte tiszteletem kifejezését, amellyel vagyok

közszéges híved:

Méltóságos
GYÖMÖREI GYÖRGY urnak,
főispán.
ZALABERGSEZEG.

J. P. Tolocz
miniszteri tanácsos,
a sajtóosztály vezetője.

Mell.

13. 1938. 1. 5.

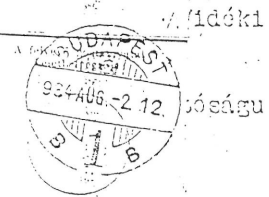
Szelvény.

Az utalványozott összeg:

A feladó neve és lakása:

feladó-magánközleménye: 4.

Bizalmas!

idéki sajtó segélyezése.

M.kir. M i n i s t e r e l n ö k U r !

K e g y e l m e s U r a n !

Fenti-cimen rendelkezésemre bocsátott összeg kihasználását igazoló 6 drb. augusztus havi nyugtát csatoltan tisztelettel felterjesztem.

Egyben tisztelettel felterjesztem a Zalai Napló számára kilátásba helyezett 1500 P.rendkívüli segély első 500 pengős részletének nyugtáját.

Fogadja Nagyméltóságod tiszteletem őszinte ny lvánítását.

Zalaegerszeg, 1934. augusztus hó 28.-án.

F. dr. K. K. K.

[Handwritten signature]

íráspán.

tetve őket, hogy a jövőben a miniszterelnökségi sajtóosztály által küldött iránycikket szorgalmasabban közöljük.¹⁰

A levél végén található az ide vonatkozó statisztika:

	januárban	kapott	közölt
<i>Tapolcai lapok</i>		3	1
	februárban		
<i>Balatonfüred</i>		3	0
<i>Sümege és Szentgrót</i>		2	0
<i>Tapolcai Lapok</i>		5	1
	márciusban		
<i>Zalavármegye (Zalaegerszeg)</i>		12	4

A főispán a székhelyén megjelenő *Zalavármegye* c. lap szerkesztőjét személyesen figyelmezteti, míg a többi lapnál a főszerkesztő útján intézkedik. Három nap múlva tehát a következő levél megy Tapolca, Sümege és Balatonfüred főszerkesztőjéhez:

„Felhívom főszerkesztő Urat, hogy lépjen személyesen érintkezésbe [itt a három lap felsorolása következik] szerkesztőjével és hívja fel, hogy a jövőben a neki a miniszterelnökségi sajtóosztály által megküldött iránycikket szorgalmasabban közölje.”¹¹

A Balatonfüred c. lap amely, mint fentebb láttuk a februárban kapott 3 iránycikk közül egyet sem közölt, június 8-án a következő udvarias, de egyben öntudatos választ küldi:

„Egyet azonban tisztelettel kérek a Sajtó Irodától, hogy a közlendő cikkeket méltóztassék úgy küldeni, hogy már szerdán itt legyenek, mert így mindig csak egy héttel később tudom azokat közölni, amennyiben a nyomda kicsiny és két napig kell az újság előkészítésén dolgozni.”¹²

De erre fel is vannak készülve.

„Ha a lapok szerkesztői azzal érvelnének, hogy a postai küldésből származó multhatatlan késedelem folytán a küldött cikkeket eredeti fogalmazásukban nem tudják használni, szíveskedj figyelmeztetni őket, hogy a miniszterelnökségi sajtóosztálynak semmi kifogása nincs az ellen, ha a cikk lényegének és gondolatmenetének megtartása mellett azon változtatásokat tesznek és úgy közlik.”¹³

A sajtóiroda tehát nem hatódik meg a kifogásokon, június 17-én keltezték a főispánnak a következő levelet, melyből való ez a néhány sor:

„...arra kérek, légy szíves odahatni, hogy kívánságom tényleg gyakorlatba is menjen. Ellenkező esetben kénytelen lennék a részükre folyósított támogatás mérvét megfontolás tárgyává tenni.”¹⁴

Ez volt tehát a leghatásosabb fegyver. Ezúttal a főispán a főszerkesztő felé még egyértelműen fogalmaz.¹⁵ További nyomát nem is találjuk az iratanyagban, hogy iránycikket nem közöltek volna megfelelően.

Többször előfordul, hogy a sajtóosztály bizonyos kérdésekben a megjelenő cikkek tartalmát is befolyásolni igyekszik vagy legalább az események beállítására hatni szeretne. A *Zalai Napló*nak szól a következő sajtóosztályi figyelmeztetés 1935-ben a szokásos úton, a főispánon keresztül.

„...arra kérek méltóztassál a lap szerkesztőjével beszélni és öt nyomtatékosan felkérni, hogy a zágrábi keltezéssel hozott és külpolitikai anyagot tartalmazó hírszolgálatát és cikkeit szüntesse be és ezekkel a

¹⁰ Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 85/biz. 1930. sz.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

kérdésekkel csak annak az anyagnak a felhasználásával foglalkozzék, amelyet a Magyar Távirati Iroda útján kap.”¹⁶

Mi történt valójában? Az újság egy az egyben átvett Jugoszláviában már leközölt anyagot és ismerette saját lapjában. A sajtófőnök szerint így a „jugoszláv mentalitást” terjeszti olyan kérdésekben, ahol pedig a magyar beállítás szerint lenne helyes közelíteni. Vagy katonai kérdésekben kívánatos lenne a sajtóosztály szerint, hogy csak olyan információk lássanak napvilágot, melyek a *Honvédségi Közlönyben* már megjelentek vagy kifejezetten katonai kérésre történik a közlésük. Nem úgy, mint annak a nyilvánosságra hozatala, hogy tartalékos tisztek vonultak be katonai szolgálatra.

Mert „Ezen közlések... azáltal, hogy idegen katonai hatalmak hírszerzésének értékes dokumentumokat szolgáltatnak egy olyan intézkedést illetőleg, mely gondos leplezést kíván, nem lekicsinylendő veszélyt rejtenek magukban.”¹⁷

1930-ban több vidéki város és község küszködött anyagi nehézségekkel, úgy, hogy nem tudta saját tisztviselőit sem fizetni. Erről szóló tudósítások szintén nem kívánatosak a miniszteri tanácsos szerint, mert

„...alkalmasak arra, hogy a külföldön az ország hitelét rontsák. Ausztriában, Németországban sőt Hollandiában és Angliában is a magyar városok fizetésképtelenségéről érkező alaptalan hírek és tudósítások gazdasági és pénzügyi körökben megrendítik a kormányzat nehéz munkájával Magyarország iránt felébresztett bizalmat...”¹⁸

GYENES IMRE

16 Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 1935. jan. 5.

17 Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 131. biz./1930. sz.

18 Uo. 67. biz./1930. sz.

FIGYELŐ

V. Windisch Éva (1924–1993). Gazdag életművet hagyva maga után, mégis túl korán és váratlanul távozott el Windisch Éva, a tudós könyvtáros, neves művelődéstörténész és kiváló bibliográfus. Bár néhány éve már nyugdíjban volt, mégis szinte egészen haláláig aktívan részt vett fontos könyvtári és bibliográfiai munkák szervezésében és irányításában.

Fiatalon, közvetlenül történelem diplomája megszerzése után, 1947-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba, ahol a nemzeti könyvtár legjobb hagyományait követve, egész életét a gyűjtemény és a kutatók szolgálatának szentelte. Pályája kezdetén még élt a nemzeti könyvtár hagyományos szelleme: a gyűjtemény még nem egy volt a többi könyvtár között, hanem tudományos műhelynek is számított, ahol a nemzeti tudományokat számos kiváló és tudós könyvtáros új eredményekkel gyarapította, azon túl, hogy az állomány feldolgozásáról és a kutatói igények kielégítéséről is példásan gondoskodott. A negyvenes éveket azonban hamarosan az ötvenes majd a hatvanas évek követték, amikor a könyvtár munkatársainak számbeli felduzzasztásával egyidőben leértékelődött a tudós könyvtáros eszméje, sőt egyre inkább nemkívánatossá is vált ilyen könyvtárosok jelenléte. Vulgarizáló, demagóg politikai nézetek találkoztak sajnos tudományos köntösben jelentkező, technokrata, dilettáns elképzelésekkel, melyek a könyvtárosokat a gyűjteménytől elidegenítendő hivatalnokoknak tekintették. Sokan el is hagyták ebben az időben a könyvtárat, Windisch Éva azonban hű maradt a kéziratárhoz, melynek később a vezetője lett. Tudományos terveiről azonban az alkony éveiben sem mondott le, hanem a Széchényi Könyvtár régi hagyományait folytatta akkor, amikor a magyar művelődés szinte egyedülállóan gazdag forrásanyagának feltárásából is kivette részét, már amikor erre alkalma és lehetősége adódott. Munkássága sokrétű volt, de elsősorban a felvilágosodás- és reformkori magyar művelődéstörténetre irányult.

Jellemző, hogy a *Magyar Könyvszemlében* az 1946-ban történt elnémitása után, 1955-ös újraindulásakor, már az első évfolyamban egy jelentős sajtótörténeti publikációval jelentkezett (*Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének történetéhez*). A sajtótörténet nem volt a fő kutatási területe, 1958-ban mégis jelentős kismonográfiája jelent meg e tárgykörből: abban elsőként dolgozta fel a forradalom és a szabadságharc hivatalos lapjának történetét. (*A Közlöny (1848–1849)* Bp. 1958.)

A kéziratár gyűjteménye azonban inkább a magyar irodalom és művelődés kéziratos emlékeinek kiadása felé fordította a fiatal könyvtáros figyelmét. Több szempontból is kiemelkedő teljesítmény volt a két nagy 17. századi erdélyi emlékiró, Bethlen Miklós és Kemény János önéletírásainak a kiadása. (*Bethlen Miklós önéletírása*. 1–2. köt. Bp. 1955. — *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Bp. 1959.)

A Széchényi Könyvtár tudós könyvtárosainak hagyományai közé tartozott a gyűjteményben található, de a szakirodalomban még nem ismert dokumentumok publikálása. Windisch Éva II. Rákóczi Ferenc ismert műveinek számát is gyarapította a fejedelem hadtudományi munkáinak közlésével (ItK 1953. 29–56.), egy évvel később pedig egy Zrínyi Miklós elleni feljelentés szövegét tette közzé (ItK 1954. 319–322.)

Figyelme a sajtótörténet egyes kérdései és a szövegpublikációk mellett egyre inkább a magyar felvilágosodás korának fontos könyvtár- és tudománytörténet kérdései felé terelődött. Főleg a Széchényi Könyvtár reformkori életéből közölt 1957-től kezdve számos tanulmányt a *Magyar Könyvszemlében* és az *OSZK Évkönyveiben*. Ezek a nemzeti könyvtár fontos művelődéstörténeti szerepének feltárásán túl,

új adatokat hoztak a pest-budai értelmiség kialakulásáról is. (Pl.: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Bp. 1961. 409–444.)

Kedvelt témája volt a felvilágosodás korának tudományszervezési programja is. Különösen behatóan foglalkozott a korszak jelentős tudós-személyiségével, Kovachich Márton György munkásságával; kandidátusi értekezését is róla készítette 1969-ben. (*K. M. Gy. a forráskutató*. 1969.)

Sokrétű tudományos munkájához szervesen kapcsolódott bibliográfiai tevékenysége. Az ő nevéhez fűződik a *Századokban* 1954-től meghonosított éves történeti kurrens szakkibibliográfia folyamatos készítése. Tudományos tekintélye folytán őt nyerte meg az MTA Irodalomtudományi Intézete a készülő *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című kézikönyv sorozat egyik sorozatszerkesztőjének. A nagy könyvészeti vállalkozás sokat köszönhet széles körű bibliográfiai és tudományos ismereteinek, de mindenképp előtt bölcs és segítőkész irányító munkájának. Talán lesz még alkalom e nagy bibliográfiai vállalkozás történetéről szólni, hiszen a mai – kissé felületes – szemlélő sokszor csak a sorozat befejezésének elhúzódását látja. Pedig hogy e nyolc kötetes, a magyar irodalomtudományban páratlan méretű sorozat – mint annyi más tudományos kezdeményezés – a mostoha személyi és anyagi viszonyok miatt nem maradt félbe, az jelentős részben Windisch Éva sorozatszerkesztői érdeme is. Ha a bibliográfia szó hallatára ajkbiggyesztéssel reagálók tanúi lehettek volna azoknak a folyamatosan zajló, magas szintű szakmai megbeszéléseknek, amelyek például a Felvilágosodás- és reformkori kötet általános részének struktúrájára vonatkoztak, és amelyeken Windisch Éva mellett a Széchényi Könyvtár egykori munkatársa, a korszak nemzetközileg elismert szakértője, Szauder József is részt vett, bizonyára módosulna lekicsinyítő véleményük. E fejezetek időtálló megszerkesztéséhez ugyanis egyszerre kellett nagy anyag- és korismeret, elméleti felkészültség, a nyugati hasonló kézikönyvek ismerete, s nem utolsó sorban bizonyos bátorság a különböző irányzatú szakirodalom megjelentetésére. (Gondoljunk pl. a hatvanas évek NDK-beli bibliográfiáira és könyvtári katalógusaira, ahol a marxizmus-leninizmus klasszikusaival kezdődött minden felsorolás, vagy akár a hazai hivatalos nézetekre pl. a „pártosság”-ról és a szellemtörténeti beállítottságú művek „veszélyesség”-éről.)

Windisch Éva nyugdíjba vonulása után is tovább dolgozott a Széchényi Könyvtárban, csakúgy, mint ahogy – szinte halála napjáig – folytatta az irodalomtörténeti bibliográfiai sorozat utolsó kötetének szerkesztését. A könyvtárban főleg az újkori hungarika kéziratok kérdése foglalkoztatta – az ezzel kapcsolatos értékes, de sajnos egyben utolsó tanulmánya – miként az elsők egyike is – a *Magyar Könyvszemlében* jelent meg. (*Az újkori kéziratkataszter munkálatairól*. 1989. 61–70.). Korai távozása mindkét területen nagy veszteség, de személye mégis sokkal többet jelentett e munkálatoknál is: azokat jelképezi, akik okosságukkal, hűségükkel és tiszteletet parancsoló műveltségükkel meg tudták akadályozni egyik nemzeti intézményünknek a politikai diktatúra és a kisszerű dilettantizmus által beprogramozott teljes szétverését. Személyiségét, amely egyszerre tartalmazott tudást és szerénységet, tehetséget és szorgalmat, erőt és finomságot, de mindenképp a nemzeti művelődés és az egyetemes kultúra értékeinek a szeretetét és tiszteletét, nem fogják soha elfelejteni azok, aki ismerték. Élete példa marad azok számára is, akik nehezen tudnak belenyugodni abba, hogy ezeket az értékeket ismét a leértékelődés veszélye fenyegeti.

KÓKAY GYÖRGY

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–1985.* Nagy múltú nemzeti kulturális intézményünk, az Országos Széchényi Könyvtár életében rendkívül mozgalmas két év volt 1984. és 1985. Több évtizedes tervezés, felkészülés után ekkor következett be a sokak által már csak álmoként emlegetett változás: a Széchényi Könyvtár elfoglalta új otthonát a budavári palotában. A Múzeum körüti, helyhiánya ellenére is intim hangulatú belvárosi tanulási, kutatási alkalomból méreteivel, szervezettségével is lenyűgöző, hatalmas könyvtári üzem lett, amelynek feladata már a következő évszázad olvasóinak kiszolgálása és a kétezres évek könyvtermésének gyűjtése és megőrzése lesz. Ezt a változó, alakuló könyvtári világot

* Bp. 1992. OSZK 388 l.

dokumentálja az OSZK legújabb *Évkönyve*, rögzítve egy soha vissza nem térő állapotot és jelezve az új igényeket és lehetőségeket.

Az *Évkönyv* hagyományai szerint mintegy száz oldalon az OSZK és a vele társult Könyvtártudományi és Módszertani Központ kétéves történetét foglalja össze Somkuti Gabriella és Arató Antal tollából. Bizonyára csak nagyon kevesek mélyednek majd el ezekben a beszámolókbán, pedig a nagy mennyiségű adathalmaz mellett, amelynek összehasonlítása a korábbi évekével önmagában is tanulságos, a hazai könyvtári helyzet sok jellemző problémáival is megismerkedhetünk. Mindemellett betekintést nyerhetünk abba a távlatos szemléletmódot és aprólékos odafigyelést egyaránt magáénak mondható munkába, amelyet nemzeti könyvtárunk vezetői és dolgozói a költözés és az új otthonteremtés éveiben megvalósítottak.

A tervezési számok és a szervezeti adatok mellett azonban elsősorban arra a nehéz körülmények között is folyamatosan magas eredményeket mutató tudományos munkára szeretnénk ráirányítani a figyelmet, amelynek dokumentálása az *Évkönyv* tanulmányainak felsorakoztatása. A kötet szerkesztője a hagyományok szerint két nagy témakörbe csoportosítja a tanulmányokat: Az OSZK történetéből és múltjából elevenít föl elfeledett eseményeket és tudományos munkatársainak könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányaiból nyújt át egy csokorralalót. Bényei Miklós *A reformkori országgyűlések a Országos Széchényi Könyvtár állományának számbavételéről és használatáról* című dolgozatában a könyvtár 1807 és 1846 közötti történetével foglalkozik. Mai tanulságokat sem nélkülöz a könyvtár korabeli fontosságát illetően, ha felidézünk, hogy a gyűjtemény felügyeletével maga József nádor volt megbízva, aki köteles volt minden országgyűlésen a múzeum és a könyvtár helyzetéről és munkájáról beszámolni.

Szőnyi Éva tanulmánya (*A Fővárosi Lapok a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtáráról*) az egyetlen, 1846 és 1903 között megjelent szépirodalmi napilapnak a Nemzeti Könyvtárral foglalkozó publikációit elemzi, különös tekintettel az egyes kiállítások vagy a Hungarika-könyvtár kialakulásának történetére. A mai könyvgyűjtőket is jól ismerő, hiszen a Könyvtár gyarapítási munkáját hosszú évekig irányító művelődéstörténész, Wix Györgyné *Régi elfelejtett gyűjtőkről* rajzol érzékletes képet. Tanulmányában ismét előkerül József nádor neve, „akinek emlékét mintha az Országos Széchényi Könyvtár nem érdeme szerint becsülné”. A Nemzeti Könyvtárnak nagy odafigyeléssel és nem kevés anyagi áldozattal ritkaságokat vásároló palatinus mellett számos tudós vagy könyvgyűjtő mecénás gyarapította a könyvtárat, vagy hagyatéka révén gazdagodott a nemzet pénzben ki nem fejezhető értékekkel. Wix Györgyné figyelemreméltó tanulmánya mögött a könyvtár elfeledett emlékeinek imponáló ismerete rejlik, hiszen az általa feltárt gyűjteményeket ma már a nagyraktárba beolvasztva, a modern tárolási szisztéma szerint őrzik, tehát a hajdani possesorok kikutatásához a katalógus szinte semmiféle segítséget nem nyújt. A könyvtár egyik sajátos és kevésbé ismert gyűjteményrészével foglalkozik Németh Mária tanulmánya (*Aprónyomatványok az Országos Széchényi Könyvtárban 1918–1944*). A meghívókat, gyászjelentéseket, plakátokat, röplapokat magában foglaló gyűjtemény annál is inkább megérdemli a figyelmet, mert sok évtizedes mostoha elhelyezése (Rákospalota) után végre méltó helyére került a muzeális osztályok között, és ez már a költözés utáni első évben megháromszorozta az olvasók és meghatszorozta a használt dokumentumok számát.

A könyvtár 16–17. századi röplapjait a Régi Nyomatványok Tára őrzi. Ennek a gyűjteménynek a gyarapodása a régi röplapok ritkasága miatt viszonylag szerény, éppen ezért érdekes, ha valamely raritást másolatban sikerül megszerezni. Ilyen ritkaságot mutat be Héjjas Eszter közleménye, aki a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött röplap facsimiléjét adja közre és elemzi Louis Gédoyne aleppói francia konzul 1623-as magyarországi útínaplóját.

A könyv- és művelődéstörténeti tanulmányok szerzői között megtaláljuk a könyvtár nemzetközi tekintélyű tudósait és (a kéziratok leadása idején még) pályakezdő kutatókat is. Borsá Gedeonnak az *Újabb adatok a Szentlélekről nevezett ispotályosrenddel kapcsolatos nyomatványokról* c. tanulmányáról először az jut az olvasó eszébe, vajon miért nem áldozott a Széchényi Könyvtár soha arra, hogy egyetlen könyvtörténész nagydoktorának válogatott (és egyetemi tananyagként használható) tanulmányait kötetben gyűjtse össze? Ha már a szerző hetvenedik születésnapjára ez nem történt meg, a következő jubileumig nem kellene várni vele.

Érdekes jellemzője a könyvtárban folyó irodalom- nyomda- és történeti kutatásoknak, hogy sokan találták meg témájukat a közhely szerint „ismeretlen 18. században”. Fallenbüchl Zoltán *Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. c. tanulmánya hatalmas tudásanyagot összegezve szolgáltat a magyar főhivatalok történetére és személyi összetételére vonatkozó adatokat.* Szelestei N. László a 18. századi tudósvilágot megismertető sorozatában a tudományszervező Bél Mátýásról értekezik. Noha a tanulmány első jegyzete szerint az előadás elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Bél-ülésszakán, Szelestei N. László azonban a nyomtatásra szánt szöveget eddig kiadatlan levelek közlésével és a tudósi alaposágára jellemző nagyon gazdag jegyzetanyaggal egészítette ki. A Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztői műhelyében felnevelődött szakembergárda egyik legmegbízhatóbb színvonalon publikáló tagja Pavercsik Ilona. Számos nyomdatörténeti dolgozata után ezúttal *Egy jezsuita tulajdonban lévő nyomda üzleti „titkai”*-t, a kassai akadémia nyomdájának történetét dolgozta fel. Csak sajnálni lehet, hogy Pavercsik Ilona eddigi tanulmányait még nem fogta össze kandidátusi fokozatot eredményező dolgozattá. A szűken vett irodalomtörténeti kutatást Bellágh Rózsa *Bod Péter és a Magyar Athenas* c. dolgozata képviseli. Az érdekes téma sajnos nem hoz értékelhető eredményt, a szerző nagy apparátussal bizonyítja be, hogy Bod Péter irodalomtörténetének forrásai elsősorban Bod Péter egyéb munkái voltak. (A tudományosság látszatát keltő halmazelméleti számítások komoly szépséghibája, hogy a grafikus ábrázoláson a 82 forrást jelölő halmaz pontosan akkora, mint a 13 forrást jelképező.)

Végezetül néhány, az *Évkönyv* egyébként magas színvonalának ártó „apróságot” kell szóvá tennünk. Az 1974–75-ös *Évkönyv* 1978. évi megjelenésekor Tóth András ugyane lapban a következőket írta: „A kibocsátó intézmények nem tudják az évszámok és a megjelenési év közötti egyre növekvő különbséget eltüntetni”. Vajon mit írhatunk le most, amikor a különbség további évekkel nőtt? Annak tudatában, hogy a vári készülés és költözés, az új körülmények megszokása értelemszerűen megnehezítette a munkát, mégis soknak tartjuk az eltelt 7–8 évet, főleg ha az egyik dolgozat lábjegyzetében (180. l.) azt is olvashatjuk, hogy a nyomdába adás 1988-ban történt! Ha már ilyen sok ideig tartottak a nyomdai munkálatok (a kiadvány az OSZK saját műhelyében készült!), meg kell kérdeznünk, a szép könyveknek is otthont adó Nemzeti Könyvtár hogyan engedhet meg magának ilyen dilettáns tördelőszerkesztői munkát (ez főleg Németh Mária és Bellágh Rózsa tanulmányait sújtja). Az évek múlása nem használta a kiadvány piaci esélyeinek sem, a tíz éve megjelent 591 lapos *Évkönyv* ára még 170 Ft volt, a mostani 388 lapos kötetet 1000 Ft-ért vásárolhatja meg – vajon hány elszegényedett könyvtár vagy kutató?

NÉMETH S. KATALIN

Az „MTA Könyvtárának közleményei” újabb köteteiről.¹ A tudományos információ társadalmi nyilvánosságának történeti kereteit, a magyar művelődési elit olvasáskultúrájának hazai kiadói és könyvtári feltételrendszerét kutató művelődéstörténészek és könyvtártudományi szakemberek előtt az akadémiai könyvkiadás kezdeteit és az akadémiai könyvtári viszonyokat bemutató eddigi publikációk között eme két kötet gazdag anyagával vonja magára a figyelmet.

M. Kondor Viktória célkitűzése az 1863-ban alapított Hornyánszky Viktor-féle könyvnyomda működésének és főleg az akadémiai könyvkiadásban való részvételének a földolgozása volt. Érdekes módon, a föllelhető nyomdatörténeti forrásanyag e tekintetben meglepő szűkösége nem kedvetlenülítette el a szerzőt, hanem inkább egy jól sikerült szerkezeti megoldásra sarkallta. A Hornyánszky nyomda és kiadóvállalat hat évtizedének történetét és kiadói tevékenységét tárgyaló első két fejezetben a cégalapító az egykorú nyomdatörténeti szakmai közösségek viszonyaiba beágyazottan mutatja be M. Kondor Viktória

¹ M. KONDOR Viktória: *A Hornyánszky nyomda és az Akadémia könyvkiadása*. Bp. 1989. MTAK, 214. p. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 22 (97) Új sorozat.] – *Telekiek alapítványa. Az Akadémiai Könyvtár az alapítástól az önálló könyvtáráépületig 1826–1988*. Összeáll: FEKETE Gézáné. Bp. 1989. MTAK, 208. p. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 24 (99) Új sorozat.]

ria. Pontosan feltárja, családtörténeti kitekintéssel egybekötve írja meg Hornyánszky Viktor életrajzát. Az alapító Hornyánszky Viktor György halála utáni évtizedekre jellemző viszonyokat pedig így jellemzi:

„Hornyánszky Viktor Nyomda és Kiadóvállalat 1882 májusától Concha Károly igazgatásában, majd 1883-tól 1885-ig Knoll Károly vezetése alatt folytatta a cég munkáját. (Knoll Károly 1885-ben bekövetkezett halála után újra Concha Károly vette át az igazgatást, az 1890-es években pedig az idősebb fiú, aki apja nevét viselte, Hornyánszky Viktor.)”

Intézménytörténeti adatot például a Fővárosi Levéltárban csak keveset találhatott a szerző. Az MTA levéltárában megőrzött iratokra viszont az akadémiai kapcsolat feldolgozásakor támaszkodhatott M. Kondor Viktória. Feltárta a hírlapirodalom vonatkozó cikkei mellett a szakajtó, főleg a *Typographia* hasznosító anyagát is. A *Magyar Könyvszemle* (1883. évi) dokumentumértékű tudósításában az ekkoriban már jól prosperáló nyomdáról olvashatunk: „Hornyánszky Viktor nyomdája, mely évtizedek óta a jó nevű fővárosi nyomdákhoz tartozik, újabb időben a nagy nyomdák sorába lépett...”

A nyomda kiadványait tárgyaló fejezetrészen a kiadott könyvek profilját érzékeltetve néhány minta-példát mutat be a szerző. Ha a manapság szokásos statisztikai számításokat és görbéket nem is, de a témakörök részarányait mutató számokat közölve, megállapítása szerint 1860 és 1875 között a 111 kiadvány közül még 83 egyházi volt. A világi kiadványok túlsúlya igazából az ezt követő, 1885-ig tartó időszakban következik be.

A szépirodalom kisebb számban képviselteti magát, inkább a társadalmi modernizációt közvetlenebbül előmozdítani látszó tudományos szakágazatok iránti érdeklődés, valamint az enciklopédikus tájékozódás kielégítése és színvonalának folyamatos emelésére tett erőfeszítések jellemzik a múlt század nyolcvanas, kilencvenes évtizedeit. A *Pallas Nagylexikon* kiadása például már ennek a megváltozott kiadói stratégiának, a modernizáció és az enciklopédikus, pozitivistikus művelődésművelődés felé való elmozdulásnak a megnyilvánulása, hiszen tizenhat kötetben itt jelent meg e monumentális lexikon. Hornyánszky nyomdája és kiadóvállalata sok tekintetben magas pesztizsértéket jelentett a könyvpiacra.

A Magyar Tudományos Akadémiával egyre szorosabbá fűződik a kiadói cég kapcsolata. Tudományos szakkönyveket adnak ki a nyelvészet, a művelődéstörténet, a pozitivistika pedagógia, a fiziológiai pszichológia, a fizikában alkalmazott matematika, a néprajz, az irodalomtörténet és a klasszika-filológia területéről (vö. 18–19. p.).

Szaktudományi szempontból az igényes, de szolid eleganciájú Hornyánszky-féle kiadványok külalaki és nyomdatechnikai szempontból is a felső európai trendeket képviselték és valóditották meg. Az itt megjelentetett szakfolyóiratok között az *Athenaeum*, az *Ethnographia* lehetnek ez utóbbira kimondottan jó példák. A szakközlönyök széles körben kiadóra leltek itt, és hosszú időn keresztül a nyomda neve a magyar tudományos könyv-, folyóirat-, közlöny- és nyomtatványkiadás legjobb színvonalát fémjelezte.

A Hornyánszky-cég, amellett, hogy az MTA házi-üzemeként is működött, még az akadémiai folyóirat- és könyvkiadás területén túl a terjesztésben is szerepet vállalt. A Hornyánszky-féle vállalat akadémiai kiadói tevékenységével, a kiadványok terjesztési gyakorlatának bemutatásával, a kiadóhivatalnak a könyvkereskedésben való részvételével foglalkozik M. Kondor Viktória könyvének második fejezetében. Itt jegyezzük meg, hogy a szerző sokat tett tárgyának széles körű megismertetése érdekében is, mert már könyvének megjelenése előtt hét évvel, a *Magyar Nemzet* hasábjain, (1982. aug. 9. 8.) cikket közölt *Hornyánszky és nyomdája* címmel.

A legjobban kidolgozott részek részben kárpótolnak bennünket: a forráshiányból fakadó megoldások nyomán keletkezett harmadik fejezet jó áttekintést nyújt az MTA támogatásával és a Hornyánszky-cég kockázatvállalásával kiadott művekről. Könyv- és művelődéstörténeti szempontból M. Kondor Viktória könyvének eme leghosszabb fejezete az adatkezelés, a dokumentumrészletek arányos felhasználása, a könyvtörténeti vonatkozások életrajzi szembesítése és tudománytörténeti összefüggésekbe helyezése miatt külön figyelmet érdemel, hiszen itt több tudomány szak számára is hasznosat nyújt, hiányt pótol.

Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művét például a harmadik fejezetben részletesen elemzi. E területen különösen jártas, hiszen már a *Magyar Könyvszemle* lapjain korábban publikált is e tárgykörből *Hogyan készült id. Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái”* címmel (1968. 2. 171–187.). A kiadó és Szinnyei közötti ellentétekre is rávilágít röviden a szerző.

Az akadémiai nyelv-szótárak közül a *Magyar Tájékoztató*, a *Mesterségek Szótára*, a *Magyar Oklevél Szótár* külön alfejezetet kapott a könyvben. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* kiadástörténetéről is bő tájékoztatással szolgál M. Kondor Viktória.

Dokumentumértéke miatt a kötet *Függelékére* érdemes még kitérnünk, mert itt számos irat és szerződésközvetés is megtalálható, de még ezen fölül a Magyar Tudományos Akadémia Hornyánszky Nyomdában készült kiadványairól is szerepel itt egy a kiadó tevékenységét reprezentáló lista.

A kötet illusztrációi a nyomda *Betűmintakönyvéből*, milleneumi éremgyűjteményének egyes darabjairól, s a műintézet különböző nyomtatványainak díszítményeiről valók. Ezek nemcsak színesítik a munkát, de meggyőzően villantják fel a Hornyánszky nyomda ornamentációjának gazdagságát. A kötet elején Hornyánszky Gyula festőművész dédunokájának a nyomdaalapítóról készített rézkarca látható.

M. Kondor Viktória célkitűzését teljesítvén, a feldolgozás során adódott nehézségek ellenére értékes adalékokkal gyarapította az akadémiai kiadás- és nyomdatörténet hazai szakirodalmát.

Fekete Gézáné a *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei* című periodikum 24 (99) sorszámot viselő *Új sorozatának* kötetét az Akadémiai Könyvtár székházának 1988. november 3-án történt felavatása alkalmából készült publikációk összegyűjtésére használta föl. A gyűjteményes kötetben szereplő írások között nemcsak megjelentetésre szánt, folyóirat számára kidolgozott cikkek kaptak helyet, hanem az ünnepélyes székházavatón elhangzott vezető személyiségek beszédei is. Azonban ezek is gazdagítják, könyvtártörténeti, művelődéspolitikai adalékokkal teszik érdekessé a kiadványt, immáron több év távlatából is.

Számos fényképmelléklet illusztrálja az Akadémiai Könyvtár történetében bekövetkező jelentős felteletrendszerbeli változás előzményeit és folyamatát. A Teleki-féle alapítólevéltől 1988-ig ívelő alakulási folyamatot tekintti át, értékeli ez a kötet.

A székházavató ünnepély kiváló alkalmat nyújtott az önszemlélet kibontakoztatására és újabb távlatokat nyitott az MTA Könyvtára életében. Vekerdi László írja e kötet lapjain:

„(...) ma minden ezelőttinél fontosabb a nagykönyvtárakban felhalmozódó tudás minősége és hozzáférhetősége. Mert ha bármelyik romlik, akár csak egy kicsit is, de egy egész ország viszonylatában romlik, akkor óhatatlanul csökkenni fog az értelem világossága és becsülete, megzavarodik a társadalom önismertete, drágálódik a vezetési struktúra, elveszti nélkülözhetetlen rugalmasságát a technika és a gazdaság.”

A kötetbe közzétett írások megjelentek a szakközlönyök lapjain is korábban, külön-külön. Három folyóirat közleményeit gyűjti egy könyvborító alá a szerkesztő. A cikke a *Magyar Tudomány* (1989. 2. 115–141.), a *Tudományos Műszaki Tájékoztató* (1989. 4. 147–167.), a *Könyvtáros* (1989. 3. 133–139.) lapjain láttak napvilágot eredetileg.

Rózsa György kötetnyitó írásaiban áttekinti a könyvtár történeti dimenziójába helyezve a működésbeli sajátosságokat és a feltételek és funkciók változását. Pillanatképeket villant föl a könyvtár napi munkájából, bemutatja a jelenlegi technikai lehetőségeket, szól a könyvtárosok tudományos tevékenységéről is. Majd Berend T. Iván, Pozsgay Imre, Láng István, Köpeczi Béla ünnepi beszédeit olvashatjuk a kötetben. Az új, az Arany János utcában elhelyezkedő székházat kialakító, tervező neves építész, Finta József is beszélt a megnyitón, az ő szövegét is tartalmazza a kiadvány.

Az Akadémiai Könyvtár szellemiségét, tevékenységének jellegét igazán karakterizáló írásokat említve külön ki kell emelnünk Csapodi Csaba *A magyar múlt kulturális értékeinek kutatása* című írását, valamint Rejtő Istvánnak az Akadémia történetének és intézményeinek működését a historiográfia szempontjából elemző cikkét.

A szakirodalmi informatika fejlesztésével, a kutatásirányítás és kutatásszervezés kérdéseivel foglalkozó írások mellett Támás Pál *Az információs piacok újrászerveződése a tudományban* című vitaalapot nyújtó tanulmánya érdemel még figyelmet. Az MTA Könyvtárának széleskörű tudományos- és informatikai szolgáltatótevékenységéről szóló fejezetben Vekerdi László az eredményekről és a jelen helyzet könyvtári gondjairól számol be. Az Akadémiai Könyvtár kiadói tevékenységéről, az új számítógépes szakirodalmi szolgáltatásokról áttekintést adó publikációkkal zárul a *Telekiek alapítványa* főcímet viselő intézménytörténeti szempontból fontos kötet tanulmányokat, beszédeket tartalmazó része.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára működésének 1826-tól 1988-ig terjedő időszakáról a kiadvány *Függelékében* egy igen értékes válogatott bibliográfiát találhatunk. A bibliográfia címanyaga időrendi felosztásban szerepel, a szerzők és szerkesztők, valamint a rendszavak betűrendjében elhelyezett tételek kitűnően csoportosított szerkezetben tárulnak elénk. Tárgyszó és névindex segíti a gyors tájékozódást. Ez a hasznos válogatott bibliográfia az Akadémiai Könyvtár működését a következő tematikai csoportosítás szerint tárja föl: könyvtártörténet, szervezeti és működési szabályzat, évi jelentések, statisztikai adatok, gyűjteményi funkció és állománykatalógus, cseretevékenység, információszolgáltatás, hálózati könyvtári központ, Akadémiai Levéltár, tudományos munka és kiadvány-tevékenység.

Az MTA Könyvtárának kiadásában 1950 és 1988 között megjelent művekről szóló bibliográfiával is kiegészítették a kötet *Függelékét*, az adatok itt kiadványtípusok, sorozatok szerinti csoportosításban tekinthetők át.

Ugyanitt az 1950 és 1988 között megjelent, faksimile formában kiadott, az Akadémiai Könyvtár kézíratairól, régi és ritka könyveiről és a Keleti Gyűjtemény anyagából készült kiadványokról is bibliográfiát bocsát közre a kötet összeállítója.

A bemutatott két kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványaként méltón képviseli azt a szándékot, amely az anyaintézmény kulturális- és tudományos életünkben betöltött, korzakokon átmutató szerepét igyekszik föltárni és bemutatni a nagyobb szakmai nyilvánosság előtt.

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

A szlovén iskolamúzeum évkönyvei. Ljubljana egyik legszebb terén – a Szent Szövetség uralkodóinak 1821-es találkozóját nevében őrző Kongresszusi téren – áll a kecses Orsolya-rendi templom. A templom oldalépületében – amelynek bejárata a várost szecessziós épületekkel díszítő Joze Plečnikről elnevezett piciny Plečnik térre nyílik – az egykori Orsolya-rendi leányiskola helyiségében működik a szlovén iskolamúzeum. A múzeum, amelyben egy állandó kiállításon kívül a szlovén iskolaügy emlékeit őrző archívum, dokumentumtár és könyvtár is helyet kapott, 1964 óta jelentkezik évkönyvvel. A *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva* (Iskolai krónika: iskolatörténeti gyűjtemény) címet viselő kötetek gyakran fényképpel is illusztrált cikkeit német vagy angol nyelvű rezümé kíséretében adják közre.

Az első 23 kötetet a zágrábi és belgrádi társintézményekkel együttműködve adták ki, s azokban a kötetekben a három köztársaság iskolaügye állt a középpontban. Ezután a köztársaságok közötti feszültségek növekedésével, majd az önállóság kikiáltásával egy időben előbb a belgrádi, majd a zágrábi társintézet is felmondta az együttműködést.

Az 1992-ben kiadott 25. és az 1993-ban megjelent 26. kötet cikkei alapvetően a szlovén iskolatörténet kérdéseivel, illetve elméleti problémákkal foglalkoznak. Csak elvétve találunk köztük egyetemes tematikájú írásokat (például a Comenius tevékenységét méltató cikk), és csak néhány írás ismerteti valamilyen módon a volt Jugoszlávia egyes köztársaságainak iskolaügyét.

A többi cikk közül valószínűleg a magyar pedagógiatörténészek is haszonnal olvassák M. Peček írását arról, hogyan kezdődött és miképpen alakult az a folyamat, amelynek eredményeképpen a nők 1869 és 1941 között egyre szélesebb körben kaptak helyet az oktatásban. A mai Szlovénia központi területét képező egykori Krajnában 1871-ben az iskolai oktatók mintegy 10%-a volt nő, s ez 1913-ban már 56,2%-ra emelkedett, ami az osztrák igazgatású területeken a legmagasabb arány volt. 1934-ben a királyi Jugoszlávia szlovén lakta területeit magába foglaló Drávai bánszágban a tanítónők aránya bizonyos korlátozó intézkedések ellenére is 62%-ra emelkedett. A szerző ismerteti azokat a körülményeket, amelyek hozzájárultak e folyamat kialakulásához (a férfiak jobban fizető állások után néztek, a nők a gyári munkánál kedvezőbb megélhetést kerestek stb.), s hogy milyen munkfeltételek mellett jutottak hozzá a nők a tanítói álláshoz (az első időszakban megültötták, hogy férjhez menjenek, a férfiak fizetésének 80%-át kapták, miközben hetente mintegy 4–6 órával többet tanítottak stb.).

Tekintettel arra, hogy az elmúlt bő száz évben részben gazdasági, részben politikai okokból igen nagy számú szlovén költözött külföldre, érthető, hogy M. Ribarič két cikkben is foglalkozik a kivándoroltak iskoláztatási helyzetével. A 25. kötetben megjelent cikkében a mintegy 30 ezer, Argentínába kivándorolt szlovén körülményeit ismerteti. Ebből kiderül, hogy az első világháború előtt idevándorlók mára teljes

mértékben asszimilálódtak. Az 1922 és 1930 között letelepülő 20 ezer szlovén 1925-től kezdve szlovén társaságokat, klubokat hozott létre, és 1933-ra jutott el az iskolaalapításig. Ennek ellenére a háború előtti emigráció tagjai – részben annak következtében, hogy a Peron-kormány 1949-ben betiltotta a szlovén társaságok működését – bár őrzik még szlovén identitásuk tudatát, többségükben már spanyolul beszélnek, s az utóbbi négy évben már csak tanfolyamokon tanulják a szlovén nyelvet. Ugyanakkor az 1945 után – elsősorban politikai okokból – emigrált mintegy 10 ezer ember megszervezte a szlovén nyelvű oktatást az általános iskolától az egyetemig. Ez utóbbi csak 1967 és 1972 között működött, azóta egy felsőfokú tanfolyam vette át a helyét. A két emigrációs csoport között azonban nem alakult ki együttműködés. A szerző ismerteti az argentinai szlovénok kapcsolatát az anyaországgal, és bemutatja az argentinai szlovén iskolákat. M. Ribarič az ausztráliai szlovénok iskolaügyének bemutatáskor (26. kötet) számos hasonlóság mellett jó néhány eltérést is beszámol. Ausztráliába jelentősebb kivándorlás 1945 után indult meg. 1948 és 1950 között érkeztek a politikai emigránsok, 1950 és 1960 között pedig a gazdaságiak. A hetvenes években a kivándorlás lelassult, majd szinte teljesen megállt. Az Ausztráliában élő szlovénok nem hivatalos adatok szerint ugyancsak mintegy 30 ezren vannak. Bár hosszú ideig az angolok asszimilációs törekvései voltak az uralkodók, és a néhány órás anyanyelvi oktatás is jelentős nehézségekkel küzdött, a hatvanas évektől a helyzet kedvezően változott. Ekkor a multikulturalizmus vált „hivatalos ideológiává”, s a különböző etnikai csoportok széleskörű – törvénybe iktatott – lehetőségeket kaptak. Az 1960-ban megszervezett első, egyházi vezetésű szlovén nyelvtanfolyamtól a Melbourne-ben és Sydneyben a vasárnapi iskolák keretén belül létrehozott – a szlovén nyelvű érettségit is lehetővé tévő – szlovén nyelvű középiskolai osztályokon át 1989-ben elérték, hogy Sydney egyetemén szlovén lektorátus nyíljon. Az eredmény azonban nem homályosítja el azt a tényt, hogy az Ausztráliába kivándorlók véglegesnek tekintik a letelepedést, s a szlovén szülők gyermekeinek több mint 90%-a egymás között angolul beszél.

Magyar szempontból is tartalmaz tanulságokat B. Šuštar cikke, amiből kiderül, milyen híreket tartott közlésre érdemesnek – horvát, osztrák és magyar források felhasználásával – a boszniai helyzetről a szlovén tanárok lapja az 1878-as okkupációt követő években. A jelenlegi szomorú helyzetben elgondolkoztató, hogy török források szerint 1879-ben Boszniában 813 „török”, 89 keresztény és 10 zsidó iskola volt. Más források szerint a mohamedán iskolák száma 1876-ban még 917 volt (több mint 40 ezer tanulóval), s ez az okkupációt követő évben 499-re csökkent (az itt tanulók létszáma nem érte el a 16 ezret). Az *Osztrák iskolaigazgatás feladata Bosznia-Hercegovinában* című jelentés szerint meg kell szervezni az iskolákat, hiszen Törökország e területen semmit sem tett. Ugyanakkor óv attól, hogy megismételjék az Észak-Itáliában és Magyarországon elkövetett hibákat. Ausztriának védeni kell a nemzetiségeket, s az iskola segítségével kell elérni, hogy a különböző országrészek elfogadják a közös államot. A legfőbb, hogy Boszniában nem szabad „sem németesíteni, sem magyarosítani”. Az osztrák hatóságok arra törekedtek, hogy „vallási különbségek nélküli népiskolákat” szervezzenek, amelyekben kezdetben nincs vallásoktatás. Az ilyen iskolákba – amelyek létrehozását mind a vallási közösségek, mind a magyar kormány ellenezte – leginkább a zsidó vallásúak írták be gyermekeiket, míg a mohamedánok rendkívül kis létszámban kapcsolódtak be.

A recenziók közül egy horvát könyv ismertetésére érdemes figyelmet fordítanunk, hiszen ebből megtudhatjuk, hogy F. Bauk *Povijest školstva i prosvjete u Medjmurju* (Az iskola és a művelődés története a Muraközben) című, 1992-ben Zágrábban megjelent könyve számos olyan szempontot és adatot tartalmaz, amiből kiderül, hogyan értékeli a mai horvát történetírás a horvát–magyar együttélés időszakának egy speciális területét.

Végezetül érdemes felhívni az olvasó figyelmét a múzeum egy régebbi kiadványára. J. Ciperle és A. Vovko *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* (Az iskola Szlovéniában az évszázadokon keresztül) című 1987-ben kiadott kötete ugyanis meglehetősen bő magyar nyelvű rezümével együtt jelent meg, s így a magyar kutatók is lehetőséget kaptak, hogy tájékozódhassanak egy számukra eddig kevésbé ismert területen.

SZEMLE

Segesváry Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Budapest, 1992. 361 p. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 4.)

A Ráday Gedeon halálának 200. évfordulója alkalmából megjelentetett kötethez előszó kívánkozott. Az előszóíró Benda Kálmán szerint a monográfia kéziratát Szauder József lektorálta még 1956-ban, de a szerző Nyugatra távozása miatt megjelenésére nem került sor. Segesváry Viktor fiatal könyvtárosként kapott megbízást a Ráday Gyűjteményben őrzött, az európai felvilágosodás irodalmának talán a legteljesebb magyarországi gyűjteményének, a Ráday családi könyvtár történetének földolgozására. A feladat régóta idősebb volt, s a megújult 18. századi kutatások is indokoltá tették a század legnagyobbjának tartott magyar művelődéspolitikusának, a református kultúra és hagyomány kiváló képviselőjének örökségéről készült munka még oly késői közzétételét.

Bár egy téma kutatásában három és fél évtized nem csekély idő, mégis egyet lehet érteni az előszóban írottakkal: a kézirat „a kényszerű pihe-nés alatt sem veszített jelentőségéből, ezért a szerző egyetértésével az 1956-ban lezárt szöveget változtatás nélkül közöljük.” De szükséges és célszerű volt a függelékben csatolt, a Ráday Könyvtár történetével foglalkozó tanulmányok bibliográfiájának kiegészítése 1992-ig, illetve az időközben megváltozott könyvtári jelzetek javítása. Mintegy tucatnyi újabb írásról van szó. Ezek részben a Segesváry Bevezetésében (7–23) foglaltakat, a könyvgyűjtés Magyarországon a 18. században témakört egészíthetik ki; másrészt, mint például a Rádayak közgyűjteményének könyvművészeti ritkaságait, arcképgyűjteményével kapcsolatos följegyzéseket (Koós Judith), a kötetábláinak kérdéseit (Sz. Koroknay Éva) tárgyalók, a könyv tematikájának bővítése szemszögből nyújtanak többet.

A könyvtörténeti összefoglalás hét fejezetéből az első kettő az előzményekkel, a Ráday családdal s Ráday Pál könyvtáralapításával foglalkozik. Rákóczi kancellárja, a Nemesi Társaság auditora, lengyel, svéd, porosz ügyekben járatos diplomatája, politikai és kegyességi író, énekköltő és publicista, a fejedelmi udvar kimagaslóan művelt köznemesi tisztségviselője, volt kuruc államférfi, egyházpolitikus, 1733-ban ritkaság számba menő magánkönyvtárat hagyott fiára. Korszerű szakrendszerbe foglalt könyvállományának elemzése arra a lényeges tényszerű megállapításra készítette a szerzőt, hogy „a magyar nyelvű könyveknek ilyen határozott, céltudatos gyűjtését először Ráday Pálnál találjuk meg a magyar könyvtártörténetben” (56). Ez a tény és tudatos magatartás kiemelkedő fontosságú 18. századi nemzeti művelődésünk szempontjából. Az értékelést alátámasztja a *Ráday Pál emlékkönyv, 1677–1733* (szerk. Esze Tamás. Bp. 1980.) előszavának és újabb kutatásokat tükröző tanulmányainak meggyőző tanúsága.

A könyvtár Ráday Gedeon korában, a család gazdasági helyzete és a könyvtár fejlesztése, a könyvtár külső képe, kölcsönzései, végül a könyvtári gyűjtemény története Ráday Gedeon halála (1792) után – a hat évtized történetét tárgyaló további öt fejezet anyaga. Segesváry hézagpótló kéziratot munkájának jelentőségét növeli, hogy másuttal nem található adatok alapján rajzolja meg a kor egyik legműveltebb nemesi literátora áldozatos könyvtáralapító törekvéseinek szervezési, szellemi, anyagi körülményeit. Az egyetemes magyar műveltség szerves egészéhez tartozó történelmi örökség, a mintegy tizennégyezer kötetes Ráday Könyvtár rendszeres fölmérésének, állománya meghatározásának és vizsgálatának fő forrása a Ráday család levéltára volt. S éppen ebben rejlik a szerző legfőbb érdeme. Sokat tudunk már

a Rádayak közkinccsé vált könyvtáráról, ám kevesebb ismerettel rendelkezünk a talán legjelentősebb korabeli hazai gyűjteményről, a könyvgyűjtés és az állománygyarapítás személyes vonatkozásairól, a könyvbeszerzés tudatos szempontjairól. E tényezők együttes s a gyűjtő műveltsége, a rendszerező szellemi alkata határozta meg a híres péce-li bibliotéka enciklopédikus anyagának minőségét. Szakrendszere hasonlít a bécsi cs. könyvtár tudós igazgatója, Michael Denis felosztására, de el is tér attól. A Ráday által elrendezett szakokat feltüntető katalógus már halála után (1792–1793) készült. A Denis-féle felfogás hatással volt a magyar szakrendszerek kialakulására, Széchényi Ferenc is alkalmazta.

A Ráday Könyvtár szakrendszere első helyen az irodalomtörténet, a „Historia litteraria” és a bibliográfia áll; az irodalom egyébként e rendszer legkidolgozottabb része, amit a feldolgozó azért is érthetőnek tart, mivel Ráday Gedeon egész tevékenysége az irodalmi élet körül összpontosul. A „magyar litterátusok atyjá”-nak ajánlott könyvek ajándékozói között megtalálhatók a hazai irodalmi és tudományos élet olyan jeles képviselői, mint Kazinczy, Batsányi, Baróti Szabó, Péczeli, Hatvani, Cornides, aki időnként könyvbeszerzője is volt; Nagy Sámuel bécsi ágense és bázeli beszerzője, Mihályfalvi János és Szászky-Tomka János pozsonyi ágense könyvritkaságokat küldtek neki. Zilahy Sámuel marosvásárhelyi professzor Zrínyi Szentpéteri Hodor József egy Balassi-kéziratot küldött a gyűjtőszervezőtől ismert Rádaynak. Másrészt, a kor irodalmának és tudományosságának jelentős alakjai közül sokan (Kazinczy, Batsányi, Görög Demeter, Révai, Édes Gergely, Molnár Borbála, Pálóczi Horváth, Horányi Elek, Bod Péter, Szilágyi Sámuel, Kovásznai Tóth Sándor) kölcsönöztek, s mások is, tanárok, rektorok, művelt köznemeselek. Számosan tartósan dolgozhattak benne, mint például Romy K. Gy. A nemzeti kultúra és tudomány tudatos szolgálatára vall, hogy már a 18. század második felétől a következő század felének nagy forráskiadványai használták Ráday gyűjteményének anyagát.

Az országot behálózó levelezés és a levéltári források alapján tett fontos szerzői megfigyelés szerint a Ráday Pál idejében kialakult erdélyi beszerzési központ a fiú, Gedeon évtizedei-

ben (1733–1792) nyugati irányba, főleg bécsi s más külföldi városokba helyeződött át. A hatvanas évektől fokozatosan megnőtt a beszerzésben és gyűjtésben a könyvpiac, a könyvárusok, könyvkereskedők száma, pl. a bécsi Bernhardi, Newenstein, Herinnes, Artaria Co., Klopstock, Bader, nürnbergi Bauer és Monath cég fiókja, a lipcei Jahn, a pozsonyi Löwe, a pesti Mauss, Weingand-Wigand és Köpff, Strohmayer (az utóbbi a titkos rendőrség besúgója volt). Működésük szorosan összefügg az egyre szaporodó könyvárverésekkel, amelyeknek katalógusai megfordultak Ráday és ágensei kezén is. A Zinzendorf gróf könyveinek licitációjára kiadott katalógust, amelyből „a censura sokat kitörül...” Nagy Sámuel postázta Pécelre. Ő küldte meg a tudós bécsi hercegségének halála után kiadott *Bibliotheca Trautsohniana* katalógust is. A gyűjtőkör szélesedését jelzik a különféle aukciókra vonatkozó adatok, s az egyes, főleg francia, latin, német és ritka magyar nyelvű könyvek megvásárlásával kapcsolatos följegyzések. Köztük a Knorr-féle aukcióra utalók, számos „prohibitus” könyvért fizetett összeggel. Nyomai vannak az ún. Iustiniana, az Esterházy, Mannagetta, br. Senckenberg és Kayserling, Pohlana, Neuberg és Führenberg, Krauss, Brifau, illetve Newenstein könyvkereskedő licitációjának. Kollár Ádám Ferenc, a cs. bibliotéka elhunyt igazgatója könyveinek árveréséről is érkeztek hírek Rádayhoz. Mindez új jelenség a magyarországi könyvgyűjtés átalakulásában a 18. század utolsó harmadában. Egy teljes magyar bibliotéka összegyűjtésének szándéka univerzális gyűjtőkörre szélesült, s túlsúlyra jutott a nyugati orientáció, ami a 18. századi európai vallásos és világi művelődést, tudományos fejlődést tükröző, illetve a felvilágosodás eszméit hordozó könyvek céltudatos gyűjtésére és olvasására irányult.

Ennek a tájékozódásnak is folyománya, hogy a régebbi magyar irodalom ismerője, a Zrínyi-hagyomány ébresztője és a Rákóczi-hagyomány ápolója nyugat-európai versformákkal kísérletezett. Metrikai és műfaji próbálkozásai európai minták, német, francia, olasz irodalmi ízlés követésére vallanak. Ilyenek korai rimes-időmértékes versei, anakreoni és német rokokó dalfordításai, Gellert és Metastasio átdolgozásai, Boileau felhasználására utaló versei, Fénelon *Télémaque*-jából átültetett négyes- és párosrímű tizenkettősei és hexameterjei. Modern műfaji kísérletéből, egy

honfoglalási eposz tervéből, amely a jezsuiták latin kezdeményei után magyarul íródott volna, csupán az előhang készült el. Könyvtára inspiratív csendjében született magános próbálkozásokon tűnött az író művelődéspolitikai szerepe.

A nemzeti művelődésért kifejtett erőfeszítése, Kazinczy s kortársai által elismert irodalmi tekintélye, a péceli barokk kastélyt s könyvtárát a hazai református kultúra, az irodalom és a tudomány központi intézményévé emelte. A racionalista gondolkodó személyes befolyása, a nemzeti gondolat és az európai eszmék iránti fogékonysága, az 1764-es pozsonyi országgyűlés után háttérbe húzódó egyéniségének szellemi vonzása, széleskörű levelezéséből áradó emberi varázsa, példamutató tevékeny élete kedvezően segítette elő a magyarországi református értelmiség felnövekedését. De a protestáns értelmiségi körökön túli hatása is jelentékeny, s az egyetemes magyar kultúra fejlődése szemszögekből is mérhető. Ehhez is hozzásegít Segesváry kezdeményező kutatásait összegező munkája. Az összehasonlító könyvtártörténeti tanulmányok bizonyára igazolni fogják a Ráday Könyvtárnak a szerző által joggal hangsúlyozott rendkívüli jelentőségét a 18. századi hazai művelődésben.

HOPP LAJOS

Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok. Szerk. HOLL Béla. Bp. 1992. Magyar Piarista Tartományfőnökség. 350 p.

A Magyar Piarista Rend 1992-ben ünnepelte a rend magyarországi megtelepedésének 350. évfordulóját. Hasonló megemlékezésre és ünneplésre került sor 1942-ben a rendnek Magyarország területén 300 évvel előbb történt megjelenése tiszteletére. A két jubileum közt lefolyt évtizedekben a rendnek számtalan megpróbáltatást, veszteséget kellett kiállnia. Ezekről azonban az évforduló alkalmából megjelentetett tanulmánykötet nem beszél. A kötet bevezetőjét megíró tartományfőnök szavai szerint „minden nagyon friss még ahhoz, hogy történelmet lehessen írni róla.”

A napvilágot látott 10 tanulmány között található két nyomtatásban már régebben megjelent tanulmány Hegyi Ferenc: *Új adatok a tatari piarista kollégium XVIII. századi történetéhez*, Megyer József: *Piarista földrajz*; egy régebbi keletű, eddig publikálatlan rendkívül érdekes visszaemlékezés:

Révai József: *Emlékezés a szegedi talpascserkészetre (1933–1943)* és egy 1948-ban Kalazanci Szent József halála háromszázadik évfordulóján elhangzott beszéd: Balanyi György: *Kalazanci Szent József első magyar életírója*. A többi hat újabb keletű dolgozat, köztük Somogyvári Gyuláé: *Az utolsó ötven esztendő emlékkönyveinek, évkönyveinek és iskolai értesítőinek bibliográfiája*.

Témájuk tekintetében a tanulmányok változatos tárgykörből merítik anyagukat. Többen írnak a piarista rend történetéről tágabb és szűkebb (magyar) vonatkozásban. Az új nyugati kutatások eredményeit foglalja össze, Kalazanci Szent József útkeresését vagyis a rend születését mutatja be Tuba Iván. Megyer József piarista földrajza Magyarország valamint Európa és a többi kontinens országainak piarista rendházaiba vezet el bennünket. Művészettörténeti tanulmányában Szilárdy Zoltán *Kalazanci Szent József ikonográfiája metszetek tükrében* címmel, 41 képből mutatja be a Szentet portré típusú képekben, életéhez kapcsolódó jelenségekben, Mária megjelenését ábrázoló képekben, melyeknek több mint a fele a mai Magyarországon található.

Iskolatörténeti vonatkozásokban is gazdag az irodalmunk történetében is számontartást igénylő Tapolcsányi Gergely (1713–1773) portréja, melyet Balanyi György rajzolt meg. Ő írta meg Kalazanci első magyar életrajzát, melyet 1772-ben nyomtatásban is megjelentetett. Neves prédikátor, egyházjogász, iskolaszervező volt, aki a nemzeti tárgyak tanítására törekedett. A rend számos iskolájában megfordult. Tapolcsányi indította el Dugonics Andrást írói pályáján, ő biztatta a nép száján élő hagyományok, dalok, szólások gyűjtésére. Iskoladrámát írt és adott elő.

Igen alapos iskolatörténeti munka Hegyi Ferencnek a Tata és Szenc iskoláinak keletkezéséről, működéséről, viszonyáról szóló tanulmánya. Szenccen Eszterházy Ferenc előbb (1763) létesített iskolát, mint Tatán. 1771-ig működött ott a *Collegium oeconomicum* Colbert szellemében. Tanították a könyvvitelt, építészetet, gazdaságtant, földtant, majd mikor a tűzvész miatt lehetetlenné vált az oktatás, az intézményt Tatára telepítették. Így alakult meg a *Studium Cameraticum*, mely 1780-ig képezte a folyószabályozások, földmérések, a pénz- és gazdasági ügyek szakembereit.

A tatari piarista iskola utolsó korszakáról (1810–1848) Körmendi Géza írt tanulmányt. Gyimesi Ist-

ván a 17. század második felének egyik legnépszerűbb alakjáról, a magyar regény megteremtőjéről, a drámaíróról, az etnográfus Dugonics Andrásról (1740–1818) nyújt merőben új képet *Dugonics András matematikai munkássága* című dolgozatában. Dugonics 34 éven át tanított matematikát az egyetemen. Előadásaihoz kapcsolódik, egyetemi előadásait tartalmazza a II. József nyelvrendelete előtt megjelentetett *Tudákosság könyvei* (1784), mely tartalmilag sem lebecsülendő, a magyar matematikai műnyelv megteremtéséhez pedig első rendű fontosságú. Ezt mutatja, hogy a matematikai irodalomba tőle került át pl. a gömb, gyök, henger, háromszög, sugár, húr, szelet, véges, végtelen, egyenlet, csonka stb. szavunk.

A történeti Magyarország területén 1642-ben elsőként létrejött piarista rendház és iskola az akkor lengyel kézen lévő Podolinban működött. Fennmaradt egy *Catalogus librorum* 1696-ból, mely 31 szakra bontva 1619 műről ad számot. A tulajdonosi bejegyzésekből Holl Béla 103-ról állapította meg, hogy azokat az első podolini piaristák szerezték be: *A podolini piaristák első könyvvásárlásai* (1646–1658).

A podolini rendházat a rendalapító Kalazantai Szent József tanítványa és munkatársa Onofrio Conti szervezte, első vezetője szintén Kalazantai neveltje és munkatársa Giovanni Domenico Franco (1596–1662) volt. A podolini kollégium kezdetől fogva papi és tanítói munkára készített fel, novíciusokat nevelt. Erre szolgáltak a bibliamagyarázó művek, lelki olvasmányok; az egyházatyák több 16. századi humanista kiadása, a hittani, hitvédelmi művek. Az iskolai oktató munkát segítették a retorikai, történeti könyvek. A tragédia-, komédia-, dialógus-szerzők között megtaláljuk Seneca tragédiáját, Plautust (egy 1568-as Zsámboki-féle bázeli kiadásban), Euripidészt görögül. (A podolini iskolai színjátszás emlékei csekély számban és később-ről ismeretesek az 1646–1658-as éveknél!)

A tudományos dolgozatok után nem feledkeztünk meg a kötetnek az eddigiektől mondanivalójában egészen eltűt „élettanulmányáról”, arról a visszaemlékezésről (riportról), melyet 50 esztendővel ezelőtt írt Révai József íróasztalának fiókja számára, lelkiismeretének könnyítésére. Odazárta, hogy ne terhelje vele mások lelkét. „Talán még ki is nyomathatnám, ha volna rá födözetem, és ha arra számíthatnék, hogy ezt a szomorú könyvet el is olvassák” — írja utolsó mondatában.

Visszaemlékezésében Révai azt beszéli el, hogyan próbálkozott a szegedi proletárgyerekek, utcaölykök, a meztelbasok „talpasok” megszelídítésével, tanításával, emberré nevelésével a Horthy-rendszer 1933–1943 közti évtizedében. Hogyan szervezett cserkészmintára csapatokat a külvárosi gyerekekből, és próbálkozott gondoskodni életük megszépítéséről, táplálásukról, ruházatukról, nyári táborozásukról, évközi otthonokról, oktatásukról, nevelésükéről. Riportját a talpacscserkészlet tíz éves fordulóján vetette papírra. Utána még öt évig működött a Kalazantai-ideálokot megvalósítani akaró szándék a talpacscserkészlet keretében. 1948-ban a diktatúra vetett neki véget.

VARGA IMRE

Böröcz Enikő: Az Evangélikus Országos Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. OSZK, 1993. 327 p.

Beszédes katalógus: nemcsak elmúlt századok egyháztörténetéről szól, de — a levéltárosok szemlével kapcsolatban — az utóbbi félévszázadról is sokat sejtet.

Az Evangélikus Egyház „Egyetemes Levéltára” (régebbi elnevezés) a 18. század utolsó harmadában kezdett kialakulni, azután, hogy a Carolina Resolutio (III. Károly egyházügyi rendelete) négyre redukálta az egyházkerületek számát. A korábban a szuperintendenciákon őrzött iratokat kezdték egybegyűjteni a pozsonyi lyceumba, hogy őrzési helyük megszűnésével el ne kallódjanak. A 19. század elejére már annyira megsokasodik és erősödik a pesti evangélikus polgárság, hogy a mindinkább gyarapodó pozsonyi levéltárat az akkoriban épült pesti, Deák-téri iskolában helyezik el, ahol is „a honi protestantizmus történetét felderítő okmányok... a történelmi bűvárok számára őriztetnek” — amint a gyűjtés célját az akkori egyetemes felügyelő megfogalmazta.

Az 1819-ben hivatalosan is megalapított levéltár már kinevezett vezetőt is kapott Schadius Lajos személyében. Ekkor még magába foglalta a könyvtárt és a kéziratárat is. Utóbbival manapság is összetartozik, míg a könyvtártól 1957-ben megvált.

1819-től kezdve mind a hívek, mind a gyülekezetek igyekeztek minél több fontos dokumentumot a gyűjteménybe jutatni; és a minden viszontagság, császári üldözés ellenére egyházunk-

hoz hűséges főnemesi családok is (például: Podmaniczky, Prónay, Radvánszky, Vay, Zay stb.) több évszázadról hírt adó iratanyaggal gazdagították a levéltárat. Két adományozó különösen nevezetes.

Egyiküket „korai ökumenikusnak” is mondhatnánk, hiszen katolikus volt: Jankovics Miklós, a nevezetes régiséggyűjtő, aki a máig legértékesebb iratot, Luther Márton eredeti végrendeletét a levéltárnak ajándékozta. (Helmstedtben vette egy árverésen 40 aranyért.) 73 más, reformáció korabeli dokumentummal is megtoldotta az ajándékot.

A másik kimagasló ajándékozó Mária Dorotty, János nádor felesége, aki egyházát minden téren, szüntelenül, a legnagyobb áldozatkészséggel támogatta. A könyvtárnak 500 könyvet, a levéltárnak sok értékes kéziratot vásárolt. Utóbbiak között található Luther Mártonnak *A keresztény ember szabadságáról* írott műve, eredeti, sajátkezű kéziratban. Magának, Mária Dorottyának 41 levele is meglelhető a kéziratok között; ezeket Bauhofer Györgynek, az első budavári lelkésznek írta, akit ő választott ki erre a tisztségre, miután a budavári gyülekezetet megalapította.

A 19. század nyolcvanas éveiben készült el a levéltár használhatóságát biztosító, időrendi cédulakatalógus; a 20. század elején pedig Góbi Imre levéltáros rendezte a teljes anyagot, s készítette el azt az időrendi katalógust, melynek első két köteté meg is jelent (1912, 1915). Kéziratban megvan a Góbi-féle katalógusnak a 3. és 4. kötete is, valamint a teljes anyaghoz készült index.

A 16–17. századi dokumentumok között sok a vallási sérelmeket panaszoló folyamodvány. Jellemző a korszakok változására, hogy ezekre eleinte nem jött válasz a királyi hivatalokból, később jött ugyan, de elutasítás, halogatás, semmitmondás; míg végtére érdemleges intézkedésekre is sor került.

1908-ban a levéltár az Üllői útra költözött. Ez idő tájt az ország egyik legrendezettebb, legjobban föltárt, példamutató közgyűjteménye hírének örvendett. 1952-ben megint nagy irat-áramlás indult meg feléje, mert az egyházkerületek száma most már négyről kettőre csökkent, és — ez volt az egyház „nagy romlásának” ideje — ekkor tömegével szüntek meg egyesületek, iskolák, intézmények, hivatalok; valamennyi a levéltárba igyekezett juttatni a megőrzésre érdemes okmányokat.

E nehéz korszakban azonban a szerencsétlenségből is fakadt áldás a levéltár számára. A tuda-

mányos életből politikai okokból elüldözött jeles történettudós, *Mályusz Elemér* lett a levéltáros, és egyszemélyben a könyvtáros is (noha a könyvtár hamarosan elkülönítettett). Mályusz Elemér minden korábbi eredményt meghaladóan gyűjtő, megőrző és kutató helyé tette „menedékét”, és nemcsak a nagyobb vidéki, de a gyülekezeti levéltárakat is bekapcsolta vérkeringésébe. Rendteremtő szenedélylőre valóban szükség volt az anyag szüntelen áramlása idején. Szerencsére vele együtt, segítő társaként még egy kiváló tudós töltötte itt „száműzetését”: *Sólyom Jenő* teológiai professzor, akit az állam 1958-tól eltiltott a tanítástól.

Segítség olykor állami intézményektől is jött: az Országos Levéltár restauráló műhelye ingyen vállalta a megnedvesedett papírok javítását; ugyancsak az Országos Levéltár vette mikrofilmre az összes egyházi anyakönyveket 1895-ig. Jól jött a segítség, hiszen a levéltár még a régi jobb időkben is a „templom egere” volt; hol fűtötték, hol nem, hol kapott a levéltáros tiszteletdíjat, hol nem, találon nevezte magát Kanya Pál a 19. század közepén „a magyar protestantizmus napszámósának”. Az eklézsia mindig szegény volt, mégis gazdag, mert csodálatra készítően sok megszállottja akadt ennek a rejtett, szerénységet és szorgalmat követelő, de nyilvános sikert nem adó levéltári munkának.

A levéltár iratanyagának kölcsönzése szigorúan tilos. Ezt a tilalmat mindig sikerült betartani, csupán a Luther végrendelettel tetek kivételt, mert azt a jubileumi esztendőben, kiállítási célra mindkét Németország egy-egy múzeuma (Berlin, Nürnberg) megkapta.

Böröcz Enikő hatalmas munkája a Góbi-féle katalógusra és Mályusz Elemér cédula-gyűjteményére épült, némely esetben át tudta venni anyagukat, de az néhol kiegészítésre, átdolgozásra szorult. Később is kerültek a gyűjteménybe kéziratok, és ilyen gyarapodásra a jövőben is lehet számítani. A kötet 1850-nel zárul, későbbi kéziratokat csak akkor ölel fel, ha az azokhoz tartozó előzmény 1850 előtti.

A kötetet névmutató zárja, a katalógus tétel-számaira utaló számokkal. Ezen a névmutatón is érdemes eltűnődni: mennyi, az evangélikus egyházban ma is előforduló névre bukkanunk! Pedig időközben az ország kicsi lett; háborúk, kitelepítések, üldözések, elhurcolások tizedelték a híveket, de a nagy nemzetségeket tömörítő evangélikus családokból — (pl. a ma is sokat emlegetett „gyer-

mekmentő” Szelehó Gábor lelkész ősei) – maradtak utódok, akik nemzedékről nemzedékre adták tovább hitük és áldozatkészségük hagyományát.

BOZÓKY ÉVA

LisztesLászló: Katona József-bibliográfia. Kecskemét, 1992.

Közhelynek számít a megállapítás, hogy a *Bánk bánnak*, illetve – valamivel tágabban fogalmazva – Katona Józsefnek könyvtárnyi szakirodalmava – Katona Józsefnek könyvtárnyi szakirodalmava. Ebből a hatalmas mennyiségből azonban az alapműveket kivéve igen kevés ismeretes a szélesebb szakmai közvélemény előtt. A most megjelent *Katona József-bibliográfia* e téren kínál segítséget, mikor összegyűjtve az érdeklődők kezébe adja a Katona-szakirodalom 2834 tételből álló jegyzékét. A szerkesztő (igen szerényen) az „idő és energia hiányára” hivatkozva írja, hogy nem foglalkozhatott a *Bánk bán* opera előadásaival és annak sajtóvisszhangjaival, hogy hézagos a külföldi szakirodalom, hogy erősen válogatva adja csak közre a Katona-kultuszhoz kapcsolódó rendezvények irodalmát, valamint nem dolgozta fel a Katona-ábrázolásokat. Mindez azonban részben nem is lehetett e bibliográfia feladata, részben pedig a jelzett hiányosság eltörpül a feltárt anyag nagysága mellett. Biztosak vagyunk benne, hogy ha lehet is további hiányosságokat találni (de hát mikor nem lehet egy teljességre törekvő gyűjtés esetén?), ez a bibliográfia használhatóságát nem csökkenti.

Az egyes tételek időrendi sorrendben, évenkénti bontásban következnek egymás után. Az éveken belül először a könyvek, a Katona műveit közlő és a róla szóló könyvek kerülnek sorra, majd a periodikumok közleményei. Az egyes tételek felépítése világos, áttekinthető, még ha nem követi is a könyvtári szabványokat. Sajnos, az anyag jellegéből következően elkerülhetetlen a tételek közötti átfedés (pl. folyóiratcikkek kötetbeli, akár többszöri újraközlése esetén), az egyezésekre azonban egyértelmű utalásrendszer figyelmeztet, megkímélve a kutatót a felesleges utánjárástól. A cikkek végén gyakran találunk annotációt, ezekben azonban nem tudunk felfedezni rendszert, jobbra esetleges, mi kerül megemlítésre és mi nem. Jó megoldásnak tűnik, hogy – ha lehetséges – a szerkesztő utalással kapcsolatot teremtsen egyik legjobb kritikai kiadásunk, a *Bánk bán* kritikai kiadás megfelelő helyével.

A bibliográfiát az elengedhetetlen mutató zárja, ami nélkül csak korlátozottan lenne használható a munka. Sajnos éppen ez a mutató a legkevésbé sikerült része a kötetnek. Egyetlen, összesített mutató készült, amely így egyszerre cím-, személynév- és tárgymutató. Legalább ezt a hármat külön kellett volna választani, ami már önmagában is nagy könnyebbséget jelentett volna a használónak, de elképzelhető lett volna még további bontás is, mert például nem valószínű, hogy aki a *Bánk bán* filológiájára kíváncsi, át akarja tekinteni az előadásokról és feldolgozásokról szóló tételek sorát is. Továbbá ugyancsak megkönnyítené a használatot, ha a mutatóban a tételek a jelenleginél jobban el lennének különítve, nem pedig hasábokba tördelve, folyamatosan sorjázódnak. Ezzel együtt is: a mutatóban megtalálható minden lényeges információ, csak talán többet kell utána keresgélni, mint az feltétlenül szükséges volna.

A *Katona József-bibliográfia* hasznos segédeszköz lesz az irodalom- és színháztörténeti kutatók számára egyaránt, de segítségül szolgál az elsősorban a *Bánk bán* irodalmában nem kutatási céllal eligazodni szándékozók számára is. A kötet a Katona József Megyei Könyvtár, a Katona József Társaság és a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat kiadásában jelent meg.

DEBRECZENI ATTILA

Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília – Agnet, Ján: Tlacé 16. storocia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej. – Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica slovenská Martini asservantur. Martin 1993. 462 p.

A régi nyomtatványokkal foglalkozó szakemberek érdeklődése az utóbbi évtizedekben az ősnymtatványokról egyre inkább a 16. századi kiadványok felé fordul. Érvényes ez a szlovák könyvtörténeti kutatásokra is, ahol a szlovákiai központi ősnymtatványkatalógus megjelenése után (Kotvan, Imrich: *Inkunábulý na Slovensku*. Martin 1979.) a 16. századi nyomtatványok regisztrálása és feldolgozása vált a soron következő fontos feladattá. Előzetes felmérések szerint a mai Szlovákia területén különböző közgyűjteményekben mintegy 27 000 olyan kiadvány található, amelyet a 16. században nyomtattak, s ennek csak el-

enyészően kis része került eddig katalógus formában publikálásra (pl. Kotvan, Imrich: *Slaviká XVI. storočia Univerzitej knižnice v Bratislave*. Bratislava, 1981. Smetana, Ján – Telgársky, Jozef: *Katalóg tlači 16. storočia v Čaplovičovej knižnici v Dolnom Kubine*. Martin, 1981.). Ezért üdvözljük örömmel azt a vállalkozást, amelynek célja egységes szempontok szerinti, komplex könyvtörténeti kutatáson alapuló 16. századi országos katalógus létrehozása, s amelynek első reprezentatív kötete látott most napvilágot. A feltárást és a publikálást a „Szlovák könyvkultúra története és szlovák retrospektív nemzeti bibliográfia” tudományos program keretében, a szlovák nemzeti könyvtár, a Matica slovenská módszertani irányításával gyűjteményenként végzik. Az összesített katalógust 15 kötetre tervezik. Az első most megjelenő kötet a turócszentmártoni Matica slovenská törzsszállománnyának 16. századi nyomtatványait írja le. A tervek szerint a 2–4. kötet tartalmazza majd azoknak a kolostori, egyházi és kastélykönyvtáraknak a 16. századi anyagát, amelyek az államosítással „történelmi gyűjtemények” néven a Matica állományába kerültek. Az 5. kötet Közép-Szlovákia egyéb intézményeinek, a 6. kötet a pozsonyi egyetemi könyvtár, a 7. kötet a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia központi könyvtára, a 8. kötet egyéb pozsonyi könyvtárak, a 9. kötet Nyugat-Szlovákia intézményeinek, a 10. kötet az egykori késmárki lyceumi könyvtár, a 11. kötet a kassai állami tudományos könyvtár és más kassai könyvtárak, a 12. kötet az eperjesi állami tudományos könyvtár és más eperjesi könyvtárak, a 13. kötet a lőcsei könyvtárak, a 14. kötet Kelet-Szlovákia egyéb intézményeinek 16. századi állományát tárja majd fel. A 15. kötet egy összesített címmutatót tartalmaz majd a fenti 14 kötethez.

Kézbevéve a nagyalakú, impozáns kötetet, annak elején kiadós tanulmány olvasható szlovák, angol és német nyelven, amely a 16. századi történelmi és kulturális fejlődést tárgyalja a mai Szlovákia területén. Ismerteti a Matica slovenská könyvtárának rövid történetét, állományának gyarapodását, tematikus áttekintést nyújt a könyvtár 16. századi nyomtatványairól. A katalógus szerzői betűrendben 2009 május 21-én 2179 példányáról ad kimerítő tájékoztatást. A közös történelmi múltból adódóan a katalógus természetesen sok nyelvi, területi és szerzői hungarikumot tartalmaz. A nyelvi mutató 32 magyar nyelvű műről tesz említést, de nyilvánva-

lón több is lehet, hiszen például a szótárak nyelvek szerint nem szerepelnek a mutatóban (pl. 345, 346, 347. stb.) Mintegy 59 RMK II. és 59 RMK III. kategóriába tartozó kötetet találunk a katalógusban.

A tételek beosztása egységes és három részre tagolódik: bibliográfiai leírás, a példányok ismertetése, irodalmi hivatkozás. A bibliográfiai leírás nemzetközi mércével mérve is rendkívül igényes, részletes. Példamutató gondossággal betűhíven, a ligatúrák és abbreviaturák pontos jelölésével teljes terjedelemben közli a címlap szövegét. A címhez hasonlóan betűhíven, a könyvben található sorrendben idézi az impresszumot, gondosan keret zárójellel jelezve, ha az nem a címlapon szerepel. Ezután a könyv méretének és terjedelmének leírása következik, amely azonban némi gondot okoz. Jóllehet a könyv méretét – magasságát és szélességét – cm-ben is megadja, a formátumot nem a papírív összehajtogatásának alapján állapítja meg, hiszen egyaránt 8°-nek minősíti a 12 cm-es és például a 32 cm-es könyvet (8, 24, 85. stb.), 4°-nek a 18 és 44 cm-eset. (pl. 20, 166.). Ezzel eltér a nemzetközi gyakorlattól és adatai ellentmondanak a különböző, általa is idézett bibliográfiáknak, katalógusoknak (Knihopis, Adams, VD 16). A formátum megállapításánál észlelt bizonytalanság elsősorban a gyűjteményes kötetek esetében okoz problémát. A cm méretet – amelyből valamelyest lehet következtetni a formátumra is – csak a kolligatium első darabjánál adja meg, a többinél csak rétet jelöl. Tehát, ha tudni akarjuk a könyv méretét, akkor az első kolligatium leírásához kell lapozni. Ha ez azonban 17. századi nyomtatvány – tehát nem szerepel a katalógusban – a hozzá kötött kiadványok méretét egyáltalán nem tudjuk meg, hiszen a megadott rétnagyság nem ad megbízható tájékoztatást (pl. 33. tétel). Ugyancsak némi következetlenséget lehet látni a terjedelem leírásánál is. Füzetjelzést csak akkor közöl, ha a kötetnek nincs levél vagy lapszámozása. Csonka példányok esetében többnyire csak a meglévő levelek kollációját írja le, a teljes terjedelmet még irodalom alapján sem adja meg (pl. 21, 29, 202). Arra is van példa, hogy külön kollációban közli a meglévő füzeteket és külön a hiányzókat, az igazi gond azonban az, hogy nem tesz különbséget a füzet (pl. a⁶) és egyetlen levél (pl. a₆) jelölése között (pl. 929. tétel). Az egyébként rendkívül részletes bibliográfiai leírást a nyomtatvány grafikai kiállításának jellemzése teszi

még teljesebbé, amely kitér a könyv díszítőelemeire, annak technikájára, motívumaira. Az ilyen apró részletekre is kiterjedő feltárára alig van példa a 16. századi katalógusokban.

A katalógus tételeinek második része a példányok egyedi, beható ismertetése. Ide tartozik a kötések jellemzése, amely magába foglalja a történeti kötések stílusának, anyagának és díszítőelemeinek a leírását, a kötés datálása azonban sajnos hiányzik. Külön egységként szerepel az egyes példányokban található kézírásos possesssor-bejegyzések, ex-librisek, bélyegzők leírása, s ez könyvtártörténeti szempontból különösen kimagasló értéke a katalógusnak. Itt is hiányoljuk azonban, hogy a datálatlan bejegyzések korát az íráskép alapján a szerző nem kötötte legalább évszázadhoz.

A tételleírást bibliográfiai hivatkozás zárja. Racionális gazdaságossággal mindenhol csak egyetlen forrást idéz, sajnálatos viszont, hogy nem következetesen használja a korszerű irodalmat. Több esetben a semmi információs többletet nem nyújtó, kétszáz éves Panzer-féle bibliográfiára hivatkozik, pedig a tétel megtalálható — az egyébként általa is gyakran idézett — Adams katalógusában vagy a VD 16-ban. (pl. 56, 132, 451. stb.) A hagenai, strassburgi vagy Luther-kiadványoknál sem fordul minden esetben Benzinger alapvető bibliográfiáihoz. (pl. 1212, 1784, 1221. stb.)

A katalógusban közölt óriási adattömeg többsikű feltárását a csaknem száz oldal terjedelmű hétféle mutató biztosítja. Ezek a következők: névmutató a címlapon található további szerzőkről, a nyomdászok és kiadók mutatója, az egykori tulajdonosok mutatója, időrendi mutató, nyelvi mutató, személynévmutató a könyvben található bevezetőkről és ajánlásokról, végül az anonym művek mutatója. Ezek közül különösen a nyomdahelyek és kiadók mutatója hangsúlyos, amelyben nemcsak a köteten belüli tételszámra történik utalás, hanem rövidített címléírás is szerepel. A nyomdászokat és kiadókat betűrendben sorolja fel, kiadványaikról időrendben ad áttekintést. A kiadásban szerepet vállaló társra is többnyire felhívja a figyelmet, néhány pontatlanság azonban sajnálatosan becsúszott (pl. 184. tétel: nem Arnold Birckmannról, hanem örököséről van szó, és nem szerepel a mutatóban a társ, Amatus Tavernerius neve; 1371. tétel: hiányzik Johannes Paep budai kiadó neve; 1596. tétel: elmaradt a mutatóban Lucas

Alantsee neve, stb.). Minthogy a kiadványokat egyszer a nyomdász, máskor a kiadó neve alatt sorolja fel, a gondos utalozás ellenére sem lesz teljes róluk a kép. Az is előfordul, hogy bizonyos kiadók csak utaló szinten szerepelnek a mutatóban (pl. Venzia alatt Jacobus Schaller, Urban Kaym, Johannes Paep budai kiadók).

Kultúrtörténeti szempontból ugyancsak rendkívül fontos és érdekes az egykori könyvtulajdonosok mutatója. A sok száz személy, intézmény és helység nevét tartalmazó jegyzék valóságos kincseshánya a történelmi Magyarország könyvtörténetével foglalkozók számára. Megtaláljuk itt Oláh Miklós, Henckel János, I. Rákóczi Ferenc, Bethlen Gábor nevét, de ide került Thurzó György, Mossóczy Zakariás, Nicasius Ellebodius könyvtárának egy része is. A mai Magyarország területéről is sok könyv eljutott a Maticába, például Sopronból, Gyöngyösről, Pannonhalmáról.

Végül szólnunk kell a kötet reprezentatív nyomdai kiállításáról is. A jó papíron, szép betűkkel, izléses szedéssel és díszítéssel megjelentetett könyv külleme is rendkívül vonzó.

A fenti ismertetés során néhány módszertani észrevételt tettünk, nem annyira kritizáló szándékkal, mint inkább az elgondolkoztatás céljából, esetleg megvitatásra ajánlva a további kötetek szerkesztésénél. Mindent összefoglalva ugyanis nagy elismeréssel és köszönettel tartozunk az összeállítóknak a szlovák 16. századi országos katalógus első kötetének megjelenéséért. A szakemberek széles köre forgathatja nagy haszonnal Magyarországon is, hiszen a könyvkultúra sok részletére derít fényt a mai két ország közös múltjából. A katalógus ugyanakkor nemzetközileg is értékes hozzájárulás a 16. századi nyomtatványok áttekintésére irányuló általános törekvéshez. Ilyen nagyságrendű állománynak a példányok egyedi sajátosságait ilyen mélységig figyelembe vevő feltárása és kötetben való publikálása eddig szinte egyedülálló a Kárpát-medence országában. Őszintén kívánjuk, hogy a további kötetek is mielőbb napvilágot lássanak.

VELENCZEI KATALIN

Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya). (Ford.: AWTA-LA Zsuzsa. Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde, MONOK

István). Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV. Szerk.: MONOK István). 142 p.

Viliam Čičaj magyar fordításban most megjelent munkája szerepel ugyan abban a felsorolásban, amelyet Szelestei N. László e folyóirat 1993. 2. számában a szegedi „Keserű-iskola” tevékenységének összefoglaló értékelése után a kutatócsoport eddig megjelent, valamint előkészületben lévő köteteiről közreadott, a szlovák kutató olvasmánytörténeti kutatási eredményeire azonban célszerű önálló ismertetésben is felhívni a figyelmet. Könyve ugyanis olyan forrásanyagról nyújt áttekintést, amely jelentősen hozzájárul a Kárpát-medencében élő népek 16–18. századi könyvkultúrájának megismeréséhez és szociológiai szempontból is értékes adalékokat közöl.

Monok István a kötet előszavában utal a mű magyar fordításának szerkesztésekor felmerült problémákra és indokolja, hogy a szerző szövegén mit miért, vagy miért nem változtatott. Maga a mű – elsősorban végrendeletek és hagyatéki könyvjegyzékek alapján – három bányaváros magánkönyvtárait elemzi sokoldalúan, századok szerinti tagolásban.

A gyűjtemények nagyság szerinti áttekintéséből kitűnik, hogy a 16. században Selmecebányán volt a legtöbb és egyben a legnagyobb állományú magánkönyvtár. Ugyanebből a századból Besztercebányáról 4, Kőrmöcbányáról 9 gyűjteményt sikerült a szerzőnek felkutatnia. Változott ez az arány a 17. században. E korszakból ugyanis Besztercebányáról 150, Selmecebányáról 71, Kőrmöcbányáról pedig 29 magángyűjtemény állománya alapján történhetett az elemzés.

A könyvtulajdonosok között itt is szép számmal szerepelnek a hagyományos értelmiségiek (papok, tanárok, városi közigazgatási alkalmazottak), de már többségben vannak a bányavárosok speciális értelmiségi rétegének a képviselői: a bányász kamarai alkalmazottak, bányászati kitermelők; a 17. század második felétől kezdve pedig egyre több kereskedő, iparos-kézműves is kisebb-nagyobb könyvgyűjteménnyel rendelkezett.

Kitűnően tájékoztat a könyvtulajdonosok szociológiai megoszlásáról és gyűjteményeik nagyságáról a 36–49. lapon közölt I. számú táblázat. Ez ugyanis az 1536–1755 közötti időszakból kronológiai rendben sorolja fel előbb a selmecebányai, majd a kőrmöcbányai és besztercebányai könyvbirtokosok nevét, foglalkozását, könyveik és kö-

teteik számát, valamint a gyűjteményeik nyelvi és tematikus összetételét. Besztercebányával kapcsolatban a szerző külön is felhívja a figyelmet arra, hogy a 17. században milyen sok kézműves birtokolt legalább egy-két kötetet. Felsorolásában szerepel 6 mészáros, 4 aranyműves és lakatos, 3 szabó és pék, 2 trombitás, készcsész, üveges, kovács, szűcs, cipész, továbbá asztalos, cinez, festő, fűrdömester, gombkötő, kádár, orgonakészítő, puskakészítő, szíjgyártó és tímár. Johann Rettlich kovács például a 18. század első felében 101 könyvet mondhatott magáénak.

Hogy nemcsak Besztercebányán, hanem környékén is hasonló volt a helyzet, azt meggyőzően tanúsítja a szegedi kutatócsoport kiadásában megjelent *Könyvtörténeti Füzetek* IV. kötete (Szeged, 1985), amely több mint 20 besztercei iparos, kézműves könyveiről nyújt tematikus áttekintést. Fontosak a Viliam Čičaj által most közölt adatok azért is, mert az alföldi és a dunántúli városok közül hasonló társadalmi rétegek ilyen nagy számú magángyűjteményéről szinte csak Sopronból maradtak fenn hiteles adatok.

A kötet következő két fejezete a magángyűjtemények nyelvi összetételéről és a könyvek beszerzési módjáról nyújt összefoglaló áttekintést. A három tárgyalt város lakosainak eltérő műveltségi szintjét is jelzi, hogy Selmecebányán és Besztercebányán a latin könyvek több, mint 50%-ban, a német nyelvű művek pedig kb. 33–35%-ban szerepelnek a gyűjteményekben. Kőrmöcbányán az arány csaknem fordított. Mindhárom városban a legtöbb könyv külföldről került a tulajdonosokhoz.

A hazai kisebb gyűjteményekhez hasonlóan a bányavárosi szerényebb magángyűjteményekben is a vallási és a homiletikai művek igen magas arányszámot képviselnek. A tudományos munkák között a történeti, földrajzi, jogi és természettudományi könyvek dominálnak. Selmecebányán és Kőrmöcbányán a bányászati korszerű szinten tartásában érdekelték érthetően beszerezték a külföldi bányászati szakkönyveket. Sokkal kevesebb bányászatra vonatkozó kötet szerepel viszont az inkább kereskedelemmel és kézműiparral foglalkozó besztercebányai polgárok jegyzékeiben.

A könyv utolsó fejezete összefoglalóan nyújt áttekintést arról, hogy milyen fontos szerepet töltött be a könyv a bányavárosi polgárok életében. E területen régóta kialakult, eléggé fejlett iskolarendszer biztosította az alapvető, majd a külföldi

egyetemrejutáshoz szükséges ismeretek elsajátítását és számos intézményi könyvtár a további művelődési lehetőségeket. Ez utóbbi könyvtárak – többnyire speciális – állományánál azonban jobban tájékozotnak a lakosok olvasmányigényeiről azok a tudományos és világi művek, amelyek fennmaradt könyvjegyzékeikben szerepelnek.

E rövid áttekintésből is megállapítható, hogy Viliam Čičaj munkája hasznos ismereteket közvetít a magyar művelődés- és olvasmánytörténeti kutatás számára is. A nagy mennyiségű végrendelet és hagyatéki könyvjegyzék felkutatásáért és sokoldalú elemzéséért köszönet illeti a szerzőt. Hasonlóképpen mindazokat, akik a mű magyar nyelvű kiadásában közreműködtek. Érdemes és igen hasznos lenne legalább a jelentősebb magángyűjtemények könyvjegyzékeinek a szövegét is kiadni. E forrásanyag alapján ugyanis a cím szerint is ismert művek is tájékozathatnának, hogy milyen gyorsan jutottak el e városokba az új szellemi áramlatok és tudományos munkák, továbbá, hogy ki milyen könyveket szerzett be magának hitéleti, általános művelődési, szakmai tájékozódási, vagy szórakozási célokból.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Graff, Theodor: Bibliographia Widmanstadiana. Die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter 1586–1805. Graz, 1993. Steiermärkische Landesbibliothek. 734 p. – 30 cm.

A Magyarországgal határos területeken már közvetlenül Mohácsot követően készültek külföldön hazánk számára könyvek: az első magyar nyelvűek Krakóban (1527-től) és Bécsben (1536-tól). A lengyel főváros jelentősége e téren hamarosan háttérbe szorult, ezzel szemben a császárvárosé évszázadokon át fontos nyomdahely maradt számunkra. A Habsburgok örökös tartományai közül a hazánkkal szomszédos Krajna (Szlovénia) és Stájerország (Steiermark) fővárosában Laibachban (Ljubljana) és Grazban alakultak nyomdák a 16. század harmadik negyedében. Az ottani, akkor protestáns rendek támogatásával Joannes Manlius 1575-től 1580-ig dolgozott a mai szlovéniai fővárosban, de ekkor az ott mindinkább fokozódó ellenreformáció elől Magyarországra kényszerült áttelepülni, és itt magát a protestáns főurak védelme alá helyezni. Grazban 1559-től ugyancsak pro-

testáns nyomdászok tevékenykedtek: 1559–1562 Alexander Leopold, 1562–1575 Andreas Franck, 1563–1578 Zacharias Bartsch, 1579–1599 Hans Schmidt (= Joannes Faber).

A stájer fővárosban Károly főherceg 1585-ben egyetemet alapított, amelyet a jezsuitákra bízott. Ez lett az utáni ellenreformáció fellegvára. Felismerve a nyomtatás nagy jelentőségét, az egyetem részére megbízhatóan katolikus nyomdászt is biztosított a Münchenből hazahívott szakember, Georg Widmanstetter személyében. Protestáns ellenlábasa, Hans Schmidt 1599-től már nem tevékenykedett, így Widmanstetter, ill. utódai ettől kezdve egészen II. József uralkodásának elejéig (1781) Graz egyetlen nyomdásza voltak. Műhelyüknek termékeiről állítottak össze bibliográfiát Theodor Graff, a helyi Landesbibliothek most nyugalomba vonult vezetője. A több mint két évszázadból nem kevesebb, mint 2764 különböző nyomdaterméket regisztrál ez a hatalmas és szép kivitelű összeállítás. Közöttük Magyarország számára fontos és érdekes kiadványok egész sora található. Különösen a 16. század végén és a 17. század elején látott e műhelyben több hazai szerző tollából származó kiadvány is napvilágot. Az ellenreformáció itteni tevékenységébe több hazánk fia is bekapcsolódott (pl. Forró György). Közülük kiemelkedett Pázmány Péter, akinek itteni, 1597–1600 közötti, oktatói tevékenységének nyomát több, nyomtatásban közreadott vizsgatétel is megőrizte (vö. *Magyar Könyvszemle* 1978. 187–192.). De Pázmány Grazból történt távozását követően több magyar nyelvű könyvét is Widmanstetter műhelyében készítette (RMNy 933, 945, 961, 980.), amíg csak Forgách Ferenc érsek 1610-ben nem rendeztette a pozsonyi nyomdát. Itt jegyezhető meg, hogy Graff bibliográfiájába nem került bele ezek sorából az utolsó, mert az közérthető impresszum helyett csupán a „G. S. P. G. V. T. A.” betűket hordozza a címlap alján, ami a „Graecii Styriae Per Georgium Widmanstedium Typographum Anno” szavak rövidítése (RMNy 980).

Már az eddigiek is jól megvilágítják, hogy magyar szempontból milyen jelentős a grazi Widmanstetter-féle nyomda tevékenysége. Graff bibliográfiája az eddig ismerteken kívül egész sor további kiadványt is feltár, amelyek hazai szerzők munkáit tartalmazzák: 18, 50, 51, 65, 122, 187, 201, 204, 205 stb. számúak. Igazi kincsébánya tehát ez a kötet a RMK III. további kiegészítéséhez.

Külön figyelmet érdemel Graff bibliográfiájának módszertani megoldása. A szerző hallatlan szerénységgel saját szövegezésben gyakorlatilag szinte semmit sem közöl, még címléírást sem! Ezzel szemben az ismertetésre kerülő nyomtatványokra vonatkozó minden lényeges adatot közread. Az egymást időrendben követő tételek a sorszám mellett feltüntetik a kiadvány méretét mm-ben, terjedelmét, lelőhelyét (jelzettel együtt), valamint a legfontosabb szakirodalmi hivatkozásokat. Mindezt valamennyi tételnél a címlap reprodukciója alatt olvasható, ahol az esetleges függelék rövid megjelölése, a rézmetszetek száma és vésők neve, valamint szükség szerint további fontos kiegészítő adatok találhatóak.

Miután minden kiadvány ismertetése konkrét példányra támaszkodik – mindenek előtt a címlap már említett reprodukciójával – a bibliográfia rendkívül megbízható. Nyoma sincs a sok más hasonló összeállításban nem ritkán fellelhető ún. bibliográfiai fantomoknak, amelyek a szakirodalomban valaki által a múltban elkövetett hibának kritikátlan átvételéből származnak.

Az időrendi felépítés igen megfelelő az ilyen nyomdai bibliográfia esetében, hiszen ennek alapján jól nyomon lehet követni a műhely életét. A címlapok fényképei ezt különösen segítik. Az évszám nélkül közreadott művek az időrend végén állnak, számuk 148, vagyis alig több mint öt százalék. Ezt követi a lelőhelyek, a szakirodalom, a személynév, a helynév és a szakok jegyzéke. A hiányzó címléírást hivatottak ezek a mutatók pótolni: az esetek túlnyomó többségében eredménnyel. A helynév és a szakmutató zömében még jóval túl is mutat a címléírások szokásos adatain, így igen értékes többlet-tájékozódást biztosít. A kötet használatában felmerülhet a gondolat, hogy vajon nem lett volna hasznos e kiváló bibliográfiához hasznos címmutatót is összeállítani. Ennek segítségével a szerző nevét fel nem tüntető munkák felett is lehetett volna bizonyos fokú áttekintést nyerni. Közülük nem egy magyar személy akad: pl. egyedül Hevesi Gábertől legalább négy is: 752. sz. = RMK III. 3287, – 758. sz. = RMK III. 3347, – 761. sz. = RMK III. 3345, – 764. sz. = RMK III. 3346.

A címlapok olvasása és a nagy hozzáértéssel összeállított mutatók átnézése alapján seregnyi további magyar vonatkozásra lehet akadni Graff elősorangú bibliográfiájában. Közreadása igen jelentős segítség a régi grazi nyomtatványok közötti tá-

jékozódásban. Módszertani szempontból is több hasznos tanulságot lehet levonni a régi nyomtatványok elemző feltárásához. A kötet megjelenését őszinte örömmel üdvözli tehát mindenki, aki Graz közvetlen és távolabbi környékének 16–18. századi történetével bármely szempontból is foglalkozik.

BORSA GEDEON

Friedhilde Krause – Rolf Volkmann: Max Joseph Husung. Porträt eines bedeutenden Einbandforschers und Bibliophilen. Hannover, 1993. (Kleine historische Reihe Band 5 der Zeitschrift Laurentius – Von Menschen, Büchern und Bibliotheken. Kiad. Raimund Dehmlow.)

Egy tragikus sorsú német tudós életútját és tudományos munkásságát ismerteti ez a 80 lapos kiadvány, amellyel a szerzők nyilvánvalóan elégtételt is kívántak szolgáltatni Max Joseph Husungnak. Annak a tudósnak, aki a magyar nyomdászattörténet számára fontos adatokat tárt fel a kolozsvári Hoffgreff-Heltai nyomda első illusztrátoráról, Jacob Lucius Transylvanusról. Husung hívta fel ugyanis a figyelmet arra a Gutenberg-Jahrbuch 1940. és 1941. köteteiben, hogy Jakob Lucius Helmstedtben rendszeresen foglalkozott könyvdíszek kliséről történő sokszorosításával. Ő közölte az erre vonatkozó hiteles dokumentumot is: azt a szerződést, amelyet 1588-ban Bogislaw pommerániai herceg kötött Luciuszal. E szerződésből egyértelműen kitűnik, hogy Lucius a barthi *Biblia* kiadásához nem dúcok, hanem klisék szállítására kötelezte magát. A korai kolozsvári könyvdíszek feldolgozása óta tudjuk azonban azt is, hogy Lucius nemcsak 1588-ban, hanem már 1560 előtt foglalkozott könyvdíszek kliséről történő sokszorosításával. A kisméretű kolozsvári iniciálékat ugyanis 1560-tól kezdve számos külföldi nyomdában teljesen azonos formában használták. Husung említett két publikációjából azonban más következtetések is adódtak a nyomdászattörténet kutatói számára. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy már a 16. századi és még inkább a későbbi iniciálék és záródíszek jelentős része nem tekinthető az egyes nyomdák sajátos könyvdíszének s következésképpen nem vehető figyelembe az impresszum nélküli nyomtatványok nyomdájának meghatározásakor.

A Husungról most megjelent *Porträt* első fejezete – valamint 19 fénykép, illetve dokumentummásolat – a neves kötetéstörténeti kutató életével

és tudományos munkásságával ismerteti meg az olvasót. 1882. november 16-án Zerbstben született. Helmstedti gimnáziumi évei után 1905–1912 között a münsteri, berlini és a greifswaldi egyetemen klasszika-filológia és történelem szakon végzett tanulmányait. 1914. augusztus 20-tól a göttingeni, 1915. április 1-től a münsteri Egyetemi Könyvtárban, 1922. április 1-től a berlini Preußische Staatsbibliothekben dolgozott. Ez utóbbi szolgálati helyén előbb az ősnymtatványok világkatalógusa, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségének munkatársa, majd 1927-től annak vezetője volt. 1933 szeptemberében politikai okokból állásából elbocsátották, mint a nemzeti mozgalom ellenségét, aki egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy a Reichstagot nem a kommunisták, hanem mások gyújtották fel.

A Preußische Staatsbibliothek akkori főigazgatója, Hugo Andres Krüss tudatában volt annak, hogy intézménye és a GW szerkesztősége Husung elbocsátásával egy külföldön is elismert ősnymtatvány- és kötetstörténeti kutatót veszít el. Közben is járt büntetése enyhítése érdekében, de kezdeményezése nem járt sikerrel. 1942 júliusában pedig ahhoz kérte a minisztérium jóváhagyását, hogy Husung részt vehessen Fritz Milkau *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* című alapvető műve átdolgozásában a második, bővített kiadás számára. Ez a kérése is hiábavalónak bizonyult. Husung 1944-ben meghalt. Az említett *Handbuch* új kiadása pedig csak 1952-ben került a közönség elé. Ebben megjelent ugyan Husung neve alatt a *Handbuch* első kiadásában *Geschichte des Bucheinbandes* címmel publikált tanulmánya, de nem az ő, hanem Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller átdolgozásában.

A tanulmány Husung életútjának ismertetése során számos olyan nyilatkozatot közöl, amely egyértelműen tanúsítja, hogy Husung tudományos felkészültségét és eredményeit egykori felettesei felismerték és méltányolták. Elbocsátása után életkörülményei és publikációs lehetőségei alapvetően megváltoztak. Helmstedtbe visszavonulva is folytatta tudományos kutatásait, de eredményei publikálását több rangos szakfolyóirat – köztük a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* – sem vállalta. Így 1933 után írt 72 munkájának több mint a fele a *Sankt Wiborada* című, könyvbarátok számára kiadott évkönyvben jelent meg. A *Gutenberg-*

Jahrbuch és az *Archiv für Buchbinderei* azonban továbbra is közölte tanulmányait, cikkeit.

A továbbiakban a tanulmány Husung főbb kutatási témáit ismerteti, kiemelve kötetstörténeti munkáinak, valamint a Helmstedt városára, egyetemére és tudósaira vonatkozó tanulmányainak jelentőségét. A kiadvány 27–49. lapig terjedő fejezete Husung műveinek bibliográfiáját, összesen 188 publikációját közli. Mivel korai és elbocsátása utáni munkái közül sok Magyarországon kevésbé ismert folyóiratban jelent meg, a bibliográfia kitűnő segítséget nyújt a könyvtörténet és művelődéstörténet hazai kutatói számára.

Az utóbbi években két rangos lexikon – a *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925–1980*. Frankfurt a/M., 1985., valamint a *Lexikon des gesamten Buchwesens*. 2. Aufl. Bd. 3. Stuttgart, 1991. – közölte összefoglaló értékelést Husung munkásságáról. Életéről és sokoldalú könyvtörténeti kutatásairól és eredményeiről azonban e kötetben jelent meg az első részletes tájékoztatás. Köszönet illeti ezért a berlini és helmstedti szerzőket, akik e két városban a rá vonatkozó dokumentumokat felkutatták, műveinek bibliográfiájával pedig számos, külföldön kevésbé ismert tanulmányára hívták fel a figyelmet.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Vekene, Emil van der: *Bibliographie der Jahre 1961–1992*. Hürtgewald 1993. 122. l.

A kiadvány a neves luxemburgi bibliográfus, Emil van der Vekene hatvanadik születésnapja alkalmával foglalja össze életútját és tudományos teljesítményét. A 215 tételes bibliográfia tükrében mutatja be önálló kiadványait, cikkeit, beszámolóit, ismertetéseit és előadásait. Eredményekben gazdag életút bontakozik ki e jegyzékből. A szerző nem ismeretlen a *Magyar Könyvszemle* olvasói előtt, hiszen egyik jelentős kiadványának, a luxemburgi nemzeti könyvtár ősnymtatványai katalógusának bemutatására korábban e folyóirat hasábjain került sor (1974. 206–207.). Már ott hivatkozás történt Veken több, korábban napvilágot látott és nemzetközileg is jelentős kiadványára. Azóta ezek sora továbbiakkal bővült. Teljes felsorolásuk helyett csak a legjelentősebb monográfiák kiemelésére kell szorítkozni: *Caspar Hochfeder, ein europäischer Drucker des 15. und 16. Jahrhun-*

derts. (Baden-Baden, 1974. 323. l.), *Les cartes géographiques du Duché de Luxembourg, éditées aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles.* (Luxemburg, 1975. XVI, 301 l. — 2. jav. kiad.: 1980. XX, 391 l.), *Les plans de la ville et forteresse de Luxembourg, édités de 1581 à 1867.* (Luxemburg, 1976. XX, 251 l.), *Bibliotheca historiae Sanctae Inquisitionis. I–III.* (Vaduz, 1982–92.), *Bernhard von Luxemburg, um 1460–1535.* (Hürtgenwald, 1985. 61. l.), *L'ex libris luxembourgeois.* (Niederanven, 1986. 207 l.) stb.

Nem kerülhetek bele a fenti, szűkített felsorolásba azok az igen értékes, nagy szakértelmet tükröző és nem egyszer igen terjedelmes kiállítási katalógusok, amelyeket a neves luxemburgi szakember írt. Ez a műfaj különösen értékelendő, mert számos gondosan megrendezett, pompás kiállítás megörökítése — sajnálatos módon különösen hazánkban — elmarad, így szinte minden maradandó

emlék nélkül csupán káprázatos tűzijáték módjára nem hagy nyomot az utókor számára. A most ismertetésre kerülő és bibliofil igényességgel előállított kiadványban olvasható még Vekene 1977-ben tartott egyik előadásának szövege *Bibliophilie und Bibliographia* címmel, amely időszerűségéből a mai napig semmit sem veszített.

Jól érzékelhető már egyedül a fenti címjegyzék alapján is, hogy Vekene, mint a luxemburgi nemzeti könyvtár régi és ritka kiadványainak gondozója, egyrészt szülőföldje múltjával kapcsolatos témák szakszerű bibliográfiai feldolgozásával, másrészt nemzetközi témák hasonló jellegű gondozásával vívott ki magának általános és széleskörű elismerést. Luxemburg területére nézve ugyan kis ország, de nagy bibliográfusa van!

BORSA GEDEON

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 11,2 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Erdő Péter</i> : A középkori oficiális bíráskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon	117
<i>Knapp Éva</i> : Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről	130
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben	155
<i>Schramm, Peter Hans</i> : Elektronische Datenverarbeitung und das alte Buch	177

KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh, Tamás</i> : Das „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”	184
<i>Borsa Gedeon</i> : Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből	187
<i>Szelestei N. László</i> : Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirat-tárában	193
<i>Haiman György</i> : Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai	198
<i>Sebestyén Mihály</i> : Maksai Öse Péter – gyulafehérvári rektor	203
<i>Kókay György</i> : A „Fanni hagyományai” forrásaihoz	207
<i>Enyedi Sándor</i> : Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhez	209
<i>Gyenes Imre</i> : A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszegen az 1930-as években	216

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : V. Windisch Éva (1926–1993)	222
<i>Németh S. Katalin</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve	223
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Az „MTA Könyvtárának Közleményei” újabb köteteiről	225
<i>Szilágyi Imre</i> : A szlovén iskolamúzeum évkönyvei	228

SZEMLE

Segesváry Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Bp. 1992. (<i>Hopp Lajos</i>)	230
Piaristák Magyarországon 1642–1992. Szerk. Holl Béla Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	232
Az Evangélikus Országos Könyvtár kéziratkatalógusa Bp. 1993. (<i>Bozóky Éva</i>)	233
Lisztes László: Katona József bibliográfia. Kecskemét, 1992. (<i>Debreczeni Attila</i>)	235
Saktorová, H. – Komorová, K. – Petranková, E. – Agnet, Ján: Tlace 16. storocia vo fondoch Slovenskej narodnej kiniznice Matice Slovenskej. Martin, 1993. (<i>Velencei Katalin</i>)	235
Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a 16–18. században. Szeged, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>) .	237
Graff, Theodor: Bibliographie Widmanstadiana. Graz, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>)	239
Friedhilde Krause Rolf Volkmann: Max Josef Husung. Hannover, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>) ...	240
Vekene, Emil van: Bibliographie der Jahre 1961–1992. Hürtgewald, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>) ...	241

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Les monuments écrits de la juridiction officielle en Pologne et en Hongrie	117
<i>Knapp, Éva</i> : Gilgengart. Un livre d'heures de langue allemande du début du XVI ^e siècle	130
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : L'imprimerie cyrillique en Transylvanie au XVII ^e siècle	155
<i>Schramm, Peter Hans</i> : Elektronische Datenverarbeitung und das alte Buch	177

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Balogh, Tamás</i> : Das „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”	184
<i>Borsa, Gedeon</i> : Calendriers imprimés pour la Hongrie aux années d'avant Mohács	187
<i>Szelestei, N. László</i> : Quelques sources de l'histoire de la civilisation dans le département des manuscrits de la Bibliothèque de la Cathédrale de Kalocsa	193
<i>Haiman, György</i> : Les éditions doubles, mises en pages de nouveau, de quelques livres hongrois anciens	198
<i>Sebestyén, Mihály</i> : Péter Maksai Öse – recteur de Gyulafehérvár	203
<i>Kókay, György</i> : Kármán, Fanni et l'Allgemeine Literatur Zeitung	207
<i>Enyedí, Sándor</i> : Les lettres d'Imre Bethlen à György Aranka	209
<i>Gyenes, Imre</i> : L'influence du gouvernement sur la presse politique à Zalaegerszeg aux années 1930	216

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Éva V. Windisch (1926–1993)	222
<i>Németh, S. Katalin</i> : L'Annuaire de la Bibliothèque Nationale Széchényi. 1989–1985. Bp. 1992.	223
<i>Bogoly, József Ágoston</i> : Les nouvelles publications de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences	225
<i>Szilágyi, Imre</i> : Les annuaires du musée d'école slovène	228

REVUE

Segesváry, Viktor: L'histoire de la Bibliothèque Ráday au XVIII ^e siècle. – Bp. 1992. (<i>Hopp, Lajos</i>)	230
Les piaristes en Hongrie de 1642 à 1992. Réd. par Béla Holl. Bp. 1992. (<i>Varga, Imre</i>)	232
La catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Eglise Évangélique (<i>Bozóky, Éva</i>)	233
Lisztes, László: La bibliographie de József Katona. Kecskemét, 1992. (<i>Debreczeni, Attila</i>)	235
Saktorová, H. – Komorová, K. – Petranková, E. – Agnet, Ján: Tlač 16. storočia vo fondoch Slovenskej narodnej knižnice Maticice Slovenskej. Martin, 1993. (<i>Velencei, Katalin</i>)	235
Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a 16–18. században. (La culture du livre des villes minières aux XVI ^e –XVIII ^e siècles.) Szeged, 1993. (<i>Soltész, Elisabeth</i>)	237
Graff, Theodor: Bibliographie Widmanstadiana. Graz, 1993. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	239
Friedhilde Krause Rolf Volkmann: Max Josef Husung. Hannover, 1993. (<i>Soltész, Elisabeth</i>)	240
Vekene, Emil van: Bibliographie der Jahre 1961–1992. Hürtgewald, 1993. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	241

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekció visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER

Berger Illés történeti művei

Berger Illés fortunája nem sokat változott az idők folyamán. Százhusz évvel ezelőtt Fraknói (akkor még Frankl) Vilmosnak azt kellett megállapítania, hogy „műveit a történettudomány buzgó munkásai közül is csak kevesen ismerik”, holott „a XVII. század első felében Magyarországnak úgyszólván egyedüli történetírója volt”,¹ mi több, az 1600-as évek legelejétől vagy 40 éven át kinevezett magyar királyi historiográfus, Zsámboki és Brutus utóda. Ennek tudatában valóban különös, hogy a Kosáry-féle bibliográfia a nevét sem ismeri.

Magyarázattal szintén Fraknói szolgál. Alighanem ő volt az egyetlen, aki az újabb időkben kézbe vette ennek az úgyszólván páratlan historikusnak a hozzáférhető műveit, de a jelek szerint nem talált bennük örömet. Már bevezetésül leszögezi, hogy „irodalmi munkássága teljesen nélkülöz minden magasabb értéket”,² és e véleménye a szerző életrajzának ismertetése, írásainak bemutatása után sem változik, csak árnyaltabb és indokoltabb lesz: „Ízlést és eszmét hiába keresünk a phrasisok árjában, melyben a csekély történeti anyag mint csepp a tengerben elvész. Üres páthosz és határtalan hízelgés jellemvonásai.”³ Bergert a kortársak sem tartották sokra. Tehetségtelenségéről akár hivatalos tanúsítványnak is mondhatjuk a pozsonyi kamara állásfoglalását: „Meggyőződünk, hogy nélkülözi azon alapos tudományosságot és kitűnő ismereteket, melyek szükségesek volnának, hogy ő felségének dicsőséges tetteit, fényes diadalait kellően leírhasa.”⁴

Legutóbb Holl Béla botlott bele Berger Illés nyomába, annak következtében, hogy ennek néhány kiadványa Ferenczffy Lőrincnél jelent meg. Ő lett volna a szerzője annak a monumentális magyar történetnek, amelynek a gondolatát Ferenczffy három évtizeden át melengette, és amelyhez már a rézmetszetek is készülöben voltak. Ferenczffy halála (1640) után nyomdai felszerelését Lippay György kancellár azzal a feltétellel adta át a pozsonyi jezsuitáknak, hogy Berger művének kiadását átvállalják. A mű azonban eltűnt, nem maradt be-

¹ *Századok* 1873. 372.

² *Uo.* 374.

³ *Uo.* 390.

⁴ *Uo.* 377.

lőle több, mint három lapnyi próbanyomat a szerző neve nélkül, Ferenczffy betűivel, 1632-es dátummal, meg ehhez hozzákötve pár tucat befejezetlen rézmetszet (ma az Albertinában). Ezekből jött létre az a metszetsorozat, amely 1663-ban a Nádasdy-féle nevezetes *Mausoleumban* napvilágot látott, de nem a Berger szövegével. Történetírói talentumáról Holl sincs valami nagy véleményel: tehetsége és szorgalma alighanem kevés volt ahhoz — mondja —, hogy a hatalmas művet tető alá hozza.⁵

Fölmerül azonban a kérdés, alkothatunk-e véleményt egy történetíró munkásságáról, ha a művét nem ismerjük.

Berger viszonylag elég sokat publikált, azonban többnyire figyelemre kevésbé méltó dolgokat, ha ezek terjedelme néha nagyobb is volt. Közülük talán ha kettő-három akad, amely az egykorú könyvjegyzékekben gyakrabban felbukkan, a többi már akkortájt sem örvendhetett népszerűségnek. Írásait nyilván a Fraknói által észrevételezett semmitmondás vonta szürke feledésbe. Czvitinger Dávid 1711-ben egy, Bod Péter 1766-ban két munkáját tartja számon, Horányi Elek 1792-ben hatot, Fraknói végre már tizennegyvet, amelyből tizenkettőt kézbe is vehetett, kettőnek csak a hírért hallotta. Az egyik, az Illésházy István felett 1609-ben tartott halotti oráció, melyet Bod is említett, nemsokára elő is került.⁶ A másik, valami *Duplex speculum chronologicum*, a pesti Egyetemi Könyvtár kéziratkatalógusában megvolt, de Fraknói nem tudta előtalálni, azóta meg senki sem kereste. Holl Béla tizenötödikként hozzájuk teszi a Rudolf király halálát sirató alkalmi kiadványt⁷ és az említett próbanyomatot, amely egy *Historia Hungariae* című reprezentatív mű létét tanúsítja.

Kétségtelen, hogy ez az a magnum opus, amelyen a szerző mint királyi historikus egész életét át hivatásszerűen dolgozott. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból megállapítható, hogy 1603 végén, 1604 elején kapta azt a feladatot Mátyás főhercegtől, hogy írja meg a magyar történelmet. Ennek megfelelően 1604 elején már dolgozik „de imperatoribus inclitae domus Austriacae et de regibus Hungariae” szülő munkáján. Nem lazálhatott. Megbízását 100 forint negyedévi illetménnyel és azzal az ígérettel kapta, hogy ha komolyabb eredményt produkál, az emelkedni fog.⁸ 1609-ben Mátyás (immár király) csakugyan fölemeltette a fizetését 350 Ft-ra, ezzel elismerve az eredményt, de egyúttal azt is kikötve, hogy tevékenységének bizonyos „condignum specimen”-jét negyedévenként mutassa be a pozsonyi kamarának.⁹ Időről időre hallunk is a munka állásáról. Szinnyei úgy tudja, hogy 1614-ben három kötet készen ál-

⁵ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc*. Bp. 1980. 156, 164.

⁶ MKSz 1900. 95, 1914. 1–4, RMNy App. 87.

⁷ RMK III. 1113.

⁸ FRAKNÓI: *i. m.* 380.

⁹ *Uo.* 383.

lott,¹⁰ évszáma azonban nyilvánvaló sajtóhiba 1641 helyett, mikor is, mint látni fogjuk, a 3 kötetből valóban több szó esik, 1615-ben még csak a megkezdett műről van említés.¹¹ 1619-ben egy nagyobb szabású terv bontakozik ki, melyben több darab, több műfaj is szerepet kap: „annales, historiae et peculiari nomine chronologia regni Hungariae”, és amely a tárgyat a hunok európai megjelenésétől II. Mátyás haláláig, illetve II. Ferdinánd trónra lépéséig öleli fel.¹² 1624-ben már régen készül a kronológia, amelynek a munkálataira a király most 300 Ft-ot utaltat ki, hogy végre napvilágra kerüljön.¹³ 1632-ben megjelenés előtt áll a hatalmas *Historia*, melynek — mint láttuk — pár lapnyi próbanyomata is elkészült. Berger 1637-ben továbbra is „in lucubrationibus historiarum annalibusque rerum Hungaricarum conscribendis” buzgólkodik,¹⁴ ugyanekkor halljuk, hogy készen van a „corpus universale historicum a primis Hungarorum initiis... labore et continuo styli luce atque elegantia”, mégpedig a hozzá tartozó illusztrációs anyaggal együtt.¹⁵ 1639-ben Ferenczffy fölemlíti, hogy a „historiarum corpus de rebus Hungaricis conscriptum” a nádor (Eszterházy Miklós) rendelkezésére bocsátotta volt.¹⁶ A nádor után a pozsonyi kamarához került, és innen kezdve útja a homályba vész. 1641-ben Berger a kamarán, a kamara Bergeren keresi a kéziratot. Egy február 8-i levél szerint a szerző kéri vissza a munkáját („tria volumina Historiarum eiusdem, videlicet Chronologiam cum sua Isagoge hinc extradari”), amelyet azonban a kamara már előbb visszaküldött neki a fivére útján.¹⁷ Ezenközben folytak a kiadás előkészületei. A pozsonyi jezsuita nyomda 1640-ben a nádortól átvette a még nem egészen kidolgozott rézmetszetű képanyagot (21 csataképet és 58 portrét II. Ferdinándig), Berger pedig igyekezett előteremteni a szükséges summát, mert a korábban összeszedett pénz Ferenczffy időközben bekövetkezett halálával elpárolgott.¹⁸ A kiadásból azonban végül is nem lett semmi. 1644-ben Berger is meghalt. 1659-ben Lethenyi Imre pozsonyi kamarai számvevő sajnálattal

¹⁰ *Magyar írók. I.* 935.

¹¹ „inceptum opus historicum” FRAKNÓI: *i. m.* 384.

¹² *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Szerk. KESERŰ Bálint. XI. Szeged, 1983. 161, Iványi Béla adata 1609 januári dátummal, amely azonban az említett uralkodók életrajzára tekintve bizvást 1619-re javítandó.

¹³ FRAKNÓI: *i. m.* 387.

¹⁴ *Uo.* 388.

¹⁵ „aera et imagines regum ad historicum[?] pertinentes”, ahogy Pesty Frigyes közli; *Századok* 1876. 92. Különös azonban, hogy Berger eme beadványa szerint az anyag Ferenczffy halála után az örökösök kezébe került, ahol nincs biztonságban, holott Ferenczffy 3 évvel később halt meg.

¹⁶ *Adattár* (I. a 12. sz. jegyzet) 221.

¹⁷ „frater eiusdem secum asportavit eidem reddenda” FRAKNÓI: *i. m.* 389. Ez a „frater” az unokaöcs lehetett, Berger Péter, az író bizalmi embere, aki némely tiszttségében segéde és utóda is lett. *Uo.* 388.

¹⁸ HOLL: *i. m.* 156–157.

konstatálja, hogy az „opus sane laudabile historiarum” kiadatlanul lappang.¹⁹ A kiadás gondolata lekerült a napirendről. A pozsonyi nyomda a metszete-
ket 1659-ben átadta Nádasdy Ferencnek, akitől aztán azok vagyonával együtt Bécsbe kerültek.²⁰ Berger kéziratáról többé nincs emlékezet.

Az utókor abban sem lehet biztos, hogy végül is hány műről van szó. Az egykorú forrásokban és a későbbi emlékezetben szerepel „liber iconum regum Hungariae”, „imagines regum ad historiam pertinentes”, „historia regum Hungariae”, „de imperatoribus domus Austriacae et de regibus Hungariae”, „historiarum corpus de rebus Hungaricis conscriptum”, stb.; mindez egy műnek látszik, egy, az uralkodók rendjébe foglalt, illusztrált magyar történetnek. Ettől műfajilag merőben különbözik a szintén többször szóba kerülő „annales rerum Hungaricarum”; és ismét egy harmadik a „peculiari nomine chronologia regni Hungariae”, „chronologia cum sua isagoge”; ezen belül is megkülönböztetendő egy általános, elméleti kronológiai értekezés (bevezetés, isagoge) és egy konkrét magyar történeti kronológia. Ha Berger nem is volt első osztályú történetíró, a szakkifejezésekkel tisztában kellett lennie, és nem zagyválhatta össze a históriát, az annalest meg a kronológiát, annál kevésbé, mert a „peculiari nomine” kitéttel maga jelezte a műfajt. Három műről van tehát szó. (Míntha Ferenczffy is valami nagyobb együttest értene a „corpus” alatt.) A három közül kettő lehetett az, amely végre-valahára valóban elkészült és kinyomtatásra várt. Berger 1641-ben egy háromkötetes *Historiát* és egy „Chronologiam cum sua isagoge” keres a kamarán. Kész annalesről nem esik szó sehol.

A *Chronologia* kézírata, melyet Fraknói annak idején hiába keresett, ma ott van az Egyetemi Könyvtárban Ms G 69. szám alatt.²¹ Ott van Berger háromkötetes *Historiája* is a Hevenesi-gyűjtemény 83–85. kötetében.

Az előbbinek a címe kézzel a papír kötéstáblán: *Isagoge seu prolegomena duplicia in chronologiam*. Ez volt az eredeti cím, mert ebben olvasható a szerző által is használt „isagoge”, amely belül nem fordul elő, tehát nem vehették onnan. Amit onnan vettek, az a tábla belsejébe van írva ceruzával: „duplex Speculum Chronologicum” (ezen a címen látta a könyvtár régi katalógusában Fraknói). A kézirat eredeti címlapját tehát kitépték (ezért az első tábla mögé kötött üres fasciculus 3, azaz páratlan számú levélből áll), és ráragasztották a kötéstáblára, helyette beillesztettek egy nyomtatott címlapot, amely ma is kijár. Ezen: „Duplex speculum chronologicum. Primum quartae monarchiae et seculi Christi gratiae appellati, sedecim seculis cum appendice XVII. originis, incrementi, decrementi, mutationum rerumque gestarum serie compendiosa concinnatum. Secundum Pannoniae veteris, Hunniae gentilis, Hungariae Christianae monarchiae sex aetatibus, septima initiata durantis, ortus,

¹⁹ FRAKNÓI: *i. m.* 389.

²⁰ HOLL: *i. m.* 157–158.

²¹ Régi jelzete G 2. 2r 93, egy még régebbi VIIIe volt, a legrégebbi pedig, a gerincen W 33.

Conspectus Saeculorum Hungariae. D. D. M. DC. XXXV.

Duplex
S P E C V L V M
CHRONOLOGICVM.

P R I M V M.
QVARTÆ MONARCHIÆ?
&
SECVLI CHRISTI, GRATIÆ
A P P E L L A T I.

Sedecim seculis cum appendice XVII, Ori-
ginis, Incrementi, Decrementi, Mutationum, Rerumque gestarum
ferie compendiosa concinnatum.

S E C V N D V M.
Pannoniæ veteris, Hunniæ gentilis,
Hungariæ Christianæ Monarchiæ,
SEX ætatibus, Septima initiata
durantis.

*Ortus, augmenti, status summi, conversionis, Bellorum Togæq; operum,
ordine dilucido amorum constans.*

Honori decori, gloriæ, memoriæque æternæ REGNI HUNGARIÆ,
& augustæ DOMUS AUSTRIÆ in ea Regnantis.

D. D. C.

A U T H O R E.

ELIA PERGER *Pannonio, Sac: Caf: Regiæq; Majestatis
Aule familiari & Historico.*

VIENNAE AUSTRIÆ, Anno Domini, M. DC. XXXV.

augmenti, status summi, conversionis, bellorum togaeque operum ordine dilucido amorum constans... Authore Elia Perger Pannonio... Viennae Austriae, anno Domini M. DC. XXXV." Betűje Ferenczffyé.

Mindenekelőtt tehát azt állapíthatjuk meg, hogy Ferenczffy valóban egy olyan „corpus” kiadását tervezte, amely Berger több művét foglalta volna magában. Kettő eljutott nála a próbanyomatig. Megállapítható továbbá, hogy az ő halála után a fent említett metszetanyaggal együtt a *Chronologia* is a pozsonyi jezsuita nyomdába és onnan Nádasdyhoz került. Nyomatott címlapjának a tetején ugyanis ott áll a lorettomi szerviták tulajdonbejegyzése („Conventus Laurentani in Hungaria Ordinis Serv. Bae Vis Mrae”), márpedig hozzájuk nem juthatott el máshonnan, mind Nádasdy Ferenctől, akinek elkobzott könyvtárát 1672-ben átvették.²² Nádasdy tehát 1659-ben a pozsonyi nyomdából a metszetekkel együtt kapta meg ezt is. Lorettomból aztán 1787-ben, a zárda felszámolásakor, néhány más könyvvel együtt elszállították a mai helyére.

Három kéz által²³ többféle papírra, változó ívszámú füzetekbe írt tisztázat 130 előre bekeretezett, előre beszámozott lapon, 25 × 15 cm írástükörrel, csakúgy, mint a nyomtatott lap (ez nincs beszámozva, mint ahogy az eredeti sem volt). A fontosabb nevek, szavak, a bekezdések, fejezet- és részcímek verzállal. A javítás kevés, a nehezen olvasható vagy javított betűk, szavak ki vannak írva fölül vagy a margón még egyszer. Az első 31 lapon a szöveget a lapszélre rótt nagybetűk tagolják tovább (A-tól Y-ig), ez aztán eltűnik, illetve csak jelzésszerűen bukkannak fel hasonló célú latin és görög kisbetűk. Az írásképp egésze nyomtatott könyvet mintáz. A nyomtatott címlap egy másik, mint átvilágítással megállapítható, üres papírlevélre van ráragasztva. Ez a papír a kötet testében másutt nem fordul elő, de ugyanolyan minőségű, mint az, amelyik a táblák belső lapját borítja. (A vízjel szétáztatás nélkül nem látható.) Mivel az első tábla színeire írt (eredeti) cím is Ferenczffy betűit imitálja, azt hiszem, hogy ez a kötet mindenestől, kötéssel együtt eredeti, csak a nyomtatott címlap került bele később, de az is még a nyomdában.

Egy Eszterházy Miklós nádornak címzett ajánlással kezdődik (1–16. lap), az ajánlás címe a nyomtatott címlevél hátlapjára kézzel van ráírva, mégpedig egy negyedik, másutt nem látható kézzel; maga a szöveg az 1. számozott lap tetején cím nélkül, a megszólítással indul. Tőle kéri a kiadás támogatását. Ez lehetett az oka annak, hogy Ferenczffy az egész corpus-t bemutatta neki. Egy másik ajánlás (17–28. lap) a karokhoz és rendekhez szól; ezután jön a „Speculum chronologicum” (29–73. lap), vagyis az elméleti traktátus, amelyet a kézírásos címlap *Isagoge* címen jegyez; a következő rész (77–113. lap) a magyar történelem korszakolását ismerteti; végezetül (115–130. lap) ismét általános elméleti fejtegetés következik. (Közben néhány lap üres.)

²² *Adattár* (I. a 12. sz. jegyzetet) XIII/2. Szeged, 1992. 80.

²³ 1–28. lap 1. kéz, 29–41. és 45–113. lap 2. kéz, 115–130. lap 3. kéz.

A *Historia* kézírata könyvészeti szempontból bonyolultabb, mert különböző készültségi fokú darabokat tartalmaz, és magán viseli a nehéz szülés nyomait. Ahhoz képest, hogy — mint hallottuk — a művet senki sem vette kézbe, feltűnően sok a használat nyoma, a romlás, mégpedig a használatból eredő romlás, mint például a jobb felső sarkok lekerekedése, elvékonyodása, úgy, hogy a kopás nemritkán a levélszámot is eléri, feltűnően sok a különböző kezektől származó javítás, pótlás (papír- és szöveg-pótlás), jelölés. A lapszélről lemálolt betűk sok helyütt be vannak írva a sor túlsó, üres végére. Bejegyzések, számok, firkák, jelek fekete tintával, fekete ceruzával, piros ceruzával legalább hat – nyolc kéztől.

Az 1. kötet (Coll. Hev. 83. vol.) elején ott látható az a nyomtatott címlap és két lapnyi nyomtatott szöveg az előszóból, amelynek a fotóját Holl Béla is bemutatja.²⁴ Ezután kezdődik újra az előszó (Prooemium de origine Hungarorum), igen tetszetős kézírással, levegős elrendezésben, 1-től 4-ig számozott, bekeretezett, a külső szélén szövegghiányig csonkult, szép fehér leveleken. Az 5a levél díszes belső címlap (Hexarchia Hunnorum), az 5b–6a üres, a 6b-n a történeti elbeszélés indul (Kewe primus dux Hunnorum), és tart a 8b aljáig, ahol a harmadik hun vezérről (Kewe) szóló szakasz egy őrszóval megszakad. Egy jó darab hiányzik a történetből, majd ugyanazzal a kézzel, de sietősebb írással, hitványabb papiroson Attila nősülésével és halálával folytatódik a [9a] tetején. Ettől a levéltől a három kötet egységes képet mutat. A papír minősége, a fasciculusok ívszáma változó, de a kéz végig ugyanaz, szöveg csak a lap bal oldali hasábján van, az egyes vezérek (később királyok) története új levél rektóján kezdődik, amelyre piros fül volt ragasztva, míg le nem szakadt. Az 1–2. kötet folyamatosan számozott levelekből áll, a számozás azonban nem egységes. A két nyomtatott levél számozatlan. A kézírással 1–8 levél jobb felső sarkában arab számok vannak (tintával), ezek helyén a [9]–[11] levélen piros ceruzával római számok (hibásan. XII, XIII, X), azután folytatódik az előző számsor 12-től 20-ig. A [21]–[44] levélen piros ceruzával számok helyett görög kisbetűk (α – ω); a [45]–[191] levélre ugyanaz a piros ceruza arab számokat jegyez (1–147), mely számsort a [192]–[237] levélen fekete tinta folytatja 148-tól 194-ig (a 177. levélszám véletlenül kimaradt). Ez a számsor folytatódik 195-től a 2. kötetben (Coll. Hev. 84. vol.), amelyben a 276. levél után megint a 274–276 jön, majd a 320-tól csak minden 5. levél kap számot, azonban a kiszámogatás nem nagyon sikerült.²⁵ Utolsó a 425. levél, amely után 4 számozatlan következik. A kötet valójában 230, az 1–2. kötet 467 levelet foglal be.

Ezen belül egyes, tartalmilag összefüggő darabok külön jelzést is kaptak, részint a szövegrítótól, részint idegen kéztől. Salamon fejezetében a páratlan számú levelek alsó margójának a közepén ívjelzetszerű nagybetűk láthatók

²⁴ *I. m.* 153–155.

²⁵ 340 helyett 350, itt a sor tizet ugrik, az 5. levél hol a 4., hol a 6. helyen áll.

(A–E), ugyanígy IV. Béla történeténél (A–K), Zsigmondnál (A–P). A 2. kötet végig szakaszokra tagolódik: I. Ulászló (A–Z), V. László (A–L), I. Mátyás (A–Gg), II. Ulászló (A–Z), II. Lajos (latin és görög betűk kombinációjával, A α –Oo), János (A–F). I. László fekete tintás önálló levélszámozást is kapott a jobb alsó sarokban (1–7). A III. Bélát tárgyaló fejezetben minden levél alsó margójának a közepén nagybetű van (A–D). Ottó, Károly Róbert és I. Lajos történetét egybefogva, a jobb felső sarokban a piros levélszám mellett fekete betűk is állnak (A–Ff). Ez a jelzés a következő, a Kis Károlyról szóló fejezet 1. levelén még folytatódik (Gg), de ezzel vége szakad, és ugyanezen a levélen fekete levélszámozás kezdődik (1–19), amely összefogja Kis Károly és Mária fejezetét; azonban a Máriáról szóló részben a számok kétszer alá vannak húzva. Albert életrajzát latin nagy- és görög kisbetűk kombinációja (A α , B β , C γ , D δ) kíséri az alsó margó közepén. I. Ferdinánd fejezetében a felső jobb sarokban a levélszám mellett minden második lapon egy-egy nagybetű áll (A–H). I. Mátyás időszakának első páratlan levelein az alsó margó közepén az „ívjelzet” mellett piros arab szám is látható (1–11), de csak a moldvai hadjáratot elbeszélő L levélíg, aztán nincs tovább. A folyamatos számozáson belül is egy nagyobb szakaszt fog át az említett α – ω levéljelölés (I. István–I. Béla).

A 3. kötet (Coll. Hev. 85. vol.) 1–501 lapszámozást visel, de csak a páratlan számok vannak kiírva (kivéve mégis a 404-et, ahol a sorszám meg is ugrik eggyel). A 264–265 és a 495–496 lappár hiányzik (a szöveg is), a 489 után megint 481-gyel folytatódik a sor. A helyes lapszám 510. Ívjelzetszerű nagybetűket Miksa kap (1–48 = A–M lapok), Rudolfnál csak a folyamatos lapszámozás van.

A mű mindösszesen 40 teljes és 1404 fél lapnyi szöveget tartalmaz. Becslésem szerint ez manapság körülbelül 60 szerzői ívnek felel meg. (Mivel a helyes levél- illetve lapszám a kötetekben nincs feltüntetve, az alábbiakban a hivatkozott helyeket az adott oldalon látható jelöléssel adom meg).

Amennyire a szoros kötés megbontása nélkül megállapítható, a számozással, betűjelzéssel egybefogott önálló egységek eredetileg külön füzeteket alkottak, az egységes számozás tehát későbbi, de nem sokkal későbbi. (Néhány füzet végén ma is üres levelek vannak.) Az anyagot maga Berger fogta össze három kötetbe, hiszen maga tesz erről említést. A nagyszombati jezsuitákhoz is három részletben érkezett. Az 1. levelek rektójára rótt bejegyzések szerint az 1. kötetet 1766-ban, a másodikikat 1765-ben, a harmadikat 1764-ben vették állományba.

Az 1. kötet első néhány levele ugyanazokat a külső jellegzetességeket mutatja, mint a *Chronologia* kézírata. Ez tehát a nyomda számára készült tisztázat. Hogy a szépen letisztázott rész vége veszett-e el a bekötés, illetve a beszámolás előtt, vagy a még le nem tisztázott rész eleje (Kemétől Attiláig), az nem tudható. A [9a] levéltől az egész tömeg olyan tisztázatnak látszik, amely a továbbiakhoz kiindulásul akart szolgálni, de aztán úgy maradt. A jobb oldali üres

hasábokon csekély számú szövegjavítás mellett beszúráásokat látni egy – két szótól egész hasábig terjedőleg, ezek száma azonban roppant csekély ahhoz, hogy átdolgozásról, folytatásról beszélhessünk; 10 sort meghaladó betoldás mindössze 5 akad az egész műben.²⁶ Inkább csak kivetített dátumok és idegen kezű bejegyzések vannak ott, meg némi szövegjavítás. Az bizonyos, hogy a szöveg valamelyest változott az idők folyamán, mert a nyomtatott és a kézirásos Prooemium nem egészen azonos. Igaz, eltérés egyetlen ponton van: a kézírásban csak II. Mátyásról esik szó, a nyomtatványban ugyanitt folytatólag II. Ferdinándról is. Az előszó tehát 1619 után bővült pár sorral.

Míg a *Chronologia* kéziratáról nagy valószínűséggel föltehető, hogy mind Berger, mind Ferenczffy alkalmasnak találta a kinyomtatásra, és a próbanyomat a tényleg nyomdába adott szövegről készült, ha némi módosítással is, addig a *Historia* előttem fekvő példányáról ezt nem tudom elképzelni. A szöveg ugyanis hiányos. A Keme vezértől Attiláig terjedő rész hiányáról szoltam, de ez valószínűleg éppen a nyomdai előkészítés során kallódott el. A hiányzó levelek talán utóbb estek ki, hiányoznak azonban részletek a folyamatosan másolt szövegből is, amit már akkor is tudtak. Az 1. kötet α jelű lapján, Szent István története mellett a lap közepén olvasható az egykorú megjegyzés: „Videtur sensus mancus et deesse aliquid”; a 3. kötet 232. lapjának az alján is megszakad a szöveg, amit már egy kortárs másoló észrevett: „Hic haesi et dubium subortum”, majd a túlsó lap tetején az elbeszélés új bekezdéssel folytatódik, és mellette más kéztől: „Pertinet ad Rudolphi continuationem”. A 3. kötet 164. lapján kb. 12 később kitöltendő sor ma is üres. A szerkesztés sem fejeződött be; a 2. kötet 400a levelén János király története indul, amelynek első sorait függőleges kapocs foglalja össze, és mellette: „In praefatione”, mely előszó csak ötlet maradt. Mindennél azonban súlyosabban esik a latba, hogy az egész mű sincs befejezve, mit mondjak, éppen a lényeg hiányzik belőle.

Ugyanis a történet csak Rudolfig halad. Az utolsó említett mozzanat Bocskai halála, majd azt követőleg a bécsi béke végrehajtása érdekében eljáró királyi biztosok 1607 februárjában folytatott tevékenysége. Rudolf haláláról (1608. június 26.) sincs említés, a végén mégis ott áll: „Finis Rudolphi hystor.”. A forma arra mutat, hogy a szerző folytatni, bővíteni szándékozott a munkát, de erre nem került sor. A *Chronologia* még eddig sem terjed; az utolsó említett konkrét történeti esemény az 1505-ös országgyűlés, ami után már csak pár sornyi közhely következik, az ország kettészakadására utalva. Az egyetemes történeti áttekintésben a „seculum”-ok sorát a 16. zárja, melynek fő iránya a reformáció és a török terjeszkedés (73. lap). A jubileumok táblázatában van egy frissebb dátum, 1630, amelynek jellemzője a „Triumphus domus Austriacae super omnes hostes” (58.), amiről azonban nem világos, hogy faktumot rögzít-e, avagy a fényes jövődőt vetíti előre. De még ha 1630 után került is ide, akkor sem

²⁶ I. 171b, II. 254b, 388a, III. 69, 449.

mond sokat, hiszen ezzel az egy sorral bármikor könnyen ki lehetett toldani az idők végéig előre rubrikázott táblázatot. (Az évszám táblák — szöveg nélkül — 1639-ig, illetve 1658-ig vannak kidolgozva.) Ennek ellenére a *Chronologiát* alkalmasnak ítélték a közzétételre, elvégre elméleti műről van szó, melyben az illusztratív adatok frissessége nem perdöntő.

Az Eszterházy Miklóshoz intézett ajánlás itt is jóval tovább megy, mint maga a mű; ismerteti tetteit, Bethlenről is szól, sőt, van egy olyan mondata, amelyet csak Wallenstein halála (1634. február 25.) után írhatott le: „Sed Vallenstein sive Hungarorum gloriae, si consilium sequeretur, invideret, sive ex arcano sensu, sive occulto a Betlehem auri precio gravatus (ut fama fert et facti fides viventium adhuc testium relatione integra constat) vel morando consenserat...” (11–12). A második ajánlás szót ejt a *Historiáról*, amelynek kiadása „ob varias a calamitate temporis causas” régóta húzódik (21. lap).

Berger tehát a jelek szerint nagy elánal látott hozzá megbízatása teljesítéséhez. Ezt honorálta a király a tekintélyes, 250%-os fizetésemeléssel. Ámde hamar elakadt. Irodalmi munkásságának egésze is így alakult: 14 nyomtatásban megjelent írása közül 11 mű 1600 és 1612 között jelent meg, aztán 1618-ban kettő, s utána, 20 éves szünet után, 1637-ben még egy.

Ennek lehet olyan oka, amely életének alakulásában gyökerezik, az is bizonyos azonban, hogy a forrásai elapadtak, önálló anyaggyűjtésre és feldolgozásra pedig nem szánta el magát. Igaz, hogy itt-ott hivatkozik a saját anyaggyűjtésére, és talán nem alaptalanul. Egy–két helyen szemtanúkat emleget, mint az imént is idéztem; hivatkozik magánfeljegyzésekre („ex privatis quibusdam scriptis” uo. 112); említ egy kéziratot „ab illustri comite P. Reway communicatum” (*Historia* 3. vol. 318b). Azt is mondja, hogy I. Mátyás király leveleiből maga állított össze egy „centuriá”-t (*Chronologia* 99), és idéz is ebből egy mondatot. Hogy Révay Péterrel jóban volt, levelezett, az igaz;²⁷ hogy Révay anyagilag is támogatta munkáinak megjelentetését, azt is tudjuk.²⁸ Hogy egy Mátyás-leveleskönyvet összeállított, az meglehet. A *Historia* 2. kötetében van két lap, amelynek az alján fejjel lefelé egy-egy Mátyás-levél kezdete látható („Matthias DEI gratia” 238a, „Matthias etc Splis ac Magnifice fidelis nobis syncere dilecte. P” 123b). Ezek talán a gyűjtés hulladékai. Efféle forrást azonban roppant gyéren alkalmaz. Forráselemzést nem végeztem, de az szemmel látható, hogy szűk bázis állt a rendelkezésére. A *Chronologia* második ajánlásában felsorolja a magyar történet általa ismert munkásait, és ez a lista nem mondható impozánsnak: „Matthias[!] Turocenus”, Bonfini, Ransanus, Oláh, Zsámboki, Forgách, Brutus, Istvánffy, a külföldiek közül egyedül Jovius (18–20. lap). De ezeket sem használja mind. A *Chronologia* magyar történelmi ismeretei Bonfinira és Zsámbokira, pontosabban a Zsámboki-féle Bonfini-kiadásra támasz-

²⁷ L. FRAKNÓI: i. m. 390.

²⁸ *Századok* 1876. 92.

kodnak, a *Historiában* ehhez járul még Jovius és Istvánffy. Az odavetett forráshivatkozások száma ennél természetesen jóval nagyobb, fel-felbukkan Strabo, Ptolemaeus, Procopius, Jeromos, Orosius, Jordanes és mások, a moderneik közül Cusanus, Krantz, Trithem, Münster, Bodin, Calvisius, Commynes, Lipsius, Baronius, Sabellicus, Cromerus neve, említi a fuldai meg a magyar évkönyveket. Hogy ezek között van-e olyan, amelyet valóban a kezébe vett, azt mélyrehatóbb elemzéssel lehetne megállapítani. A kronológiai irodalomból is több nevet idéz, de valójában kettőt hasznosít, Jacobus Salianust és Josephus Justus Scaligert. Az utóbbi egyik munkája (*Isagogicorum chronologiae canonum libri tres*) adott ötletet a címhez is. Néhány név torzult alakja többszörös áttételre vall, noha persze másolási hiba is lehet. A helyes formában is írt Albrecht Krantz a *Historia* előszavában „Orontius Delphinus mathematicus”-ként bukkan elő, láthatóan a Crantius névalak két betűjének az elnézésével (hogy delphi matematikus hogyan lett, azt nem tudom); „priscus Sophista” nevéből a kis *p* jelzöt csinált. Félreértés teremtménye lehet Jacobus Gordonius is a kronológiaszerzők között.

Tényleg kézbe vett forrásait szinte szóról szóra átmásolja, még egészen jellegzetes, egyéni fordulataikban is: „Nos autem tenui nostro iudicio vetera monumenta etiam in errore sectari, quam cum his monstris (dum licet) bene sentire malumus”.²⁹ Utólag kihúzza egy – két szót, hogy a lóláb ne lógjon ki annyira (mint „nescio quid ex Hebraeorum historia hallucinantes”).³⁰

Tehát úgy látszik, hogy Berger különösebb felkészültség és igényesség nélkül fogott hozzá a történetíráshoz. A múlttal egykettőre végzett, hiszen a feldolgozások előtte feküdtek, és ez időszakra nézve nem is várhattak tőle eredetit. Ekkor még nem állt rendelkezésére más, mint az 1581-es frankfurti Bonfini-kiadásban közzétett anyag. Ennek segítségével megírhatta a *Chronológiát*, de a *Historiában* legfeljebb Miksa koráig juthatott el. Itt elakadt, és várta, hogy majd csak történik valami. Szerencséjére 1622-ben megjött a segítség, megjelent Istvánffy magyar története. Ekkor adódott alkalma arra, hogy hirtelen előkapja a hosszú évek óta porosodó irományokat, megírja pótlólag Rudolf életrajzát, új vagy modernizált bevezetőt biggyesszen művei elé, és megpróbálja azt a látszatot kelteni, hogy kész azokat nyomtatásban a világ elé tárni, ahogy azt a század eleje óta várták tőle. Kívülről úgy is látszik, mintha alaposan felfrissítette volna az anyagot. A *Chronologia* címlapján tizenhét századról és a magyar történelem hét korszakáról van szó, ajánlásában feltűnik Forgách, Brutus, Istvánffy neve. Belül azonban csak 16. század és 6. korszak található, Istvánffynak meg társainak nyomuk sincs. Címe szerint a *Historia* „ad coronationem... Ferdinandi II. regis” (vagyis 1619-ig) halad, valójában 1607-ig. Ámde a kéziratot valaki — nem csodálkoznám, ha kiderülne, hogy maga a szerző — elsinkófálta, alkal-

²⁹ *Historia* I. 3b = Bonfini 1.2.111.

³⁰ *Historia* I. 2b = Bonfini 1.2.10; Brodaricsnak a Lajos királyt jellemző disztichonját is kihúzza, stb.

masint a lebukást elkerülendő. Kínos lett volna, ha a portrészorozat II. Mátyása, II. Ferdinándja üres lapra tekint.

Arról, hogy esetleg elkészült volna a következő fejezet, szó sem lehet, hiszen tudjuk, hogy a három ma is kézbe vehető, nagyjában egyforma vastag kötetet maga a szerző állította össze. Rudolf majdnem megtölti a harmadikat, a két utána következőnek (de egynek is) egy negyedik kellett volna, arról pedig nincs említés. Legfeljebb a fentebb vázolt időrend vitatható. Ha ugyanis valamiképpen hozzájutott Istvánffy kéziratához, akkor az utolsó részt már 1622 előtt elkészíthette. Nem állítom, hogy ez képtelenség. Mindjárt meglátjuk, hogy akár az Istvánffyt fordító Tállyai is lehetett ennek eszköze. A forráselemzés fényt deríthetne arra, hogy Istvánffy a munka mely szakaszában lépett a források közé, s van-e nyoma Berger többi, datált kiadványban megjelent írásában.

Istvánffy magyar történelmének a megjelenése valóban kapóra jöhetett Bergernek, mert sejthető, hogy a dolog már a körmére égett. Az ugyanis tudott, hogy a pihenés évtizedeiben is történetírói tevékenységéből élt. Illetményét — a fiskális kiutalásoknál megszokott rendetlenséggel, késedelmességgel, elmaradozásokkal — kapta az 1604, 1605, 1608, 1609, 1612, 1614, 1618, 1621, 1623, 1624, 1625, 1628, 1630, 1632, 1635. évben,³¹ talán máskor is. Említettem, hogy negyedévenként be kellett mutatnia a termést. Nos a jelek szerint ez meg is történt. A *Historia* tekintélyes tömegéből időről időre kimásolásra került egy-egy darab, nyilván azzal a céllal, hogy a kamara meggyőződhessen a munka haladásáról. Minthogy az évek során az uralkodók is meg a kamarai tisztviselők is változtak, egy-egy részletet talán többször is el lehetett sütni. A kéziratban hemzsegnek azok a jelek, amelyek azt mutatják, hogy egy-egy szakaszt kimásoltak belőle, mégpedig évtizedeken áthúzódó különböző időpontokban különböző személyek, bizonyos Burda, Bergernek egy Dániel nevű famulusa és a máshonnan ismert Tállyai Pál is. A sorok közül sok helyen vízszintes vagy ferde vonal fut ki a jobb oldalra rövid függőleges áthúzással, kereszttel, csilloggal, jelölve, hogy a másoló éppen meddig végzett a dolgával. Ő volt az, aki néha a szöveg hiányosságaira is megjegyzést tett, mint fent idéztem.

A 2. kötet első lapjának a tetején: „Descriptit totaliter Paulus Thallyaj continuans Burdae inceptionem” (195a). „Descriptum” (242a). „Descriptum” (248b). Kifutó vonal mellett: „23 7bris 1623” (250a), „3 7bris 1618. assignavit” és alatta monogram, melynek első betűje B, a másodikat nem tudom kiolvasni (320a). „Hic scribendum” (357a). A 3. kötetben: „Descriptit Daniel famulus Dni Bergerj tres hasce juncturas” (49). „Famulus Dni Bergerj in scribendo desiit” (192). Egyik írás sem származik a szövegíró kéztől. A dátumok és a változó személyek azt mutatják, hogy a munka hosszasan folydogált. A megjegyzés nélkül álló jelek száma igen nagy, 80 körül mozog;³² még ha egypárat tévesen értel-

³¹ FRAKNÓI: *i. m. passim*.

³² I. αb, 147a, 148a, 149a, 156a, 190a, 194b, II. 197a, 198a, 198b, 199b, 206a, 240a, 241b, 243a (2×), 243b, 250a, 251b, 252a, 253b, 255b, 259a. 262b, 284a, 285a, 294a, 357a, 358b, 373b, III. 12, 20, 35, 41, 45,

meztem is, a maradék is tekintélyes mennyiség. A másolásra mutat az is, hogy néhány lap tintával vagy piros ceruzával át van húzva.³³ Természetes, hogy az eloszlás egyenetlen, hiszen a másolók technikája sem lehetett egyforma, meg — különösen az elején — a rövid fejezetek fölöslegessé is teheték a jelzést. Egy-egy darabon a megszakítás olyan gyakori, hogy a két határ közé eső szakaszt nem tarthatjuk egy adagnak, akár a kamarának szóló mustrát tekintjük is, akár a másoló teljesítményét. Inkább arra gyanakszom, hogy ugyanaz a szöveg többször került kimásolásra, elején, végén pár sornyi eltéréssel, hogy az azonosság ne tűnjék fel.

A másolatok túlnyomó többsége bizonyonnyal megsemmisült az idők folyamán. Ami megmaradt, az lappang, hiszen Berger szövegének ismerete nélkül az anonim írások provenienciája földeríthetetlen. Úgy látszik, a Rudolfról szóló, önmagában is tekintélyesebb terjedelmű fejezet az, amelynek példányai fennmaradtak és könnyebben föllelhetők. Ezt a részletet önálló alkotásként is forgalomba hozták. Holl Béla — Varjas Béla figyelmeztetése nyomán — említi az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8674. számú kéziratát, melynek mikrofilmje az Akadémiai Könyvtárban hozzáférhető.³⁴ Ez egy krónika részletét és az említett metszetsorozat egyik csataképét tartalmazza. Varjas lehetségesnek vélte, hogy Berger munkájának a fogalmazványáról van szó.³⁵ Valóban, a 281 levél terjedelmű kézirat, melynek címe a kötéstáblán *Rudolphus rex Hungariae XL* (és amelynek elején a csatajeleneten kívül a Rudolfról készült metszet is megtalálható), Berger munkájának az utolsó fejezetét foglalja magában. Eredetileg ez is parádés tisztázatnak indult, de aztán ebből is fogalmazvány lett, összevissza javítva, törölve, toldozgatva, főleg a 13a levéltől a 88b-ig. Amennyire tüzetesebb összevetés nélkül megállapíthatam, szövege egyezik a Hevenesifélével. Hogy a kettő között milyen a viszony, azt mélyebb búvárlattal lehetne fölfedni. A bécsi példányban vannak javítások, amelyek a budapestiben már az alapszöveget adják, ezzel szemben vannak törlések, amelyek a másokban változatlanul ott vannak. (Például az ÖNB példányának 83b lapjáról törölt 13 sor a budapesti kötet 184. lapján olvasható.) Az az egy biztos, hogy a bécsi variáns egy lappal hosszabb. Eredetileg ugyanazokkal a szavakkal végződött, mint az egyetemi könyvtári: „salubri paenitentia ducti, Rempub. propriis et communibus armis defensendam susceperint. Finis”. A „Finis”-t azonban törölték, és ugyanabban a sorban kissé távolabb folytatták a szöveget, mely a következő lap aljáig elmegy, és „ad altaria Dei immortalis confluenta ac optante unum pacis

47, 51, 52, 54, 57, 66, 72, 74, 77, 80, 86, 95, 102, 103, 104, 107, 108, 119, 129, 134, 137, 150, 154, 159, 163 (2×), 169, 173, 184, 189, 193, 280, 417 (2×), 440, 481, 488, 489, 490, 488bis, 492, 497, 498, 499, 501. és a fentebb említett szöveges bejegyzések.

³³ I. 147a–151a, 156a–157a, II. 199a–205b, 268b, III. 233, 260.

³⁴ Mf A 1984/I. Létét jelezte már az *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1845. évi kötetének 87. lapja.

³⁵ HOLL: *i. m.* 213.

votum patrocium. Finis anni, belli et rerum gestarum Rudolphi” szavakkal végződött. Ámde a „Finis... Rudolphi” szakasz megint át van húzva, és alatta, a lap legalján, más kézzel, hevenyészve: „Mathias II.” Ezzel a kötet véget ér. Mivel a két változat egymáshoz való viszonyának a vizsgálatával nem foglalkoztam, nem mondhatok többet, mint annyit, hogy a bécsi kézirat is a hosszasan húzódó alakíthatásról és a folytatás meghiúsult szándékáról tanúskodik. Jellemzőnek tartom, hogy a legelső változatban a leghátul álló „Finis” az egész mű végét jelenti. A megtoldott második változatban már csak a Rudolf-életrajzra vonatkozik, mintha maga a mű még folytatódna. Az odavetett „Mathias II.” éppenséggel a félrevezetés szándékáról árulkodik. De talán a kétféle befejezés is.

Rudolf történetét és képmását tudomásom szerint még egy kézirat tartalmazza, ugyancsak az Österreichische Nationalbibliothekben, a Cod. 8464. számú kötet. Erről először az idézett *Archiv* adott hírt (ugyanazon a lapon), aztán Csontos János a *Magyar Könyvszemle* 1884. évfolyamának 245. lapján. Azonosítani nem tudták. A kéziratot nem láttam, a tudósítás szerint incipitje és explicitje azonos a másik bécsi példányéval. A portréból ítélve ez is tisztázat vagy tisztázatnak szánt másolat lehet.

Sajnálom, hogy Berger Illés történetírói tevékenységét két fő művének az ismeretében sem tudom másképp jellemezni, mint az elődeim. Azonban mégis rá kell mutatnom arra, hogy nincs minden újdonság és érdekesség nélkül, ha ezzel itt nem is foglalkozom. Újdonsága, hogy ő az első és Knauz Nándorig (1877) az egyetlen, aki Magyarországon kronológiával foglalkozik. Érdekessége elméletében rejtőzik, a történelem menetének egy olyan felfogásában, amely hazánkban szintén előzmény nélküli, s követője sem lesz. Igaz, hogy szemléletének alapja, „a birodalom változása”, a 17. század hajnalán európai szemmel nézve már igencsak avított, ezen belül azonban egy sajátos nézőpontot foglal el: a változást következetesen az állam- és kormányforma változásán keresztül vezeti le (Bodinnel vitatkozik). Ez a *Historiában* jól érzékelhető, a *Chronológiában* pedig éles kontúrokkal kirajzolt elméletként jelenik meg. Berger talán nem is történelmet akart írni, hanem a teóriáját próbálta meg felvázolni, magyar példatár segítségével. Ebből a szempontból valóban érdektelen, hogy a példákat maga gyűjtögette-e, vagy készen kapta. Az ő magyar történelme a hexarchiával kezdődik (a pannóniai hun benyomulás hat vezérével), amely hamarosan duumvirátussá alakul (Attila, Buda), aztán Attilával monarchia, majd tyrannis lesz belőle, s végül anarchia. Másodjára a heptarchiából (hét vezér) fejlődik ki a monarchia (Árpád) és tovább a monarchia Christiana, monarchia regalis (I. István), amely az idők végezetéig fennmarad, noha nem mentes a mutációtól. Hat korszakon (aetas sacra, libera, gloriosa, bellicosa, consummata, divisa) haladt a legújabb időkig. Eközben a tyrannis megteremtésére történtek kísérletek, az osztrák ház azonban megment az anarchiától. E szempontból Berger talán megérdemelné a figyelmet.

KULCSÁR, PÉTER

Les oeuvres historiques d'Illés Berger

L'activité d'Illés Berger est à peine connue même dans la littérature spéciale, bien que Berger — d'après la constatation de Vilmos Fraknói — „ait été pour ainsi dire le seul historiographe de la Hongrie dans la première moitié du XVIIe siècle”. Il est pourtant vrai que ni les contemporains d'Illés Berger, ni ceux qui s'occupaient de lui plus tard, n'avaient pas une haute opinion sur lui. Mais d'après l'auteur de cet article, on ne peut pas former une opinion sur lui sans la connaissance de ses oeuvres. C'est pourquoi, à l'aide d'une analyse approfondie de ses deux ouvrages fondamentaux, conservés en manuscrits dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest, intitulés *Chronologia* et *Historia*, il éclaircit les circonstances de la naissance de ces deux ouvrages et le sort des manuscrits. Outre l'analyse d'histoire de livre des deux ouvrages, l'auteur rend compte du contenu et des sources de ces travaux, et à la base de tout cela, il fait droit au fond aux appréciations négatives antérieures. Il reconnaît pourtant comme mérite de Berger, qu'il était le premier en Hongrie qui s'occupât de la chronologie et que sa conception historique était aussi spécifique: il déduit les changements de l'histoire à travers les changements de l'État et de la forme de gouvernement.

EVA MÂRZA

La typographie roumaine de Alba Iulia et la production des livres au XVIe – XVIIe siècles

Pour l'histoire de la culture d'un pays, l'histoire de l'imprimerie nationale s'impose comme un sujet obligatoire, le livre manuscrit, mais surtout celui imprimé étant à la base de l'enseignement et de la science à tous les niveaux.

Bien que l'imprimerie roumaine ne connaisse la phase des incunables, la typographie de Macarie à Tîrgoviște s'inscrit, en l'an 1508, dans le courant typographique européen.¹ L'imprimerie slavo-roumaine et celle roumaine de la moitié du XVIe siècle est une imprimerie cyrillique et se trouvant pendant sa première phase sous l'influence de celle vénétienne, par la filière Cerna Gora, ou de celle polonaise de Cracovie.²

L'apparition de l'imprimerie à Alba Iulia médiévale est une conséquence culturelle normale, la ville étant aux XVIe (la seconde moitié) — XVIIe siècles le centre administratif, politique, religieux de la principauté de Transylvanie. Les fondements d'une activité typographique dont on a des preuves sûres sont mis en 1567, par un typographe doué qui était passé par des officines renommées de l'Europe du XVe siècle, Raphael Hoffhalter.³ Avant sa mort, en 1568, apparaissent de sous les presses de l'*Officina Hoffhalteriana* de Alba Iulia plusieurs livres imprimés en langues latine et hongroise.⁴ Cette typographie, dirigé par différents typographes pendant les siècles suivants, s'inscrit aussi dans le courant culturel dont le patron a été le prince Gabriel Bethlen (début du XVIIe siècle).⁵

¹ *Liturgierul lui Macarie (1508) (Le Missel de Macarie 1508)*. Avec une étude de P. P. PANAITESCU et un index de Angela et Alexandru DUȚU. Bucarest, 1961.

² TOMESCU, Mircea: *Istoria cărții românești de la începuturi pînă în 1918 (Histoire du livre roumain dès les origines jusqu'à 1918)*. (Bucarest,) 1968. 26–37; SIMONESCU, Dan — BULUȚĂ, Gheorge: *Pagini din istoria cărții românești (Pages de l'histoire du livre roumain)*. Bucarest, 1981. 22–33.

³ BORSA Gedeon: *Hoffhalter problémák = MKsz LXXXVI*. 1970.; JAKÓ Zsigmond: *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdájá*. Bukarest, 1979. 51–69, 219–221; ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete = MKsz 1975*. 1. 9–24.

⁴ RMNy, I(1473–1600), II(1601–1635), Bp. 1970, 1983, passim.

⁵ JAKÓ, Zsigmond: *Philobiblon transilvan (Philobiblon transylvain)*. Avec une introduction de Prof. Dr. Virgil CÂNDEA. Bucarest, 1977, passim.

Dans des conditions historiques complexes, qui ont été sujet de recherches pendant les aux décennies passées, on signale le passage par Alba Iulia d'un typographe ambulant faisant partie de l'antourage du typographe de Braşov, Coresi. Le typographe Lorinţ est le premier à offrir au public roumain de cette partie de Transylvanie des livres dans la langue de l'orthodoxie, la langue slave, fait qui est la conséquence d'une certaine politique culturelle de la part des princes de la famille Báthory (qui règne en Transylvanie après 1572). Par l'emploi du slave, utilisé dans les chancelleries princières et dans l'église de Valachie et de Moldavie, les premiers typographes orthodoxes de Transylvanie montraient leur adhésion à l'activité spirituelle des frères des deux autres pays. En ce contexte favorable, dans la typographie ambulante de Lorinţ paraît en 1579 un *Evangélier slave*, édité sous la juridiction princière de Christophore Báthory et avec la permission de l'évêque de Bălgrad (le nom médiéval de la cité d'Alba Iulia) Christophore. Le cassetin du livre nous fait apprendre que le maître Lorinţ a reçu de la part du prince le privilège d'imprimer ce livre pendant 30 années, privilège que le typographe n'a pas valorifié.⁶

On suppose que la même typographie a imprimé à Alba Iulia une ou deux éditions de *Octoih* (recueil de chants religieux à huit voix), 1578, 1580.⁷ Leur appartenance à la typographie de Lorinţ de Alba Iulia a été beaucoup disputée dans les publications de spécialité. Jusqu'à la découverte d'un exemplaire complet, les conclusions sont à attendre. Cette halte typographique de Lorinţ à Alba Iulia ne permet pas encore l'émission des considérations finales, mais les dates relatives à l'*Evangélier slave* resteront définitives.

À cause des circonstances historiques défavorables au plan interne et externe (le danger turc, par exemple), depuis la fin du XVIe et jusqu'au 1635, il se poursuit un long hiatus dans l'activité typographique sur tout le territoire historique de la Roumanie, en l'an 1588 est paru le *Liturgierul slave* (*Mis-sel slave*) de Şerban Coresi et à peine en 1635 le *Molitvenicul slave* (*Rituel slave*) de Cîmpulung.

⁶ BIANU, Ion – HODOŞ, Nerva: *Bibliografia românească veche* (Ancienne bibliographie roumaine). I. Bucarest, 1898. (Abrégé, à la suite, B. R. V); PAVEL, Eugen: *Meşteri tipografi bălgrădeni între 1562–1702* (Maîtres typographes de Bălgrad entre 1562–1702) = *Apulum*. Alba Iulia. XVII. 1972. 299–309.; MAREŞ, Alexandru: *În legătură cu activitatea tipografică a diaconului Lorinţ* (Sur l'activité typographique du diacre Lorinţ = *Limba română* 2. 1970. 129–137.; TOMESCU, M.: i. m.: 51.; JAKÓ, Zsigmond: *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din veacul al XVI-lea* (La typographie de Sibiu dans l'histoire de l'imprimerie roumaine du XVIe siècle) = *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* VII. 1964. 97–115.; *Evangheliarul slave* (*L'Evangélier slave*), 1579 est conservé à la Bibliothèque de l'Académie de Bucarest, exemplaire unique. Voir POPESCU, Rodica: *Tipăriturile de la Bălgrad în colecţiile Bibliotecii Academiei* (Les imprimés à Bălgrad dans les collections de la Bibliothèque de l'Académie) = *Apulum* XVIII. 1980. 253–264. Voir aussi RMNy I 435.

⁷ BIANU, Ion – SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românească veche* (Ancienne Bibliographie roumaine). IV. Bucarest, 1944. 172. nr. 22.; 173. nr. 27.; *Octoih mic* (Le petit recueil de chants religieux à huit voix), 1578 (1580) se trouve à la Bibliothèque de l'Académie à Bucarest et à Braşov. Cf. aussi RMNy I. 410.

Pendant les années de la période suivante à 1635 on met les bases d'une officine typographique qui sera en activité jusqu' en 1702 à Alba Iulia. Elle deviendra la plus fertile typographie roumaine de son époque.⁸

Il y a quelques décennies une polémique est survenue dans les publications de spécialité sur l'appartenance de la typographie roumaine d'Alba Iulia. On a enregistré des opinions diverses. D'une part on soutenait que la typographie roumaine ferait partie intégrante de la typographie princière d'Alba Iulia, de l'autre part on a émis l'hypothèse qu'elle avait travaillé dans le cadre du complexe monastique. La vérité se trouve, probablement, à mi-chemin entre les deux opinions.

Des documents qui pourraient servir à appuyer l'une des hypothèses ne sont pas connus dans les archives roumaines. Tout comme au cas de la Bibliothèque Métropolitaine de Bălgrad, de même au cas de la typographie roumaine de cette ville on n'a détient pas assez de matériel historiographique contemporain. C'est à supposer que celui-ci n'existe pas dans les archives de la Roumanie et, probablement, ni dans celles de l'Europe Centrale et qu'il a été détruit pendant les siècles écoulés depuis l'époque où ces importants édifices nationaux fonctionnait pleinement.

Les seules preuves de l'activité des typographies d'Alba Iulia sont leurs produits, les livres et le peu de documents publiés au XIXe siècle et au début du XXe. À Bălgrad on a imprimé à ce que l'on sait jusqu'à présent, cca 22 titres de livres en slavon et en roumain en caractères cyrilliques et un livre en alphabet latin. Au XVIIe siècle on a imprimé seulement en langue roumaine. La reconstitution de l'historique de la typographie roumaine d'Alba Iulia serait une chose utile à l'histoire de la culture roumaine, mais par la suite on doit lancer des hypothèses qui nécessitent un support documentaire.

Il y a 15 ans nous avons repris l'opinion traditionnelle des chercheurs anciens sur la typographie roumaine d'Alba Iulia comme une section de la typographie princière. En ressassant de nombreuses informations nouvelles fraîches ou en reprenant celles déjà connues, nous pouvons constater que, probablement en sa première phase de fonctionnement, donc entre 1641 – 1651, cette typographie s'encadre dans la typographie princière. À ce sens, deux témoignages simples se trouvent sur les feuilles de titre du *Noul Testament*

⁸ MÂRZA, Eva – DREGHICIU, Doina: *Cărți tipărite sub patronajul Mitropoliei Bălgradului – sec. XVI–XVII (Livres imprimés sous le patronage de la Métropole de Bălgrad – aux siècles XVIe XVIIe)*. In: *Indrumător bisericesc, misionar și patriotic*. XI. Alba Iulia, 1987. 50–62.; MÂRZA, Eva – MÂRZA, Iacob: *Alba Iulia, important centru tipografic românesc. Locul apariției „Noului Testament” – 1648 (Alba Iulia, important centre typographique roumain. Le lieu de la parution de „Nouveau Testament” – 1648)*. In: *Noul Testament – tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan Mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian Episcop al Alba Iuliei (Le Nouveau Testament – imprimé pour la première fois en langue roumaine à 1648 par Simion Ștefan Le Métropolit de la Transylvanie, réédité après 340 ans avec l'initiative et le soin de P. S. Emilian, Evêque d'Alba Iulia*. Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988. 97–103.

(*Nouveau Testament*) de l'an 1648⁹ et du *Psaltirea* (*Psautier*) imprimé en 1651,¹⁰ deux livres parus pendant l'activité du métropolitain érudit lettré Simeon Ștefan. En ces deux cas l'auteur des feuilles de titre indique: „On les a imprimé dans la typographie de sa Majesté.” Il est bien probable que les premières impressions (*Evangelhie cu învățătură* = *Évangile à bonnes leçons*, 1641, est conservé sans feuille de titre) le *Nouveau Testament* et le *Psautier* soient parus dans la typographie princière.

L'an 1656, avec l'invasion turco-tatare qui a détruit Alba Iulia aussi, a signifié le brisement de l'activité typographique dans la typographie princière; on n'imprime plus de livres roumains pendant les décennies suivantes. Le Collège Bethlen a établi son siège à Aiud.

Pour la période suivante nous sommes dans la possession de témoignages relatifs à l'activité de l'un des plus importants métropolitains de Bălgrad, Sava Brancovici. Il est ordonné métropolitain en 1656 et il est reconnu pour tel par les autorités transylvaines au mois de décembre de la même année. Après 23 années d'activité à la tête de la Métropole, en 1679, à cause des dissensions avec les autorités princières du prince Mihai Apafi, il est traduit en justice. À cette occasion on dresse l'inventaire des biens de Sava Brancovici. Entre autres, on y inscrit des livres et les instruments de la typographie. (L'inventaire est publié par Marina I. Lupaș¹¹ et Ioan Lupaș¹²).

En 1656, la cité d'Alba Iulia étant détruite par les Turcs et les Tatars, on a saccagé aussi les institutions culturelles, par conséquent la typographie princière. Après une période d'interruption, c'est une seconde étape de fonctionnement de la typographie d'Alba Iulia qui commence, typographie qui devient indépendante. Les outils de la typographie trouvés chez Sava Brancovici, dont l'origine est inconnue, ont été remis à la Métropole par l'ordre de Mihail Apafi. Les livres qui vont paraître, désormais témoigneront par leur feuille de titre qu'ils ont été imprimés „dans la Métropole du Bălgrad”, par exemple: *Ceaslovăț* (*Bréviaire*), 1685,¹³ *Rînduiala diaconștelor* (*Disposition des diacres* 1689,¹⁴ *Molitelnic* (*Livre pour absoute*), 1689,¹⁵ *Chiriadromion* (*Livre de ser-*

⁹ B. R. V. I. 165. nr. 54.

¹⁰ *Ibidem* (*Ib.*) 184. nr. 60.

¹¹ LUPAȘ, Marina I.: *Mitropolitul Sava Brancovici 1656-1683* (*Le Métropolitain Sava Brancovici 1656-1683*). Cluj, 1939. 79-80, 97-108.

¹² MANGRA, Vasile: *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1690)* (*Le Métropolitain Sava II. Brancovici 1656-1690*). Arad, 1906.; LUPAȘ, Ioan: *Averea confiscată de principele Mihai Apafi de la Mitropolitul Sava Brancovici și fratele său Gheorghe* (*La richesse du Métropolitain Sava Brancovici et de son frère confisquée par le prince Mihai Apafi*) = *Biserica și școala Arad*, nr. 37-39. 271-273, 279-282, 287-289.

¹³ B. R. V. I. 279. nr. 84.

¹⁴ *Ib.* 280. nr. 85.

¹⁵ *Ib.* 291. nr. 87.

mons pour dimanches et fêtes), 1699,¹⁶ *Bucoavnă (Abécédaire)*, 1699,¹⁷ *Pfinea pruncilor (Catéchisme pour les petits)* 1702.¹⁸

Les informations sur le fonctionnement et celle administratives de la typographie peuvent être retrouvées seulement à l'aide de vieux livres. Tout semblant à l'habitude de l'Europe Centrale, les livres roumains sont porteurs d'ex libris et aussi de notes écrites par des personnes diverses, lecteurs tout simplement ou maîtres d'école prêtres, sous la forme de petites chroniques.¹⁹ Ces petites chroniques s'ajoutant aux témoignages des éditeurs ou des typographes de ces livres se constituent dans une aide précieuse pour nous en ce qui concerne l'image de la démarche typographique roumaine d'Alba Iulia.

Le lieu précis de l'emplacement de la typographie princière n'est pas connu. Quant à la typographie de la Métropole, on suppose qu'elle fonctionnait dans le complexe métropolitain, situé du côté sud-oriental de la forteresse médiévale. Le premier typographe du XVIIe siècle, Popa Dobre, a été envoyé à Alba Iulia par le prince régnant de la Valachie, Matei Basarab.²⁰ Celui-ci envoie des outils typographiques aussi. La préface du premier livre ayant des proportions plus importantes, *Evanghelie învățătoare (Evangélie à bonnes leçons)*, 1641, attribué à Popa Dobre, est signé par le Métropolitain de Bălgrad, Ghenadie II, qui témoigne que c' est lui qui a payé le typographe et qu'il a aussi contribué financièrement à l'impression du livre.²¹ Ghenadie a demandé l'approbation d'impression à Gheorghe Rákoczy I; mais nous ne sommes pas en mesure d'établir si le livre est imprimé dans la typographie princière, n'ayant pas à notre portée la feuille de titre.

En 1648 apparaît le *Nouveau Testament*.²² Déjà à l'époque de Gabriel Bethlen on a signalé des essais de traduction de la *Bible* en langue roumaine à la cour princière. Ce desideratum s'accomplit à peine dans la cinquième décennie du XVIIe siècle et prend sa place dans le courant humaniste qui soutenait la traduction des écritures ecclésiastiques, donc de la *Bible* aussi, dans les langues nationales. Le travail de traduction a été commencé par le moine ordonné prêtre Silvestru, mais après la mort de celui-ci l'organisation de tout le complexe des travaux garde la marque de l'archevêque et érudit Simeon Ștefan. Il était originaire, probablement, des alentours d'Alba Iulia, fleurissant

¹⁶ *Ib.* 372. nr. 115.

¹⁷ *Ib.* 369. nr. 113.

¹⁸ *Ib.* 440. nr. 133. MUȘLEA, Ion: „Pânea pruncilor” (Bălgrad, 1702). *Din istoria unei cărți vechi românești („Catéchisme pour les petits” — Bălgrad, 1702. Sur l'histoire d'un ancien livre roumain)*. In: *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*. București, 1943. 617–631.

¹⁹ CORFUS, Ilie: *Insemnări de demult (Notes des temps anciens)*. Iași, 1975. VII.

²⁰ TOMESCU, M.: *o. c.* 67.

²¹ *B. R. V. I.* 115. nr. 40.

²² *Ib.* 165. nr. 54.

centre culturel à l'époque, et il avait la formation adéquate pour être nommé, en 1643, évêque de l'église orthodoxe ayant le siège à Alba Iulia. C'est lui l'auteur de la préface dédiée à Gheorghe Rákoczy I où l'on parle, sauf d'autres problèmes, de trouver des personnes du pays connaissant le slavon, le grec et le latin, à cause du fait que la traduction de Silvestru était lacuneuse. La forme de la traduction définitive du *Nouveau Testament* est considérée par les philologues roumains comme étant de très bonne qualité.²³

Si les traducteurs sont restés anonymes, les typographes ne sont pas restés inconnus, leur identité a été découverte tout à fait accidentellement. Sur un exemplaire du *Nouveau Testament* trouvé à Oradea²⁴ a apposé sa signature le typographe du livre, Rusu de Sibiel (une localité des approches de Sibiu). Celui-ci mentionne, parmi les typographes, Simeon Ștefan l'évêque.²⁵ Un autre maître s'appelle Ștefan Tipograful (Etienne le Typographe) et son nom a été découvert grâce à sa liaison avec le typographie roumaine d'Alba Iulia, sur un manuscrit de Brașov (conservé à l'Eglise de Șchei).²⁶ De cette manière nous avons découvert quelques noms de typographes qui ont formé un groupe restreint impliqué à l'impression du *Nouveau Testament* en 1648.

La même année va être imprimé dans la typographie princière d'Alba Iulia un *Catehism* (*Catéchisme*) surnommé *calvinien* ou la *Petite Bible*.²⁷ Le livre est le fruit de la collaboration des trois personnalités de la vie spirituelle et ecclésiastique: le professeur du Collège Bethléenien d'Alba Iulia, J. H. Alstedius qui a fait la rédaction du livre, le prédicateur Ștefan Fogarassi qui en a

²³ ȚEPELEA, Gabriel: *Contribuția „Noului Testament de la Bălgrad” (1648) la dezvoltarea limbii române literare* (Contribution du „Nouveau Testament de Bălgrad” (1648) au développement de la langue littéraire roumaine = *Indrumător pastoral Alba Iulia*, III. 1979. 134–138.; idem, *Noul Testament de la Bălgrad (1648). Contribuția sa la dezvoltarea limbii literare române. Aplicarea practică a expunerilor din „Predoslovie către cetitori”* (Le Nouveau Testament de Bălgrad 1648. Sa contribution au développement de la langue littéraire roumaine. L'application pratique des exposés de „L'Avant-propos aux lecteurs”). In: *Momente din evoluția limbii române literare*. Bucarest, 1973. 34–49.; CARTOJAN, Nicolae: *Istoria literaturii române vechi* (Histoire de l'ancienne littérature roumaine). Bucarest, 1980. 184–185.; METEȘ, Ștefan: *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria* (L'histoire de l'église et de la vie religieuse des Roumains de Transylvanie et de Hongrie). I. Sibiu, 1935. 386–387.

²⁴ DUDAȘ, Florian: *Carte veche românească în Bihor* (Livre ancien roumain en Biharie). Oradea, 1977. 72–73., nr. 41.

²⁵ *Ib.* Sur la feuille 92 v de l'exemplaire cité se trouve la note: „Moi (...) Rusu de Sibiel typographe de mon état avec les autres frères, nommément Simeon Ștefan, à l'aide de D[ieu] nous avons pris à tâche de l'imprimer.”

²⁶ POPP, Vasile: *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începuturi până la vremile noastre* (Dissertation sur les typographies roumaines en Transylvanie et les pays voisins des leurs débuts jusqu'à nos jours). Sibiu, 1838. 23., note 8. La notice d'un *Penticostarion* manuscrit de 1613, atteste le typographe Ștefan à Alba Iulia: „Je fais connaître moi Ștefan le Typographe (...) quand je suis allé de Valachie à Bălgrad à l'archevêque et métropolitaine Ștefan. Aux jours de Gheorghe Racoczy, prince de Transylvanie 1644.”

²⁷ B. R. V. I. 160. nr. 53.

fait la traduction et le maître typographe de Braşov, Martin Maior qui l'a imprimé. Oeuvre d'orientation calviniste bien précisée, le *Catéchisme* de 1648 a été édité en langue roumaine, en alphabet latin, ce qui indique l'existence de la section latine de la typographie d'Alba Iulia. En même temps, c'est le seul livre imprimé en langue roumaine en caractères latins au XVIIe siècle à Alba Iulia.

Trois années plus tard, paraît *Psaltirea (le Psautier)*, 1651.²⁸ Nous n'avons aucune raison à ne pas supposer que les trois susdits noms de typographes ne puissent pas être attachés au *Psautier* aussi, surtout sachant que Simeon Ştefan se trouvait encore à son poste métropolitain. À côté des typographes Rusu et Ştefan, à l'édition du *Psautier* a collaboré un autre dont les initiales sont imprimées sur la feuille 294: „M. S.” Nous n'avons pas réussi l'identification de ces lettres. Les chroniques manuscrites sur les feuilles de livres nous font apprendre que le scribe Dumitru a été „le typographe des livres à la Métropole de Bălgrad” au temps de Simeon Ştefan.²⁹

Ni après une pause typographique de trois décennies, la situation de la connaissance des mystères de l'activité typographique n'arrive pas à se dévoiler. En 1683 on imprime un seul livre en employant le matériel typographique d'Alba Iulia, impression réalisée à Sebeş (département Alba), *Sicriul de aur (le Cercueil d'or = le Cérémonial funéraire)*.³⁰ Le livre a été édité par un érudit local. À la fin du livre on trouve la signature de „Daniil le Typographe”, le premier cas identifié de cette manière jusqu'à ce moment.

En 1685 paraît à la typographie de la Métropole *Ceaslovăţul (le Bréviaire)*,³¹ imprimé, parmi d'autres, par le maître Rus Iosif. Deux années plus tard apparaît le livre pour les prêtres *Rînduiala diaconstvelor (Disposition des diacres)*, à l'impression duquel a travaillé aussi Chiriac de Moldavie.³² En plus, il a collaboré à la parution de *Molitvenic (Livre pour absoute)*³³ de 1689. Le fait que, dans ces trois dernières impressions, apparaît un seul nom de typographe et que tous les autres restent anonymes est encore une énigme à élucider. Pour la culture nationale il est important qu'à l'éditions de ces livres aient eu leur contribution des érudits locaux dont les noms sont connus grâce aux préfaces des livres: Ioan Zoba de Vinţ, l'archiprêtre Gheorghe de Daia, Ştefan Raţ de Kişfalău — Miceşti (Vinţul de Jos, Daia, Miceşti sont des localités des approches d'Alba Iulia).

²⁸ *Ib.* 184. nr. 60.

²⁹ Note due au Dumitru se trouve sur un exemplaire du *Psautier*, Bălgrad, 1651, dans la collection de l'Académie, Bucarest, Cf. POPESCU, R.: *o. c.* 259.

³⁰ *B. R. V.I.* 269. nr. 80.

³¹ *Ib.* 279. nr. 84.

³² *Ib.* 280. nr. 85.

³³ *Ib.* 291. nr. 87.

Les derniers trois livres paraissent à Alba Iulia de 1699 à 1702. Une contribution importante à l'impression de deux d'entre eux, *Chiriadromion* (*Livre de sermons pour dimanches et fêtes*)³⁴ et *Bucoavnă* (*Abécédaire*), 1699³⁵ a eue l'envoyé du prince régnant Constantin Brâncoveanu, le typographe Mihail Ștefan de Valachie, qui a été surnomé en Transylvanie Iștvanovici. C'est justement ce nom qu'il emploie sur la feuille de titre des impressions, Mihail Iștvanovici est, au fond, le premier typographe d'Alba Iulia, le nom duquel peut être lu sur la feuille de titre. Nous sommes convaincus qu'à l'impression des deux livres ont eu leur contribution d'autres maîtres engagés à la typographie de la Métropole, mais leurs noms sont restés inconnus. *Chiriadromion* et *Bucoavnă* ont la même année de parution, bien que le premier ait plus 400 feuilles et qu'elle soit éditée en un tirage plus grand que pour le reste des livres. *Bucoavnă* est un livre de petites dimensions, mais son importance est d'autant plus grande qu'il soit le premier abécédaire systématique de la langue roumaine imprimé et utilisé dans les écoles de Transylvanie. Il a eu une destinée malheureuse, qu'il n'avait pas mérité. L'un des diplômés léopoldien, celui du 6 février 1699 se rapporte à ce livre. On donne l'ordre de confisquer le tirage tout entier de ce livre considéré comme incompatible avec la situation dans le contexte de l'achèvement de l'acte de l'union avec l'église de Rome. Dans les collections roumaines se sont conservés seulement deux exemplaires de *Bucoavnă*.³⁶

La dernière impression de Bălgrad s'appelle *Pîinea pruncilor* (*Catéchisme pour les petits*), sorti de sous les presses de la typographie en 1702.³⁷ Le livre apparaît dans le période qui succède immédiatement à l'union religieuse. L'auteur du livre est Barányi László et le livre a été traduit en roumain par Duma Ianăș de Bărabanț (tout près Alba Iulia). Les caractères employés sont les cyrilliques, le matériel typographique est celui de Mihai Iștvanovici, mais ce n'est pas lui qui fait l'impression, parce qu'après les deux livres susnomés, Mihai Ștefan est de retour en Valachie où il continue son activité.

Après l'an 1702 s'écoulent quelques décennies pendant lesquelles on n'a plus d'information sur les matériel typographique. À Alba Iulia n'a plus fonctionné de typographie roumaine depuis 1702, mais après quatre décennies on retrouve ce qui est resté des matériels typographiques d'Alba Iulia à la base de la nouvelle typographie de la ville de Blaj. Cette officine typographique elle aussi a fonctionné sous la juridiction d'une évêché, justement sous la celle de

³⁴ *Ib.* 372. nr. 115.

³⁵ *Ib.* 369. nr. 113.

³⁶ Se trouve à la Bibliothèque de l'Académie Filiale de Cluj et à la Bibliothèque départementale „Astra” Sibiu. Cf. Episcopia Ortodoxă Română Alba Iulia, *Bucoavnă* (L'Évêché Orthodoxe Roumaine Alba Iulia, *Abécédaire*), Bălgrad, 1699. Edition critique imprimée à l'initiative et la bénédiction de P. S. EMILIAN, Evêque d'Alba Iulia. 1988.

³⁷ *B. R. V. I.* 440. nr. 133.

l'évêché greco-catholique. La typographie de Blaj et les écoles roumaines de la même ville ont été fondées pour des raisons culturelles et politiques, étant le résultat des efforts des intellectuels de Transylvanie, au premier rang desquels se trouvait ce temps-là Inochentie Micu-Klein.

Ayant un aspect graphique particulier, les livres roumains imprimés à Alba Iulia ont circulé dans des milieux divers, des plus modestes jusqu'aux érudits du temps, dans les bibliothèques de ceux-ci se conservant. Le nombre réel des exemplaires conservés n'est pas connu. Le régime politique totalitaire a déterminé les possesseurs de vieux livres plutôt les cacher que de les montrer; par conséquent, pendant une période de stabilité, il serait possible que quelques uns des collectionneurs offrent au circuit scientifique des impressions encore inconnues, inédites.³⁸ Le livre alba iulien, pendant son évolution, a contribué dans une mesure décisive au développement de la culture, de l'enseignement, de la langue littéraire et de la science parmi la population, ayant une influence incontestable sur la pensée roumaine pendant les trois siècles à venir.

³⁸ Voir, par exemple MÂRZA, Eva – DREGHICIU, Doina: *Cartea românească veche în județul Alba secolele XVI–XVII. Catalog (Le livre roumain ancien dans le département d'Alba, XVIe–XVIIe siècles. Catalogue)*. Edition de l'Evêché Orthodoxe Roumaine d'Alba Iulia), 1989. — Conclusions sur l'histoire de la typographie d'Alba Iulia, dans la dissertation de Judit ECSEDY: *Fejezetek a magyarországi nyomdátörténetből. — 17. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása*. Bp. 1992. (*Kandidátusi értekezés tézisei*)

VOIT KRISZTINA

**Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II.
világháborúban és az azt követő években
(1944 – 1950)***

Ha számba kívánjuk venni közgyűjteményeink sorsát az elmúlt közel ötven esztendőben, első teendőnk a háborús események veszteségeinek számbavétele. Csak ez lehet a kiindulópont. Ehhez fogjuk majd hozzáadni azokat a károkat, amelyeket a „béke” zúdított az országra: a megszálló csapatok kártevéseit és a hazaiak fosztogatásait, nemtörődömségét és — vandalizmusát. Ez főként akkor megszámlálhatatlan szinte, ha a magyar műkincsállomány egészét nézzük, tehát a potenciális „közgyűjteményeket”, a magángyűjtemények (könyv, oklevél és műtárgy) sorsát is. Ezeknek egy része már a háború előtt közgyűjteménybe került; azok, amelyeket tulajdonosaik „letétként” kezelendőn, egy-egy nagyobb közgyűjteményben elhelyezve éreztek nagyobb biztonságban. Ez így is történt, az esetek egy hányadában. Azonban ez csak egy töredék, a magyar magángyűjtemények java része ebek harmincadjára jutott. Az elhurcoltak vagy menekülők kénytelenek voltak otthonaikat, kastélyaikat védtelenül, sorsukra hagyni.

Ezúttal természetesen nem tudjuk valamennyi gyűjtemény útját végigkövetni, csak mozaikszerűen ragadunk ki példákat, megkísérelve bemutatni azt a heroikus küzdelmet, amellyel néhányan e javak megmentésén fáradoztak. Ugyancsak nagy vonalakban vázolnánk fel azokat a jelenségeket, amelyek a koalíciós periódustól az átmenetet adják az új rendszer teljes kialakulásáig, 1949 végéig. Ezen belül is, természetesen csak a gyűjtemények életében kitapintható, és ezúttal csak a Dunántúlra korlátozódó példákkal foglalkozunk. Forrásunk az a hatalmas gyűjtés, amelyet az Új Magyar Központi Levéltárban, a Magyar Országos Levéltárban a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa és a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének irataiban folytattunk az egykori Művelődéskutató Intézet és a „Ts 4 kutatási főirány” keretében, közel tíz esztendőn keresztül.

Közismert, hogy a háború közeledtével legnagyobb közgyűjteményeink legértékesebb anyagaikat igyekeztek biztonságosabbnak hitt helyre szállítani, gondosan elcsomagolni. Így a veszprémi vár sziklapincéibe, majd innen is tovább — ahogyan ezt az ún. „aranyvonat” történetéből, vagy a Csánky-féle hírhedt

* Elhangzott a székesfehérvári Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár centenáriumi rendezett konferencián Székesfehérváron 1993. december 6-án.

műkincsszállítási útvonalból ismerhetjük. Sok esetben a kijelölt mentési hely tartósan bizonyult, mint pl. a Fővárosi Levéltár által használt Szt. István bazilika pincéi. Sok esetben a szállítgatások során pusztult el jelentős gyűjtemény, az ugyancsak menekített Székely Nemzeti Múzeum vagonjait például bombatalálat érte. A háború befejeztével azután megkezdődött ezeknek a megmaradt értékeknek a számbavétele és visszaköltöztetése. Gyűjtemények kerestetik és keresik eltűnt tárgyaikat, vagy éppen e javak gazdáit.

A hazai műkincs és emlékanyag számbavétele és a pusztulás felvétele 1945 koranyarán kezdődik meg. Úgynevezett „repülőbizottságokat” neveznek ki, feladatuk egy-egy terület bejárása, jelentés tétele. Általában egy múzeológusból, egy levéltárosból és egy könyvtárosból állottak. Egy ilyen jelentésből idézünk az alábbiakban.

A jelentés szerint *Szombathelyen* különösebb kár nem történt. Azonban:

„Mikes v. püspök *répceszentgyörgyi* kastélyának műgyűjteményéből kb. $\frac{1}{8}$ részt kitevő anyag hagyatékképpen a szombathelyi szemináriumban őriztetik, a többi műkincset f. év május elején ismeretlen nemzetiségű katonák elszállították. [...] a vas megyei Szt. Vid kápolna kirabolva áll, a *vasvári* kastély kápolnájának berendezése megsemmisült.

Vasszécsényben mindkét XVIII. sz-i Ebergényi kastély ép, az ó-kastélyban jelenleg orosz katonai üdületés van, belépésre nincs mód, berendezésének sorsa ismeretlen. *Tanakajdi* Ambrózy–Migazzi kastély épülete áll, berendezését utóbb összetörték, botanikus kertje elpusztult, benne a híres libanoni cédrus is. *Táplánszentkereszt* (Rosenberg) Széll-kastély épülete megmaradt, berendezése utóbb elpusztult; *Széchen-grófok* kastélya 2 hónapig orosz katonák üdülője volt; *Draskovits-kastély* kívül ép, belül elpusztult. *Bogáton* a kastély áll, berendezése hiányzik. *Búcsú* és *Vát-Szentkauti* templomát kifosztották, *Nemeslöd* templomában istálló van. *Vasvár* helyi múzeumát beszállásolt német katonák elhordták, a vasvári templomnak és rendháznak felszerelése megvan.”

Kőszegen a pusztulás igen csekély, mivel a régi családok nem menekültek el, így értékeik is — ekkor még — javarészt megmaradtak. Azonban a

„Chernel palota — melynek tulajdonosai a báró Mike és a báró Schelwer-családok külföldön tartózkodnak, — épp ottidőzésünk órájában kerül kiürítésre. A helyszínen sietve meggyőződtem, hogy a palota udvarán már nagyobb mennyiségű antik bútor vár elszállításra, az emeleti helyiségekben pedig ott találtam a helyi kommunista párt megbízottait, akik a további elszállítást készítették elő. A kommunista párt megbízottai előadták, hogy a palota berendezését az orosz katonai parancsnokság zárolta, majd a zárlat föloldása után megbízta a pártot, hogy annak ingóságait a város szegényei között ossza szét...”

Kérő-celldömölkön a Németországba deportált Lázár-család régészeti gyűjteménye került veszélybe, mert az épületbe ukrán családokat telepítettek, akik a tárgyakban erős károkat okoztak. *Sárváron* és *Ikerváron* ugyancsak orosz katonai üdülő van és miután a bizottság tagjainak semmiféle papírjuk nem volt az orosz katonai hatóságoktól, sehová sem jutottak be. *Sárvár* esetében a vár tulajdonosa — a helybeli plébános közlése szerint —, Ferenc bajor kir. herceg még jó idővel a felszabadulás előtt a kastély és a gazdaság 2 vonatkományt kitevő ingóságait Németországba szállíttatta.

„*Szentistvánfőn* Bezerédy Mária empire kastélyát és berendezését a nyilasok pusztították el. A (30 ezer kötetes) könyv- és levéltáron kívül a tűz martaléka lett az első emeleten lévő képtár, régi bútorok és műtárgyak, az aranymeműeket, ötvöstárgyakat és Bezerédy püspök ezüstműveit a németek (?) elvitték. *Szentmihályfalván* létesítették a nyilasok az ún. hóhér-iskolát, ahol a hóhérjelölteket az akasztás és a kivégzés más neveire képezték. A kastélyban berendezett véstörvényszék eltüntetése érdekében 3 hátrahagyott nyilas pártszolgálatos a kastélyt műtárgyaival együtt felgyújtotta.”

Vépen Erdődy Sándor gróf nem menekült el, hanem a plébánián meghúzva magát próbálta menteni „az üdülők által az emeletekről kiszórt régiségek maradványait.” A fegyvergyűjtemény elpusztult, de még igen sok kép és régiség lappang a falubelieknél.

A *bakófbai* Erdődy-kastélyba menekített vármegyei levéltárat — pár órával a kastélyba telepítendő ukrán családok megérkezése előtt — sikerült megmenteni. A *somlyóvári* Erdődy-kastélyba menekített „hadimúzeumot azonban a katonaság széjjelszórta s az teljesen elpusztult. A falusi cigányokon látni még most is egyes darabokat a hadimúzeum régi egyenruhagyűjteményéből, nagy örömmel sétálnak a régi díszes tábornoki gálaruhákban. *Rum* kastélya, melyben Széchenyi Móricnak a pápai kastélyból hozott 18. századi pompás magyar bútorai voltak, szintén a pusztulás képét mutatja. A parkban megfigyelhető egy hatalmas intarziás Mária-Terézia-kori ruhásszekrény, amelyet a kastélyban üdülők árnyékszékként használnak.” *Körmenden* a Batthyány – Strattmann hercegi levéltár megmentése részben sikerült, azonban a „régiség-gyűjtemény Batthyány-címeres gobelinjeit és ritka perzsa szőnyegeit, mintegy két hónappal ezelőtt ismeretlen nemzetiségű katonák teherautókon elszállították. A kastélyba beszállásolt kozákok a híres fegyvergyűjteményt összetörték, kiszórták, szétgurcolták. A Zsigmond-kori pompás elefántcsont nyeret, a gyűjtemény büszkeségét [...] egy kozák katona lovára próbálta s bár láthatta, hogy lovaglásra nem használható — a szemtanú szerint — zsákjába tette és elvitte.” A fegyvergyűjteményből egyetlen tört sikerült megmenteni. A kastélyba ezúttal sikerül bejutni, azonban a „helyszínen a legszomorúbb látvány a márvány teremben fogadta a belépőket, a sala-terrényében, ahonnan a Batthyány ősök viselettörténeti szempontból nagybecsű képsorozata eltűnt; a katonák vékony szalagokra hasogatták fel azokat.”

A *büki* Szapáry-kastély néhány darabját a kertészházban magát meghúzó Szapáry Györgyné mentette meg. *Peresznyéről* gróf Berchtold Zsigmond a képtárát kivitte Meránba, amelyben többek között Bissolo- és Cranach-képek is voltak.

A *sopronhorpácsi* Széchenyi János kastélyának régi berendezése, a kastély fogolytábor lévén, valószínűleg elpusztított. *Nagycenken* Széchenyi István egykori lakóhelyén a kastélyban üdülők kiszórták a könyvtárat, a képeket, a bútorokat — közöttük Széchenyinek Angliából magával hozott darabjait —, és elégették. *Sopronban* számos gyűjtemény — így a Storno — épen maradt, a

városi múzeumot azonban számos kár érte. A Töppler-gyűjtemény bombatalát áldozata lett, metszet- és rajzgyűjteményét Scholtz János már korábban Amerikába szállította. A bencés gyűjteményt a németek fosztották ki, az evangélikus líceum római-kori régészeti gyűjteménye szétszóródott, az épületben hadikórház működött.

Végezetül a művészettörténész jelentés-készítő így összegezte benyomásait:

„Szemleutamról, mely a Nyugat-Dunántúl háború sújtotta területét ölelte fel, lesújtó benyomásokkal tértem vissza. Mindent elkövettem, hogy ahol lehet, az államhatalom erejével, ahol lehet, rébeszéléssel és meggyőzéssel a magyar múlt emlékeinek borzalmasan megcsonkult töredékeit megmentsem. Legtöbb helyen azonban vagy későn érkeztem, vagy elháríthatatlan s rajtunk kívül álló, ma leküzdhetetlen akadályok állták utamat. Különösen áll ez a vidéki kastélyok kincseire. A magyar múlt művészeti emlékeinek 80%-os pusztulását állapíthattam meg...”¹

Hasonló következtetésre jut Kozocsa Sándor, a bizottság másik tagja, aki ugyanezen helyeken a könyvtárak pusztulásáról számolt be. Eszerint a *szombathelyi* püspöki palota Herzan-könyvtára épen átvészelte a háborút, de a *premontrei* gimnázium 20 ezer kötetes könyvtárának

„Három raktártermében magyar katonatiszti kórház van szállásolva. Nagy veszélyben vannak a könyvek, mert széthordják. Elviszik olvasni a kertben, udvaron, padláson akadnak rá (ha ugyan ráakadnak) könyvtári könyvekre. Sorozatok megcsonkultak, vagy eláztak...”

Köszegen a Városi Múzeum

„felső emeletén helyezték el ideiglenesen a Térképészeti Intézetnek a német katonaság által elrabolt több száz csomagból álló térképanyagát. ... a térképgyűjtemény először a katonai Reáliskola épületében nyert elhelyezést, majd a felszabadulást követő napokban a polgári lakosság százával vitte el és tüzelőnek használta fel, később mentés céljából került a Városi Múzeumba...”

A *vépi* Erdődy-kastélyból a 18. századi francia és angol klasszikusok 6 ezer kötetének pusztulását követi a *körmendi* Batthyányi – Strattmann-kastély könyvtárának sorsa: „kiszórták az orosz katonák, úgyhogy egyetlen darab sem maradt meg, a levéltár nagy részét az udvarra hordották és ott gyűjtötták fel. A könyvtár anyaga égés, esőzés és a lakosság rablásának áldozata lett...” A *győri* helyzet leírásánál Kozocsa megjegyzi:

„Nem tartozik szorosabban megbízásom körébe, azonban kötelességemnek tartom jelezni, hogy Győrben a múlt év folyamán 80 ezer zsidó tulajdonban lévő könyvet gyűjtöttek össze. Ebből 5 ezer kötetet a helyi Kommunista Párt igényelt ki, a többnyire az Elhagyott Javak Kormánybiztosa tette rá a kezét. Itt kell érdeklődni ennek a 75 ezer kötetnek a további sorsáról. Amennyiben Győr város nem tartana rá igényt, jó lenne az egész könyvvállományt a már említett nagy Kölcsonkönyvtár részére megszerezni.”²

¹ OL K 726. 84. cs. 1945–461.

² OL K 726. uo.

Kozocsa Sándornak még egy jelentős útjáról tudunk, amelyet a Khuen – Héderváry-kastély könyvtárának megmentésére tett 1945. szeptember elején. Ez a jelentés különösen jellemzően tükrözi a korabeli viszonyokat, hogyan is folytak ezek a kiszállások és bejárások: a jelentést ezért is teljes terjedelmében idézzük:³

„Miniszter Ur!

F. évi szept. hó 7-én kelt nb. megbízása alapján hédervári kiküldetéséről a következőket jelenthetem. F. hó 8-án indultunk útnak Faragó József könyvszakértő úrral és Nagy József tolmács úrral. A déli órákban érkeztünk Győrbe. Ott azonnal fölkerestem Bay Ferenc főlevéltárnok urat és nála érdeklődtem arról a 80 ezer könyvről, melyek Győrről még a múlt év folyamán zsidó tulajdonból gyűltek össze és ma is gazdátlanul hevernek. Bay szerint a hatalmas könyvanyagról újabban sem történt semmiféle intézkedés. A hédervári könyvtárra vonatkozólag pedig áttelefonált a Főispán úrhoz, aki azonban éppen Budapesten tartózkodik. Így az Alispán úrnál tettünk látogatást, ő a legnagyobb készséggel rendelkezésünkre állott és áttelefonált Makarenko ezredes úrhoz, Győr-megye orosz katonai parancsnokához, de sem az ezredes, sem helyettese nem tartózkodott Győrben. (A kisasszony napi ünnepre való tekintettel vadászaton voltak, akiket egyébként visszaindulásunk előtt lakásukon ismét kerestünk, de d. u. 4 óráig nem tértek vissza.)

Így történt meg, hogy a hédervári kastélyba minden előzetes hivatalos bejelentés nélkül érkeztünk. Szerencsére tolmácsunk ügyessége megnyitotta előttünk a könyvtár aajtáját: kísérorónk a kórház egyik őrnagya volt. Gr. Héderváry Lajos úr kastélyában nyert elhelyezést az orosz hadsereg egyik katonai nemibeteg kórháza. A földszint két termében van elhelyezve a kb. 25–30.000 kötetes páratlanul értékes könyvtár. Az egyik helyiséget irodának használgják, míg a másik a lábadozó betegek olvasószobája.

A könyvtár főleg XVIII. századi francia és angol klasszikusok gyönyörű bőrkötésű, remekül illusztrált példányaiból áll (Voltaire, Rousseau, La Fontaine stb.). Ezekon kívül szépen vannak képviselve benne latin, görög és olasz klasszikusok értékes edíciói. Nagyon érdekes a XIX. századi magyar politikai irodalom első kiadásainak majdnem teljes gyűjteménye (Wesselényi Miklós, Széchenyi István stb.). Kuriozitás: a rendkívül gazdag szótár-gyűjtemény. Nem értéktelen az újabkori magyar szépirodalom alkotásainak is elég teljes gyűjteménye. A könyvtárban található a Pallas és Révai lexikonok teljes sorozata, a Magyar Nemzet Története, mindezek nagyszerű állapotban.

A könyvtár azonban a bejáró olvasó betegek miatt állandóan veszélyeztetve van, maga az orosz katonai parancsnok is említette, hogy nekik csak útban vannak a magyar, latin és német könyvek, hiszen beteget olvasni sem tudják. Mégis hozzávétőleges megállapítás szerint máris több polc könyvhiányt mutatkozik. Ezért az a tiszteletteljes kérésem lenne a Miniszter Úrhoz, méltóztatasság intézkedni, hogy ez a páratlanul értékes és a magyar könyvkultúra történetében nagyjelentőségű gyűjtemény minél előbb védett helyre (esetleg ideiglenesen a győri Püspökvárban) nyerjen elhelyezést.

Tisztelettel jelentem Miniszter Úrnak, hogy Nyílt parancsom nem volt hivatalos bélyegzővel ellátva, amit az útközben feltartóztató és igazolásra felszólító orosz katonai alakulatok többször is kifogásoltak. Ezenkívül autónknak nem lévén ablakai a hűvös szeptemberi hajnalon erősen megfáztunk és minthogy semmiképen nem védekezhettem a megszövevényes ellen, nagyon felfázva, majdnem betegen érkeztem haza.

³ UMKL–XIX–I–13–96–1949.

Jelentésem tudomásulvételét kérve, maradok a Miniszter Urnak mély tisztelettel

alázatos szolgálója
Dr. Kozocsa Sándor
egyetemi m. tanár,
magyar nemzeti muzeumi
könyvtárnok

Budapest, 1945. szeptember 9.”

Szeptember 24-én megismétli az útját, és végre sikerül találkoznia Makarenkóval, aki beleegyezik a „hédervári könyv- és levéltár elszállításába”, csak kiköti, hogy a könyvtár anyagából ki kell válogatni a fasiszta jellegű nyomtatványokat, és azokat megsemmisíteni vagy beszolgáltatni. Az elszállítás maga is rendkívüli feladatot jelent. Három lovasszekérrel először kilenc szekrény anyagát, kb. 9 ezer kötetet kell elhozni a kastélyból, és a győri Püspökvárban elhelyezni. Kozocsa megjegyzi: „Sajnos a rossz, mondhatni mezei úton a nem megfelelő szekerek rázása eléggé megviselte a finom 18. századbeli pompás kötések bőrányagát.”⁴ Körülbelül 15 ezer kötet és a teljes levéltár ekkor nem kerül elvitelre. Ehhez szeptember végén a VKM-től Kozocsa újabb segítséget és teherautót kért, hogy két napi munkával az anyagot teljes egészében biztonságba lehessen helyezni. Sajnos arról, hogy ez mikor és hogyan történt meg, illetve, hogy a teljes anyag elszállításra került-e, nincsenek adataim.

A dunántúli nagyobb kastélyok és gyűjtemények közül most még a *keszthelyi Festetics-kastély* helyzetéről szeretnék röviden szólni. Klempa Károly augusztus 5-én kelt jelentésében már bizonyos helyreállítási munkákról is be tudott számolni, főként a könyvtár vonatkozásában:

„A könyvtár nagytermét, a sérüléseket (bútorzat, padló, tető stb.) rendbehoztam, a könyvek a helyükre kerültek. Veszteség nem nagy, kb. 8%. A kvalitatív veszteség azonban tekintélyesebb, mert a becsapott akna épp az értékes heraldikai könyvgyűjteményt találta el. A levéltár vasajtaja is jó szolgálatot tett. 10 év óta vezetem a két gyűjteményt s így szinte minden darabot ismerek. Mivel azonban a katalógus szétszóródott, elkallódott, még hosszú időre lesz szükség, míg az rendbe jön. Ami a műkincseket illeti — főleg képek, porcellán, Hamilton-féle bútorok —, amelyeknek egész történetét szín-darabszám szerint ismerem, pótolhatatlan veszteséget szenvedett. Egy részét elszállították (kb. 29 teherautónyit), másik része a városban elszórtan van elhelyezve a pártok helyiségében, rendőrségen stb.

Ami a kastélyban megmaradt azt nagynehezen, amennyire lehetett egy helyre tettük és őrizzük a legnagyobb nehézségek árán.”⁵

Herepei János *bonyhádi* múzeumigazgató egy másik, román kérésre lefolytatott kereső eljárásra válaszolva, ugyancsak beszámolt a kastély állapotáról:

„...teljes képtelenség, hogy a Festetics kastélyban besztercei vagy naszódi gyűjteményanyag lett volna elhelyezve, mert ha csak egyetlen ládányi könyv, tárgy vagy irat is került volna oda, ugy nem semmisülhetett volna meg, hogy bár egy fencsikényi ne maradt volna

4 UMKL uo.

5 UMKL-XIX-I-13-97-1946.

meg abban a rettenetesen nagy szeméthalomban, amely termeket, folyosókat, kapukö-
zöket töltött meg még hónapokkal a rombolások után is. S minthogy húsz hónapig tar-
tott rendezői és gondozói munkám ideje alatt nemcsak a kastélyból áthordott anyaggal
volt dolgom, hanem a községben is szerteszét kellett nyomoznom a széthordott tárgyak
után...”⁶

A Festeticsek dégi kastélyában lévő 25–30 ezres könyvtár 1946 júniusában
még megmenthető lett volna, legalábbis kb. a fele. Ezt a megmentett könyv-
anyagot a helybeli posta irodájában tárolták, mintegy 8–10 kocsiira való anya-
got. A levéltár azonban a jelentésíró szerint is megsemmisültnek tekintendő,
„azonban — jegyzi meg — valószínű, hogy a falu lakosságánál levéltári és
könyvanyag feltalálható volna. A papíryanag erős pusztulásnak van kitéve, a
falu népe nem tartja tudományos értéknek. Kérjük a Gyűjteményügyi Bizott-
ság sürgős intézkedését és amennyiben az intézet végezné el a megbízatást, [a
Dunántúli Tudományos Intézet] a költségeknek adópengőben való fedezését
kérjük.”⁷ Ez a költség mintegy 45 millió adópengőt jelentett. A kastély épü-
letére a Földművelődésügyi tárca tette rá a kezét és ott üdülőt rendezett be.
Hasonló sors várt a *keszthelyi* kastélyra is. Klempa Károly említett jelentésében
segítségkérőn írta:

„...gyakran keresnek engem a földművelődésügyi szakoktatás emberei, akik a könyv-
tárra és a levéltárra szemet vetettek. A könyvtár azonban igen távol áll minden gazdasági
vonatkozástól (kb. az állomány egyhuszad része) s a georgikoni régi tanszerek szinte tel-
jesen elpusztultak, nem a saját hibánkból. Úgy hogy jó lenne a könyvtárt, amely amúgy
is külön szárnyat képez, a szakoktatástól igénybevett kastélyépülettől elkülöníteni, mint
teljesen különálló igen értékes gyűjteményt.”⁸

Ez — mint tudjuk — nemsokára be is következik, amikor a gyűjtemény
az Országos Széchényi Könyvtár kezelésébe kerül, egyedülállóan a dunántúli
régióban.

A pusztulás példáit tovább idézhetnénk, és sajnos meg kell állapítanunk,
hogy a háborús károknál sokkal nagyobbaknak is jóvátehetetlenebbnek látsza-
nak azok a károk, amelyeket akár a magyar katonaság követett el, mint például
Nádasladányban. Fügedi Erik számolt be arról, hogy

„a könyvtárt a levéltárhoz hasonló sors érte, hogy mégis nagyobb mérvű pusztulás kö-
vetkezett be, annak oka a később beszállásolt magyar katonaság viselkedése volt. A kato-
nák a bőrkötések egy részét lehántották, az illusztrációkat kitépték s a magyar könyvekből
sokat elvittek...”⁹

A gyors intézkedésnek köszönhetően mégis sikerült a könyvanyag nagy ré-
szét és a családi képtár értékeit elszállítani; az Iparművészeti Múzeumba, a

⁶ OL K 726. 86. cs. 1949–719.

⁷ UMKL–XIX–I–13–136–1946.

⁸ UMKL–XIX–I–13–97–1946.

⁹ UMKL–XIX–I–13–147–1946.

Történeti Múzeumba és a Szépművészeti Múzeumba kerültek, részben ideiglenes jelleggel.

A pusztítás és a pusztulás másik „legtevékenyebb” résztvevője a helybeli lakosság. Ennek megakadályozására is, 1945. június 13-án a kultuszminiszter átiratban fordult a belügyminiszterhez a családi gyűjtemények védelme érdekében. 1945. július 4-én pedig az ideiglenes nemzeti kormány rendeletet bocsájtott ki „egyes magángyűjtemények anyagának védelme tárgyában”. Ebben kimondják:

„a nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények (műkincsek, könyv- és levéltárak) megóvása végett — a Magyar Nemzeti Múzeum javaslata alapján — azok ideiglenes hatósági őrizetbevételét rendelje el, ha azt a tulajdonos távolléte és a gyűjtemény őrzése tekintetében fennálló állapot közérdekből szükségessé teszi. Az ilyen gyűjtemények védelméről, ha a vallás és a közoktatásügyi miniszter másként nem gondoskodik, a helyi hatóságok (polgármester, községi előljáróság) kötelesek gondoskodni.”¹⁰

A pusztulás azonban ezzel nem volt megállapítható és november közepén egy részletes *Útmutatót* adtak ki a nemzeti szempontból fontos magángyűjtemények megmentéséhez. Ebben megállapítják, hogy:

„A vidéki magángyűjtemények pusztulása — eddigi befutott jelentések szerint — épp úgy ezer formában jelentkezik, mint a háborús pusztulás és pusztítás maga. Eltekintve a szó szoros értelmében vett hadicsелеkmények és hadműveletek által okozott károktól, mint amilyen a tűzérési tűz, vagy a bombázás okozta károk, a beszállásolt katonaság igen sok helyen befűtött a könyvtárral, vagy helyszűke miatt egyszerűen kidobta a levéltárat az udvarra, magával vitt használati tárgyként műtárgyat. A hadműveleteket mindenütt követő szociális változások újabb pusztulást zúdítottak a magángyűjteményekre, a változások alatti zűrzavart kihasználó elemek a gyűjteményeket széthordták, vagy szétlopták, a kúriákban maradt tárgyakat a hatóságok, vagy intézmények a maguk céljaira lefoglalták, sőt elosztották, vagy legalábbis selejtezték, természetesen a maguk szempontjai szerint. Így lett a reneszánsz számolyból fejszék, a régi olasz majolikából tejes csupor, vagy a Tiepolo-képből istálló ajtó.”¹¹

Az *Útmutató* külön intézkedett a németek által, vagy a nyilasoktól elszennvedett károk számbavételéről, mint amelyek a Németországgal szembeni esetleges jóvátételi, illetve egyéb magyar követeléseknél felhasználhatók.

Azonban minden erőfeszítés ellenére a folyamat csak részben volt megállapítható. S míg a nagyobb — és főként fővárosi — közgyűjteményeinkben az újjáépítés lázas tempóban folyt és rendkívül látványos eredményeket hozott — addig a vidéki magángyűjtemények és kastélyok sorsa beteljesedett. Jobbik esetben valamilyen közcélra használták fel és alakígtatták majd saját elvárásaik szerint, vagy széthordták, szinte az utolsó tégláig. Így történt például József nádor egykori *alcsuti* kastélyával, ahol a közel 240 helyiségből álló épületből

¹⁰ UMKL-IXI-I-13-118-1945 és OL K 726.93. cs. Vegyes. [Csánki hagyaték.]

¹¹ OL K 726. uo.

mára csak a homlokzat maradt, mint egy antik rom; egy hajdan volt világ mentőjaként.

1948-ban a fővárosi és a vidéki közgyűjtemények, könyvtárak és múzeumok állapota konszolidálódott. Az 1948. évi jelentések gondjai már mind a békés építő kor gondjai: a gyűjtemények fejlesztése, ásatások lehetőségei, helyiségek, pénzügyi források elégtelensége. Egyre nagyobb léptekkel haladt az új közművelődési könyvtári rendszer kiépítése, előbb a körzeti könyvtárak, majd a megyei könyvtárak és hálózataik megteremtésével. Kialakulnak az irányítás új szervei; 1946-ban az Országos Könyvtári Központ, majd az Országos Könyvtárügyi Tanács és mellettük 1949 végéig, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának meglétéig, a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőisége is gyakorolta felügyeleti jogait. Azonban már 1948 végén, illetve 1949 elején számos olyan új elem figyelhető meg, amely a közelgő változások előkészítője. A tudományos és a közművelődési könyvtárak állományának „megtisztítása” a fasiszta és szovjetellenes művektől 1945 tavaszától folyt, több hullámban, több jegyzék kibocsátásával.¹² A tiltakozások ellenére, amelyek a tudományos kutatás szabadságát védtek,¹³ természetesen végrehajtották. Eredményként minden nagyobb gyűjteményben felállíthatták az ún. zárolt kiadványok tárá, amelynek vezetője személyesen felelős volt az anyag „védelméért” és ezzel egyúttal biztosították azt is, hogy a „kényesebb” témák kutatása csak megbízható kezekbe kerüljön.

1949 elején azután megkezdődött a gyűjtemények új állományának kialakítása, ha kell, erőszak árán is. Így például előírták, hogy az egyes múzeumok milyen könyveket kötelesek megvásárolni, még akkor is, ha ennek terheit nem a felügyeleti szerv viselte, hanem például a város. Mik voltak ezek a „fontos” művek, amelyeknek a beszerzését kötelezővé tették?

Rákosi Mátyás: *A magyar demokráciáért*; Sztálin: *A leninizmus kérdései*; Engels: *Család, állam, magántulajdon*; Lenin–Sztálin: *Párt és pártépítés*; Marx–Engels: *Kommunista kiáltvány*; Marx válogatott művei; Rudas László: *Materialista világnézet*; Andics Erzsébet: *Fasiszmus és reakció Magyarországon*; Lenin: *Állam és forradalom*; Pach Zsigmond: *Magyarország az első világháborúban*; Makarenkó: *Új ember kovácsa*.

A felsorolt művek mellett az irodalmat

két Tolsztoj mű, két Steinbeck regény, Illyés *Puszták népe*, Nagy Lajos *Farkas és bárány*, Bóka József *Attila*, Waldapfel József *Forradalom előtt* c. munkája, *Majakovszkij válogatott versei*, Upton Sinclair regényei, Solohov *Új barázdát szánt az eke* c. műve képviseli.

¹² *Magyar Közlöny* 1945. jún. 17.; 23. – L. még: Z. KARVALICS László: *Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban* = MKsz 1993. 4. 404–418.

¹³ Például a szegedi tankerületi főigazgató 1945. április 16-án, az Orsz. Nevelési Tanács ügyvezető alelnöke 1945. június 23-i dátummal intézett beadványt a miniszterhez. – UMKL–XIX–1–1–h–22. 962–1945.

A múzeumi könyvtár számára fontosabb szakirodalmat

Genthon Egri József monográfiája, Malonyay *A magyar művészet* 5. kötete, a *Magyar-ság Néprajza* hiányzó kötete, Gyórfy István *A cíffraszúr*, Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. munkája, a *Budapest története I–II.* kötete, továbbá a *Magyar Művészet* c. folyóiratra szóló előfizetés jelentette.

Az iratot a közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelője, Radnóti Aladár írta alá, aki utóiratként a fentiekhez azért hozzáfűzi:

„Amennyiben a felsorolt könyvek közül valamelyiket nem áll módjában megszerezni, helyette az Ethnográfia, Néprajzi Értesítő, Numizmatikai Közöny hiányzó számainak pótlását kísérelje meg.”¹⁴

1949 májusában megkezdik a Hibizományok megszüntetéséről kiadott 1949. VII. tc. végrehajtását. Ezen belül is a 3. §-tette lehetővé a műtárgyak múzeumi kezelésbe vételét. Eszerint...

„ezeket a műtárgyakat és történelmi vagy közművelődési szempontból jelentős tárgyakat közgyűjteményben kell elhelyezni [...] a pénzügyminiszterrel és az igazságügyminiszterrel egyetértve a vallás- és közoktatásügyi miniszter dönti el az ingóságok tekintetében azt a kérdést, hogy bútornak vagy egyéb házi felszerelési tárgynak kell-e azokat tekinteni és ehhez képest az eddigi hitbizományi tulajdonos tulajdonába kerülnek-e vagy pedig a törvény alapján állami tulajdonba vételüknek van helye.”¹⁵

E törvény alapján kísérlik meg begyűjteni az elhurcolt vagy szétlopkodott javakat. Így azt is mondhatnánk, hogy bizonyos mértékig a műtárgyak védelmét is szolgálta a törvény.

1949 januárjában a még 1948-ban kiadott rendelet értelmében, a feloszlott egyesületek vagyonának konfiskálása tovább folytatódik. Ez azt jelenti, hogy az adott egyesület teljes vagyonának, ingó és ingatlanok, berendezési tárgyainak, muzeális értékeinek, könyveinek teljes elkobzására került sor. Amennyiben az egyesületnek ingatlanjai is voltak, mint például a Balatoni Egyesületnek — az egykori jegyzőkönyv tanúsága szerint —, ezek az Államkincstár tulajdonába kerültek. Jelen esetben például egy rét is, 1200 □-es és egy keszthelyi ingatlan.¹⁶ A muzeális tárgyakról leltár készült, és ennek alapján történt meg az átvétel, majd az elszállítás. Könyvtárak esetében természetesen itt is nagyarányú selejtezést hajtottak végre. Ez az eljárás tipikusnak mondható volt minden egyesület, kaszinó, egyet, olvasóköri stb. esetében. Legjobb esetben egy töredék anyag került a városi vagy a körzeti, később a megyei könyvtárakba.

Szinte egyetlen tollvonással szüntették meg a *bonyhádi* Székely múzeumot, amelyet a völgyeségi telepések szövetkezete (bukoviniai székely telepések) hozott létre és tartott fenn. A szövetkezet 1948-ban önként oszlott fel, de a mú-

¹⁴ K 729. 38. cs. 1949–100. — A Közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelőségének leirata a Nógrádvármegyei Nagy Iván Múzeumhoz. 1949. I. 18.

¹⁵ OL K 726. 86. cs. 766. t.

¹⁶ OL K 729. 38. cs. 1949/56.

zeum, 1948 decemberében kelt jelentése szerint,¹⁷ különböző ajándékozók és más személyek segítségével működőképesnek bizonyult, sőt mind könyvtárát, mind gyűjteményeit gyarapítani tudta. Ennek ellenére egy 1949 szeptember közepén kelt, a belügyminiszterhez címzett megkeresés a múzeum felosztását és megszüntetését írta elő, amely meg is történt. Az indoklás:

„A szóban lévő Egyesület rendeltetésének nem felel meg, mivel a szekszárdi múzeum is foglalkozik Tolna vm. néprajzával. Nincs tehát semmi szükség külön székely múzeum fenntartására. A takarékoság szempontjából is szükséges, hogy a Bonyhádi Múzeum megszűnjék, mivel olyan kis múzeum, ahol kevés anyag van: egy tudományos tisztviselőt és egy altisztet foglalkoztat. Tisztelettel kérem Miniszter urat, szíveskedjék hozzájárulni, hogy a bonyhádi múzeum anyaga a szekszárdi múzeumba kerüljön.”¹⁸

Ugyanide osztják be szolgálatba Herepei Jánost, a múzeum igazgatóját, majd nyugdíjazzák.

Eközben természetesen folytak a tisztviselői kar megtisztítását célzó műveletek. Az igazoló bizottságok, a bélistázások fokozatosan alakították át a közgyűjtemények tudományos tisztviselőinek, az altiszteknek és egyéb beosztottaknak, könyvtárnokoknak, levéltárnokoknak a sorát. 1949 januárjában újabb körlevél tudatta, milyen újabb részadatokra van szükség a kinevezések és megerősítések esetében benyújtott önéletrajzokban: „a jövőben minden életrajz benyújtásakor fokozott figyelem fordíttassék arra, hogy azokban megfelelő adatok pontosan fel legyenek tüntetve (pl. katonai szolgálatra, mikor, milyen alakulathoz, hová vonult be, milyen rendfokozatot viselt; hol, mikor, milyen hadifogságba került, az alatt hol tartózkodott, mikor tért vissza stb.) [...] mert a hiányos életrajzokhoz minden esetben a hiányok pótlását fogom bekérni”¹⁹ — közli a körlevél aláírója.

Megkezdődik az ügyintézés legapróbb részleteinek előírása. Így például megszabják, kikkel lehet bizonyos iparos és javító munkákat elvégeztetni: kizárólag, a Kisiparosok Országos Szövetségének tagjaival, megszabott elszámolási rend szerint. Hamarosan kiadják a listákat azokról a művészekről, akik kiállíthatnak, munkáikkal nyilvánosan szerepelhetnek, és azokról is, akik nem.²⁰

Ami a szerzetesrendek értékeinek — műtárgyak, könyvek stb. — tiszteletben tartását illeti, 1949 elején még az elkobzás látszólag törvényesebb keretek között történik. Így például a *zirci* apátság egyiptomi gyűjteményének megszerzését Dobrovits Aladár elnöki tanácsos az 1949/13. sz. tvr. III. fejezete alapján rendeli el, miután Ortutay azt „nemzeti értékű magángyűjteménynek” nyilvání-

¹⁷ OL K 729. 38. cs. 1949/15. — Herepei János jelentése szerint különösen két területen történt nagy gyarapodás — mind a két esetben adományok útján. A könyvtár több mint ezer kötettel gyarapodott; a levéltár beszerzései, amelyek a bukoviniai székelység telepítéstörténetére vonatkoznak, külön kiemelendők.

¹⁸ OL K 729. 38. cs. 1949/15. — A beadvány kelte 1949. IX. 15.

¹⁹ OL K 729. 39. cs. 1949/275.

²⁰ OL K 729. 92. cs. 1949/1644.

totta, és elrendelte a Szépművészeti Múzeumba való szállítását. Ezt a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kellett volna foganatosítani, azonban mire az 1949. december 8-án kelt leirat a Nemzeti Múzeumhoz megérkezett — 1950. január 18-án —, az aktára már csak a következő megjegyzés került: „1949 évi december hó 15.-én ugyanezen rendelet már lejött és így intézkedést nem igényel.”

És ezzel egy újabb fejezet kezdődik a magyar gyűjtemények sorsában. A szerzetesrendek feloszlásával azok értékei a pusztulás-pusztítás további listáját gyarapították. De nyugodtan mondhatnánk, hogy ez a pusztulás itt sem állt meg. Mindazt, ami elveszett, teljességében sohasem fogjuk tudni pótolni. Mert akárkik okozták is — zabráló nagyhatalmak, részeg katonák, mohó harácsolók, vagy buzgó, féltő, szófogadó hivatalnokok, harcias hordó-szónokok —, tudva vagy tudatlanul de elsősorban az országot fosztották meg értékeitől, és csak azután az egykorú tulajdonost.

VOIT, KRISZTINA

Der Schicksal unserer privat- und öffentlichen Sammlungen im zweiten Weltkrieg und in den danach folgenden Jahren (1944–1950)

Die Studie beschäftigt sich mit den Kriegsverlusten der inländischen öffentlichen Sammlungen (Bibliotheken, Archive, Museen) auf Grund der Archivquellen. Die Bestrebungen vor dem Kriege den Bestand der öffentlichen Sammlungen in Sicherheit zu behüten brachten verschiedene Resultate: manchmal hatten sie eine Art Sicherheit, andersmal eben die Vernichtung zur Folge. Die Aufnahme der Vernichtung der inländischen Kunstschatze begann im Sommer des Jahres 1945. Die Studie führt die zeitgenössischen Berichte der Museologen, Archivare und Bibliothekare auf. Von der Vernichtung der Bibliotheken bekommen wir Informationen auf Grund der Berichte von Sándor Kozocsa. Diese Berichte sprechen hauptsächlich vom tragischen Schicksal der transdanubischen Schlösser und Büchersammlungen, und sie entdecken die verschiedenen Ursachen der Verwüstung. Ähnlichen Inhalts waren die Rechenschaftsberichte von Károly Klempa, János Herepei und Erik Fügedi, nach denen auch ein Teil der Einwohnerschaft an der Vernichtung der Werte schuldung war, obwohl sie grösstenteils durch die Kriegshandlungen und die Verwüstungen der Soldaten verursacht wurden. Im Gebiet der Verwüstung des Bestandes der Sammlungen begann ein neues Kapitel in 1948–1949, als die Mönchsorden und die Vereine aufgelöst wurden, und in den übrig gebliebenen Bibliotheken eine generale Ausmusterung aus politischen Gesichtspunkte verordnet wurde. Dadurch wurden die früheren Verluste fast unersetzbar vermehrt.

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója

Századunk első harmadának irodalomtörténszi teljesítményei a magyar irodalomtörténet-írás története számára sok méltánylást érdemlő, kutatásra, értékelésre, értékelésre váró mozzanatot tartogatnak még. Ezen időszakból, e körbe tartozik Tolnai Vilmos irodalomtörténszi, filológusi munkássága is.

A Tolnai Vilmos Madách-képének kialakulását befolyásoló tényezők között nem csak mentalitásának, világképének meghatározó elemeit, filológiai érzékét, tényföltáró hajlamát, hanem a századutó és a századelő magyar irodalomtörténetírásának szellemi örökségét is számításba kell vennünk. Mielőtt Tolnai Madáchcsal foglalkozó munkáiról szó esnék, egy-két ponton vázlatosan, más-hol távolról, csak a kontúrok mentén haladva, a kérdéskör tudománytörténeti előzményei közül is érintünk néhányat.

A tizenkilencedik század második felében keletekezett művek közül *Az ember tragédiája* az, amelyet a legtöbbet és legkülönbözőbb megközelítésekkel vizsgált irodalomtörténetírásunk és irodalmi kritikánk a századvégen és a huszadik század első harmadában.¹

E vonatkozásban az első jelentős mozzanat összetevőit Arany János méltányoló fölismerése, megjelentetést javasló szava, a szöveggondozásban is odaadó segítőkészsége és a Kisfaludy Társaság-beli bemutató beszéde adta.² Greuss Ágost titkári jelentése is elismerően szólt a *Tragédiáról* a Kisfaludy-Tár-

¹ Madách főművének egykorú fogadtatástörténetére vonatkozóan vö: HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája és a korabeli kritika* = ItK 1989. 5–6. 530–557. Vö. még: KÁNTOR Lajos: *Százéves harc „Az ember tragédiája”-ért*. Bp. 1966.; *A század első negyedéig terjedően áttekinti a Madáchcsal foglalkozó szakirodalmat: VOINOVICH Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 569–591. Madách életművének kutatási irányairól, az újabb megközelítések, az eszmetörténeti, poétikai, mentalitástörténeti, értékszerkezeti és bölcséleti kérdésfeltevések szükségességéről, az életmű kutatásának újabb fázisáról: NÉMETH G. Béla: *Az életműkutatás új korszaka előtt* = Magyar Hírlap 1973. 18. (jan. 19.) 6.; Uő: *Két korszak határán. Madách évfordulójára* = It 1973. 4. 851–882.; A kutatás- és kiadástörténet legújabb eseménye, a legutóbbi Madách-kiadáshoz írt bevezetés: HORVÁTH Károly – KERÉNYI Ferenc: *Bevezetés. In: Madách Imre válogatott művei*. Bp. 1989. 7–10.; Uők: *Jegyzetek. Az ember tragédiája*. Uo. 410–412.

² Vö. ARANY János: *Madách bevezetése a Kisfaludy –Társaságban*. In: *Arany János válogatott művei IV. Tanulmányok – Cikkek – Levelek*. S. a. r. BARTA János. Bp. 1953. 324–326.; HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiájának keletkezése. Fogadtatása. Arany János szerepe*. In: HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp. 1984. 157–163.; KÁNTOR L.: *i. m.* 12–14.

saság 1862. évi közgyűlésén.³ Ez évben még Szász Károly méltatta Madách drámái költeményének bölcséleti értékeit Arany folyóiratában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben. Igaz, Szász Károly értékelése nemcsak pozitív elemekből állt, a mű költői kidolgozottságában általa észlelt hiányosságra is rámutatott.⁴ Eredetileg Salamon Ferenc akart írni a drámái költeményről, de a műben talált Faust-reminiszcenciák miatt tervéről lemondott.

Arany János is, Gyulai Pál is a *Tragédia* eredetisége mellett foglalt állást. Arany egyik Szász Károlyhoz írt — Tolnai Vilmos által egyik cikkében idézett — levelében olvashatjuk.

„[...] Salamonnak a Faust-reminiszcenciák okoztak scrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti — s Gyulai azon csodálkozik, hogy ennyire tudta kerülni a Faust-reminiszcenciákat, holott az impulstus onnan vette Madách.”⁵

A *Tragédia* értelmezői közül figyelemre méltó a filozófus Erdélyi János véleménye. Ő Lucifer alakjában látta azt a dinamizáló erőt, amely megszerkeszti Ádám bölcséleti értelemben vett evilági küzdelmeit és tragédiáját.⁶ A magyar irodalom kistükrében Beöthy Zsolt a művészi értékeket hangsúlyozta a műben, a költőt és a gondolkodót állította párhuzamba egymással — addigi irodalmunk fejlődéstörténetében Madáchot tartotta legnagyobb bölcséleti költőnknek.⁷ A *Tragédiát* magyarázó, módszeresen elkészített, a keletkezési sorrend szerint első összefoglaló munkát a századvégen Morvay Győző írta.⁸ Bayer József a századutón megjelent, a magyar dráma történetét két kötetben egybefoglaló monográfiája már irodalomtörténeti értékének megfelelő kitüntetett figyelemmel és jelentőségadással tárgyalja *Az ember tragédiáját*.⁹ A századvég és az első századnegyed időszakában a Madách-kérdés körüli eszmetörténeti és bölcséleti szempontú irodalomtörténeti vizsgálatok kezdeményezői és megalapozói közé tartoznak a már említett Erdélyi János mellett Palágyi Menyhért, Alexander Bernát, Pauler Ákos, valamint teológiai oldalról Ravasz László és Prohászka Ottokár. A pedagógiai gondolkodástörténeti aspektust alkalmazók közül pedig Kármán Mór.

³ Vö. GREGUSS Ágost: *Titkári jelentés a Kisfaludy – Társaság XII-dik közülésében 1862. február 6-dikán* = Kisfaludy – Társaság Évlapjai, Új folyam, I. köt. 1860/62 – 1862/63. 13–31.; KÁNTOR L.: *i. m.* 15–18.

⁴ Vö. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról* = *Szépirodalmi Figyelő* 1862. 2. évf. 228–231, 244–246, 260–262, 275–277, 293–295, 308–310, 324–326, 339–342.

⁵ TOLNAI Vilmos: *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához*. In: *Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. (Heinrich Emlékkönyv)* Szerk. GRAGGER Róbert. Bp. 1912. 287.

⁶ Vö. ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. In: *Erdélyi János válogatott művei*. Vál., a szöveget gond. és a jegyz. összeáll. T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1986. 580–612.

⁷ Vö. BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom kistükrébe*. Bp. 1896. 165–166.

⁸ Vö. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897.

⁹ Vö. BAYER József: *A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig*. 2. köt. Bp. 1897. 315–371.

A Madách-kérdéskör tudománytörténeti előzményeinek tárgyas föltárása, megismerése és földolgozása Tolnai Vilmos számára elsődrendűen fontos feladatnak számított. A már említett szerzőkön kívül a *Tragédiát* és Madách személyiségét elemzés tárgyául választó irodalomtörténészek közül Riedl Frigyes, Voinovich Géza, Kardeván Károly, Kristóf György, Várdai Béla, Császár Elemér, Négyesy László, Mitrovics Gyula és a szellemtörténeti és karakterológiai szempontot alkalmazó fiatal Barta János álláspontjával szembesítette saját fölfogását.

A korszak irodalomtörténésze számára a Madách-probléma különösen sok érdekesítő kutatási lehetőséget rejtett. Egy filológusi beállítottságú kutatóra pedig e területen a szövegkritikai kiadás előfeltételeinek megteremtése és a kritikai igényű szövegkiadás létrehozásának nem kis feladata várt.

A Madách-probléma alapos, tárgyas föltárása közben elgondolásaival a következő kérdéskörök feldolgozásához kapcsolódott Tolnai Vilmos: a *Tragédia* viszonya a *Faust*hoz, az eredetiség kérdése; Madách pesszimizmusa; a *Tragédia* szerkezete; a *Faust* és *Az ember tragédiája* közötti különbség a férfi és a nő viszonyának szempontjából; az anyaság szerepe a műben; a kritikai szövegkiadás kérdése. A fől sorolt kérdéskörök mindegyikét külön dolgozatban tárgyalta, vagy egyik munkáján belül a megjelölt témát kiemelten vizsgálta.

Forráskutatói módszerével a londoni színt és a falanszter jelenetet külön elemezte, s ugyanígy földerítette a római színt forrásait is. Weber *Demokritos* ának Madáchcsal kapcsolatos hatástörténetéről készített filológiai dolgozatot. A *Haagsche Courant* című lapban a külföldi közönségnek mutatta be Madáchot. Kritikákat írt a Madáchcsal foglalkozó könyvekről. Kapcsolattörténetet, hatástörténetet kutatott.¹⁰ Részletkutatói ambíciójának érzékeltetésére példaként említjük, hogy kronológiai és keletkezéstörténeti vizsgálatot végezve korrigált egy előző fölfogást, és filológiai módszerével kimutatta: még ha van is gondolati rokonság a két mű között, Madách *Civilizátor* című arisztophaneszi komédiája nem Széchenyi *Blickjének* közvetlen hatására keletkezett.¹¹

Adalék Az ember tragédiája és Faust viszonyához című, a *Heinrich Emlékönyvben* közölt tanulmányában Madách művének önállósága mellett érvel. Itt említi Tolnai, hogy az eredetiség vonatkozásában a korábbi magyar és külföldi értékelések a Faust-reminiszcenciák jelenlétének okán nem egyszer kétkedők voltak, Faust-utánzatnak tartották a *Tragédiát*. Főleg a művet német fordításban megismerő irodalmi értelmiségi olvasó véleménye lehetett, s volt ez utóbbi. Könnyen belátható, a helyzet nem volt kedvező. A leginkább elterjedt német nyelvű fordítást készítő Dóczy Lajos ugyanis nem tudott igazán elszakadni Go-

¹⁰ Vö. KOZOCSA Sándor: *Tolnai Vilmos irodalmi munkássága* = Bibliográfiai Füzetek 1. Bp. 1940.

¹¹ Vö. TOLNAI Vilmos: *Madách és Széchenyi* = ItK 1931. (41. évf.) 53–54.

ethe *Faustjának* nyelvezetétől, s ezzel a fordító a német olvasó előtt a *Tragédiát* így még inkább a *Faust* árnyékában láttatta.¹²

Az eredetiség kérdését illetően Tolnai újra a tizenkilencedik századi mesterek, Arany és Gyulai álláspontjára visszatérő irodalomtudományi vélekedésnek adott hangot:

„[...] Madách műve sem másolata, sem gyenge utánzata *Faustnak*; mások belső és külső forrásai, mások indítékai, más a célja is, amit Madách *Faust*-ból vett, azt tudatosan vette s a maga művének céljához képest más értelemmel, mint bármely más nagy művész a múlt alkotásaival, vette belőle azt, amire szüksége volt: Rien n'est usé pour le génie.”¹³

Faust küzdelmét Tolnai egy kiváló egyén törekvéseként értékeli, Ádám folytonos harcát pedig így jellemzi: „az emberi fajnak örök vívódása az egyénnek és köznek összeütközéseiben.”¹⁴

Számos értelmezésbeli konvenció és egykori beidegződés tartja magát a Madách-szakirodalomban. Ezek közül az egyik: a költő és a gondolkodó kettéválasztásának szokása az irodalomtörténeti köztudatban. Tolnai számára a költő többet jelentett a gondolkodónál. A Madách-kérdéskörben megszerzett jártasság, a tudománytörténeti előzményként megismert szakirodalmi vélekedések mérlegelése csak jobban megerősítette abban, amit már a *Tragédiával* kapcsolatban gyermekkorra óta érzett:

„nem fojthatom el gondolatomat, mely a gyermekkor homályos érzése óta bennem benső meggyőződésé vált, hogy Madáchot, legnagyobb tekintélyeinkkel szemben is, nagyobb költőnek tartom, mint gondolkodónak”.¹⁵

A gondolkodót és a költőt Tolnai is kettéválasztotta, viszont jól ismerte e kettéválasztás hátrányait is. Helytelenítette, hogy az elemzők a *Tragédiát* sokszor nem költészetesztétikai, poétikai önelvűsége szerint szemlélték, megközelítéseiket külsődleges gondolkodástörténeti és nem pedig irodalomesztétikai szempontok vezették. Tolnai többször megemlíttette:

„hibának vélem, hogy igen sokak szemében a gondolati tartalom elhomályosítja költői jelességeit, melyeket, a maguk nemében nemcsak a magyar, hanem a világirodalom szempontjából is páratlanoknak tartok.”¹⁶

Ha alkalmazkodik is az értelmezésbeli konvencióhoz, ha a Madách-kép két fő alkotóelemének látta is a gondolkodó és a költő világát, akkor sem törekszik kizárólagosan csak költőként értékelni Madáchot. Csak éppen nem a *Tragé-*

¹² Vö. TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.

¹³ TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 288.

¹⁴ TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 290.

¹⁵ TOLNAI Vilmos: *Barta János: Az ismeretlen Madách* = ItK 1931. (41. évf.) 240.; Vö. még: KÓHALMI Béla: *Tolnai Vilmos* [olvasmányairól] In: *Új könyvek könyve*. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól. Összegyűjt. és bev. ell. KÓHALMI Béla. B. 1937. 347.

¹⁶ TOLNAI Vilmos: *A Madách- „kérdés” körül*. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak...* Bp. 1934. 229.

diában rejlő eszmei tartalmak elemzését tartotta a Madách-kutatás elsőrendű feladatának.

Azt a növekvő elismerést, melyet Madách főműve magának a harmincas évekre a világirodalomban fokról-fokra lassan kivívott, Tolnai elsősorban nem a *Faust*tal való rokonsággal magyarázta; remélte: *Az ember tragédiáját* nemcsak a *Faust* szempontjából ítélik meg. Hitte:

„a közeli jövőendő Madách helyét Goethe és Byron mellett fogja kijelölni, minek eddigi akadályá talán némi féltékenység volt. Pedig a fiatalabb lángelme nem ronthatja le az idősebbnek nagyságát.”¹⁷

A Madách-„kérdés” körül címmel Tolnai saját fölfogását összegző dolgozatot közölt az 1934-ben megjelent *Berzeviczy Emlékkönyv*ben. A széles körben elterjedt, a pesszimizmus problémájával foglalkozó irodalomtörténeti és eszmetörténeti megközelítéseknel Tolnai Vilmos fontosabbnak tartotta a *Tragédia* költészeti értékeinek föltárását és elemzését. E tekintetben Madách költői, művészi értékeinek hangsúlyozásával fölfogása az Arany János és Beöthy Zsolt által már korábban megjelölt irányban mélyült el.¹⁸

A pesszimizmus kérdésköre folytonosan jelen van a Madáchról szóló értékelésekben. Madách pesszimizmusának életbölcseleti elemeit és egyéniségének jellegét Tolnai is vizsgálta, mert úgy vélte, itt korrigálni, kiegészíteni is tudná a korábbi eredményeket. A költő életéből és a *Tragédiából* származtatott érveit a *Berzeviczy Emlékkönyv*ben megjelent dolgozatában fejtette ki.

A *Tragédia* szerkezetében mindvégig megnyilvánuló poétikai tudatosságra ugyancsak ebben a dolgozatában hívja föl a figyelmet. Tolnai színekre bontva föltárta a műben rejlő struktúrát, külön táblázatba foglalva rekonstruálta a *Tragédia* tervrajzát, amely az ő szavait idézve: „egy mély ihlettel készült építészeti remek benyomását kelti.” A szerkezetet Tolnai a mű esztétikai értéktényeként kezelte, s az elemzésben a szerkezet figyelembevételével járt el. Ellentétben Voinovich Géza véleményével, Tolnai külön szükségesnek tartotta a „keret” megnevezést, hiszen a *Tragédia* elején és végén egyazon forrásból, a *Bibliából* származó gondolkodástörténeti eszme- és érzéskincs érvényesül, keretezvéen a kompozíciót. A szerkezet belső arányai szerint vizsgálja, hogy miként jeleníti meg a színekben Madách a gondolatok, eszmék és érzelmek ellentétét, harcát és történelmi áramlását.¹⁹

A férfi és a nő viszonyának szempontjából Tolnai a *Faust*ot is összehasonlította Madách művével. Faust magatartásában a küzdés folyamatát a kiváló egyed, az egyén harcaként értelmezi, s megkülönbözteti Ádám alakjától. Mert Tolnai szerint Ádám nemcsak az értékcélokért küzdő egyedi ember, hanem az

¹⁷ Uő. *uo.*

¹⁸ A Madách-kutatás jelenlegi helyzetéből fakadóan is az esztétikai irányú kutatások igénye változatlanul fölmerül.

¹⁹ TOLNAI V.: *i. m.* 1934. (I. a 16. sz. jegyzetet) 231.

emberi faj örök küzdelmét hordozó egyéniség is egyúttal, s személyében Madách az egyén és a köz ismétlődő összeütközéseit is megjeleníti. Amíg Ádám életében Évának középponti kulcsszerepe van, addig Faust célkitűzéseiben a nőnek, Gretchennek is csak alárendelt epizód szerep jut.²⁰

Az *ember tragédiája* elemzése során a férfi és a nő kölcsönviszonyát illetően Tolnai Vilmos az egymásra utaltságban látja azt, ami lényegileg összekapcsolja a két nemet. Értelmezése szerint a két nem egymás mellé rendeltségének érzékeltetésével Madách az ember valóságos fogalmának egyetemleges érvényű természetrajzát nyújtja.

„Éva anyasága megdicsőülés, Ádámnak s az egész emberi fajnak megváltása; az Úr fegyvere, mellyel az ellene támadt Lucifert porba sújtja. [...] Íme *Az ember tragédiájának* a nő nem epizódja — mint *Faustnak* — hanem egyik alkotó tényezője; mint szerelmes, hitves és anya részese Ádám küzdelmeinek. Ő az, aki Ádámon a legmélyebb sebeket ejti, de egyszersmind az is, aki meggyógyítja nemcsak ezeket a sebeket, hanem azokat is, melyeket Ádám az élet harcaiban kap.”²¹

Ádám magatartásában a választott célérték jegyében való szenvedésekkel teli küzdelem szituációkon átmutató jelentőségét emeli ki Tolnai. Arra is külön figyelmet, hogy a személyiségjegyek bemutatása terén Éva magatartásának ábrázolásában Madách az egyéni karaktervonások egyes szituációktól függő kibontakozását következetesen végigviszi.

A Madách-kérdéssel foglalkozó könyvkritikák közül Barta János *Az ismeretlen Madách* című 1931-ben megjelent művét bíráló Tolnai-írást szükséges még említenünk.

A konzervatív szemlélethez hű Tolnai Vilmos a szellemtörténeti módszerre fogékony és az egzisztencializmus lélektanából merítő fiatal Barta eljárását az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain bírálta. A gondolkodásbeli és irodalomtudományi paradigmaváltás időszakának egymástól eltérő, egymással szembeálló értéktényei nyilvánulnak meg ebben a kritikában.

A szellemtörténeti módszert alkalmazó Barta karakterológiai megközelítésének tudománytörténeti előzményei természetesen Tolnai számára ismertek voltak. Josef Utitz *Charakterologie* (1925) című tanulmánya alapján már jól meg tudta ítélni e módszer hatékonyságát és irodalomtudományi alkalmazhatóságáról is kialakult a véleménye. „Nem az irodalmi alkotás magyarázata tehát a cél, hanem belőle és általa az alkotó »személyisége«.” — írta a Barta célkitűzését megérteni óhajtó Tolnai Vilmos.²²

Barta művéből Tolnai azokat a megállapításokat gyűjtötte össze, idézte és kifogásolta, ahol a szerző állítólagosan a tagadás szellemében járt el, ahol tu-

²⁰ Vö. TOLNAI V.: i. m. 1912. (I. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.

²¹ TOLNAI V.: i. m. 1912. (I. az 5. sz. jegyzetet) 292.

²² TOLNAI V.: i. m. 1931. Barta könyvéről (I. a 15. sz. jegyzetet) 237.; Barta János Madáchról szóló művének egykorú értékelésére vonatkozóan I.: SCHÖPFLIN Aladár: *Az ismeretlen Madách. Barta János tanulmánya* = Nyugat 1931. II. 48–49.

datos életterv nélküli, felületes személyiségnek, csonka egyéniségnek mutatja be Madáchot. Elfogadhatatlannak tartotta Barta azon beállítását, miszerint Madáchot nem a műösztön, hanem az életösztön sarkallta alkotásra. A Barta által megalkotott személyiségképben Madách nem született költő, s nem is gondolkodó. Tolnai ezt a fölfogást elveti. A német romantikán, valamint Dilthey, Eduard Spranger és Heidegger gondolatvilágán iskolázott Barta értékelési kritériumai Tolnai Vilmos számára túlságosan elméletieknek tűntek. Barta kategóriákban gondolkodását, módszerét, elméleti alapú individuálpszichológiai következtetéseit ironiával szemléli.

Katona Lajos egyik mesterének, a grazi Schuchardtnak idézi kedvenc mondatát: „Was nicht in die Theorie passt, wird einfach unterdrückt.” Teoretikus hajlamú fiatal pályatársa módszerére vonatkoztatja Schuchardt kijelentését, s úgy véli, hogy a Barta-féle megoldás sem mentes ettől a hibától. Madách problematikus személyiségének éles megvilágítását, esetlegességének bemutatását Tolnai nem szívesen veszi. Hisz ő úgy tudja és érzi, hogy „ily módon emberileg tökéletes személyiség még nem élt a föld göröngyén, s nem is fog élni soha.” Láthatjuk, Tolnai is elfogult volt. Ellenvéleményének hangoztatása mellett azonban méltányolta és gondolatébresztőnek tartotta Barta János Madáchról szóló könyvét.²³

Két egymástól eltérő esztétikai értékvilág és gondolkodásmód, a szellemtörténeti irány és a kései magyar pozitívizmus szembesült itt. Amikor Barta módszeresen fölbont és analizál, ismeretkritikát alkalmaz, akkor Tolnai ezt sokszor a pozitívum kerülésének, s a tagadás szelleméből fakadó magatartásnak tartja.

Az előző időszak kezdeményeit folytatni kívánó magyar kései pozitivistá irodalomtudomány nem kevés feladatot örökölt a századvég és századforduló korától. Még a húszas években is, bizonyos irodalomtörténeti, filológiai alapfeladatok megoldását csak a pozitívizmuson iskolázott nemzedék tagjaitól lehetett várni. A magyar irodalmi szövegfilológia területén különösen sok volt még a végeznivaló, a tornyosuló probléma, a beváltatlan ígéret.

Klasszikusaink alkotásai közül Madách *Az ember tragédiája* című műve egyike volt a leginkább szöveggondozásra és kritikai kiadásra szorulóknak.

Tolnai Vilmos ezen a területen is az alapp probléma megoldására irányította figyelmét. Vállalása és célkitűzése nem kevesebb, mint a *Tragédia* szövegromlási folyamatának megállítása, a hiteles szöveg megállapítása és kritikai igényű kiadása volt.

Most pedig vessünk egy pillantást a filológiai akribia Tolnai-féle műhelyében folyó munkára. Textológiai eljárásai során vajon mi volt Tolnai Vilmos számára a kiindulást biztosító alap? Az „ultima manus” klasszikus szempontja szerint járt el, s a még Madách életében megjelent és még a szerző által javíthatónak

²³ A két közbeékelt rövid idézet helye: TOLNAI V.: *i. m.* 1931. Barta könyvéről (l. a 15. sz. jegyzetet) 240, 238.

tekintett 1863-as kiadású szöveget vette alapul — egyrészt. Másrészt viszont, s elsődleges fontosságuként kezelve, az eredeti, autográf kéziratot vizsgálta meg. A szöveggondozás munkáját végző Tolnainak ez esetben nem kellett óriási akadályokat leküzdenie, mert a *Tragédia* szövege egyetlen, sajátkezü írással készült kéziratban maradt fenn. A mű előzetes tervvázlatát közbeszúrt javításai által sűrűn tarkított apró papírszeletkékre írta Madách. Főművének tényleges fogalmazását 1859. február 17. és 1860. március 26. között folyamatosan készítette el. Mikrofilológia kutatással a fogalmazvány betűinek vonalkiterjedését is vizsgálta Tolnai. Megállapítása szerint írás közben Madách kilenc lúdtollat használt föl. Az autográf kéziratot Tolnai körültekintően szembesítette az előző kiadások szövegeivel.²⁴

Figyeljünk még a továbbiakban *Az ember tragédiája* kéziratának sorsára, a szövegromlási folyamat szempontjából nem elhanyagolható kiadástörténeti körülményekre. A kéziratot a munka befejeztével maga Madách már nem tisztázta le. Ezt a le nem tisztázott, autográf betoldásokat és javításokat is tartalmazó, de 1860. március 26-án befejezett formájában már teljesen kész művet Madách Arany Jánoshoz juttatta el. Arany a kéziratlapokon körültekintő gondossággal és kellő megkülönböztető jelzéseket alkalmazva tüntette föl saját javításait, módosító javaslatait. Ezen megjegyzéseit és módosításait a szerző messzemenően méltányolta és köszönettel vette. Ezek a javítások Madách főművének első kiadásában már helyet kaptak.

Az első kiadás számára a *Tragédia* szövegét Arany János készítette elő, a sajtó alá rendezés munkálatait is ő végezte el. A nyomda részére is ő látta el utasításokkal a kéziratot 1861 őszén, s a levonatot is Arany javította. Ahol szükségesnek mutatkozott, ott Arany egységesítette Madách helyenként archaikus helyesírását is. Arany mellett Madách még barátja, Szontágh Pál javaslatai alapján is végzett apróbb javításokat a kéziratban. Az Arany János által sajtó alá rendezett első kiadás 1862 januárjában jelent meg, a címlapra viszont még az 1861-es évszám került.²⁵

A Szász Károly által javasolt javításokat is elvégezve, Madách az első kiadás szövegét figyelembe véve készítette elő a *Tragédia* szövegét a második kiadás számára. Tolnai Vilmosnak a szöveggondozó munkálatok során mindezeket mérlegelnie kellett, s különösen a szövegromlást előidéző körülményeket kellett pontosan föltárnia. Fény derült arra is, hogy a szövegromlási folyamat már a szerző életében megkezdődött, s erre maga Madách is okot adott. Ugyanis a második kiadást előkészítő munkálatai során az első kiadásban megjelent szöveget nem vetette egybe az egyetlen, sajátkezüleg írt példányával. A második

²⁴ Vö. TOLNAI Vilmos: *Az ember tragédiájának szövegéről. A sajtó alá rendező előszava*. In: Madách Imre: *Az ember tragédiája*. S. a. r. és kiad. TOLNAI Vilmos. Bp. 1923. V–IX.

²⁵ Vö. HORVÁTH K. – KERÉNYI F.: *i. m.* (I. az 1. sz. jegyzetet) 410–412.; TOLNAI V.: *i. m.* 1923. (I. a 24. sz. jegyzetet) V–IX.

kiadásra szánt szöveget csak az első kiadás textusával szembesítette. Mindenesetre még így is, ez az 1863-ban megjelent második kiadás adta Tolnai Vilmos vizsgálata szerint a leghitelesebb szöveget. A Tolnai Vilmos által megállapított hiteles szövegben a Madách szerzőségét mutató sorok száma: 4117. E tekintetben több, egymástól eltérő vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban, de a legújabb, megalapozott textológiai kutatások is Tolnai egykori megállapítását igazolják.²⁶

A *Magyar Irodalmi Társaság* kiadványsorozatát indította, *Napkelet-Könyvtára* címmel. Madách *Tragédiájának* Tolnai Vilmos által sajtó alá rendezett kritikai igényű kiadása itt jelent meg 1923 karácsonyára. A Madách főműve iránti kivételes közönség-érdeklődést mutatja az a tény, hogy a példányok négy hét leforgása alatt fogytak el. A második kiadás is hamarosan, már a következő hónap végén napvilágot látott. Ebben a második kiadásban Tolnai az előzőhöz képest bővített jegyzeteket adott, másodszori kiadáskor, a kézirat szövegét is tüzetesebben megvizsgálva, tökéletesítette az első kritikai edíciót.

A kézirat szövegének alakulási folyamatát pontosan jelöli, a változatok eltéréseire, az övét megelőző kiadások szövegei közötti különbségekre fölhívja az olvasó figyelmét. Tolnai szöveggondozó munkája során nem hagyta figyelmen kívül azokat a megjegyzéseket sem, melyeket Arany János és Szász Károly fűzött a kézirathoz. A kiadvány szerkezetét úgy építette fel, hogy ebben függeléként még a kiadástörténetre vonatkozó adatok, a szövegre vonatkozó irodalom, valamint Madáchnak Arany észrevételeire adott megjegyzései is helyet kaptak. Egy jól áttekinthető táblázatban pedig a Madách életét jellemző fontosabb adatokat foglalta össze. A *Tragédia* szövegének sorait ötösével megszámozta. Tolnai *Az ember tragédiájának szövegéről* címmel összegezte a kézirat sorsáról tudni érdemes tényeket, s a *Tragédia* kiadásakor alkalmazott saját szövegkritikai módszeréhez is fűzött megjegyzéseket. Tudománytörténeti szempontból *Az ember tragédiájának* Tolnai-féle kiadása a szövegromlás folyamatának megállapítására tett jelentős kísérletként értékelhető. Tolnai edíciója egy közbülső állomást jelent a teljesebb, sajtóhibáktól mentes szövegkritikai kiadás felé vezető úton. Tolnai Vilmos szövegkiadásának esetlegességeire napjainkban Horváth Károly mutatott rá egy szakcikkben. Ezen tanulságok alapján a *Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottságának* felkérésére mára már

²⁶ Tolnai eredményét a közelmúltban Kerényi Ferenc textológiai vizsgálatai is igazolták és megerősítették. A legutóbbi szövegkiadás szövegkritikai előkészítő műveleténél a Tolnai Vilmos által megalapozott Madách-filológiára építhetett a jelenkori kutató. Vö: KERÉNYI Ferenc: *Szemközt Madách Imre szövegével. Egy sajtó alá rendezés műhelynaplójából* = Palócföld 1989. 2. 76–84.; HORVÁTH K. – KERÉNYI F.: *i. m.* (1. az 1. sz. jegyzetet) 410–412. Horváth Károly pontosan kimutatja azokat a sajtóhibákat, amelyek még a Tolnai-féle szövegkritikai kiadást is terhelik. Vö. HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája újabb kiadásairól* = ItK 1987–1988. 5–6. 635–641.

el is készült a *Tragédia* legújabb, nagy szövegkritikai gondossággal összeállított kiadása.²⁷

Bölcséletellenességgel is szokták Tolnait jellemezni. Az irodalomtörténeti munkában nem szerette az absztrakciós megoldások túlhajszolását, s való igaz, nem szívelte a kevés konkrétumra építő elméletieskedést sem, s ezzel a kései pozitivisták között nem volt egyedül. Tudta jól, hogy az induktív és deduktív módszerek kölcsönösen feltételezik egymást, de ő — filológus hajlamú lévén — az egyetemes törvényszerűségek megállapítása helyett az indukciós eljárásokban bővelkedő filológiai vizsgálatnál maradt. Az irodalomtörténeti módszerbe bölcséleti előfeltevéseket vegyítő konstrukciókat kerülte, de az esztétikát és a filológiát, mint önálló tudományzakokat, igen nagyra becsülte.²⁸

Az ember tragédiáját elemző spekulatív esztétika törekvéseit örömmel üdvözölte. Egy a *Tragédiát* esztétikai szempontból elemző szaktudós művéből két számára fontos gondolatot ki is emelt: „emberi értelmünk az élet problémáját meg nem fejtheti, azért elsősorban az érzelmi élet értékeiben találhatjuk meg az élet fenntartó erőit.” — így szól az egyik gondolat. A másik pedig ezt veti föl: „emberi értelmünk, végességében, nem képes az élet végtelenségére érvényes életeszményeket teremteni.” Mitrovics Gyula e két kijelentésének személyes hitelt adva, ezeket idézve, e két mondat jelentésének keresztútján találja meg Tolnai is azt a pontot, ahonnan *Az ember tragédiájának* belső gondolati egysége szemlélhetővé válhat.²⁹

Még ha Tolnai mentalitása, módszere nem is, vagy csak alig tartalmazott elvont bölcséleti vonatkozásokat, vagy ezekre utaló mozzanatok, közvetett módon az élet fönntartó erői utáni kutatási vágy, az emberi lehetőség és értékkeresés irodalmi példáinak föltárására, elemzésére mozgósított, az emberi létföladat megértéséért latba vetett szellemi energiái nem lankadtak el sohasem. Tolnai filológus volt, de érdekelte az esztétika is.

A bölcséletinél jobban illett alkatához az esztétikai megismerési mód. Alkatánál fogva szinte csak a költészet útján tudott a kimondottan bölcséleti tartalmakba behatolni. A költészet volt számára az a terület, ahol az esztétikai mezőnyökön keresztül, a szép közvetítő erejével rendelkező, a szív és az ész

²⁷ Vö. TOLNAI V.: *i. m.* 1923. (1. a 24. sz. jegyzetet) V–IX. K. K. J. [KOLTAY-KASTNER Jenő] K. K. J.: *Madách: Az ember tragédiája. Első szövegkritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. Napkelet könyvtára* 1. Bp. 1923. 8-rét, 256 l. — *Második jav. és bőv. kiad.* 1924. = ItK 1924. (34. évf.) 70–71.; Vö. HORVÁTH Károly: *i. m.* 1987–1988. (1. a 26. sz. jegyzetet); *Madách Imre válogatott művei. Összeáll. a bev. tanulm. és a jegyz. írta: HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc.* Bp. 1989.

²⁸ Vö. DÉNES Tibor: *Tolnai Vilmos esztétikája* = It 1940. 3. 97–107.; KÁLLAY Miklós: *Irodalmunk metafizikátlansága* = Vigília 1935. 1. köt. 30.

²⁹ TOLNAI Vilmos: *Mitrovics Gyula: Az egység és sokféleség esztétikai elve „Az Ember Tragédiájá”-ban.* (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadv. I. köt. 6. sz. Debrecen, 1924.) = ItK 1924. (34. évf.) 138.

szavainak kényes egyensúlyát magában foglaló szöveg bölcseleti jelentését be tudta fogadni. Mindezeket figyelembe véve könnyebben megérthetjük *Az ember tragédiájához* fűződő alapvető vonzalmát is.

BOGOLY, JÓZSEF ÁGOSTON

Vilmos Tolnai, le créateur de la première édition critique de *La tragédie de l'homme*

L'étude s'occupe de l'activité de Vilmos Tolnai qui était l'un des historiens littéraires hongrois considérables du premier tiers du XXe siècle. L'auteur tient compte surtout de ses recherches se rapportant à Imre Madách et à son drame intitulé *La tragédie de l'homme*. En analysant les cercles de problème de la question Madách, il traite en détail le procédé de Tolnai par rapport à l'édition critique de *La tragédie de l'homme*. L'auteur de cette étude apprécie cette édition de Vilmos Tolnai comme une tentative considérable de faire arrêter le processus de la corruption du texte. L'édition critique actuelle de la *Tragédie*, préparée avec un grand soin herméneutique, a utilisé les enseignements de l'édition de Tolnai aussi.

KÖZLEMÉNYEK

Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban. 1. Radó Polikárp az 1940-es évek elején látogatta végig a soproni könyvtárakat és a levéltárat, kódextöredékek után kutatva. Az evangélikus gimnáziumban felfedezett fragmentumokról a *Könyvszemle* hasábjain is beszámolt.¹ A Soproni Levéltárban 1942-ben Házi Jenő főlevéltáros irányításával kezdődött meg a levéltári dokumentumokon kötésként található nagyszámú kódextöredék összegyűjtése. Házi 1943-ban vette fel a kapcsolatot Sasvári Dezsővel, az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorával, aki már addig is foglalkozott hasonló jellegű dokumentumok konzerválásával.² Ezt követően egészen 1947-ig több mint 300 kódextöredéket választottak le és restaurálták a Széchényi Könyvtárban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a munkálatok költségeit teljes egészében Sopron város tanácsa, ill. az általa már korábban létrehozott „Monographia Alapítvány” fedezte.

2. A levéltári töredékek azonosításával először tehát Radó Polikárp foglalkozott, az anyagot is ő rendszerezte, géppel írott katalógusa ma is használatos a Soproni Levéltárban. Liturgikus kódexekkel foglalkozó könyvében számos innen származó töredéket is feldolgozott.³ Őt követte Szigeti Kilián, aki elsősorban a hangjegyes töredékeket vette számba, bár tanulmánya a többi töredék provenienciájára vonatkozólag is számos fontos adattal szolgált.⁴ Vele párhuzamosan Róth Ernő foglalkozott az ugyanitt előkerült, de külön csomóban tárolt héber töredékekkel.⁵

3. Mint az a fenti áttekintésből kiderül, többen is átnézték már a Soproni Levéltár kódextöredék anyagát, igaz mindannyian más-más szempontból. Annál meglepőbb, hogy mindaddig nem figyeltek fel arra, hogy a kódexként nyilvántartott fragmentumok közül néhány nem kézirat, hanem nyomtatvány. Ezek a következők: három egybetartozó missale-töredék (frg. 89, 136, 137); egy két foliós *Biblia* fragmentum (frg. 300. — Num 31, 30–32, 22; Deut 17,20 — 19,11); egy latin grammatika töredéke (frg. 179. — lehet, hogy a *Bibliáéval* azonos nyomdából); végül pedig a könyvtörténeti nevezetességnek is számító német Theuerdanck-eposz 2 folio nagyságú darabja (frg. 118.). A Radó Polikárp által összeállított töredéklistán az 50. szám mellett a következő leírás szerepelt: „Sz[ámadáskönyv] 1647. (Blaszij Wagner): biblia XIV. sz. 37 × 27 cm”. Legnagyobb meglepetésemre azonban a jelzett töredék nem kódexnek, hanem szintén

¹ RADÓ Polikárp: *Középkori liturgikus könyvek és bibliák maradványai a soproni ev. líceum könyvtárában* = MKsz. 1940. 360–372. — 29 töredéket és 2 teljes kódexet vett számba. A MTA Fragmenta Codicum kutatócsoport előzetes felmérései alapján a kötéstáblán lévő töredékek száma csak a Líceumban megközelíti a 200-at.

² *Porladásnak induló kéziratok és könyvlapok restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban* = MKsz. 1942. 426–428.

³ RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1947. 1973. — UÓ: *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Bp. 1944.

⁴ SZIGETI Kilián: *Középkori hangjegyes kódextöredékek a Soproni Állami Levéltárban. I–II. rész*. Soproni Szemle 17 (1963), 29–40. 145–149.

⁵ RÓTH Ernő: *A Soproni Állami Levéltár héber kéziratairól* = Soproni Szemle 10 (1956), 319–334.; SCHEIBER Sándor: MKsz. 1957.

nyomtatványnak bizonyult, mégpedig Gutenberg 42 soros Bibliájának két levele. Ez a Magyarországon eddig előkerült leghosszabb töredék.

4. A fragmentum leírása a következő:

fol.1^r [b. columna csonka] 2 Macc 10,8–10,34

(*fejlécben rubrummal*: beoru(m))

col.a. *inc.*: precepto et decreto uniuerse genti iude-||oru(m)

expl.: mi||libus didragmis acceptis dimiseru(n)t

col.b. *inc.*: quosda(m) effugere. Cu[

expl.: hij q(ui) in turres erant loci firm[

fol.1^v [a. columna csonka] 2 Macc 10,34–11,22

col.a. *inc.*:]aledicebant. et sermo-

expl.:]m periculum subire: et ferre

col.b. *inc.*: auxiliu(m) fratribus suis. Cu(m)q(ue) pariter

expl.: et quarta. Regis autem epistola ista

fol.2^r 2 Macc 14,14–14,40a

(*fejlécben rubrummal*: beoru(m) ij.)

col.a. *inc.*: segregatim se nichanori miscebant:

expl.: dice[n]s: gravit[er] quide[m] se ferre de amicicie

col.b. *inc.*: conuentione: iubere tame(n) machabeu(m)

expl.: [com]||prehenderent. Putabat enim si illum

fol.2^v 2 Macc 14,140a–15,19a

(*fejlécben rubrummal*: macha)

col.a. *inc.*: decepisset: sese cladem iudeis maxima(m)

expl.: autem semp(er) confidebat cum omni spe

col.b. *inc.*: auxiliu(m) sibi a d(omi)no affuturu(m) et horta-||batur

expl.: in ciuitate era(n)t no(n) minima sollicitudo

A bibliai textus tehát a következő **fol.1^{r-v}**: 2 Macc 10,8–11,22; **fol.2^{r-v}**: 2 Macc 14,14–15,19. A töredék anyaga pergamen.

A legutolsó cenzus szerint a világon mindössze 49 teljes, vagy közel teljes kiadás található Gutenberg 42 soros Bibliájából (B 42),⁶ amelynek művelődés- és könyvtörténeti jelentősége akkora, hogy az ősnymtatványok nemzetközi katalógusa (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*) még a negyedlapnyi töredéket is számon tartja.⁷ Annál sajnálatosabb, hogy Magyarország egyetlen töredékkal sem szerepel benne, bár a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és az OSZK-ban is őriznek egy-egy fragmentumot a B 42-ből. Az utóbbi az ötvenes évek végén, szintén kötéstábláról töredékként került a Magyar Nemzeti Könyvtár tulajdonába.⁸

5. A soproni Gutenberg-töredék előkerülésének kontextusát tekintve jogosan merülhet fel az eredeti Biblia magyarországi használatának kérdése. A Soproni Levéltárban ugyanis az említett több mint 300 kódextöredék közül a legkorábbi egy 1454-es adójegyzékről, a legkésőbbi pedig egy 1740-es harmincadkönyvről lett lefejtve, vagyis a töredékeket bő három századon keresztül használták kötőanyagként. Ezek

⁶ HUBAY Ildona: *Die bekannten Exemplare der zweiundvierzigzeiligen Bibel und ihre Besitzer*. In: *Kommentarband B42*. München: Idon Verlag, 1979. 127–155.

⁷ GW 4201. (Tom. IV. p. 74.)

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *Gutenberg 42-soros bibliájának újabban előkerült töredéke* = *Papíripar és Magyar Grafika* 2 (1958), 69–71. — SOLTÉSZ, Elisabeth: *Seltene Wiegendrucke in der Ungarischen Nationalbibliothek* = *Gutenberg Jahrbuch* 1959, 68–72. (kül. 68–69)

a kötések azonban területileg csaknem egységesnek mondhatók, tekintve, hogy legtöbbjük a város tulajdonában lévő hivatalos dokumentumon került elő. Az a feltételezés tehát, hogy a kódextörédek-kötések helyi könyvkötőktől származnak, eléggé kézenfekvőnek látszik.

A Gutenberg-törédek őrzőkönyve a Soproni Levéltár 81. sz. számadáskönyve, melynek címdoldalán a következő olvasható: *Mein Blaßij Wag-ners Camer-Raittung, was / ich wegen Gem: Statt Camer / zu Oedenburg alhier empfan- / gen, vnd derentwegen wider- / jumben außgeben / habe. / de Anno / 1647.* Hasonló törédek ugyan más kötésről nem kerültek eddig elő, de a kódexek esetében nem ritka, hogy 4–5 különböző kötésen is ugyanannak a könyvnek a lapjai fordulnak elő.⁹ Sajnos a restaurálás során a tábla tömítését nem rakták el (csak néhány kivételes esetben, mikor teljes szövegek kerültek elő onnan), így a kötés soproni eredetét nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a számadáskönyvet soproni könyvkötő kötötte be a keze ügyében levő „írott pergamenbe” (scripta membrana). Hogy ki lehetett az név szerint? Ebben az időszakban két könyvkötő működött a városban: az egyik Melchior Beldt, aki Bibliopola Soproniensis-ként aposztrofálta magát a tanácsnak benyújtott kalendárium-kötésein,¹⁰ a másik Andreas Löffel, szintén Bibliopola Soproniensis-nek írta magát a számadáskönyvvel egykorú, általa készített kötéseken.¹¹ Sajnos egyik sem volt soproni polgár, működésük, kapcsolataik felderítése ezért a jövő kutatási feladata lesz. A Gutenberg-törédek provenienciáját tehát nem tudjuk biztosan meghatározni, analógiák alapján azonban feltételezhetjük annak egykorú soproni használatát.

6. A soproni Evangélikus Líceum ill. az Evangélikus Konvent könyvtárában fennmaradt 43 ősnymtatvány bejegyzései, továbbá a nagyszámú egyéb korabeli levéltári dokumentum eléggé meggyőzően mutatja a soproni könyvkultúra európai színvonalát. Egy 1491-ben kiadott bázeli *Bibliában* (La 7 – CIH 650) pl. a következő, áthúzott, éppen ezért nehezen olvasható bejegyzés szerepel: *Liber (con)vent(us) S. Michael [...]. A. D. 1491. Dominica proxima [...] pro 94 [...]* – amely bizonyítja a kötet egykorú beszerzését és elhelyezését a Szt. Mihály plébániatemplom könyvtárában. De utalhatok itt Weiteni Orbán 1400-ban kelt, a szakirodalomban is jól ismert végrendeletére, melyben 18 művet sorol fel – sokszor azok kötéseit is megnevezve – bizonyítva ezzel literátus műveltségét.¹² A *Biblia* – írott és nyomtatott formában egyaránt – nagy kincsnek számíthatott a 15–16. századi Sopronban. Az eddig azonosított 306 kódextörédek között mindössze 5 db fordult elő belőlük!¹³ De ugyanez a kép tükröződik az írott forrásokban is. Sopronból a 15–16. században több mint 100 könyvet említenek hagyatékokban ill. végrendeletekben,¹⁴ de *Bibliákt* ezekben is csak elvétve találhatunk. A fentebb említett weiteni származású Orbán 1400. április 21-i végrendeletében Dániel paptestvére hagyja bibliáját.¹⁵ Georg Preirer beneficiátus 1481-ben kelt testamentumában egy újszövetséget (*novum testamentum*); az „Arany Bibliát” (*aeream biwliam*); valamint két kommentárt (*II sexternel auff dy wibel*) említ.¹⁶ Nicolaus Mautter 1500-ban kelt végrendelete

⁹ Az összetartozás vizsgálata a későbbi kutatómunka feladata lesz. A törédeket idén kezdi feldolgozni a MTA Fragmenta Codicum kutatócsoportja.

¹⁰ Soproni Levéltár kalendárium-gyűjteménye: 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1643, 1644, 1645, 1646, 1647. évekből.

¹¹ Soproni Levéltár kalendárium-gyűjteménye: 1648, 1649. Vö. VARGA Imréné: *A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye (1581–1805)*. = Soproni Szemle 1984. 193–200; 289–310.

¹² FEJÉRPATAKI L.: MKsz 1890. 49–52. – MOLLAY K.: Soproni Szemle 1967. 318–320. – *Kódexek a középkori Magyarországon*, nr. 102. p. 124–125.

¹³ frg. 127. [Apoc 2–3]; frg. 169. [Exod 4–6]; frg. 191 [Eccl. 15–19; 42–45]; frg. 262 [Ep. ad Phil.; Ep. ad Col]; frg. 274. [Apoc 2].

¹⁴ SZENDE Katalin: *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban* = Aetas, 1990. 95.

¹⁵ SoprOkI II/1. nr. 3. p. 178–183.

¹⁶ SoprOkI II/1. nr. 15. p. 199–200. – vö. MOLLAY: Soproni Szemle 1968. 49–51. *Az aurea biblia* tkp. szintén csak florilégium volt. Egy példánya – azonosító bejegyzések nélkül – fennmaradt a Soproni Evangélikus Konvent gyűjteményében: L 61 – CIH 2901.

egy bibliát (*ayn bibel*) említ,¹⁷ Blasi Schwarz 1523-as végrendeletében is *ayn wibel* szerepelt,¹⁸ míg Peter Göckerl pék hagyatékában egy német nyelvű újszövetség (*das teutsch ewangely puech*) fordult elő.¹⁹ A templomok is valószínűleg rendelkeztek bibliával. Erre vonatkozó legkorábbi adatunk 1354-ből való, mikor a soproni polgárok feljelentették Henrik városplébánost, aki a városból történő távozásakor *unum calicem et libros decretales, novam legendam et bibiliam* (sic!) *ab ecclesia alienavit*.²⁰ Az *ecclesia* kifejezésen minden bizonnyal a Szt. Lélek templomot érthetjük, ahol – csaknem egy évszázaddal később – az első városi *liberey* is létrejött.²¹ Ezen kívül a bánfalvi Szt. Farkas templom 1502-ben kelt összeírásában találunk egy *I wibel vnd etlich puechel*-ről szóló bejegyzést,²² amit az 1519 és 1522 közötti inventárium már *Item ain gedruckhte bibel*-re egészít ki.²³ Itt kell megjegyeznünk, hogy a misekönyvek esetében forrásaink gyakrabban utalnak azok kézíratos vagy nyomtatott voltára.

7. Nem tudunk tehát választ adni a Gutenberg-töredék magyarországi ill. soproni ususát illetően, ezért csak valószínűsíthetjük azt, hogy az ismeretlen soproni könyvkötő helyi forrásból, talán valamely templom könyvanyagából jutott hozzá Gutenberg *Bibliájának* töredékéhez. Hozzáfűzhetjük ehhez azt is, hogy a kötés időpontjában már szinte teljesen evangélikus vallású Sopronban egy „katolikus” biblia – s különösen annak apokrif része – nem képviselhetett különösebb értéket, ilyen célú felhasználása ezért nem számított sem pazarlásnak, sem szentségtörésnek.

A Soproni Levéltárban előkerült fragmentum ismeretében a CIH 610. számú tételét a következőképpen egészíthetjük ki (helyesbített adatokkal).²⁴

Biblia. [Lat.]

[Mainz: typogr. Bibliae 42 linearum (= Johann Gutenberg), c. 1454/55, non post Aug. 1456.]

2-2 tomi. T. 1: 324 ff, T. 2: 319 ff.

H - 3031. GW 4201. Pr 56. BMC I 17. Stillwell B460. Goff B-526.

Gutenberg-Jahrbuch 1959. p. 69.

a. Budapest, *Bibl. Nat.* 198. [fragm. quartae partis unius fol.: T.II. f.229. membr.]

b. Budapest, *Acad.* 1000 [fragm.: T.II. f.85. char.]

c. Sopron, *Arch. cod. frg.* 50. [fragm.: T.II. f.185. et 188. membr.]

GRÜLL TIBOR

A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke. A soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Líceum Cb 122 jelzetten őrzött, nyolcadrét alakú kis könyve nyomtatott pergamentöredékbe volt kötve.¹ Első látásra sem volt kétséges, hogy bibliai szöveget nyomtattak rá, s az sem, hogy nagyon korai,

¹⁷ SoprOkI II/1. nr. 66. p. 267.

¹⁸ SoprOkI II/1. nr. 154. p. 413.

¹⁹ SoprOkI II/1. nr. 147. p. 400.

²⁰ SoprOkI I/1. nr. 168. p. 103.

²¹ Első erre vonatkozó adatunk Leinbater Mihály 1476. július 12-i végrendeletéből származik, aki 1 guldent adományozott a könyvtár részére. SoprOkI II/1. nr. 6. p. 186. A gyűjtés megkezdése feltehetően Slapan György plébános érdeme. L. HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron 1939. 27–28.

²² SoprOkI II/5. nr. 9. p. 117. — vö. HÁZI J.: *i. m.* 264.

²³ SoprOkI II/6. nr. 242. p. 312.

²⁴ Ezúton köszönöm még ROZSONDAI Marianne-nak e közleményhez adott szíves észrevételeit, javításait, továbbá, hogy felhívta a figyelmemet a CIH-ben tévesen szereplő adatokra: az OSZK-ban őrzött Gutenberg-fragmentumnál hibás a fóliósámozás: az ott feltüntetett *f 319*. azért is meglepő, mivel az egész 2. kötet áll összesen ennyi lapból; az Akadémián őrzött töredék lapsámozása szintén téves: 35 szerepel a 85 helyett, s a töredék anyaga nem *pergamen*, hanem *papír*.

¹ GRÜLL Tibornak köszönöm, hogy elhozta a kis könyvet, s átadta meghatározására.

sőt hogy betűtípusa alapján Gutenberggel áll szoros összefüggésben. Minthogy a *42 soros Biblia* faksimile kiadása² aránylag könnyen hozzáférhető Magyarországon is, a bibliai hely, s a szedésbeli eltérés gyorsan megállapítható volt. Betűtípusát a GfT³ 1502-es és 1802-es számú lapja alapján csaknem teljes biztonsággal azonosítani lehetett, csupán e táblán („BAMBERG: *Drucker der 36 zeiligen Bibel* [1457–58]”) a betűk mérete volt valamivel nagyobb. (Erre a cikk végén majd visszatérek). Az izgalmas kérdést, hogy ennek ellenére a *36 soros Biblia* egy pergamen töredékével állok-e szemben, csak egy eredeti példánnyal való egybevetés dönthette el.

A GW negyedik kötete 1930-ban jelent meg, s a 4202 számon katalogizált *36 soros Biblia* tizenhárom példányát sorolja fel. A példányszám azóta sem változott: négy teljes, négy csaknem teljes és öt csonka példánya maradt fenn. Mindegyik papír példány, és két vagy három kötetbe van kötve. A töredékek között azonban igen gyakori a pergamen, és nagy részük könyvkötésből származik. Kötetes pergamen példány mindmáig nem került elő. Teljes példány hozzánk legközelebb az osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) található. Ez három kötetes, jelzete: Ink. 4. C. 16. Második köteté kézzel számozott CCXLI. levelének rektó és verző oldalán meg is találtam a kérdéses részt, amely minden részletében megegyezett a töredék akkor még csak külső oldalán látható szövegével és sormetszeteivel. Azóta a lefejtett kötés, vagyis a szépen restaurált pergamenlap (Szalai Zoltánné munkája) másik oldalát is azonosítottam, s hitelességéhez nem férhet kétség. A pergamen töredék mérete: 196 × 296 mm. Időközben alkalmam nyílt a müncheni Bayerische Staatsbibliothek B36 példányát is (2° Inc. s. a. 197 m) megnézni. Ez csonka, csak a második kötet van meg, a Krónikák könyvétől a Siralmak könyvéig (Paralipomena— Lamentationes), s ebben is a 241. kézi számozású levélen (= Fol. [B₂] a–b) látható az a rész, amelyet a most felfedezett pergamen töredéken is olvashatunk. E kötet őrzi eredeti, fatáblás vaknyomásos gótikus, bambergi bőrkötését.

A bibliai hely a következő: Sirach seu Ecclesiasticus — ez utóbbi élőfejként rövidítve rubrummal a lefejtés és megtisztítás után láthatóvá is vált a töredék tetején — vagyis *Sirák könyve*:

Liber Iesu filii Sirach 46,10–16; 46,22–23, 47,1–6

Fol. [B₂]a, hasáb α (a jelölt rövidítések feloldásával):

1. sor: a numero sexcentorum milium pedum
20. csonka sor: im|| perium: et unxit principes...

Fol. [B₂]a, hasáb β:

1. sor: non accepit: et non accusavit illum
19. csonka sor: ...[hom]inem fortem in bello:

Sir 47,12–17; 47, 24–31, 48,1

Fol. [B₂]b, hasáb α:

1. sor: tem|| pora usque ad conservationem vite:
20. csonka sor: [no]|| men tuum et delectus...

Fol. [B₂]b, hasáb β:

1. sor: que delebit opera sua: neque perdet a
20. csonka sor: ...[ig]nis: et verbum ipsius quasi

A 36 soros Biblia. Ismereteink szerint Magyarországon nincs B36, és eddig töredéke sem került elő, éppen ezért a magyar szakirodalom nem is foglalkozott vele részletesebben, különösen nem az utóbbi évtizedek német szakirodalmát tekintve. Ezért hasznos röviden összefoglalni a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

² *Biblia*. [Lat.] [Mainz, typogr. Bibliae 42 linearum (= Johann Gutenberg), c. 1454–55.] Faksimileausgabe. Bd. 1–2. Leipzig, Inselverlag 1913–1914. A faksimile kiadásban a *42 soros Biblia* kötését a fuldai példány egykorú, eredeti, Bambergban készült kötése alapján reprodukálták. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára gr. Vigyázó Ferenc számozott faksimile példányát (Nr. 182) őrzi.

³ Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1925.

a in cunctis secretis milium probi-
 ter inducere illos in heredita-
 tem in eam que manet lac et
 mel. Et dicit dominus ipse ralpho for-
 tudine: et usque in senectutem
 permanebit illi uterque. ut ascende-
 rit in excelsum de fructu: et scit
 ipse oppugnant hereditatem. Et ut
 dicit omnes es facti ista bona in
 obsequium sancto deo. Et inde ad
 fragilis suo nomine. quorum non est
 torquere eorum. quod non auctori sum
 a deo. ut sit memoria illorum in
 benedictione. Et omnia torum pro-
 sulam de loro suo: et nomine
 ad hunc illos sanctorum vira-
 rum gloria. Dilectus a deo suo sa-
 muel propheta domini. renouavit
 uerbum: et uixit puerus

non accepit: et non accusauit illum
 homo. Et post hoc dormiuit.
 u. noni fecit regi et ostendit illi
 finem uir hie: et exaltauit uoce
 e. de ira in phetia dilecti impi-
 tati in gentis. **XVI**
Post ille surrexit nathia pro-
 pheta in ierusalem dauid. Et quasi
 ad ipso sepulchro a tunc: sic da-
 uid a filio israhel. cum leonibus lu-
 su quasi in aguis: et in ortis se-
 mini testatur in agnis omni-
 uerba. et sua iniqua in ore
 rudi: gignam et absterge: appro-
 brum de gentes: in tolledu manu
 in. **Et dicit et ipse dicit**
 gelur: ubi uocant dominum omni-
 potens. Et odit in delecta eius
 in formam in bello:

A világon kb. negyedannyi maradt fenn belőle mint a *B42*-ből. A *B42*-vel szemben, amely tipográfiai-
lag valóban nagyobb gonddal készült, a *B36* értéke elsősorban abban áll, hogy ritkább. Miként a *B42*-nek,
a *B36*-nak sincs kolofónja. 884 levél terjedelmű, ebből 882 levél nyomtatott, két hasábos, 36 soros, betűi
nagyobbak, mint a *B42*-é. Az ősnymotatvány korszak legnagyobb terjedelmű könyve. Minthogy kevesebb
sört nyomtattak egy oldalra (1764 nyomtatott oldal, a *B42* pedig 1286 oldal), 36 százalékkal több papír, il-
letve pergamen kellett hozzá. Tehát mind a szedés, mind a nyomtatás jóval több időt igényelt. A kutatások
azt mutatják, hogy a *B36* valószínűleg lényegesen kisebb példányszámban jelent meg, így még kevésbé
volt nyereséges, mint a *B42*.

Már a Helmasperger-féle jegyzőkönyvből kiderül, hogy Gutenbergnek kétféle nyomtatási terve és be-
tűkészlete létezett, az egyik a *B42* nagyvállalkozása Fusttal közösen, a másik a mindennapi megélhetést
biztosító kisvállalkozások: búcsúcédulák, nyelvtankönyvek, kalendáriumok megjelenítése. Ezt támasztja
alá a 30 és 31 soros búcsúcédulák párhuzamos kiadása. A *36 soros Bibliát* a mainzi Donatus és Kalendá-
rium betűtípusból kifejlesztett betűkkel szedték, illetve nyomtatták. A *B36* betűkészlete, melyet először
Zedler állított össze táblázatban⁴, mindenesetre korlátozottabb. Míg a *B42*-höz 290, addig a *B36*-hoz 196
féle betűt és jelet használtak: 22 nagybetűt, 164 kisbetűt és 10 további jelet. Egyes kutatók szerint a *B36*
nem olyan szép. Valóban szembetűnő, hogy feltehetően a sietség miatt olykor túl sok a nyomdafesték a
betűkön.⁵

A nyomtatás helye. Zedler azt a következtetést vonta le a meglévő *36 soros* teljes, vagy csaknem teljes
Biblia-példányokban felhasznált – vízjelek szerint tízféle – papírfajtából, hogy kb. 70 példány jelent
meg papírra és még 3 pergamenre nyomva. Geldner szerint majd másfélszer annyi, 80–90 papír és 10–20
pergamen, összesen tehát 100 körüli példány⁶ lehetett. Freys az újabban felfedezett *B36* töredékeket hét
különböző pergamen példányból eredezteti.⁷ Itt kell megjegyezni, hogy a *B36*-hoz használt papírokat ki-
zárólag Bamberg vidékén másolt kódexekben használták, Mainz környéki kéziratokban nem fordulnak
elő. Ez az első érv amellest, hogy valószínűleg Bambergban nyomtatták. A második, hogy a fennmaradt
példányok provenienciája is Bambergre és környékére helyezhető, a harmadik, hogy a töredékek eredeti
származáshelye is vagy Bamberg, vagy bajor kolostorok. További, negyedik érv, hogy a korabeli kötésben
megmaradt köteteket eredetileg Bambergben kötötték be.⁸ Végül az ötödik nyomós érv, hogy a pári-
zsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött *B36* elején a szövegkezdő festett F iniciáléban Dr. Peter Knorr
bambergi kanonoknak és egyben a Bamberg melletti Hallstadt főplébánosának címere látható.⁹ Pályá-
ja elején Knorr a bambergi választófejedelem szolgálatában állt, s mint ilyen, majd pedig mint kanonok
szoros kapcsolatban állt a bambergi püspökkel, Georg I. von Schaumberggal. A *B36* nyomtatása éppen
e szoros kapcsolat idejére, 1458–61-re esik. Geldner feltételezi, hogy Knorr a nyomtatási költségekhez is
hozzájárult.

⁴ ZEDLER, Gottfried: *Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36zeilige Bibel*. Mainz, 1911. (Veröffent-
lichungen der Gutenberg-Gesellschaft 10–11.) 112–113. Ennek alapján készült a GfT 1802. táblája (l. a
3. sz. jegyzetet).

⁵ SCHNEIDER, Heinrich: *Der Text der 36zeiligen Bibel und des Probedrucks von circa 1457*. In: Gu-
tenberg Jahrbuch 1955, 57–69.

⁶ GELDNER, Ferdinand: *Die Buchdruckerkunst im alten Bamberg 1458/59 bis 1529*. Bamberg, 1964.
18–19, 22 – WIDMANN, Hans: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von — —. Stutt-
gart, 1972. Az addigi szinte teljes Gutenbergre vonatkozó irodalommal.

⁷ FREYS, Ernst: *Neue Bruchstücke der 36zeiligen Bibel*. In: Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1940,
Gutenbergheft, 273–278.

⁸ GELDNER, Ferdinand: *Alte Bamberger Einbände der 36 zeiligen Bibel*. In: Gutenberg Jahrbuch
1952. 173–175.

⁹ GELDNER, Ferdinand: *Ein neuer Hinweis auf Bamberg als Druckort der 36 zeiligen Bibel: Das
Wappen des Peter Knorr im Exemplar der Bibliothèque Nationale*. In: Gutenberg Jahrbuch 1964. 48–51.

p̄ora usq; ad obseruationē uite:
 ut laudaret nomē sapientū dñi
 et amplificarent mane dei lac-
 rima: sp̄us purgauit p̄ca illi-
 us: et reualtavit interitū coru-
 ri. Et dedit illi reclamationē regni:
 ⁊ sedem gl̄ie in isrl. Post ip̄m
 surrexit filius senlacus: ⁊ p̄p̄re
 illū dedit om̄i potentia iunior-
 rum. Salomō imperauit in di-
 rib; pacis: cui subieci; deus om-
 nes hostes ut diceret dom̄m in
 noīe suo: et pararet sanctitate
 in sempiternū quēadmodū reu-
 dius ī in iudice sua. Et ip̄s
 tus est quasi flumē sapientia:
 et fr̄a rececit aīa sua. Et repleti
 ī tōparantibus; rignuata: ad
 insulas longe diuisas
 man ruit. et dicitur

q; dedit opa sua: neq; p̄dit a
 fr̄ne nepores electi sui: et semē
 eius qui diligit dñm: nō corru-
 pt. Dedit autē reliquū iacob ⁊
 dauid de ip̄a stirpe: et finem ha-
 bit: salomō nō p̄bis suis. Et
 dēiūq; post se de semine suo
 gēis buliā et immūti a pru-
 dencia roboam. qui auerit gē-
 rem iacob: et iacob a h-
 iij. abach qui peccare fecit isrl:
 ⁊ dedit uiam peccadi r̄stram: ⁊
 plurima reddidit auerit p̄ca ip-
 sor. Dade nō auerit illos
 a fr̄a sua. Et quiescit om̄is ne-
 quitas usq; dum uenerit ad
 illos r̄fensio: et ab om̄ib; pre-
 latis liberant eos. **XVIII**
 ⁊ surrexit helias p̄b̄nā q̄
 nis: et uertū m̄? dñi

Régebben a *B36*-ot korábban tartották a *B42*-nél, ma már tudjuk, hogy a munka gyorsítása és egyszerűsítése végett a *B42* szolgált a nyomtatás alapjául. Erre bizonyíték a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek *B36* példánya. Ebben az a₁₀ levél verzó oldalán a β hasáb 1. sorában a „portans” után nem a „ramum” szó következik (vagyis hogy a bárkából kiküldött galamb olajágat hozott vissza), hanem ezután kimaradt a *B42* egy teljes lapjának szövege. Ez a teljes lapnyi szöveg a *B42*-ben így fest: a b₇ verzó β hasáb utolsó szava „portans”, s a b₉ rektó α hasáb első szava az az „eorundem”, amellyel a *B36* folytatódik a „portans” szót követően.¹⁰ A *B42* b₈ levelének két oldalára nyomtatott szöveg maradt ki tehát a *B36*-ból: Mózes első könyve 8. fejezet 11. vers közepétől a 11. fejezet 1. vers utolsó szaváig. A *B42* első 9 levelét háromszor szedték ki, ennyi variánsa ismert (GW 4201), a *B36* elejét kétszer. A *B36* többi ma ismert példányában az egy lapnyi szövegkihagyást már korrigálták!

A nyomdász. Abban mindenki egyetért, hogy a *B36* nyomdása mesterségét csak Mainzban tanulhatta⁶. Gutenberg mainzi tanítványai közé tartozott Heinrich Keffer, aki Mainzból ment Bambergba (és később onnan a közeli Nürnbergbe). Geldner korábban őt tartotta a *B36* nyomdászának.¹¹

Zedler Albrecht Pfistert gondolta a *B36* nyomdászának, sokáig *Pfister-Bibliának* is hívták a szakirodalomban. 1460/61-ben viszont Pfister már kinyomtatta Bambergban az *Ackermann von Böhmen* c. művet ugyancsak a Donatus és Kalendárium betűtípusával. Gutenberg ekkor már a *Catholicon* nyomtatta Mainzban. Úgy tűnik, Gutenberg eladott neki egy frissen öntött készletet ebből a betűtípusból.

A klerikus Ulrich Helmasperger, akinek a nevéhez fűződik a Fust és Gutenberg perével kapcsolatos híres okirat, császári jegyző és egyben a mainzi érseki székhely felelős vezető közjegyzője volt, s maga is bambergi. A bambergi egyházi vezetés élén ekkor olyan emberek álltak, akik nagyon is nyitottak voltak a nyomtatás kínálta új lehetőség iránt, és áldoztak is erre. A vállalkozás anyagi támogatója feltehetően az a Georg I. von Schaumberg, aki 1459-től 1475-ig bambergi püspök (sőt Fürstbischof), és aki – mint egyben a terület fejedelme is – a bambergi kolostorokban végbevitt reformjáról volt nevezetes. Titkára a később nyomdásszá lett Albrecht Pfister volt. Georg von Schaumberg egyházkerülete nagyobb templomait és kolostorait egységes szövegű *Bibliával* akarta ellátni, amelyet csak a nyomtatott szöveg tesz lehetővé. Pfister tehát, legalábbis a kiadói oldalról, tevékeny részese lehetett a *B36* megjelenésének. Mindez, vagyis hogy egyházi támogatással jelent meg a *36 soros Biblia*, arra is feleletet ad, hogy nem az anyagi hasznot, a kiadás gazdaságosságát kellett szem előtt tartani, sőt magyarázatul szolgál a nagyobb betűtípus megválasztására is, mert monumentálisabb formában szándékoztak kihozni azt. Esetleg az is szempont lehetett, hogy egy kolostori közösség előtt a felolvasáshoz is praktikusabb volt a nagyobb betűtípus.

Jelenlegi ismereteink szerint a legvalószínűbb, hogy a *B36*-ot egy munkaközösség nyomtatta, amelyben Gutenberg is, Keffer is mint nyomdász vett részt, de Pfistert éppúgy, mint a bambergi püspököt, s néhányat a bambergi kanonokok közül mint kiadót, illetőleg a kiadást anyagilag támogatókat ide kell számítanunk. Cornelia Schneider Dr. Konrad Humery mainzi városi jogászt is ezek közé sorolja.¹²

¹⁰ DOLD, Alban: *Die Beweisstücke für die Priorität der B42 vor der B36*. In: Gutenberg Jahrbuch 1951. 48–51. – A szövegkihagyásra először Karl DZIATZKO hívta fel a kutatók figyelmét *Gutenbergs früheste Druckerpraxis* c. tanulmányában (Sammlung bibliothekswiss. Arbeiten, Heft 4, Berlin, 1890, 94–95.). Dold fenti cikkében további fontos megfigyeléseket tett a *B36*-tal kapcsolatban.

¹¹ GELDNER, Ferdinand: *Hat Heinrich Keffer aus Mainz die sechsendreissigzeilige Bibel gedruckt?* In: Gutenberg Jahrbuch 1950. 100–110.

¹² SCHNEIDER, Cornelia: *Gutenberg – der Erfinder und seine Bücher*. In: Gutenberg. 550 Jahre Buchdruck in Europa. [Ausstellung ... der HAB Wolfenbüttel... 1990.] Weinheim, VCH, Acta humaniora, 1990. 45–51.

A nyomtatás ideje. 1911-ben Zedler 1457/58-ra datálta⁴ a B36 megjelenését, Kirchner könyvészeti lexikona¹³ és Geldner¹⁴ 1459/60-ra, az LGB²¹⁵ 1458/59-re. A párizsi Bibliothèque Nationale, mely azonkívül, hogy egy teljes példány birtokában van, őrzi a wolfenbütteli példányból származó utolsó nyomtatott levelet is, amelyre a rubrikátor 1461-es évszámmal bejegyezte munkája befejezését. Ezek alapján a B36 megjelenését mindenképpen 1461 előttre kell datálni, az LGB² 1458/59-es dátuma tűnik a legelfogadhatóbbnak.

Az őrző könyv. Nem valószínű, hogy Magyarországon valaha is lett volna B36. Mint láttuk, elég kis példányszámban jelent meg, és határozott céllal, s feltehetően a legtöbb példány számára meghatározott célállomással. A kis méretű, alig 16 cm-es őrzőkönyvet (Cb 122), amelyet a B36 e féllevélnyi töredéke borított, így bekötve hozhatták Németországból Sopronba hazatért diákok vagy egy tanárember. Három nyomtatványt tartalmaz:

1. SCHULTINGIUS, Cornelius: *Tragicomedia Constantini Magni, primi imperatoris et S. Helenae.* Köln, S. Hemmerden, 1602.
2. SCHONAEUS, Cornelius: *Terentius Christianus. Pars 2, qua continentur sacrae comediae sex: Susanna, Daniel, Triumphus, Typhlus, Pentecostae, Ananias.* Köln, G. Grevenbruch, 1602.
3. — *Pars 3: Baptistes, Dyscoli, Pseudostratigotae, Cunae, Vitulus, quibus adiecti sunt liber Elegiarum et alter Epigrammatum.* Köln, G. Grevenbruch, 1603.

Az iskoladrámáknak nagy hagyománya van Magyarországon is. A 16. század közepétől a 18. közepéig hazánkban a színház egyedüli formája a iskolai színjátszás. Elsősorban a rendi iskolákban, a ferencesek, pálosok, piaristák, s különösen a jezsuiták tanintézeiteiben,¹⁶ de olyan városokban mint Sopron, a színelőadások a protestáns iskolákban is rendkívül népszerűek. A soproni iskolai színjátszásról Csatkai Endre számolt be.¹⁷ A soproni színjátszás első adata 1412-ből való. Sokáig templomi színjátékok formájában okították és szórakoztatták a közönséget. A templom illetén szerepét vette át később az iskola. A színház-történetben az iskoladráma önálló műfajjá lett, s jelentős szerepet töltött be egész Közép-Európában. A soproni evangélikus líceum előadásairól mind az egyházközség, mind a város számadáskönyvei tudósítanak. Ezeket Gottlieb Gamauf másolatában ma az OSzK Kézirattárában őrzik.¹⁸ Érdemes megemlíteni, hogy Lackner Kristóf (1571–1631), Sopron polgármestere maga is írt iskoladrámákat (vö.: RMNy 1112 és 1133). Nagyon is elképzelhető, hogy a B36 őrzőkönyvét, Schultingius és Schonaeus drámáit is olvasta.¹⁹ Klesch Dániel (1650–60 között volt az iskola rektora) egyik könyve előszavában elmondja,²⁰ hogy a soproni líceum diákjai több Terentius és Plautus nyomán írt darabot adtak elő. Hadd utaljak itt vissza az őrzőkönyv *Terentius Christianus* c. kolligátumaira.

* * *

¹³ KIRCHNER, Joachim: *Lexikon des Buchwesens.* Bd. 1–4. Leipzig, 1952–53. 1. köt. 76.

¹⁴ GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker.* Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Bd. 1: Das deutsche Sprachgebiet. Stuttgart, 1968. 47–48.

¹⁵ *Lexikon des gesamten Buchwesens* (= LGB²). Stuttgart, Anton Hiersemann 1987–. 1. köt. 347.

¹⁶ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai.* P. 1–3. 1561–1773. Bp. 1984–88, MTA Irodalomtudományi Int. (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma.) 1. köt. Bevezető.

¹⁷ CSATKAI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a 17–18. században.* In: A színpad. Színházstudományi szemle. Szerk. HONT Ferenc – STAUD Géza. 1936, 265–270.

¹⁸ Quart. Germ. 285, 414.

¹⁹ Köszönöm BORSA Gedeonnak, hogy erre figyelmemet fölhívta, és nagyon köszönöm hasznos észrevételeit.

²⁰ KLESCH, Daniel: *Donorum Dei bonorum et perfectorum Sacer Septenarius.* ... Hall in Sachsen, 1676. 30. (RMK III 2746)

A kötés kutatás egyik feladata, hogy 1. a különböző stíluskorszakok szerint díszített kötéstáblákat a rajtuk látható motívumok alapján időben és térben elhelyezzük, vagyis, hogy meghatározzuk, hogy mikor és hol, szerencsés esetben, hogy ki kötötte a kérdéses könyvet. (A „ki” kérdésére adott felelet azonnal magában foglalja a választ a „mikor” és „hol” kérdésére is.) 2. A díszítetlen kötésekkel nehéz dolgunk van, ott valamelyest a kötéstechnikai jellemzők (oromszegés, a fűzés, a könyvttest, ill. bordák és a táblák összeillesztésének módja, kapcsok és veretek stb.) segíthetnek, ha a kötés kutató a könyvkötésnek mint műveletnek a hogyanját ismeri. 3. A papír és pergamen töredékekkel borított könyvek esetében maga a töredék képviseli az értéket, olykor a belekötött könyvnél nagyobbat. A kéziratos töredékeket hazánkban a Mezey László, majd Vizekety András vezette *Fragmenta Codicum* csoport tagjai dolgozzák fel. A könyvek kötéseiként megőrződött kódextöredékek vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségét a csoport eredményes működése bizonyítja. A nyomtatott lapokba kötött könyvek kötéseire viszont nincs aki gondot fordítson. Ezek rejtett kincs mivoltára jó példa ez a most ismertetett soproni *B36* töredék. Minden bizonnyal akad több hasonló értékes nyomtatványtöredék is magyar könyvtárakban.

A 16–17. században olcsó könyvkötőanyagként használták a pergamen íráshordozók egy részét, s mint Madas Edit írja egyik legutóbbi cikkében,²¹ egy-egy aktualitását veszített vagy sérülés folytán használhatatlanná vált pergamenre írt kézirat, vagy pergamenre nyomtatott könyv lapjainak története egy-egy könyvkötőműhelyben ért véget. Gyakran találkozhatunk papírra nyomott korai töredékekkel is a kötéstáblán belül, olykor kötésként kívül is. Nem véletlen, hogy H. M. Nixon kézikönyvnek is kiváló kötéstörténeti albumában²² két értékes és ritka nyomtatott könyvborítót is tárgyal. Angliában hamar fölfigyeltek a pergamen töredékek művelődéstörténeti jelentőségére. Neil Ker²³ könyvet állított össze az oxfordi kötésekhez kiragasztott előzékként használt középkori pergamen kódextöredékekről. Osztályozta is a kódextöredékeket aszerint, hogy az az előzék kiragasztott vagy röplülő része volt-e, esetleg tömítőanyag vagy gerincerősítő csík, vagy könyvkötés. Egyébként az érdektelenné vált pergamen kéziratok ilyen hasznosítása Oxfordban és Cambridge-ben a 16. század folyamán igen általános volt, a 17. század folyamán pedig Európa-szerte gyakorolták.

Hátra van még annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért kisebbek a *B36* e pergamenlap töredékének betűi itt, mint a papírpéldányokban. Ez a felhasznált anyag természetéből következik. A pergamen, különösen ha az a könyv külső borítója, nagyon érzékeny a levegő páratartalmára. Változtatja méretét és szárazságot szugorodik. Erről Münchenben meg is győződtem, ahol a *B36* papírra nyomott kötetének egy-egy oldalán a sorokat összemértem az ugyanott őrzött *B36* tüz pergamenlap töredékével.²⁴ A 18. sornál, vagyis a lap felénél már csaknem felsornyi, azaz 3–4% függőlegesen a rövidülés.

ROZSONDAI MARIANNE

A körtvélyesi kolostor „nyomdája”. A Máramaros megyében fekvő Körtvélyes (Hrušovo) ortodox kolostorában működő nyomdáról – a mai ismeretek szerint – elsőként Lucskay Mihály görög katolikus

²¹ MADAS Edit: *Egy 12. századi prédikációs gyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban* In: MKSz 1993/3, 250–253, 261–262.

²² NIXON, Howard M.: *Broxbourne Library*. Styles and designs of bookbindings from the 12th to the 20th century. Selected and described by —. London, 1956. Nr. 6 és Nr. 16.

²³ KER, Neil R.: *Fragments of medieval manuscripts used as pastedowns in Oxford bindings with a survey of Oxford binding c. 1515–1620*. Oxford, The Oxford Bibliographical Society, 1954.

²⁴ Vö. GW 4202: a töredékek lelőhely felsorolásában Münchennél. — Ezeket a töredékeket 1904-ben találta Ernst FREYS, a töredékek mellett ott őrzik ma is sajátkezü, erről készült jegyzékét. Valamennyi kötésként szolgált korábban. In: *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation*. München-Freising, 1917. 97.

lelkész írt a 19. század második negyedében. „Historia Carpato-Ruthenorum in Hungaria sacra et civilis” c. testes kéziratában erről a következők olvashatók:¹

„Celebre tamen fuit hoc claustrum anno et enim 1613. habuit typographiam; cessavit tempore belli Tököljani, forte in c. 1690. vel citius per acatholicos occupatum, expilatum, funditus eversum. ... Itaque Monasterium S. Michaelis Archangeli de Körtvényes in Marmatia et abbatia ejusdem nominis cum typographia cessavit, atque taliter hodie dum saltem de nomine superest.”²

Lucskaynak ezt a közlését a körtvélyesi nyomdáról a magyar nyelvű egyháztörténeti szakirodalom is átvette.³

Sajnos a fentiekben idézettek eredete a mai napig sem volt tisztázható. A körtvélyesi nyomdával foglalkozó, későbbi, igencsak gazdag irodalomban ehhez a Lucskay által írt 1613. évhöz semmiféle kiadványt vagy a nyomdával kapcsolatos más eseményt sem fűztek. Annál nagyobb volt a visszhangja önmagában ennek a — forrás megjelölése hiányában bizonytalan — közlésnek, hogy a Kárpát-medence északkeleti részében létezett valaha egy ortodox kolostor, ahol nyomda tevékenykedett a 17. században. A körtvélyesi ortodox apátság, amelyet még a 14. században alapítottak, a magyarországi ruszinok (kárpát-ukránok) és románok etnikailag kevert vidékén helyezkedett el. Az évszázadok során e határok némileg eltolódtak: a korábban egyértelműen románok által lakott környezet a 17. századra ruszin többségűvé vált.

A körtvélyesi kolostori nyomda látomása jól érzékelhető lelkesedéssel töltötte el Anatolij Kralitzky görög katolikus bazilita szerzetest, a munkácsi kolostor későbbi főnökét, aki nem csupán a kárpátaljai, de a galíciai újságokban és folyóiratokban is széleskörű publikációs tevékenységet folytatott.⁴ 1865-ben megjelent írásában⁵ szemmel láthatóan igyekezett összeszedni minden olyan adatot a 17. századból, amely akárcsak közvetve is, de kapcsolatba hozható volt a feltételezett körtvélyesi műhellyel. Kralitzky összesen öt kiadványt sorolt fel ennek során: 1. *Bukvar* (ábécés könyv) év nélkül. — 2. *Pentekostarion* (egyházi-szláv nyelvű zsolozsmáskönyv) év nélkül. — 3. *Antimension* (püspöki felavató, oltárendeléylező úrlap) 1693. évszámmal. — 4. Román nyelvű *Újszövetség* Simeon Stefan Simonič érsek, belgrádi és máramarosi püspök aláírásával készült ajánlással, év nélkül. — 5. *Molitoslov*, román nyelvű imádságoskönyv 1696-ból. Králiczkynek ezt a közlését minden kritikai megjegyzés nélkül többen is átvették, mindenek előtt az ukrán és ruszin irodalomtörténészek.⁶

Hamarosan azonban a tudományosabb igényű szakirodalom is vizsgálat alá vonta Kralitzky közlését. Alexej Leonidovič Petrov ennek során kirostálta a fentiek közül az *Antimension*-t, a román nyelvű *Újszövetséget* és az 1696. évi ugyancsak román imádságoskönyvet.⁷ Fenntartotta azonban továbbra is, sőt megerősítve látta a *Bukvar* és a *Pentekostarion* körtvélyesi megjelentetését, amelyekhez még hozzávett egy másik, az 1696. évvel nem azonos *Molitoslov*-ot.⁸ A hazai könyvtörténeti szakirodalom Petrov megállapításairól Melich János ismertetéséből értesülhetett.⁹ A két első, Petrov által Králiczkytól átvett mű

¹ Ungvár, Egyetemi Könyvtár. II. köt. 176.

² Szövegkiadása: *Annales musei culturae Ukrainiensis Svidnik 14*. Prešov, 1986. 108. — LUCSKAY e munkáját legutóbb Jurij SAK értékelte az *Annales 11*. kötetében: Prešov, 1983. 41–44.

³ ZSÁTKOVICS Kálmán: *A Szt. Mihály főangyalról nevezett körtvélyesi apátság* = Magyar Sion 1888. 524.

⁴ SZINNYEI VII. 194–195. has.

⁵ Naukovij zbornik izdavaemij literaturnym obšestvom galicko–russkoj Maticy. Lvov, 1865. 111–114.

⁶ *Literaturnij sbornik, izdavaemij galicko–russkoj Maticy 1872 i 1873*. Lvov, 1879. 479. — SABOV, Eumenij: *Hrestomatia cerkovno–slavjanskikh i ugro–russkikh literaturnyh pamjatnikov*. Ungvar, 1893. 185.–stb.

⁷ PETROV, A.: *Materialy dlja istorii ugorskoj Rusi*. 5. St. Petersburg, 1908. 103–104.

⁸ PETROV: *i. m.* (l. a 7. sz. jegyzet) 104–105.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1909. 92–93.

körtvélyesi eredetét azután Sztripszky Hiador is elfogadta,¹⁰ majd bibliográfiai összeállításába is felvette, ahol ezeket az időrendbe „1680 körüli” megjelöléssel állította be.¹¹

Később ugyancsak Sztripszky az egész körtvélyesi nyomda ügyét újra elővette, és Kraliczky valamennyi, e műhely vélt létezését alátámasztani hivatott adatát egyenként alaposan megvizsgálta.¹² Kritikai érvelése – ha egyes részleteiben nem is mindig helyes adatokkal – lényegében helytálló, és az egész műhely létét tagadó álláspontja a mai ismeteknek is megfelel. Eszerint a kis ábécéskönyv eleve kizárható, hiszen Máramarosban az ortodox egyháznak a 17. században nem volt iskolája. A ruszinok részére csak az uniót követően, vagyis az immár gögög katolikusok számára kezdtek el a 17. század legvégétől tanácskönyveket megjelentetni.¹³ A *Pentekostarion* elkészítése Körtvélyesen már egyedül jelentős terjedelme miatt is több, mint valószínű.¹⁴

Az *Antimenzion* valóban létezik, de annak semmi köze sincs Körtvélyeshez, hiszen az 1693. évszámot hordozó fametszet, amely nem tüntet fel nyomdahelyet, vésése idején a kolostor már több évtizede megsemmisült.¹⁵ A román nyelvű *Újszövetséget* 1648-ban Gyulafehérvárott nyomtatták.¹⁶ A román nyelvű imádságoskönyv – akár 1696. évszámmal, akár enélkül – ha ugyan ilyen valaha is létezett, úgy akkor nyilván Erdélyben vagy az egyik román fejedelemségben működött valamelyik műhelyben készült, mint a többi hasonló román nyelvű kiadvány.¹⁷

Miután a mai napig sem került elő egyetlen olyan nyomtatvány egyetlen példányának egyetlen levele sem, amely bizonyítaná a körtvélyesi műhely létét, sőt minden érv – még a Sztripszky által felsorakoztatottakon túlmenően is – ennek ellene mond,¹⁸ az ember azt remélhetné, hogy a vélt műhely ügye véglegesen levehető a hazai nyomdászattörténet napirendjéről. A valóságban azonban éppen az ellenkezője történt. Ez az egyszer a közvéleménybe bekerült állítás, még ha azt Kralitzky már annak megszületése pillanatában sem tudta tárgyyszerű érvekkel alátámasztani, minden cáfolat ellenére a mai napig is tovább él. Különösen alkalmasnak tűnik ez a téma azok számára, akik lelkes nacionalizmusukban keresik, és az ilyen jellegű állításokban megtalálni vélik őseik régi dicsőségének annyira áhított emlékét. Ebbeli buzgalmuk azután feltüzeli képzeletüket, így ott is összefüggést és szoros kapcsolatot vélnek felfedezni, ahol ez például térben és időben teljességgel lehetetlen.

Elsőként Anton S. Petruševič vetette be a tudományos szakirodalomba,¹⁹ hogy az első, ortodox, liturgikus könyveket 1491-ben Krakóban cirill betűkkel előállító Fiol nyomdászati tevékenységét később Körtvélyesen folytatta. E műhely víziója ezzel egy csapásra több mint száz esztendővel korábbra került a Lucskay-féle 1613. évnél. Az indítást ehhez alighanem Andrej Balugyanszky adta, aki a körtvélyesi műhely tevékenységét, ahol is szerinte orosz és román nyelvű könyveket nyomtattak, minden konkrétum megjelölése nélkül a 16. századra helyezte.²⁰ A több generációnyi úr, ill. ezen úr áthidalásának hiánya nem okozott – és ma sem okoz – gondot annak, aki a cirill betűs nyomdászatot a Kárpát-medencében – tekintet nélkül a tényekre – minél korábbra kívánja helyezni.

¹⁰ *Magyar Könyvszemle* 1911. 117.

¹¹ SZTRIPSZKY HIADOR: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I.–II. kötetéhez*. Pótlások és igazítások 1472–1711. Bp. 1912. 659. – II. 2629/177. és II. 2630/178. sz.

¹² *Zorâ – Hajnal* (Ungvár) 1942. (2. évf.) 5–32.

¹³ RMK II 1933. – *Magyar Könyvszemle* 1911. 117–131. – *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 12–28.

¹⁴ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 10–12.

¹⁵ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 28–31.

¹⁶ RMK II 684. – *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 8–9.

¹⁷ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 10.

¹⁸ Ugyanakkor mindig voltak és vannak, akik a körtvélyesi nyomda 17. századi létét kétségbe vonták: pl. MIŠANIČ, O. V.: *Literatura Zakarpattâ XVII–XVIII. stolitâ*. Kiiv, 1964. 20–22.

¹⁹ *Svodnaâ galicko-russkaâ letopis'*. Lvov, 1874. 479.

²⁰ *Istoriâ cerkovnaâ Novogo Zaveta*. Vienna, 1851. 206.

Fiol működéséről és annak jelentőségéről óriási szakirodalom látott már eddig is napvilágot, sőt életről számos korabeli levéltári dokumentum is fennmaradt az 1483–1525 közötti időből.²¹

Az 1491-ben általa közreadott ortodox szertartáskönyvek megjelentetését követően nehézségei támadtak Krakkóban, majd el is hagyta a lengyel fővárost és Lőcsére települt át.²² Itt elnyerte a polgárságot,²³ de lőcsei nyomdászati tevékenységének semmi nyoma sincs. Fiol életútjának ismeretében őt inkább a Thurzók emberének kell tekinteni, semmint hivatásos nyomdásznak. Ő ugyanis bányaszivattyúkkal éppen úgy foglalkozott, mint szörmekereskedéssel. Az 1491. évi krakkói kiadványok megjelentetéséhez is a pénz Thurzó Jánostól származott, aki nem riadt vissza semmiféle jelentős haszonnal kecsegtető vállalkozástól sem. Az ortodox egyház számára a katolikus Lengyelország fővárosában készített kiadványok nyomán bekövetkezett nehézségeiből (letartóztatás stb.) Fiolt ugyanez a patrónusa szabadította ki, akinek szülővárosába települt át Magyarországra ezt követően.

Önmagában Fiol lőcsei jelenléte is gondolatébresztő volt egyes szlovák szakírók számára. Konkrét bizonyíték nélkül feltételezték ugyanis, hogy ebben a felvidéki városban 1515-ben huszita szellemű német-szlovák énekeskönyvet nyomtattak.²⁴ Kizárólag szóbeli hagyomány útján több nemzedéken át öröklődött e kiadvány emléke. Ráadásul a makaróni német-szlovák ének eleve valószínűtlen a Mohács előtti Magyarországon, nem is beszélve arról, hogy ez a humoros forma egyáltalában nem illik az egyházi ének műfajához. A legújabb szlovák szakirodalom sem nem fogadta el, sem nem vetette el e nyomtatvány léteének lehetőségét.²⁵

Még ennél is jobban lángra gyújtotta a ruszin (ukrán) történészek fantáziáját a Krakkóban nyomtató Fiol magyarországi tartózkodása. Széleskörű, ha nem is mindig tudományos igényű irodalma keletkezett ennek nyomán annak a feltételezésnek, hogy ő tipográfiai tevékenységét a körtvélyesi kolostorban folytatta. Hogy ezek a legutóbbi időkben is sűrűn egymást követő, nem mindig teljesen szakszerűséget tanúsító és kutatásokkal nem megalapozott írások milyen egymásnak – és főleg a tényeknek – ellentmondó megállapításokhoz vezethetnek, szolgáljon két példa kizárólag Fiol származását illetően. Már korábban publikált megállapításokra támaszkodva a közelmúltban is többen úgy vélték, hogy ő ruszin eredetű volt. Sőt még ezen belül azt is „tudták”, hogy „lemki” vagyis annak nem a hegyi, hanem a síkságon élő népcsoportjához tartozott, és Munkács környékén halt meg.²⁶ Mások meg arról írtak, hogy Fiol fehéroroszló származású.²⁷ Ezzel szemben a korabeli dokumentumok, így végrendelete is egyértelműen bizonyítják, hogy „Schwaipold Fail de Nova civitate apud Esch oriundus”, vagyis Neustadt an der Aisch (Franken) városából származott.²⁸ De még levéltári kutatás nélkül is egyértelműen eldőnt Fiol származásának kérdését az általa 1491-ben megjelentetett *Oktoich* epilógusa, amelyet már több mint száz éve – életrajzába ágyazva is publikáltak. Ebben ő magát Németországból származónak, közelebbről pedig franknak vallja.²⁹

A fenti „mintavételből” is már jól kiviláglik, hogy Fiol körtvélyesi működését tárgyaló legújabb írások is a korábbi feltételezéseket – nem kevés képzelőerőről tanúskodva – egyre jobban és különböző irányban kiszínezik, továbbbővítik anélkül, hogy egyetlen tárgyi bizonyítékot is nyújtanának állításaik alátámasztásához. Ugyanakkor azonban az ilyen és ehhez hasonló publikációkkal párhuzamosan – immár hosszú évtizedek óta – Fiol körtvélyesi tevékenységét cáfoló írások egész sora is napvilágot látott. A többnyire tudományos igénnyel és érveléssel, valamint a korábbi szakirodalom ismeretében készült cik-

²¹ PTASNIK, Joannes: *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Leopoli, 1922.

²² *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 8.

²³ PTASNIK (I. a 21. sz. jegyzet) 144. és 146. sz.

²⁴ RMNy App. 5A.

²⁵ VALACH, Julius: *Staré tlačiaru na Slovensku*. (Martin,) 1987. 131–132.

²⁶ *Zakarpats'ka Pravda* 1967. okt. 6. (235. sz.) 4.

²⁷ *Novini Zakarpattâ* 1991. nov. 7. (214. sz.) 5. (S. Prunica).

²⁸ PTASNIK (I. a 21. sz. jegyzet) 267. sz.

²⁹ *Sitzungsberichte der Wiener Akademie*. Bd. 83. Wien, 1876. 434.

kek kísérletet tettek Fiol magyarországi, de ezen belül különösen körtvélyesi nyomdász-tevékenységét cáfolni.³⁰

A körtvélyesi nyomdának Kraliczky által megkezdett 17. századi, valamint a Petruševič által kezdeményezett, teljes egészében Fiolhoz kötött és 1491–1525 közé datált működését a későbbiekben többnyire összefonták az erről írók. Ezzel immár egy közel két évszázados tipográfiai műhely délibábja lebegett számos szerző szeme előtt.³¹ Történt pedig mindez anélkül, hogy erről a nyomdáról bármilyen korabeli levéltári adat, vagy valamelyik kiadványának akárcsak töredéke is napfényre került volna

Amint Lucskay 1613. évi adata Kraliczky és követői, ill. Balugyanszky 16. századról szóló közlése a körtvélyesi nyomdáról Petruševič és társai gondolatmenetét jelölték ki, legújban hasonló – és ha lehet még inkább messzemenő – következtetések levonására nyújtott kiindulópontot a Keresztrefeszítésről elnevezett, ortodox testvérület (Contraaternitas Stauropigiana) nyomdája Lembergben. Ez a műhely ott a S. Onuphrius kolostorban, ill. ez ehhez kapcsolódó Nagyboldogasszony mennybeviteléről elnevezett templomban tevékenykedett 1586-tól 1838-ig.³² Az ősi, 1300 tájti alapított renházhhoz kötődő testvérület 1469-ben privilégiumot nyert el működéséhez IV. Kázmér lengyel királytól. Ugyanebben a városban a 15. század harmadik negyedében fametszetekről történő sokszorosítással foglalkozott egy bizonyos Stefan Dropan.

A fenti elemekből O. Macjuk új teóriát állított össze, amely szerint a 15. század hatvanas éveiben már nyomda működött Lembergben. Az említett testvérület privilégiumát biztosító királyi oklevél dátuma adhatott ehhez a merész következtetéshez indítást.³³ Macjuk írását E. L. Nemirovskij nyomtatékosan cáfolta.³⁴ Az említett testvérület nyomdájához külön privilégiumot csak 1592-ben kapott III. Zsigmond lengyel uralkodótól.³⁵ Kétségtelen az is, hogy az itteni tipográfiai felszerelés az első letembergi nyomdász, az orosz Ivan Fedorov műhelyéből (1572–1574, 1583) származott, aki ugyancsak a S. Onuphrius kolostorban dolgozott. Macjuknak ezt a nyomdatörténeti szakirodalomban elfogadhatatlannak minősült legendáját azután Olexandr Oros beleszötte a körtvélyesi nyomdáról legutóbb írt cikkébe.³⁶ Arra való hivatkozással, hogy Lemberg viszonylag közel fekszik Körtvélyeshez, és az ortodox egyházon keresztül ezek egymással nyilván kapcsolatban álltak, merész gondolatvezetéssel a ma Fiolnak tulajdonított, de impresszum nélkül közreadott két liturgikus kiadvány (Triod és Oktoich) nyomtatásának helyét ebben a máramarosi kolostorba, idejét pedig az 1460. és 1480. évek közé helyezte. Nyomdása – Oros elképzelése szerint – aligha volt Fiol, hanem valaki más. Sőt, az időhatár egyre korábbra történő tolásával úgy vélte, hogy a körtvélyesi műhely már akár 1450–1460 között, vagy még korábban (!) tevékenykedett. Ehhez Oros azt is megemlítette, hogy nem lehet pontosan tudni, hogy ki is találta fel a nyugat-európai (német–holland), ill. a cirill betűs könyvnyomtatást.³⁷ Ez már szinte azt is sejteti, hogy az európai tipográfia bölcsője talán éppen Körtvélyesen ringott.

Talán immár remélni lehet, hogy a körtvélyesi nyomda tevékenységének időkorét a jövőben már nem fogják még korábbra helyezni a buzgó, de nem mindig hozzáértő cikkírók.³⁸ Összefoglalóan megállá-

³⁰ PETROV (I. a 7. sz. jegyzet) 101–102. – *Podkarpats'ka Rus* (Užgorod) 1924. 93. (I. PETROV) – *Zorá – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 7–8. (SZTRIPSKY) – *Zakarpats'ka Pravda* 1967. okt. 6. (235. sz.) 4. (J. KAČUJ) stb.

³¹ *Istoriâ mist' i sil' ukraïns'koj RSR Zakarpats'ka oblast'*. Kiiv, 1969. 591. – *Novini Zakarpattâ* 1992. szept. 8. (128. sz.) 5–6.

³² *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6: Małopolska – Ziemia Ruska*. Wrocław–Kraków, 1960. 201–211.

³³ *Arhívi Ukraïni* 1968. 2. sz. 3–14.

³⁴ *Načalo knigopečataniâ na Ukraïne*. Moskva, 1974. 25.

³⁵ *Gutenberg Jahrbuch* 1926. 66.

³⁶ *Kalendar Prosviti na 1991 rik.* (Užgorod) 1990. 40–44.

³⁷ *Kalendar* (I. a 36. sz. jegyzet) 43.

³⁸ Itt jegyezhető meg, hogy OROS korábban csak a 17. századi és a Fiol-féle körtvélyesi nyomdáról írt – *Molod' Zakarpattâ* 1980. szept. 30. (116. sz.) 3. – Az e cikk előtt álló bevezetőben O. V. MIŠANIČ, aki

pítható, hogy e műhely létét bizonyító egyetlen dokumentum sem áll rendelkezésre mind a mai napig. Az erről szőtt legendát — részben szóbeli hagyományok alapján — immár másfél évszázada újra és újra kivirágoztatják. Élénk színekkel kifejtve és egyre merészebb kiterjesztésekkel burjánzik ez a minden valós alapot nélkülöző feltételezés. Különösen a nemzeti romantikát keresők találják meg — egyre jobban továbbfejlesztve — ezen a szűk területen is a régi idők dicsőségét. A magyarországi tipográfia története szempontjából — a mai ismeretek alapján — egyértelműen el kell utasítani ezt a körtvélyesi „fantom” nyomdát. „De strigiis, quae non sunt, nulla mentio fiat.”

BORSA GEDEON

Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciakérdéséhez.

Mint ismeretes, az első magyarországi cirill szakbibliográfia Hodinka Antalnak köszönhető; ez lényegében Ivan Karatajev munkájának kivonatolásán alapul.¹ Hodinkát elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, honnan és hogyan szerezték be szerkönyveiket a ruszin parókiák. Ennek kapcsán vizsgálta a Magyarországon házaló orosz könyvárusok működését.² Mások, így Mita Kostić foglalkoztak a kereskedők szerb vásárlóközönségével is. Megállapítást nyert, hogy a szerbek is vásárolták az orosz és ukrán nyomdák termékeit, éspedig a Kurzböck-nyomda felállítását után is, mivel annak unitus termékeit nem fogadták szívesen az ortodox szerbek (jóllehet az orosz könyvkereskedők a nyomda 1770-ben történt felállítását után nem léphették át az országhatárt).³ Századunk hatvanas éveitől folynak a hazai egyházi gyűjtemények régi cirill fondjainak feltárásai.⁴ Elsősorban a tiszántúli gyűjtemények anyagai kerültek bemutatásra.⁵ Később a vizsgálatok más területekre is kiterjedtek.⁶ Mivel a Dunántúl gyűjteményeivel ezideig nem foglalkozott a szakirodalom, az alábbiakat figyelemfelkeltésnek is szánjuk.

ugyancsak foglalkozott e műhely történetével, cáfolva annak létét (*Literatura Zakarpattâ XVII–XVIII*. Kíiv, 1964. 20–22), arról tett említést, hogy Oros nem szakember ezen a területen.

¹ HODINKA Antal: *Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok* = MKsz 15. 1890. 1–2. 106–126. КАРАТАЕВ, Иван: *Описание славяно-русских книг, напечатанных кипилловскими буквами*. Санкт-Петербург, 1883.

² HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909. 787–814. A munkácsi püspökség területén használt szerkönyvek története. Uő: *Muszka könyvtárak hazánkban 1711–1771*. In: LUKINICH Imre (szerk.): *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Bp. 1925. 427–436.

³ КОСТИЋ Мита: *Рускосрпска кн ижарска трговина Терезијанског го-да*. Срем. Карловиц, 1912. ГАВРИЛОВИЋ, Никола: *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*. Ноби Сад, 1974.

⁴ ОЙТОЗИ, Естер: *Фонды книг кирилловской печати XVI–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики*. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–125. FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet*. In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza, 1993. 296–303.

⁵ GOTTESMANN, Dorothea: *Slawische Bücher in dem Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen, 1962. Uő: *Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850*. Debrecen, 1963. ОЈТОЗИ, Естер: *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. 1–2*. Debrecen, 1977–1979. Uő: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1982. Uő: *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1985. Uő: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár szláv nyelvű és szláv vonatkozású régi nyomtatványai*. Debrecen, 1987.

⁶ ОЈТОЗИ Естер – КАРПАТИ Лászló: *Cirillbetűs könyvek Miskolcon, Nyíregyházán és a Pálos Könyvtárban*. Debrecen, 1987. FÖLDVÁRI Sándor – ОЈТОЗИ Естер: *Az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirillbetűs és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.

ПЖТН: И ПРИДОША ПТИЦА
 ЗОБАША Л. ДОУГАЛЖЕ П
 НА КАМЕННТЫ, И ДЖЕ НЕ И

ЗЕМЛА
 ГЫЛА: НА
 ЗАБОША
 НЕ ИМЪЩ
 БНЫ ЗО
 СЛНЦУ Ж

ВШУ, ПРЕНЕВЪНУША: И З
 ИМЪЩА КОРЕНЕ, И СУША. Л

A Veszprémi Püspöki Könyvtár nyolc régi cirill nyomtatványt őriz kilenc kötetben. Ezek részletes leírását már más helyen megadtuk; itt a provenienciák kérdéseivel, illetve ezek regionális történeti vonatkozásaival, jelestül a fejér megyei délszláv migrációval kívánunk foglalkozni.⁷

Vázolni kívánjuk azt is, milyen összefüggések állhatnak fenn a provenienciális adatok és a szerkönyveskereskedelem – Hodinka által vizsgált – kérdésköre között. Témánk szempontjából fontos Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1745–1762) egyházszervező tevékenysége,⁸ valamint Koller Ignác püspök (1762–1773) építkezése, a veszprémi püspöki palota, s az abban berendezett könyvtár.⁹

Provenienciális, kiadási és tartalmi szempontból egyaránt elkülönül a többi kötettől Petrus Canisius úgynevezett *Kis Katekizmus*ának mesterségesen szerb fordítása, amely Kollonich Lipót esztergomi érsek költségén jelent meg Nagyszombatban. A *Parvus Catechismus Catholicorum* horvát fordítása, majd ennek átírása cirill betűkkel, s a szerb nyelvi sajátosságokhoz való igazítása Kollonich úniós törekvéseit, az ortodox szerbek „megtérítését” hivatott szolgálni.¹⁰ A fordítás nyelvi elemzésével, a Canisius műveivel való korrekt egybevetésével – tudomásunk szerint – még adós az irodalom.¹¹ Megjegyezzük, hogy az úgynevezett *Nagy Katekizmus* (*Summa Doctrinae Christianae per Quaestiones tradita et in usum christianae pueritiae nunc primum edita*) szerb redakciójú egyházi szláv fordítása 1583-ban jelent meg Rómában, két változatban.¹² – A Veszprémi Püspöki Könyvtárba a huszadik század első felében került be, a possessori pecsét tanúsága szerint báró Hornig Károly veszprémi püspök (1888–1917) könyvtárából. Ez a magyarázata annak, hogy Szabó Károly a múlt század végén csak a Nemzeti Múzeum (= Országos Széchényi Könyvtár), illetve az Egyetemi Könyvtár példányát jelezhetette.¹³

A többi nyolc kötet közül négyben találunk bejegyzést; a margináliák többsége Pavel Iljić sóskúti szerb pap kezétől származik. Egy könyv tartalmaz Szentendrére utaló adatot 1732-ből, ugyanazon kötet 1736-ban már az említett Pavel Iljić tulajdona Sós-kúton. Feltűnő, hogy az 1736. március 10-i dátum valamennyi, margináliát tartalmazó könyvben szerepel. Vagy új lelkész kerülhetett ekkor Sós-kútra, vagy, ami valószínűbb, ekkor vásárolta Pavel Iljić a könyveket. (Kitől?) Egy görög-egyházi szláv-román trilingvis könyv margináliái lépnek túl az 1736-os esztendőn, azt dokumentálva, hogy 1740-ben, illetve 1742-ben is Pavel Iljić szolgál Sós-kúton; feltűnik továbbá Nikolas Milovanović papi személy neve is. (Az ugyanebben a kötetben lévő, keltezés és bárminemű egyéb szöveg nélkül, önmagában álló latin betűs Petrus Popović névalakkal sajnos nem tudunk mit kezdeni.) Ez két szempontból is fontos. Először, Dinko Davidov

⁷ ФЕЛЬДВАРИ, Шандор – ОЙТОЦИ, Естер: *Кириллические книги Беспремской епископской библиотеки и вжнославянская миграция в селе Шочикут*. Studia Slavica Savariensis, 3. 1994. 1. (sajtó alatt), Függelék: A Veszprémi Püspöki Könyvtár cirill fondjának annotált bibliográfiája.

⁸ Elsőként küld a veszprémi egyházmegyéből papnövendékeket a római Collegium Germanico-Hungaricumba; mintegy kettőszáz templomot épít, illetve újít fel; lásd: PEHM József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934. Felfedezi a tizenharmadik századi magyar egyházi freskófestészet számára Franz Anton Maulbertsch osztrák mestert: HINDELANG, Eduard (szerk.): *Franz Anton Maulbertsch und sein Kreis in Ungarn*. Sigmaringen, 1984.

⁹ LUKCSICS Pál – PFEIFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933. 135–147.

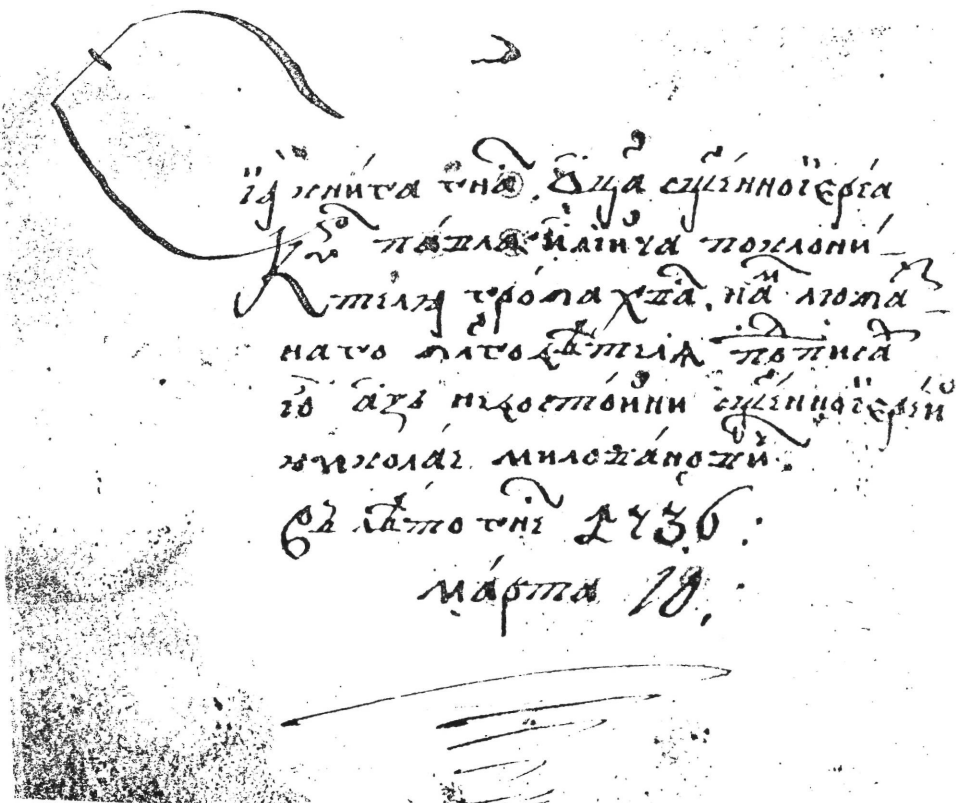
¹⁰ Az egyházi úniót különösen az egyesült kárpátaljai ruszinok támogatásával, papképzésük megteremtésével (Jány-alapítvány), joggyenlőségük kieszközölésével, s más módon ápolta: MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887. 265–266, 369–380.

¹¹ Canisius irodalmára és magyarországi utóéletére: SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon*. Bp. 1944. Csak a magyar nyelvű fordításokat követi végig. Újabb feldolgozás ezideig nem született.

¹² ĐURIC, Svetislav: *Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1519–1867*. Beograd, 1973. 1076–1077.

¹³ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 1844. tétel.

szerint az 1739-es pestisjárvány idején Csobánkára és Pomázra menekültek szerbek Sósokútról és Perkátról,¹⁴ ám a mi könyveink possessorai – feltehetőleg a sósokúti szerb lelkész és környezete – nem voltak köztük, mivel ezt követően is származnak tőlük bejegyzések. (Vagy maguk is elmenekültek, s utóbb visszatértek lakhelyükre – hátrahagyván értékes szerkönyveiket? –, vagy helyben maradtak, a járvány sújtotta falut lelkileg és testileg gondozandó.) Másodszer, a rendelkezésre álló források közül egyedül az általunk vizsgált margináliákban maradtak fenn sósokúti szerb egyházi személyek nevei olyan időkből, amikor egy nevezetes esemény kapcsán a községet elhagyta szerb lakossága.

2. Pavel Iljić possessoriumát tanúsító bejegyzés Nikolas Milovanović kezétől. (rakt. sz. 8.674., előzéklap recto)

Sósokút a történelmi Fejér és Pest vármegyék határán fekvő, jelenleg Pest megyéhez tartozó község.¹⁵ Vármegyei hovatartozását jellemzi egy 1696. november 27-én kelt átirat, amelyben Pest-Pilis-Solt megye jelzi, hogy az adót arányosan kivetette Törökbálint és Sósokút helységekre is, mivel ezek ab antiquo Pilis megyéhez tartoznak, ami a budai jezsuiták birtokában levő donációs levélből is kiténik. A jószomszédi

¹⁴ ДАВИДОВ, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд, 1990. 342, 384.

¹⁵ FÉNYES Elek: *Magyar Országának, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1836–40. I. 100. „Sósokút... Pest vármegye szélén.” Uő: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. II. 40. „Sósokút... Fejér megyében, Pest vármegye szélén.”

kapcsolat érdekében ezért arra kéri Fejér megyét, hogy a két falut ne számítsa be helységei közé.¹⁶ Mindazonáltal a bennünket érdeklő időszakban Sós-kút Fejér megyéhez tartozik, és földesurától, az orbovai Jakusith-családtól a komáromi jezsuiták bérlik¹⁷ – mindkét körülménynek jelentősége van az általunk vizsgált cirill könyvek sorsát illetően. Jelentőséget kap továbbá az is, hogy a székesfehérvári püspökség 1777-es felállításáig a veszprémi püspökség gyakorolt egyházi jurisdickiót Sós-kút katolikus lakossága felett.¹⁸ Amint látni fogjuk, az ortodox templomot a szerbek elköltözése után katolizálták, így annak a könyvei nem véletlenül kerültek Veszprémbe.

A délszláv migráció – melynek problémaköre kapcsolódik a kötetek provenienciakérdéséhez – a többi fejér megyei településhez hasonlóan Sós-kúton is több rétegre tagolható.¹⁹ Vallási és etnikai szempontból különböző, ám egyaránt a délszláv népekhez tartozó csoportok lakták hosszabb-rövidebb ideig. Mint ismeretes, a török megszállás, majd a tizenötéves háború pusztításai miatt elnéptelenedett falvakba érkeztek az új lakók. Pákozdi, Gyuró, Vái, Etyek, Vereb és Sós-kút jobbágycsoportjai Révay Péter és Orbovai Jakusith András földesurak északra, a Magyar Királyság területén fekvő birtokaikra költöztették át.²⁰ – Az első délszláv jövevények az 1620-as években megjelent katolikus telepések voltak, akik ferences-rendi barátok vezetésével érkeztek Boszniából és Horvátországból. Sós-kútra 1648-ban telepítettek be katolikus horvátokat a komáromi jezsuiták. Mint láttuk, a földesúrtól, a Jakusith családtól a komáromi jezsuita rendház bérelte Sós-kút községet, s ennek a könyvek sorsát illetően is jelentősége van. A magyar hűvértartók katonái zaklatták az ortodox szerbeket, mivel azok török zsoldban álltak. Ezért a katolikus horvátokat meg kellett védeni, vagyis bizonyítani, hogy ők nem szerbek (rácok). A komáromi jezsuita rendház ennek érdekében menlevelet szerzett a sós-kúti horvátok részére úgy a győri, mint a komáromi kapitánytól, valamint Batthyányi Ádám generálistól.²¹ – A katolikus horvátok másfél évtizedig lakták a községet. 1666-ban Ruli aga, a budai pasa tanácsosa, aki Sós-kút török földesura volt (hódoltság, kettős adóztatású területen vagyunk), harminc szerb családot telepített le. Erről tanúskodik a komáromi jezsuita rendházhoz 1666. november 26-án intézett levele.²² Ez a réteg is megfogyatkozott három évtized alatt. – A harmadik réteg a Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével érkezett szerbek közül került ki. A telepések elhelyezését Fejér megyében a pátriárka személyesen irányította. 1695. május 17-én levelet intéz Fejér megye alispánjához, amelyet a közgyűlés június 20-án tárgyal meg.²³ Sós-kút községet 90 forintért

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 560/I. 65.

¹⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), E 152. Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis, fasc. 8. num. 36. – Forrás megjelölése nélkül említi a komáromi jezsuita rendház birtokait: FARKAS Gábor: *Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után*. Fejér megyei Történelmi Évkönyv, 5. 1971. 171–176., jezsuiták: 173.

¹⁸ Az általunk elérhetőnek bizonyult legkorábbi schematizmus: *Calendarium Dioecesarum v[enerabilis] cleri Wesprimiensis ad annum Jesu Christi M.DCC.LXXIII*. Jaurini, 1772. 39–41. „In Districtu Alben-si [...] Soós-Kút, [parochus] D. Joannes Bülovsky.” – A székesfehérvári püspökség 1777. február 17-én kelt alapítólevelének szövegét közli: KÁROLY János: *Fejér vármegye története*. Szfv. 1896. I. 604–609.

¹⁹ KÁROLY: *i. m.* (I. a 18. sz. jegyzet) V. 1904. 293–295. a migráció rétegeit nem különbözteti meg. A legalaposabb feldolgozás a Fejér megyei Levéltár néhai igazgatójának nevéhez fűződik: JENEI Károly: *A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője. II. 1976. 187–199. Adatait több pontban korrigáljuk. (Vö. a 22–23. jegyzettel!)

²⁰ OL NRA fasc. 1705. num. 38.

²¹ Beláts Pál komáromi jezsuita házfőnök levele 1648. november 8-án Batthyányi Ádámhoz. OL Batthyány család levéltára, P 1314. Missiles num. 5776.

²² OL E 152. Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis, fasc. 4. num. 16. JENEI: *i. m.* (I. a 19. sz. jegyzet) 192., 196. „fasc. 5”, ám hátrahagyott cédulaanyagában is ő „fasc. 4”-et jelez.

²³ Csernovics Arzén levele Fejér megye alispánjához. Fejér megyei Levéltár (a továbbiakban: FmL), Acta politica, fasc. 1. num. 151. Jenei Károly hátrahagyott cédulaanyaga (FmL) tévesen áprilisra teszi a pátriárka levelének a megyei közgyűlés által való megtárgyalását, ami a májusi keltezésű levelet illetően

vette bérbe a komáromi jezsuitáktól, letelepített benne 16 jobbágyot, és allodiális gazdálkodásra rendezkedett be.²⁴ Ez a szerb lakosság volt a mi könyveink használója. A 18. század első felében a komáromi jezsuiták földesúri és vallási nyomásának volt kitéve. Gazdaságilag nem volt nagy jelentősége a nyomorban tengődő szerb falunak, vallási téren pedig nyomon követhető a jezsuiták azon burkolt óhaja, hogy katolikus vallású jobbágyok lakják a falut.²⁵

A sóskúti szerb egyházközség papja 1746-ban törvénytörtő ügybe keveredett. Az adott évben a piliscsabai kocsmáros rablógyilkosság áldozata lett, a szolgálója viszont megmenekült. Ő a rablók egyikében egy pomázi lakosra ismert, az pedig megvallotta, hogy a rablóbanda a sóskúti szerb pópa pincéjében szokott gyülekezni. A szerb pópa megszökött, ám sikerült őt utolérni Konstantinápolyban.²⁶ Valamennyi forrás, beleértve Padányi Bíró Márton Canonica Visitatiójának jegyzőkönyvét, amely a legrészletesebben írja le az eseményt,²⁷ megegyezik abban, hogy a Konstantinápolyban elfogott és hazatoloncolt szerb pópát kivégezték, és pedig Piliscsabán kerékbe törték – ám a nevét nem találjuk. Csak a „szerbek pópája” (papa Rascianorum), illetve „görög rítusú pópa” (papa Graeci Riti) megjelöléssel szerepel. Ez pedig arra enged következtetni, hogy az általunk vizsgált könyvek margináliáiban szereplő személy: ierej Pavel Iljic (1736), illetve pop Pavel (1740) azonos lehet az orgazdai tevékenységet folytató sóskúti szerb pap személyével. Bizonyosat nem mondhatunk, hiszen 1742 után lehetett másik személy is a pap, ám ez a margináliák jelentőségét nem csökkenti. Ehhez még a házaló könyvkereskedőkkel kapcsolatosan visszatérünk. – 1748-ban a szerb lakosokat elűzték. Fentebb láttuk, hogy a komáromi jezsuiták preferálták a katolikus lakossággal való benépesítést. Éppen száz évvel a katolikus horvátok behozatala után, a fejér megyei közgyűlés 1748. május 28-i ülésén Ribics Ferenc Xavér komáromi jezsuita házfőnök bejelentette: mivel a szerb pópát rablásban való cinkosság miatt kerékbe törték, ő katolikus szlovákokat szándékozik a faluba telepíteni.²⁸ Így is történt. Az eltanácsolt szerb lakosság egy része a közeli Ráckeresztúron telepedett le,²⁹ s a komáromi jezsuiták által behozott szlovák ajkú lakosság kései utódai még a huszadik század második felében is megtalálhatók voltak Sósokút szlovák ajkú népességében.³⁰ A múlt század első felében (1796–1842) Sósokúton működött mint evangélikus lelkész Bredstyánszky András (Andres Brešťansky), szlovák nyelvész és szótáríró, Bernolák Antal munkatársa és követője.³¹ – Mivel Sósokút a katolikus hívek lelki ügyeit tekintve a veszprémi püspökség jurisdikcíója alá tartozott, Padányi Bíró Márton 1748-

képtelenség. Publikált dolgozatában nem foglal állást: JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) 194. A közgyűlési protocollumok 63. lapján jól olvasható tintával írott a 1695. áprilisi anyag, a 64. oldalon igen halványan maradt fenn a júniusi, s ezt a felületes szemlélő az áprilisi folytatásának vélheti: FmL Közgyűlési jegyzőkönyvek, tom. 1. p. 64. Anno 1695. diæ 20. men. Junii.

²⁴ OL E 158. Conscriptio portarum, tom. 2. Comitatus Albensis, 1696.

²⁵ FARKAS: *i. m.* (l. a 17. sz. jegyzetet) i. h. – Az utód nélkül elhalt ortodoxok vagyonát a jezsuiták lefoglalták: FmL Fejér megyei történeti jegyzetek, 85. Sósokút, 1740. – Basilius Dimiszevics budai és székesfehérvári ortodox püspök 1741. október 28-án kelt levele a fejér megyei közgyűlésen a sóskúti szerb pap ügyében: FmL Acta locorum, fasc. 16. num. 159. JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) s a rá hivatkozó szerzők figyelmen kívül hagyják!

²⁶ KÁROLY: *i. m.* (l. a 18. sz. jegyzetet) V. 1904. 293.

²⁷ Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitaciones Canonicae, tom. 3. p. 232–233. Dist. Albensis, Sósokút Anno 1748.

²⁸ FmL Közgyűlési jegyzőkönyvek, tom. 11. p. 985. – JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) 195., 198. a házfőnököt név nélkül említi.

²⁹ A Ráckeresztúron letelepedettekről: ДАВИДОВ: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetet) 1990. FÉNYES: *i. m.* (l. a 15. sz. jegyzet) 1836. I. 100. „Rác-Keresztúr... 7 ó hitű” – ám tizenöt évvel később már nem tud a szerbekről: FÉNYES: *i. m.* (l. a 15. sz. jegyzet) 1851. I. 209.

³⁰ KUMMER Antal: *Sósokút község története az ősidőktől napjainkig*. Kézirat. Pest megyei Levéltár, Krónikák levéltári gyűjteménye, XXXII/5 – A/107.

³¹ Köszönetünket fejezzük ki LjELI Pál egyetemi adjunktusnak Bredstyánszky életművére vonatkozó értékes szóbeli téjázogatásáért.

ban felszenteli az addigi szerb templomot a Boldogságos Szűz tiszteletére, majd 1752-ben Tárnok filiájából önálló egyházközséggé teszi.³² A borromei típusú egyházférfi, a katolikus hit híresen kemény oszlopa, a kulturális értékekre mindazonáltal fogékony Padányi Bíró Márton betűtiszteletével magyaríthatjuk, hogy a katolikus szempontból eretneknek minősülő liturgikus könyvek Veszprémbe kerültek.

Margináliákat csak az orosz és ukrán nyomdák termékeiben találunk. Eltekintve egy 1636-os Ivovi kiadású *Evangéliumban* szereplő, évszám nélküli bejegyzéstől, valamennyi marginália keltezett, és egyetlen évtizednyi időintervallumot ölelnek fel: 1732, 1736, 1740, 1742. Pavel Iljić neve az 1736-, 1740-, 1742-ből származó bejegyzésekben szerepel; az első dátum pedig a „Szentandreja 1732” marginália része. Mint említettük, ezt a bejegyzést is követi a Pavel Iljić possessoriumát tanúsító bejegyzés 1736-ból.³³ Feltűnő, hogy 1736-os keltezésű, a nevezett possessorra, s a könyvek vásárlására utaló margináliát kivétel nélkül minden, tizennyolcadik századi kiadványban találunk. Az időpont a Magyarországon házaló orosz könyvkereskedők működésének idejére esik, akiknek a tevékenységével, mint a bevezetőben utaltunk rá, Hodinka Antal foglalkozott. Nem teszi ezt az összefüggést erőltetetté az 1732-es szentendrei bejegyzés sem, nyilvánvalóan ott is vásárolták valakitől az oroszországi kiadványt. Hangsúlyozzuk, azt sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, hogy valóban az orosz könyvárusoktól vásárolta Pavel Iljić a könyveket. Ekkoriban azonban a működésük legális volt, s nincsenek adataink másokról, akik a kérdéses kötetek behozatalával ekkor foglalkoztak volna. Mindez alapot szolgáltat annak megállapítására, hogy a magyarországi cirill könyvállomány, jelesül a római katolikus könyvtárak még feltáratlan anyagainak szintézis jellegű feldolgozása a tizennyolcadik századi művelődéstörténet egyik fehér foltját segíthetne eltüntetni, a Hodinka által kezdett munka tovább folytatásával.³⁴ – A sósokúti délszláv nyomtatványokban nem találunk bejegyzést. Ez összhangban áll azzal, hogy a szerbek magukkal hozták a déli nyomdák termékeit migrációjuk során, ezeket a liturgikus könyveket tehát nem Magyarország területén vásárolták.³⁵ A veszprémi fondban található két tizenhatodik századi nyomtatványt így a sósokúti migrációban harmadik réteggént jelzett, Csernovics Arzén vezetésével érkezett szerbek hozták magukkal.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak. Előkerült az RMK III. 6881. teljes példánya.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi, külföldi könyveinek átvizsgálása közben akadt a kezembe egy negyedrészt könyv, díszítetlen bőrkötésben, gerincén vaknyomással *Curiosa Voria* [sic!] *Politica* felirattal.

Hajdani tudajdonosa valóban a kuriózumok iránt érdeklődött; a gyűjtőkötetben négy német nyelvű rőpirat illetve vitairat található, a 17. század nyolcvanas- kilencvenes éveiből, három ezekből álnév alatt jelent meg, egy pedig névtelenül.

1. Treugosorius Ireophilus: Leder und Schnöder Stillstands- Klang. Betrübter Friedens-Gesang und Krafftloser Krieges Zwang. H. ny. n., 1685, 62 ff. Száma: 763.706/a. Weller nem jegyzi ezt az álnevet,¹ Holzmann- Bohatta sem.²

³² РЕHM: *i. m.* (1. a 8. sz. jegyzetet) 457. „Új plébániák... Sósokút, 1752.”

³³ A margináliák publikálásáról lásd. a 7. sz. jegyzetet!

³⁴ A kérdéskörrel foglalkoztak a Nyíregyházán 1993. június 16–17-én megrendezett *Hodinka Antal élete és munkássága* c. konferencia előadásai.

³⁵ СИНДИК, Надежда Р. – ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Мирослава – МАНО-ЗИСИ, Катерина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне Епархије Бубимске у Сентандреји*. Београд, 1991. 4–7, 368–370.

¹ WELLER Emil: *Lexicon Pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker oder Verzeichnis jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten*. Regensburg, 1886.

² HOLZMANN, Michael – BOHATTA, Hanns: *Deutsches Pseudonymen-Lexikon*. Hildesheim, 1961.

2. Politische Wag- Schale der dreyfachen Türcken- Alliance. H. ny. n., 1685, 104 ff. Száma: 763.706/b. Szövegében hungarica vonatkozások.

3. Misalector Teutophilus: Solstitium Gallicum oder die frantzösische Sonnenwende. H. ny. n., 1690, 180 (?) ff. Száma: 763.707. Wellernél szerepel a mű és az álnév, de az utóbbit nem oldja fel.³

4. Themanites Eliphaz: Misthauffen des ungedultigen Jobs. Das ist: stinckende Lügen, falsche Inzucht und greuliche Lästerungen des so genannten Jobs Krestiansky aus Freyberg... H. ny. n., 1684, 3, [1], 125 ff. Száma: 763.708.

Ezt a nyomtatványt először Pukánszkné Kádár Jolán ismertette,⁴ megjegyezve, hogy a M. N. Múzeum könyvtárának példánya csonka, csak a címlap és az előszó van meg.

A címlapot betűhíven akarta közölni, a fraktúr és az antikva típusok váltakozását, a felülírt betűket és a sormetszetet reprodukálva. Pukánszkné leírásában két hiba van: a cím tizenhetedik sorában „aufgelegt” helyett „aufgelegt” áll, az utolsó sorban „Eliphaz” helyett „Eiphaz”.

Az RMK III. 3. pótfüzete 6881. tételszám alatt hozza ugyanezt a töredéket,⁵ közölve, hogy ez az egyetlen ismert példány. A hosszú cím leírásához itt is két korrekciót kell fűzni: a negyedik sorban „Pueli” helyett „Pulli”; a huszadikban „ausgesprungten” helyett „ausgesprengten” a helyes szöveg. A „Pulli” szó helyes olvasata a továbbiakban jelentőséggel bír. A teljes példány végigolvasása során kitűnt, hogy katolikus vitairattal van dolgunk, amely a gályarab prédikátorok és tanítók ügyéhez kapcsolódik. Az 1670-es években lefolytatott pereknek és következményeiknek, az ún. gyászévtizednek óriási szakirodalma van, ennek felidézése nem feladatunk.⁶ A továbbiakban az 1674. évi pozsonyi perrel kapcsolatos vitairatok könyvészeti adatait ismertetem vázlatosan.⁷

Labsánszky János⁸ — Szelepcsényi György érsek titkára, az 1674. évi pozsonyi per jegyzőjének munkája indított el egy vitát. Első kiadása Nagyszombatban jelent meg, *Extractus Brevis et Verus* címmel, latinul⁹; ugyanott és ugyanakkor e német változat is napvilágot látott: *Kurtzer und Wahrhaffter Bericht-Auszug*.¹⁰ Labsánszky írása arról szól, hogy a protestáns prédikátorokat nem vallásuk, hanem lázadás miatt fogták perbe, és a bíróság ítélete indokolt és igazságos volt.¹¹ A cáfolat 1683-ban álnéven látott napvilágot:

³ WELLER: i. m. 364.

⁴ *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának III. kötetéhez* = MKsz 1927. 162–163. 132. tétel.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. 3. köt. Pótlások kiegészítések, javítások*. BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 3. füzet. Bp. 1992.

⁶ A perek előzményeiről és lefolyásáról rövid összefoglalás: *Galeria omnium sanctorum*. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével szerk. MAKKA László. Bp. 1976. — Haszonnal forgatható: FABINY Tibor: *Hazáért és egyházért*. A gályarabság háromszázadik évfordulójára = *Lelkipásztor* 1975. 325–335.

⁷ Az üldözés, a perek, az ítélet, a szabadulás korabeli dokumentumainak bibliográfiája: *In memoriam eliberationis Verbi Divini ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*. Imagines ac autographa liberatorum et eliberatorum necnon bibliographia opusculorum contemporaneorum... opere Ladislai MAKKA, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY. Budapestini, MCMLXXVI. (Acta ecclesiastica I.)

⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. VII. 607–608.

⁹ RMK II. 1369.

¹⁰ RMK II. 1370. Külföldi német kiadások: Dillingen, 1675. RMK III. 2694; Mainz, 1675. RMK III. 2713; Sagan, 1678. RMK III. 2929; H. n. 1683. RMK III. 3273a.

¹¹ SOMMERVOGEL Labsánszky művét Nicolaus Kellio jezsuitának tulajdonítja: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles–Paris, 1893. IV. 999. Véleményem szerint ezt az adatot óvatosan kell kezelni. Kellio kegyetlenkedett a rabságba vetett prédikátorokkal lipótvári fogságuk idején, és hosszan vitakozott is velük, különösen Kocsi Csergő Bálinttal. Vö. LAMPE–EMBER: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 816–863.

Wisthauffen Des vngedultigen JOBS.

Das ist
Stinckende Lügen / falsche Inzucht / vnd greuliche
Lästerungen des so genannten

Jobs Krestiansky auß Freyberg / 2c.

In der Sach selbst eines vbel-gezognen

Lutherischen Pulli oder Zungen Mistkrägers /
wider den kurz vnd warhafften Gerichts-Aufzug

JOANNIS LABSANSKY:

Warinnen

Sonnenklar vnd vnumbstößlich erwisen wird / daß die im
Königreich Ungarn Un-Catholische Prædicanten von einem im Jahr 1673. vnd
74. zu Pressburg Hochlöbl. delegirten Königlichen Gericht / nit in Ansehen
der Religion / sonder der Rebellion vnd Aufruhr wegen abgefekt /
vnd des Königreichs verwisen worden / 2c.

Wie solches alles gedachter Labsansky, der Amptshalber /
als des delegirten Gerichts Secretarius, dem völligen Verlauff Persöhnlich
bengehohret in die Feder übernommen / vnd männiglich zu sicherem
Nachricht treulich verfasst hat.

Erstlich gedruckt zu Tyrnau in Ober-Ungarn Anno 1675.
im Monat Martio: Hernach im Majo zu Dillingen nachgedruckt: alsdann
im Jahr 1683. bey wehrendem Türcken-Krieg wegen allerhand wider die Cas-
tholische Geistliche mit Ungrund außgesprungen sehr nachtheiligen Reden zum
dritten mahl auffgelegt: Und anjeko wider ein neue vnverschambte Lästere-
Schrift eines verkappten Jobs auß Freyberg der lieben Warheit
zur Steuer defendirt / gesteißt / vnd verfochten

Durch

ELIPHAZ THEMANITES.

Im Jahr 1684.

Krestiansky Job, aus Freyberg: Kurtze Nachricht entgene gesetzet dem Lügenhafften Bericht oder wie er genennet wird dem Kurtzen und Warhafften Gericht- Auszug eines Wolgezogenen Pulli Jesuitici Namens Johann Labsansky...¹²

A Krestiansky Job álnevet Zoványi Jenő megemlíti,¹³ Weller úgyszintén¹⁴ –, de nem oldják fel azt. A Jób név bibliai allúziója kézenfekvő, olyan embert jelöl, akinek sok szenvedést kellett eltűrnie.

A Krestiansky melléknév szlovák szó. Arra gondolva, hogy talán felvidéki, evangélikus pap viselte a teljes álnevet szlovák forrásokban kerestem – eredménytelenül.¹⁵ A kutatás mai állása mellett csupán Zoványi óhaját idézhetem: „Mindezek után már csak az marad hátra, hogy a Freibergi Krestiansky Jób álnév alatt lappangó író kilétét is megtudjuk valamikor valahonnan.”¹⁶ A Keresztény Jób Labsánszkyt „Pullus Jesuiticus”-nak nevezte. A „pullus” főnév jelentései: 1. „kölyök” 2. átvitt értelemben, emberre vonatkozóan: „csirke” (pejoratív).¹⁷ Bármelyik jelentést vesszük figyelembe a „Pullus Jesuiticus” sértő szándékkal adott gúnynev. Labsánszky egyébként nem volt jezsuita – erre már Cvittinger is rámutatott¹⁸ – nem szerepel az osztrák rendtartomány névjegyzékeiben.¹⁹

Visszatérek közleményem tárgyára, az RMK III. 6881. teljes példányára. A szerző „Themanites Eliphaz” (Témáni Elifáz) álneve maga is célzatos válasz a Keresztény Jóbnak.

Az *Ószövetség* szerint az Úr a Sátán kezébe adta Jóbot, s az – más csapások mellett – fekélyekkel verte meg őt, ezek után Jóbhoz eljöttek a barátai: „Igitur, audientes tres amici Iob omne malum, quod accidisset ei, venerunt singuli de loco suo, Eliphaz Themanites et Baldad Suhites et Sophar Naamathites...”²⁰ – „Mikor pedig meghallá Jóbnak három barátja mindazt a nyomorúságot, amely esett vala rajta: eljőve mindenik az ő lakóhelyéről: a témáni Elifáz, a sukki Bildád és a naamai Cófár...”²¹

A *Bibliában* a témáni Elifáz három beszédben oktatja, feddi és vádolja Jóbot,²² ugyanez történik az 1684. évi vitairatban a „Keresztény Jób” terhére. Az Elifáz álnevet és a vitairat címét az áttekintett könyvészeti szakirodalomban egyedül Weller²³ közli, sajnos nem lehet tudni, hogy számos forrása közül melyikből merítette adatát.

A Témáni Elifáz a címlapon goromba hangnemet üt meg, ellenfele művét trágyadombként („Misthauffen”) emlegeti, őt magát lutheránus kölyöknek vagy csirkének²⁴ („lutherischer Pullus”) és ifjú trágyakaparónak („junger Mistkratzer”) nevezi.

¹² RMK III. 3272. Hasáboosan együttnyomtatva Labsánszky „Bericht- Auszug”-jával. H. ny. n. 105 ff. Variánsa: RMK III. 3273. H. ny. n. 125 ff.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 351–352.

¹⁴ WELLER: *i. m.* Szó szerint: Krestianski aus Freyberg, Job; *Kurtze Nachricht entgegen gesetzet dem Luegengafften Bericht...* eines wolgezogenen Pulli Jesuitici Namen Joh. Labsansky (d. i. Nic. Kellio) etc. 1683.

¹⁵ KUZMIK, Jozef: *Bibliografia kníh v západných rečiach týkajúcich sa slovenských vecí vydanych od XVI. stor. do r. 1955*. Martin, 1959. Uő: *Slovník autorov slovenských a so slovenským vzťahmi za humanizmu. I–II*. Martin, 1976. valamint: *Encyklopédia slovenských spisovateľov I–II*. Bratislava, 1984.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Bárony György ácfólói* = MKsz 1930. 295.

¹⁷ GEORGES, Heinrich: *Ausführliches Lateinisch- Deutsches Wörterbuch. I–II*. Basel, 1951. valamint: FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884.

¹⁸ CVITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae*. Francofurti et Lipsiae, 1711. 219–221.

¹⁹ LUKÁCS, Ladislaus S. I.: *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773). I–III*. Romae, 1987–1988. Uő: *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. IV (1666–1683)*. Romae, 1990.

²⁰ Iob 2.11.

²¹ KÁROLI Gáspár fordítása.

²² Jób 4–5. 15. és 22.

²³ WELLER: *i. m.* 555.

²⁴ Visszaadja azt a titulust, melyet a Keresztény Jób Labsánszkyval szemben használt.

der **Jungen Missbräuer** hinfüran tragen / wein er es in diesem
 Namen in seine Meuter Doctor Martin so sein nachhert / zur Beregelung
 der Abtrenn Petrus Pulli Jetturici / den er villicht mit zu genügen verstanden
 hat / **Daum pullus Jetturicus** (P. Jacobus Pontanus ein gelehrter Jesuit
 mit verglichenliche **Sunge** / Narcailulos, volum. 1. programmam. 1.) ist
 ein anderer Knab / der in der **Jugend** / **guten Sitten** / und **freien Sünlichen**
 von den Parrisus der Societät erdewisen / und dem gemeinen Wesen zum be-
 zien in den Schulen wohl erzogen wird. Wann nun Lubinsky vor diesem
 ein solcher Pullus gewesen (woran mit zuweisen) hat sich die Societät dessen
 erfreuen. Was will Kretiansky? ein pullus Jetturicus ist noch weit ein
 anderer **Weyel** / als jene **Agel** / welche ein Predicant in
 einem Kloster gehalten hat. Wie theur er aber diesen **Weyel** mit einet
 weylt-Creiff hab müssen abblissen / ersohlen ganz amuthig die p. 1. h. 1. 1. 1.

3. **Wann** ihm des **Labransky** **Gerichts-Aufzug** für ein **Widbrer**
 zu theur / weil er seine **Trabants** / weil er sie eben in der **Staiten zu Markt**
 gebracht / für **Creifflich** verkauffen können / **galt das Stücklein** einen **Wu-**
 ren. Nach **Hiern** wird er sie **Zweiffel** ohne noch **wollhafter** anworden ha-
 ren. Zu was **Ziell** und **End** der **Gerichts-Aufzug** zum **zweiten mahl** auf-
 geleit worden / wird gleich hernach in der **Pratation** gesagt werden. Was
 er zu **End** des **Zeittus** hinzu gesicht / daß man auf seiner **Widbrigung** (das
Wort **auffrichtig** hält erporen können / war ein **andere mahl** zum **secht** in
 auch gut gewesen) die **ganze Sach** und **Ursach** der in **lingarn** entstandnen
Rebellion werde sehen und verstehen können. Halte ich für **genau** und **der**
Wahrheit gemäß: **dann** er hat es so gut gemacht / daß ein jeder **Widbrer** ohne
sonder verbotenes **Kopffschreien** stracks penetriren / und mit **Händen** sühlen kan /
 daß es bey dem **alten** vorleibe / was der **Gerichts-Aufzug** aufworte. **Kre-**
tiansky aber ein **leeres** **Verstand** herumder **scharr**; **voller** **supplicator** / und
inwohnt **stetig**; sich an den **Laden** leger / und **vilmalien** mal vom **sagen** hören
verheile; **Auffsucht** **luede**; **auff** den **Streichen** **weiche**; **spöttic** / **schmach** /
die **Wahrheit** **büge** **z.** **Summa**: mit **allem** seinem **Wu** nichts zu **meins**
thun; als das **Haupt** **Wort** **schmäh** / oder **die** / zum **erwogen** **Wort** der
Unarischen **Predicanten** in den **Ohren** der **seuten** **Nach** **Welt** **viel** **hören**
die **Wahrheit** **umfließen**. Die **lingarische** **Prozessionen** **seind** im **Jahr**
 1673. und 74. **von** **zween** **Königlichen** **delegierten** / das **ist** / **von** **Hiern**
Marcsat **selbst** **Gewalt** **habenden** **Gericht** / **wegen** der **Rebellion** / **thals**
laute **ihre** **eigenen** **Kreifflichen** / **theils** **ihre** **Zumber** **entset** / **thals**
daß **Land** **verweisen** / **und** **auff** **die** **Galatz** **verschickt** **worden**. **z.**
 Kunft

Ungeduldriger Job.

OB Kretiansky ersieht sich gleich **Anfangs** in
 in dem **Titul** seiner **Kurznen** **Zachrichte** **gimlich** **und** **edultro**.
Und **weil** **er** **den** **Herrn** **de** **terranum** **Labransky** **in** **Verdacht** **hat**
er **hat** **be** **Verfälschung** **seines** **Prefturlichen** **Gerichts**
Aufzugs **nur** **anzugehen** / **was** **ang** **geht** **ab** / **was** **hien** **zu** **vor** **den** **denen**
Wort **in** **ab** **sch** **am** **de** **gaw** **ta** **libit** **er** **gib** **en** **einen** **wohl** **gelegenen** **Pullum** **Je**
lit **z.** **oder** **Lebens** **Sündeln** **der** **Jesuiten**. **Gleich** **darauff** **folget** **die**
verfälschte **Erzählung** / welche er durch sein **ganze** **Kitter** **schreiff** **mit** **den** **Bar-**
herts **Wort** **verwechselung** **ab** **sch** **en** **habet** / **als** **nemlich** / **und** **fürs** **erste**
 daß die **Uir** **Capitulaire** **Verleant** **nicht** **in** **Hiern** **der** **im** **Königreich**
 entstandnen **Rebellion** **hader** **wegen** **der** **Kudigon** **ihre** **Zumber** **ent-**
 setzt **und** **auff** **den** **Nemarsch** **ver** **zissen** **worden** **z.** **Kürs** **änder** / **daß** **höl-**
 ches **auff** **Abtuffen** **der** **Pratten** **und** **Stetten** **gesch** **en** **z.** **Drittens** **auff**
barbarische **Wuß** / **was** **darnit** **die** **wert** / **was** **mit** **lang** **auff** **sch** **er** / **tauff** **er**
 sein **Wahrheit** **an** **geborene** **Unschuld** **Ver** **sch** **idigung** / **sch** **lich** **ist** **er**
we **zu** **werden** / **daß** **man** **des** **Labransky** **zum** **zweiten** **mahl** **auff** **gelegenen** **St**
ihres **Aufzug** **gar** **zu** **theur** **für** **Widbrer** **verkaufft** / **Woll** **selches** **Wid-**
pret **mit** **haben** **ob** **machet** / **zwey** **mal** **er** **ein** **sch** **en** **mahl** / **in** **dem** **er** **vor**
gibt / **daß** **selche** **Dum** **er** **ohne** **Zweiffel** **zu** **dem** **Ende** **zu** **haben** / **die** **Span-**
gelische **Predicant** **auff** **lingarn** **darnit** **ver** **trakt** / **und** **die** **andere** **Driffen** **Ar-**
theitliche **Geistliche** **kanit** **ihren** **Übann** **en** **ver** **drück** **ig** **gemachen** / **Geistlich**
gibt **er** **sein** **lange** **Widbrer** **für** **einen** **kurzen** **Ver** **trakt** **auff** / **warinnen** **auff**
richtig **die** **Ursach** **der** **in** **lingarn** **entstandnen** **Rebellion** **enthalten** **werde**.

Eliphaz.

2. **Wiß** **daß** **nicht** **bill**? **sch** **en** **sagen** **gleich** **in** **dem** **Er** **om** **Freys** **oder** **ent** **en**
 zu **Geistlich** **kommanden** **Blatt**? **von** **allen** **und** **leben** **an** **seinem** **Driff** **ber** **nach**
Wegend **ist** **seiner** **Kunft** **muß** **Kretiansky** **den** **Nach** **men** **eines** **Un** **ber** **trich**
 Kün

inquirirte und erörtert müssen werden, als daß sie gleich von dem Richter pro & contra, nisi forte exercitio causis disputaverit inique. Et de legitime Kaser ist Lage auf P. Haidbüdger Annotaciona numero 1.4.4. R. O schon in vielen Stücken dem schleichenden Buchen Kreftiansky das Recht verrennt worden.

Decretum Constantini M.

Betreffend die Præminenz oder Vor-Ehren-Stell der
 Röm. Pabstis und ein absonderliches Privilegium, &c.

Wie der Eobtrist Kreftiansky wider dieses Decretum des Großsen Kaisers Constantini vorbringt / ist nur ein Spätkommando auf dem Stumps herum- und trachtet er da den Röm. Pabst mit an-derlich / als wie der Geuffel Christum auf der Spitze des Zimpels. Aber gleichwie auf des Geuffels Ehrmach in sich Christus von der Spitze drum mit herunter gelassen; also weil es Kreftiansky mit erweist auch mit erweisen Fan / daß die Donato und Getho Constantini Imp. unguiltig / wird der Pabst von seiner Possession / rechtmässigen / und segiger Zerhöchst müsslich und notwendigen Besitz die Kirchen zu regieren wegen eines solchen Privilegii. Schlußers und Synarchers nicht ablassen.

Der Primat oder Ober-Berthschaft des Pabstis über alle Glaubige wie weit sie sich erstreckt / findet man hin und wieder bei den Theologen und Canonisten aufgetrübten. Von der Griechischen Patriarchen und Gemeinen Bischofen sollte Kreftiansky, wann es unter seinem Hut mit läßt / dann er recht von einem andern hier / daß die Predicanten schon längst gemüncht haben / daß es wider im Fass wäre. Man durchlese nur die Catholische Glossa / oder Erläuterung P. Georgii Scherer S. J. über ein Epistel der Universaliterischen Predicanten zu Föhningen an den Griechischen Patriarchen zu Constantinopel. Item was: **Zitirungen auf Constantinopel** / was etlicher Patriarch von dem Articul Augustinischer Enschluß halte / widerumb eben dieses V. Scherers Glünd. Antwort auf die fortrige Schmach-Schriefft der vermernten Würtenbergischen Theologen; so wird man sich müssen halb zu Frank lachen / wie dieser geliebte Jesuit die Predicanten nach einander her sühret / und in die Schuß führt. Wann alsdann Kreftiansky noch mit unangemessen Bericht hat / mag er seine Zweifel wegen des Pabstis Primat wieder vorbringen.

GDZ sey allein die Ehr.

(worumb er zuweilen ist) es einem jeden frey heimlich stöhr / daß er bey des Herrn Secretarij Lablansky Schriefft halten möge was er will; so kan ein verständig unpartheylicher Leser sein andere Urtheil fällen / als der **Ertrichs-Aussug** / des Lablansky Werck / siehe noch **unverruet** auf seinem **Warbers-Grund** / wie vor. Kreftiansky auß Schw. Dagon, Solutus truzus in loco suo, wie ein **Blod** und **Stoch** / ohne Hand und Köpff an seinem Ort: *in loco suo*, an seinem Ort / sey ich / das ist / bey seinem gleichen; aber mit *coram arca Domini*, mit vor dem Herrn. Derohalben dann / weil er je vor ehrlischen Leuten mit Ehren nicht bestehen mag / vor Ungedult etwan auch mit mehr stehen will / so sig er sich in **Wttrich** / das man über auf seinen von 59. stündenden Augen zukommen getragenen **Wttrich-hauffen** / einem ihm wie vorgesagtem Thron: wo so gar keine eigene Glaubens genosse bilich über ihn sollen außsprechen / und seinen Martialischen Spruch ihm in **Wart** werffen:

Manifilus melius, Cacliano, domi.

Alles zu größeren Ehren Gottes / der Unschuld / und lieben Wahrheit zur Securr.

NB.

Es ist zwar der Kreftianskianischen **Wachrichte** noch ein andere **Chartre** angehängt worden / deren Titel ist: **aussührliche Antwort** auf des **erlarste Warbitze**, wormit eben dieser bisshero abgerühete **Ob Kreftiansky auß Freyburg ic.** verglich die / dem **Ertrichs-Aussug** begünstigte **erlarste Warbitze** zu widerlegen sich unterließ. Aber wollen Kreftiansky für erst ermittelte **Wartbitze** auch dem **Six Hochwürden** und **Gnaden Georgium Baron**, **Præpositum Capituli**, **Scapularis**; disen aber für todt / außricht / hat **Eliphaz** bis zu besserer **Erkündung** der **Sachen** mit der **Feber** inhalten / und denen zweyen anderen **guten Streunten** des **Gobs** / dem **Baldad Sahites**, und **Sophar Naamahites** nicht wollen vorgreiffen. **Beyvor** weil über diese **ganze questio**: ob und was für **Religionis Ihr Kay. May. in ihrem Königreich** **lingarn zu gebühren schuldig** / oder nicht **schuldig** **sw. ic.** seinem bedanken nach vergebens **gesendet** wird / angesehen die **Articul regni**, und deren **authentischer** **Verstand** bey vorfallenden **Zweiffel** wird von einem **höcherm** **liqu.**

A vitairat Debrecenben őrzött példányának és az Országos Széchényi Könyvtár töredékének címlapja teljesen azonos. A teljes példányban az előszó után következő lap rektóján a Keresztény Jób fentiekben ismertetett „Kurtze Nachricht”-jének címlapja található, mégpedig a második variánsé (RMK III. 3273.)²⁵ Második sorában két szót alig lehet elolvasni, rossz a nyomás. A vitairat 158 számozott pontra tagolódik, abban a szerkezetben, hogy Jób tételei és Elifáz cáfolatai váltakoznak egymással. A német szövegben hosszú latin idézetek és elszórt latin szavak találhatók; a fraktúrt kétféle, az antikvát hatféle típpussal nyomtatták.

Elifáz a prédikátorok perének minden körülményét, tényét jól ismeri, otthonos a jogtörténetben és a magyar történelemben. Érvelésében sokszor hivatkozik a *Bibliára* (idézetei néhol pontatlanok!), az egyházatyákra és doktorokra, jezsuita teológusokra, és nem utolsósorban Lutherre. Jegyzeteit számok helyett betűkkel jelöli. Jóbot türelmetlennek, hazugnak és ravasz rókának nevezi, Labsánszkyt viszont tiszteletteljesen titkár úrnak („Herr Secretarius”) titulálja.

A 119–123. lapokon a protestáns gályarabok I. Lipóthoz intézett feliratának szövege van, melyben gravameneiket sorolják fel.²⁶

A 124–125. lapokon van a corrigenda („Druck-Fehler”), amely szerint Elifáz nem tartózkodott a nyomtatás helyén, s így nem maga végezte a korrigálást.

A Témáni Elifázzól, a harcos katolikus hitvitázóról meg kell említeni, hogy a ma rendelkezésünkre álló források szerint nem volt a Jézus Társaság tagja.²⁷

A RMK III. 6881. teljes példányát az egyháztörténészek, könyvtörténészek és a régi német nyelv kutatóinak figyelmébe ajánlom.²⁸

ÓJTOZI ESZTER

Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790). A fennmaradt levelek tanúsága szerint Aranka György irodalmi kapcsolatai fokozatosan kiszélesedtek a 18. század utolsó előtti évtizedének végén. 1789-ben már levelezik Kazinczy Ferencsel és id. Ráday Gedeonnal, egy évvel később Batsányi János is szorgalmas levelező társa lett. Ezek a kapcsolatok azonban korábbi publikációk nyomán ismertek, viszont Aranka szüntelenül törekedett kapcsolatainak a kiterjesztésére olyan személyekkel, akik több mint kétszáz év távlatából is érdekesek lehetnek. Az alábbiakban 8 Arankához írt levelet teszünk közzé hét szerzőtől. Három levél még 1789-ben íródott, és feltételezhető, hogy a három szerzőből kettővel már korábbi a kapcsolat. Szathmári Pap Mihály (1732–1812) a kolozsvári református teológia professzora volt, ő már egy évvel korábban, 1788. augusztus 15-én írott levelében felveti Arankának egy, a magyar nyelv fejlesztését szolgáló társaság felállításának a gondolatát, sőt egyenesen kéri, felszólítja: „Méltóztassék hát a Mélt. Ur az ilyen Társaság fel-állításán munkálkodni.”¹ E most közlésre került levél azt bizonyítja, hogy a kettőjük közötti levélbeli eszmecsere ugyancsak sűrű lehetett.

Ujfalvi Krisztina (Máté Jánosné, 1761–1818) merész hangvételű verseivel keltett figyelmet, Marosvásárhelyhez közel eső mezőcsávási birtokáról sűrűn meglátogatta Arankát, valószínűleg ezért sem volt szükség a sűrű levélíráásra, s bár – mint tudjuk² – szép és gazdag könyvtára volt, Arankától sűrűn kölcsönzött. A teleket gyakran töltötte Kolozsváron, ahol látogatta a színház előadásait. Döbrenteihez írott

²⁵ Az RMK III. 3272. és az RMK III. 6881. címlapjainak fényképeiért PAVERCSIK Ilonának (Országos Széchényi Könyvtár) tartozom köszönettel.

²⁶ RMK III. 2728.

²⁷ A Themanites Eliphaz álnévről nem tud: SOMMERVOGEL: *i. m.* IX. Tables des anonymes et des pseudonymes. és Uő: *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés par des religieux de la Compagnie de Jésus.* Paris, 1883.

²⁸ Másolata az Országos Széchényi Könyvtárban található.

¹ ÉDER Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.* Bp. 1978. 287–288.

² Egyet. Philológiai Közlöny 1887. 184.

leveléből éppen egy 1811-es előadásról számolt be. Versei elszórtan jelentek meg, ekkoriban a Döbrenteinék átadott kézírásos verskötetének – az irodalom kárára – mindörökké nyoma veszett. Vitéz Imre Egerből jelentkezett, s ő is túl van az első megjelent kötetén (ami egy fordítás, Dusch nyomán: *A tiszta és nemes szeretet*) – ismerve Aranka befolyását, ismertségét, kötetének így, Arankán keresztül szeretne előfizetőket, olvasókat szerezni frissen megjelent könyvére. Rövid ideig mint iskolavizitátor – Kazinczy Ferenc beosztottja volt, talán innen az ismeretség. 1806-ban bekövetkezett halála egy fiatal tollforgató álmainak vetett véget. Vály András (1764–1801) régi levelező partner lehetett, az ismeretség korábbi, innen a levelek bensőséges hangja. Összesen 3 Vályi-levél maradt az utókorra, ebből az itt közölt kettő – 1790-es levelek – arról tanúskodnak, hogy a napi események mellett a közös téma közöttük a nyelvészet lehetett. Vályi két évvel később a pesti egyetem tanára lett, az első, aki magyar nyelvet és irodalmat adott elő. A korszak fontos műfaja az irodalmi levelezés, de a körülmények nem teszik könnyűvé a levelezők helyzetét, ezért a sok panasz a „postatisztekre”, s nem Vályi az egyetlen, akinek tolla alól kigurul: „Leveleinket valahol tartóztatják...”

Az itt közölt levelek szerzői között a legismeretlenebb Böltskéri József, akiről nem írnak a lexikonok, életrajzi adatai ismeretlenek, noha az itt közlésre kerülő alkalmi levél a bizonyíték arra, hogy jó megfigyelő lehetett, nem is akármilyen íráskészséggel. Feltételezésünk szerint ő egyike azoknak a hivatalnokoknak, akik Bécs és Erdély között közlekedtek, nem ritkán Pest-Budán is időzve. Kendeffi János levele Göttingába vezet, ahová az erdélyi protestánsokat szoros szálak fűzik. Aranka – akinek sohasem volt alkalma külföldi egyetemeket látogatni – félszemét a németországi protestáns egyetemeken tartja, az ide kirajzó erdélyi fiatalemberektől reméli visszatérésük után a hazai parlagi viszonyok felszámolását. Arankát inspirálja Göttinga szelleme, de az egyik híres tanárral, az Erdély történetével is foglalkozó Schlözerrel korán konfliktusba kerül. A Kendeffi-levél a kezdetekről árulkodik. Az értelmes erdélyi fiatalember, a kolozsvári református kollégium egykori hallgatója sem tudja beváltani a jogos reményeket: 1797-ben fiatalon hal meg, mindössze egy nyomtatásban megjelent latin nyelvű művel a háta mögött. Az utolsó levél – a Teleki Imre (†1802) írása annyiban kapcsolódik az előzőhöz, hogy tartalmának nagyobb része göttingai vonatkozású. A már említett Schlözer professzor német lapjában megtámadott Aranka ügyében saját írásával akar véleményt nyilvánítani, azaz rámutatni arra, hogy a híres professzor rosszul ismeri a magyar jogrendszert és törvénykezési szokásokat. Különösen teljesen véletlenül sok Aranka-levelet őrzött meg gróf Teleki Imre hosszúfalvi család levéltára, Aranka Telekihez írott leveleiből egy hosszú időre nyúló majdnem baráti viszonyra lehet következtetni. A gróf, aki többnyire birtokainak ügyeivel vagy fiának betegeskedésével volt elfoglalva, csak ritkán jöhetett a Nagybánya melletti Hosszúfalváról Kolozsvárra, így Aranka maradt a tudósító, különösen a kilencvenes évek országgyűléseinek idején. A szép könyvtárral, családi levéltárral rendelkező gróftot Aranka többször meglátogatta, a Schlözer elleni harc taktikáját is a hosszúfalvi birtokon „dolgozták ki”. A sors kiszámíthatatlanságát mutatja, hogy a sok-sok Teleki-válaszból mindössze ez az egy maradt meg.

Valamennyi levél eredetije az OSZK Kézirattárában található (Quart. Hung. 1994.) jelzet alatt.

1.

Szathmári Pap Mihály levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,
régí Nagy Jó Uram, s kedves Barátom.

A Méltóságos Urnak, 26-ik Januarii hozzám eresztieni méltóztatott kedves Levelét vettem vala még Februariusnak elején szokott tisztelettel, de a mely Leveléről emlékezik a Méltóságos Ur e mindjárt említett Levélben, a kezemhez éppen nem érkezett. Hogy pedig ily későre tésem ere is Válaszomat, okozta egyedül az alkalmatosságnak tudomra való nem esése, vagy olykor elő fordúlni találá mulhatatlan foglalatosságom. Eről azért teljes bizodalommal engedelmet kérek.

Nagy kedvességgel olvastam a T. Pétzeli Uram Meséi fellől való helyes Itéleteit a Méltóságos Urnak, ugy a XLII-ik, és XXVI-dik Meséknak meg-jobbitásokra is. Érzettem, és érzem mindenikben a méltó Jobbitásokat. Ugy látzik természeti hajlandósága vagyok a Méltóságos Urnak a Jó Meséknak ki-tételekre, Nagyon köteleznél a Méltóságos Ur, a Magyar Hazát a maga Szeretetére, és holta után-is, a mely még későre lényen szívesen kívánom, háladatossággal való emlékezetére, ha vagy a *Fontaine*, vagy a *Geller szép* Meséin, ily jeles Magyar öltözetben, közönségesekké tenni, üres oráimat nem sajnálnáná. — A mi a Néhai Tiszt[ele]t[es] Verestói Uram Óratzóját illeti, meg-vallom, eleitől fogva a vólt nékem-is tsekély itéletem azok felől, hogy mind az ottan elő-fordulo Deák Szok, mind az alaton, és igen közönséges Jádziságok azokat nagyon alatonitják. De minthogy, a mint a Méltóságos Ur-is meg-jegyzi, az akkori időnek az ilyenek tettezenek, azért meg engedhetjük ezt a hibát Jó időnek, és a Szónak. Sőt talám magamra nézve-is ezt az engedelmet ki-kérem szükség léssen, mivel Tanítomnak Példáját követvén, Iffiuságomkor mondott oratzioskáimban némely helyeken követtem. És ezért nem-is bátorodom azokat a Méltóságos Ur szoros Itélete alá botsátani. A néhai Mélt. Gróf Rhédei Sigmondné Aszszony ö Nagysága felett mondott oratzioskáimban meg-nyertem vala Halgatomúl a Méltóságos Urat, még a felől sem tudhatnám meg Itéletét a mélyet mindazonáltal igen örömmel értettem volna. Most küldöm a néhai Maria Theresia Felséges Aszszonyunk tartozó Tiszteletére mondott oratzioskát. Ez iránt is kész engedelemmel veszem Itéletét. — Küldöm a Szabó Dávid [egy olvashatatlan szó] is, méltóztatik a Méltóságos Ur maga Itéletével, vagy tsak Jegyzéseivel, el-olvassván vissza küldeni. Én igen sok erőltetést, és hibákat tapasztalok mind két részről benne. De ezekkel a Méltóságos Urat nem terhelem. — A T. Pétzeli Uram és Társai Gyűjtemények félbe szakadott vala, bizonyos okokra nézve, de már viszontag folyni fog. Az első Darabot láttam-is benne. Sajnálom hogy olyan Magyarság ellen való Nevet adott hogy *Mindenes Gyűjtemény*. A *Mindenes* szó párját semmi Nyelven nem találhatni. Én soha nem követem. — Tiszt. Zilahi Ur valyon ki-nyomatja-é a magától ösze szedettetett Verseket? Ha ki-nyomatatta volna igen kívánnék egyet látni belőle. Ne késék a Méltóságos Ur is a maga Verseit már közönségesé tenni. — Heltait éppen nem találhatok. Magamat továbbra-is Barátságába ajánlván, vagyok teljes tisztelettemmel a Méltóságos Urnak

Kolosvár, 14. April. 1789.

alázatos Szolgája
Szathmári Pap Mihály

Aranka jegyzete: Vettem 17. Ápr. egy Halotti Beszéddel, a ki ezt vissza kérte.

2.

Ujfalvi Krisztina levele Aranka Györgyhöz

M[ező]csávás 24^a] aug. 1789.

Méltóságos Ur.

Az Ur josága két három napomat hamar el mulová tette s én mégis szerentsétlen vagyok meg köszönésére valo tzelóm iránt de talám jobbam lesz ez a Hét mint a más, küldöm visza a Szegényit Báts-megeit, igazán szép Román, örvendem hogy meg esmerkedhettem véle s kinek lehet köszönni, — a Méltóságos Urnak, de még tovább, ki írja *tsak egy Könyvem van még ennél Szebb!* Oh mint várom hogy azt is el olvassam, igaz hogy az adóság fizetése annál nagyob baj mentől több a Summa de tsak had rokanjon az költössön elég gazdagnak

érezem magamat meg köszönésére a mennyi tsak attól a jo Szivtől ki telhetik a melynek tiszta indulattyával vagyok.

A Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Ujfalvi Krisztina

A levél címzése: Monsieur, Monsieur le Georg de Aranka, M[árosvásár]hely

Aranka jegyzete: 28. Aug. Zrinyi Miklost adtam, Bácsmegyeit haza hozta

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/138.

3.

Vitéz Imre levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Kazinczy Ferentz Ur által reménylem tudva van a Méltóságos Ur előtt mind az arcejem ki-kelése [?], mind pedig az, hogy azon Munkámból 100 darabokat még a múlt Hólnapnak 5^{kén} részszerént Méltóságodhoz, rész szerént pedig Tisztellendő Benkó Josef Prédikátor Urhoz az Erdélyi Urasság számára útnak bocsátottam. Ellenben szomorúan értem éppen ebben a szempillantásban, hogy az említett 100 darabok még mind ez ideig Tállyán hevernek, s nem is reménylhetni, hogy a jövő Debreczeni Vásár előtt, tsak addig is le mehessenek, arra nézve tehát minek előtte a Méltóságos Urnak Könyveim, Kezeihez juthatnának, alázatosan kérem, méltóztasson a Debreczeni Vásár után néhány napokkal, hogy annyival hamarabb érhesseken Erdélybe, Váradon, a Királyi Commissarius Ur Ó Exelentziája, Cancelleriájában tudakozódni; és a bé-vitelről szükséges rendelkezéseket tenni, mivel az ott-lakó Vitéz Josef Urnak Barátságára biztam, hogy a Debreczenyiektől vegye által.

A mi pedig a Könyveknek el adását illeti, méltóztasson a Méltóságos Ur ötven darabokat Szebenybe Benkó Urhoz küldeni, a többit pedig Maros Vásárhelyben a vagy azon a Vidéken ki-osztani, és az el-adást olly esmeretes Urakra bizni, a kiknek a Magyar Litteratura szinte úgy sziveken fekszik, valamint Méltóságodnak. Az ára egy darabnak 45 Kr, az eladóé minden tizedik darab.

Végtére még egy Kérésem van, mellynek annyival inkább reménylem sikerét, a mennyivel nagyobb érzékenységgel tisztelem Méltóságodnak Uri Személjét, s több rendbéli ékes, és tökélletes Magyar Munkáit igen is Méltóságos Uram, az én Kérésem egyedül abból állana, hogy többször említett zsenge Munkám felől ítéletét hallhassam a Méltóságos Urnak, hogy jövődöben magamat a szerént tarthassam, és a Hazának szenteltt igyekezetem annyival kedvesebb lehessen. Különbön pedig különös tisztelettel maradok

A Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Vitéz Imre

Az Egri Districtusbeli Nemzeti Oskolák Kir. Visitátora.

Egerben, Decembernek 28^{kán} '789.

L: OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/140-141.

Aranka jegyzete: Vitéz Imreh Urnak verseiről válaszoltam 16. Jan. 790.

4.

Vályi András levele Aranka Györgyhöz

Miskoltz 5^{dik} Martz. 790.

Édes Barátom!

Amelly nap szerentsém van kedves leveled vételéhez, azon válaszolok; valóban nagyon meg-nyugodtam, hogy a kétszeges alkamatosság Darabjaimat kezedhez szolgáltatata, nem kevésbé örülök azon is, hogy az Erdemes volt Professor Pater Szuhányi Ferentz ez által esmértségedhez jut. De tsekély feleletemre lépek. *A sejeles kívánságot* jegyezted meg fordításomban, nagyon helyesen én meg-vallom sietve keresztettem, de ha nem akadtam, és így a környüálláshoz képest nem felelhetek:

Sejpellő kívánság ugyan magában nem szokás; de meg-jegyzem 1) *sejpellő, sejpítő* nálunk egyaránt érthető, sőt kedvesebb a tsinosabb Nemnél az első *Sejpellő kívánság*, ámbár közönséges szóllásban nem szokás, de azért minthogy a nagy kívánságtól fel-hevült ember tsak dadog, félen húllatja a szót vagyis sejpellő, minthogy a sejpellés felhasználása nyájasabb a dadogásnál, és a Német Szó stylussához is hasonlít alkalmatosabbnak találtam a dadogásnál vagy más egyéb szónál. Illyenek a Poétikumokban gyakort találtaknak: nézd meg a Kazinczy legujabb kedves kis dalját Orpheus ban *nyögdétselő* szellötske: az ember galamb, gerlítze nyög, közönségesen nem él, állatról soha sem-mondják, és még alkalmaztatja a

szélre is, hogy a szóban nyájas érzést, gyenge mondás[sal] adjon elő. A Keresztyén érzékenység tízmet sem hagyod helybe, arra így felelhetek 2) 'Isak a leg-első könyvetke is a Fundementom, vagy Zider[ráj]ium mely a' gyermekeknek taníttatik először ezt a kérdést veszi fel: Keresztyén vagy é? elhagy minden substantivumot 's tsak alatta érti. A nagyok közt sem mondják nállunk, én Keresztyén ember vagyok, hanem tsak absolute, sőt az Idegenek sem mondják. —

Nem mondjuk én egy bort iszom, egy kenyeret eszem, az egy embernek dolga; absolute veszi: mind a bort, mind a kenyeret, satb. s azt énis absolute veszem a szállást nem indefinite s azért mondom K[eresz]tyén érz. mind a két articulust ki hagyva.

Még egyet mondanál ha meg nem sértenél. Édes Barátom! sohasem lehetsz fellőlem olly vélekedéssel. Bár az Egek többeket is adnának kik nyelvünk természeti szépségét őrzik, oltalmazzák, nevelik mint Te. *Olta* nállunk mindnyájan úgy elnek azzal, s az illiteratások mondják *óta*, de ezt hibás szállásnak tartjuk, ex autoritate, szokás *olta* olyan particula mely el-múlt időt jelent, vagy a dolognak belső valóságát ez szóban. —

A Levél író. igaz hogy nagyobb süsti, mint a petsenyéje, de az tsak a Gyerekekre nézve mondattatott, ugy azoknak sok nem kell: az olvasott embereket pedig kevésse illeti. Sajnálom drága Barátom; hogy szebb papiroson nyomtatott exemplarral nem kedveskedhetek én jőfélére egyet sem nyomtatattam. Az Orpheus is ugyan azon betűkkel, azon papirostra, és formátban nyomtatott, igyekeztem tsinosságán de a betű szedő, minden legények német, sőt nekem az volt szerentséltenségem, hogy a ki jegyzet hibáktól sem tisztított meg. Az Art hibásán és meg fiasitva irtam, a Norma drágább. Az Orpheusban be iktatott Darabjaidat ne szégyenld. É[des] Barátom mindenektől (a kik értenek a dologhoz:) közönségesen aplausust nyert. Én minden Darabjait olvastam Kazinczynál s tisztellem, de a Verebedet alig győzőm olvasni. Az Egek tartsanak meg. Irj sok szépeket. Kazinczy Úr valóban elfáradhatatlan és már most több ideje van. [...] Ugyan kérlek add tudomra mint vélekedsz Te az magyar nyelvbeli accentusok felől, én Horvátal tartok és nyelvünkben háromféle éket veszek észre. *Rövid, kurta* a harmadik sem rövid, sem kurta: azok közönségesen illyenek pedig p.o. tselekedet, mely, tehetség, emberiség, gyermekeinket, neveltetésekre, sat. Ezek a hangzatok szemben tűnök. Öllelek:

Édes Barátom
hű szolgád, barátom
Wályi

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/144–145.

5.

Vályi András levele Aranka Györgyhöz

[Miskóltz,] 31^{dik} Martz. 1790.

Édes Barátom!

El nem tudom halgati neheztelésemet a Posta Tisztekre, hogy Leveleinket valahol tartóztatják; ma van szerentsém betses Leveled vételéhez, s ugyan azon órában van gyönyörűségem is, hogy felelhessek:

Valamint itten mindenek változó mozgásban vagynak, ugy nállunk is, a Vármegyék Repre[sen]tatióji minthogy egyetértve igyekeznek, alkalmasint egyre megyen ki közönségesen. Azt kívánják, hogy mind az Ország, mind a Nemesség, mind a Papi Státus régi állapotjára tétessen által; a tolerantialis disztelen Nevet temessék el, a Német Nyelv muljon s az Igazság ki szolgáltatása tökéletesen a régi mód szerint folyon, a Conscriptio[n]ak hire sem legyen fel, sőt a kímérés könyveit Zemplén, Gömör, Bihar, Abauj, s több Vármegyékben nyilván égették meg, vagdalták, s néhol tömlőtbe tették be: nálunk Conservatio alatt van, minden félelem nélkül. Az Assistens Commandónak terminust tettek az Országból való ki-költözésre s már mennek. Az oskolákban Didactrumok fizetését, a Nemzeti Oskolákban pedig a Német Nyelv tanítását el-tiltották. Mi inactive vagyunk, de fizetésünk foly, ujj Contractust sehol sem köthetünk, sőt a régiek Vigorát is a Vármegye Suspendálta, sőt néhol semmivé tette. A Subalternum Judicium mindenütt el-múlt, és a Királyi petséteket fel-küldték Bétsbe. Minden a kinek tsak módja vagon benne veress nadrágot, kurta magyar ruhát visel, a bugyogót kaputiokot bálos helyeken el-tépték, sőt a Tisztas Asszonyi Nem is magyar főkötőket visel. Az Ifjuság mint a szélkelep zug, tsörög, mozog, s sok azt sem tudja mit tsinál, már némelyek Jóságait is adogatják. Heves Vármegye Királyi pompával ment a Korona őrzésére Budára, most a mieink készülnek, s némelylyek izzadnak bele. A Házakon levő Numerusokat le vakartátták, Szolga Bíró által a Vármegye házárol, másokról 7^{ir}: büntetés alatt.

Változás nagy van és hirtelen. Kérdés meddig tart? és valylyon ugy marad-é mint ithon calculáljuk? Sok a Statz Maxima; és Léopold alkalmasint ada lát, a hová kell.

Adjon az Ég minden Jót – Szabadságot! békességet –!

Még egy Leveledet vehetem, míg Bétsbe felindulnék, s szerentsémnek fogom tartani, ha parantsolatokra lehetek: A mi tőlem ki-telik, nem inkább tselekedem magannak mint Neked. Parantsolj velem. Ha állásomat el nem intézhetem; s hivatalom állandósága, vagy változása felől bizonyost nem tudhatok, megvárom Pesten az Ország Gyűlést. Ki lenne bődögabb mint én, ha ott meg ölelhetnék!

alázatos Szolgád
s hiv barátod
AVályi

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/146–147.

6.

Böltkéri József levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur.

Áprilisnek 7^{ik} napján írott Levelét 23. Ápr. vevén Pesten éppen a könyvbolt előtt, azonnal a Méltóságos Principalis Uram ő N[agysá]ga parantsolatja szerint a Memoires. de francia könyvet 3 Rf. meg vettem, Pesten mulato Filep Urnak hogy bé kötsse, és Bétsből lejövendő Erdélyi kereskedőknek kezekhez adja által adtam. Emellett szollottam Idősb. M. Báro Rháday Úr uttyárolis a küldendő könyvek végett de azt felelte hogy mind eddig is a Verseket le nem irathatta, sőt, hogy a ki nyomtatásra kéri melyekről Postán bővebben fog kérdést tenni. Az ezek eránt való kereséssel nekem nem volt a Méltóságos Ur terhemre, sőt igen kedvesen vettem, jószível tselekedtem, tartom szerentsémnek akár mikor ha szolgálhatok.

Nem kéllem a sok Correspondentiakból mindeneket jól tud a Méltóságos Ur mindaz által hogy tisztán Papirossomat ne küldjem, ezeket ide rekesztem.

Budán a Koronának mind le érkezése, mint ott léte, felette nagy Pompát és költséget okozott a Hazának, már most a negyedik Vármegye Banderiuma áll Strasát a belső viziten a korona mellett mindenik vármegyéből volt 60. 70 egy színű ruhás ifju edjket a másakra véve egy Legénynek lehet tsak a készületiék 200 frtba számlálni, amint a ruhába való cifrálkodásba szintén ugy az ott töltött idő alatt a költségbenis egész a veszteségig viselték magokat, melyből hozzá vetőleg lehet ki számlálni minemű költségsbe kerülhet Magyar Országának tsak a korona őrzése.

Budán a Regiát ugy ki ékesítették mindennemű ékességekkel, főképpen azokkal a khinai szövődésű munkákkal, hogy a jó Biro Erdélyi Aszszonyságokis nem tsak bámulással nézhetnék, hanem csudálhatnákis mely mesterség lehessen a Szövésbe.

A Statusok a Diaetához nagy készülettel vagynak ohajvta várják azt a napot, melyre oly rég könyörögnek, minden jó végezésekhez reménységet nyujtanak az eddig való környül állások, ha ezután az ördög konkolyt nem hintene. A Restauratiokra még eddig a Vallás végett semmi meg hasonlás nem esett. Pesh V[ár]megyébe a két első Notarius Referensnek. Szolga Birok esküttekis vagynak mind Ref. mind Luther. Hevesbe a 3^{ik} vagy talám a két Notarius Refor[matus]. a Szolga Birokis.

A Septemviratus és Királyi Tábla megint ugy hallatzik hogy Pestre jöne, a Német emberek oszolnak a Consiliumrolis, de mondenütt az alattabb valo hangon beszéllenek.

A Tanittásnak és a Tanulásnak mind helyét, mind modját változtatni akarják.

Az új, Német Törvény szerint fel állitodo Birák és Méregető Commissionok fel emelt fővel parantsolo, bötvislélet mondta legyen, emberek, nagy utálatba vagynak.

Itt mindenbe nagy drágaság vagyon. A tavalyi szük esztendő, az országba forgo sok idegen nép mindent meg drágított, most pedig a feletébb valo nagy szárazság egészszen el rémitett mindeneket. Egy véka tisztá Buza két Rf., egy véka Ros 24 is garas, egy véka zab 20 garas, egy pár közönséges ökör 100 f. mindennek pedig az árra sokat szállott.

A Vármegyék mindenféle a Resscriptumokba igen szépen dolgoztak, némelyek nyomtatásba kiis jöttek, de reménlem mind öszve fogják szedni azt a Munkát, ha öszve szedve ki nyomtatják akárki nem kis gyönyörtéséggel olvashatná.

A napokba M. Groff Teleki Sámuel Ur Eő Excellentiája vissza mene Biharból Bétsbe a Statusoknak nagy figyelmet okozott hogy ez előtt évvel Excellentiás Domokos Urat, most pedig ez eő Excellentiája a Fő Ispányságból nem tsak ki tsazitotta, hanem a Rescriptumba feletébb kissebbittette.

Talám hoszszurais ejtett Irásomrol engedelmet kérek és állandoul maradok a Méltóságos Ur

alázatos Szolgája
Böltkéri Josef

Ocsa, 27^a Ápr. 790.

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/142–143.

7.

Kendeffi János levele Aranka Györgyhöz

Göttinga 30^{dik} Okt. 790.

Tekintetes Ur!

Kedves Jo Uram!

Az Ur 28^{dik} Julii hozzám utasított Levelét a mellé zárt szép elmélkedésével együtt, minthogy azt még Kazintzi Ferentz Ur is előbb a Kapitány Testvérének, Kazyntzy László Urnak küldötte Iseh Országba, a megolvasásra; tsak ezen a héten vehetém; éppen a Német fordítással együtt érkezett meg; és eszerént kérem ne hogy köteles válasznak oly kérésre való vehetését, az Ur az én restségemnek tulajdonítsa.

Most tehát minekutánna az Urnak ezen szép munkátskáját nagy figyelemmel meg olvastam volna [és ezáltal is tsak a Mindenhatóhoz való háládatosságra indítottam volna fel azért, hogy t.i. édes Hazánkban is már valaha, az Uralkodók és azoknak Országaikhoz való kötelességeik iránt az *ilyen* a tsupa jozan okoskodásból folyo, gondolkodás modja, fel ébred, és hogy ez a nagyobb Közönségnek(: Publikumnak:) is, az ő elméjéből azon már Századoktól fogva az Uralkodók lényalóitól beléjük oltattatott, bal és veszedelmes hitet az Királyi fő méltoságnak egyenesen az Istentől nem pedig a Néppel meg egyezett Kötésekből való eredetét ki törli már valaha] leg első kötelességemnek tartottam az Urnak ezen Joságát melly szerént engemet annak közlésére érdemesnek tartott: különös nagy köszönettel venni, és hogy ezen bizodalmos Joságára az Urnak, ezutánra is érdemtelenné ne tégyem magamat, a mennyire tsekély és még ifjui tehetségeim meg engedik, jól meg fontolt okokból származo gondolataimat, és ítéletemet ezen egész munka és dolog iránt, a mint valoban magam hiszem, ugy az Ur eleibe terjesztetem.

Én a mint azt felebb is említém, az Ur szép Munkáját különös nagy figyelmetességgel és örömmel meg olvastam: a Munkának mint hogy jelentkező dolgoknak egyben hasonlítása, két ellenkező fő része is vagyon, az egyik a mellyik Magyar és Anglia Országokrol, a másik a mellyik Austria és Hannoveráról szoll: a mi azt a részit illeti a melly Magyar Országrol szoll, aztat én tsak az én igen gyenge és vékony jártosságommal lett is a Haza törvényeibe, mind igen szentnek és igaznak találtam, a mi pediglen a másik fő részét és ágát a munkának u.m. a melly Auszriáról és kivált Hannoveráról szoll, illeti, arrol [minthogy már Schlözer Urnál az egész Közönséges Törvényeit tanito Tudományt (:Jus Publicumot:) és a Közönséges Társaságokrol tanito Tudományt (:Politikának:) a több részeit is már mind végig halgattam; és a közönséges órákon kívül is Schlözer Urhoz (mivel igen nagy majd azt mondhatom barátsággal viseltek hozzám:) igen gyakran megyek, hát volt modom benne az eféle dolgokban a vélekedéseit és Tártmányait (:Sententiáját:) ki tanulnom, és magát a Tudományt is a mostani formájában meg tanulnom] bátorodom az Urnak jelenteni, hogy az régibb Német, Közönség Törvényét, Irok (Publicisták) szerént igen régen vagyon irva, hanem a mostani ujjabbak és nevezetesen Schlözer a ki nagy, uj formában öntöje (reformátora) ezen Tudományt, éppen ellenkezőt tanitanak és irnak, és ők éppen azokat állitják és mondják közönségesen a Tanító Székből, a magok Országokrol, a mit az Ur az Irásába a miénkről, p.o. ő tulajdon szovaival élek —:

„Ein Regent er mag Kayser, König, Churfür, oder Herzog seyn, ist nichts anderes als der erste Bürger der Staats, Er ist der *erste Diener* des Staats er wird wom State eben so gut besoldet wie ein Dorf Richter, er muss also seine Regenten Plichten eben so gut erfüllen, wie dieser die seinige; erfüllt er sie nicht oder ist gar ein Nichtwürdiger, so kann der Stat ihm den Laufzettel geben” — ugy hasonloképpen a mi azt illeti hogy az Ország akár hol is és p.o. itt Hannoverába tulajdona a Választo Fejedelemmek a ki az Anglus Király arrol mikor erre a dologra jött a Letzkéjén esmét ezeket mondotta:

„Ein Regent muss wie ein Banquie vorgestellt werden nehlich wie wenn mann ein grosses Capital an einen Banquie abgiebt zur Bewahrung und ihm dafür für seine Kosten und Mühe entliche 2. B. oder 3 Procente abgiebt; so ist auch der Regent zu betrachten, der Bürger hat sein Haus, Land, Gut und alles, weil er es bey sich nicht für genug sicher hielt, an den Regenten nur zur Bewahrung abgegeben und Ihm dem Regenten für die Bewahrungs Kosten und seine Mühe entliche procente den Bedüreinsen gemass versprochen; der Bürger bleibt aber eben so wie der Capitalist der völligw Eigenthümer seines Guts; und der sich die Sache anders vorstellt, der macht die Bürger nicht zu *Staats Bürger* sondern zu Slaven, und den Fürsten nicht zu einem Regenten sondern zu einem Despoten, oder zum Hindostanischen Grossmogol...” mellyre nézve maga is böltsen által láthatya az Ur hogy ők ezen (Principiumok:) fő gondolkozások modja mellett az Ur Auszriáról és kivált Hannoveráról való állitmányait, haragos szemekkel olvasnák, és még inkább meg

rágatnák másik részit is a munkának tsak boszszuságbol is, azt mondván hogy a Magyarok öket Despoták Sclávjainak tartják és így ezen okbol gondolora vévén még másokkal is a dolgot, jobbnak láttuk hogy által se adjuk Schlözernek, ő ugy is ilyen hoszszu munkát ő Stats Anzeigenben sem szokott egészen ki nyomtatni, tsak a velejt (extractust) szokta ki írni. az Allgemeine Litteratur Zeitung Iroi is mind Schlözeriánusok.

Reménlem hogy az Ur is ezen valóságos Hazafiuságból t.i. hogy Nemzetünknek akarván szolgálni, még többet ne ártsunk velle, erre határozottatott tsekedetemet mint olyant, nem fogja rossz néven venni, és minthogy most parantsolt leg elébb az Ur vélem és mégis akaratyát nem tellyesithettem, sajnállanám ha e miatt többször is vélem parantsolni meg szünne; mert én valósággal valamit eleitől fogva ennek utánna is különös örömmnek fogom tartozni ha akárkinek is annál is inkább az Urnak tsak leg kissebben is szolgálhatok.

A mi az én tsekélysegeimet illeti, én is egész erőmből és tehetségemből rajta vagyok valahányszor alkalmatosságom vagon az ide kiválokat, fellőlünk és hozzánk barátságos gondolatokra szoktatni, de nagyok az ők felőlünk valo bal itéleteiknek az, hogy még eddig egy jo és tőkéletes Magyar Országi Közönség Törvénye (Jus Publicum Hungariae) se jött a Világ eleibe, és e miatt a nagyobb rész mind minden határok nélkül valo Királyinak (absolutus Monarchának) képzeli a Magyar Királyt, a Német Tsászárba: mert ugyanis a nagy Gatterer Schlözer melylyik a kik tudják a mi Jus Publicumunkat nem tartják nyughatatlanságnak a Magyarba ha minden sic volo sic jubeo-nak nem engedelmeskedik: és így kívánni lehetne hogy egy jo és okos Hazafi neki ülne és egy olyan Jus publicum Hungariaet írna a melyben meg mutatná, hogy a mi ős Törvényeinken fundálodo Jus Publicum Hungariae egyszersmind a Jus Publicum Universaléval/ a minden nemzetek Közönség Törvényével (nem tudom jo ez a szó?) is meg egyezik.

Nem tudom látta é az Ur a Schlözer Staats Anzeijejának az 54^{dik} Lustrit és abban a Magyar Országról valo árticulust a notákban ki tett ellenvetéseire jo volna meg felelni, mert ő jo szivel fel veszi, és egy következendő Lustba maga bé nyomtattná azt mondotta nékem.

Az Ur olvasván a Kurirt, semmi egyéb újsággal nem tudok kedveskedni, hanem vagyok az Urnak

alázatos szolgája
Kendeffi János

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 171–173.

8.

Teleki Imre levele Aranka Györgyhöz

Édes kedves Barátom!

Két renbéli leveledre válaszolok, mostan emberem menvén be, melyekben a mi újságokat irsz, inkább a Tabulae Praeses jo gondolkodásán bökkenek, bizony egy opinion van velem. Öreg embernek nyugodni kell, melyetén soha el nem érek, mert nékem a szerentse ugy osztotta ki, hogy a terhet hordozzam, s mint számárnak a ki a sok tereh alatt ki dül, vége lesz ugy nékem is, és a külömbség tsak az ebben a világban hogy én az enyéme-kért számorkodom, s más a nagyon vágyo telhetetlenségéért, s én akkor végzem mikor ki dülök, s még akkor láttya töbre nem mehet, vagy pedig ki vetik, vagy a kivettetéstől fél, denique ez az élet tsak számárság, néked is van már mint auctornak, egy ösztönöd, mely mely mind önként egy rangban látod magad velem, már láddé, eddig számárkodtál, hogy az okosok tudosok számát szaporítsd, s imé egy Szamár meg irigyelette s már tudom, hogy meg tzáfolsz, ismét azon tereh viselésre okott adott. No hát ha meg nem elégszel azzal a Satisfactioval melyet érted adtam, hogy magad bajlodj velle, ime accludálom. Én Schlözernek gondolom, noha itt nints fel téve, és Conert sem írta, hogy ki munkája, de gyanakszom illy okbol mert vizsgál meg jól, hogy az ellened valo munka kezdődik 358^{dik} levelen XVI^{dik} Staatsanzeige, 63^{dik} sect., 39^{dik} Sectio, s ez mégyen a 372^{dik} levelen is végig, de küldöm nekem Conert ugyan ebből a Statsanzeigerből még egy darabot, 385^{dik} levéltől fogva a 416^{dik} levelig, mely így kezdődik:

A. L. Schlözer

Staats anzeigen Heft 64.

Sect. 42. Wilde Intollerantz der*

in Ungarn und Siebenbürgen. [két olvashatatlan szó] J. 1791.

és így Schlözer Uram Zeitungja formában itt ki tette a nevét, mert ez szép munka, Erdélyből ment, tudom ki is írta, el küldeném, de tsak akkor mutatom meg ha látlak, s talám veled is communicálta a ki írta mert jo barátod, amot pedig, ahol oly sületlenül, oktalanul

motskol téged és minket, semmi argumentumodat, okoskodásodat nem refutálván egyébel motsoknál, nevét fel nem merete írni, holot nézd tsak meg, ide ragadot elől a 357^{dik} levél, ot meg tudjuk, hogy a lengyel Klicinszki neve peroraturának élében vagyon téve, ide pedig fel nem merete írni az a ki ki adta ezen motskot, s nem sokára kereshetik a Schlözertől ki adot Erdélyi irás, másik oka gyanumnak az, hogy nékem ugy jutot eszemben, hogy Te magad mondottad nékem, hogy magad küldötted fel in specie Schlözernek, hogy nyomtassa ki, s tölle nem nyerél approbatiot, s ime szépen ki nyilatkozattata inprobatioját, azért jelentem, hogy ti maurerek, és auctorok, inkább ösmeritek egy mást, ha hadakozni készülsz ellene, ha ő ártatlan meg ne sérsd, noha én bizony szentül hiszem hogy ő az a gaz ember, de hidd el ha Conert meg mutatja az irásom eleget adtam néki, mert meg irtam hogy hazud, mert ez az a munka cum approbatioval nyomtatott, meg irtam hogy a mely tudatlansággal téged vádol, mintha Német Országon senki se tudná a Magyarok szokását, törvényét, maga alatt vágja le a fát, mert inspeciel ezen refutatioja mutatja ki az ő tudatlanságát és valósággal jól gondolkoztál, hogy a Németek nem tudják a mi szokásunkat törvényeinket, mert a Te munkád szorol szora a Törvényben, s ő látzik ki irtam hol és mely helyeken, olyakat akar meg tzáfolni melyek a Törvényeinkben nyilván vannak, de sokat irtam, többet hét árkusnál, tzikelyenként fel vettem éa nevetségessé tettem ötet minden tzikelyben a hol téged refutálni akar, de nem refutál, hanem mint egy vén asszony zufluchtját a mostkolódásaihoz veszi, s per icodne concludáltam, hogy tehát ő egy haszontalan Verlaudet (= rágalmazó), tudatlan, a ki a maga írásáról maga tudatlanságát alaton characterét el árulja, és így egy huntzfut gaz ember, már ha nyomtatásban okosan ki irod, és az újság irok hartzára botsátod meg valloam nem bännám, de te se tenéd oda a nevedet, hanem mint ha egy jo barátod nem szenvedhetné, s ugy irta volna jo barátja nevét és hazája btsületét oltalmazni, nevezetesen melyet én is ki nem tettem, el ne felejténéd; hogy azt írja a titulusában hogy aufrichten 2do midön azt írja hogy mi az a 4000^{ből} álló nemesség a parasztság ellen a melynek száma véghetetlen abbol meg lehet bizonyítani, hogy még ő adna alkalmatosságot a parasztságnak arra, hogy támadást inditson, és meg teszik hogy maga is paraszt, de nints helyem s idöm többet is írnek mit irtam nevezetesen azt is irtam, hogy Hanoveranus nem tarthatja magát meg sértetnek, mert az igaz ha portiot nem ad ugy a Te hibáidat se, ha portiot ad vagy fejétől vagy földjéből adja, az egyik sem nintsen. Szeretném ha mit irsz tractaakarnám mjnek előtte ki botsátanad, velem communicálnád. Ki tudja én is jot tudnék hozzá szólni. Aldjon Isten

A feleségem köszöntet, maradok igaz barátod

Hosszufalu, 7. X^{br}(dec)1790.

Gr. Töleki Imre

P. S. alig ha minden marhámbol ki nem fogyok, a falumba és körül nagy marha dögvan.

ENYEDI SÁNDOR

Kiadatlan Csokonai-bejegyzések. A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium könyvtárában négy könyvben eddig részben ismeretlen Csokonai-bejegyzésre bukkant Viola Ernő könyvtáros, akinek ezúton köszönjük, hogy a szóbanforgó szövegek másolatát volt szíves a rendelkezésünkre bocsátani. E könyvek-ből hármat Csépan István, az iskola felügyelője, egyet pedig Horváth Ádám, Csokonainak a Kollégiumból ismert jóbarátja, Sárközy Istvánnak, a Csurgói Gimnázium egyik alapítójának sógora ajándékozott az iskolának. Csokonai sajátkezü, latin nyelvű bejegyzése az adományozás tényét örökíti meg.

A szóbanforgó kötetek könyvészeti leírása:

Bibliothecae rhetorum. Liber dramaticus. Auctore: P. Gab. Francisco le Jay, e societate Jesu., cum facultate superiorum et privilegio Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Joannis Andr. de la Haye, Bibliopolae Academici. Anno M D CC XXVII. (1710-es lelt. sz.)

A belső címlapon számos, nem Csokonaitól származó, idegen eredetű, kéziratos bejegyzés található. Itt szerepel emellett a könyvtár pecsétje is.

Bibliotheca Rhetorum. Praecepta et exempla complectens, quae ad poeticam facultatem pertinent, tomus quartus; discipulis pariter ac magistris perutilis. Auctore: P. Gab. Franc. le Jay, e. soc. Jesu. Excusa Parisiis Anno M.DCC. XXV. Recusa Monachii Anno M. DCC. XXVI. Superiorum Permissu Et Privilegio Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Jo. Andreae de la Haye, Bibliopolae Academici. (1738-as lelt. sz.)

A belső címlapon, valamint a Csokonai-bejegyzéssel szemközti lapon ismeretlen eredetű jegyzetek (utóbbi helyen kétszer vastagon áthúzva, ami a Csokonai-szövegen is nyomot hagyott). A belső címlapon a leltári szám, valamint a könyvtár pecsétje található.

Bibliotheca Rhetorum. Praecepta et exempla complectens, quae tam ad Oratoriam facultatem, quam ad Poeticam pertinent. Discipulis pariter ac Magistris Perutilis Auctore: F. Gab. Franc. le Jay, e. societate Jesu. Excusa Parisiis A. M DCC XXV. Denuò recusa Monachii A. M DCC XXVIII. Cum Facult. Super. Et Privileg. Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Viduae Joannis Andr. de la Haye, Bibliopolae Academici. M DCC XLI. (12123-as lelt. sz.)

A belső címlapon a leltári szám, valamint a könyvtár pecsétje látható. A szemben lévő oldalon találjuk Csokonai kézírását, ami alatt szintén ismeretlen eredetű bejegyzések vannak (az egyik áthúzva).

Atlas Portatilis, Oder: Compendieuse Vorstellung Der gantzen Welt/ in einer kleinen Cosmographie, Der gruenenden Jugend zum Besten. in XXX. saubern Land-Charten/ mit Einer kurzen Erläuterung zum andernmal heraus gegeben. — Nuernberg/ Verlegt und zu finden bei Johann Christoph Weigel/ Kunsthändlern. Gedruckt bei Johann Ernst Welbulnern. An. 1724. (2480-as lelt. sz.)

A belső címlapon ismeretlen eredetű jegyzetek találhatóak, valamint a könyvtár pecsétje. A Csokonai-szöveg fölött és alatt ismeretlen eredetű bejegyzések, valamint ezek egy részének lehúzósa, satírozása látható. A szemközti oldalon áll a leltári szám, illetve egy szintén ismeretlen jegyzet, 1780. nov. 17-dikei dátummal.

Csokonai bejegyzései, valamint e szövegek fordítása:

A Csepántól kapott könyvekben az adományozást rögzítő beírás szinte teljesen megegyezik, így a három szöveget csupán egyszer közlöm, és csak az eltérésekre hívom fel külön a figyelmet.

Csokonai helyenként ponttal, máshol ligatúrával (esetenként mindkettővel) ill. egybeírással rövidít, ezeket minden esetben szögletes zárójelben oldottam fel. Az s jelölése nem egységes, néha \int -sel történik, én egységesen s-t írok.

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Stephani Csepán, Plurium J[ustus] Dominiorum Fiscalis, huiusq[ue] Vener[abilis] Tractús atque Gymnasii V[ice]Curatoris possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12^a Junii. 1799. M.Csokonay m[anu]pr[opria] (11710-es lelt. sz.)

11938-as lelt. sz.: Itt az *atque Gymnasii* helyett az azonos jelentésű *Gymnasiique* áll, míg a 12123-as lelt. sz. alatt szereplő bejegyzésben e szavak egyike sem található meg (ez természetesen a fordításban is eltérést okoz).

A három szöveg fordítása:

A kiváló és nemes Csepán István Úrnak, ezen tekintetes Esperesség és a Gymnasium Vicekurátorának — sok peres ügy méltó ügyvédjének — önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.

A harmadik szövegben van némi eltérés: ... ezen Tekintetes Esperesség Vicekurátorának ... A többi rész megegyezik a fentiekkel.

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Adami Horváth, I[llustrissimi] Co[m]m[un]is Simighiensis Assessoris Tabula Judiciariae, per Incl[usum] Regn[um] Hungariae Jurati Fori Utriusq[ue] Advocati, Jurati pariter Geometrae, possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12^a Junii. 1799. M.Csokonay m[anu]pr[opria] (2480-as lelt. sz.)

A szöveg fordítása:

A kiváló és nemes Horváth Ádám Úrnak, az előkelő Somogy vármegye törvényszéki táblája ülnökének, a híres Magyar Birodalomban a törvénykezésben mindkét jogtudomány felelős ügyvédjének, ügyvédnek és földmérőnek önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.

(Laczkó András is közöl egy fordítást — *Csokonait Somogyban érő hatások*. In: *Vitéz Mihály ébresztése*. Kaposvár, 1985. 57. l. —, az eredeti szöveget azonban nem.)

Ezúton mondok köszönetet Imre Mihálynak, aki a latin szövegek értelmezését és fordítását adta, és Debreczeni Attilának, akinek a segítsége nélkül munkám nem jöhetett volna létre.

Az első három könyv szerzője tehát le Jay, Gabriel Francesco (1657–1734), aki a francia jezsuita mozgalom kiemelkedő képviselőjeként dolgozott a párizsi Ludowici Magni Kollégiumban. A *Bibliotheca Rhetorum* kötetei mellett többek közt egy József-trilógia és számos fordítás fűződik a nevéhez (görög szerzők műveit ültette át franciára). Fordításai nagy vitát váltottak ki: a francia Bettenger plagizálással vádolta őt. Később azonban egyértelműen bebizonyosodott, hogy e vád alaptalan. A *Bibliotheca Rhetorum*-kötetek — szöveggyűjtemény voltuknál fogva — nagy valószínűséggel iskolai oktató célt szolgáltak.

Az utolsóként felsorolt munka egy kozmográfiai atlasz, szerzője ismeretlen. A kozmográfiai korbán igen elterjedtek voltak, Nürnberg volt az egyik fellelváru: a leghíresebb kartográfiai kiadók itt működtek. A szóbanforgó atlasz kiadója — amint az a címlapon is olvasható — egy bizonyos Johann Christoph Weigel, aki a híres nürnbergi kiadó dinasztia tagja. Bátyja, Christoph Weigel alapította a kiadót, s a két testvér még hármán követték a családból. A címlapról leolvasható továbbá az is, hogy a gyűjtemény (hiszen harminc térképről van szó) kifejezetten a fiatalok számára készült, tehát valószínűleg oktatási célokat szolgált. Ezen kijelentés fontossága (és *Bibliotheca Rhetorum* köteteire vonatkozó is) akkor válik nyilvánvalóvá, ha megvizsgáljuk az adományozás körülményeit.

1799 májusától 1800 februárjának végéig Csokonai Csurgón tanítószkodott. A gimnáziumba való felvétele körüli huzavona csak megerősítette benne a bizonyítási vágyat: a csurgói gimnázium diákjainak a lehető legtöbbet adni, még e rövid idő alatt is. E szándék vezette akkor is, amikor elhatározta, hogy oktatási kézikönyveket szerkeszt a tanulóknak. Sárközy Istvánhoz, a gimnázium egyik alapítójához intézett levelében ezt írja. „... ami kicsinyt, jót akarván az enyémekeknek fejébe verni; a legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékiek rövid systemát s iskolai kézikönyvet, amely zsinórjok legyen nékiek, az én bővebb magyarázatomra készíteni.” (Csurgó, 1799. jún. 2.). Mivel a saját könyvei Komáromban maradtak, kénytelen volt a kívánt példányokat barátaitól, ismerőseitől megkérni. Bár a szóbanforgó könyvekre leveleiben ezidáig nem találtunk utalást, mégis nagyon valószínű, hogy ezek is, különösen a kozmográfiai atlasz, Csokonai áldozatos munkájának köszönhetően kerültek az iskola lajstromába. E feltételezést méginkább megerősíti az a tény, hogy a gimnáziumban ezidőtájt Csokonain kívül csupán egyetlen másodtanító, a hagyományos módszerekkel okító Kovács István dolgozott, akivel — s ezt Festetics grófnak, az iskola támogatójának levele is bizonyítja — éppen amiatt voltak megelégedve, hogy újítások helyett a jól bevált módon oktatta diákjait (l. Vargha B.: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1974. 246. l.). Neki tehát nem állt érdekében az új könyvekből való oktatás. Annál inkább a reformáló szándékáról ismert Csokonainak, aki a már említett, Sárközyhez intézett levelében éppen egy geográfiai könyvet, nevezetesen „*Fabri professor Geographiáját*” kéri, és sorából az is kitűnik, hogy nem csupán ezt a munkát s annak íróját, de elődjének, Büschingnek a munkáit is igen jól ismeri (erre egyébként más levelekben is találok utalást). Így tehát nem lehet légből kapott az a feltételezés, hogy a korban oly divatos kozmográfiai munkák egyike, amelyet éppen a már a Kollégiumból ismert költőbarát, Horváth Ádám, Sárközy sógora adományozott a gimnáziumnak, Csokonai kérése folytán került az iskola birtokába. (A fenti levél egyébiránt 1799. jún. 2-án kelt, mindössze tíz nappal az adományozás bejegyzése előtt! Horváth sógorától, de magától Csokonaitól is tudhatott a kérésről.) A *Bibliotheca Rhetorum* köteteit Csépan Istvánnak, a gimnázium felügyelőjének jóvoltából birtokolja az iskola.

A Sárközyhez íródott Csokonai-levélben olvashatunk a költő terveiről az oktatási segédeszközöket illetően. Tudjuk továbbá azt is, hogy — verstankönyve mellett — kis latin tankönyvbe kezd, valamint több prózai dolgozatot is készít. Nyilvánvaló tehát, hogy igen erős volt benne a szándék: minél több és jobb iskolai kézikönyvet szerkeszteni a diákoknak. Így nagyon valószínű, hogy a szóbanforgó könyvek is ezzel a céllal kerültek a gimnáziumba.

Ezek a bejegyzések ennél fogva többet mondanak számunkra, mint amennyit első pillantásra gondolnánk: rávilágítanak arra a baráti összefogásra, ami a költő megsegítésére szerveződött. E háttér megléte nélkül Csokonai nemcsak a terveit megvalósítani, de megélni sem lett volna képes. Hiszen leveleiből, mások feljegyzéseiből azt már eddig is tudtuk, hogy kik segítették a csurgói álláshoz: a költő barátja, Szokolai Dániel, megyei esküdt (később főjegyző) ismertette meg őt Festetics gróffal, ugyanő ajánlja Csokonait a gimnáziumba tanárnak már 1798-ban, a gróftól azonban ekkor még csupán ígéretet nyer. Az ezidőtájt Nagybjomban élő Horváth Ádám mutatja be sógorának, Sárközy István főszolgabíró egyházmegyei gondnoknak a költőt. Csokonai és Sárközy kapcsolata szinte az első pillanattól kezdve bensőséges, a főszolgabíró nem csupán örök barátságát, de otthonát – s ezzel gazdag könyvtárának használatát! – is felajánlja Csokonainak. A gimnázium alapítója a későbbiekben is segíti őt. Miután Csépnán János (alsóki prédikátor), az iskola kisegítő tanára a költőt ajánlja tanítónak, Sárközy boldogan voksol mellette, s leveleiben maga igyekszik megnyugtatni a gróftól, hogy Csokonai segédtanítóvá kinevezése nem volt helytelen döntés. Csépnán István, Szentgyörgyi esperes és Sárközy egyaránt értesítették a gróftól a költő munkába állásáról, azonban mindhárman csak utólag, egymás után, eltérő időpontban, mintegy fokozatosan hozzászoktatva Festeticset a gondolathoz (Csépnán 1799. június 6-án, Szentgyörgyi 1799. június 13-án, Sárközy pedig 1799. június 17-én), kihangsúlyozva azonban, hogy Csokonai csupán *interimáliter*, azaz ideiglenesen tanít. (Ezen levelek összevetését, valamint a költő alkalmazása körüli huzavona elemzését megtalálhatjuk Boros Dezső: *Adalékok Csokonai csurgói tanárságához* c. tanulmányában; In: *Studia Litteraria*. Tomus VII. Debrecen, 1969., 93–108. l.) Boros Dezső szerint e tényekből feltételezhető: „a tractualis gyűlésen előre megállapodtak abban is, miképpen értesítik Festeticset Csokonai alkalmaztatásáról, talán még a sorrendet is meghatározták: Csépnán jelentse a tényt és indokolja ... a szükségességét, Szentgyörgyi ... fogalmazza meg, hogy Csokonai megbízása már rég megtörténhetett volna, és Sárközy részletezze Csokonai munkáját, s ezzel bizonyítsa az eljárás helyességét.” (Boros, 99. l.)

Csokonai tehát ideiglenesen Csurgóra kerül, segédtanítónak. Körülményei azonban oly szegényesek, hogy barátai segítsége nélkül nemigen boldogulna, még az étkezéssel, a ruházkodással is gondjai vannak. A papnénál kosztol, s levelei tanúsága szerint ezt nagyon kínosnak tartja, nem akarván másnak a terhére lenni. Nem panaszkodik, pedig még egy váltás ruhája sincsen, a vizsgaelőadásra Sárközy hoz neki egy rend ruhát. Segítik tehát, ahogy tudják. De vajon kik is ezek a barátok? Horváth Ádámot nem kell bemutatnunk. Sógorának, Sárközynek a neve is ismert, felvilágosult, irodalompartoló köznemes, Kazinczy (!) barátja. Csépnán István – aki az iskola gondnokaként mindenben támogatja a költőt – gazdag könyvtárában pedig „ott sorakozott mindaz, amiért Tempefői és Rozália rajongtak” (Pukánszky Kádár Jolán: *Szűnművek II. Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Bp. 1978. 317. l.) Ennél többet árul el azonban róluk az a tény, hogy Sárközy Blumauer fordítója, Csépnán pedig Klemens Werthes Zrínyi-dramájának átültetője (Pukánszky, uo.). Az irodalomban ily módon is jártasak: nem véletlen, hogy Csokonai bennük és Horváth Ádámban rokonlelkekre talált. Bármely munkára volt is tehát a költőnek szüksége, bátran kérhetett efféle segítséget pártfogóitól, mint ahogy azt meg is tette (l. a Sárközyhez íródott fenti levelét). Így joggal feltételezhető, hogy a fenti könyveket is Csokonai kérte és kapta annak érdekében, hogy megfelelő iskolai könyvsorozatot állíthasson össze diákjai számára. Talán felesleges is annak felvetése, hogy Csokonai eme buzgalmat az iskola pártfogói természetesen csak örömmel fogadhatták!

A Szentgyörgyi- és a Sárközy-level datálását, valamint e leveleket olvasva arra a megállapításra juthatunk, hogy a könyvek átvételekor mindketten jelen voltak (de legalábbis az adományozó Sárközy), hiszen a bejegyzésen az 1799. június 12-diki dátum szerepel, s Szentgyörgyi egy nappal később tudósít a csurgói viszonyokról és Csokonai ottlétéről; Sárközy pedig június 17-én írja: „Hivatalombul annyi időcskét szakasztván, hogy itt való Oskola mostani állapotját meg tekintsem, nagy örömmel tapasztaltam, hogy interimáliter substittus Csokonai Ur a Tanulóknak teljes Contentumokra és nem kevés épülettel járjon el kötelességében.” Tehát a június 17. előtti időszakban járt Csurgón, s e szívélyes szavakat talán nem csupán a gróf meggyőzésének célja, hanem Csokonai buzgalmanak, a kapott könyvek felett érzett örömeinek látása is mondhatta a főszolgabíróval.

Barátai tehát boldogan teljesítették a költő kérését: összefogásukat és segítő szándékukat bizonyítják ezek a könyvek, ily módon válnak fontos adalékká a Csokonai-kutatás számára.

A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről – Földrajzi leírások a 18. századból.

A jelen tanulmány első része a 18. század magyar nyelvű geográfiai irodalmát vizsgálja.¹ Utal azokra a műfajokra, amelyek előkészítették a földrajzi leírás létrejöttét. Bemutatja az egyes szerzők ilyen témájú munkáit, és a művek alapján kísérletet tesz arra, hogy kategóriákba sorolja azokat, illetve körvonalazza gyakorlati hasznukat és közönségüket. A közelebről vizsgált időszak, mintegy ötven esztendő magyar nyelvű földrajzi leírásai és azok metodikája, úgy tűnik, főként az iskolai képzéshez kapcsolódnak. Ebből eredően a tanulmány második része a protestáns népiskolai oktatásban tananyagként előírt – a szakirodalomban részletesebben még nem tárgyalt – Lázár János-geográfiával foglalkozik. A rendelkezésre álló anyag áttekintése kapcsán két kategóriába sorolhatók e művek; így közvetlenül oktatási célokra íródott munkákról, és tudományos-enciklopédikus szándékú művekről beszélhetünk. Hangsúlyozandó, hogy a jelzett írások többsége 1772 előtt keletkezett, de alapcéljukat tekintve már a felvilágosodás művelődési törekvéseit körvonalazták.

I. Az előzmények vázlatos áttekintése kapcsán utalhatunk arra, hogy a geográfia tudománya már a középkorban fontos szerepet kapott. A quadrivium részét képezte, s feladata volt a geometria kapcsán a földrajz tanítása is. A reneszánsz korában Rudolf Agricola egyik 1484-es levelében² a hegyek, folyamok, földrészek ismeretét szorgalmazta. Honterus János, a szász reformátor a személyes megfigyelések fontosságát hangsúlyozta, s meghonosította az iskolákban a tanulmányi kirándulásokat. A 16–17. században latin nyelvű disszertációk, alkalmi versek egész sora készült a földrajzi ismeretek jegyében.³ Megírásuk célját tekintve különbözőek voltak e művek: volt, amelyiknél a politikai-publicisztikai jelleg dominált [Reichersdorffer], míg mások a kereskedők Magyarország iránti érdeklődésére feleltek [Krekwitz]. A 17. század közepétől egyre több, magas színvonalú, tudományos igénnyel íródott mű keletkezett.⁴ Mindezek létrejöttét elősegítette a modern értelemben vett természeti földrajz kibontakozása, az enciklopédikus állameszmék létrejötte, valamint a természettudományok kibontakozása [asztronómia, geofizika, geológia]. Az oktatás különböző szintjein [népiskola, gimnázium, egyetem] egyaránt képviseltette magát a geográfia tudománya, bár időközben jelentős szemléletbeli átalakuláson ment keresztül. Nem volt egyértelmű például a geográfia helyének kijelölése a tudományok sorában. Kezdetben a természettudomány részeként, majd a bibliai történelemmel, később a történelemmel együtt tárgyalták, míg végül önálló tu-

¹ A tanulmány a földrajzi leírásokat tárgyalja, és nem foglalkozik – tematikailag ugyanis nem ide tartozónak véljük – az államismereti irodalom kiadványaival, és az ún. helységnévtárakkal sem. Itt utalunk arra, hogy a 18. század irodalma gazdag az idegen nyelvű, főként német, latin és francia geográfiai leírások tekintetében is. Ezen művek jelentős része feldolgozatlan. A tanulmányban előforduló magyar nyelvű geográfiai leírások időrendi táblázatát külön közöljük (I. Függelék).

² Idézi: MÁRKI Sándor: *A földrajz-tanítás története Magyarországon* = Földrajzi Közlemények 1891. 268–269. – Rudolf Agricola-ról: MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Bp. 1881. 36–46.

³ 16–17. századi magyarországi latin nyelvű földrajzi leírások: – HONTERUS János: *Rudimenta Cosmographica*. Brassó, 1542. RMK II. 28. – Georg REICHERSDORFFER: *Chorographia Transylvaniæ...* Bécs, 1550. RMK III. 389. – FRÖLICH Dávid: *Medulla Geographiæ Practicæ Peregrinantium imprimis usui...* Bártfa, 1639. RMK II. 536. – UÓ: *Bibliotheca seu Cynosura Peregrinantium, hoc est Viatorum...* Ulm, 1644. RMK III. 1628. – ROSNER Mátyás: *Dissertatio Geographica*. Wittenberg, 1660. RMK III. 2129. – Georg KREKWITZ: *Totius Regni Hungariæ superioris et inferioris accurata descriptio*. Das ist: Richtige Beschreibung des gantzen Königreichs Hungarn... Frankfurt–Nürnberg, 1685. RMK III. 3344. – UÓ: *Totius principatus Transylvaniæ accurata descriptio*. Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen... Nürnberg–Frankfurt, 1688. RMK III. 3505. – Amos Johannes COMENIUS: *Orbis sensualium pictus*. Brassó, 1675. RMK I. 1173/a. – HEVENESI Gábor: *Parvus atlas Hungariæ...* Bécs, 1689. RMK III. 3549.

⁴ A jelzett időszakról: H. BEDE Piroška: *The science of geography in the XVIth and XVIIth centuries as reflected in Apáczai Csere's Hungarian encyclopaedia*. Debrecen, 1973.

domány lett. Johann Heinrich Alsted felosztásában⁵ tizenkét elméleti és öt gyakorlati tudományt különböztetett meg a hét szabad művészetén kívül. Az elméleti tudományok között a metafizikával, fizikával és kozmográfiával együtt tárgyalta a geográfiát. Alsted *Encyclopaediája*⁶ is mintául szolgált Apácai Csere Jánosnak *Magyar Encyclopaedia* című műve megírásakor,⁷ amelynek a „csinálmányokról” szóló, VIII. részében az ember manuális műveit rendszerezte. Ide sorolta a földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket.

Amikortól a vándordíák típust felváltotta az utazó nagyr, akinek honi neveltetését peregrináció fejezte be, akkortól naplók (Szenci Molnár Albert, Miskolczi Csulyak István),⁸ útleírások (Szepsi Csombor Márton)⁹ jelzik a geográfia tudományának a kezdeteit.¹⁰ A 18. században, a kései barokk időszakában a történetírás népszerűsítése mellett kiemelt szerepet kaptak az anyanyelvű földrajzi írások. A magyar nyelvű földrajzok mellett nem elhanyagolható kötetek születtek német nyelven (Lebrecht Mihály, Korabinszky János Mátyás, Windisch Károly Gottlieb tollából).¹¹ A század közepén észlelhető laicizálódási folyamattal összefüggően a mindennapi élet jelenségei kerültek a figyelem középpontjába. A világias jelenségek értékének megnövekedésével egyidőben figyelemre méltó a magyar nyelv ügyének fokozatos térnyerése, sőt „a magyar nyelv ügyének felkarolása az értelmiség lényeges törekvései közé tartozott.”¹² A laicizálódás tartalma elsősorban abban az „alkalmazkodás”-ban nyilvánult meg, amely a nemesség igényeit vette figyelembe. Eme igényeket a korban a történeti kiadványok mellett az érdekességekkel, egzotikus részletekkel bővelkedő földrajzi olvasmányok elégítették ki. A 18. század második felében a természettudományok fellendülése az analitikus megfigyeléseket vont maga után, és sürgette a szintézist a földrajz résztudományainak a kutatásában.¹³

⁵ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Systema mnemonicum duplex*. Francofurti, 1610. I. a. 12. Idézi: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN: *Topica Universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*. Hamburg, 1983. 125.

⁶ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Hernborn, 1630.

⁷ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rend. és bev. BÁN Imre. Jegyz. ellátta: GYENIS Vilmos. Bp. 1959.

⁸ SZENCI MOLNÁR ALBERT nagy részét latin nyelvű naplóját DÉZSI Lajos adta ki. *Szenci Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. Magyar fordításban: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 470–551. – MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN *Diáriumának* ismertetése: RMKT XVII/2. 304–312. Részlet olvasható belőle: *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája. Bp. 1990. 301–312.

⁹ SZEPI CSOMBOR MÁRTON: *Europica varietas*. A szöveget gondozta és magyarázta KULCSÁR Péter, az előszót KOVÁCS Sándor Iván írta. Bp. 1979. (RMPE 1.)

¹⁰ A geográfia fogalmának egy igen korai magyarítási kísérletére példa: „Az földnek meg [írása] mérese [avagy] Érgofia.” (Ambrosius CALEPINUS: *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni, 1585. Kiadása: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rend. MELICH János. Bp. 1912.)

¹¹ LEBRECHT Mihály (1757–1807): *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenhumbs Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1789. – WINDISCH Károly Gottlieb (1725–1793): *Historische und geographische Beschreibung von Ungarn*. Wien–Pressburg, 1772. illetve *Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Ungarn*. Pressburg, 1772. – KORABINSZKY János Mátyás (1740–1811): *Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. (Regiszterei, térképmelléklete, illetve táblázata, – a magyar királyok és uralkodói idejük – révén hasznos oktatási segédkönyv lehetett.)

¹² BÍRÓ Ferenc: *A barokk és felvilágosodás között* (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben) = It 1990. 217.

¹³ A nemzetközi geográfiai irodalom kapcsán: ENGELMANN, Wilhelm: *Bibliotheca geographica*. Verzeichnis der seit der Mitte des XVIII. Jhs. bis ... 1856 in Deutschland erschienenen Werke über Geographie und Reisen ... Landkarten ... Amsterdam, 1965.

A magyar nyelvű földrajzi leírások kezdeteiről rendelkezésünkre álló adatok nem egybehangzóak. Csinády Gerő tanulmányában¹⁴ számbavette a különböző vélekedéseket. A kötetek keletkezési idejét tekintve megállapítható, hogy a legkorábbi magyar nyelvű munka elkészítése Vetsei (Pataki vagy Pap?) István (?–1743)¹⁵ nevéhez fűződik, aki a mesterének, az ifj. Csécsi Jánosnak a latin nyelvű munkáját ültette át magyarra 1741-ben. Csinády idézett felsorolását kiegészíthetjük még Lázár János, Losonczi István, Szatmárnémeti Pap István és Váradi Baranyi László írásával, amelyeknek különösen a 18. századi népiskolai oktatásban volt szerepük.¹⁶ E művek esetében talán nem is a primátus kijelölése az elsőrendű feladat, hanem az, hogy ráirányítjuk a figyelmet ezekre az írásokra, és a maguk helyén, a honi földrajzi írások tematikájában tárgyaljuk őket. A többnyire latin, német és francia alapokra visszamenő fordításokat a fordítók olykor kiegészítették egy-egy adattal olvasmánybeli, vagy személyes megfigyeléseik alapján. Az egyes szerzők olvasták, olykor kivonatolták egymás műveit, vagy annak részleteit.

A geográfia oktatása a 18. században mind az ún. kisiskolákban, mind a gimnáziumban szerepet kapott. A jezsuiták tankönyve (*Rudimenta historica*)¹⁷ tükrözi a kor felfogását, amely a földrajznak három részét különítette el. Eszerint a törzsanyagot a történelmi események képezik, míg az időbeli felosztás a kronológia, a térbeli pedig a földrajz tárgyköre. A tankönyv mintául szolgált a piarista gimnáziumokban a földrajz tanításakor, sőt a tárgyból versenyeket, ún. academia historico-geographica üléseket rendeztek. A gimnáziumi tanulók tanulmányaik első két évében foglalkoztak Magyarország történelmével és

¹⁴ CSINÁDY Gerő: *Legrégibb földrajzi tankönyveink* = Pedagógiai Szemle 1959. 458–469. – HUNFALVY János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I.* Pest, 1863. 2. FRÖLICH Dávid: *Medulla geographiae practicae...* (Bártfa, 1639. RMK II. 536.) című írását datálta az első geográfiai munkaként. MÁRKI Sándor (*A földrajz-tanítás története Magyarországon* = Földrajzi Közlemények 1891. 268–288.) VETSEI (PATAKI vagy PAP?) István: *Magyar Geográfiját* (Megírás: Pécs, 1741. Megjelenés: Nagy-Károly, 1757.) jelölte meg a kezdetek tárgyalásánál. Ez a munka azonban az ifj. CSÉCSI János latin nyelvű művének (*Geographia concinnata studio Johannis Tseetsi Joh. fil. Coll. Ref. S. Patakini Professoris et dictata Auditoribus ad calamum Anno 1732.*) fordítása az eredeti szerző nevének a feltüntetése nélkül. ECSEDI István (*Az első földrajzi tankönyv magyar nyelven* = Földrajzi Közlemények 1911. 44–45.) VÁRADI BARANYI László: *A geographiai tudományak első kezdete.* [Halle, 1749.], VARGHA György (*A földrajz-tanítás fejlődése és jelenlegi helyzete hazánkban I.* TELEKI Pál – VARGHA György: *Modern földrajz és oktatása.* Bp. 1923. 174–189.) SZEPSI CSOMBOR Márton útinaplóját (*Europica varietas.* Kassa, 1620.), CSINÁDY Gerő pedig (CSINÁDY: *i. m.* 461.) HONTERUS János: *Rudimenta Cosmographia.* (Brassó, 1542. RMK II. 28.) című művét tartja számon az előhírnökök számbavételekor.

¹⁵ VETSEI (PATAKI vagy PAP?) István fordításáról: SZILY Kálmán: *Az első geográfia magyar nyelven* = ItK 1891. 47–51.

¹⁶ LÁZÁR János: *Gyermekek Geographiája.* Szeben, 1750. – LOSONCZI István: *Hármas kis tükör.* Pozsony, 1771. – SZATMÁRNÉMETI PAP István: *Magyar Ország Verseken-való Rövid le-írása.* Nagy-Károly, 1760. – VÁRADI BARANYI László: *Rövid magyar geographia.* Pest, 1796. (ECSEDI István *i. m.* megállapította, hogy VÁRADI BARANYI László, – aki Marburgban Christian Wolffnál is tanult – 1749-es, ugyancsak geográfiai témájú munkájának [*A geográfiai tudományak első kezdete.* Halle, 1749.] Johann HÜBNER: *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie.* [Regensburg, 1746.] című műve volt a forrása. Baranyi 1749-es művét említi BOD Péter is [*Magyar Athenas.* Szeben, 1766. 200.] a „Nevetlen könyvek” című részben.)

¹⁷ *Rudimenta historica sive brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi.* Nagyszombat, 1735–1739.

földrajzával. Bajtay Antal,¹⁸ – aki 1752-es tantervi reformjában szorgalmazta a földrajz és a történelem oktatását – földrajzból Tomka-Szászky Jánosnak,¹⁹ a pozsonyi evangélikus gimnázium igazgatójának a tankönyvét ajánlotta magyar és német fordításban. Mészáros István a protestáns iskolák órarendjeinek áttekintése kapcsán megállapította, hogy a kollégiumok alsó és középső szintjén a földrajz oktatására „a gróf Lázár Ur ő Excellenciája által fordított Geographia tanítását rendelték el.”²⁰

Az oktatási célokra íródott kötetek többnyire azonos séma szerint épültek fel. A világrészek felsorolása után Európát mutatták be a szerzők, és szinte mindannyian említették az Európa-„Lány”-„Szűzlány”-„Fabulás Lány”-toposzt,²¹ és az európai országokat a lány alakjának a leírásán keresztül mutatták be. Magyarország helyének a meghatározásánál megegyeznek a közléseik, hogy az elhelyezkedése szerint a lánynak „a jobb hona allya.” A kötetekben az egyes fejezeteken belül a tárgyalt ország határai, folyói, nevezetességei számbavétele következett. Az egyetemen, jeles főiskolával rendelkező városokról is említést tettek. Az egyes szerzők azon túl, hogy idegen nyelvből fordítottak, valószínűleg egymástól is tanultak, és a kortársak felhasználták egymás megfigyeléseit is. A megírás és megjelenés között olykor akár több esztendő is eltelt. A kötetek közötti szerkezeti eltérések többnyire csekélyek, és olyan kérdéseket érintenek, mint a kötet céljának a megfogalmazási módja, és annak helyi elrendezése, amely az esetek többségében az előljáró beszédbbe, vagy a záró versbe került. További eltérések az egyes fejezetek terjedelmében mutatkoznak meg. Olykor éppen azt kifogásolták az egyes szerzőkkel szemben, hogy Magyarországról röviden írtak, míg az idegen országokról nagy terjedelemben emlékeztek meg. Az egyes fejezeteknek természetesen határt szabott az író ismerete és tájékozottsága az adott országról.

A geográfiai munkák azonban nem mindig oktatási célokból íródtak. Egy-egy kiemelkedő tudással rendelkező alkotó a megszerzett ismereteit enciklopédikus jellegű, többnyire kézikönyvnek szánt kötetekben tette közzé a műveltebb olvasók számára. Bár a számarányok tekintetében a protestánsok vannak a többségben, de a jezsuitáknál is keletkeztek geográfiai alkotások. Így Bertalanffi Pál (1706–1763)²² a *Világnak kétrendbeli ismerete* (Nagyszombat, 1757) című írása, amely nyelvészeti és művelődéstörténeti adatai révén méltán sorolható rendtársai, Faludi Ferenc, Molnár János és Taxonyi János munkái mellé. Bertalanffi műve megírásának a célját a következőkben jelölte meg: „A világnak rövid leírásával kedves Magyar Nemzetemnek ő komor kedvében egy igen tisztességes mulatságra, s’ azon mulatsággal egyetemben nem kevés tudományra-is kész alkalmatosságot adnék ...” illetve „E’ felett minthogy ezen könyvemben mind Philosophiából, mind Historiából még magok az anyák-is próbát tehetnek otthon, ha az Iskolába járó fiaik igaz Deákok-é? Vagy tsak henye kenyér vesztegetők?”²³ Az első rendbeli leírásban úgy írt a világról, „a’ mint az Istennek, és a’ Természetnek intézéséből az emberektől négy részekre, és azokban ismét különbb-külömbb-féle Országokra, Tartományokra, s’ Közösségekre osztattott.”²⁴ Több mint ezer oldalas munkájában helyet kaptak európa nyelvei is, amelyekből tizenhat európai „fő-nyelv”-ről írt. Műve végén betűrendes mutató segíti a kötet tanulmányozását. Tudomásunk van még egy katolikus munkáról, a gyulai kántor és orgonista, Petik Ambrus (1711–1790) *Geographia, a’ vagy Tekéntetes*

¹⁸ BAJTAY Antal tantervjavaslat: *Systema studiorum pro gymnasiis Scholarum Piarum*. Vö. MÉSZÁROS István: *Az iskolaugy története Magyarországon 996–1777*. Bp. 1981. 488.

¹⁹ TOMKA-SZÁSZKY János (1700–1762): evangélikus lelkész és gimnáziumi tanár. 1732-től BÉL Mátyás mellett működött Pozsonyban az evangélikus gimnáziumban. Tankönyvének a címe: *Introductio in geographiam Hungariae*. Pozsony, 1781.

²⁰ MÉSZÁROS: *i. m.* 555.

²¹ Vö. VÁRADI BARANYI László: *i. m.* 8. – SZATMÁRNÉMETI PAP István: *i. m.* 3. – BERTALANFFI: *i. m.* 232.

²² Bertalanffiról: TÜLL Alajos S. J.: *Bertalanffi Pál S. J. 1706–1763. I. Élete*. Pécs, 1931., illetve KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 59.

²³ BERTALANFFI: *i. m.* Előljáró beszéd.

²⁴ Uo.

Nemes Békés Vármegye Tartományja Földének Le-írása címen.²⁵ Petik Ambrus negyven évi tanítás után, kérdés-felelet formájában tette közzé megyéje földrajzát.

Az említett írások összefoglaló jellegük tekintetében is különbözőek. Van, amelyik világleírást ad, és mellette feldolgozza a bibliai történelmet, és a természeti jelenségeket, majd csak ezután tárgyalja a földrajzi ismereteket (Bertalanffi). Ismeretes olyan munka is, amely egy területet dolgoz fel történeti szempontok szerint. Huszti András (1700k.–1755)²⁶ *Ó és Ujj Dácia* [Bécs, 1791] című írása jellegzetes példája a történelem és földrajz egy tudományként való felfogásának a 18. század szemléletében. Huszti műve második részében az újkori történelem fontos eseményeiről emlékezett meg. Írt Erdély kiemelkedő személyiségeiről, feljegyezte a fejedelmekről és fontosabb tetteikről a tudnivalókat. Egyik érdekes fejezete „A Német országai Tsászárok Birodalma alatt lett Reformatiorol Erdélyben” címet viseli.

A geográfiai művek keletkezési okának vizsgálatakor arra is találunk példát, hogy valaki kötetben foglalta össze az ismereteit, és ezzel kívánt a szülei, mesterei elvárásainak megfelelni. Kazinczy Ferenc geográfiai témájú munkáját „első kirepülésnek” minősítette.²⁷ Kazinczy írása két fő részből tevődött össze. Az első részben egyházközségenként és megyénként említette meg a városokat, falvakat, és azok híres szülőiteit. A második részben „Magyar Országának polgári áll[a]potjáról” írt. Szakaszok, illetve paragrafusok szerint dolgozta fel a királyokról, az igazgatásról, az ekleziásiai és hadi dolgokról a tudnivalókat. Művében olykor latin idézeteket is közölt egy-egy város kapcsán. Írásának egy részét rímeltette is, amely megkönnyítette a szöveg esetleges memorizálását.

A fenti vázlatos áttekintésben említett írók egyikének, Lázár Jánosnak a geográfiai, – a szakirodalomban még nem ismertetett – munkáját az alábbi elemzés mutatja be.

II. Lázár Jánosnak,²⁸ – a gyalakúti Lázár-családnak, Erdély egyik legelőkelőbb családja tagjának – az életműve egészét még senki nem vizsgálta át, jóllehet irodalmi és politikai tevékenysége értékes következtetéseket kínál a kor megértése szempontjából is. Irodalmi hagyatéka latin és magyar nyelvű, eredeti és fordított munkákat egyaránt tartalmaz. Műfajilag megtalálható benne a verses elbeszélés (*Florinda*. Szeben, 1766), latin alkalmi versgyűjtemény (*Opera poetica varii argumenti*. Claudiopoli, 1765), valamint vallásos és tanító költemények, imádságok (*Okos teremtetett állat*. Kolozsvár, 1745, illetve *Innepnapokra való isteni dicséretetek*. Kolozsvár, 1760), továbbá erkölcsi maxima-gyűjtemény (*Külömb-külömb-féle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek*. H. n. 1795). Levelezése máig kéziratban maradt.²⁹ Lázár geográfiai munkája egy német nyelvű mű (*Kurzgefaste Kinder-Geographie*)³⁰ fordítása. Az országgyűlés

²⁵ Petik Ambrus munkája tanítványai másolatából terjedt el. Szövegkiadása: PETIK Ambrus: *Békés megye leírása 1784*. Sajtó alá rend. DANKÓ Imre. Gyula, 1961. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum különkiadványa.)

²⁶ HUSZTI említett művének teljes címe: *Ó és Ujj Dácia, azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a' mellyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakossainak eredete, nevékedése, és némellyeknek el-enyészése, a' magyar királyok, vajdák, és fejedelmek alatt való állapottyával egybe Huszti András által, mellyet mutato táblával meg-bővítvén, a' maga költségén ki-adott Diénes Sámuel, Bétsben, 1791-ben.*

²⁷ KAZINCZY művének címe: *Magyar Ország Geographica, az az földi állapotjának le-rajzolás, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedetetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szivességgel viseltetnek, szemek eleibe terjesztett Kazintzy Ferenc*. Kassa, 1775.

²⁸ Lázár János (1703–1772) Segesváron született. Nagyenyeden Pápai Páriz Ferenc, majd egyetemi évei alatt Christian Wolff tanítványa volt. Irod.: gr. LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár-család*. Kolozsvár, 1858. 90–100. – BARTH Rezső: *Gróf Lázár János élete és művei*. Bp. 1914. – TOLNAI GÁBOR: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Erdélyi Múzeum, 1942. 388–397.

²⁹ Epistola Comitiss Joannis Lázár descriptae per Andream Laskai (1728–1771). Lelóhelye: MTAK Kézirattára Ms. 403.

³⁰ A Lázár-geográfia teljes címe: *Röviden Egybe-foglalt Gyermekek Geographiája, ötvenkét Részekre, vagy Letzkékre osztatva, és ahoz szükséges Chartákkal el-készítette. Franziya nyelven iratott Lenglet*

1749-ben Bécsbe küldte Lázárt követnek a székely nemzet adója tárgyában. A *Gyermekek Geographiája* címlapján olvashatók is megerősítik feltételezésünket, hogy Bécsben a kezébe akadt Lázárnak a német nyelvű munka, amelyet először a saját fia, majd felkérésre az erdélyi tanulóifjúság számára is lefordított. A *Kurzgefaßte Kinder-Geographie* és a *Gyermekek Geographiája* összevetése kapcsán megállapítható, hogy Lázár valóban a német nyelvű műből fordított, és azt olykor kibővítette egy-egy adattal, országnévvel, illetve rövid megjegyzéssel. A fordítás módszerére a következő példákat idézem:

I/A.

„Von der Welt-Kugel überhaupt Frage: Was ist die Geographie?”

Antwort: Die Geographie ist die Beschreibung der Welt-Kugel oder die Eintheilung der Ober-Fläche der Erden in ihre Verschiedene Theile.”

II/A.

„F.: Welcher Theil der Welt ist heut zu Tage der berühmteste?”

A.: Europa, so wohl in Ansehung der gelinden Sitten, als auch der Regierungs-Form und der weitesten Gesetze, so darinnen im Schwange gehen.”

III/A.

„F.: Was ist denn eine Monarchie?”

A.: Die Monarchie ist ein Staat, in welchem die Oberste Gewalt einem einzigen zu Theil wird, welcher entweder selber, oder durch seine Ministers regieret, wie in Fran[ch]reich, Spanien und Portugal.”

Ami a Lázár-fordítás szerkezetét illeti, a mű három részből áll:

I. Előljáró beszéde a magyar fordítónak az olvasóhoz

II. *Gyermekek Geographiája*

III. Rendi a' részeknek, vagy Letzkéknek a' gyermekek geographiájába

Az Előljáró beszédben ír Lázár a geográfia tudományának a fontosságáról, illetve annak magyar nyelvben való közzétételéről:

„A' ki szüntelen fel-néz, s' nem látja mi vagon a' lába alatt, meg-botlik az. Nagy botlás hát, a' Tudományoknak tanulásában-is annyira egyebektől el-foglaltatni magát valakinek, hogy a' Föld Golyóbissáról, [mellyet mindennap nyomdokol] való Tudományt háta-megé vesse. Kívánja Ember tudni, mennyire tőlünk a' Nap, s' egyéb Tsillagok? mekora azoknak nagyságok? minémü a' Hóld? s' lakik-é abban valaki? nem tudni pedig mekora a'

Dufresnoy Apát-Ur által. Az-után az Iffjaknak Hasznokra Németre fordítottatott, nem kevés hasznos toldá-lékokkal meg-bővítettett, és kivált a' Németek véle-valo Élésekre intéztetett. Most pedig, Bétsi mulatásá-ban, a' Magyar Tanulo Gyermekek, s' kiváltkép Maga Fiának jövőnd oktattatására nézve, Magyar Nyel-ven ki-adatott G[tróf] Gyalakuti Lázár János Erdélyi Három Nemzetekből álló Statusok' Praesidense ál-tal MDCCCL Esztend[öben], Szebenben. — A német munka, — amelyből Lázár fordított — teljes címe: *Kurzgefaßte Kinder-Geographie in 48. Lectionen eingetheilet und Seit den benohtigten Charten versehen. In Frantzösische Sprach verfasst durch den Herrn Abt Lenglet Dufresnoy und zum Kurzen der Jugend ins Hoch-Deutsche übersetzt von M. J. F. S. Nürnberg, 1737.*

³¹ *Kinder-Geographie*, 1. és LÁZÁR: i. m. 1.

³² *Kinder-Geographie*, 3. és LÁZÁR: i. m. 3. (Lázár kiegészítései kiemelve a főszövegben)

³³ *Kinder-Geographie*, 5. és LÁZÁR: i. m. 8. (Kiegészítés kiemelve a főszövegben)

Föld? minémü részekre osztatik? kik? mitsoda nyelvü? mitsoda vallású Emberek laknak azon? s' lakják-e mindenütt? vagy tsak némelly részeiben, mely nagy ostobaság, szégyen, és restség!"³⁴

A magyar nyelvűséget a következőkkel indokolja: „Melly minél hasznosabb, annál méltóbb, hogy más okos és tanult Nemzetek' példájok szerint, Magyar Nyelven-is tanútlathassék, nem lévén mindennek módja, sem a' Deák, és más idegen Nyelveknek, annyira-való tanulásában, hogy azoknak Könyveiket érthesse; sem annyira-való Költsége, hogy magának azokat meg-szerezhesse.”³⁵ Arról pedig, hogy munkáját nemcsak gyerekeknek szánta; így írt: „Élhetnek ezzel nem-tsak a' Gyermekek, hanem a' nagyobb Férjfiak, és Asszonyok-is jó-elömenetellel. Énnékem pedig, ha tzéomat ebben is elérem, e' kis Munkátskában egész örömem léssen.”³⁶

A *Gyermekek Geographiájában* feldolgozottak minden bizonnyal elősegítették azt, hogy az erdélyi tanulóiifjúság földrajzi tájékozottságra tegyen szert. Az első fejezetben (A' föld Golyóbisáról közönségesen) fogalmi magyarázatok is olvashatók. A világ leghíresebb részének Európát jelölte meg a fordító. Forrásai alapján Lázár tizenhat nevezetes európai országról tudott. Államformára nézve definiálta a monarchiát, a respublikát, és az elegyes államformát. Mindezekre bőséges példaanyagot is felsorolt. Lefordította a „secták”-ra vonatkozó részeket is (pl. a sociniánusokról). Magyarországot és Erdélyt³⁷ külön fejezetben mutatta be. Magyarország határainak leírása után rögzítette az ország földjéről a fontosabb tudnivalókat, és a német forrás adatait kiegészítette további ismeretekkel [a vármegyék, nevezetes tájegységek, és a hegyek felsorolásával]. Minden országnál megemlékezett az egyetemmel, híres iskolával rendelkező városokról is. A „Rendi a' részeknek vagy Letzkéknek” rész elősegítette a könyv tanulmányozását, és az egyes országok visszakeresését, így a kötet alkalmas volt az iskolai használatra. A mai kor olvasójának pedig arról ad képet e rész, hogy mely országokról volt tudomása Lázárnak a forrása alapján.

Lázár János irodalomtörténeti helyének pontos meghatározása csak a teljes életmű alapos feldolgozása után lehetséges.³⁸ Azt azonban geográfiai munkája kapcsán elmondhatjuk róla: Lázár János korszerű ismereteket kívánt közzétenni magyar nyelven, korra és nemre való tekintet nélkül, amely szándékával már a felvilágosodás előkészítői közé sorolhatjuk.

Függelék

– Magyar nyelvű geográfiai kötetek a 18. században –

VETSEI [PATAKI vagy PAP?] István: *Magyar geográfiája*. (Megírás: Pécs, 1741. Megjelenés: Nagy-Károly, 1757.)

VÁRADI BARANYI László: *A geographiai tudományak első kezdete*. Halle, 1749.

LÁZÁR János: *Gyermekek Geographiája*. Szeben, 1750.

BERTALANFFI Pál: *Világnak kétfélebeli ismerete*. Nagyszombat, 1757.

SZATMÁRNÉMETHI PAP István: *Magyar Ország Verseiben-való Rövid le-írása*. Nagy-Károly, 1760.

LOSONCZI István: *Hármas kis tükkör*. Pozsony, 1771.

KAZINCZY Ferenc: *Magyar Ország Geographica*. Kassa, 1775.

PETIK Ambrus: *Geographia, a' vagy Tekéntetes Nemes Békés Vármegye Tartománya Földének Le-írása*. Gyula, 1784.

HUSZTI András: *Ó és Új Dácia*. Bécs, 1791. (Az első – latin nyelvű – változatot 1735–1736 között készítette el Huszti.)

VÁRADI Baranyi László: *Rövid magyar geographia*. Pest, 1796.

PÓCSI KATALIN

³⁴ LÁZÁR: *i. m.* Előljáró beszéd

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Uo.*

³⁷ LÁZÁR: *i. m.* 25–29, 29–32.

³⁸ Előkészületben: PÓCSI Katalin: *Lázár János és a magyar kora-felvilágosodás*.

Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből. A filozófiától lassan különváló pedagógia Európában a felvilágosodás korszakában vált önálló tudománnyá. Az első szorosan vett nevelés- és oktatáselméleti művek általában már nemzeti nyelveken íródtak. Így volt ez hazánkban is. A 18. század utolsó harmadában sorra jelentek meg elméleti pedagógiai művek magyar nyelven. Nem hagyhatók figyelmen kívül azonban azok a neveléstudományi művek sem, amelyek ebben az időszakban magyar szerzők tollából születtek, de német vagy latin nyelven. Könnyen belátható, miért kell ezeknek is helyet kapniuk a magyar neveléstudomány történetében. Hazánk sajátos viszonyai miatt az 1700-as évek utolsó évtizedeiben a tudomány nyelve a latin volt. A művelt rétegek olvastak latinul, de a latin mellett a német volt az a nyelv, amely a kortárs irodalmat és tudományos eredményeket közvetítette. Így volt ez a neveléstudományi irodalom esetében is. A német egyetemeken tanuló magyar ifjak magukba szívták az ottani új pedagógiai eszméket, elveket, és hazatérve ezeket próbálták itthon népszerűsíteni, a hazai nevelési gyakorlatba átültetni. Ennek három módja volt: vagy kortárs német szerzők pedagógiai műveit fordították magyarra, vagy maguk írtak német minták nyomán többé-kevésbé önálló műveket magyarul, vagy mivel környezetükben mindenki beszélt, olvasott németül, német nyelven írtak pedagógiai műveket.

Az utóbbiakhoz tartozik Genersich János¹ felvidéki evangélikus tanár is, akinek munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a német filantropista pedagógiai eszmék olyan gyorsan és viszonylag széles körben elterjedhettek Magyarországon.

Genersich János 1761. augusztus 15-én született Késmárkon. Előbb szülővárosában, majd Debrecenben tanult. Felsőbb tanulmányokat a pozsonyi evangélikus lyceumban végzett. Több mint három évig tanult a jenai egyetemen, ahol filozófiát és teológiát hallgatott. Hazatérése után két éven magánnevelőként működött, majd 1788-ban a késmárki evangélikus lyceum tanára lett. Harminc éven át tanított itt. 1821-ben került a bécsi protestáns teológiai intézethez, ahol egyháztörténetet és egyházi jogot oktatott négy évig, 1825. május 18-án bekövetkezett haláláig.

Genersich számos — a saját korában rendkívül népszerű — német nyelvű tankönyvet, ifjúsági olvasókönyvet írt, amelyek közül jó néhány több kiadást is megért.² Négy elméleti pedagógiai műve maradt ránk. (Egy német³ és egy latin nyelvű kézírata és két nyomtatott német nyelvű munkája.)⁴

Főműve, az 1792-ben Bécsben napvilágot látott *Beiträge zur Schulpädagogik* erősen filantropista hatásokat mutat. Kimutathatóak Trapp, Gedike és Abbt nézeteinek nyomai.

Trapp nyomán határozza meg Genersich a nevelés fogalmát. Szerinte a nevelés nem más, mint az egész ember kiművelése azért, hogy ennek segítségével elérhesse a lehető legteljesebb boldogságot. A nevelésnek az embert emberré és emellett a társadalom hasznos polgárává kell tennie. Trapp nyomán Genersich azt vallja, hogy a nevelés fő feladata az ember testi, erkölcsi és szellemi erőinek lehető legteljesebb kifejtése.

A testi nevelésről szólva Locke, Rousseau és Campe elveit követve leszögezi, hogy az egészség megőrzése érdekében legjobban, ha a természet törvényeit követjük. Fontos, hogy megtaláljuk a természetes

¹ Genersich János életéről és munkásságáról: SZELÉNYI Ödön: *Genersich János. Egy szepességi pedagógus I. Ferenc korából* = Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 1914. 31–74, 113–140. és Uő: *Egy régi magyar pedagógus*. Adalékok a filantropizmus magyarországi történetéhez = Magyar Pedagógia 1915. 305–330.

² Olvasókönyvei közül a legnépszerűbbek voltak: — *Alfred*. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren. Wien, 1812; — *Wilhemine*. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren. Wien, 1811.

³ *Über die Erziehung des weiblichen Geschlechts, besonders der höheren Stände für Eltern und Erzieher* von Joh. Genersich, Professor in Késmark, Geschrieben im Jahre 1788., (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Germ. 299.)

⁴ *Beiträge zur Schulpädagogik* von J. G. Professor am Prot. Gimnasio illustri zu Kásmark in Ungarn, Wien, 1792. 235. és: *Über die jetzige Verfassung der Protestantischen Schulanstalten in Ungarn, nebst einigen Vorschlägen zu ihrer grösseren Vervollkommnung* = Allgemeine praktische Bibliothek für Prediger und Schulmänner, 1803. III. 1–70.

arányt és mértéket az alvásban, az étkezésben, a szellemi és testi munka tekintetében. Ahhoz, hogy a gyermek testileg jól fejlődjön, kétféle tevékenységet kell végeznie a pedagógusnak. Az ún. pedagógiai di-etetika elveit figyelembevéve gondoskodnia kell a test épségéről, egészségéről, a pedagógiai gimnasztika pedig arra szolgál, hogy különféle gyakorlatok végzésével a testet erősebbé és ellenállóbbá tegye.

A nevelés másik területe a szellemi nevelés. Ennek két ága van, az értelmi és erkölcsi nevelés. Az értelem képzésére, fejlesztésére a tanítás szolgál. A tanítás során fejleszthetők a gyermek „érező”, „képzelő”, „emlékező”, „figyelmi”, „ítélő”, „fentaláló” erői. Ezeket különféle módon lehet képezni, gyakoroltatni.

A gyermek kora, neme, tehetsége határozza meg, hogy milyen módszert alkalmazzon a pedagógus a tanítás során. Általános elvként – ismét Trapp és a többi filantropista pedagógus nyomán – Genersich leszögezi, hogy fiatalabb korban az ún. „érzéki-szemléltető” módszert kell alkalmazni, és csak az idősebb tanítványoknál lehet az ún. „absztrakt” módszereket alkalmazni.

Áttérve a tanítandó ismeretek részletes tárgyalására, Genersich a tantárgyakat próbálja rendszerezni, csoportosítani. A tantárgyak hat csoportját különbözteti meg. Elsőként említi az alapismereteket, amelyeket minden társadalmi osztály gyermekeinek tanítani kell. Ezek: írás, olvasás, számolás, helyes beszéd, rajz. Ezeknek a tárgyaknak a részletes ismertetésénél Trapp nézeteit követi Genersich. A tantárgyak második csoportját az „emlékezet tudományainak” nevezi a szerző, és rendkívüli jelentőséget tulajdonít nekik. Ez nem más, mint a történettudományok igen széles értelmezése. A tárgy módszertanáról szólva Genersich Schlözer javaslatait teszi magáévá.⁵ Szorgalmazza térképek, kronologikus táblázatok, történeti játékok alkalmazását az oktatásban. A tantárgyak harmadik csoportját a „természeti” tárgyak képezik. Ezek: a természetrajz, és a természettan. A tantárgyak negyedik csoportját a „nyelvtudományok” jelentik. Az elemi ismereteket a gyermekek anyanyelvén kell tanulnia. A felsőbb osztályokban kell csak latint és görögöt tanítani. Görög nyelvre kizárólag a leendő tudósoknak és teológusoknak van szüksége. A latin nyelv tanulása alól pedig felmentené a szerző a leendő gazdákat, iparosokat, katonákat és a nőket. Az iskolai tantárgyak ötödik csoportját a „széptudományok és művészetek” képezik. Ide tartozik az esztétika, a retorika, a poétika, a zenetan, a festészet, a rajz, az építészet, a kertészet, a táncművészet.

A matematika, a filozófia és a vallástan tartozik a tanítandó tantárgyak hatodik csoportjába. Genersich nézetei ezek részletezésekor is erősen filantropista hatásokat mutatnak. A szerző, miként a többi filantropista gondolkodó, követeli a vallástanítás reformját. Ún. „természetes vallástanítást” kíván. Az alsóbb iskolákban általános vallásoktatást kell nyújtani, nem kell tekintettel lenni a felekezeti különbségekre. A vallásoktatás során a vallásos érzület és erkölcs kifejlesztésére kell törekedni kezdetben, és csak később kell rátérni a vallás tételeinek magyarázatára. Ez teljes egészében az egyház feladata, nem az iskoláé, és itt kell hogy helyet kapjon a gyermek felekezete.

Van Genersichnek egy rendkívül korszerűnek tekinthető és korában szinte egyedülálló nézete. Hangsúlyozza azt, hogy a különböző tantárgyak során közölt ismereteket kapcsolni kell egymáshoz, összhangba kell hozni.

A szellemi nevelés után a szerző áttér az erkölcsi nevelés kérdéseinek tárgyalására. Ennek szerinte két területe van. A pedagógusnak egyfelől a gyermek öröklött hajlamait, ösztöneit kell irányítani, másfelől szoktatni kell a tanítványt a jóra és leszoktatni a rosszról. Az erkölcsi nevelés legfontosabb eszköze a jó példa.

Genersich részletesen szól a pedagógus szerepéről, a társadalomban betöltött helyéről, kívánatos személyiségjegyeiről, tulajdonságairól. A nevelő a szerző szerint különös helyet foglal el a társadalomban. A tanár a társadalom nélkülözhetetlen tagja, „az állam napja, melynek jótékony sugarainál a növények melegednek és kivirulnak”. A nevelés felelősséggel járó hivatás. Ezt a munkát nem lehet akárkire rábízni. A leendő nevelőnek szigorú erkölcsi és szellemi követelményeknek kell megfelelnie. A nevelő legyen testileg jól fejlett, szép arcú, pallérozott szívű és nemesen gondolkodó és cselekvő ember. Legyen járatos mindenféle tudományban és nyelvekben, hogy azokat tanítani tudja.

A szerző bírálja kora közoktatási viszonyait és megfogalmaz bizonyos reformjavaslatokat is. Javaslatai vegyesek, didaktikai, szervezeti kívánalmak egyaránt előfordulnak közöttük, némelyik nagyon konk-

⁵ SCHLÖZER: *Abriss der Weltgeschichte*. Göttingen, 1785. 81–108.

rét, némelyik teljesen utópisztikus, némelyik még ma is aktuális, különösen a tanárok erkölcsi és anyagi megbecsülésére vonatkozó követelések.

Mind a nyilvános, mind a magántanítóknak tisztességes rangot kell biztosítani – vallja Genersich. Ha megöregszik és megrokkant, megfelelő nyugdíjat kell kapjon, úgy mint egy kiszolgált katona, hiszen életét ő is az állam szolgálatába állította.

A tanárok terhein úgy kellene könnyíteni, hogy a tanításon kívül más feladatokat ne kívánjanak tőlük. Az iskolák magas végzettségű, feddhetetlen erkölcsű tanítókat alkalmazzanak. Ismerjék el, és jutalmaz- zák a jó tanítók munkáját. Állítson fel az állam tanítóképzőket, ahol a leendő falusi tanítók nemcsak szakmai, hanem megfelelő pedagógiai képzésben is részesülhetnek. Javasolja, hogy egy bizottság vizsgál- ja meg a Németországból és más külföldi egyetemekről hazatérő ifjak képzettségét, és ösztönözze őket arra, hogy itthon is tovább foglalkozzanak az őket leginkább érdeklő tudományok művelésével.

Az iskolák belső rendjére, szervezésére vonatkozóan a következőket javasolja: alakítsanak ki min- den iskolában „szolgálati rendet”, amely azt jelentené, hogy a tanárok képzettségüket, érdeklődésüknek megfelelően osszák fel maguk között a tanítandó tantárgyakat. Fűzzék szorosabbra a diákok és a tanárok kapcsolatát iskolai ünnepek, kirándulások, „gimnasztikai játékok” rendezésével.

Genersich egyik legfigyelemreméltóbb követelése az, hogy kutassák fel az igazán tehetséges tanuló- kat az ország egész területén, és őket társadalmi helyzetüktől és vallási hovatartozásuktól függetlenül állami költségen neveltessék, egészen felsőfokú tanulmányaik befejeztéig.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Genersich János német nyelvű pedagógiai munkája a német fi- lantropisták, főként Trapp és Gedike hatását tükrözi. Elméleti nézeteiben kevés az eredetiség, de mintá- inak műveit jól ismeri, pontosan, hűen közvetíti olvasói számára, akik a felvidéki protestáns lelkészek és tanárok köréből kerülhettek ki, és akik maguk is közvetíthették ezeket a felvilágosult pedagógiai néze- teteket a katedrákról és a szószékekről a 18. század utolsó évtizedében.

FEHÉR KATALIN

Adalék A Holnap történetéhez. A századelő irodalmi forradalmának még nincs monográfiája. Rész- tanulmányokat, kortárs emlékezéseket a majdani összefoglaláshoz már szép számmal találunk. Ezek- hez csatlakozik legújabbként Kovalovszky Miklós emlékezésgyűjteményéből „A Holnap élébe” c. feje- zet (*Emlékezések Ady Endréről. IV. köt.* 1990. 163–351). A kötet szerkesztésekor még élő emlékezője is volt a korabeli nagyváradi irodalmi életnek: Hegedűs Nándor újságíró, Ady-kutató, aki három holna- posról, Dénes Sándorról, Nagy Mihályról és Antal Sándorról ír (i. m. 260–303). Közülük az utóbbi az általánosan ismert, ő rendezte sajtó alá az első váradi versantológiát, *A Holnap I.* kötetét. Hegedűs sze- mélyes emlékei mellett újságcikkekre, levelekre is hivatkozik, de nem említi Antal Sándor terjedelmes emlékezés-sorozatát, amely a pozsonyi *Magyar Újságban* jelent meg *Ady és Várad* címmel az 1937. május 16. és augusztus 29. közötti vasárnapokon.

Antal élete és írói működése csak nagy vonalakban ismert. *A Holnap* indulása előtt Nagyváradon új- ságíróskodik, két könyve is jelenik meg ott. De még az általa szerkesztett antológia megjelenése előtt (1908 augusztusában) Svédországba távozik, s csak 1913-ban tér vissza a *Nagyváradi Naplóhoz*. A kom- mún alatt Budapestten újságíró, majd Csehszlovákiába emigrál, és Pozsonyban telepedik le, itt is lapszer- kesztő. 1944-ben üldözöttként pusztul el (Kovalovszky i. m. 265–270, 293–296).

A Holnap Társaság alakulásának köztudott célja az irodalmi élet decentralizálása, a főváros irodalmi egyeduralmának megtörése (l. Juhász Gyula: *Ady-Múzeum II.* 59), s váradi (vidéki) írók, költők írásait közlő folyóirat alapítása. Ezt erősíti meg Antal is emlékezésében: szervezeten „kiállani, szembeszállani Budapesttel. Tudtuk, hogy Ady velünk fog tartani, hiszen cikkeiben is sokszor kikelt a pesti klikk-uralom ellen”. (I. h. júl. 18. 12). Sonnenfeld Adolf helyi nyomdatulajdonos folyóirat helyett „egy szép, repre- zentatív könyv” kiadását ajánlotta, így esett a választás váradi és vidéki költők verseiből összeállított lírai antológiára. A tanácskozó (a Társaság hivatalosan csak okt. 14-én alakult meg) Antalt bízták meg azzal, hogy az irodalom tehetősebb barátai között támogatókat keressen. Vita volt arról, hogy kiket vegyenek

be a kötetbe. Adyn és a négy helyi költőn kívül Juhász javaslatára került be Balázs Béla és Babits, akkor még mindketten vidékiek, de az utóbbinak a versei a „mecenásoknak” nem tetszettek, elhagyásukat javasolták, s Antal szerint csak az ő szakértelmének elismeréseképpen és az „íránta való barátságból” engedtek. „Engem bíztak meg az antológia szerkesztésével, — írja —, a versek kiválogatásával, az előszó megírásával, és hogy a szereplő költőket rövid bevezetésben jellemezzem. A megbízást azzal a feltétellel fogadtam el, hogy senki, Ady sem olvashatja el kéziratban, amit róla írok, és az antológia formáját illetően is teljesen szabad kezdet adnak. [...] Május elsején kész voltam a magam munkájával.” (I. h. júl. 25. 12).

Hegedűs Nándor ötven év távolából így jellemzi holnapostársa tevékenységét: „tárgyalt kiadókkal, nyomdákkal és megbizásból vagy anélkül, ő szerkesztette *A Holnap* első kötetét [...] A versek elé írt bevezetése ma naiv mondóknak tetszik, de kétségekívül tehetséges ember írása, csak túlságosan laikus. Az még éppen humoros, hogy a hét költő versei elé megrajzolja mindegyiknek a portréját, és ebben, az őszinteség mímelésével, egyben bírálatot is mond felettük. A fiúk berzenkedtek is emiatt, de Antal Sándor terrorizálta őket.” (Kovalovszky i. m. 267). Juhász Gyula így ír erről: „Antal Sándor, aki gyilkos szatírjáról már több könyvében tett tanúságot, olyan kegyetlen dolgokat írt a költők egynémelyikéről, az egyes bevezetésekben, hogy így nem akarták a könyvet nyilvánosság elé vinni.” (Juhász i. h. 60). Dutka Ákos így örökítette meg emlékeit: „Antal Sándor magához ragadta a szerkesztést, a versek válogatását, és bejelentette, hogy mind a hetünk életrajzát is megírja, méltatva mindegyikünk eddigi tevékenységét. Kezdődött tehát a féltékenység, a sértődöttség [...] A versek száma körül megint kitört a sűrűlódás. Antal Sándor azonban diktátori fölényrel nem hagyott beleszólást. A bevezető életrajzokat sokáig titokban tartotta. [...] közben fokozódott a sértődöttség, különösen Miklós Jutka részéről. Amit Antal Sándor róla írt, a családja nem akarta engedni kinyomatni” („*A Holnap*” városa. Bp. 1964. 134–135).

Ilia Mihály úgy gondolta, hogy a tiltakozások következtében új előszó és új portrék készültek, s a kötetben már ezek jelentek meg (*A Holnap születése*. Szeged, 1960. 95). Antal Sándor emlékezéséből azonban másról értesülünk: „Aki figyelemmel lapozza át *A Holnapot*, észreveszi, hogy az Emőd Tamás–Miklós Jutka rész más papírra van nyomva. A kötet június végén már elkészült, nem akartuk nyáron kihozni. Még mindig nem olvashatta senki, amit róla írtam. Augusztusban, már mint stockholmi lakos, bajos [sic!] levelet kaptam Dénes Sándortól. Emőd Tamás és Miklós Jutka elolvasták, amit rólok írtam, fel vannak háborodva, tiltakoznak ellene, hogy rólok szóló bevezetésemmel kerüljön forgalomba a könyv. [...] Ma sem vagyok egészen tisztában vele, hogy mik voltak azok a kegyetlenségek. Emőd Tamás képességeit és verselő tehetségét méltatva, megjegyzem, hogy kész költő akkor lesz a még nem is egészen húszéves fiatalból, ha az élettől megkapja a mindenkinek kijáró pofonokat. A Miklós Jutka esete már súlyosabb. Két oldalon elismerve minden értékes tulajdonságát, ezt a vakmerő problémát vetettem fel: talán csak az érett nő szüzességének sikongatásai ezek a versek? [...] Levélbeli tiltakozásom ellenére Dénes Sándor átírta szelídre Emőd Tamásról és Miklós Jutkáról szóló írástomat. A kész kötetet felbontották, a bűnös íveket kitépték, újra nyomatták.” (I. h. aug. 1. 12). Antal emlékezéséből tehát először szerzünk tudomást arról, hogy Emőd Tamás és Miklós Jutka sérelmezett portréját (csak ezt a kettőt), a szerző távozása után már Dénes Sándor írta át; a kész kötetekből az inkriminált lapokat kiszedték, s utólag kinyomtatottakkal pótolták. A kötet több példányának tüzetes vizsgálata megerősíti Antal állítását: amíg az egész kötet bordázatlan sima nyomópapíron van, Emőd átírt portréja miatt négy új lapot (133–140.), Miklós Jutkái miatt egy új lapot (177–178.) ragasztottak be utólag a kötetbe, s ezek szemmel jól láthatóan megkülönböztethetők az eredeti oldalaktól, mert bordázott nyomdai papírra készültek.

Különös és megmagyarázhatatlan a betűnagyságok alkalmazása a kötetben. Az előszó és a portrék betűmérete garmond, a verseké ciceró. De két költő kivétel: Babits és Emőd versei garmonddal vannak szedve. Felmerül a gyanú, hogy talán Antal rólok alkotott kicsinyül véleménye mutatkozik meg a nyomdai megjelenítésben, ezt azonban a sajtó alá rendező kíméletlen őszinteségét ismerve el lehet vetni. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az elhatározott, a nyomda által vállalt, a költők között már kiosztott ív, illetve oldal terjedelem kötöttsége, valamint a versek közben megváltozott száma miatt kellett sűríteni a szedést ebben a két esetben. Dutka úgy emlékszik, hogy „Babits Fogarasról verseket küldött, mégpedig a legmerészebbeket: a Golgothai csárdát meg a híres Fekete verset”, de az ő emlékezete adatok tekintetében

nem mindig megbízható (Dutka i. m. 128). Antal talán a saját véleményét fogalmazta meg, amikor azt írta, hogy a Feketeország „kétségbe ejtette” a társaságot. Lehet, hogy a Feketeország később került be a kötetbe, annak kellett helyet szorítani? Különös, hogy a kötet szerkesztője önmagának is ellentmond a költők megítélésében. Ady és Dutka irodalomtörténeti helyét már eldöntöttnek látja. A többiekéről „nehéz véleményeket kockáztatni” – írja, mégis állást foglal: „de van két bizonyos embere a Holnapnak: Miklós Jutka és Emőd Tamás.” (*A Holnap* I. 177–179.)

Antal Sándor a Sonnenfeld nyomdával belső könyvdíszeket és portrékat rendeltetett Honti Nándor grafikustól. A „mini-portrék” iniciálé-szerűen a költői életrajzok elé kerültek. Babitsról nem készült portré, mert nem küldött fényképet. Portré helyett Honti bélyeg nagyságú képecskén leszálló varjakat rajzolt. Emőd Tamás mégis ezt írja: „Honti hét kis portréja, amelyeket a kötetben szereplő írókról rajzolt, levelezőlapon is forgalomba került, pár ezer példányban.” (Kovalovszky i. m. 174). Dutka könyvében megtalálhatók a portrék, de csak hat (i. m. 133). Antal Sándor emlékezésének XII. részében megvan mind a hét, a hetedik az övé (i. h. aug. 1. 12), ez azonban nem került be a kötetbe. Meglepő, hogy a *Magyar irodalom lexikonában* a címszót tartalmazó lap margóján illusztrációként megtalálható a portrérajz ezzel az aláírással: „Antal Sándor portréja A Holnapban” (1. köt. 37). Mindkét helyen az Emőd Tamás által említett levelezőlap alapján készülhetett az illusztráció.

VITÁLYOS LÁSZLÓ

FIGYELŐ

A magyar „Ki kicsoda”. Az információszerezés jelentős eszközei évszázadok óta a különböző lexikonok, amelyek napjainkig megőrizték fontosságukat mind az általános, mind pedig a szakmai tájékozódás területén. A legmodernebb lexikonok sem alkalmasak azonban arra a friss, szinte naprakész tájékoztatásra, amely iránt korunkban, a társadalmi mobilitás nagyméretű megnövekedése idején, megnőtt az igény. Ennek kielégítése céljából fejlődött ki számos országban a „Who's who”-nevű új lexikon-típus, amelynek sajátossága, hogy a kortársakra vonatkozó adatok közlését tekinti feladatának, nemzeti vagy pedig nemzetközi keretekben. Frissességüket természetesen csak kurrens megjelenésükkel tudják biztosítani; az angol *Who's who* már jóval több mint száz kiadást ért meg.

Hazai lexikon-kiadásunk — a századforduló nagy teljesítményei után — hosszú időn keresztül megbémult; a szaklexikonok vonatkozásában ugyan jobb a helyzet, de a nagy, általános lexikon terén nagy az elmaradás. A második világháború után kiadott egyetlen ilyen típusú kiadványra, az *Új Magyar Lexikonra* megjelenésének kora rányomta a bélyegét. Nem csoda, ha a gyakorlatban még mindig inkább a századforduló idején megjelentetett, adatbő kiadványok, a Pallas- és a Révai-lexikon használatára kényszerültünk, ha éppen nem 20. századi témához kerestünk anyagot. Úgy gondolom, kevés országban „dicsekedhetnek” el azzal, hogy — nem bibliofil vagy könyvtörténeti jelleggel — hanem használati célból egy 70–80 éves, régi lexikon faksimile kiadására vállalkozzanak. Mert a közelmúltban oly nagy sikerrel közzétett Révai-lexikon, bármennyire is jó kézikönyv volt a maga korában, a jelen évszázad adatait természetesen nem tartalmazhatta. Az *Akadémiai Nagy Lexikon* megjelent első kötete reményt keltett arra, hogy belátható időn belül végre újra lesz használható nagylexikonunk.

Ez sem elégítheti ki azonban azokat az igényeket, amelyek a változó adatokat szinte naprakészen kívánják ma már megismerni. Bármennyire is teljes egy kézikönyv, megjelenése eleve véget vet annak, hogy a tovább folyó élet újabb információit tartalmazhassa. A kortársak — írók, tudósok, politikusok, színészek, újságírók, sportolók — és mindazon személyek iránt megnyilvánuló társadalmi érdeklődés, akiknek adataira a legkülönbözőbb okokból kíváncsiak az emberek, nálunk is létrehozta a *Ki kicsoda*-sorozatot.

Első kötete, amely 1969-ben látott napvilágot, úttörésnek számított a kelet-európai országokban. A kortársakról készült információk előtt számos akadályt gördítettek az egypártrendszerű diktatúrák. A Kossuth Kiadó kiadásában megjelent kötet, majd ennek újabb átdolgozásai — 1981-ig négy kiadásban jelent meg — kénytelenek voltak megalkudni az egykorú politikai elvárásokkal. Ez megnyilvánult a felvett — és természetesen a kihagyott — személyek megválogatásában, és abban a *Who's who* műfajnál szokatlan értékelésnél, ami többnyire az ismert, leegyszerűsített „pozitív” és „negatív” sémák szerint valósult meg. Az 1975-ben megjelent harmadik kiadás kb. 7000 életrajzot tartalmazott, ebből csak kb. 20%-a volt hazai személy. A felvett külföldi kortársak zömét az ún. „szocialista országok” és a „haladó mozgalmak” azon személyiségei tették ki, akiknek nevével a hasonló nyugati kiadványokban csak elvétve találkozhattunk.

A rendszerváltás után e politikai egyoldalúságtól megszabadulva jelent meg a *Magyar ki kicsoda* 1990-ben, a Láng Kiadó kiadásában (Főszerkesztő Hermann Péter). A kötet több mint 6 ezer élő magyar személy életrajzát és munkásságának legfőbb adatait tartalmazta. Az egyes szócikkek forrásául a szer-

kesztőség által kiválasztott személyeknek megküldött és általuk kitöltött adatlap szolgált. A szócikkek tömörségét az értékelés mellőzése mellett az adatokra való koncentráció biztosította. Az adatok közé felvették az illető személyek címét és telefonszámát is, ami a szakmai és személyes kapcsolatfelvételhez nyújt segítséget.

Rövidesen megjelent *A magyar és nemzetközi ki kicsoda* c. kötet is, amelynek idén már második kiadása is napvilágot látott.¹ A Biográf Kiadó kiadásában megjelenő kötet jelentősen bővítette terjedelmét: ebben már kb. 7500 magyar és mintegy 5200 külföldi kortárs rövid életrajzát és működésének legfontosabb adatait találhatja az olvasó.

A korábbiakhoz képest bekövetkezett jelentős bővülés – különösen a hazai személyek esetében – növelte a kötet használhatóságát és értékét, különösen ha ehhez hozzávesszük a szócikkek adatainak megbízhatóságát, hiszen ezek forrásai maguk a kötetbe került személyek által kitöltött adatlapok voltak, amelyeknek helyességét a megjelenés előtt ellenőrizhették is. A külföldi szócikkek forrásai már több hibalehetőséggel rendelkeznek, hiszen azokat a szerkesztők gyűjtötték össze, különböző forrásművek alapján.

A hazai személyiségek esetében a „teljesség” így bizonyára közelebb került az ideálshoz. Akiket hiányolhatunk, nem tudni, vajon ők zárkóztak-e el adataiknak a kötetben való megjelentetésétől vagy a szerkesztőség nem gondolt rájuk. Jó lenne, ha az újabb kiadásoknál mindkét ok egyre inkább megszűnne, hiszen ezáltal még értékesebbé válna a sorozat.

Azok, akik e műfaj hagyományosabb változataival foglalkozásuk révén – mint könyvtárosok, kutatók, újságírók, stb. – rendszeresen kapcsolatban álltak, és pláne, akik maguk is készítették ilyen műveket, csak elismeréssel tekinthetnek e vállalkozásra, amely frissességével, naprakész információival nagy szolgálatot tesz a mindennapi, sokoldalú érdeklődés kielégítése mellett a szellemi és a tudományos élet számára is. A hazai, sokszor évtizedekig elhúzódó, sőt félbeszakadó lexikon- és biográfiai-munkálatok után megnyugtató egy ilyen eleven, korszerű kiadvánnyal találkozni, amelynek létrejöttéhez természetesen alapvető feltétel volt a politikai viszonyok megváltozása és a korszerű, számítógépes technika alkalmazásának lehetősége.

KÓKAY GYÖRGY

Adalékok Z. Karvalics László „Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban” című tanulmányához. A *Magyar Könyvszemle* 1993. évi számában megjelent Z. Karvalics László *Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban* c. igen érdekes és tanulságos írásához szeretnék néhány kiegészítést fűzni, amelyek talán tovább árnyalhatják ismereteinket e ma még meglehetősen feltáratlan témakörben.

„A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről” szóló 530/1945. M. E. sz. az Ideiglenes kormány által kibocsájtott rendeletének a végrehajtására kiadott könyvjegyzékek bizonyos eltérő jegyeket mutatnak. Így az első jegyzék még, úgy tűnik, valamelyest eleget kívánt tenni a Szövetséges Ellenőrző Bizottság minden tagját érintő kiadványok tekintetében. Nemcsak szovjetellenes művek kerültek ekkor felsorolásra, hanem néhány – természetesen jóval kevesebb – Angliát és az Egyesült Államokat sértő munka is. Az indexben felsoroltak között szerepel például Berber: *Az amerikai semlegesség*; Georges du Breuil: *Roosevelt felelőssége*; Csalánffy [!]: *Jön Roosevelt!*; Carfoglio: *Európa Anglia nélkül*; Farkas István: *A kódbeborult Anglia*; Franck Reinhard: *Anglia uralma Indiában*; Gayda: *Roosevelt félrevezette népét*; Jentsch: *Az USA mint az erőszak országa*; Wilhelm Kriesch: *Az angol háborús propaganda stratégiája és taktikája*; Lymnington: *Éhínség Angliában*; Scheffer: *Anglia uralma Írországbán*; Schnitz: *Angol uralom a Nílus mentén*; Winsch: *Anglia uralma Pakisztánban* (Anglia álarc nélkül) stb.

A jegyzékbe néhány olyan mű is bekerülhetett, amely korábban, 1942-ben és 1943-ban is elkobzásra került. Olyan munkákról lehet itt szó, amelyek a Kállay-kormány idején és Ullein-Reviczky Antal sajtó-

¹ *Magyar és nemzetközi ki kicsoda* 1994. Főszerk. HERMANN Péter, szerk. PÁSZTOR Antal. Bp. 1994. Biográf Kiadó, 1034 l.

főnöksége alatt nemkívánatosaknak minősültek. Egy ilyen műről biztosan tudunk. Az 1945-ben kiadott 1. jegyzékben szerepel Berthold Függe*l* *Anglia, a világ kalóza* c. munkája, amelyet Makkai Zoltán jelentetett meg Magyarországon. Makkai 1944 nyarán könyvkiadó és terjesztő vállalatának működését — a előírásoknak megfelelően — a M. Kereskedelmi és Iparkamarához beadott kérvényével kívánta továbbra is fenntartani. Az 1926-ban alapított cég profilja a folyamodvány szerint, „magyar nemzeti faji, magyar nemzeti szociális és magyar népi kiadványok közreadása és terjesztése. Kérelmében Makkai megbízhatóságának igazolására megemlíti, hogy „Anglia a világ kalóza c. 20 íves könyvemet a Kállay kormány elkoboztatta.”¹

Az 1. sz. jegyzék egyik furcsa sajátossága még, hogy megsemmisítésre ítéli a szabadkőművességgel kapcsolatos, vagy azt támadó munkákat is. Így Somogyi István: *A szabadkőművesség igazi arca I–II.*; Körösi László: *Térképek a szabadkőművesség szolgálatában*; Palatinus [!] József: *A szabadkőművesség bűnei.*²

A 2. sz. jegyzékbe került néhány Franciaországra vonatkozó munka, miután az elsőből a franciák valahogyan kimaradtak. Például Herbert Kranz: *A francia tragédia*; Peter Richard Rohden: *A francia politika felemelkedése és alkonya.*³ A 2. sz. jegyzékben, amely jóval rövidebb az elsőnél, még szerepel ugyancsak két szabadkőművességet bíráló mű. Mindenesetre az 1945. június 23-án kelt index esetében — mint láttuk — még mindig érvényesültek bizonyos „szövetségi” elvárások. 1946-ra azonban a viszonyok már megváltoztak — és mint Z. Karvalics tanulmánya kimutatja — a szövetek a végrehajtást is teljes mértékben átvették.

A harmadik, az ún. Faust-féle jegyzék létrejöttében talán némi „közö haj” is szerepet játszott. Ugyanis elég nagy bizonytalanság uralkodott, vajon mely művek esnek valóban a rendelet hatálya alá. Ezért néhányan beadványaikban kérték: „Adassék ki egy névjegyzék azon tudományos művekről, valamint szépirodalmi termékekről, amelyek feltétlenül megsemmisítendők”. Valamint: „Ugyancsak névjegyzék adandó ki, mely írók művei semmisítendők meg az ifjúsági könyvtárakból, mert kétségtelen, hogy a tanítók és tanárok ma működő legnagyobb része, akik eleddig még nem voltak szolgálatban nem ismerik az ifjúsági könyveket, ezeket címük után, de sokszor szerzőjük után sem lehet tartalmi szempontból megítélni. Az ifjúsági könyvtárak tartalmát ismerő idősebb tanárok nagyrészben még nem tértek vissza”.⁴

A rendelet megjelenése után, 1945 áprilisától egymást követik a különböző felterjesztések, amelyek mentesítést szeretnének elérni a különböző gyűjtemények számára. Különösen az oktatásügy hivatalos személyiségei próbálnak erőteljesebben fellépni. Így 1945. április 16-án a szegedi tankerületi főigazgató fordul a kultuszminiszterhez: „... kegyeskedjék odahatni miszerint: 1. A tanári és tanítói könyvtárak, továbbá a tudományos célokat szolgáló könyvtárakat a rendelet végrehajtása alól oly módon felmenteni, hogy a selejtezésre kerülő sajtótermékek külön kezeltessenek, tanulmányi és búvárkodási célokra csakis a tanári könyvtárak szobáiban, csak feltétlenül megbízható és tudományos kutatást végző, vagy irodalommal foglalkozó egyének kaphassák ott helyben való használatra kézhez.” Indoklása szerint: „Fel kell ugyanis tételeznünk, hogy a tanítói és tanári könyvtárak olvasói, a tanítók és tanárok különösen a folyamatba tett felvilágosító és átképző tanfolyamok befejezése után rendelkeznek az ítélet olyan magas fokával, hogy ellenséges írásokat is mérlegelve tudnak olvasni.”

Az Országos Köznevelési Tanács 1945. június 23-án kelt beadványában megállapítják, hogy: ... a rendelet nem tesz különbséget tudományos és egyéb jellegű könyvtárak között. Úgy véli a Tanács, hogy a magyar köznevelés tudományosnak minősíthető könyvtárainak ezzel a magyar tudomány érdekeinek védelmében szólal fel, amikor a következő javaslatot teszi...” A beszolgáltatási kötelezettség alól felmentést kérnek a következő könyvtárak számára:

- 1 OL Z 212. cs. 308/1944. — Az engedély dátuma: 1944. jún. 20.
- 2 *Magyar Közlöny* 1945. jún. 17.
- 3 *Magyar Közlöny* 1945. jún. 23.
- 4 UMKL–XIX–I–1–h–22. 962–1945.

- a. minden iskolatípus tanári könyvtára,
- b. egyetemek és főiskolák intézeteinek (szemináriumainak) könyvtárai, valamint az ún. egyetemi könyvtárak,
- c. egyes városok, különösen Budapest székesfőváros kizárólag tudományos és neveléstudományi célból fenntartott szemináriumi könyvtárai,
- d. az Országos Köznevelési Tanács könyvtára.”

A nem beszolgáltatott anyagokat — javaslatuk szerint — a könyvtáraknak „egyéb anyagtól elválasztva, külön leltárba foglalva teljesen külön kell kezelniök. Ezeket a műveket az intézet, vagy a könyvtár igazgatója őrzi és kizárólag tudományos búvárkodás céljából adhatja ki. A művek csak a könyvtár helyiségében tanulmányozhatók.”

A Tanács elnöksége úgy véli, hogy javaslatát nem kell részletesen indokolni és bizalommal kérheti a Miniszter Urat, tegye magáévá az Országos Köznevelési Tanács állásfoglalását és azt a rendelet kiegészítése érdekében sürgősen terjessze a miniszterelnök úr elé...⁵

A beadványok nem maradhattak hatástalanok és a miniszter július 15-i dátummal rendeletet adott ki a végrehajtás tárgyában. Ebben leszögeztek, hogy:

„A tudományos célokat szolgáló könyvtárakban, tehát az egyetemek és főiskolák központi, kari, intézeti és szemináriumi könyvtáraiban, a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények könyvtáraiban, valamint a Magyar Biológiai Kutatóintézet, a gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, a Műemlékek Országos Bizottsága, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács és az Országos Köznevelési Tanács könyvtárában található fasisztaszellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékekre vonatkozólag további intézkedésig akként rendelkezem, hogy azokat a szóban forgó könyvtárakban a többi műtől gondosan elkülönítve kell őrizni és kezelni s a könyvtárak helyiségében kizárólag tudományos célra megbízható személyek továbbra is használhatják. A könyvtár helyiségeiből azonban ilyen célból nem szabad ezeket a sajtótermékeket kiadni...”⁶

A leirat a továbbiakban a beszolgáltatás egyéb módját és az eljárást írja elő, a jegyzékek, leltárak készítésének, a begyűjtésének módját.

Tíz nappal később a Miniszterelnökség politikai államtitkára kér a VKM-től a begyűjtésre vonatkozó sürgős jelentést:

„Az Ellenőrző Bizottság a legsürgősebben végleges jelentést kíván mindarról, ami a fasiszta irányú és szovjetellenes sajtótermékek összegyűjtésével kapcsolatban történt. Ezért felkérem, szíveskedjék holnap, folyó hó 26-án déli 12 óráig tájékoztatni a következőkről:
1. Milyen rendelkezést adott ki a Kultuszminiszter Úr a törvényhatóságok első tisztviselőjéhez; történt-e sürgetés; mi volt a sürgetés eredménye; pontosan részletesen mely városban hány könyvet gyűjtöttek össze; hol vannak ezek tárolva; ki végezte az ellenőrzést; ki felelős az egész rendelkezés végrehajtásáért.
2. Hogyan történt a rendelkezés végrehajtása az iskolai könyvtárakban, a közkönyvtárakban.

Mivel nekem összesített jelentést kell beadnom 48 órán belül az Ellenőrző Bizottsághoz, ismételtlen nagyon kérem Kultuszminiszter Urat, hogy a fenti kérdésekre a részletes választ legkésőbb holnap déli 12 órakor megkapjam.”⁷

Sajátos módon az államtitkár nem említi a tudományos könyvtárakat, csupán „közkönyvtárak”-ról beszél, általánosságban. A jelentés sürgősségének okát tudjuk és hevenyészett volta is kiszámítható. Mindenestre valószínűnek látszik, hogy a még gróf Teleki Géza minisztersége alatt született irányelvek és megkötések lehetővé tették a „mentéseket” és jogi keretet adtak ehhez. Másfelől ekkor születtek meg azok a szabályok, amelyek szerint később az ún. zárolt kiadványok tárai működtek.

VOIT KRISZTINA

⁵ UMKL Uo.

⁶ UMKL Uo.

⁷ UMKL–XIX–I–1–i–33.502–1946. és UMKL–XIX–I–1–h–22.962–1945.

SZEMLE

Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest, Balassi Kiadó, 1992. 208 p. (Humanizmus és reformáció 19.)

A magyar–lengyel irodalmi hagyomány változásait feltáró kutatásai keretében Hopp Lajos arra vállalkozott, hogy bemutassa a két nép önszemléletét és a róluk alkotott európai képet alakító egyik fontos eszme két évszázados történetét. A párhuzamos megközelítést elsősorban az indokolja, hogy a török elleni védekezés a 14. század végétől formálta a magyar és lengyel történetiszemléletet, hogy az „antemurale” gondolata azonos történelmi szereppel ruházta föl a sokban hasonló berendezkedésű és földrajzi helyzetű Magyarországot és Lengyelországot, s hogy az egymásrautlatosság és a kölcsönös érdekek fölismerésének hagyománya hosszú időn át folyamatosan nyomon követhető.

A „kereszténység védőbástyája” kifejezés a nyelvi szerkezet alapján metafora, a hagyományozódás módja szerint szállóige, gyakorlati alkalmazása és szerepe a társadalmi és reálpolitikai tényezőktől, a befogadó szövegek környezetétől és a neki szánt feladattól függően állandóan változott. A vizsgálat módszertani előzményei között megemlíthető például Tolnai Vilmos tanulmánya az „elefántcsonttorony”, valamint Tarnai Andor könyve az „extra Hungariam non est vita...” szállóige történetéről. Az „antemurale” gondolata a magyar történetírás, a művelődés- és irodalomtörténet egyik visszatérő témája. Szekfü Gyula a *Magyar Történet* 16. századi kötetében például részletes képet rajzolt a szállóige történeti háttérét alkotó magyarországi valóságról, az a megállapítása azonban, mely szerint „a németek lakta területeken kívül Itália földjén él a XVI. században is Magyarországnak mint Európa védőbástyájának fo-

galma” (III, 146), az újabb kutatások tükrében ma már túlhaladottnak tekinthető. Gyóry János a 16. századi francia irodalom Magyarországot-képét vizsgálva foglalkozott a „kereszténység védőbástyája” gondolattal (*Minerva* 1933), Terbe Lajos pedig első kísérletet tett a szállóige európai előzményeinek, változatainak és előfordulásainak bemutatására a diplomáciai, politikai, értekező és szépirodalom műfajaiban (EPhK 1936). Lukinich Imre 1939-ben már az irodalomtörténet említett eredményeire támaszkodva írhatta, hogy a szállóige nem történeti tényeket vagy észinte érzéseket tükrözött, s nem szolgálhatott tartós együttműködés alapjául: elsősorban jelszó volt a Nyugat részéről a magyar közvélemény mozgósítására, s Magyarország is ezt használta a Nyugathoz fordulva segítségért (*Magyar Művelődéstörténet III*, 64–65). Hopp Lajos módszerére jellemző, hogy eredeti összefüggéseiben mintegy funkcionálisan mutatja be a történetfilozófia európai hatóságát.

A szerző a „propugnaculum” gondolat első, 1410-es említésétől a Bocskai István haláláig terjedő időszakban kronologikus rendben tekinti át az 1458 óta Aeneas Sylvius nyomán „antemurale”-ként is feltűnt eszme magyar- és lengyelországi történetét. Bemutatja a folyamatot, melynek során a pápai udvarban neoplatonista filozófiai gyökerekből és a törökellenes védelmi vonal felállításának reális szükségéből született gondolat érvényre jutását elősegítették a királyi és császári kancellárián működő humanisták, erősítették Hunyadi János hadvezéri sikerei és halála, terjesztette a Jagelló-kor politikai irodalma, s az iszlám-keresztény szembenállás frontvonalának alakulása is folyamatosan befolyásolta. A két szomszédos ország történelmi hivatásának együttes szemlélete, a törökkel szembeni egymásrautaltság gondolata a 15. század végén főleg a római egyházi és olasz vilá-

gi humanista kancelláriai és diplomáciai irodalom közvetítésével más országokba is eljutott. A Mohácsot megelőző időszakhoz érve Hopp Lajos ismerteti egy, az eszmével kapcsolatba került vergiliusi metafora („Mikor a szomszéd fala ég...”) retorikai pályafutását és a nemesi hivatástudat romlásának moralista bírálatát, majd megfogalmazza az újabb történetírás eredményeivel egybehangzó következtetést: a törökellenes összefogás jelszava és az „antemurale” eszme mint a nagyhatalmi diplomácia eszöze nem tudta megteremteni a „Respublica Christiana” egységét, s hazai viszonylatban sem tudta legyőzni a feudális rendek önzését és anyagi érdekeit.

Lényeges változást hozott az eszme történetében, hogy 1526 után Magyarország a Habsburg-török küzdelem hadszíntere lett, s a Habsburg-ház és birodalom vette át az „Európa védőbástyája” feladatát. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, amint a felekezeti ellentétek kiterjednek az „antemurale” elméletére, s a humanista fogantatású, katolikus töltésű metafora szembekerül az eszme protestáns színezetű, eltérő történetiszemléletet és vallásos ideológiai tartalmat hordozó változatával. Buda eleste után a magyar–lengyel „turcica”-irodalom kevésbé ismert darabjai, versebe szedett politikai elmélkedések, elégiák és más műfajok tanúsítják az eszme változatlan időszerepességét. Hopp Lajos bemutatja az „antemurale” gondolatnak az ostromlott Szigetvárra történt alkalmazása nyomán született irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, s foglalkozik a magyarországi események ábrázolásával az oszmán–török képzőművészetben. A gondolat a 16. század utolsó harmadában is virágzott, mindig szembesülve a megosztott európai hatalmak politikai érdekeivel.

A hagyomány megújulásának új tényezője az erdélyi fejedelemség megszületése, Báthory István lengyel trónjelöltsége és királysága, illetőleg a lengyel–magyar uniók kapcsolatok föléledése, melyek nyomán az „antemurale” ideológiája a lengyel politikai költészetben, a követi levelezésben és beszédekben, valamint az alkalmi üdvözlő versekben egyaránt tükröződik. Az eszme jezsuita igénybevételére utal, hogy ellenreformációs gondolattal átszöve egyaránt föltűnik például Szántó (Arator) István 1594. évi jelentésében és Piotr Skarga 1597-es politikai értekezésében. A Báthory utáni évtizedekben a lengyel–magyar hagyomány eszméi és a török veszedelemmel szembeni irodalmi, fele-

kezeti megnyilvánulások tovább differenciálódtak. Az „antemurale” célzatos hasznosítását mutatják a Bocskai-szabadságharc publicisztikai iratai és a követi orációk, s a gondolat kiegészül a „pax christiana” és a „bona vicinitas” elvével is.

A tárgy történeti monográfia jelentőségét első sorban az adja, hogy az irodalmi megnyilvánulásokat komparatív módon, széles kitekintésű eszme- és politikatörténeti keretben helyezi el és értelmezi. További erénye az irodalmi, történeti és ikonográfiai források együttes, egyenrangú használata. A téma forrásainak ma jóval nagyobb része olvasható nyomtatásban, mint például az 1930-as években, a kiadott források mellett azonban Hopp Lajos jelentős számú alig ismert, kiadatlan forrást is felhasznált, köztük nehezen hozzáférhető kéziratosokat és nyomtatványokat. A jelentősebb forrástípusok a humanista levelezés, krónika- és szépirodalom, a diplomáciai és publicisztikai irodalom, de felhasználja a vallásos irodalom, a verses publicisztika és a világi líra ide vonatkozó szövegeit is. Hopp biztos kézzel tesz különbséget az eltérő objektívációs szintet tükröző különböző típusú források, az ideológiai érvelés, a humanista udvariaskodás és diplomáciai frazeológia, illetőleg a „dokumentatív” erejű történeti megjegyzések között. Az eszme terjesztésében résztvevő fő társadalmi csoportokat a két ország rendjeiben, nemesi társadalmában, a királyi udvar intézményeiben és a krakkói egyetemen tanult diákokban találja meg. Közben nyomon követi az „antemurale” gondolat történetfilozófiái szárait, alak- és funkcióváltozásait, feltárja az eszme kapcsolatát a feudális nemesi állammal és nemzeti hivatástudatával, valamint az ugyanarra a tárgyra vonatkozó rokon gondolatokkal. A funkciók köre e két évszázadnyi időben rendkívül széles, s a keresztény összetartozás tudat őszinte kifejezésétől az önbiztatáson és a felekezeti különállás hangsúlyozásán át a védelmi ideológiák diplomáciai érveléséig terjed.

A Klaniczay Tibor emlékének ajánlott kötet jelentős eredménye, hogy egy szállóige eredetének, továbbhagyományozódásának és értelemváltozásának feltárásával az eszme- és politikatörténet összekapcsolása révén feldolgoz egy a „nemzeti ideológia” körébe tartozó témát, s ezzel hozzájárul a két nép önismeretének és a róluk külföldön élő képnek a történetéhez. Feltárára vár az „antemurale” gondolat sorsa a 17–18. században, s tekintettel a terjedelmes német nyelvű publicisztikai,

diplomáciai és egyéb irodalomra, önálló feladat lehet az eszme nyomon követése a német nyelvterületen.

A francia rezümével és lengyel tartalomjegyzékkel is ellátott kötet a *Humanizmus és reformáció* sorozat hagyományainak megfelelően az új kiadó gondozásában is igényes kiadói munkát tűkröröz. A nyomdahibákból azért említünk meg néhányat, mert értelemzavaró is van közöttük. Így pl. a 11. oldal 2. bekezdés 1. sorában XVI. század helyett *XIV. század*, a 14. oldalon a 14. jegyzetben Prihalla helyett *Pirhalla*, a 116. oldalon a 446. jegyzet előtt noviciátus helyett *novicius*, a 182. oldalon a 490. jegyzet előtt lengyelország helyett *Lengyelország* olvasandó.

TÜSKÉS GÁBOR

Szatmári diákok 1610–1852. — A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Szeged, 1994. (Fontes rerum scholasticarum V–VI.) Szerk. KESERŰ Bálint.

Az iskolaügyi források sorozatának a külföldi egyetemjárást dokumentáló I–IV. kötete után a szegedi József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalmi tanszékén a tudományos tervekben kiapadhatatlan és azok kivitelezésében fáradhatatlan Keserű Bálint irányításával folyó munkák eredményeként egyszerre két forráskiadvány látott napvilágot Erdély két neves iskolavárosának diákságáról. Mindkét kiadvány a reformációt követő idők iskolaviszonyaiba enged betekintést.

Szatmár a Partiumban feküdt, amely rész az Erdélyhez való csatolás nélkül állt az erdélyi fejedelem birtokában. Ez volt Magyarországon a legerősebb református tájegység. Bizonyosra vehető, hogy Szatmárban 1535 tájától kialakult a protestáns-humanista típusú iskola. A konkrét adatok azonban 1610-től ismeretesek. Ebben az esztendőben kezdik az iskola tanulóinak nevét a matrikulába bevezetni. 1747-ig a jelenleg a Királyhágómelléki Református Egyház tulajdonában lévő anyakönyv, kiegészítve az iskolaszéki jegyzőkönyvek adataival 3226 nevet tartalmaz. Néhány esetben a név mellé későbbi kéz feljegyzéseket írt a diákok további sorsáról. Az 1748–1819 közötti évek diákságáról nincsenek adataink. Az 1820–1852 évek anyakönyve 949 nevet őriz. A matrikulák anyagát még három kisebb névsor egészíti ki, majd ez után a diákok névmutatója következik.

A satmári református iskola diákklajstroma után a kötetet Dományházi Edit, Pont Zsuzsa, Latzkovits Miklós és Pintér Gábor közreműködésével közreadó Bura László a satmári katolikus iskolák dokumentumait közli. Pázmány Péter tevékenysége folytán a jezsuita kollégium, majd ezt követően az első katolikus kisgimnázium Szatmáron az 1630-as évek végén jött létre. A kötet a jezsuita korszak irataiból hét 17. századi dokumentumot közöl. A jezsuita gimnázium színvonala nem érte el a református iskoláét. A jezsuita rend feloszlása után 1776-ban a pálosok vették át az iskolát, és ők vezették az 1786-i feloszlásukig. (1780–1786 között Kreskay Imre volt az igazgatója.) A jezsuita majd pálos iskola közel másfél évszázados életéből rendszeresen vezetett anyakönyv, de még névsor sem maradt fenn. 1807-ben piarista vezetéssel indult újra a katolikus oktatás. Nagyobb Királyi Gimnáziumként hat osztállyal 1852-ig működött.

A kiadvány az 1814–1843 közötti évek I. és II. humanista osztálya 663 diákjának névsorát több forrásból állította össze.

1804-ben a satmári egyházmegye püspöke ún. Püspöki Líceumot hozott létre, mely két éves bölcséleti tagozattal rendelkezett, s tanulója a gimnázium hatodik osztályát elvégzett diák lehetett. A tanulók többsége világi pályára készült, s látogathatták más vallásúak is.

Különböző forrásokból a kiadvány 1879 nevet tartalmaz az 1804–1851 közötti évekből.

A kötet zárófejezete a katolikus gimnázium és a püspöki líceum diákjainak névmutatója.

A satmári református kollégiumnál jelentősebb szerepet játszott Erdély életében a marosvásárhelyi református kollégium, melyről részletesebb tájékoztatást ad a bevezetőben Tönk Sándor.

1557-ben Tordán határozták el a rendek, hogy Kolozsvárt, Váradon és Marosvásárhelyt a reformáció után pusztán maradt kolostorokban iskolát létesítenek. A marosvásárhelyi iskola első ismert tanára a wittenbergi egyetemet megjáró Tordai Ádám 1569-ből. Utódai között számos külföldi egyetemen tanult humanista műveltségű személyt találunk, akik alatt az iskola országos jelentőségre tett szert. A 18. század második felében beköszöntő hanyatlásának az 1718-ban Gyulafehérvárról idetelepített sárospataki-gyulafehérvári kollégium vetett véget. A partikuláris iskolából csakhamar rangos főiskola lett, melyet az erdélyi arisztokrácia tagjai, a székely szabad paraszti, az erdélyi ne-

mesi társadalom egyaránt támogatott (90 diáknak biztosítottak ingyenes ellátást). A korábbi gimnáziumi osztályok fölött elkezdődött a filozófia, a teológia, 1794-től a jogtudomány tanítása is. (Már 1754-től itt működött a Királyi Tábla, itt folytattak joggyakorlatot a kancellisták, akik extraneusként, publicus diákként a kollégiumban jogi ismeretekre tehettek szert.)

A marosvásárhelyi partikuláris iskola első századának diákságáról nem maradt ránk névjegyzékek. Az 1650 táján rögzített iskolatörvények írták elő a diákok nyilvántartását. A Csulai György püspöktől ajándékozott matrikulába 1653-tól vezették be a kollégium törvényeit aláíró diákok, tógátusok nevét. Ebben 1715-ig terjedőleg 1373 személy nevét olvashatjuk. Több név mellé későbbi kéz megjegyzéseket, minősítést, véleményt írt az illető viselkedéséről, utóéletéről, későbbi tevékenységéről. Egyik-másik rektorral a tájékoztatás értékelő jellegű.

Az 1702–1715 között tanuló diákokról egy másik névsor is készült. A Csulai-féle matrikulához viszonyítva, bár az itt olvasható nevek már szerepelnek a matrikulában, új információkat is nyújtanak a seniorok, contrascribák, juratorok névjegyzékiben, melyek 150 személy nevét tartalmazzák.

A marosvásárhelyi partikuláris iskola és a gyulafehérvári-sárospataki kollégium egyesülésétől fogva vezetett subscriptiós jegyzőkönyvbe 1806-ig 1560 nevet írtak be.

A matrikula 19. századi kötete az 1800–1848 közötti időből 2983 aláírást foglal magában.

A marosvásárhelyi református kollégiumból a nagydiákok, tógátusok aláírási jegyzőkönyvei mellett fennmaradtak az 1777 és 1831 közötti években az alsóbb osztályú tanulóknak és az 1838–1847 közötti esztendőkből az extraneus (kinnlakó) vagy publicus (világi pályára készülő) diákjainak az anyakönyvei is. A kisdíákok jegyzőkönyve az 55 esztendőből 4238 tanuló nevét őrizte meg. A névjegyzék azért is értékes, mert a legtöbb esetben tartalmazza a születési helyet és évet, gyakran az édesapa foglalkozását. Ugyanakkor mutatja, hogy a kisdíákok száma többszöröse volt a tógátusokénak.

A Marosvásárhelyi ev. Ref. Fő-Oskolában felsőbb tudományokat hallgató Extraneusoknak Anyakönyve 242 nevet tartalmaz a fent említett tíz esztendőből. A névsorok után a kiadvány a diáknév- és a helynévmutatókat közli. Ezt követi a kollé-

gium életére, történetére vonatkozó iratokból néhányra a szövegkiadása, számszerint 21 dokumentumé (az iskola 16. századi törvényei, tanrendekek, jogi, teológiai disputációk tételei, folyamodványok, főgondnoki utasítások, levelek stb.).

Elismeréssel kell szólnunk a több mint 500 lapot tartalmazó kiadvány sajtó alá rendezőjének kiváló munkájáról, igazat adva néki, hogy „a marosvásárhelyi kollégium anyakönyvei a maguk sofélegységükben és az aláírási jegyzőkönyvek időbeli teljessége révén lehetőséget nyújtanak a kollégiumi diáktársadalom – erdélyi viszonylatban szinte páratlanul pontos – vizsgálatára”.

VARGA IMRE

Jakab László – Bölcskei András: Csokonai-szókincstár I. Debrecen, 1993. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készül „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” 5. köteteként jelent meg a Csokonai Vitéz Mihály teljes szókincset feldolgozó sorozat, a *Csokonai-szókincstár* első darabja. A már megjelenésében tekintélyt parancsoló, több mint 75 éves könyv csak a költő színműveinek szókincset tartalmazza, a kritikai kiadás megfelelő kötetei (*Színművek 1–2*, Sajtó alá rendezte Pukánszky Kádár Jolán, Bp. 1978.) alapján. A kritikai kiadás napjainkig való elhúzóódása miatt döntöttek úgy a szerkesztők, hogy nem várják be mind a 10 kötet megjelenését, hanem a megjelenő köteteket folyamatosan feldolgozzák és az egyébként is valamiképpen elkülönülő szókincs-egységeket külön-külön publikálják. Így a drámák után a költemények és a prózai írások „szókincsenek szövegcsatára és adattára” fog önálló kötetet alkotni a sorozat második, illetve harmadik darabjaként.

Mint a bevezetőben olvashatjuk, amit kezünkben tartunk „nem írói szótár, hanem az egyszerű adattár és a konkordancia (szövegcsatár) kombinációja”. Nem törekszik a jelentéstartalom teljes, szótárszerű bemutatására, hanem a példaként idézett szövegrészek összefüggései világítják meg az adott jelentéseket. Mindenütt megtalálhatjuk a forrást, vagyis az adott dráma sorszáma, majd utána annak a sornak a számát, amelyben a kérdéses adat az adott drámán belül előfordul. Ez a forrásjelentés nemcsak az ellenőrizhetőséget segíti elő,

hanem jelentős mértékben kitágítja a szókinccsár használhatóságának körét is, amennyiben egy-egy szó lényegében összes előfordulását regisztrálja, s teszi visszakereshetővé, kutathatóvá. Azért „csak” lényegében összes előfordulásról beszéltünk, mert a szerkesztők józan önmérséklettel eltekintettek pl. a 8347-szer előforduló névelők minden egyes előfordulási helyének megadásától, amire valóban aligha van szükség. (Egyébként az anyag együtt áll a tanszéken.) A szókinccsárt kiegészíti a 85543 adatban fellelhető összes 9812 szó gyakorisági vizsgálata, amely a leggyakrabban előforduló 1042 szót szótárszerűen fel is sorolja, valamint 6 táblázat, melyek a gyakoriság különféle szempontú vizsgálati eredményeit összegzik.

A *Csokonai-szókinccsár* nemcsak a nyelvészeti kutatások szempontjából hasznos, noha elsősorban természetesen nyelvészek számára készült. Az irodalomtörténet fontos filológiai forráshoz jutott e kötetben, s jól használható segédeszköz lehet alkalmanként a társtudományok számára éppúgy, mint az irodalomértő olvasóknak. Lényeges kiemelni, hogy e könyvalakba „merevedett” változat mögött ott létezik továbbra is a számítógépes adatbázis, amely rugalmasságával további sokrétű feldolgozási lehetőség, vizsgálati szempont számára nyitott — ezt a szerkesztők is hangsúlyozzák, kifejezve készségüket a megvalósításra.

A Csokonai kritikái kiadás immár a finiséhez érkezett, s részben maga is számítógépen készül. Reméljük, hogy így a *Csokonai-szókinccsár* most indult sorozata is hamarosan teljessé válhat, s a több tudományágbeli kutatók mihamarabb újabb fontos forrásmunkáknak örülhetnek majd.

DEBRECZENI ATTILA

Georges Duby – Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről. Ford. SZILÁGYI Gábor. Bp. 1993. Akadémiai Kiadó, 187 p.

A francia és az erópai történetírás meghatározó alakjával, a középkor bűvárával a filozófus Guy Lardreau folytatott kötetlen, de célirányos beszélgetést. A tematikában összegeződő témakörökre épített kötet megismertet bennünket G. Duby történetfelfogásával kapcsolatos nézeteivel, a történetírás feladatairól s a kutatásban alkalmazott módszerekről vallott gondolataival. Az első, a „mérsékelt nominalizmus” elnevezésű té-

macsoportban a párbeszéd a helyes múltszemlélet, a múlt töredékes életre keltésének lehetősége, ennek kifejezésformája — történeti jellegű irodalmi műfaja, a tudomány erkölcsi kérdése kapcsán a történeti kritika, a történelem időrend, pontosabban „a történelem mindenekelőtt pontosan meghatározott, szigorú időrend...” (54) problematikája körül forog. A középkori források, „törmelék és rom között” kutató, a térben és időben meghatározható, pontos helyhez, időhöz köthető (vagy nehezen köthető) anyaggal dolgozik; a múlt valóságára utaló régi forrásanyag feldolgozása vagy feltárása történészgenerációk erejét tette próbára. Minden korszak igyekszik megteremteni tudatában a maga múltképét, a régmúltról alkotott sajátos történelemszemléletét.

A kiemelkedő egyéni teljesítmények közé tartozik Duby munkássága, akinek tudós egyénisége átsugárzik a hatalmas ismeretanyagban. „Ami engem illet, kijelenthetem, hogy én a magam történetét írom, azaz magamat fejezem ki benne, és cseppet sem áll szándékomban leplezni, hogy az, amit állítok, személyes, az én véleményem.” (34) Tevékenysége és véleménynyilvánítása mégsem különíthető el megbecsült elődeitől és néhány kortársától, a „céhbeliek” közösségétől, amelybe ő is tartozik. A második témacsoport az „emlékezet” története. Az utódok sokat okulhatnak a múlt ismeretéből, különös tekintettel a jelen állapotra. A történelem különösen abban az értelemben szolgálhat „tanulásokkal”, hogy módszeres kételkedésre oktató és szigorra szoktató, arra tanítva bennünket, hogy kritikával közeledjünk a megismert múltbeli dolgokhoz. Duby megfigyeli, miként működik az „emlékezet” és a „felelősenység”; szerte előfordul az emlékezet eltorzulása, ezért figyelemmel kell lenni mindarra, amit az emlékezet megőriz és amit kirotál, s hogy ezt ki milyen érdekből teszi. Munkám abból áll — írja a tudós egyszerűségével —, hogy kérdéseket teszek fel az emberre (a mai emberre) vonatkozóan, s megpróbálok úgy válaszolni, hogy közben ne tévesszem szem elől, milyen volt jelenlegi társadalmunk viselkedése történetének egy korábbi szakaszában. Ennek érdekében értelmezi az előbbi korok ránk maradt emlékeit. Példájával buzdít, „újra és újra olvassuk el a szövegeket!” A tudós elődök által feldolgozott forrásanyag vizsgálatának tökéletesebb kutatási eszközökkel történő folytatása az eddigi megállapítások finomításával jár. Az adott kor-

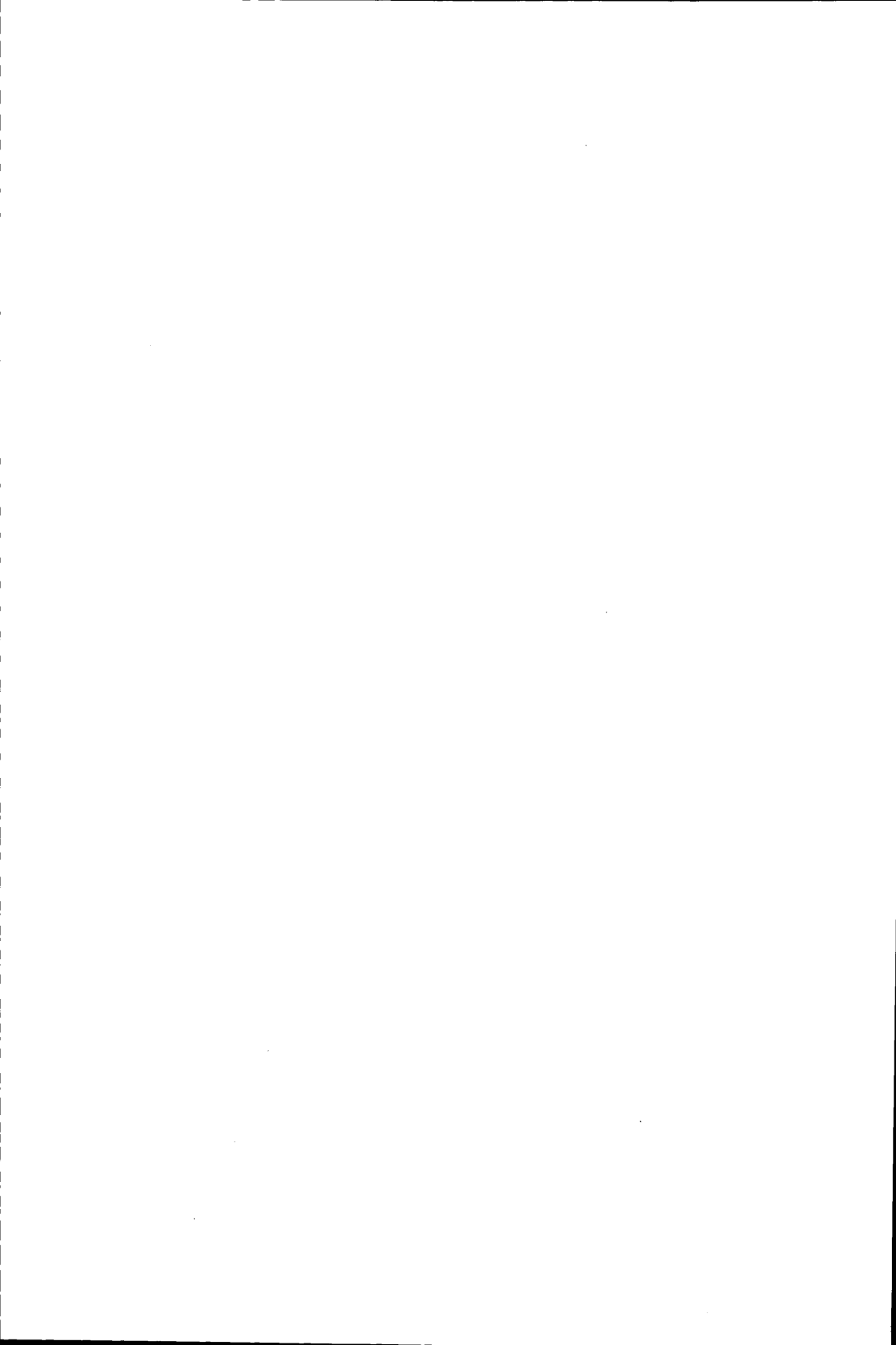
szakra vonatkozó hiteles forrásanyag válogatása nem lehet önkényes, s nem lehet figyelmen kívül hagyni „a képbe nem illő” elemeket. „Lényegében minden más megengedett. Nevezetesen az, hogy a képzelőerőmre támaszkodjam, persze nem esztelenül... — fogalmaz (183) mértéktartóan. Leszögezi, hogy nem műkedvelő, hanem hivatásos történész. Működése révén része egy szakmai testületnek, amelynek „van hierarchiája és kicsinyes, sajátos zsarnoki hatalma”, s megvannak a maga ismert szertartásai.

A történész feladatkörét ellátó régi „céhbeli-ek” (Raoul Glabert, Oderic Vital, Cambert d’Ardres, Jean de Marmoutier, Guillaume „a breton”, a Laon vidéki Guilbert de Nogent, a bruges-i Galbert, etc.) elszórt jellemzése éppen olyan tanulságos, mint az újabb francia történeti kutatásban jelentkező új, a historiográfia iránt különös érdeklődést tanúsító irányzatra vagy az Annales-iskola néven emlegetett jelenségre vonatkozó értékelő válaszok. Az utóbbinak G. Duby saját bevallása szerint sokat köszönhet, főleg az Annales 1929–1940 közötti évtized modern irányzatának. Nagy figyelemben részesül a középkori értelmiségi réteg, amely a hűbéri korban a papság képviselőiből áll, s az értelmiségiek rendelkeznek az írott kultúra monopóliumával; gondolataik megfogal-

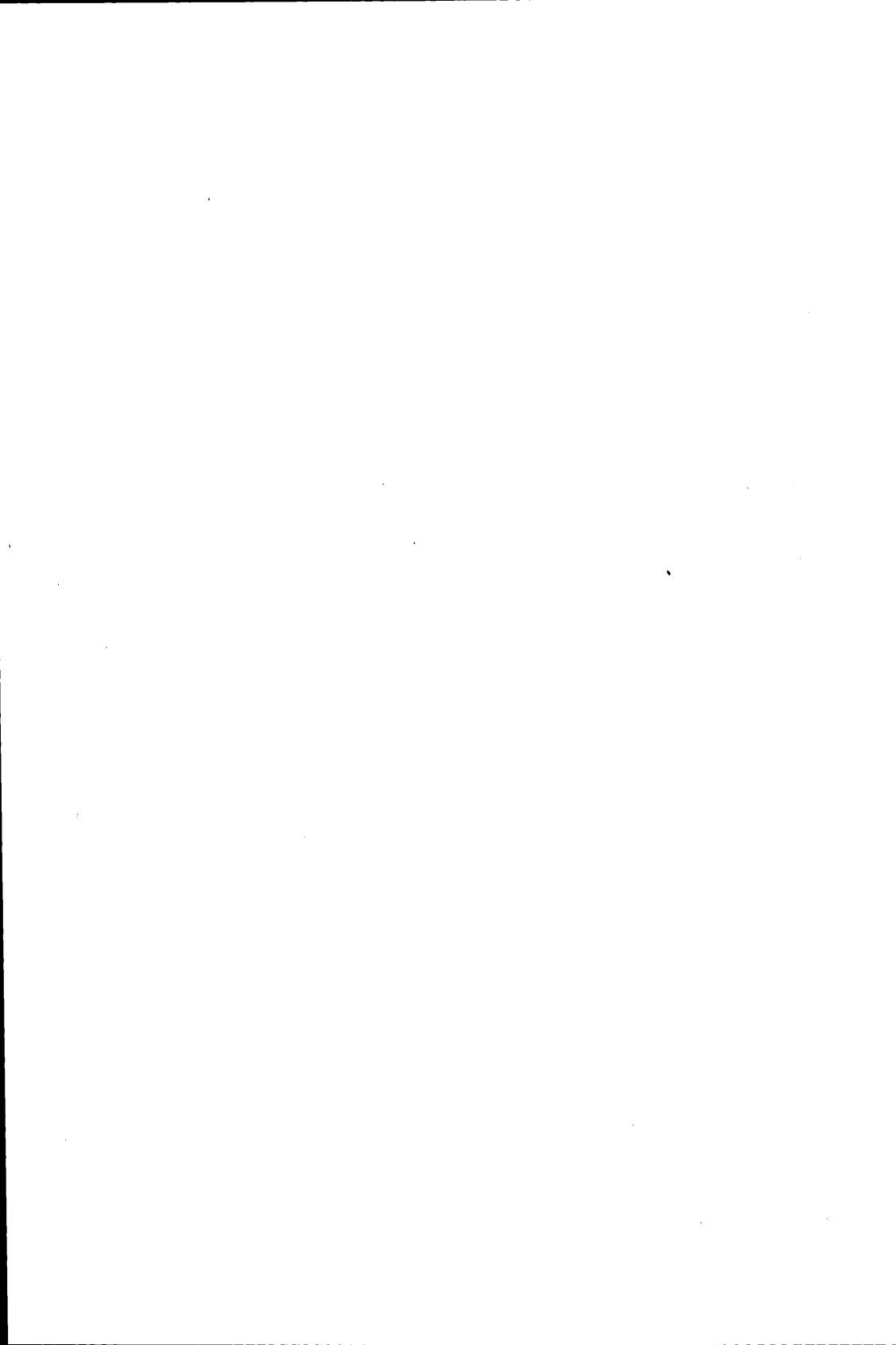
mazásának, illetve gondolkozásuk írott emlékeinek gondos tanulmányozása s ideológiájuk elemző vizsgálata új, árnyaltabb eredményekhez vezet. Az áthatások, összefüggések, változó elrendezések témacsoportjában a vidék, az egyes régiók jellegének meghatározása, az egyház, a vallási formák kérdése kerül előtérbe. Roppant tanulságos a clunyi apátság vidékének föltárása az oklevéltananyag, a csaknem kiaknázatlan dokumentumanyag alapján, új tényanyag bevonásával; a választás nem véletlen, hiszen ez a vidék a román stílusú építőművészet egyik bölcsője volt.

A filozófus és a történész párbeszédéhez (*Dialogues*. Paris, 1980) írt előszavának G. Lardreau *Georges Duby, avagy a történettudomány újfajta tényfelfogása* címet adta. Az adott „tényanyag” s az új tényvizsgálat a kiváló francia tudós módszereinek alkalmazása révén hozzájárult a középkori társadalom „alapszerkezetének” megvilágításához, az egész hűbéri középkori kutatás megújításához, a középkorral foglalkozó tudományok újrafarmálásához. Öröndetes, hogy egyes alapművei a hetvenes évek derekától magyarul is megjelentek. Remélhető, hogy a *Párbeszéd a történelemről* megjelenése után ezeket újabbak követik.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 10 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter</i> : Berger Illés történeti művei	245
<i>Mârza, Eva</i> : La typographie roumaine de Alba Julia et la production des livres au XVI ^e –XVIII ^e siècles	260
<i>Voit Krisztina</i> : Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950)	269
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója	281

KÖZLEMÉNYEK

<i>Grüll Tibor</i> : Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban	292
<i>Rozsondai Marianne</i> : A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke	295
<i>Borsa Gedeon</i> : A körtvélyesi kolostor „nyomdája”	302
<i>Földvári Sándor</i> : Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciájához	307
<i>Ojtozi Eszter</i> : A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak (RMK III. 6881)	314
<i>Enyedi Sándor</i> : Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790)	320
<i>Szép Beáta</i> : Kiadatlan Csokonai-bejegyzések	328
<i>Pócsi Katalin</i> : A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről	332
<i>Fehér Katalin</i> : Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből	339
<i>Vitályos László</i> : Adalék A Holnap történetéhez	341

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : A magyar „Ki kicsoda”	344
<i>Voit Krisztina</i> : „Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban”. Adalékok Z. Karvalics László tanulmányához	345

SZEMLE

Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. Balassa K. (<i>Tüskés Gábor</i>)	348
Szatmári diákok 1610–1852. – A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1652–1848. Szeged, 1994. (<i>Varga Imre</i>)	350
Jakab László – Bölskei András: Csokonai szókincstár I. Debrecen, 1993. (<i>Debreczeni Attila</i>)	351
Georges Duby – Guy Landreau: Párbeszéd a történelemről. Bp. 1993. (<i>Hopp Lajos</i>)	352

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, Péter</i> : Les oeuvres historiques d'Illés Berger	245
<i>Márza, Eva</i> : La typographie roumaine de Alba Iulia et la production des livres au XVI ^e -XVIII ^e siècles	260
<i>Voit, Krisztina</i> : Sur le sort de nos collections privées et publiques au cours de la seconde guerre mondiale	269
<i>Bogoly, József Ágoston</i> : Vilmos Tolnai, le créateur de la première édition critique de la Tragédie de l'homme	281

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Grüll, Tibor</i> : Un fragment de Gutenberg aux Archives de Sopron	292
<i>Rozsondai, Marianne</i> : La Bible à 36 lignes et l'un de ses fragments trouvé à Sopron	295
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'„imprimerie” du cloître de Körtvélyes	302
<i>Földvári, Sándor</i> : Quelques données à la provenance des anciens livres cyrilliques de la Bibliothèque Archiéiscopale de Veszprém	307
<i>Ojtozi, Eszter</i> : La réponse d'Elifaz de Témane au Job Chrétien (RMK III. 6881)	314
<i>Enyedí, Sándor</i> : Lettres à György Aranka (1789-1790)	320
<i>Szép, Beáta</i> : Des notes de livres de Csokonai inédites	328
<i>Pócsi, Katalin</i> : Sur les origines de la littérature géographique en langue hongroise	332
<i>Fehér, Katalin</i> : Un ouvrage pédagogique de János Genersich en langue allemande de l'année 1792	339
<i>Vitályos, László</i> : Une donnée à l'histoire de la revue A Holnap (Le Lendemain)	341

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Le „Who is who” hongrois	344
<i>Voit, Krisztina</i> : „Des livres ramassés et envoyés au pilon en 1946.”. Quelques contributions à l'étude de László Z. Karvalics	345

REVUE

Hopp, Lajos: L'idée humaniste d'„antemurale” et de „conformitas” dans la tradition hongro-polonaise. Bp. 1992. Éd. Balassa (<i>Tüskés, Gábor</i>)	348
Étudiants de Szatmár, 1610-1852. — Les étudiants du Collège Réformé de Marosvásárhely, 1652-1848. Szeged, 1994. (<i>Varga, Imre</i>)	350
Jakab, László — Bölcskei, András: Le lexique de Csokonai I. Debrecen, 1993. (<i>Debreczeni, Attila</i>)	351
Duby, Georges — Landreau, Guy: Dialogue sur l'histoire. Bp. 1993. (<i>Hopp, Lajos</i>)	352

HA 1959

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

SEBESTYÉN MIHÁLY

A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765 – 1800

Az 1557-ben alapított marosvásárhelyi Schola Particula, illetve utóda, a Református Kollégium (1718) mellett az oktatás-nevelés-tudományterjesztés segédműhelye, szellemi támogatójaként természetszerűleg könyvtárnak is működnie kellett. E szerény méretű könyvtárról Koncz József, a kollégiumi gyűjtemény első — s eleddig egyetlen — történeti bemutatására vállalkozó historikusa azt írja: „1650 előtt volt 20 darab [könyv], theológiai és pár klasszikus, Homer és Cicero beszédei”,¹ azaz ennyi kötetről mutatható ki kétségek nélkül, hogy már az említett esztendő előtt az iskola birtokában volt. Ha a kötetek számát — az időközben elveszett, eladott, megsemmisült példányokkal együtt — megkétszereznök, vagy háromszorosára duzzasztanánk föl, akkor sem lehetne több — ismerve az iskola nem túlságosan jelentős méreteit —, mint 60–70 darab.

Az első fontosabb könyvadomány Csulai György (†1660) erdélyi kálvinista püspök nevéhez fűződik; 1650–1653 között többször is jelentős számú kötetet ajánlott föl a vásárhelyi kisiskolának. Az ún. Csulai-féle anyakönyvben a 17. század folyamán történt gyarapodásokat is följegyezték — papok, tanárok, deákok, városi polgárok adományairól van szó —; ezekkel együtt a gyűjtemény lassan megközelítette az ezer darabot.² A könyvtár legelső átfogó katalógusát Kiséri György rektor idejében, 1707-ben állították össze.³ Noha mindvégig, feltételezésünk szerint, állnia kellett a könyvtár élén egy-két gondviselőnek (tanárnak vagy togátus diáknak), az első könyvtáros nevére csak 1721-ben bukkanunk, Sárói N. János személyében.⁴

A 18. század hatvanas éveiben a könyvtár életében minőségi változás következik be, részben a Református Főkonzisztórium rendeletei nyomán — pon-

¹ KONCZ József: *A marosvásárhelyi Helv. Hitv. Főtanodai Könyvtár ismertetése* = MKSz 1879. 216.

² *Erdélyi könyvesházak* II. Szerk. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. 91–98. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2.)

³ *Uo.* 99–110.

⁴ KONCZ : *i. m.* (I. az I. sz. jegyzetet) 321.

tosabb pénzügyi kimutatást kérnek az iskola valamennyi tevékenységéről⁵ —, részben a könyvtárat felügyelő tanárok irányítása mellett működtetik. Intze Istvánt (1726 – 1776), a leideni akadémián tanult wolffianus bölcselet-professzort sejtjük a mögött a vállalkozás mögött, mely 1762 – 1765 között célul tűzte ki, és össze is állította a kollégium könyvtárának korszerűbb katalógusát. A könyvek lajstromba vétele Szilágyi József és Mihály togátus diákok, illetve Roskoványi István nevéhez fűződik. Az első kettő bizonyíthatóan is a könyvtár diák felügyelője, gondnoka volt.⁶

Ezzel párhuzamosan a könyvtári munka jobb áttekintésére — valószínűleg már Szilágyiéék idejében — a szolgálatot teljesítő könyvtáros deákoktól rendszeres pénzügyi számadást is kérnek. Az első fennmaradt számadás 1765-tel kezdődik, s Tétsi Miklós togátus jelenti benne a kollégium felügyelőinek és perceptorának az alapítványok, bevételek és kiadások alakulását 1771-ig. A jelentést a hivatalból való kilépést (felmentést) követően kellett átadni a könyvtárat felügyelő tanári számvizsgáló bizottságnak. Az ezekben felsorolt tételek talán legfontosabb levéltári forrásaink az iskolai gyűjtemények mindennapjait, működését illetően.

Az 1765 – 1800 közötti időszakot a számadások alapján nyugodtan nevezhetjük a könyvtár felívelő, gyarapodó, gazdagodó szakaszának, hiszen az állomány új könyvekkel történt felfrissítése, növekedése igen számottevő. A bibliofília szempontjait is érvényesítő válogatás-vásárlás ekkor jelentkezik hangsúlyosabban a vásárhelyi gyűjteményben. E mellett természetesen az egész könyvszerzeményezést alárendelték az oktatás céljainak, a szellemi háttér kiépítésének.

A harmincöt esztendő alatt a kollégium könyvtárában tíz felsőbb tanulmányokat folytató diák teljesített szolgálatot, átlagos működési idejük három esztendőre terjedt.⁷ Szerepük mindvégig alárendelt maradt, tevékenységüket ugyanis a felügyelő tanár és a professzori kar irányította, bár önállóan is kezdeményezhettek kisebb fajsúlyú munkákat. A kollégium törvényeire tett esküjük után négy – öt vagy hét évvel választották ki őket a tanárok; kiváló előmenetelű diákok, egyben osztálytanítók is, az alsóbb évfolyamokon oktattak, az iskolai

⁵ *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848.* Bevezetéssel közzéteszi TONK Sándor. Szeged, 1994. 468–471.

⁶ *Catalogus Librorum Bibliothecae Ill. Collegii Reformatorum Albano-M. Vásárhelyensis.* Jelzete BMs 469. Teleki–Bolyai Kvtár Mvhely. A 76 leveles 2° alakú katalógus kilenc főosztályba sorolta az állomány könyveit: 1. teológia; 2. orvostudomány; 3. egyháztörténet; 4. egyetemes ókor és újabb történelem; 5. latin; 6. keleti filológia; 7. bölcselet; 8. matematika; 9. miscellaniák. A könyveket alakjuk szerint is elkülönítették, ezen belül betűrendben tüntették föl a köteteket. Jelezték a szerző nevét és/vagy a kötetek címét, kiadási helyét és időpontját, a kötetst. Nincs utalás a több kötetes munkák esetében a kötetek számára. V. ö. SPIELMANN Mihály: *Evidențe vechi de bibliotecă scolară din secolele XVIII–XIX* = Biblioteca și Cercetarea VI. 1982. 185–186.

⁷ Sorrendben a következők: Tétsi Miklós 1765–1771, Simon János 1771–1776, Zilahi Sámuel 1776–1780, Kádár György 1781–1783, Nagy István 1783–1786, Galatzi János 1786–1789, Antal János 1789–1792, Szabó András 1792–1794, Székely Márton 1794–1796, Baranyai Mihály 1796–1800.

coetus assessorai voltak. Vagy a kollégium, vagy a főúri családok alumnusai, illetve praeceptorai, s nem egy közülük az iskolai tanulmányait követően egyetemet is járt Utrechtben, Göttingában, Jénában vagy Marburgban; később főleg papok lettek Marosvásárhelyen vagy a környéken; mások az iskola tanáraiként tértek vissza a kollégiumba; Antal János a tanári és papi pálya csúcsán 1736-ban református püspökké választott.⁸

A könyvtár deák öre legalább két vagy három ízben is készített számadást működése idején, évente, kétévenként, majd fölmentése után egy összesített jelentést is, kivéve Székely Mártont és Baranyai Mihályt, akik csak végleges kibúcsúzásuk alkalmával állították össze a számadást.⁹ A végső jelentések két példányban készültek, s rendszerint csatolták hozzájuk azokat a kiadásokat igazoló nyugtákat, melyek hivatali idejük alatt születtek. (Ezekkel igazolták a szállítók, könyvkötők, kereskedők, könyvárusok, folyóirat-szerkesztőségek felé tett kifizetéseket.) A pénzügyi kimutatásokon ott találjuk az ellenőrzés nyomán a felügyelő bizottság — két vagy több professzor — ellenjegyzését is. A könyvtáros jelenlétében összevetették az állomány katalógusát a polcokon található könyvekkel, és az előforduló hiányokat a könyvkezelő terhére írták, addig nem kapott teljes „feloldozást” hivatali kötelezettségei alól, míg az okozott kárt meg nem térítette.

A könyvtár helyiségei egyben természetrajzi (naturalis historia) szertárként is szolgáltak, s ugyanitt őrizték az éremtani gyűjteményt, a különféle értékes műtárgyakat, régészeti leleteket, címergyűjteményt, a letétbe helyezett családi levéltárakat. A számadások 1792-től kezdődően külön jegyzéket is tartalmaznak a nem könyv jellegű tárgyokról.¹⁰

Számadásaik struktúrája, beosztása mindenkor azonos volt: I. a könyvtár pénztárában talált (átadott-átvett) összegek és alapítványi pénzek tételes felsorolása; II. a bevételek (Perceptum); III. kiadások, költségek (Expensum v. Erogatum); IV. előbb kivételesen, majd egyre rendszeresebben egy negyedik rovat is járult az előbbiekhöz: az iskola könyvtára által forgalmazott, eladott kötetek jegyzéke is, ill. az ebből származó bevételek feltüntetése. (A negyedik rovatot a II.-ban is meglegelni, de részletezés nélkül.) A tanári kar javaslatára és beleegyezésével tankönyveket, szótárakat, tudományos és szórakoztató, könnyebb olvasmányokat tettek pénzzé, avagy rongált és csonka példányoktól igyekeztek megszabadulni. A bevett jövedelmet új könyvek vásárlására fordították.

⁸ V. ö. *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága* : 2398, 2486, 2568, 2635, 2668, 2699, 2794, 2821, 2828, 2922 sz. diáknévsor tételeivel; KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 233–237, 243–253.

⁹ A marosvásárhelyi Református Kollégium levéltára. Teleki-Bolyai Könyvtár Mvhely. Iratsomó CB III. 150–151. sz. irat. (Továbbiakban: CB III.)

¹⁰ CB III. 149, 8. mellékl.; CB III. 150, 1. mellékl.

I. A könyvtári jövedelmek, bevételek (*Perceptum*)

A kollégium könyvtára elkülönített összegből gazdálkodott, melyet az iskola vagyonából hasítottak ki, s számla ellenében utaltak át a bibliotheca pénztárába. Rendkívüli kiadások, indokolt többletköltségek esetében a könyvesház őrfeletteseinek belegyezésével kérhette a pénzösszeg pótlólagos kiegészítését, felkerekítését. Tétsi Miklós pl. 1766-ban és 1767-ben, valamint 1769-ben a könyvtáralap kamataiból kért pótköltséget, ugyanis a hazai könyvpiacón található és a külföldről meghozatandó művek beszerzésére nem állott elegendő összeg a könyvtár rendelkezésére. 1767 és 1768-ban ugyancsak a kollégiumi perceptorhoz, Nyirő Sámuelhez fordult, hogy fizikai taneszközöket vásárolhasson az iskolának.¹¹

Kifejezetten a könyvtár fenntartására és fejlesztésére, a könyvtárosok fizetésére különböző birtokos családok búza- és boradományokat utaltak át évről évre a vásárhelyi iskola javára. A terményt a könyvtárosok pénzzé teszik, eladják a kollégiumnak vagy a város polgárainak, a befolyt összegből történik a tényleges állományfejlesztés, gyarapítás. Miként azonban Tétsi Miklós számadásának legelső lapján megjegyzi az adományokról; „de a' mely mennyi légyen specificálni nem lehet, minthogy ennek sokasága, vagy kevésége függ az esztendőnek termékeny vagy terméketlenségétől.”¹²

1768–1787 között gr. iktári Bethlen Kata asszony küld rendszeresebben több hordónyi bort pagocsai, celnai és sorostélyi szőlőiből.¹³ Menye, Kendeffi Sára asszony ugyancsak folyósított 1784–1785-ben boradományt,¹⁴ Wass Krisztina, br. Kemény Miklós felesége pedig búzadézmájának egy részét szánja az intézményi gyűjtemény istápolására: az 1782–1794 között szedett cikudi tized bizonyos hányada érkezett a vásárhelyi tanoda tárházába.¹⁵ Kemény Sámuel báró 1796 és 1800 között nem engedi elenyészni az adományok sorát, székelyföldvári és cikudi birtokairól mindkét terményből juttat a Szent Miklós utcai főiskolának.¹⁶

Ha a búzát rendszerint átengedték a kollégiumnak, csupán az érte járó

¹¹ CB III. 142/a.

¹² CB III. 142.

¹³ Egész pontosan 1768, 1771, 1775, 1777–79, 1782, 1784, 1787-ben. CB III. 142/a; 142/b; 143/b; 144/a; 145/b; 146/a; 146/b.

¹⁴ Az Alsó Fehér vm-i Celnáról küld bort. CB III. 146/a; 146/b.

¹⁵ A cikudi búza: 1782, 1784, 1786 (az 1784-es és 1785-ös elmaradt adomány pótlására), 1787, 1789, 1790, 1794 (ekkor három ízben is) években érkezett. CB III. 145/a; 146/a; 147/b; 147/c; 148/a; 150.

¹⁶ Székelyföldvállról az 1795-ös termésből – 1796-ban; 1797-ben (az 1796-os szüretből); 1798-ban (a '97-es évjáratból); 1799, 1800-ban. Cikudról 1799-ben rozsszal kevert árpát küldenek. Baranyai Mihály számadásában olvassuk: „Tzikudról pro Annis 1794 – 95 – 96 – 97 a' szárazság, jég esső, s' egyéb ártalam miatt semmi gabona a' B. Thécának nem jött.” CB III. 151.

pénzt utalták vissza a théka pénztárába, a bort a könyvtár maga értékesítette a kollégium csapszékén, vagy a városi korcsmáknak, borkereskedőknek adogatta el. Az ital ellenértékét hol azonnal kérte az eladó, hol csak a teljes eladás után könyvelhette be jövedelmei közé. Előfordult, hogy az összegből értékpapírt vásároltak,¹⁷ majd ezeket kisebb-nagyobb kamattal kihelyezték a városi polgárok vállalkozásaiba.¹⁸

A természetbeni javak mellett pénzadományok is érkeznek a könyvtár számlájára: 1776-ban és 1778-ban bethleni Bethlen Pál generális ad 200, illetve 220 Ft-ot könyvvásárlási célokra.¹⁹ (A megszerzett könyvekbe — rendszerint az előzéklapra vagy a kötéstábla belsejére — a könyvtárosok feljegyezték, milyen alapítványból került pénz a megvásárlásukhoz.)

Mint már erre utaltunk, a jövedelmek között szerepelnek a könyvárusi forgalomból származó bevételek is. A megcélzott közönség, miként az az eladásra szánt könyvek jegyzékéből is kiviláglik, elsősorban az iskola diáksága és a viszonylag kisszámú helyi értelmiség, esetleg a Királyi Tábla jogásza. Könyvek és térképek lettek így új gazdára.²⁰ A „kötelező” olvasmányokat és a tanításhoz szükséges segédkönyveket eleve nagy számban rendelték Szebenből vagy Bécsből, pl. a német nyelvkönyveket (Gottsched szerkesztésében, ill. Cellarius módszerével összeállított tankönyvek),²¹ ui. II. József nyelvrendelete után szervezett a kollégium német tanfolyamot is. Eladásra kínálták a könyvtárból Gellert német nyelvű *Epistoláit*,²² a Jablonski- és Turretinus-féle keresztény

¹⁷ Pl. 1794-ben, amikor a cikudi búzából 200 Ft. értékű „papírost”, értékpapírt vásároltak. CB III. 150.

¹⁸ Uo. és CB III. 146/b.

¹⁹ CB III. 144 a–b. A könyvtár pénzalapjai már 1765 előtt is léteztek. Tétsi Miklós számadásából tudjuk, hogy 2000 Ft. hagyott a gyűjtemény gyarapítására gr. Teleki Józsefné, 100 Ft. Fekete Mihály; gr. Bethlen Ádámné 333 Ft. és 33 den., gr. Lázár János író 166 Ft. és 66 den., gr. Rhédei Zsigmondné Erdős-szentgyörgyről 50 Ft., összesen 2649 Ft., 99 den. CB III. 142. Rhédeiné 1769. újabb 100 Ft. adományozott, 1775. pedig 500 Ft. A 100 forint kamataiból évente 10 Ft., 72 den. járt a könyvtárosnak fizetésül. Gr. Teleki Jánosné, Vay Borbála 1762-ben 1200 Ft. alapítványt tett a könyvtár számára, gr. Toldalaghi László, a kollégium főgondnoka 250 Ft. adott. Ezeknek kamatait csak részben fordították könyvtárfejlesztésre. Koncz 1879. 326.

²⁰ CB III. 142/a; 144/a; 150; 151.

²¹ Kádár György számadásából értesülünk, hogy 1782-ben eladott öt német ábécéskönyvet kevés nyereséggel, négy német Cellarius-féle nyelvkönyvet, tíz német nyelvtant, még a legjobban a Gellert-féle *Epistolák* keltek el, ebből ui. 40 darabon sikerült túladnia. CB III. 145/a. Lásd még: CB III. 146/b, CB III. 147/c. GOTTSCHED, Joh. Christ.: *Kern der Deutschen Sprachkunst*. Leipzig, 1762. Uó: *Grundlesungen einer Deutschen Sprachkunst*. Ibidem, 1752. A másik német nyelvkönyv valószínűleg *Exercitiola germanica ac hungarica juxta seriem primitivorum Cellarii in usum tironum*. Pozsony, 1761, vagy 1777. Mindkettőből ma is vannak példányaink az egykori Református Kollégium állományában. (Teleki-Bolyai Ktár Mvhely.)

²² CB III. 145/a. Lásd még a 20. sz. jegyzetet.

egyház történeteket,²³ Pápai Pariz szótárát,²⁴ a Bazelben kiadott Károli Gáspár fordította *Bibliát* (1764-es és 1770-es kiadások),²⁵ Daniel István *Variarum meditationum sacrarum miscellanea* címmel kiadott elmélkedéseit (Nagyenyed, 1761).²⁶ 1785-ben még mindig sokan használták Comenius *Januáját*, s a kínálatban szerepelt egy ábécéskönyv is.²⁷ Tíz esztendővel később már helyi kiadvány is felbukkan az eladandó könyvek listáján: Bőjthy Antal *A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya* (Marosvásárhely, 1794).²⁸

A könyvtár nem érte be csupán ennyivel: 1765 – 1800 között többször is árverést szervezett. A számadásokból legelőször 1777 áprilisában értesülünk erről, aztán az iskola 1778 január havában két ízben is, 1791 júliusában szintén megismétli, a következő esztendő első hónapjaiban is kivitte fölőspéldányait, csonka köteteket a licitációra, végül 1794-ben ismét sort kerített a nyilvános árverésre.²⁹

1794-ben a Református Kollégium megvásárolta az örökösöktől egykori tanára, Kovásznai Tóth Sándor (1730 – 1792) hagyatékát, illetve annak jelentős részét. A szerteágazó érdeklődésű tudós professzor könyvtárában szép számmal akadtak ritka és értékes történeti, nyelvészeti, bölcseleti művek, klasszikus kiadások, ám igen jelentős az olyan kötetek sora is, melyek már megvoltak a kollégiumi gyűjteményben. Ez utóbbiakat, véleményünk szerint, azzal a céllal szerezték meg, hogy aukción fogják saját hasznukra felárral eladogatni. Számításaik beváltak, ugyanis a vásárlók között ott találjuk a Teleki-család három egy időben élt könyvbarát tagját is: Sámuel (1739 – 1822), az erdélyi kancellárt, a Teleki Téka későbbi alapítóját, Lászlót (1764 – 1822), a koronaőr Teleki József fiát — ezek a könyvek majd a MTA állományába kerülnek — és Mihályt (†1826).³⁰ Az árverés előtt a deákoknak össze kellett állítaniuk a licitáció katalógusát, árverési jegyzékét. Ebben feltüntették a szerző nevét, a könyvek

²³ JABLONSKI, P. E.: *Institutiones historiae christianae*; illetve TURRETINUS, J. A.: *Compendium historiae ecclesiasticae* számos kiadásban könyvtárunkban. A műveket Nagyszébenből a Peter Barth-féle könyvkereskedéstől rendelték meg. CB III. 145/b, 148/a, 149/b.

²⁴ CB III. 145/a–b.

²⁵ Szintén Szébenből szerezte be a Kollégium könyvtára. CB III. 145/a; CB III. 147/c.

²⁶ CB III. 145/b; CB III. 149/b.

²⁷ CB III. 146/b

²⁸ CB III. 150.

²⁹ Az 1777. évi árveréshez: CB III. 144/a; 1778-hoz: CB III. 144/b; 1791-hez: ekkor Simon János marosárrpataki református lelkész hagyatékának többpéldányait adták el, ui. a végrendelet kikötötte, hogy csak akkor bocsáthatók áruba, ha az értük kapott pénzből új könyveket szerez a Kollégium. Antal János összeállította az árverési jegyzéket is. CB III. 148/b; 1792-ben 8 könyvet a kollégium a saját csonka példányai közül, 60-at Batz István ótordai lelkész hagyatékából, 20-at a Wittembach-féle marburgi örökségből vitt vásárra. CB III. 149/a–b.; 1794-ben 20 kötetet adtak el. CB III. 148/b.

³⁰ Teleki László és Mihály értékpapírokkal fizettek. A Kovásznai-örökösök 1795-ben öt kötetet visszavásároltak, melyeket különböző más gyűjtőknek, köztük Teleki Sámuelnek adtak el. CB III. 149/b, CB III. 150 és a mellékletek. Lásd még KONCZ: *i. m.* MKsz 1879. 221.

címét, a kiadás helyét és idejét, a kötés milyenségét, illetve a kötetek fizikai állapotát.

Egyes favorizált könyvgyűjtők a rektor-professzor és a könyvtárat felügyező tanárok engedélyével aukción kívül is vásárolhattak, így tett pl. Mátyus István (1725 – 1802) orvosdoktor, Marosszék physicus 1770-ben, vagy Teleki Sámuel, az ismert bibliofil főúr.³¹

A könyvesházból papírt is árusítottak. A nagyobb tételekben fölvásárolt író-papírt felárral adogatták el az iskola tanulóinak vagy más érdeklődőknek. A számadások pontosan jelzik az árkusok minőségét, ha külföldi finomabb áru-ról van szó vagy a hazai — kercesórai, datki, görgényi, esetleg szászsebesi — papírmalmok termékéről.³²

Nem utolsósorban a könyvtár pénzalapjait gyarapították a kirótt bírságok is, melyeket a contrascribák vetettek ki és szedtek be a szabálysértő ifjaktól. Midőn seniorrá léptek elő, a pénzbüntetésekből felgyülemlett összeget vagy a kollégium vagy a könyvtár kasszájába fizették be. 1788-ban és 1790-ben pl. a tanári kar utasította őket, hogy a könyvtári pénztárnak folyósítsák ezt a pénzt.³³ Az iratok között bukkantunk rá egy nem mindennapi eset nyomára is: „1 Dec[embris 1791] Marosi Mihály uramtól el-véttetett egy pár pistollyt — jelenti Antal János —, volt senior Nagy Sigmond uram juxta aestimationem megvet-te, és az árrát kezembe adta — 3 Mf”, azaz három magyar forintot.³⁴

II. Költségek, kiadások (Erogatum)

A könyvtár őrleinek tehát feladatává tették a pontos és világos könyvelést. A könyv- és tanszervásárlásra, a postai költségekre, az apróbb javításokra és asztalosmunkákra (új polcok beállítása, ajtó- és ablakkeretek csináltatása, beüvegezése), a takarítóeszközök pótlására fordított összeg nem haladhatta meg a bevételeket, illetve az előző könyvtárostól átvett pénzalapokat, az értékpapírok összegét. A szolgálatból kilépő thecarius legalább annyi forintot kellett átadjon utódjának, mint amennyit hivatalba lépésekor átvett, ha nem többet.

A számadások eme második főrova sokkal terjedelmesebb, mint a bevételeké, nagy részletességgel sorolja fel a költségtételeket. 1783 novemberében megfosztották tisztétől Kádár Györgyöt, amikor Kovásznai Sándor és Basa György ellenőrző professzorok megállapították: „A[nno] 1783 6ta Nov.

³¹ CB III. 142/b; CB III. 145/a.

³² A papír eladásának első említése 1780-ból. CB III. 145/b, CB III. 144/b; CB III. 147/b. Az eladásból származó jövedelem egy ötöde a diákkönyvtárost illette. KONCZ: *i. m.* MKsz 1879. 323.

³³ CB III. 147/c; CB III. 148/a.

³⁴ CB III. 148/a. Marosi Mihály utóbb Marosvásárhely rendőrfőnöke lett. (A Marosi-Molter család szíves közléséért ezúton mondok köszönetet. S. M.)

Vévén észre, hogy a' Collegium Kádár György nevezetü Thecarius a hivatalát rosszul folytatja, és a' Theca jövedelmét vesztegeti, Thecariusi hivataljától megfosztottuk, és számadásra szorítván, úgy találtuk [...], maradott adossa mind öszvességgel 245, i. e. két száz negyven öt M. Forintal, és 53 i. e. ötven három Pénzzel.³⁵ Minthogy azonban Kádár nem tudta a terhére rótt kárt azonnal megtéríteni, apját kellett kezesként állítsa maga helyett. A következő esztendőben sikerült 230 Ft-ot és 30 dénárnyi összeget visszafizetnie; a kollégium belátva, hogy a további tartozás kiegyenlítése lehetetlen, elengedte a 15 Ft-os hátralékot.³⁶

A kiadások 80 % -át könyvvásárlásra fordították. (A későbbiekben ez szinte a felére esik vissza.)³⁷ A könyvbeszerzés forrásai változatosak: vásárok, árverések, könyvkereskedések kínálata. A számadásokban előforduló helységek jelzik azt is, hogy a megvásárolt könyvek nem kizárólag Marosvásárhelyről kerültek be a közgyűjteménybe, hanem annak tetemesebb része éppenséggel Kolozsvárról, Nagyenyedről, Szebenből, Budáról, Bécsből, Debrecenből, a polgárorsultabb, a tekintélyesebb értelmiségi rétegekkel rendelkező városokból származott. A könyvkötő műhelyek is gyakran forgalmaztak könyveket, azokat a köteteket, amelyeket náluk bizományba helyeztek el a szerzők, kiadók, de a szatócsboltok vagy a sokadalmak kínálatából sem hiányzott a nyomtatott betű. Természetesen tovább folyik a peregrinus diákok, utazók által vásárolt külföldi nyomtatványok behozatala Hollandiából, Németországból, a Habsburg Birodalom országaiból.

A könyvvásárokat, árveréseket, boltokat maguk a diákkönyvtárosok járták, hol megbízott személyek (tanárok, tanulók, ügynökök, kereskedők) bonyolítottak le könyvvásárlási ügyleteket. Szilágyi Mihály diákot — ugyanazt a togatust, aki a könyvtár katalógusának összeállításában is részt vett — Nagyszebenbe és Enyedre küldik könyvekért; 1767-ben a kollégium képviselői hasonló célból szekereznek át Kolozsvárra, illetve Marosvásárhelyen vásárolnak könyveket.³⁸ 1770-ben ismét Nagyenyeden találkozunk velük, a következő évben pedig az Erdélyi Nagyfejedelemség Guberniumának székvárosában, Szebenben a könyvek aukcióján.³⁹ Simon János deákkönyvtáros azt a megbízást kapta a nagyságos és tekintetes professzor uraktól, hogy nézzen szét az 1772-es marosvásárhelyi könyvvásáron. Még ugyanabban az évben Nagyenyedre is hasonló felhatalmazás birtokában utazik, 1773-ban ismét itthon, Vásárhelyen szerzeményez

³⁵ CB III. 145/b, 7–8.

³⁶ Uo.

³⁷ SPIELMANN Mihály: *Dări de seamă ale bibliotecarilor școlari din Tg. Mureș între anii 1822–1847* = Biblioteca și Cercetarea IX. 1985. 265–280.

³⁸ CB III. 142/a, és KONCZ: *i. m.* MKsz 1879. 220.

³⁹ CB III. 142/b, és KONCZ: *i. m.* MKsz 1879. Uo.

könyveket a téka számára.⁴⁰ 1775-ben a jövődő könyvtáros, később az iskola professzora, Zilahi Sámuel Nagyenyeden 18 kötetet vásárolt és szállított be a kollégiumba 26 mft és 50 dénár értékben, köztük M. Tótfalusi Kis Miklós *Apológiáját*.⁴¹ Az erdélyi Főkormánysház 1776-ban végre felszabadítja az addig zárolt letétben őrzött Köleséri Sámuel-féle könyvhagyatékot Nagyszebenben, s az állományt nyilvános árverezés alá bocsátja. Simon János 54 könyvet vásárol, latin, német és görög nyelvű kiadványokat. A vétel összértéke 30 Ft és 48 pénz.⁴²

A legtöbb aukciós vétel Zilahi Sámuel működési idejéhez (1778 június — 1780 augusztus) fűződik. Igen derekasan látja el a könyvtári ügyvitel dolgait, hiszen e mellett, mint az iskola anyakönyvből értesülünk róla, volt „harmoniae praeses, adessor Collegii, praeceptor classis Graece” is egy időben.⁴³ Jó érzékkel, biztos kézzel választ, természetesen professzorai is segítik a kínálatok megrostálásában. Mint láttuk, Zilahi már korábban is kapott megbízást könyvvásárlásra, ezek szerint tehát némi tapasztalat birtokában választották ki a könyvtári munkára. Marosvásárhelyen négy alkalommal (1776–1779 között évente egyszer), Brassóban (1776-ban), Kolozsvárott ugyancsak négy ízben (1776–1778 és '80-ban), Nagyenyeden 1779-ben alkuszik könyvekre.⁴⁴ 1780-ban Kolozsvárról dolgavégezetlenül tér vissza az iskolába, ugyanis a licitációnak akkor szakadt vége, amikor egyetlen vásárló — nem valami igényes könyvgyűjtő lehetett — az egészet felvásárolta, mint Zilahi enyhe gúnyjal írja: „a’ könyveket átalyába el-adták”, azaz fontra kimérve vette meg valaki.⁴⁵

1783-ban, noha a vásárhelyiek ügynöke két aukción is részt vett (Kolozsvárott és Marosvásárhelyen), mindösszesen három könyvet talált megvételre érdemesnek.⁴⁶

Érthető, hogy előszeretettel vásárolnak értelmiségi hagyatékokból, főleg egy emberélet alatt összegyűjtött tanári vagy papi könyvtárakból. Fogarasi Pap József (1744–1784), a főiskola kiváló professzora, akit József császár a pesti egyetemre nevezett ki a filozófiai tanszék élére, s akit csak halála akadályozott meg abban, hogy katedráját elfoglalja, különösen igényes könyvtárat hagyott maga után, melyből az iskolai téka gyűjteménye számára⁴⁷ többet is megszer-

⁴⁰ CB III. 143/a. és KONCZ: *i. m.* MKsz. 1879. Uo.

⁴¹ CB III. 143/b. és KONCZ: *i. m.* MKsz. 1879. Uo.

⁴² CB III. 143/c. és KONCZ: *i. m.* MKsz. 1879. Uo. Lásd még SEBESTYÉN Mihály: *Köleséri Sámuel Marosvásárhelyen őrzött könyvei* = *Művelődés* 38. 1984. 10. sz. 38–40.

⁴³ *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága*. 2568. tétel. 43. CB III. 144/a–b. és KONCZ: *i. m.* MKsz. 1879. 220.

⁴⁴ CB III. 144/a–b, és KONCZ: *i. m.* MKsz. 1879. 220.

⁴⁵ CB III. 144/b.

⁴⁶ CB III. 145/a

⁴⁷ A hagyatékot 1785 aug. árverették el, a könyvtár négy kötetet vásárolt, egy görög klasszikus szerzőt, egy PLAUTUST, egy teológiai művet és a *Lectiones Lucianae* c. gyűjteményt. CB III. 146/b.

zett, akárcsak Kiss Gergely (1737–1787) székelyudvarhelyi rektorprofesszor maradékaitól.⁴⁸ 1789-ben, 1790-ben kisebb magánkönyvtárakból válogatnak bőkezűen Marosvásárhelyen a Kollégium megbízottai: a Baktsi-, Biró Miklós- és Jantsó-féle gyűjtemények darabjait részletesen felsorolja Antal János számadása.⁴⁹

A legbiztosabb szellemi haszonnal tehát azoknak a volt református kollégiumi tanároknak a hagyatéka kecsegtetett, akik Erdély-szerte hírnévre tettek szert, tanítványaik maguk is professzorokká, megbecsült lelkészekké, jól felkészült kormányiszéki és törvényhatósági hivatalnokokká lettek. A Marosvásárhelyen, utóbb Enyeden tanító Szabó Sámuel (†1789) bölcselőtanár könyveit 1790 októberében árusították ki Nagyenyeden, a vásárhelyi tanoda 54 kötetre tartott igényt ezek közül,⁵⁰ albisi Csomós Mihály (†1796), a kolozsvári jog- és statisztika tanárának gyűjteményéből harminchatot vásároltak össze az aukción.⁵¹ A legtöbbet Kovásznai Tóth Sándor könyvtárából szereztek meg, s ezért nem kevesebbet mint 416 forintot fizettek ki az örökösöknek.⁵² 1794-ben Marosvásárhelyen, 1800-ban pedig Enyeden vannak jelen vásárlóként a kollégiumi megbízottak. Ez utóbbi vásárról Baranyai Mihály számadásában a nagyobb kiadások is árulkodnak, ui. a vásár több napig elhúzódott, sokba került a könyvtárnak szállása, a csomagolás, jelentős volt a fuvarosoknak kifizetett díj.⁵³ 1795-ben is könyvek után kutatnak Kolozsvárott és a mindig meglepetéseket tartogató Nagyenyeden, de még tíz kötetet sem vásárolnak összesen. Novemberben Vásárhelyen Pais Sámuel egykori papi könyvesházából is csekély számú munka nyerte meg Székely Márton könyvtáros tetszését.⁵⁴ Míg Baranyai Mihály Kolozsvárott vásárol, azalatt Enyeden az ott élő Nemegyei János tanár a kollégium megbízottjaként tizenegy kötetet szerez a vásárhelyi felsőiskolának.⁵⁵ Végezetül 1797-ben a kollégium székvárosában, 1799-ben pedig

⁴⁸ Latin és német ny. teológiai és nyelvészeti munkák, 17–18. századi kiadványok, 57 köt. összesen, 94 Ft. és 12 den. értékben. CB III. 147/b. A Kiss Gergely könyvtárának darabjai 1787 októberében kerültek Marosvásárhelyre.

⁴⁹ CB III. 147/c; CB III. 148/a. Biró Miklóstól 1790 májusában megszerzett kötetek mind régi magyarországi nyomtatványok, GELEI KATONA István, DEBRECENI EMBER Pál, MARGITTAI Péter, MEDGYESI Pál, SZATMÁR-NÉMETHI Mihály művei. RMK I. 779, 1556, 473, 537, 720, 1234.

⁵⁰ CB III. 148/a. Latin és hét magyar ny. könyv, köztük PÁPAI PARIZ Ferenc: *Pax Sepulchri*. (RMK I. 1526.) A kötetek nagyobbik része a 18. sz. második felében jelent meg, természettudományi, jogi, egyháztörténeti munkák.

⁵¹ CB III. 150. Jogi, statisztikai, államtudományi művek.

⁵² CB III. 149/a.

⁵³ CB III. 149/b.

⁵⁴ CB III. 150.

⁵⁵ Uo. Nemegyei János Enyeden Baritz N. református lelkész hagyatékából szerzi meg többek között APÁCZAI CSERE János: *Oratio de studio sapientiae*. (Utrecht, 1655.) c. munkáját. (RMK III. 1941.)

a maroszséki Iklandon jelennek meg a kollégium képviselői, hogy a hagyatékából az oktatáshoz szükséges művekkel gazdagítsák a nemes Reformátum Collégium bibliotékáját.⁵⁶

Ha a 18. század végére a vásárlások üteme lelassul, annak magyarázatát nem kizárólag az iskola anyagi helyzetének megrendülésében leljük föl, de — úgy sejtjük, hogy — a hagyatéki kínálatból sokkal körültekintőbben, igényesebben válogattak, szerzeményeztek az iskolai könyvtár gondviselői, ügynökei; éppen az említett bibliofil szempontok előtérbe kerülése is fékezi a kritikátlan vásárlásokat.

A leggyakrabban tehát Kolozsvár és Nagyenyed városát keresték fel, ui. itt a helvét hitvallású felsőiskolákban köztudottan azonos mederben és célok szolgálatában folyt a tanítás. Az árverési jegyzékek sokkal csábítóbbnak tűnhettek, mint a valóságos áruválaszték, hiszen nem mindig érte meg a könyvtárnak, hogy megbízottjai útra keljenek, mégis megcselekedték, ahányszor pénz és alkalom kínálkozott. Nem árt azonban azt is figyelembe vennünk, hogy más intézmények és vagyonosabb, szerencsésebb magángyűjtők olykor egyszerűen elhalászták az értékesebb nyomtatványokat és kéziratokat a vásárhelyiek orra elől.

A frissebb kiadványokat egyre gyakrabban a könyvárusi forgalomból (könyvesboltokból — főleg Szebenben, Brassóban, Kolozsvárott), a könyvkötő műhelyek, a szatócsboltok, a vándorárusok vásári ponyvára kirakott kínálatából szerezték meg. Marosvásárhelyen inkább a compactorok árultak nyomtatványokat.

Nagyszebenből rendelték meg a legtöbb könyvet, hiszen a 18. század folyamán ez a város volt az ország politikai és gazdasági centruma, s Szeben kapcsolta össze, áramoltatta a birodalom többi részében kiadott folyóiratokat és könyveket Bécsből Erdély felé. Nem csoda hát, ha a jozefinista reformok és átszervezések idején és az azt követő felbolydult közhangulat hatására a Kollégium könyvtára is igyekszik lépést tartani az időekkel, tehát térképeket, atlaszokat, császári pátenseket és országgyűlési articulussokat, törvényszövegeket, azaz politikai irodalmat is hozat. Nem hiányoznak azonban a napi aktualitáshoz nem kötődő szépirodalmi és természettudományos munkák sem. Amikor Martin Hochmeister nagyszebeni könyvnyomtató és -kereskedő Kolozsvárott is fióküzletet nyit — ekkor tevődik át a Szamos partjára az országész politikai központja —, tehát 1791 után, a tanoda könyvesháza rendszeresen fordul majd a jóval könnyebben megközelíthető kereskedéshez.⁵⁷

1799 – 1800-ban a Református Főkonzisztórium — az iskola felügyeleti hatósága — nagyobb összeggel kívánta támogatni a korszerűsödés érdekében a „naturalis históriára néző” könyvek beszerzését. A rajnai forintban rendelke-

⁵⁶ CB III. 151.

⁵⁷ CB III. 151/a.

zésre bocsátott összegből Csernátoni Vajda Sámuel, a természettudományok professzora a főiskolán Antal János és Borosnyai L. János professzorokkal közösen tizennégy modern művet rendel meg a bécsi Wappler cégtől (Blumenbach: *Handbuch der Naturgeschichte*, Jacquin: *Pflanzenkunde*, Linné: *Systema vegetabilium*, Erstner: *Mineralogie* stb.), valamennyi 1783 és 1799 között hagyta el a sajtót.⁵⁸

Guttman János marosvásárhelyi könyvkötő műhelye is tudott újdonságokat ajánlani az iskolának.⁵⁹ 1797-ben egy másik könyvkötő és -kereskedő, utóbb nyomdász, is megnyitotta boltját a városban: Lőcsei Spielenberg Sámuel, aki szintén árusított a nála bizományba kihelyezett könyvekből. Igaz, a századfordulóig csak hat — budai, kolozsvári, illetve bécsi — kiadványt vásárolt nála az iskola tanári tékája.⁶⁰ A számadásokból értesülünk arról, hogy könyvtárosaink a sokadalmak forgatagában is találtak új könyveket a Kollégium számára.⁶¹

A külföldi tanulmányok folytatására induló diákok szintén kaptak olyan feladatot és költségalapot, hogy odakinn könyveket vásároljanak az iskola számára. Leginkább a volt diákkönyvtárosokra bízta az efféle feladatot, hiszen ezeknek tapasztalatára, szimatára biztosabban lehetett alapozni, ismerték a tanári kar és az oktatás preferenciáit. A vásárlásokhoz szükséges összeget magyar és rajnai forintban, illetve császári tallérokban utalták át kezükhöz.

Az 1766. esztendőben két volt diák, Gombási és Vásárhelyi hollandiai kiadványok szerzésére kap megbízást; három év múlva valóban 12 könyvvel jelentkeznek egykori iskolájukban.⁶² Tétsi Miklós — egykori számadó diákunk — hasonló célú küldetést teljesít,⁶³ akárcsak a Jantsó-fivérek 1774-ben. Ez utóbbiak 1776-ban levélben jelzik, hogy a Németországban beszerzett kötetek már Ulmban vannak, s a szállítmány rövidesen elindul Erdély felé.⁶⁴

Kiss Miklósnak, 30 császári arannyal tarsolyában könyvet kell szereznie a tanodai könyvtár gazdagítására Frankfurtban, illetve Berlinben,⁶⁵ Nagy József-

⁵⁸ CB III. 151/a–b.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ CB III. 150, 1. melléklet.

⁶¹ CB III. 148/a.

⁶² „1769... 17-a Martij. Az 1766 eszt[endő]ben 8-bernek 10-dik napján T. Vásárhellyi és Gombási István Uraiméknak adott M. forintok 50 forintyába T. Gombási István uram meg-hozván a' *Venema* Uram munkáit 12 darabban in 4-to, minthogy 10 darabjának tsak papiros táblája volt, ezek szép Frantz kötésebé-köttetem...” CB III. 142/a.

⁶³ Tétsi ugyancsak 150 forintot kap vásárlásokra 1772-ben. CB III. 143/a.

⁶⁴ CB III. 143/b. Simon János könyvtáros feljegyzi: „1774 12-ma April. Jantsó Josef és Mihály Uraimék holmi könyvek meg-vásárlásokra penes Regon/intionem/ erogaltam 190 Mft, 04 Den.”. CB III. 144/a; Zilahi Sámuel 1776 decemberi számadásából tudjuk, hogy Jantsó Mihály 14 kötetet vásárolt, melyek 1709–1773 között jelentek meg Lipcsében, Bázelen, Genfben, Hamburgban. Ulmban a könyveket zsákba varratta a vásárló. Költségpótlásként még hét császári aranyat kapott a Kollégiumtól 1776-ban.

⁶⁵ CB III. 144/a. és CB III. 145/a. 1777–79 között levélváltás zajlik Kis M. és a Kollégium között a könyvek ügyében, mint a gyakran feltüntetett postaköltségekből kitetszik. 1779. okt. 29. arról értesíti

nek pedig Marburgban.⁶⁶ Nánási István alumnus 1784-ben Hollandiából többek között egy kötetnyi disszertációt hoz magával.⁶⁷ Régi ismerősünk, Zilahi Sámuel 1782-ben Utrechtben vásárolt könyveket, mintegy 36 darabot, melyeknek súlya 130 font volt; újabb összeget is nyert a kollégiumtól, mellyel más 46 művet vásárolt meg 1784-ben, s a következő esztendőben tudósítja egykori iskoláját, hogy a csomagokat máris postára tette.⁶⁸

A polcokra kerülő kötetek az esetek döntő többségében azoknak a tanároknak a személyiségét, érdeklődési körét jelzik, akik a könyvtári felügyeletet gyakorolták. Kovásznai Tóth Sándor hosszúra nyúlott (1765–1792) működése első két évtizedében főleg teológiai, történeti, klasszikus görög és latin irodalmi, héber, arab, latin, görög és magyar nyelvészeti munkák beszerzését kezdeményezi. (Ezeket a tárgyakat tanította, saját könyvtára is ugyanilyen irányú érdeklődését tükrözi.) 1792–1796 között utóda, Zilahi Sámuel áll az iskolai könyvtár élén, s a könyvvásárlás érezhetően követi Zilahi szépirodalmi, nyelvészeti preferenciáját, ui. a professzor tagja volt az Aranka György működtette Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak.⁶⁹ A filozófiai, politikai és a korszerűbb teológiai irodalom szintén gyarapszik azokban az években, amikor a könyvbeszerzés irányítása Zilahi dolga volt. Az általunk vizsgált utolsó négy esztendőben Csernátoni Vajda Sámuel (1750–1803) a természettudományos művek felé fordítja a beszerzési politikát, anélkül azonban, hogy a többi hagyományos témakört elhanyagolná. Szaporodnak a jogi, államtudományi és statisztikai munkák, növekszik a magyar nyelvű kiadványok száma — szinte egyszerre az egyre izmosodó nemzeti könyvkiadással.

Könyvtárosaink kb. 1700 kötetet vásároltak 1765 és 1800 márciusa között, ami azt jelenti, hogy átlagban évente 48 kötetre adtak ki pénzt, s működési ideje alatt egy togatus mintegy 170 új kötetet leltározott be. A legkevesebbet, 44-et Galatzi János (1786–1789),⁷⁰ a legtöbbet Szabó András thécariussága idején, ekkor 474 kötet került a polcokra, köztük a Kovásznai-féle hagyatéék.⁷¹ A valóságban ennél jóval több könyv jutott el a Kollégium tékájába, hiszen az adományok sora nem apadt el soha.

Zilahit, hogy a könyvek megérkeztek Frankfurtból Bécsbe, de még ki kell értük fizetni a harmincadot Szirákon (vö. CB III. 144/b). Összesen 62 könyvet vásárolt Németországból.

⁶⁶ Uo. Ludovicus LUCIUS : *Historia Ecclesiastica* I–III. [Bázel, 1624.] c. művét vásárolta meg.

⁶⁷ Nánási már 1778-ban vásárolt megbízóinak egy Leibnitz-kötetet, 1780-ban pedig FABRI B.: *The-saurus Eruditionis Scholasticae* I–II. (Frankfurt–Leipzig) c. művét ugyancsak Hollandiában. CB III. 144/b és CB III. 146/a.

⁶⁸ CB III. 145/a.

⁶⁹ JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 61, 138, 155 skk.

⁷⁰ CB III. 147/a–c.

⁷¹ CB III. 149/a–b.

A tárgyköri gazdagodás, az érdeklődés bővülése is nyomon követhető a számadások sárgult ívrétű lapjain. Ha eltekintünk a hagyományos teológiai és klasszika filológiai irodalomtól, akkor jobban szemlélhetővé válik a többi szellemi régió kitágítása. Ennek szélesebb taglalására sajnos nincs terünk, meg kell elégednünk a csupán jelzés értékű felsorolással: az erősen laicizálódó, a felvilágosodás hatását tükröző 18. századi vásárlások felölelték a reneszánsz irodalmától a kortársi irodalomig (költészet, regények, irodalomelmélet) terjedő szellemi tartományokat; a latin és görög szótárak mellé odakerülnek a modern, francia, német, olasz, hollandi szótárak, egy- és többnyelvű dictionariumok, lexikonok; megszerezték a nevezetesebb könyvtárak nyomtatott katalógusait, nyomdák és könyvtárak történetét; a racionalista, a leibnitzi és a felvilágosodás kori bölcselet alapszövegeit, pl. Kant első kiadásait, és az ezekhez fűzött kommentárok, értelmezések sokaságát; a Kollégium érdeklődése kiterjedt a matematika, fizika, csillagászat, az állat- és növénytan területére, hiszen ezeket egyre nagyobb óraszámokban tanították; mérnöki és hadmérnöki műveket szerzeményeztek; a történeti forrásokat és feldolgozásokat (egyetemes és magyar) éppen úgy megvásárolták, mint a földrajzi műveket, útleírásokat, felfedezők beszámolóit; híres emberek életrajzaival, orvostudományi művekkel, disszertációkkal, halotti actiókkal gazdagították az állományt. A vaskos és több kötetes opuszok mellett a vásárlások jegyzékében felleljük a röpiratokat, egylevels nyomtatványokat, a politikai irodalmat, szatírákat, rendeleteket, törvényeket stb. latinul, németül, magyarul, franciául, románul vagy olasz nyelven.

Egy kiadványt külön is jelezni szeretnénk, hiszen ennek jelenléte a könyvtárban részben összefügg az erdélyi etnikai-demográfiai változásokkal, melyek ebben a században váltak egyre nyilvánvalóbbá. Az erdélyi románság politikai fellépése — főleg a *Supplex Libellus Valachorum* (1791) — a románokra irányítja a közvélemény figyelmét. A székelyföldi kollégiumban is feltűnnek a mezőségi román fiatalok — pl. Petru Maior (1761? – 1821), a későbbi cenzor és nemzetideológus —, s ebben a helyzetben a román nyelvű kiadványok sem maradhatnak ki a gyűjtőkörből. Elsőnek — mai tudásunk szerint — egy ritkának számító 1648-as gyulafehérvári könyvecskét szerzett meg a tanoda az 1798. június 8–10. között Marosvásárhelyen tartott árverésen: Fogarasi István román fordításában a *Catechismul calvinesc* néven ismert latin betűs református kátét.⁷²

Az iskolai gyűjtemény másik hagyományos gyarapodási lehetősége az adományok fogadása. Nem is ejtenénk róla szót, ha a számadók nem jeleznék irományaikban, ha az adományok csomagolása, szállítása, elhelyezése, az ezekkel járó levelezés nem jelentett volna külön kiadást. Pl. a Marburgból érkező

⁷² CB III. 144/b. RMK II. 683. és BIANU-HIDOS : BRV II. 53. A Supplex-hez David PRODAN : *Supplex Libellus Valachorum* . Bucuresti, 1967, a kérdés legjobb áttekintése román oldalról. A román nyelvű kátékhoz vö. JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között* . Kolozsvár, 1940., ill. MÓZES András: *Az erdélyi román reformáció irodalma* . Kolozsvár, 1942.

Wittenbach-féle hagyatékkal, a Szilágyi- és Székely-könyvtárakkal, vagy a Batz István ótordai lelkész által a kollégiumra testált könyvekkel kapcsolatos kiadások nem kevés forintot emésztettek föl.⁷³

Az Erogatum rovatában többször is felbukkannak a könyvmásolással összefüggő papír- és tintaárak, valamint a másolási díjak. Bár korábban is másoltak ritka könyveket, kéziratokat, 1765 után a kézirat-kópiák készítésének megélénkülése a Kollégiumban Kovásznai Tóth Sándor és Zilahi Sámuel történelmi foglalatosságaival hozható kapcsolatba. Elsősorban az erdélyi emlékirók még kézírásban heverő példányait másoltatták szép írású deákokkal. Koncz József azonban egy másik szempontra is figyelmeztet ezzel összefüggésben: „Amint a könyvtárnoki számadások mutatják, legnagyobb volt a szaporodás a múlt [azaz a 18.] század vége felé, s különösen a *Magyar Nyelvmívelő Társaság* működése kezdetén, amikor tanáraink is tagjai levén a társaságnak, sok magyar kéziratot másoltattak le, s magyar könyveket vagy magyar írók latin nyelvű műveit szerezték meg.”⁷⁴

Mindjárt a legkorábbi tételek között szerepel egy kézirat, melyet 1769-ben irattatott le a könyvtár számára Kovásznai.

„[1769]. 16^a Martij. A' Bethlen Farkas Ur *Magyar Historiájának* Continuatioját, mint afféle hires manuscriptumnak a' Theca számára le akarván iratni, hogy a' le iratása annál jobb moddal légyen, vettem hét kontz papirossat, a' melynek kontzáért adtam dr. 22, eo így a' hét kontzért — 1 Hfl. 89 Dr.; Hogy pedig a' :enta is egy forma légyen, minthogy a' Deákoknek a' kik által le irattam különböző tentájok volt, erre a' végre vettem a' Patikából fél ejtel jo tenta levét, a' melyért adtam — 36 den.”⁷⁵

1770-ben „valami Magyar Historiára tartozó Collectiokat” — a nélkül, hogy közelebről megjegyezné, milyen forrásgyűjteményt emleget — és „a' Kemény János Erdélyi Fejedelem Historiáját” másolták le a tanodai ifjak Tétsi Miklós könyvtáros irányítása mellett. 1771-ben mindkettőt bőrbe is köttette.⁷⁶ Kemény *Önéletírását* 1785-ben újabb kópiában is megrendelte a könyvtár.⁷⁷ Szilágyi Farkas deák Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniaejához* kezd hozzá, és folytatja a Szalárdi János féle *Síralmas Krónika* másolását.⁷⁸ A források gyarapítása Antal János könyvtáros idején sem szakad meg: ekkor fejezik be Apor, Szalárdi, Bojthi Veres Gáspár emlékiratait, Rozsnyai Dávid, az „utolsó török deák” leveleit is nagyobb példányszámban teszik hozzáférhetővé a

⁷³ KONCZ : i. m. 1879. (I. az 1. sz. jegyzetet) 223–224.; CB III. 146/a, 147/b, 148/a, 149/b, 143/a, 148/a.

⁷⁴ KONCZ i. m. 1896. (I. a 8. sz. jegyzetet) 716.

⁷⁵ CB III. 142/a.

⁷⁶ CB III. 142/b.

⁷⁷ CB III. 146/b.

⁷⁸ CB III. 147/c.

história iránt érdeklődők számára.⁷⁹ A professzorok előadásai a forrásbázis megsokszorozódása folyamatosan épül be a 18. és 19. század folyamán.

A könyvtári számadások azt is hírül adják, hogy a Kollégium az időszaki kiadványok gyűjtéséhez is hozzálátott. A lipcsei kiadású *Acta Eruditorum Lipsiensis* egyes köteteit 1769-ben szerzik be, akkor azonban még hiányos a sorozat, ui. csak az 1760., 1762., 1764–1768. évfolyamokat sikerül megvásárolniok. Utóbb (1770-ben) Szebenben nyomára akadnak az 1763-as kötetnek, és elcsípi az 1768-as esztendő utolsó füzetét is.⁸⁰ Árverésen vásárolják meg az *Observationum Hallensium* kilenc kötetét⁸¹ és a zürichi impresszummal kiadott *Museum Helvetiarum* két tomusát.⁸²

A szebeni Barth-féle könyvkereskedés útján 1776-tól kezdve előfizettek az erlangeni *Gelehrte Anmerkungen und Nachrichten* füzeteire. Egy félév díja 7 Ft és 20 krajcár volt.⁸³ Tíz esztendeig járt a könyvesház címére, a prenumeratiót hat havonta újították meg.⁸⁴ 1779-ben egyszerre két német nyelvű hírlappal bővült a választék, egyiküket Bécsben, másikát Leipzigban szerkesztik.⁸⁵ A számadásokból azonban nem derül ki a „novellák” címe. 1780–1790 között egy másik bécsi időszaki kiadványt járatnak a vásárhelyi professzorok, emez Nagyszeben érintésével érkezett városunkba. Ennek sem ismerjük — fájdalom — a lapcímét.⁸⁶

Magyar nyelvű periodika 1790–1796 között fordul elő első ízben a számadásokban: a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve ennek címváltozata a *Magyar Hirmondó*. Az iskola későn értesült a kényszerű címcseréről, ui. 1793 elején még reklamált a *Hadi Történetek* elmaradásáért Bécsben. Az előfizetést Görög Demeter redaktornak egy, a császárvárosba áruért járó örmény kereskedő útján juttatták el.⁸⁷

⁷⁹ CB III. 148/a.

⁸⁰ CB III. 142/a–b.

⁸¹ CB III. 144/a.

⁸² CB III. 145/a.

⁸³ CB III. 144/b.; KIRCHNER, Joachim: *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens*. Leipzig, 1931. II. 88. (1237. sz. tétel)

⁸⁴ CB III. 144/b; 145/b; 146/a; 146/b.

⁸⁵ CB III. 144/b. A bécsi hírlap előfizetési díja félesztendőre 6 Ft; a másik lap díja szintén 6 hónapra 8 Ft. és 40 den.

⁸⁶ CB III. 147/a–b–c; CB III. 148/a. Előfizetési ára 3 Ft, 60 pénz.

⁸⁷ *A magyar sajtó története*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. I. 124 és 137. CB III. 148/a–b; CB III. 149/b; CB III. 150.

III. Egyéb kiadások; a könyvek bekötetése

A diákkönyvtárosok dolga volt, hogy a szaktanárok segítségével beszerezzék az iskolai szertár szemléltetőeszközeit, masináit. Emezeket szintén a könyvtárban őrizték, s javíttatásukról is a könyvtárnoknak kellett gondoskodnia. Az első tudósítás 1767-ből fordul elő a pénzügyi zárójelentésekben: „24^a Febr. Holmi Physicum Instrumentumoknak meg vételére a' Théca fundussának Interestéből kértem T. Perceptor Uramtól 70 H. Flor.”⁸⁸ A következő évben újabb 10 Ft-ot kér hasonló indítékkal.⁸⁹ Az 1767-es összegből nem is futja teljesen a beszerzett instrumentumok árának fedezésére, ugyanis

„25^a Febr. Az Electrica Machináért 5 tsengettyüvel és egyéb hozzá tartozó készülékkel, ugy szintén a' Laterna Magicáért 12 képes üvegeivel, és a' Solare Microscopiumért cum 4 Lentibus vitreis fizettem fl. h. 60; akkor ugyan tsak egy Barometrumért Dr. 68. Egy Fahrenheitianum Mercuriale Termometrumért, és egy Camera obscuráért Dr. 408, Egy pár Angliai Mágnesért Dr. 136, egy Speculum concavumért a' mely plano junctum Dr. 360, egy Vitrea lensért [sic !] a' mely diametri est 4 circiter polli cum Dr. 180, és így ezekért a' Physicum instrumentumokért mind együtt adtam 71 Hfl, 52 dr.”⁹⁰

1768 májusában egy kerek tükröt és egy újabb mágneset vásároltak, s egy helybeli mesterembernek fizettek azért, hogy ezeknek tartószerkezetet készítsen.⁹¹ A költséglistákon szerepel a felszerelések javítása is.⁹² A gyarapodás a „naturalis historiai és physikai” szemléltetőeszközök számában Csernátoni Vajda Sámuel tanári működése alatt volt a leglátványosabb.⁹³

A harmincöt év alatt vásárolt az iskola könyvtára 15 muzeális értékű vagy ritka pénzérmét, a görög, spanyol, török és svéd monéták mellett olyanokat is, melyeket erdélyi verdék bocsátottak ki a Báthoriak, Bethlen Gábor és a Rákócziak idejében.⁹⁴

Minden számadás oldalain terjedelmes helyet foglalnak el a frissiben vásárolt vagy a használatból elrongyolódott könyvek kötéséről szóló listák, költségtételek. A kollégium több Marosvásárhelyen működő, illetve kolozsvári compactorral is dolgoztatott. Megkövetelték tőlük, hogy a rongált köteteket kijavítsák, szép vagy olcsó, de időtálló kötéssel lássák el. Ha Kolozsvárra kellett szállítani, mint például 1771–1776 között, akkor a kötetek ide-oda fuvaroztatása a diákok, könyvtárosok vagy az éppen útrakelő tanárok dolga volt. Kolozsvárral általában igényesebb munkákat végeztek: bőrrel vonatták be a kötéstáblá-

⁸⁸ CB III. 142/a.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo. és CB III. 149. 8. melléklet.

⁹² CB III. 142/a.

⁹³ CB III. 147/a. Az 1782-es vásárlásokhoz: CB III. 145; 1784-ben: CB III. 146/a.

⁹⁴ CB III. 149/b 8. melléklet; CB III. 150. 1. melléklet.

kat, aranyoztatták a köteteket.⁹⁵ Valószínűleg az ottani Reformátum Collégium mellett működő műhelyhez fordultak.

Molnár Sámuel marosvásárhelyi könyvkötő neve 1777–1789 között fordul elő a számadásokban és aláírásával együtt a számlákon. Molnár mester ún. ligamentum gallicumba, vagyis viaszolt, pergamen utánzatú papírtáblák és gerinc közé fogta a nyomtatványokat; ennek olcsóbb változata a ligamentum semigallicum, mikor csupán a könyvborda készült viaszolt papírból. Ezenkívül még a ligamentum italicumnak nevezett eljáráshoz is folyamodott, azaz a paperback őskéhez.⁹⁶ Molnárral egy időben dolgozott a könyvtár számára — talán Vásárhelyen, de nem kizárt, hogy Kolozsvárott — Bodor Pál is 1777-ben.⁹⁷

Molnár halálát követően egy másik helybéli mesteremberhez, Viski Jánoshoz fordult az iskola,⁹⁸ és a kolozsvári műhelyében dolgozó Berzétei Gáborhoz, pl. 1789-ben.⁹⁹ Viski a kéziratokat félbőr kötéssel látta el, Berzétei viszont ligamentum semigallicummal erősítette meg az átküldött könyveket.

1790–1791-ben már Molnár István marosvásárhelyi mestertől rendelték meg az új szerzemények bekötését, félbőr és francia — gallicum — kötéstípusok kerültek ki a keze közül.¹⁰⁰ Nagy András, aki 1792–1797 között működött a Maros menti városkában, nemcsak az eddig felsorolt eljárásokhoz értett, de otthonosan mozgott az aranyozás, a javítás-restaurálás művéségében is, efféle munkákat is vállalt.¹⁰¹ Végezetül az általunk tanulmányozott időszak utolsó két esztendejében, de még a századfordulón túl is, Komáromi S. Benjámint compactor munkadíjai tükrözik azt a megbecsülést, melynek a mester örvendett, bőr és félbőr kötéseit a Kollégium bőkezűen honorálta.¹⁰²

Nincs terünk a számadások minden tételéről szólni, ui. kimaradtak például azok a kiadások, melyeket az iskola tett a különböző nemesi famíliák címereinek berámáztatására, a polcok csináltatására. Ez utóbbi akkor vált különösen fontossá, midőn 1777–1784 között megépült az új könyvtárterem,¹⁰³ s ezt követően került sor a kötetek leltározására: Nagy István diákkönyvtáros minden kézbevert kötetbe beírta 1784-ben a Református Kollégium Könyvtárának ex librisét.

⁹⁵ CB III/a-b; CB III. 143/a-b; CB III. 146/a; CB III. 147/a; CB III. 150; CB III. 151.

⁹⁶ CB III. 142/b, 143/a, 143/b, 143/c.

⁹⁷ CB III. 144/a.

⁹⁸ CB III. 144/b, 145/a-b, 146/a, 147/c.

⁹⁹ CB III. 148/a.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ CB III. 148/b, 149/a-b, 150, 151. H., N., S. mellékletek. 1797-ben egy alkalommal Gyórfi István neve is előfordul a számadásokban. CB III. 150.

¹⁰² CB III. 151 és mellékletei 6., 8., 11. és W.

¹⁰³ KONCZ : *i. m.* 1879 (*l. az l. sz. jegyzetet*) 323.

A számadások nem szakadnak meg az 1800-as évvel, hanem 1871-ig folytatódnak. Egy későbbi dolgozatunkban visszatérünk még a 19. századi helyzet bemutatására.

SEBESTYÉN, MIHÁLY

Les comptes-rendus des étudiants-bibliothécaires de l'ancien Collège Réformé de Marosvásárhely, 1765–1800

La Schola Particula de Marosvásárhely, fondée en 1557 et son successeur: le Collège Réformé avaient, dès les origines, une bibliothèque modeste. Dans la vie de cette bibliothèque survint un changement considérable à partir des années soixante du XVIIIe siècle. Depuis cette époque, les étudiants-bibliothécaires étaient obligés de donner régulièrement un compte-rendu financier. À la base de ces documents, l'auteur du présent article éclaircit par des données nouvelles le fonctionnement de la bibliothèque à la fin du XVIIIe siècle. Il tient compte des revenus et des dépenses de la bibliothèque. Cette collection disposait d'une certaine somme séparée des biens de l'école, mais des familles de propriétaires terriens contribuaient, elles aussi, à l'entretien de la bibliothèque par des dons en nature et en argent. Le revenu de la bibliothèque fut augmenté par les sommes provenant de la vente des manuels scolaires et par les ventes aux enchères des exemplaires en surnombre aussi. C'est l'acquisition des livres qui constituait la plus grande partie des dépenses. L'étude analyse en détail les sources diverses de l'acquisition des livres: les foires, les achats aux enchères et les acquisitions chez les marchands-libraires. Une source considérable de l'acquisition des livres était l'héritage des professeurs du Collège aussi. On faisait l'acquisition des livres, outre les marchands-libraires du pays, chez des libraires allemands et néerlandais. De ces comptes-rendus on peut constater l'enrichissement du stock et l'amplification de l'intérêt aussi. Parmi les dépenses figuraient encore les frais de reproduction des manuscrits et des livres rares, les sommes employées à l'abonnement aux journeaux et aux revues et les frais en connexion avec la reliure des livres.

MÁRKUS ROZÁLIA
Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom
(1791)

*A Pressburger Zeitung, az Ungarische Staats- und Gelehrte
Nachrichten és a Wiener Zeitung összevetése*

A magyarországi újságok francia forradalomról szóló híradásaival a szakirodalomban legrészletesebben tudtommal dr. Jászai Rezső foglalkozott 1897-ben megjelent *A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykorú hírlapirodalmunk kritikai méltatása* című tanulmányában.¹ Bár a mű valamennyi magyarországi hírlapra — és nem csak a magyar nyelvűekre — kiterjeszti vizsgálódásai körét, a latin és német nyelvű újságokat igen kurtán tárgyalja (a szerző 52 oldalas tanulmányában összesen két oldalt szentel nekik.²) Az *Ephemerides Budenses* és a *Siebenbürgische Quartalschrift* rövid tárgyalása után az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1789-es évfolyama francia tárgyú híreiről szól, megjegyezve: „Csupán ehhez az egy évfolyamhoz férhettem, de ez is elég, hogy következtessünk.” A következtetés pedig ez: „Láthatjuk tehát, hogy a francia ügyek ismertetésében a mi magyar hírlapjaink általában felülmúlják a hazai német és latin lapokat.” Lábjegyzetben ehhez hozzáfűzi: „Több laphoz nem juthattam, de teljesen elég ez is arra, hogy tájékozódást szerezhessünk már a priori a többire nézve is. Ilyen pl. a *Pressburger Zeitung* 1780-, *Neue Curir aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen* 1789–90.”³ Még ha ez a következtetés meg is állja a helyét, módszerében eléggé kifogásolható. Gyakorlatilag pedig azt jelenti, hogy a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1790-es és az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1789-es évfolyamán kívül — tudomásom szerint — nem elemezte sem ő, sem később más a magyarországi német nyelvű hírlapok francia forradalomról szóló híryanagát.

A francia forradalom eszméinek recepciójával és eseményeinek magyarországi ismertségével foglalkozó szakirodalom a korabeli sajtótermékek közül elsősorban a magyar nyelvűekre koncentrál: Benda Kálmán *Robespierre, ahogy magyar kortársai látták* című írása⁴ éppenny, mint Köpeczi Béla *A „filo-*

1 *Szegedi Kegyesrendi Főgimnázium Értesítője* 1896/97. 5–57.

2 *Uo.* 33–35.

3 *Uo.* 33–34.

4 In: BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* Bp. 1978. 364–374.

zófusok” felelősek-e a forradalomért? A korabeli magyar sajtó véleménye⁵ és Poór János *A francia forradalom és a magyarországi közvélemény* című tanulmánya,⁶ Kókay György tanulmányai⁷ vagy Eckhardt Sándor *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című műve.⁸ Köpeczi Béla ezt a döntését következőképpen indokolja: „... Azért a magyar nyelvű sajtót választottuk, mert ez jutott el a viszonylag legszélesebb rétegekhez, a német vagy a latin nyelvű sajtó szűkebb közönség olvasmánya volt, még ha a németet a városokban viszonylag többen is olvasták.”⁹ Eckhardt Sándor, aki megállapítja, hogy „... a magyar közönség olvasó, gondolkozó és társalgó része állandóan, a legrészletesebben volt tájékoztatva a nagy világtörténelmi eseményekről”¹⁰ és hogy ez nagyrészt az újságoknak volt köszönhető, csak a magyar nyelvű újságokat tárgyalja, továbbá a *Moniteur* jelentőségéről és az *Ephemerides Budenses*ről szól, német nyelvű lapokról csak a neuwiedi *Das Reich der Todten* című lap elterjedtsége kapcsán, amelyet 1789-től 1810-ig a *Pressburger Zeitung* is közölt utánnomás útján melléklapként,¹¹ pedig a német „bürgerekről” kiderül Eckhardt Sándor művéből, hogy nem hagyták őket sem teljesen közömbösen a franciaországi események.¹²

A szakirodalom szerint ezeket a hírlapokat eleve, másra való igény híján „a külföldi — elsősorban bécsi — hírek szinte változtatás nélküli átvétele jellemezte”¹³ és „az ország függő helyzete ... azt eredményezte, hogy az újságok nagyobbrészt a bécsi félhivatalos újság nyomán készültek”. A külföldi lapoktól függetlenül „csak a kisebb-nagyobb mértékben jelentkező helyi hírek” kerültek be ezekbe a lapokba,¹⁴ saját levelezők tudósításai pedig csak 1788-tól, a török háború hírei kapcsán kezdenek megjelenni,¹⁵ bár a több helyütt az át-

⁵ In: KÖPECZI Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig* Bp. 1985. 419–477.

⁶ In: *A francia forradalomról – 200 év múltán*. Szerk.: VADÁSZ Sándor. Bp. 1990.

⁷ KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983.

⁸ Bp. 1924.

⁹ KÖPECZI: i. m. 420–421.

¹⁰ ECKHARDT: i. m. 100.

¹¹ Uo. 100–110.

¹² Uo. 159–161.: „Hát a polgárság? ... A német bürgerek? Megcsapta őket is az idők szele ... maga Gabelhofer jelenti vérző szívvel, hogy a pesti polgárok ... tátott szájjal hallgatják Trenck nagyhangú előadásait a francia forradalomról s hogy ők is csak francia szabadságról, királyok igájáról, revolúcióról beszélnek...”.

¹³ *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 182. (A továbbiakban: *Sajtótörténet*)

¹⁴ Uo. 112.

¹⁵ Uo.

lagnál sokkal igényesebbként jellemzett *Pressburger Zeitung*ot ezen a ponton kivételnek kell tekintenünk.¹⁶

Ebben a dolgozatban két magyarországi német nyelvű újság, a *Pressburger Zeitung* és a budai megjelenésű *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* francia vonatkozású híreit vetem össze a *Wiener Zeitung*, a „félhivatalos” bécsi lap megfelelő híreivel egy rövid időszakra, az 1791-es esztendő első felére nézve. A vizsgálat célja annak megbecslése, a híryanag mekkora részét vehették át a magyarországi német nyelvű lapok a *Wiener Zeitung*ból: igazolja-e a híryanag részletekbe menő vizsgálata azt a tételt, hogy a bécsi lap volt a hazai német nyelvű lapok számára az első számú, a domináns hírforrás.

További forrásanyag, elsősorban a hírforrásként szóba jöhető további periodikáknak a vizsgálatba való bevonása nélkül természetesen csak valószínűsíteni lehet egy-egy hírről, hogy a *Wiener Zeitung*ból származik, ha a megjelenések között eltelt idő megengedi ezt, és a híreknek nemcsak tartalmi, de nyelvi, formai közelsége is erre látszik mutatni.

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben a vizsgált időszakban a francia tárgyú hírek mintegy négyötöde mutat olyan nagy nyelvi közelséget a *Wiener Zeitung* valamely, egy vagy két számmal korábban megjelent híréhez, hogy erősen valószínűnek látszik: onnan vette át őket a budai lap. Az átvétel azonban nem volt mechanikus. A budai újság kevesebb teret szentelt a francia híreknek, mint a *Wiener Zeitung*: egy-egy szám összes híryanagának terjedelme nem volt ugyan lényegesen kisebb, mint a bécsi lapban (itt természetesen csak a híryanagot vesszük figyelembe, s a *Wiener Zeitung*nál húszoldalakra menő hirdetések figyelmen kívül hagyjuk), a francia híreknek azonban kevesebb helyet juttatott, mint a *Wiener Zeitung*. A *Wiener Zeitung*ban például összesen négyszer fordul elő a vizsgált hat hónap alatt, hogy kimarad a francia rovat, míg a budai lapban már március végéig tízszer. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* így alaposan megválogatta, hogy mit vegyen át és mit ne, és a beválogatott anyag jellegzetességei markáns eltérésre mutatnak a két lap szerkesztőinek (s talán olvasóinak) érdeklődésében.

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben a *Wiener Zeitung*gal közeli szó szerint azonos hírek kisebb-nagyobb tömörítésekkel, az átvezető szövegek módosításával, egy-egy rész felcserélésével, a sorrend módosításával, kihagyásokkal jelennek meg. Az esetek nagy részében ezeket a módosításokat az látszik indokolni, hogy ezeket az azonosítható, felismerhető szövegrészeket

¹⁶ *Sajtótörténet* 62.: „...A *Pressburger Zeitung* 18. századi német nyelvű hírlapirodalmunk legjelentősebb vállalkozása.”; DEZSÉNYI Béla: *Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban*. Bp. 1947. 12.: „A *Pressburger Zeitung* már nem a bécsi kormánylap korlátlan hűségű csatlósa, hanem a felvilágosodás önálló képviselője. Hírszolgálatát az örökös tartományokból, Moldvából, Lengyel-, Bajor- és Oroszországból érkező eredeti levelezések teszik pontossá...”; RÓZSA Mária: *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig* (Vázlat) = *MKsz* 1993. 4. sz. 226.: „A többi magyarországi német újság a *Pressburger Zeitung*hoz képest szintelen volt és nem tudta felvenni vele a versenyt.”

(melyekről ezen a forrásanyagon nem zárható ki, hogy a *Wiener Zeitung*ból származnak) saját gondolatmenetébe, eltérő asszociációs sorba tagolja és gyakran felbukkannak a *Wiener Zeitung*ban fel nem lehető — az azonosítható híreket kiegészítő vagy teljesen függetlenül álló — hírek is. Jellemzőnek tűnik az is, hogy a hírekben a *Wiener Zeitung* hírrészleteivel azonosíthatóknak tűnő mondatok, félmondatok nagyobb nyelvi-formai távolságot mutató részekkel váltakoznak, s gyakran ezekkel szorosán összefonódnak, vagy hogy a *Wiener Zeitung*ban jóval korábban közölt információk később megjelentekkel és független hírekkel kombinálódnak. Mindezt a hírek tartalmával összevetve a következő kép rajzolódik ki: Míg a *Wiener Zeitung*ot az jellemzi, hogy elsősorban a Nemzetgyűlés munkájára, az ott elhangzottakra koncentrál, híreinek törzsét egyfajta „nemzetgyűlési napló” teszi ki (általában kronologikus rendben haladva a lényegesnek ítélt viták, határozatok ismertetésével), addig a budai újság a jogalkotási folyamatot nem követi szoros figyelemmel. Ha itt-ott érdekesnek tűnik számára valami, beveszi hírei közé, kiegészíti azonban más forrásokból olyan hírekkel, melyek a *Wiener Zeitung*ban nem jelentek meg. 1791 első feléve folyamán azonban növekszik a *Wiener Zeitung*ból származtatható anyag mennyisége, s úgy tűnik, csökken annak a híryanagnak a mennyisége, amit ilyen szuverén módon kombináltak, válogattak volna össze, vagyis mechanikusabbá válik az átvétel.

A *Wiener Zeitung*tól egyértelműen függetlennek nevezhető hírek két jellegzetessége szembeötlő. Általában olyan híresztelések, rémhírek, s népi megmozdulások olyan részletei kapnak bennük hangot, melyek a *Wiener Zeitung*ba vagy egyáltalán nem kerültek be, vagy — ha elég nagy horderejük voltak — csak a nemzetgyűlési történések szűrőjén keresztül, így viszonylag nagy késéssel és a Nemzetgyűlésben elhangzottak által értelmezve jelennek meg, vagy pedig egy-egy olyan, az utolsó hónapok főbb eseményeit értelmező-összefoglaló-magyarozó fejtegetés keretében, amivel a *Wiener Zeitung* szerkesztője, Konrad Dominik Bartsch időről időre megtűzdelte az újság francia tárgyú tudósításait.¹⁷ A szerkesztő, Bartsch, Hajnóczy József barátja¹⁸ ebben az időben igen meleg hangon ír a francia forradalomról, nagy empátiával s az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ön- és forradalomértelmezése iránt igen fogékonyan. A tudósításokat a jogalkotó munka pátosza hatja át, s azok a rend és nyugalom meglétét, a zűrzavarok átmenetiségét, az események kézben tartott voltát sugallmazák, vagy ha mégis komoly jelentőséget tulajdonítanak egy-egy megmozdulás-sorozatnak, nagy sajnálkozással és helytelenítéssel szólnak róluk. A népi megmozdulásokat illetően így ezeknek az összefoglaló fejtegetéseknek is igen mér-

¹⁷ Pl. WZ 1791. jan. 12. (89.), jan. 29. (227–229.), febr. 2. (259–260.), febr. 16. (388–389.), márc. 16. (663–665.), máj. 18. (1323–1324.), júni. 1. (1462–1465.)

¹⁸ Franz STAMPRECH: *Die älteste Tageszeitung der Welt. Werden und Entwicklung der Wiener Zeitung*. Wien, 197?, 91–97. o. KÓKAY György: *Patrióta vagy emberbarát? Hajnóczy József és Conrad Dominik Bartsch, a Wiener Zeitung szerkesztője.*, in: KÓKAY: i. m. 1983. (I. a. 7. sz. jegyzetet) 82–97.

sékelt a hangvétele, csak akkor értesülünk róluk, ha a forradalom menetére nézve, visszatekintve, hosszú távon is jelentőségteljesnek bizonyulnak, s soha nem a részleteikről, hanem mindig az elvi jelentőségükről, következményeikről van szó: értelmezést kapunk, nem leírást. A budai lapot ezzel szemben úgy tűnik érdekelték az ilyen hírek, örömmel felkapta őket és kiemelt helyen (a napi hírcsokor elején) hozta őket, nagyobb elevenséggel és színességgel, mint ami hírei többségét jellemezte, részben talán a bécsi lapból is kihámozva az idevonatkozó információkat, részben más forrásokat is felhasználva. A *Wiener Zeitung*ban is olvassuk például (március 12-én, 623. o.) egy, a Nemzetgyűlésben elhangzott felszólalásról (egy törvényjavaslat vitája kapcsán, amely a királyi család tagjainak mozgásszabadságát hivatott korlátozni) „azon általános mozgolódással és elégedetlenséggel” kapcsolatban, „amelybe a nemzetet a király nagynénjeinek elutazása juttatta”, a március 12-i számból az események egy része is kiderül, arról az eseménysorról azonban, amit az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* már március 12-én ismertet, s melyet a kofaasszonyok szereplése tesz pikánssá, csak a március 16-i számból értesülünk, egy visszatekintő eszmefuttatás keretében: WZ március 16. (663. o.):

„Még sokkal általánosabb és aggasztóbb azonban a felkelés és felfordulás szelleme, mely Párizs népét a király nagynénjei elutazásának ismertté válása óta hatalmába kerítette. Már elutazásuk napján egy nagy csoport kofaasszony és más efféle népség vonult Bellevue-i kastélyukhoz, hogy elutazásukat akadályozza; a hercegnők azonban megelőzték ezt a látogatást, s akkor már úton voltak, s így a tömeg igen bosszúsán tért vissza.”

Már március 12-én ezzel szemben a budai újság a következő formában szól az ügyről:

„A király nagynénjei, akik legutóbb sietve visszatértek Párizsba, elkerülendő, hogy a kofaasszonyok hozzák vissza őket, néhány nappal később ismét elindultak Bellevue felé. Párizsban közben megtudta a nép, hogy február 21-ére tervezték az elutazást, és egy valódi kofaasszonyokból és annak álcázott emberekből álló menet ismét úton volt, hogy az elutazásukat megakadályozza. De túl későn érkeztek.”

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* március 16-án is a napi francia tárgyú hírcsokor elején, a nemzetgyűlési vita kontextusából kiemelve foglalkozik az ügyel. Ugyanitt ismerteti azt a jelenetet, amikor a király öccsének feltételezett elutazási szándéka volt a megmozdulás oka. A budai újság itt is kiemeli a kofaasszonyok szerepét:

„Eközben mindenféle rémhíreket terjesztettek el a nép között. Azt híresztelték, hogy a király legidősebb öccse is el akar utazni. A csarnok hölgyei, akiket amúgy kofaasszonyoknak neveznek, vezették őt át palotájából a Tüllériákba, s esküvel kellett megerősítenie, hogy nem fogja elhagyni hazáját.”

Erről a jelenetről a *Wiener Zeitung* már március 12-én szólt, de kofaasszonyokról itt még szót sem ejtett, és az egész tudósítás jellegzetes, nagyon absztraktnak ható kifejezőmódjával tér el a budai lap szenzációéhesebb hangvételétől: nem említ például „esküt”, hanem csak azt, hogy a király öccse egy hosszú

beszédet tartott, melyben ígéretet tett arra, hogy nem hagyja el a hazáját, s ezzel megnyugtatta a népet, s azzal a kifejezéssel él, hogy Monsieur és felesége a néptömeg kíséretében átmentek a Tüllériákba, ami lényegesen enyhébb fogalmazás, mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtené* volt.¹⁹

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* kis számú, a *Wiener Zeitung*-tól teljesen függetlennek mondható híre a szenzációk, pikáns anekdoták, pletykák és híresztelések iránti érdeklődést mutatja, és nagy részükön látszik, hogy nem a nemzetgyűlési események szűrőjén keresztül érkeztek. Nyilvánvalóan nem mentek például keresztül ezen a szűrőn az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* következő (a *Wiener Zeitung*-tól független) hírei:

USGN február 26. (129. o.): „Február 7-én Párizsban röpcédulákat osztogattak, melyeken ez állott: Holnap lemészároljuk az úgynevezett Nemzetgyűlést!”

USGN február 9.: „Párizsban úgy hírlík, Artois grófja, aki most Velencében tartózkodik, nem akar visszatérni Franciaországba és még egészen arisztokrata szellemben gondolkodik.”

USGN február 26. (128–129. o.): „Anekdotaként a következőket említik: 1 hogy hogyan értek tetten nemrégiben egy tolvajt egy különleges módon. A templomban, mise alatt akarta valakinek a zsebét kiüríteni, a zsebben azonban egy vadcsapda volt, s ez, amikor a tolvaj ujjai hozzáérték, olyan erősen összezárult, hogy a tolvaj nagyot kiáltott. Így, a zsebben ragadt kézzel vezették a bíró elé és csak ott szabadították ki a csapdából.”

A független hírek másik jellegzetessége a budai lapban, hogy személyközpontúak. A vizsgált időszakban a budai újságnak Mirabeau a főhőse, ő van az érdeklődés központjában (s ez a „népszerűség” halála után is tart egy darabig), anélkül, hogy ez személyének vagy tevékenységének egyértelműen pozitív vagy negatív megítélését jelentené. A budai újság jóval kevesebb képviselőt ismer név szerint, mint a *Wiener Zeitung* (ami egyenesen következik a nemzetgyűlési eseményeknek szentelt kisebb figyelemből). Mint egy vörös fonal húzódik azonban keresztül a híradásokon Mirabeau tevékenysége. Néhány példa (valamennyi a *Wiener Zeitung*-ban nem fellelhető hír):

USGN febr. 19. (111. o.): „Mirabeau urat röviddel ezelőtt egy nemzetőrségi zászlóalj parancsnokává ... nevezték ki.”

USGN febr. 23. (119. o.): „Mirabeau úr napközben a Nemzetgyűlésben elnököl, éjszaka-kánként pedig azzal a nemzetőrségi zászlóaljjal járórözik, amelyik parancsnokává választotta.”

USGN ápr. 2. (207. o.): „Ezt a határozatot, mellyel az arisztokrácia testén ismét mély sebet ütnek, úgy tűnik, nagyon elhamarkodva hozták meg. Maga Mirabeau mondta, — aki pedig egyébként olyan szívesen rombol szét mindent, ami régi, és híz fel a romokon újdivatú épületeket —, hogy nem kellene ilyen elsietve áttérni a régi törvényekről az újakra, most még csak előkészíteni kellene a jövő generációk boldogságát, s nem kellene a jelen generációt túlon túl sok áldozatra kényszeríteni. Azt mondják, Mirabeau azért beszélt itt ily bölcsen, mert őt magát is hátrányosan érinti a határozat.”

További példákat is idézhetnék. A független híreken kívül Mirabeau azon, az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*-ben megjelenő megnyilatkozásai, nemzetgyűlési hozzászólásai is a személye iránti érdeklődést mutatják, me-

¹⁹ WZ 1791 március 12. (625.)

lyek több-kevesebb azonosságot mutatnak a *Wiener Zeitung* híreivel, de — a viták kontextusából kiemelve — láthatóan csak azért kerültek be a budai lapba, mert az ő nevéhez kapcsolódnak.

A *Pressburger Zeitung* a *Wiener Zeitung*tól a budai lapnál jóval függetlenebbnek mutatkozik. A híryanagnak mintegy fele teljesen független a *Wiener Zeitung*tól, tehát minimális tartalmi érintkezés mellett teljesen eltérő nyelvi eszközökkel él; azonos tartalmi elemeket teljesen eltérő összefüggésekbe ágyazva, eltérően súlyozva és értékelve talál vagy még a minimális tartalmi érintkezést is nélkülözi. Tekintélyes részét teszik ki a vizsgált anyagnak az olyan hírek, hírrészletek is, melyeknél nem zárható ki, hogy a *Wiener Zeitung*ból szerzett információkra épüljenek, de olyan szervesen épülnek egybe olykor még egy-egy híren belül is független, sőt olykor egyenesen a *Wiener Zeitung*nak ellentmondó információkkal, hogy véleményem szerint az esetek jórésztében a *Wiener Zeitung* által nem hasznosított forrással kell számolnunk, vagy olyan közös forrásokkal, melyekből a két újság eltérő szempontok alapján válogatott, vett át információkat vagy szövegrészeket. A *Pressburger Zeitung*ban sűrűn előfordulnak olyan szövegek is, melyek a tartalmat és annak logikai tagolását, felépítését tekintve rokoníthatók a *Wiener Zeitung* egy-egy hírével, de szisztematikusan eltérő nyelvi eszközökkel élnek (pl. rokonértelmű kifejezéseket és/vagy eltérő, de közel azonos értékű nyelvtani szerkezeteket használnak): ilyenkor általában dokumentumszövegek, levelek, nemzetgyűlési határozatok, vagy beszédek, felszólalások stb. idézet-jellegű visszaadásáról van szó. A szisztematikusan eltérő nyelvi eszközök ilyen esetekben közös idegen nyelvű (francia) forrás, vagy közös idegen nyelvű forrásra visszamenő eltérő német nyelvű források meglétére engednek következtetni.

A *Pressburger Zeitung* esetében a francia hírek egy formai jellegzetessége is mutatja, hogy nem a *Wiener Zeitung* volt elsődleges forrása. A *Pressburger Zeitung* ugyanis tudósításait egy „Paris, den ...”, „Paris, vom ...” típusú fejléccel vezeti be általában, és a tudósításokban szereplő idő- és helyhatározók is a fejlécben megjelölt koordinátákhoz alkalmazkodnak. Úgy látom, hogy az a néhány eset, amikor a fejléc hiányzik, egybeesést mutat azokkal az esetekkel (még ha ez az egybeesés nem is teljes), amikor a napi hírcsokor nagy része mutat a *Wiener Zeitung*hoz az átlagosnál nagyobb formai közelséget. Ugyanakkor olykor a fejléces tudósításokban is megjelenik váratlanul egy-egy hír, ami szó szerint egybeesik a *Wiener Zeitung* megfelelő hírével, ami vagy arra mutat, hogy a fejléces eljárásnak semmi jelentőséget nem kell tulajdonítanunk, vagy arra, hogy gyakran van szó közös forrás (ilyen esetekben mindkét újságban változtatás nélküli) felhasználásáról olyankor is, amikor a hír formai jegyei a *Pressburger Zeitung*nál is feltételezni engedik a *Wiener Zeitung*ból való átvételt.

A független híreket itt még a budai újságnál is sokkal erősebben jellemzi a népi megmozdulások részletei iránti érdeklődés: a *Pressburger Zeitung* egyedül-

álló bőséggel ontja magából ezeket, s láthatóan előszeretettel hoz rémtettekről, lincselésekről, porban meghurcolt véres tetemekekről elevenségükben sokszor igazán rémítő részleteket. Ilyen erőszakos tömegakciókról és ellenforradalmi összeesküvésekről sokkal több helyről is tudósít, mint a budai lap, úgy tűnik, mintha sokkal nyitottabb lett volna a Franciaország különböző vidékeiről érkező hírekre vagy sokkal inkább hozzájutott volna ilyenekhez, mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*, mely leginkább csak Párizsból és Elzászból tudósít.

Az ellenforradalmi összeesküvésekről szóló hírekre és rémhírekre nézve is jellegzetes a *Pressburger Zeitung* és a bécsi újság közti különbség. Példaként álljon itt egy-egy részlet a két újságból egy, az ellenforradalmi csapatok közeli betörésével kapcsolatos híresztelésről 1791. március vége- április elejéről:

PZ márc. 26. (243. o.): „Elzászban azt tartják, Condé herceg ... a legközelebbi jövőben 5–6000 emberrel Landau közelében be fog törni a királyságba. Úgy tartják, Kronweissenburg felé fog tartani, és azt reméli, 30–46000 elégedenkedő is csatlakozni fog hozzá. Megbízható hírek és a hadügyminiszter által valóban tett védelmi intézkedések azt engedik gyanítani, hogy ez a betörési kísérlet nem várat már sokáig magára.”

Ugyanerről a témáról a *Wiener Zeitung* jóval később, április 2-án szól csak. (Figyelembe véve, hogy a *Wiener Zeitung* általában frissebb hírekkel szolgál, mint a pozsonyi lap, ez igen nagy különbségnek számít.)

WZ ápr. 2. (851. o.): „Sokáig azt híresztelték, Condé hercege sereget gyűjt, már majd 8000 embere van, hovatovább olyan hírek is lábra keltek, hogy már el is indult seregestül Landau felé. Akármilyen légbőlkapott volt is ez a mende-monda, akadtak, akik elhitték. Pedig a Nemzetgyűlésben márc. 11-én felolvasott jelentések szerint, melyek a felső- és az alsó-rajnai kerületből érkeztek, azon a vidéken teljes a nyugalom, és állandóan növekszik az alkotmány híveinek a száma...”

A *Wiener Zeitung* hangvétele majd csak júniusban válik gondterheltebbé az elzászi betörés veszélyéről szólva, de ekkor is inkább azt panaszolja — egy, a Nemzetgyűlésben felolvasott strassburgi jelentés nyomán — hogy a határon túli hadi előkészületekről érkező hírek forrongásban tartják a vidék lakosságának kedélyét, mint hogy magával a betörés veszélyével és annak valószínűségével foglalkozna.²⁰

A jogalkotási folyamat a *Pressburger Zeitung*ot sokkal kevésbé érdekli, mint a rémtettek, népi megmozdulások vagy különböző felfedett összeesküvés tervek részletei. A budai laptól eltérően azonban az a benyomásom, hogy a *Pressburger Zeitung*nak van rálátása a Nemzetgyűlésben történetekre: keveset hoz az ott zajló eseményekből, de amit hoz, az teljes értékű információ. Nem hoz olyan összefüggésükből kiragadott és így információértékükben csonkult híreket, hírrészleteket, mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*, amely

²⁰ WZ 1791. június 15. (1596.)

gyakran önkényesen ragadott ki érdekességi szempontok alapján hírrészleteket a nemzetgyűlési viták kontextusából. A *Pressburger Zeitung*nál a legtöbb hír a kontextus vagy korábbi híradások által megfelelően előkészítve, magyarázva jelenik meg.

Ennek a nagyobb rálátásnak megfelelően több képviselőt ismer az újság név szerint, mint a budai lap, bár természetesen kevesebbet, mint a *Wiener Zeitung*, hiszen a Nemzetgyűlés munkájával viszonylag keveset foglalkozik. A nagyobb rálátásnak felel meg az is, hogy a személyközpontúság vonása sokkal gyengébb mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* esetében. Csak Lafayette esetében találkozunk egy időben a személy iránti fokozott érdeklődéssel, s talán még nyomokban Orleans hercegénél, de ez nem mérhető az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* Mirabeau-központúságához. A legnagyobb lelkesedést a következő hír mutatja:

PZ márc. 30. (251. o.) (független hír): „A Nemzetország főparancsnokának, von la Fayette úrnak kimondhatatlan ébersége és tevékeny buzgalma ezen a napon meg kell hogy szégyenítse majd minden ellenségét. A király is erre az érdemes emberre bízta lakhelye belső parancsnokságát.”

A *Pressburger Zeitung* franciaországi híreiben egy társadalom képe bontakozik ki, míg az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben gyakran a semiből előlépett aktorok vagy aktorcsoportok az olvasó számára nem kellően tisztázott motivációjú cselekedeteit látjuk. Igaz, hogy a társadalomkép, amit a *Pressburger Zeitung* közvetít, szinte érintetlen a forradalom önértelmezésétől s propagált társadalomképétől: egy masszív rendi társadalmat látunk meglehetősen felfordulásban, de mind a népi megmozdulások (melyek a feldühödött, vérszomjas csöcselék spontán dühkitöréseiként jelentkeznek az újság számára), mind a jogalkotási folyamat (mely fontos változásokat hoz ugyan, de azt azért nem érezzük a *Pressburger Zeitung*ot olvasva, hogy egy a társadalmat mélyrehatóan átformáló, világtörténelmi jelentőségű munkáról lenne szó) érintetlenül hagyja ennek a társadalomnak a felépítését. A *Pressburger Zeitung* időről-időre gunyoros, szkeptikus vagy egyenesen ellenséges kommentárokat is megereszt a forradalommal kapcsolatban.

Pl. PZ máj. 11. (358. o.): „Oh, bár nyílna ki végre a nép szeme, s bár meglátná a mélyleges szakadékot, melybe a rebellesek taszították!” PZ ápr. 27. (322. o.): „A kereskedő helyzete rosszabbodik, mert a kereskedelem forrásai elapadtak; a művész reménysége meghiúsult, a kézműves kereseti lehetőségei szűkülnek, a munkás a legnagyobb inségben senyved, s ezek az emberek mind demokraták.”

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ből viszont nem kapunk konzisztens képet a korabeli franciaországi társadalomról. A *Wiener Zeitung*gal közös részletekből beszüremkedő forradalompártiság ellentmondásba kerül a máshonnan beválogatott részletek ezzel ellentmondó beállítottságával, az összbenyomás végülis egyfajta dezorientáltságról, zavartságról, tanácstalanságról

árulkodik, a rálátás már említett hiányáról s a felhasznált (s talán a rendelkezésre álló) források szűk köréről.

Az 1791 első félévi francia tárgyú anyagának vizsgálatából leszűrt itt ismertett tanulságok azonban csak mint halványan kirajzolódó tendenciák értendők.²¹ A két vizsgált magyarországi lap a referáló sajtó műfaját képviselte. Egyértelmű állásfoglalást igen ritkán olvasunk. A különböző helyekről átvett anyagok ellentmondó irányultságok egymásmellettségét hozzák a nagyrészt közömbös, tárgyilagos hangvételű hírtöredéktengerbe, s ebből rajzolódik ki mégis valami, ami óvatos következtetésre ad módot az újság készítőinek igényességét s még óvatosabbakra az olvasóközönség igényeit és a francia forradalomról kialakuló képét illetően.

Mivel az ismertett vizsgálat a *Wiener Zeitung* és a két magyarországi német újság francia tárgyú anyagának összehasonlítására szorítkozott (egy igen rövid időszakra nézve), a megállapítások érvénye szükségszerűen korlátozott. Csak valószínűsíteni lehetett a nagy hasonlóságot mutató szakaszok *Wiener Zeitung*ból történt átvételét. Nem egy olyan helyet találtam az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben is, ami más értelmezést, egy a *Wiener Zeitung*gal közös forrás felhasználását látszik inkább igazolni: olyan helyekről van szó, ahol egy a *Wiener Zeitung*gal majdnem teljesen azonos szövegrészhez szorosan kapcsolódóan olyan részletek jelennek meg, melyek a *Wiener Zeitung*ból hiányoznak.²² Egyszer-egyszer a *Wiener Zeitung*ban nem szereplő részlet (két erősen különböző változatban) a pozsonyi és a budai újságban egyaránt megjelenik.²³

A többi lehetséges forrás vizsgálata nélkül azt sem állíthatjuk biztosan, hogy egyáltalán volt része szuverén válogatásnak, szerkesztésnek a Pozsonyban és Budán kinyomtatott híradások keletkezésében. Szóltunk a *Pressburger Zeitung* viszonylag nagy „rálátásáról”: elvileg nem lehetetlen azonban, hogy a *Pressburger Zeitung* összes tudósítását egy az egyben valamely (talán helyenként a *Wiener Zeitung* által is felhasznált) periodikából vette át, teljesen mechaniku-

²¹ A *Wiener Zeitung* nem volt igazi hivatalos újság. Híryanagának nagy részét nem kapta felülről előre feldolgozott formában, nem volt a kormányzat szócsöve. Kormányközeli helyzete csak privilegizált voltában és a többi lapnál szigorúbb cenzúrázásában nyilvánult meg. Nemhogy elegendő információval, de még irányelvekkel sem látták el. DUCHKOWITSCH: *i. m.*, különösen 68–69., STAMPRECH: *i. m.* 88., SASHEGYI Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. 141–142.

²² Pl. USGN 1791. máj. 21. (319.) – WZ 1791 máj. 21. (1357–1358.)

²³ Pl. USGN 1791. máj. 21. (319.) – WZ 1791. máj. 18. (1324.) – PZ 1791. máj. 28. (413.) és USGN 1791. máj. 21. (318.) – PZ 1791. máj. 25. (401–402.) (a pápai bréve tartalmáról) – WZ 1791. máj. 18. (1323.)

san²⁴ — ebben az esetben akár véletlen is lehetne, hogy mekkora rálátást vagy milyen hozzáállást tükröznek tudósításai.

Nem vizsgáltuk sem a cenzúra szerepét,²⁵ sem a megjelenő híryanag hatóságok részéről történő befolyásolásának egyéb lehetséges formáit.²⁶

Az összehasonlító vizsgálat alapján a következőket tartanám fontosnak összegzőképpen elmondani:

A *Wiener Zeitung* 1791 első félévében nem volt semmiféle forradalomellenes propaganda színtere. Sőt, szimpátiát mutatott a forradalom iránt és egyetértőleg közvetítette az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ön- és forradalomértelmezését. Ezt privilegizált helyzetének ellentmondásos, tisztázatlan volta, s az tette lehetővé, hogy a kormánynak nem volt pozitív sajtópolitikája.

A *Wiener Zeitung* tudósításainak hangvételét így nagyon meghatározta a szerkesztő, Konrad Dominik Bartsch személyes viszonyulása a francia forradalomhoz, ami ekkor még nagyon pozitív volt.

A két vizsgált német nyelvű újság anyaga azt mutatja, hogy ha volt is már ekkor olyan törekvés, hogy ezek — s ne csak a bécsi magyar nyelvű újságok — francia forradalommal kapcsolatos anyagát a *Wiener Zeitungban* megjelentekre korlátozzák, nem jártak igazán sikerrel, hiszen a *Pressburger Zeitung* anyagának legnagyobb része, a budai lapban megjelenteknek pedig egy kisebb része nem található a *Wiener Zeitungban*.

²⁴ Megjelentek olyan, a legérdekesebb híreket különböző újságokból összeválogató compendiumok is, mint például Bécsben az *Allgemeine Zeitungsgeschichte in einem Auszuge aller Europäischen Zeitungen* 1787-től. A *Pressburger Zeitung* három olyan hírének lehetséges forrását találtam meg egy regensburgi újság 1791-es évfolyama néhány, az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető számában, melyek a *Wiener Zeitungban* nem, vagy eltérő formában szerepelnek. PZ 1791. máj. 28. (413.) — *Historische Nachrichten Der Neuern Europäischen Gegebenheiten*. Auf das Jahr 1791. LXI. Stück. 1791. máj. 21. — PZ 1791. június 11. (452–453.) — *Historische Nachrichten...* 1791. LXVI. Stück. június 2. (341–342.) — WZ 1791. június 8. (1523–1524.) — PZ 1791. június 15. (465.) — *Historische Nachrichten...* 1791. LXVII. Stück. június 4.

²⁵ Az 1790. aug. 26-án kiadott, a bécsi magyar nyelvű újságok cenzora számára készült cenzori instrukció érvényét (mely tartalmazta azt az előírást, hogy a németalföldi és a francia forradalomról csak a *Wiener Zeitungban* már megjelent híreket szabad lehozni) 1791 augusztusában terjesztették csak ki valamennyi magyarországi újságra: Helyitt. 15291.791. MOL C 84 Dep. gremiale ordinarium. 1791 — Fasc. 14. — No. 10. Normale. Ugyanakkor egy helytartótanácsi leirat már 1790. szept. 3-án számonkérte a pozsonyi magisztrátuson, hogy a pozsonyi újságokban megjelentek a németalföldi és francia eseményekről a *Wiener Zeitungban* meg nem jelent hírek is. (KÓKAY György szíves közlése alapján: Pozsonyi Városi Levéltár CL 1790. Fasc. 8. No. 160 A. 526 d.)

²⁶ A népi megmozdulások véres részleteinek sűrű ecsetelése például összefüggthetett gróf Pergen rendőrminiszter kezdeményezésével, hogy az újságok kiadóit és szerkesztőit buzdítsák a francia forradalommal kapcsolatos olyan hírek publikálására, melyek „a politikai fanatizmus szomorú következményeit ábrázolják” és a felfordulást ecsetelik élénk színekkel. Pergen gróf az 1790. esztendőben többször is javasolta ezt az uralkodónak. Vö. Wolfgang DUCHKOWITSCH: *Die verhinderte Pressefreiheit*. Privileg und Zensur als Instrumente von Kommunikationspolitik vor 1848. In: *200 Jahre Tageszeitung in Österreich*. 1783–1983. Festschrift und Ausstellungskatalog. Hrg.: Franz IVAN, Helmut W. LANG, Heinz PÜRER. Wien, 1983. 55–86.

Ezért sejthető, hogy a *Wiener Zeitung*ból történt (valószínűnek látszó) átvétel irányában nem elsősorban a hatósági nyomás, hanem annak könnyebb elérhetősége, más források szűkössége, egyfajta igénytelenség hatott a budai újság esetében, az az igénytelenség, amit a híryanag feldolgozásának, válogatásának, találásának módjában is tetten érni véltünk.

Mindebből az következik, hogy a francia forradalommal kapcsolatos hírszolgáltatást a hazai német nyelvű újságokban éppúgy szakaszolni kell, mint a magyar nyelvű újságokét. 1791 első félévében az az asszociációs sor, hogy a *Wiener Zeitung* félhivatalos újság volt, tehát szembenállt a francia forradalommal vagy legalábbis nem tudósított róla érdemben, magas színvonalon, a hazai újságok pedig hatósági nyomásra, s mert jobbra nem is volt igényük, csak ennek a híreit hozták a forradalomról, s ezért volt gyatra és a forradalom eszméit át nem engedő, nem közvetítő a forradalommal kapcsolatos hírszolgáltatásuk — ez az asszociációs sor, amit a sajtótörténeti szakirodalom vonatkozó helyei bizonyos mértékig sugallanak,²⁷ erre az időszakra vonatkozóan nem állja meg a helyét.

A magyarországi újságok, ahol forradalomellenesek voltak, a *Wiener Zeitung* ellenére voltak forradalomellenesek. S ahol francia tárgyú hírszolgáltatásuk alacsony színvonalú volt, a *Wiener Zeitung*tól függetlenül volt az. Az igénytelenség úgy tűnik valóban kapcsolatba hozható a *Wiener Zeitung*ból történt átvétel mennyiségével. De ez azért volt így, mert a magyarországi német újságok igényei, érdeklődése nem találkozott azzal, amit a *Wiener Zeitung* nyújtott. A *Wiener Zeitung* absztrakcióktól hemzseggő stílusa, a Nemzetgyűlésben zajló viták pontos ismertetése, a jogi finomságok és a filozófiai eszme-futtatások iránti fogékonysága — mindez elment a két vizsgált magyarországi német nyelvű újság igényei mellett. Ha a budai lap mégis sokat átvesz a *Wiener Zeitung*ból, ezt a *Wiener Zeitung* koncepciójának megértése nélkül s a vele való azonosulás nélkül teszi, s emiatt mondhatjuk rá, hogy igénytelen, nem a pusztán tény okán, hogy a *Wiener Zeitung*ból építkezett. A *Pressburger Zeitung*, amelynek úgy tűnik inkább volt lehetősége arra, hogy igényének, ízlésének inkább megfelelő hírforrások után nyúljon, azért jellemezhető igényesebbnek, mert a lehozott híryanag ott tartalmában és a közvetített állásfoglalásokban viszonylag konzisztens. De még az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* is gyakran nyúl más források után, annyira nem elégték ki igényeit a *Wiener Zeitung* steril, absztrakt, filozofikus hangvételű tudósításai.

Hogy ez a képlet hogyan változik majd 1793 után, amikor a *Wiener Zeitung* szerkesztőségéből Bartschot menesztik, s amikor szigorúbban érvényre juttatják az 1790–91 folyamán megfogalmazott cenzúra-rendeletek elvét, hogy a francia forradalomról csak a *Wiener Zeitung* nyomán szabad írni, már egy má-

²⁷ JÁSZAI: i. m. 9., Sajtótörténet 120–121, 178–179. és 182., SASHEGYI: i. m. 150.

sik fejezetéhez tartozik a magyarországi német nyelvű újságok francia tárgyú hírszolgáltatása történetének.

ROZÁLIA, MÁRKUS

Die Berichterstattung über die französische Revolution in den deutschsprachigen Zeitungen in Ungarn

Vergleichende Analyse der Nachrichten über die französische Revolution in der „Pressburger Zeitung“, in den Ofner „Ungarischen Staats- und Gelehrten Nachrichten“ und in der „Wiener Zeitung“ (Januar–Juni 1791)

In der Arbeit wird das Nachrichtenmaterial der beiden ungarländischen Periodika in der ersten Hälfte des Jahres 1791 mit dem der *Wiener Zeitung* verglichen. Die *Wiener Zeitung* wird in der ungarischen pressegeschichtlichen Fachliteratur als die Hauptquelle für die deutschsprachigen Zeitungen des Ungarischen Königreichs bezeichnet. In der Arbeit wird versucht, den Anteil des Frankreich betreffenden Nachrichtenmaterials in beiden untersuchten ungarländischen Zeitungen zu bestimmen, der mit mehr oder weniger Sicherheit als wirklich aus der *Wiener Zeitung* übernommen angesehen werden darf. Zugleich wird eine Charakteristik der von der *Wiener Zeitung* unabhängigen, nicht von dort übernommenen Berichte gegeben und es wird versucht, die Selektionskriterien zu nachvollziehen, die die Redakteure der beiden Zeitungen bei ihrer Auswahl aus dem Nachrichtenmaterial der Vorlage geleitet haben dürften. Die Verfasserin kommt zum Schluss, dass die Einstellung gegenüber den Ereignissen in Frankreich, die die *Wiener Zeitung* (deren Redakteur in der untersuchten Periode viel Sympathie für die französische Revolution zeigte) vermittelte, deren gewählter, abstrakter Stil, deren Interesse an juristischen Feinheiten und philosophischen Gedankengängen, sowie an den Details der Arbeit der Konstituierenden Nationalversammlung unverstanden an den beiden ungarländischen Zeitungen vorbeiging. Man griff häufig nach anderen Quellen, die dem Interesse in Pressburg und in Ofen besser entsprechende Nachrichten enthielten, z. B. sensationelle Details von Volksauftritten. Die *Pressburger Zeitung* tat dies viel häufiger, scheint auch zu mehr Quellen ausser der *Wiener Zeitung* Zugang gehabt zu haben als die *Ofner Zeitung*. Die *Ungarischen Staats- und Gelehrten Nachrichten* scheinen wegen fehlendem Zugang zu genug anderen Quellen oder wegen fehlendem Anspruch auf eine in Inhalt und in den vermittelten Einstellungen konsistente Berichterstattung oft bei der *Wiener Zeitung* als Vorlage geblieben zu haben, ohne jedoch für dasjenige offen zu sein, was in der Berichterstattung der *Wiener Zeitung* wert- und niveauvoll war. So kommt eine ziemlich willkürlich erscheinende Auswahl zustande, deren Zusammenhanglosigkeit in krassem Widerspruch zu dem Inhalt und dem Stil der einzelnen Nachrichten steht.

JÓNÁS KÁROLY

A képviselőház könyvtári bizottságának működése (1867 – 1918)

A könyvtári bizottság részletes bemutatása előtt szükséges röviden az országgyűlési bizottságokról általában szólni.¹ Az állandó bizottságok az ismétlődő, visszatérő jellegű országgyűlési feladatokat látták el. Az illetékes Ház törvényalkotó tevékenységét segítve — és egyéb országos jelentőségű, vagy annak tartott ügyek intézésében — előkészítő, véleményező, javaslattevő és ellenőrző funkciót is betöltöttek. Egy-egy konkrét problémakör megoldására meghatározott vagy meghatározatlan, de mindenképpen rövidebb időszakra ideiglenes (ún. ad hoc) bizottságokat választottak.² Általában 12–16 állandó bizottság tartozott a képviselőházhoz, egy-egy bizottság munkájában pedig 1918-ig 5–25 képviselő tevékenykedett.³

A megválasztott bizottsági tagok első, alakuló ülésükön általános többséggel elnököt és jegyzőt választottak. A megválasztás tényéről tájékoztatták a képviselőház elnökét, aki a soron következő képviselőházi ülésen a bizottsági tisztségviselőket a képviselőházban is bejelentette.⁴ A bizottságok rendszeresen ülést tartottak, melyeken — bár azok a többi képviselő számára is nyilvánosak voltak — többnyire csak a bizottság tagjai vettek részt. Egy-egy fontosabb, vagy speciális kérdés megvitatásához szakértőket is hívhattak. A bizottságok minden tárgyra előadót választottak. A bizottság elnöke az ülések napirendjét és eredményét a képviselőház elnökének bejelentette. Később az országgyűlésen, a kijelölt napirend szerint az előadó jelentést tett a képviselőháznak a bizottság munkájáról és javaslatot terjesztett a Ház elé a napirendre került ügy további megoldására vonatkozóan.⁵

Ezek után 1918-ig kísérjük figyelemmel a Képviselőházi Könyvtár irányítására létrehozott szerv életét: a könyvtári bizottságot, amely a képviselőház

¹ A Képviselőház házszabályai című sorozat 1918 előtti kiadásai (1875, 1896, 1899, 1901, 1908, 1912, 1913) alapján (Országgyűlési Könyvtár, a továbbiakban: OK).

² Lásd *uo.* és a képviselőház napló- és irományköteteit az egyes ciklusok mutatóinak segítségével (OK).

³ MANTUANO Rezső: *A magyar törvényhozás*. Bp. 1900. 194.

⁴ Lásd a képviselőházi naplókötetek sorozatát, ciklusonként (OK).

⁵ *Uo.*

állandó bizottságaként több mint nyolc évtizeden át folytatta — ma már kultúrtörténeti szempontból sem elhanyagolható — tevékenységét.

A könyvtári bizottság létrehozásának előzményei, okai

1865 őszén Ferenc József — a magyarokkal való mielőbbi megegyezés reményében — felfüggesztette az 1861. évi februári pátenshez kapcsolódó alaptörvényt, amely a birodalmi képviseletet szabályozta. Az ún. provizórium időszaka végetért, Magyarországon újra lehetővé vált országgyűlések megtartása. 1865. november 10-e és december 11-e között lezajlottak a képviseléválasztások, s az új országgyűlés három éves ciklusát december 14-én az uralkodó személyesen nyitotta meg. Ezzel párhuzamosan, hírneves építésünk, Ybl Miklós pedig megkezdte a képviselőház felépítését a Sándor utcában (ma: Olasz Kultúrintézet, VIII., Bródy S. u. 8.), ahol a honatyák 1866. április 14-én ülészetek először (addig a Nemzeti Múzeum díszterme szolgált az országgyűlési viták színhelyéül).

Nem sokkal a parlamenti ciklus kezdete után olyan javaslat született a képviselőházban, hogy a törvényhozói munka támogatására könyvtárt hozzanak létre.⁶ Ez az ötlet részben abból a tényleges szükségből fakadt, amely a képviselőket a sokoldalú törvényalkotói tevékenység sikeres elvégzése érdekében több és jobb politikai, jogi, gazdasági stb. információ megszerzésére ösztönözte, másrészt pedig követte az európai országok képviselőházainak példáját, amelyek jelentős része erre az időre már megalapította saját könyvtárát — csak képviselők használatára.⁷

A javaslatot elfogadva a képviselőház költségvetési bizottsága 1866. május havi költségvetésében „törvénykönyvek, országgyűlési irományok és a szükséges statisztikai munkáknak a beszerzésére” 1000 forintot utalványozott, és bizottság kiküldését javasolta „egy képviselőházi könyvtár megalapítása iránt.”⁸ A képviselőház 1867. március 18-i ülésén öttagú könyvtári bizottságot választott a létrehozandó könyvtár részére szükséges könyvek beszerzésének véleményezésére.⁹ Az 1868. november 6-án tárgyalt házsabályok 217. paragrafusa pedig kimondta, hogy „a Ház tagjainak használatára könyvtárt állít”.¹⁰ A következő ciklusban végül is a Nyáry Pál (aki az első könyvtári bizottságnak is tagja volt) 1869. május 24-én tett indítványára újabb öttagú bizottságot vá-

⁶ Képviselőházi Napló, 1865–1868. CV. ülés, 1867. március 18. 334.

⁷ TRÓCSÁNYI György: *Parlamenti könyvtárak* = MKsz 1937. 97–109.

⁸ PANKA Károly: *A Képviselőház Könyvtárának története* = MKsz 1917. 14–22.

⁹ JÓNÁS Károly: *Az Országgyűlési Könyvtár megalapítása és első könyvtárnoka* = Könyvtáros 1982. 1. sz.

¹⁰ Képviselőházi Irományok 1865–1868. VI. köt. 350. sz. 190.

lasztottak,¹¹ amelynek valóban jelentős szerepe volt a korabeli Képviselőházi Könyvtár (mai nevén: Országgyűlési Könyvtár) megalapításában. A bizottság döntött a beszerzendő könyvekről, a könyvtár elhelyezéséről, valamint személyi és pénzügyi kérdésekről is. Így kezdte meg tevékenységét a képviselőház könyvtári bizottsága, melyet ezentúl ciklusról ciklusra a képviselőház belső, zárt jellegű szakkönyvtárának irányítására és ellenőrzésére rendszeresen megválasztottak.

1. A könyvtári bizottság jog- és feladatköre, szervezeti fejlődése

A könyvtári bizottságnak a Képviselőházi Könyvtár életének minden jelentősebb tevékenységébe beleszólási joga volt. Feladatait, kötelességeit a házszabályok, később könyvtári ügyrendek írták elő, amelyekről az alábbiakban számolunk be.

A könyvtár létrejöttétől kezdve valamennyi házszabály¹² leszögezi, hogy a könyvtár kezelése a könyvtári bizottság vezetése, felügyelete alatt áll. A bizottság állítja össze a könyvtári ügyrendet, amely részletesen meghatározza saját feladatait, a könyvtárvezető, valamint a beosztottak tevékenységi körét és a különböző szabályzatokat (pl. kölcsönzési). A könyvek és folyóiratok megszerzése — a sürgős eseteket kivéve — szintén a könyvtári bizottság megrendelésére történt, s az ehhez, illetve a könyvtár működéséhez szükséges pénzügyi összeget minden ülészak elején megszavazta. A bizottság előbb ülészakonként, később évenként köteles volt a Háznak jelentést tenni a könyvtár tevékenységéről és használatáról.

A könyvtári ügyrend a házszabályok által rögzített jogokat és kötelezettségeket részletezte, pontosította, konkretizálta. Ezek lényegét az 1894-es kezelési szabályzat¹³ és az 1909-es ügyrend 5. paragrafusa¹⁴ tartalmazza: kizárólag a könyvtári bizottság határozata alapján történhet intézkedés minden olyan kérdésben, amely a könyvtár állományának elhelyezési rendszerére, a katalógus szerkesztésének módjára, a könyvek kiselejtezésére, elajándékozására, eladására, a könyvtári tisztviselők változására vonatkozik, és olyan esetekben is, amikor a Ház (és a könyvtári bizottság) elnöke saját hatáskörén belül nem intézkedik. Az eddigiekből is látható, és a korabeli kéziratos jegyzőkönyvek is arról tanúskodnak, hogy a könyvtári bizottság a könyvtár költségvetésétől kezdve, a könyv- és folyóiratmegrendeléseken át egészen a kölcsönzési reklamációkig

¹¹ Képviselőházi Napló 1869–1872. I. köt. 193.

¹² *L. az 1. sz. jegyzetet.*

¹³ Kbiz. jkv. I. köt. 1894. december 21 (5). OK Irattár.

¹⁴ A képviselőház könyvtárának ügyrendje, 1909. (Képviselőházi Irományok, 1906–1911. XXXV. köt. 133–140. p.)

minden valamirevaló szakmai, politikai és gazdasági kérdésben határozatot hozott, állást foglalt, a könyvtár munkáját figyelemmel kísérte és ellenőrizte is.

A könyvtári bizottság első megszervezésétől kezdve, a működésére vonatkozó határozatoknak a házszabályokban történt rögzítésén át, szaktevékenységének részletes meghatározásáig jelentős utat tett meg. A Ház 1867-ben a könyvtári bizottság tagjait a képviselőház elnökének javaslatára szavazta meg. Ez az esemény az 1869. évi május 25-i képviselőházi ülésen, valamint az 1869–72. évi és az 1872–75. évi országgyűlésen a házszabályok értelmében már választással történt. Az 1875-ben elfogadott házszabályok a könyvtári bizottságot állandó bizottsággá nyilvánították.¹⁵

A könyvtári bizottság helyzete a bizottságok többségéhez képest eltérően alakult. Elnökét — akár a többi parlamenti bizottság (kivételek csak a gazdasági bizottság volt, amelynek elnöki tisztét a képviselőház mindenkori elnöke töltötte be) — 1887-ig saját tagjaiból választotta meg. Az 1887. évi házszabályok 256. paragrafusában értelmében, a képviselőház a könyvtári bizottság elnöki tisztségét hivatalból a képviselőházi elnökre ruházta.

1905-ben a könyvtári bizottság hatékonyabb működése érdekében két albizottság szervezésével szervezeti módosítást hajtott végre:¹⁶

- a) egy elnök és három tag részvételével létrehozta az ügyrendi albizottságot
- b) megalakult a könyvtár felett általános felügyeletet gyakorló és a szervezési albizottság

A két albizottság megalakítása a könyvtári bizottságban ésszerű munkamegosztást tett lehetővé. Különvált és kellő hangsúlyt kapott a könyvtár belső szakmai irányítása, s ugyanakkor jelentőssé vált a könyvtári, s ezen belül kiemelten az állományfejlesztési feladatok teljesítésének ellenőrzése is.

A könyvtári bizottság tagjainak száma is változott az idők folyamán. 1869–75 között a bizottság 5, 1875-től 1887-ig 7 taggal működött. Eddig az időpontig az országgyűlést három évenként választották újra. 1887-től vezették be az öt évenkénti ciklust, s ezzel egy időben a könyvtári bizottság tagjainak száma 11-re emelkedett. Ez a szám egészen 1910-ig volt érvényben, ekkor 13, 1917. július 5-én pedig 15 tagú bizottságot választottak.

A könyvtári bizottság albizottságának létszáma sem maradt változatlan. Az ügyrendi albizottság az 1905–1910. évi országgyűlés alatt tevékenykedett csupán (az 1909-es könyvtári ügyrend elfogadásáig) 1 elnök és 3 tag közreműködésével. A könyvtár felett általános felügyeletet gyakorló és szervezési albizottság 1905-től 1917-ig azonos maradt (1 elnök és 4 tag), ekkor az albizottság tagjainak száma 3-ra csökkent.¹⁷

¹⁵ A képviselőház házszabályai. Bp. 1875.

¹⁶ Kbiz. jkv. II. köt. 1905. március 9. OK Irattár.

¹⁷ L. a Kbiz. kéziratok jegyzőkönyveinek I–II. kötetét 1918-ig (OK Irattár).

2. A könyvtári bizottság működése, ülései (1867–1918)

Az 1870-es években a bizottság az országgyűlési ülészakok elején megtette javaslatait a könyvtári költségvetés összegeire, az ülészakok végén pedig az országgyűlési irományok között megtalálható jelentésben számoltak be a könyvtár fontosabb adatairól, az állomány alakulásáról, a beszerzésekről, a kölcsönzésekről, a könyvtár számadásairól, kiadásairól. 1891. június 19-től a bizottsági ülésekről jegyzőkönyveket is vezettek, azzal a céllal, hogy a bizottság teljes tevékenységéről, határozatairól folyamatos, valósághű nyilvántartás álljon rendelkezésre. Erre a ciklusonként, illetve ülészakonként cserélődő bizottsági tagok, a megválasztott új képviselők, a változó képviselőházi elnökök és a könyvtári személyzet folyamatos és visszamenőleges tájékozódása miatt igen nagy szükség volt (az egyes üléseket tartalmazó jegyzőkönyvek példányait praktikus okokból bizonyos időszakonként be is kötötték a hosszú távú megőrzés biztosítása érdekében).

A jegyzőkönyvekben elvi határozatok, a bizottság irányítási-felügyeleti funkciói és a könyvtári adminisztrációs tevékenység kérdései egyaránt tükröződnek. A jegyzőkönyvek alapján állapítható meg, hogy az első évtizedekben a bizottság az országgyűlések idején havonta tartotta üléseit. Az ülések első napirendi pontjaként az előző ülés jegyzőkönyvét olvasták fel és hitelesítették. Ez a gyakorlat azonban egy idő után nehézkessé vált, hiszen a jegyzőkönyvi határozatokat a két ülés közötti időben hitelesítés nélkül hajtották végre. A könyvtári bizottság elnökének indítványára minden ülésen két bizottsági tagot jelöltek ki, akik az ülést követő napokban aláírták a jegyzőkönyvet, amelyet a következő bizottsági ülésen az elnök és a jegyző sajátkezűleg is hitelesített.

Az ülések rendszeresen visszatérő napirendi pontjai 1918-ig a következők voltak:¹⁸

- a képviselőháznak adandó jelentés a könyvtár állapotáról
- a könyvtár költségvetési keretére vonatkozó javaslatlétel előkészítése
- a könyvtár pénztári bevételeinek és kiadásainak felülvizsgálata

A bizottság havonként ellenőrizte a könyvtár pénzügyi számadásait, fizetendő számláit. Ezeket előzetesen a bizottsági jegyző látta el kézjegyével, majd a Ház elnöke elé terjesztette, aki engedélyezte az utalványozást.

- a kívánatkönyv felolvasása

A képviselők a kívánatkönyvbe írták be azokat a hiányzó műveket, amelyekre szükségük volt a parlamenti viták során. A (többször a könyvtárnok ösztönzésére) benyújtott kérelmeket a könyvtári bizottság a gyűjtőkör figyelembevételével a rendelkezésre álló költségvetési keretek között döntötte el.¹⁹

- határozat a beszerzésre ajánlott könyvekről

A könyvtár személyzete, valamint az illetékes albizottság által a megvételre javasolt könyvek jegyzékét sokszorosították, és könyvtári bizottsági tagoknak előzetesen bemutatták.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Z. MARTOS Erzsébet: *Egy régi könyvtári kívánatkönyvről* = Könyvtáros 1956. 5. sz. 349. és 17. sz. jegyzet.

– könyvajándékok, könyvadományok ismertetése

Ha ilyen volt az eltelt időszakban, határozatot hoztak az ajándék elfogadásáról és levélben, illetőleg a bizottsági jegyzőkönyvben köszönetet mondtak.

– a könyvtárnokok fizetésére vonatkozó javaslatok megtárgyalása és továbbítása a gazdasági bizottságnak

A könyvtári bizottság az ülésekről, illetve a könyvtár állapotáról, gyarapodásáról, forgalmáról, számadásairól stb. készített jelentését a parlament plenáris ülése elé terjesztette. Ezt a képviselőház megtárgyalta, határozattal elfogadta vagy módosította. A javaslat elfogadásával olyan törvényerőre emelt határozat lépett életbe, amelynek végrehajtása a Ház keretén belül mindenki számára kötelező volt.

1891-ig a bizottság általában havonta ült össze az évnek azon hónapjaiban, amikor a Ház ülést tartott. Ez a nyári és téli szünetek miatt évi 7–8 alkalmat jelentett. Az 1891-től vezetett jegyzőkönyvek tanúsága szerint az ülések száma a házelnöki-képviselői elfoglaltságok következtében csökkent és 1918-ig szükség szerint váltakozva (olykor egy évben csak egyszer) az alábbiak szerint alakult:

A bizottság 8 ülést tartott 1892-ben, 6-ot 1893-ban és 1905-ben, 5-öt 1903-ban, 4-et 1894-ben, 1899-ben és 1902-ben, 3-at 1896-ban, 1900-ban és 1901-ben, 2-öt 1904-ben, 1907-ben és 1909–1912-ig minden évben. Mindössze egy ülésre került sor 1895-ben, 1897–1898-ban, 1906-ban és 1908-ban.

Az 1909 októberében elfogadott könyvtári ügyrend²⁰ szentesítette a kialakult gyakorlatot: szükség szerint, de évenként legalább egyszer (lehetőleg decemberben) kell összehívni a bizottságot. A félevenkénti ülések után 1913-ban már ezt követték. Az ülések száma tovább zsugorodott az I. világháború idején. 1914-ben és 1915-ben nem tartottak ülést, a következő két évben is csak egyet-egyet.²¹

3. A könyvtári bizottság összetétele és tagjai (1867–1918)

Nagy Miklós, a Képviselőházi Könyvtár igazgatója írta 1929-ben, a Könyvtárról szóló történeti áttekintésében,²² hogy általában a tudományos vagy írói pályán elismert képviselők kerültek be a bizottságba, a beválasztás ténye maga is kulturális elismerést jelentett. Az első világháború végéig ez a megállapítás igaz volt, mert egy-két kivételtől eltekintve a bizottságban tevékenykedő

²⁰ L. a 14. sz. jegyzetet.

²¹ Kbiz. jkv. II. köt. 1913–1917 közötti ülések. OK Irattár.

²² NAGY Miklós: *A könyvtár története és a katalógus rendszere.* (A Magyar Országgyűlés Könyvtárának katalógusai. I. köt. Bp. 1929. XII. p.)

képviselők jelentős, de legalábbis említésre méltó kulturális vagy tudományos tevékenységet folytattak.

Az alábbiakban — időbeli sorrendben, országgyűlési ciklusonként — a képviselőház könyvtári bizottságának állandóan változó összetételét, tisztségviselőit és tagjait mutatjuk be a fenti szempont figyelembe vételével. Az ehhez szükséges anyagot a korabeli országgyűlési almanachok, naplók, valamint a később megjelent általános és életrajzi lexikonok szolgáltatták:

1865–1868. évi országgyűlés

A könyvtári bizottság
tagjai: Bezerédj László
Csengery Imre
Kubicza Pál
Nyáry Pál
Várady Gábor

Az 1867-ben létrehozott bizottság — már említettük — nem végezte el a rábízott feladatot, de megemlítendő, hogy mind az öt tagnak volt szakirodalmi tevékenysége vagy irodalmi munkássága.

1869–1872. évi országgyűlés

elnök: Horváth Mihály
előadó: Hoffmann Pál
tagok: Kautz Gyula
Pulszky Ferenc
Somossy Ignác

A bizottságnak négy akadémikus tagja van (egyről nincs adatunk.)

1872–1875. évi országgyűlés

elnök: Horváth Mihály
jegyző: Pulszky Ágost
tagok: Hoffmann Pál
Kautz Gyula
Vécsey Tamás

Valamennyi tag jelentős tudományos-kulturális tevékenységet végzett.

1875–1878. évi országgyűlés

elnök: Tóth Kálmán
jegyző: Pulszky Ágost 1876. május 10-ig
Vécsey Tamás 1876. május 10-től
tagok: Csávossy Béla
Rónay István
Szilágyi Dezső

1877. március 21-ig:
Hieronimy Károly
Ürményi Miksa

1877. március 21-től:
Hérits Antal
Pesty Frigyes

Csávossy Béla és Ürményi Miksa kivételével — akikről nincsenek adataink — a könyvtári bizottság ismert tagjai komoly szakirodalmi háttérrel rendelkeztek.

A következő három ciklusban (1878–1887 között) minden bizottsági tagnak elismert (szak)irodalmi múltja volt:

1878–1881. évi országgyűlés

elnök: Taray Andor
 jegyző: Simonyi Iván
 tagok: Fabritius Károly
 Lukácsy Béla
 Román Sándor
 Rónay István

1879. október 8-ig:
 Irányi Dániel

1879. október 8-tól:
 Odescalchy Arthur

1881–1884. évi országgyűlés

elnök: Kiss Lajos
 jegyző: Lánczy Gyula
 tagok: Román Sándor
 Rostaházy Kálmán
 Simonyi Iván
 Wagner József

1883. október 3-ig
 Radványszky Béla

1883. október 3-tól
 Grecsák Károly
 Kiss Albert

1884–1887. évi országgyűlés

elnök:	Kiss Lajos	1886. szeptember 23-ig
	Szontagh Pál	1886 utolsó negyedében
	Zichy Jenő	1887 elején
jegyző:	Beksics Gusztáv	1885. október 3-ig
	Pulszky Károly	1885. október 3-tól
tagok:	Fenyvessy Ferenc	
	Neményi Ambrus	
	Orbán Balázs	
	Román Sándor	

1885. október 3-ig:
 Neményi Ambrus

1885. október 3-tól:
 Beksics Gusztáv
 Rostaházy Kálmán

1887 és 1892 között a bizottság 11 tagja közül 10 jártas volt a kulturális életben, számos könyv, illetve cikk szerzői voltak maguk is.

1887–1892. évi országgyűlés

elnök:	Péchy Tamás,	a Ház elnöke
	László Mihály	1891. május 22-ig (utána tag)
jegyző:	Kammerer Ernő	1891. május 22-től (addig tag)
	Arany László	
tagok:	Feszty Adolf	
	Mikszáth Kálmán	
	Neményi Ambrus	

1888. június 7-ig:
 Ábrányi Kornél
 Orbán Balázs
 Pulszky Ágost
1888. június 7-től:
 Hock János 1889. június 16-ig
 Illyés Bálint 1889. június 16-ig
 Linder György 1890. május 13-ig
1889. június 16-tól:
 Jellinek Arthur
 Orbán Balázs 1890. május 13-ig
1890. május 13-tól:
 Ambrózy Béla báró
 Ábrányi Emil 1891. május 22-ig
 Hock János
 Sréter Alfréd
1891. május 22-től:
 Lukáts Gyula
- 1892–1897. évi országgyűlés*
- elnök: báró Bánffy Dezső 1895. január 19-ig
 Szilágyi Dezső 1895. január 21-től
- jegyző: Ürményi Bernát 1895. február 8-ig
 Belitska Béni 1895. február 8-tól
- tagok:
 Balázs Antal
 Bogdán Virgil
 Eszterházy Kálmán gróf
 Mikszáth Kálmán
 Rezey Sylvius
 Schreiber Frigyes
1892. december 9-ig:
 Ambrózy Béla báró
 Beóthy Ákos
 Szász Károly
1892. december 9-től:
 Franciscs Norbert
 Kammerer Ernő 1894. február 10-ig
 Kovács Albert 1894. február 10-ig
1894. február 10-től:
 Belitska Béni
 Berger Ignác
1895. április 3-ig:
 Illyés Bálint
1895. április 3-tól:
 Kubina József 1896. május 13-ig
 Veres József 1896. május 13-ig
1896. május 13-tól:
 Almássy Imre
 Illyés Bálint

Az előbbi ciklusban a 15 bizottsági tag zömének (12) van kulturális tapasztalata, kétőnek politikusi gyakorlata (egyről nincs adatunk).

1896–1901. évi országgyűlés

elnök:	Szilágyi Dezső	1898. december 9-ig
	Madarász József	1898. december 17-től 1899. március 2-ig
	Perczel Dezső	1899. március 2-től
jegyző:	Kammerer Ernő	1899. június 2-ig
	Lehotzky Antal	1899. június 2-től
tagok:	Eszterházy Kálmán gróf	
	Herczeg Ferenc	
	Illyés Bálint	
	Kálmán Károly	
	Szaplóczay Miklós	

1898. január 21-ig:

Hock János
Schreiber Frigyes
Teleki Sándor
Transchenfels Emil

1898. január 21-től:

Blaskovics Ferenc
Ferlicska Kálmán
Lehotzky Antal
Széchenyi Tivadar gróf

1899. június 2-ig:

Goldis József

1899. június 2-től:

Hegedüs Lóránt
Kammerer Ernő

Az 1896–1901. évi országgyűlési ciklusban a könyvtári bizottsági képviselők közül mindössze egynek nem volt (szak)irodalmi munkássága (kettőről nincs adat).

A következő két ciklusban viszont ilyen törvényhozót egyáltalán nem választottak be a bizottságba:

1901–1906. évi országgyűlés

elnök:	Apponyi Albert gróf	1903. november 6-ig
	Perczel Dezső	1903. november 7-től
jegyző:	Pekár Gyula	
tagok:	Eszterházy Kálmán gróf	
	Hegedüs Lóránt	
	Kammerer Ernő	
	Mikszáth Kálmán	
	Rákosi Viktor	
	Szabó Ferenc	

1904. május 11-ig:

Benyovszky Sándor gróf
Blaskovics Ferenc
Ernszt Sándor
Lendl Adolf

1904. május 11-től:

Ciocán János
Illyés Bálint
Kaas Ivor báró

Lindner Gusztáv

1905–1910. évi országgyűlés

elnök:	Justh Gyula
jegyző:	Simonyi-Semadam Sándor
tagok:	Ballagi Aladár
	Bedőházi János
	Bene István
	Benyovszky Sándor gróf
	Ciocán János
	Eszterházy Kálmán gróf
	Miha(j)lovits Endre
	Mikszáth Kálmán
	Ugron Gábor
	Zichy Jenő gróf

A következő országgyűlés öt éve alatt két bizottsági tag munkásságáról nincsenek adataink, a többiek – az életrajzok tanúsága szerint – a kulturális-tudományos élet kiemelkedő vagy átlagos képviselői voltak.

1906–1911. évi országgyűlés

elnök:	Justh Gyula	1909. november 12-ig
	Gál Sándor	1909. november 13-tól 1910. június 23-ig
jegyző:	Ballagi Aladár	1906. július 30-ig
	Beniczky Ödön	1906. július 30-tól 1907. október 16-ig
	Halász Lajos	1907. október 16-tól 1908. április 18-ig
	Hódy Gyula	1908. április 18-tól
tagok:	Benyovszky Sándor gróf	
	Mikszáth Kálmán	
	Surmin György	
	Ugron Gábor	

1907. október 16-ig:

Ballagi Aladár
Bedőházi János
Bene István
Damián Vazul
Thaly Kálmán
Ugron Gábor
Zichy Jenő gróf

1907. október 16-tól:

Hebrony József
Hódy Gyula
Filipich Lajos
Kecskeméthy István
Popovics György 1908. április 30-ig
Simonyi-Semadam Sándor 1908. április 30-ig
Szentkirályi Zoltán 1908. április 30-ig

1908. április 30-tól:

Blahó Pál
Dobrovics Milán
Giesswein Sándor
Szász Zsombor

1910–1915 [–1918]. évi országgyűlés

elnök:	Berzeviczy Albert	1910. június 30-tól 1911. november 7-ig
--------	-------------------	---

	Návay Lajos	1911. november 9-től 1912. május 21-ig
	Tisza István gróf	1912. május 22-től 1913. június 12-ig
	Beóthy Pál	1913. június 13-tól 1917. június 28-ig
	Szász Károly	1917. július 3-tól 1918. november 16-ig
jegyző:	Pekár Gyula	
tagok:	Andrics Tivadar	
	Farkas Pál	
	Herczeg Ferenc	
	1912. június 19-ig:	
	Jankovich Béla	
	Láng Lajos	
	László Mihály	
	Palecsek Iván	
	Transchenfels Emil	
	1912. június 19-től:	
	Kozma Andor	
	Láng Mihály báró	
	Sisics Nándor	1914. április 23-ig
	Tauscher Béla	
	Werner Gyula	
	1913. május 6-ig:	
	Benyovszky Sándor gróf	
	Kovácsy Kálmán	
	Zelenyák János	
	1914. április 23-tól:	
	Manojlovics Gábor	
	1917. július 5-ig:	
	Fráter Loránt	
	1917. július 5-től:	
	Beck Lajos	
	Baross Gyula	
	Giesswein Sándor	
	Rákosi Viktor	
	Simonyi-Semadam Sándor	
	Teleki Pál gróf	

A háború miatt meghosszabbított országgyűlési időszak váltakozó jelleggel számos képviselőt delegált a könyvtári bizottságba. A 25 tagból mindössze egynek nincs jártassága kulturális területen (egy képviselőről pedig nincs adatunk).

A könyvtári bizottság tagjainak száma 1867-től 1918-ig meghaladta a 180 főt. E számadat egyben azt is érzékelteti, hogy az országgyűlési ciklusonként és ülésszakonként újraválasztott könyvtári bizottság szüntelenül cserélődött, a könyvtárt irányító felügyeleti szerv egyik lényeges jellemzője tehát az állandó változás. Ezt azonban több tényező ellensúlyozni tudta (pl. a könyvtár stabilabb vezetői, az elnöki funkció folyamatosabb gyakorlása, a bizottsági ülések rendszeres jellege és írásos rögzítése, a bizottsági tagok cserélődésének részleges jellege stb.).

Azt is fontos a következőkben megvizsgálni, hogy a könyvtári bizottság tagjaiként nyilvántartott képviselők hogyan, milyen aktivitással vettek részt a könyvtári bizottság s ezzel együtt a könyvtár munkájában.

Átnézve a könyvtári bizottság 1918-ig vezetett kézíratos jegyzőkönyveit, megállapíthatjuk, hogy a képviselők könyvtárügyi ténykedése változó, ingadozó. A bizottsági üléseken való részvétel erősen hullámzott: előfordult a csaknem teljes létszám, nem egyszer viszont alig éri el a határozatképességet az ülés (határozathoz a tagok egyharmados jelenléte volt a minimum). Az üléseken általában 50 % -os volt a tagok részvételi aránya (néha kevesebb, de a kétharmados jelenlét is előfordult). Minden ciklusban akadt viszont több olyan képviselő, akik egyetlen ülésen sem vettek részt. Ezek vagy más irányú elfoglaltságuk vagy közönyük miatt érdektelenséget mutattak a Ház könyvtárának tevékenysége iránt, és valószínűleg nem ismerték sem a könyvtári bizottság, sem a Könyvtár munkáját. Miután egy-egy képviselő sokszor három-négy parlamenti bizottság munkájában is részt vett, nyilvánvalóan a távolmaradó képviselők más bizottságokat részesítettek előnyben. Az érem másik oldalához tartozik viszont, hogy ugyanakkor jó néhány olyan bizottsági tagot is tudunk említeni, akik szinte kivétel nélkül minden ülés tevékenységébe bekapcsolódtak: elsősorban Pulszky Ágost, Kammerer Ernő, Eszterházy Kálmán gróf, Hegedüs Lóránt, Pekár Gyula, Herczeg Ferenc. Ugyancsak ők azok, akik hozzászólásaikkal, javaslataikkal, gyakori véleménynyilvánításaikkal ténylegesen segítették és előbbre vitték a bizottság munkáját.²³

A házelnök részvétele a könyvtári bizottság irányításában

A könyvtári bizottság vezető posztját, az elnöki tisztséget 1887-től — hogy a Ház így is kifejezze a Könyvtárnak tulajdonított szerep fontosságát — automatikusan a Ház elnöke kapta meg és látta el.

Miután annak a ténynek, hogy a bizottság elnöke a házelnöki funkciót is betöltötte — s hogy ez a személy a könyvtári bizottság mellett a Képviselőházi Könyvtárnak is a legfőbb irányítója —, igen nagy a jelentősége, a házszabályok alapján²⁴ szükséges röviden (az összefüggések jobb feltárása végett) a házelnök ülésen kívüli szerepköréről is áttekintést adni.

Az elnök felügyel a Ház összes választott tisztviselőinek és kinevezett hivatalnokainak a működésére. Ő tartja nyilván az elnöki hivatal segítségével a Ház tagjait és adhatja ki a képviselők napidíjait, kinevezi a Ház összes hivatalnokait, és ezek felett a fegyelmi hatósági jogkört is ő gyakorolja. Ellátja a

²³ L. a 17. sz. jegyzetet.

²⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

Ház hivatalainak felügyeletét az elnöki hivatal vezetőjének segítségével. Hivatalból elnöke a mindenkori könyvtári bizottságnak és a gazdasági bizottságnak. A Ház elnöke a képviselőházi ülések szünete alatt és a Ház feloszlata után az új képviselőház hivatalba lépéséig helyén marad (tehát képviselői minőségének megszűnése után is), és ellátja az elnöki teendőket. Ezekről az új képviselőháznak jelentést tesz. Akadályoztatása esetén valamelyik alelnök helyettesítette.

A Ház elnöke tehát a képviselőház legfőbb tisztviselője, akinek felügyeleti, kinevezési, rendelkezési, utalványozási és fegyelmi jogköre van, nagyhatalmú, befolyásos személy, rangban a miniszterelnök és a főrendiház elnöke után következik, aki hivatalba lépésekor a könyvtári bizottság elnöki tisztségét is azonnal átvette, így a könyvtári bizottságnak is ő a legfőbb irányítója.

A könyvtári bizottság elnöke a bizottsági ülések között a könyvtárigazgató hatáskörét meghaladó esetekben belátása és szükség szerint dönt (a sürgősen megrendelendő folyóiratok és könyvek ügyében éppúgy, mint a nagyobb kölcsönzések vagy az idegenek részére kiállítandó könyvtárlátogatási engedélyek kiállítása tárgyában). Bármilyen fontosabb, halaszthatatlan tennivaló meghatározásában, a megvalósítás elvi irányítása, a pénzügyi fedezet engedélyezése, a személyi ügyek lebonyolítása az elnök hatáskörébe tartozott, akivel az igazgató folyamatosan, egész éven át tartotta a kapcsolatot, a napirendre kerülő, a könyvtárt érintő ügyek gyors elintézése céljából. A könyvtári bizottság rendes és rendkívüli ülésein is természetesen ő az „első ember”. Az ő egyetértése nélkül vagy akarata ellenére döntés, határozat nem születhet. A könyvtár előrehaladásában, fejlesztésében személye egyáltalán nem mellékes, nagyon sok minden „tőle függ”. Szava nemcsak azért döntő, mert kapcsolata a könyvtárral — a bizottsági tagoktól eltérően — állandó és folyamatos, hanem azért is, mert nem célszerű „ujjat húzni” a Ház urával, akitől, mint a gazdasági bizottság elnökétől, elsősorban függ a könyvtár pénzügyi támogatása.²⁵

Az eddigiekből is kitűnik: egyáltalán nem volt mindegy, hogy kulturális-tudományos érdeklődésű, a kultúra iránt fogékony, könyvszerető, a könyvtár fejlődését, fejlesztését szívégyének tekintő képviselő lett-e a sokirányú jogkörrel rendelkező házelnök, vagy ellenkezőleg, mindezek iránt közömbös törvényhozó. 1887 és 1918 között 15 házelnök tevékenykedett a könyvtári bizottság élén hosszabb-rövidebb ideig. Voltak közöttük olyanok, akik hosszú éveket töltöttek el az elnöki poszton, de az ellenkezőjére is akad példa, mert csupán fél évig, sőt rövidebb ideig volt házelnök. Többségük egyértelműen támogatta a könyvtári bizottság és az irányítása alatt működő Képviselőházi Könyvtár folyamatos tevékenységét, illetve fejlődését.

²⁵ Ez a könyvtári bizottság üléseinek jegyzőkönyveiből egyértelműen megállapítható (OK Irattár).

A Ház ülése mint a könyvtári bizottság és a Könyvtár irányításának legfelsőbb fóruma

A házelnök által irányított könyvtári bizottság az igazgató (1911-től) közvetlen vezetése alatt álló Könyvtár működéséért végső fokon a képviselőháznak tartozott felelősséggel. A könyvtári bizottság évenként köteles volt jelentést tenni a Ház ülésén a Könyvtár elmúlt évi állapotáról, használatáról, állományáról stb., s ezt a házszabályokban rögzített módon a bizottság jegyzője, egyben előadója útján teljesítette is. A jelentést a Ház határozattal hagyta jóvá. Ugyancsak a Ház elé kellett terjeszteni a Könyvtár életével kapcsolatos jelentősebb szabályzatokat (kölcsonzési szabályzat, könyvtári ügyrend) és a komolyabb kihatással járó tevékenység végrehajtásához is a Ház előzetes hozzájárulását kellett kérni, (mint például a Ghyczy-gyűjtemény elajándékozott részének visszakérése a különböző intézményektől). A feladat teljesítéséről pedig utólagos jelentésben kellett beszámolni a t. Ház plénuma előtt. A Könyvtár tevékenységéről, helyzetéről, tehát éppúgy döntöttek a törvényhozók, mint bármely törvényjavaslatról, vagy a Ház ülése elé kerülő egyéb kérdéstről. A képviselőházi ülés határozata végleges és megfellebbezhetetlen, amelynek végrehajtása a könyvtári bizottságnak és a könyvtárigazgatónak egyaránt elsőrendű kötelessége volt.²⁶

JÓNÁS, KÁROLY

A history of the library committee of the Parliament

The author in his study demonstrates one of the permanent committees of the Hungarian Parliament from 1867 until the end of World War I. This committee played an important part in setting up the the inner, non-public special library of the House and later in its professional and political supervision.

The essay explores the motives, the circumstances of the foundation of the committee and subsequently it describes the organizational development, the rights and duties of it.

The author writes about the work, the sessions, the composition and the members of the committee in detail using the handwritten reports of the library committee, other parliamentary sources and the few bibliographic entries on this topic.

This scientific essay also publishes for the first time the sphere of authority and the tasks of the speakers who took the chairman's position of the committee, their real functions concerning the library and the role of the parliamentary sessions. (These sessions had the supreme right of supervision over the library committee and the Library of the Hungarian Parliament.)

²⁶ *L. az 1. és 2. sz. jegyzetet.*

KÖZLEMÉNYEK

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. I. (Református papok és tanárok könyvei). A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik című katalógus megjelenése után¹ hozzákezdtem 17. századi külföldi könyveink és possessoraik számbavételéhez. A munkát 1993-ban fejeztem be.² A továbbiakban református papok és tanárok 17–18. században birtokolt könyveit ismertetem az alábbi szkéma szerint:

A possessor neve.

A könyv rövid címlírása; a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege.

1. Bejegyzések a vásárlásra vonatkozó adatok nélkül.

Horváth András

Maior Ioannes Soc. Jesu: Magnum speculum exemplorum. Köln, 1611. (764.091)

„Andr.[eae] Horuath D.R.V.C. Cass.[ovia]e 1644”.

A rendelkezésre álló források elemzése után az tekinthető biztosnak, hogy [Regéczi] Horváth Andrást I. Rákóczi György bízta meg 1644-ben a kassai református egyház megszervezésével, melynek egyben első papja lett, gazdag javadalmazással.³ Könyveit a Kassa város olvasmányairól szóló legújabb adattár nem tárgyalja,⁴ possessori bejegyzése – mely jezsuita szerző művében maradt fenn – érdekes adaléknak tekinthető.

Soós Ferenc (idősb 1670–1720)

Cluverius Philippus: Introductio in universam geographiam. Amsterdam, 1683. (781.036).

„Est Francisci Soos Anno 1710. 9. Junij”.

Soós Kolozsvárt tanult, senior volt, 1696-ban Franekerben matrikulált; 1710-ben – a possessori bejegyzés évében – lett kolozskalotai esperes, 1717-ben az erdélyi egyházkerület püspökké választotta.⁵

Szokolyai Aderkő István

Voetius Gisbertus: Politicae ecclesiasticae partis primae.

Libri duo priores. Amsterdam, 1663. (763.492).

„Ex libris Stephani A.[nderkő] Szokolyai A.[nno] 1716”.

A possessor marosvásárhelyi esperes 1716–1719 között.⁶

¹ Debrecen, 1989. (Régi tiszántúli könyvtárak 6.)

² 1340 művet dolgoztam fel.

³ PÁIKOSS Endre: *A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története*. Sárospatak, 1889. 74., valamint: Magyarország vármegyéi és városai. 1. *Abaij–Torna vármegye és Kassa*. Bp. 1896. 150.

⁴ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.)

⁵ ZOVÁNYI (l. a rövidítésjegyzéket) 551., műveiről: SZINNYEI (l. a rövidítésjegyzéket) XII. 1300–1302.

⁶ ZOVÁNYI (l. a rövidítésjegyzéket) 390.

Szőnyi Virág Mihály (1703–1790)

Mylius Conradus Niddanus: Meletemata cathetica. Amsterdam, 1654. (753.558).

„Michaelis Virág 1733”.

Virág Mihály a debreceni kollégiumban tanult, ahol 1721-ben lépett a felső osztályba,⁷ 1733-ban – a possessori bejegyzés évében – főiskolai senior lett,⁸ ugyanez évben külföldre ment, egy évig a zürichi egyetemen tartózkodott, majd Utrechtbe utazott tovább néhány hónapra; 1735-től Kunszentmiklóson lelkészkedett, több más hivatal viselése után a dunamelléki református egyházkerület 1757-ben püspökké választotta.⁹

Szent-Simoni József (?–1775)

Pasor Georgius: Lexicon Graeco-Latinum in Novum Testamentum. Herborn, 1626. (764.083).

„Ex Libris (?) Szentsimoni Ab Anno 1745”

A possessorról keveset tudunk, hazai tanulmányai után 1738-ban az oderai Frankfurt egyetemét látogatta, 1742-ben Gyaluban, később Bánffyhunyadiakon lelkészkedett.¹⁰

Borosnyai Zsigmond (1704–1774)¹¹

Lipsius Justus: Roma illustrata, sive antiquitatum Romanarum breviarium, Amsterdam, 1657. (752.625)

„Sigismundi Borosnyai M.[anu] p.[ropria]”.

Borosnyai 1736-ban Utrechtben szerzett teológiai doktorátust,¹² 1738-ban iktatták be a nagyenyedi református kollégium teológiai tanári székébe, számos műve ismeretes.¹³

2. Bejegyzések a könyvvásárlásra vonatkozó adatokkal.

Verestói György (ifjabb, 1739–1794)¹⁴

Clapmarius Arnoldus: De arcanis rerumpublicarum libri sex. Leyden, 1644. (752.633).

„Georgii Verestói F.[ilii] Compar.[avit] Leoward.[iae]”.

Verestói kolozsvári tanulmányai után 1760-ban Franekerben tanult,¹⁵ 1764-ben ugyanott doktorált, majd hamarosan hazaérkezett, 1767-ben lelkész Kolozsvárott.¹⁶ Erdélyi szuperintendens lett, Mária Terézia halálakor írt magyar nyelvű oratiót.¹⁷ Leeuwarden városa, ahol könyvét vásárolta közel esik Franekerhez.

Hatvani István (1718–1786)

1. Bodinus Joannes: De republica. Frankfurt, 1641. (764.412).

2. Kolligátum kötet. 1–3.

⁷ SZINNYEI (l. a rövidítésjegyzéket) XIV. 1250.

⁸ THURY (l. a rövidítésjegyzéket) II. 210.

⁹ ZOVÁNYI (l. a rövidítésjegyzéket) 616.

¹⁰ SZINNYEI (l. a rövidítésjegyzéket) XIII. 774., ZOVÁNYI (l. a rövidítésjegyzéket) 594–595.

¹¹ Születése és halála éve: l. ZOVÁNYI (l. a rövidítésjegyzéket) 92.

¹² SEGESVÁRI Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836. Debrecen, 1935. 60.

¹³ SZINNYEI (l. a rövidítésjegyzéket) I. 1252–1254.

¹⁴ ZOVÁNYI (l. a rövidítésjegyzéket) 686.

¹⁵ Franeker Album (l. a rövidítésjegyzéket) 363.

¹⁶ SZINNYEI (l. a rövidítésjegyzéket) XIV. 1128–1129.

¹⁷ BALLAGI Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 98–99.

- Galliae accurata descriptio. Utrecht, 1659.
 Geographiae compendium. Utrecht, 1658.
 Hispaniae descriptio. Utrecht, 1658. (720.266).
 „St.[ephani] Hatvani V.[erbi] D.[ivini] M.[inistri] et M.[edicinae] D.[octoris] emptus
 Lugd.[uni] Batav.[orum] 1748 m.[anu] p.[ropria].”
 3. Lipsius Justus: Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres. Antwerpen, 1610.
 Hozzákötvé még három Lipsius mű:
 Physiologiae stoicorum libri tres. Antwerpen, 1610.
 Monita et exempla politica. Antwerpen, 1613.
 Admiranda, sive de magnitudine Romana libri quattuor. Antwerpen 1617. (780.907).
 „Steph.[ani] Hatvani V.[erbi] D.[ivini] M.[inistri] et M.[edicinae] D.[octoris] emptus
 Debrecini A.[nno] MDCCLXI.”

Hatvani István lelkésszé szentelése és orvosdoktorrá avatása után beszerzett könyveibe csaknem azonos szövegű possessori bejegyzéseket írt; ez kiténik Bázelen vásárolt Zwingli gyűjtőkötetéből is.¹⁸

Leydeni tartózkodásakor, 1748-ban számos könyvet vett magának, hazatérésekor a vám és harmincad hivatalban nehézségei támadtak a szállítmány miatt, s egy hónapig kellett ezért Bécsben vesztegelnie.¹⁹

Szathmári Pap Mihály (1737–1812).

Kircher Athanasius Soc. Jesu: Turris Babel sive archontologia. Amsterdam, 1679. (796.917).

„Michaelis Pap Szathmári Comp.[aravit] Ludg.[uni] Batav.[orum]”.

Kolozsvári tanulmányai után több külföldi egyetemet látogatott, 1761-től a leydenit,²⁰ hazatérése után teológiai tanárrá választották Kolozsvárra; gazdag életművet hagyott hátra.²¹ Sokoldalú tájékozottságát igazolja a jezsuita szerző művének megvételéle.

Dányádi S. György – Szathmári Váradi P.(?) Sámuel.

Sluterus Severinus: Anatomia logicae Rameae. Frankfurt, 1623. (761.915).

„Eximio Adolescenti Sámueli Váradi Szathmarino dono mittit Georgius S. Dányádi
 Trajecto ad Rhenum” (Első kéz írása).

„Recepi cum gratia Sam.[uel] P.(?) Varadinus”. (Második kéz írása).

Dányádi S. György 1680-ban az utrechti egyetem hallgatója volt.²² Kovásznai Péter tiszteletére üdvözlő verset írt,²³ hazai pályafutására vonatkozólag biztos adatokkal nem rendelkezünk, az is kétséges, hogy azonos-e a Tiszántúlon lelkésszkező névrokonával.²⁴ Váradi Szathmári Sámuel, esetleg Váradi P.[astoris] Sámuel kilétét nyomozó kutatásom nem hozott eredményt. Valószínűnek látszik, hogy az 1680-as években 16–20 éves lehetett (ekkoráját kaphatta a könyvet Dányáditól), az „adolescens” megnevezés erre utal. A két diák adatait szándékosan kapcsoltam a papokról és tanárokról szóló szöveghez. Külföldi tanulmányaik utáni életpályájuk történetének tisztázása új adatok előkerülésekor lesz lehetséges.

¹⁸ OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik*. Debrecen, 1989. 149.

¹⁹ LÓSY-SCHMIDT Ede: *Hatvani István élete és művei 1718–1786*. Debrecen, 1931. 80–81.

²⁰ *Leiden Album* (I. a rövidítésjegyzék) 1071.

²¹ ZOVÁNYI (I. a rövidítésjegyzék) 576–577.

²² SEGESVÁRI: i. m. 22.

²³ RMK III. 3051. A vers másolatáért VÁSÁRHELYI Juditnak tartozom köszönettel.

²⁴ ZOVÁNYI (I. a rövidítésjegyzék) 133–134. RMSZ. 60.

Rövidítések – Irodalom

Franeker Album = Album studiosorum Academiae Franeckerensis (1585–1811, 1816–1844) I. Naamlist der Studenten. Leeuwarden, 1968.

Leiden Album = Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV. Haegae Comitum, MDCLXXV.

RMSZ = Régi magyarországi szerzők. Összeáll. Pintér Gábor. Bp. 1989.

Szinnyei = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914.

Thury = Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. 1–2. Pápa, 1906–1908.

Utrecht Album = Album studiosorum Academiae Rheno – Traiectinae. Ultraiecti, 1886.

Zoványi = Zoványi Jenő: Magyarország protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977.

OTZOZI ESZTER

Csanaki Máté tréfás enkómiuma (1626). Csanaki (Tzanaki) Máté 1593-ban született, nemes családban.¹ Szüleit korán elvesztve 1595-ben gróf Báthori István országbíró és Homonnai Eufrozina gyám-sága alá került, az ő haláluk után, 1611-ben a „maga ura lett”.² Előbb hazai (Nagyszombat, Pozsony) és ausztriai, morvaországi gimnáziumokat látogatott, majd öröksége nyakára hágván visszatért Göncre, innen pedig 1614-ben Sárospatakra ment. Itt négy³ éven át hallgatta Szencit, Sideriust, Löveit és másokat, mígnem Rákóczi György segítségével külföldi tanulmányútra indulhatott. Tíz éven át peregrinált, német, angol, francia, svájci és németalföldi egyetemeken tanulva, míg orvosdoktorként hazatérve, vagy, mint Bod Péter állítja,⁴ Sárospatakon lett igazgató (ezt Weszprémi, Tsétsi Jánosra hivatkozva cáfolja),

¹ KEMPELEN Béla (*Magyar nemes családok III.* Bp. 1912. 52.) két Csanaky családot ismer: az 1754–55-ös összeíráskor Biharban és Szabolcsban éltek leszármazottaik.

² WESZPRÉMI I.: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I. kötet* Bp. 1960. 388–392. Weszprémi még két helyütt említi Csanakit: II. kötet (Bp. 1964) 64. p.-n, ahol egy pestisről szóló munka szerzőjeként idézi és IV. kötet (Bp. 1970) 990. p.-n, ahol az 1618-as heidelbergi diákok közt sorolja föl nevét. Életrajzi adatai még a következő művekben találhatók: SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1893. II. 157–159., BOD P.: *Magyar Athénás.* H. n. 1766. 315., HORÁNYI A.: *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum.* Viennae, 1777. III. 470., DANIELIK J.: *Magyar írók. Életrajz Gyűjtemény.* Pest, 1858. II. 48. *Sárospataki füzetek.* 1865. 166. HERPEI János: *Polgári, irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.) Bp.–Szeged, 1965. I. 278, 280–281. Bp.–Szeged, 1966. II. 390.

³ Weszprémi négy évet ír, de Csanaki már 1618-ban heidelbergi diák volt! Vö. HERPEI J.: *i. m.* (Adattár I. 281.) Ugyanitt Herepei a következő szöveget idézi a sárospataki tanulónévsorból: „Matthias M. Tzanaki Ao 1617. Profectum est in Germ(aniam). Condiscipulus Cocceji.” Majd hozzátesszi: „Meghalt 1618 július 24-én.” – ami nyilván félreértés, mert akkor Csanaki épp német földön tanulgatott. Lehet, hogy az „exivit” (eltávozik vagy meghal) szót értették félre.

⁴ BOD Péter: *Magyar Athénás.* H. n. 1766. 315. Herepei viszont „határozottan állítja”, hogy Csanaki négy éven át Sárospatak igazgatója volt. HERPEI J.: *Csanaki Máté a kolozsvári református iskola igazgatója.* Et. 1943. 226–228., illetve Adattár (*i. m. l. a 2. sz. jegyzet*) II. 390.

vagy pedig udvari és magán orvosként működött Erdélyben,⁵ 1636. december 5-én,⁶ negyvenkét éves korában bekövetkezett haláláig.⁷

Csanaki irodalmi hagyatéka nem jelentős. A szakirodalomban a következő művei ismertek:

1. *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologiae...* Lugduni Batavorum, 1625 606 p.⁸
2. *Nobile scabiei encomium...* h. n., 1626,⁹ ill. h. n., 1627¹⁰
3. A döghalálról való rövid elmélkedés... Kolozsvár, 1634¹¹
4. *De natura verorum Ungarorum...* h. n., é. n.¹²
5. *Logica et metaphysica...*¹³

Munkái közül, kétség kívül a *Nobile scabiei encomium* aratta a legnagyobb sikert: rövid idő alatt legalább két kiadást ért meg, s például az 1674-ben publikált, a bordélyokról szóló disputa-füzet¹⁴ szerzője, bevezetőjében, a legismertebb tréfás enkómiumok közt sorolta föl! Érdemes tehát megvizsgálnunk, mi volt ennek a különös munkának a titka, s mik voltak előzményei a „szakirodalomban”.

Az „enkómion melosz”, a magasztalódal Pindarosz óta népszerű költészeti műfajként ismert,¹⁵ Iszokratésztől Claudianusig az ókor szinte valamennyi rétorikus ihletésű szerzője alkalmazta, személyek, érények, eszmék vagy tárgyak magasztalására. A műfaj népszerűségét mi sem bizonyítja inkább, mint paródiájának viszonylag korai megjelenése: Iszokratész Buszirisz türannoszról, a Gorgiász Helené házasságtöréséről, Favorinus az áruló Therszitészről, Traszümakhosz az igazságtalanságról, Lukianosz a légyről, Szünésziosz pedig a kopaszágról írt világhírű enkómium-paródiákat.

Mind az eredeti enkómium (laudatio), mind pedig ironikus formája természetesen az ókori eszköztárat újráfelfhasználó reneszánsz irodalomban, a 15. században tűnik föl ismét. Az új, ironikus próbálkozások közül Pico Mirandola „barbaries”- és Erasmus „stultitia”-dicsérete aratta a legnagyobb sikert s szabta meg egyben a későbbi tréfás enkómiumok sémáját is. A reneszánsz kori tréfás enkómium elsősorban az ő hatásukra vált tudomány-paródiává, s lett igazi „kollégiumi” műfajként oly népszerű a tanárain

⁵ HERPEI J. szerint „Kolozsvár életében végzett munkálkodásáról talán azért nem maradt ránk semmi emlék, mivel idejövetele idejében itt már egy nála 22 évvel idősebb, gyakorlott „bölc, okos” orvos találta magát szemben, aki, a krónikáiról Segesvári Bálint megemlékezése szerint – „még az fejedelmek körül is kedves volt jó medicusságáért”. Ezért a város polgársága inkább a bennszülött és közkedvelt Csanádi Pált hívta betegei gyógyítására, mint az újonnan jött ismeretlen.” HERPEI, J.: *i. m.* (Adattár I. l. a 2. sz. jegyzet) 280.

⁶ HERPEI, J.: *i. m.* (Adattár I. l. a 2. sz. jegyzet) II. 390.

⁷ RMNy (Régi magyarországi nyomtatványok) Bp. 1983. II. 1586. (570–571.) Ugyanitt olvasható utalás arra is, hogy a *Döghalálról való elmélkedés* előszavából következtethetően 1633–1634-ben Csanaki a pestisjárvány alkalmával személyesen gyógyította a kolozsvári diákokat.

⁸ RMK III/1. 1387. (410–411.) Ez volt főműve, 606 lap terjedelemben, végén a testvére temetésére írott negyven lapos gyászbeszéd szövegével.

⁹ RMK III/1. 1404. (416.)

¹⁰ RMK III/1. 1414. (419.) A műnek egy harmadik kiadása is ismert: a braunschweigi Stadtbibliothek birtokában lévő *Fasciculus novus exhibens varia variorum* című, 1632-ben kiadott kötetben szerepel Csanaki munkája is.

¹¹ RMK I. 636. (279.), ill. RMNy. II. 1586. (570–571.)

¹² SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1893, II. 158. Ez a mű a magukat magyarnak kiadó és e névvel visszaélő koldusdiákok ellen íródott.

¹³ SZINNYEI J.: *uo.* Ez a mű is csak utalásból ismert.

¹⁴ WICKEN, Georgius: *Disputatio medica, qua lupanaria, s. v. Huren-Häuser ex principiis medicis qq. improbantur*. Praeside Georgio Franco...Heidelbergae, 1674.

¹⁵ *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1905. V. Band, 2581–2583., illetve *Der Kleine Pauly – Lexikon der Antike*. München, 1979. Bd. 2. 269–270.

s tanulnivalóján szívesen gúnyolódó egyetemi ifjúság körében. A műfaj reneszánsz mesterei között olyan jelentős személyiségeket tarthatunk számon, egyebek közt, mint Politianus, Eobanus Hessus, Scaliger, Hutten vagy Cardanus.

Mivel e régi-új műfaj szülőházaja az egyetem, a tudomány világa, nem csodálkozhatunk, ha magukhoz a tudományokhoz hasonlóan, az idők folyamán e tréfás írások is szakosodtak, s ha rövid időn belül, immár önálló műfajként, megjelent a színen a specializálódott tréfás orvosi encomium. A sort nyilván megint maga Erasmus nyitotta meg, kinek *Encomium medicinae* című munkája ugyan komoly szándékkal készült, ám olvasóját folyton-folyvást arra készíti, hogy rejtett iróniára gyanakodjék benne. Ugyanilyen nagy hatású, egyértelműen ironikus, és gyakran a tréfás enkómium eszközeivel élő munka Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim *De incertitudine et vanitate scientiarum* (Antwerpen, 1530) című remekének az orvosokról szóló szakasza. Ilyen előzmények után írhatta Cardanus a maga tréfás orvosi enkómiumát a podagráról, Insulanus a negyednapos lázról, Calcagninus a fenékről, Carolus Liebhards a latrináról, illetve Csanaki a rühről. A podagra-enkómium egyébként maga is valóságos műfajjá ágazott¹⁶ – a köszvénydicséretek atyja az ókori Lukianosz volt, az ő művével (Iragopodagra) egy kötetben jelent meg a podagra (köszvény)-dicséret reneszánszának megindítójaként Biblialdus Pirckheimer *Podagrae Lausa* (Argentorati, 1529), Erasmus, Ioannes Garnarius Gandensis (Patavii, 1553), Hieronymus Cardanus (Patavii, 1553) munkája is. A tréfás enkómium műfajának virágzását Caspar Dornavius gyűjteménye (Argentorati, 1570) is bizonyítja, melyet a 17. században is még számos hasonló opusz követett.¹⁷ A sort magyar példákkal is zárhatjuk: Turóczi-Trostler József 1936-ban adta ki az egyetlen ismert magyar nyelvű, „köszvénydicséretet”,¹⁸ ismeretes egy magyar „kopaszágdicséret” is,¹⁹ a Dornavius-gyűjteményben²⁰ pedig Szenci Molnár Albert tréfás enkómiuma szerepel! A rühről azonban, tudtunkkal a világirodalomban és a hazai irodalomban egyaránt elsőként Csanaki írt tréfás enkómiumot.

Mint mondtuk, a 17. század elejére – mikor a „rüh dicsérete” született – a tréfás enkómium műfaja már bizonyos szabályokkal rendelkezett. Tárgya általában olyasmi volt, ami a „dicséretre”, laudatióra eleve alkalmatlan: ez szolgáltatta az alapvető humorforrás. Gyakorta megesett, hogy a téma a diákélettel vagy a tudományos élettel függött össze. Ugyanígy jellemző a kor laudatióra az is, hogy szerkezetükhöz, nyelvezetükhöz a hivatalos disszertációkat használták mintául: ez különösen azoknak lehetett mulatságos, akik az utóbbiakat az unalomig jól ismerték már: ezek az enkómiumok ily módon a stílusparódia szerepét játszották egyben, s nem csupán az enkómium retorikus, hanem a disszertáció reneszánsz tudományos műfaját is parodizálták. (Ezek voltak a történelem első tudomány-paródiái, hiszen az ókoriak, Szünesziosz, Lukianosz és a többiek csak a retorikus műfajokkal játszottak a maguk idejében.) A tréfás enkómium azonban nem csak öncélú viccelődésnek adott teret, hanem a reneszánsz ekkoriban már terhes filológizálásának, tekintélytisztelőének és kétségtelen életidegenségének is racionális-plebejus kritikáját jelentette. Közvetlen közönsége az egyetemi diákságból és tanárokból került ki: Csanaki nem véletlenül fordul éppen hozzájuk műve előszavában.

¹⁶ A tréfás enkómium műfaj történetét eddig legteljesebben HAUFFEN A. írta meg: *Zur Literatur der ironischen Enkomien* = Vierteljahrschrift für Literaturgeschichte. 1893. VI. 161–178.

¹⁷ Lásd pl.: *Dissertationum ludicrarum et amoenitatum scriptores varii*. Lugduni Batavorum, apud F. Hegerum, 1644. 22 tréfás laus-ot hoz.

¹⁸ *Laus Podagrae* – *Az az köszvénynek dicséreti*. H. n. 1936. – előszavában Turóczi utal a műfaj antik gyökereire és Csanaki művére egyaránt, csak éppen, a „scabies” szót „kopaszág”-nak fordítja és emiatt téves következtetésekre jut (uo. előszó, 10. p.) A mű szerzőjét Turóczi egyébként ismeretlennek tartja. BOROS Gy. (*Laus Podagrae* – könyvismertetés = Irodalomtörténet 25(1936) 96–97.) azonban Bogáti Farkas Mihály szerzősége mellett érvel.

¹⁹ TURÓCZI TROSTLER József: *Az kopaszágnak dicséreti* a tizenhetedik században = ItK, 1936. 218–219. – Turóczi egy korábbi cikkében azt is bizonyította, hogy a magyar „enkómiumok”, az egyezések ellenére, nem közvetlenül a görög eredetiket (Lukianosz, Szünesziosz), hanem egy latin közvetítő-művet másoltak. (EPHK. 1913. 715.)

²⁰ DORNAVIUS, C.: *Amphitheatrum sapientiae Socraticae*. Hannoveriae, 1619.

Több szempontból is indokoltnak láttam azt, hogy Csanaki művét részletesebben ismertessem. Ré-szint manapság viszonylag kevesen olvasnak latinul: a szöveget tehát eképpen hozzáférhetőbbé teszem. Másrészt a *Nobile scabiei encomium*ról a szakirodalomban eddig csak általános megjegyzéseket olvashatunk, s úgy véltem, nem fölösleges ha a művet közelebbről s részleteiben is szemügyre vesszük. Harmadrészt pedig néhány olyan sajátosságra is szeretnék rámutatni, mely konkrét szövegekhez kapcsolódik.

Enkómiómát Csanaki két egykori ivócimborájának ajánlja: ezeknek monogramja ugyan nem egyezik az ajánlásban megnevezettekével: Johannes Scretta Schotnovius a Zavorzitz²¹ (prágai) és Johannes Caspar Fausius²² (pfalz-neuhausi) orvosokéval, mégis joggal gondolhatjuk, hogy az egykori ivócimborák és a megnevezett doktor urak azonosak.

Csanaki munkáját Cicero-idézettel kezdi „Gyakran rejlik a bölcsesség szennyes köpönyeg alatt” – tehát nem ruha teszi az embert. A cím sem mérvadó – teszi hozzá a szerző például Erasmus *Laus stultitiae*-jét hozva – ne tévesszen meg tehát senkit a furcsa téma: a szerző a tisztességes szórakoztatást (*sales honesti*) igazi tudománnyal igyekszik majd vegyíteni.

A disszertáció bevezetője, mely nyelvi tekintetben Cicero-paródia, látszólag komoly filozófiai gondolatokat tartalmaz: Sokkal több dolgot tartunk rossznak, mint jogos lenne, a világgal szemben türelmesnek kell lennünk, hiszen a természetben voltaképpen nem létezik „rossz”. A „rossz”, ha mégis föltételezzük létét, három alakban jelenhet meg a világban: a szerencsétlenség (nyomorúság), a halál és a betegség alakjában. A rüh nem nyomorúság és nem halál, de nevezhető-e vajon betegségnek?

Pusztán azért mert viszket, nem betegség – a tetű és a bolha, a meleg és a hideg is viszket, mégsem betegség.

Azért sem betegség, mert „*praeter naturam*” létező,²³ hiszen kincset találni is „*praeter naturam*” cselekedet, mégsem kór.

Továbbá: a betegség károsítja a mozgásszerveket és az érzékelőképességet. A rüh ezzel szemben éppenséggel mozgásra készletet és élénkít. Aki vakarózik, az nem lustálkodhat. A vakarózás okozta sebek pedig nem a rüh, hanem a vakarózó bűnei („*abusus*” okozza őket). A rüh így megszabadít a legnagyobb „*virus*”-tól, a tunyaságtól is: az általa keltett mozgás egészséges, és minthogy ez a kór a legtunyasabb népseget, a diákokat támadja meg, különösképp hasznos.

Az ember az állat- és a növényvilág fölött uralkodik, a rüh azonban az ember fölött is. De – kérdezhetnők – hogyan lehet az, hogy a szerző, aki ily nagyra tartja a rühöt, maga nem birtokolja e kincset? Hiszen, akadt a baráti körben olyan, aki még a szerelemnél is többre tartotta a rühöt²⁴ – Csanaki itt, a könyvecske felénél megáll, s arról beszél, miért merte vállalni a téma kidolgozását, annak ellenére, hogy maga nem „*scabiosus*”. Ezután újra a laudatióba fog:

A rüh – mondja – a legszebb ékesség, színei változatosak, festői külseje a tulipánnal²⁵ vetekszik gyönyörűségében! Nincs semmi, ami a szemet nála jobban gyönyörködtetné: a fölszíne változatos, he-

²¹ Született Prágában, Schaffhausenben tevékenykedett, mint orvos, a 17. század első felében. G. Soperlinggel együtt kiadta Martin RULAND *Centuria curationum empiricarum* című gyűjteményét. (Basel, 1628). HIRSCH . A. (Hrsg.): *Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte*. Wien–Leipzig, 1887. V. Bd. 330.

²² Nem találtam róla adatot.

²³ A preszókratikus természetfilozófiából eredő, a hippokratikus és galénikus elméletekben is kulcs-szerepet játszó fogalom: a nem fiziológiás folyamatok, jelenségek neve (*para phüszin*). Lásd: SCHUMACHER, J.: *Antike Medizin*. 2. Ausg., Berlin, 1963. 186 ff.

²⁴ „*In Venere labor est magnus, dulcedo brevis et tristitia quoque, aut etiam poenitentia subsequitur. At scabiei voluptas nec laborem requirit et conjuncta quoque est cum perpetua suavitate*” CZANAKIUS, Matthaeus: *Nobile scabiei encomium*. H. n. 1627. 11.

²⁵ A tulipán ebben az időben vált, németalföldi hatásra, divatnövénnyé. A színes tulipánok ebben az időben friss találmánynak számítottak. FRIEDEL, E.: *Az újkori kultúra története*. III. Bp. 1991. 117.

gyek, völgyek, dudorok követik egymást, s drágakő rejlik a közepében.²⁶ E hasonlatból kiindulva meséli el Csanaki egy angliai peregrinációs élményét. Az elbeszélés valóságos novellabetét, leginkább Szepsi Csombor Márton legjobb oldalaira emlékeztet és a 17. századi magyar anekdotakincs részének tekinthető.

Csanaki tehát, Angliában vándorolgatva, London és Oxford közt megszáll egy fogadóban. Összeakad itt egy emberrel, akit a közeli sűrű erdőn áthaladtában éppen aznap támadtak meg a rablók, s mivel gyönyörű ékköves gyűrűt viselt, ujját a gyűrűvel együtt lemetszették. Csanaki rettegve vág neki ugyanannak az erdei útnak, ám mivel rajta nincsen ékköves gyűrű, (csupán, mint gondolhatjuk, néhány ótvar) épen és sértetlenül ér el céljához. A tanulság mindebből: a rüh többet ér minden ékkönnél, hiszen nem rabolnak ki miatta.

A rüh úgy viszonyul a drágakőhöz – írja Csanaki – mint a derék feleség az utcanőhöz: ugyan senki nem kívánja meg, de legalább hűséges. A scabiest birtokosa nem mutogatja, mint a drágakövet, inkább úgy rejtegeti, mint a hív feleséget. A rüh nem csak veszélyt nem hoz gazdájára, hanem még, alkalmasint meg is védi a rablóktól. Meg aztán, nem csak drágaköve, hanem nedve²⁷ is értékes. A scabies olyan mint a mindig meg-megújuló főnixmadár.

Csanaki a rühöt a garam-völgyi Szantovia (Szántó/Santovka?) falu mellett található forráshoz hasonlítja, melynek vize folyékonyan tör föl, ám utóbb megkövesedik.

A rüh ugyanolyan gyógyító hatású is, mint a drágakő, nemcsak a testen, hanem a lelken is segít: a szervezetből kivonja a káros nedveket. S a tapasztalat szerint a rühös ember nem lesz beteg sem. (Csupán a hirtelen megszűnő rüh okoz betegséget.) Míg a drágakövek rejtőznek, s kutatni kell utánuk, a rüh mindenki számára könnyen elérhető: ugyanúgy, mint a drágakő, a rüh is a legértékesebb nedvek sűrítménye, s mivel az ember maga teljes világ (mundus), a rüh így a világ sűrítményének (mundi compendium) bizonyul.

A rüh azontúl még a drágaköveknél is több: a csillagokhoz hasonló, hiszen kél és elenyészik, mindig másutt tűnik föl, csökken és növekszik, s alakja is a csillagokéra emlékeztet.

Összefoglalásképpen a szerző fölhívja figyelmünket a rüh értékeire. Övni és szeretni kell ezt a kincset – mondja – és fölszólítja a „res publica scabiana”, a „rüh-köztársaság” polgárait, védjék bátran államukat, ne engedjenek kívülállókat soraik közé, aki pedig közéjük tolakszik, azt előbb purgálják jól meg, kenjék be babérolajjal és „unguentum psoricum”-mal,²⁸ majd dobják ki maguk közül. Ezzel az ajánlattal ér véget az enkómium.

Csanaki műve, mint láttuk, nem annyira a klasszikus enkómium, mint inkább a reneszánsz disszertáció-paródia hagyományait követi. Ajánlása és számos utalása a korabeli diákelethez, tréfáinak stílusa és nyelvezete még inkább az egyetemek világához köti. Csanaki munkájának sikerét, véleményem szerint az magyarázza, hogy a *Scabiei encomium* nyelvében, tartalmában, formájában és hangnemében egyaránt sikerrel ötvöztött többféle hagyományt: az ókori tréfás retorikus enkómiumét, a reneszánsz tudományparódiáét, végül pedig a német diák- és egyetemi irodalomét. Méltán zárhatjuk tehát rövid ismertetőnk

²⁶ Utalás a „carbunculus” szó kettős értelmére (gyulladt fekélyt és vörös színű drágakövet is jelent). Lásd: CASTELLI, B.: *Lexicon medicum*. Patavii, 1762. Tom. I. 163.

²⁷ A gusztustalanságokkal való viccelődés elsősorban a korabeli (német) egyetemi irodalomra jellemző vonás. Lásd pl.: *Nugae venales, sive thesaurus ridendi et jocandi*. H. n. 1642., ill. *Crepundia poetica somniata*. H. n. 1642.

²⁸ Utalás a rüh korabeli gyógymódjára. Az „unguentum psoricum” tkp. „rüh-kenőcs” (a rüh neve görögül pszora): unguentum sulphuratum-nak is nevezik, összetétele a következő: sulphuris sublimati 60, pulv. cretae albae 40, jól keverd és zúzd össze cum saponis calini ven. 120, axungiae porci 80, cerae flav 40, olvaszd meg kis tűzön, azután keverj hozzá picis liquidae 60. Külsőleg rüh ellen kiváló hatású, mivel a szappan, megduzzasztva a hámréteget, a kénnek az atkához és a kátránynak a bőr alsóbb rétegeihez való jutását megkönnyíti. KAZAY E.: *Gyógyszerési lexicon*. Nagybánya, 1900. IV. kötet 447.

ugyanavval a Cicero-idézetrel, amellyel Csanaki a maga munkáját elindította: „Saepe sub sordido palliolo sapientia latitat”²⁹ (Gyakran rejlik a mocskos gúnya alatt bölcsesség.)

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda: Máriavölgy 1730–1736. A 18. századi magyar nyomda- és kiadástörténet egyik máig nem bizonyított nyomdahelye Máriavölgy (Marianka, Szlovákia). Ezzel a nyomdahellyel a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia V. *Pótlások...* kötetében találkozunk először. A kötet „Thalle 1736, ny. n.” impresszummal, minden külön jelzés nélkül, a *Directorium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae...* c. mű megjelenését Máriavölgyhöz köti. A bibliográfia szerint a nyomtatvány 44 l. terjedelmű, 31 cm gerincméretű, egy példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.¹ Ugyanennek a bibliográfiának a VI., nyomda- és kiadástörténeti mutató kötetében Máriavölgy nyomdahelyként szerepel. A nyomda neve „Typis Thallensium ad Posonium”, működési ideje 1730–1736 között volt, s a kötet szerint két nyomtatványt jelent itt meg. Az egyik a már említett 1736-os *Directorium*, a másik Benger Miklós pálos szerzetes mirákulumos könyve a pálosok által gondozott körösi Mária búcsújáráshelyről *Regina martyrum innumeris gratiis Corusca...* címmel.² Ez utóbbi Petrik Géza bibliográfiájának I. kötetében „typis data 1730. (H. és ny. n.)” impresszummal szerepel³ és csak a VI. kötet kapcsolja a nyomtatványt külön indoklás nélkül Máriavölgyhöz.

A bibliográfiai sorozat 1991-ben megjelent VIII. kötetének második, *Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz (a VI. kötet kiegészítése)* című részében is szerepel Máriavölgy. A nyomda neve itt „Typis Thallensium”, működési ideje változatlanul 1730–1736, és mivel újabb ide köthető nyomtatványt a kötet nem tartalmaz, a nyomdanév után visszautal a VI. kötetre.⁴

Az 1730-ban megjelent Benger-műből a Petrik-bibliográfia példányt jelez az Országos Széchényi Könyvtárban és az Egyetemi Könyvtárban, az 1736-os *Directorium*ból pedig – mint már említettük – a bibliográfia V. köteté szerint az Országos Széchényi Könyvtár őriz példányt. Az Országos Széchényi Könyvtár állományában a *Directorium*ból egy (jelzete: 196329), Benger könyvéből két (jelzete: v. s. s. 315/1–2) példány található. Ezenkívül további példányokat őriz e művekből például a Budapesti Egyetemi Könyvtár: a *Directorium*ból kettőt (jelzete: Ab 2r 4/1–2), Benger művéből egyet (jelzete: Ac 4r 9). Az Egyetemi Könyvtárban a két mű bibliográfiai felvételén – eltérően a retrospektív bibliográfiát tükröző Országos Széchényi Könyvtár katalógusától – az impresszum részénél a „hely- és nyomda nélkül” jelzés olvasható.

A pálos renddel, a mirákulumos könyvekkel⁵ és a máriavölgyi pálos könyvtárral kapcsolatos,⁶ eddig feltárt forrásanyagban nem volt utalás arra, hogy Máriavölgyben nyomda, pontosabban a retrospektív nemzeti bibliográfia két fenti említéséből következtethetően, pálos nyomda működött volna. Ezért a két, bibliográfiailag Máriavölgyhöz kapcsolt mű, valamint a pálos rend- és könyvtártörténeti források újabb áttekintése után választ kerestem arra a kérdésre, hogy valóban működött-e nyomda Máriavölgyben.

²⁹ MARGALITS, E. (*Florilegium proverbiorum universae Latinitatis*. Budapestini, 1895. 381.) ezt a mondást, szerző megjelölése nélkül, a következő formában hozza: „Saepe etiam sub sordido pallio sapientia latet.”

¹ *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V. Pótlások*. Bp. 1971. 123.

² *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Bp. 1972. 224.

³ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I.* Bp. 1888. 230.

⁴ *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VIII. Függelék. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Bp. 1991. 368.

⁵ KNAPP Éva: *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről*. Dissz. Kézirat. Bp. 1984.

⁶ KNAPP Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I., II.* = MKsz 1992. 193–216., 313–331.

Mariae Tallen. 1734.” tulajdonosi bejegyzés olvasható. Ezt a megjelenéshez viszonyítva aránylag késői időpontot, ha a mű valóban a máriavölgyi nyomdában készült volna, külön is indokolni kell.

A pálos rend történetére a nagykáptalanok és a rendtartományi gyűlések tükrében vonatkozó forrásanyagot tartalmazó *Acta Paulinorum* sorozat,¹¹ valamint a rendi *Decreta et Articuli Capitulorum Generalium*¹² című kötetek, melyek rendszeresen tájékoztatnak a pálos szerzők műveinek megjelentetéséről, nem utalnak a Benger-mű megjelenési helyére. Benger Miklós a *Regina martyrum* egyik utalása szerint körösi kéziratoss forrásból dolgozott.¹³ Ő maga Körös megyében élt, és két alkalommal is a pálos rend horvátországi tartományának rendfőnökévé választották. Így a könyve megjelenési helyére vonatkozó útbaigazítást a lepoglavai és a körösi pálos rendház egykorú könyvtári katalógusaiból vártunk. A lepoglavai katalógusok (1727, 1754) címleírásai azonban nem rögzítenek impresszumatadatokat.¹⁴ A lepoglavai könyvtár egy részét rögzítő jegyzék, melynek alapján a könyveket a rend feloszlata után a Pesti Egyetemi Könyvtárba szállították, a művet nem tartalmazza.¹⁵ A körösi pálos könyvtár abolíciós jegyzéke, mely impresszumatadatokat is tartalmaz, a műről a következő adatsort rögzíti:

„Numerus Inventarii 182, Num. Exemplar. 1, Libri – Historica Expositio Thaumaturgae Statuae B. V. Dolorosae Crisii. in Latino, Autor Nicolai Benger, Impress. Zagrab. 1730., Tom. 1., Form. 4to”¹⁶

Azaz a mű címét az alcíméből rakta össze, s nyomdahelyként Zágrábot nevezi meg.

A mű leírását a máriavölgyi könyvtári katalógusban (1772) is megkerestük.¹⁷ Ez azonban – a lepoglavaihoz hasonlóan – megjelenési helyet és évet nem közöl. Ezzel szemben az 1786-os feloszlatai jegyzék impresszum-adatokat is rögzít. Ebben Benger művét a következő adatsorral jegyezték fel:

„Nr. 648, Exempl. 1., lib. De gratiis B. V. Crisiensis, aut. Benger, loc. — , ann. — , tom. 1., Form. 4°”¹⁸

Eszerint Máriavölgyben a mű címét tartalmának jelzésével helyettesítették, s a címlap nyomtatási évszámát nem írták le. Ez részben a gyors munkára, részben viszont arra utal, hogy a mű kinyomtatási helyét Máriavölgyben nem tudták. Ezt a feltételezést alátámasztja az egyik példány már említett, a megjelenési időhöz viszonyítva kései, 1734-es máriavölgyi tulajdonosi bejegyzése is.

A körösi könyvjegyzék zágrábi nyomdahely adata több ok miatt is elfogadhatóbbnak látszik Máriavölgynél. 1. Benger Miklós élete és tevékenysége elsősorban Horvátországhoz kötődött. 2. A körösi forrásból készített, Körösről szóló mű kinyomtatása a földrajzilag közelebbi zágrábi nyomdahelyen, melyet a közel egykorú körösi könyvtári forrás említ, valószínűbb, mint a forrásokban nyomdahelyként sehol nem említett Máriavölgyben. 3. A műben Máriavölgy csak egyszer szerepel, a rendi engedélyt adó pálos generális lakóhelyeként.

¹¹ Acta Paulinorum, continentia acta in capitulo generali tractata. I–XI. tom. BEK K (= Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár) Ab 154.

¹² Decreta et articuli almae Provinciae Hungaricae ... BEK K Ab 158 – Decreta seu articuli capitulorum generalium 1628–1748. BEK K Ab 181 – Decreta et puncta capitulorum generalium definitorium, 1687–1783. BEK K Ab 182.

¹³ L. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁴ Catalogus librorum bibl. Lepoglavensis, a. d. 1727 ... conscriptum. BEK K J13/3. MfMe 38. – Catalogus librorum bibliothecae conventus Lepoglaviensis ... conscriptus ... 1754. BEK K J 5. MfMe 37.

¹⁵ Extractus Librorum ex Lepoglavensi Paulinorum Bibliotheca, ad Reg. Univ. Pestensem mittendum. BEK K J 13/4.

¹⁶ Catalogus Librorum repertorum penes Crisiense Monasterium abolitum ... BEK K J 99/5a. Nr. 182.

¹⁷ Catalogus librorum Bibliothecae neo-erectae, Monastery Mariae Thallensis ... 1772. BEK K J 7.

¹⁸ Catalogus librorum in conv. Mariae Thallensi aboliti ord. Paulinorum sito in com. Posoniensi repertorum a. 1786. die 21. Martii. BEK K J 13/5. Nr. 648.

A zágrábi nyomdahely minden kétséget kizáró bizonyításához a zágrábi nyomdatermékekkel való részletes összevetésre lenne szükség. A nyomda- és betűtípus vizsgálatról azonban eltekinthetünk, mivel egyrészt Benger művét a 18. századi források és a Petrik-bibliográfia I. kötete sem tartják máriavölgyi nyomtatványnak. A retrospektív nemzeti bibliográfia VI., mutatókötetének adata téves feltételezés, s ez két műre vezethető vissza. 1. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* c. műve I. kötetében Benger művét az eredeti címből kiemelt részlettel (Regina martyrur Maria Crisicensis urbis refugium) indoklás nélkül mint máriavölgyi nyomtatványt közli (Typis Thallensium ad Posonium, 1730).¹⁹ 2. Kisbán Emil *A magyar pálosrend története* c. művében hivatkozás nélkül a körösi búcsújárárhely mirákulumairól szóló művet „Typis Thallensium ad Posonium 1730” impresszummal írja le,²⁰ jóllehet kétkötetes művében ezt a nyomdát sehol másutt nem említi. Másrészt a retrospektív nemzeti bibliográfia által egyértelműen a máriavölgyi nyomdahelyhez kötött *Directorium*ról kétséget kizáróan kiderült, hol nyomtatták, s ez a hely nem Máriavölgy.

II.

Az 1736-ban megjelent *Directorium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae...* c. műnek egyik ismert példányában sincs címlapja (2. kép). A műnek csak címodala készült, azaz a mű címe után, ugyanazon az oldalon elkezdődik maga a mű. Olyan zárórésze sincs, mely impresszum-jellegű adatokat közöl. A mű végén a X. caputban többek között a Capitulum Generale időtartama szerepel: „die 20. et sequentibus Mensis Maj. in Conventu Mariae Thallensi. Anno 1736. celebrato”, valamint egy tanúsítvány a *Directorium* és függelékeinek átnézéséről. Ez utóbbi dátuma: „Anno 1736. Die 7. Mensis Augusti in conventu M. Thallensi”.²¹ A kettedrét alakú műnek lapszámozása nincs – bár a bibliográfiában 44 l. szerepel –, ívszámozása A–L-ig terjed, azaz 11, egyenként egyszer félbehajtott, két fóliós ívből áll. Mindez arra utal, hogy a retrospektív nemzeti bibliográfia V. kötetében a bibliográfiai felvétel a címen kívül nagyjából megtévesztő adatokat közöl („Thalle 1736, ny. n. 44 l.”).²² A helyet és az évet a bibliográfiai leírás a mű végén szereplő dátumokból emelte ki impresszumá.

A máriavölgyi abolíciós könyvtári jegyzék²³ impresszumokat is közlő adatai között Máriavölgy mint nyomdahely sem a *Directorium*, sem más mű kapcsán nem szerepel. A máriavölgyi pálos kolostor 1723–1749 közötti Diariuma²⁴ egyetlen alkalommal sem utal arra, hogy a rendházban, vagy a településen nyomda működne, jóllehet ennél kisebb kérdéseknél is részletekbe menően elidőz. Egy másik máriavölgyi forrásból megtudjuk: 1732-ben határozat született arról, hogy a máriavölgyi kegyhely történetét és az ott történt csodákat könyvben kell megörökíteni, s azt magyar, német, szlovák és latin nyelven ki kell nyomtatni.²⁵ A határozat nem utal arra, hogy helyben nyomda működne. Az óhajtott mirákulumos könyvet Ladislaus Kummer pálos szerzetes írta meg. A könyv *Puteus aquarum viventium ... marianischer ... Gnaden-Brunn* címen az 1730–1736 közötti időszakban egyszer, német nyelven jelent meg 1734-ben a pozsonyi Royer-nyomdában.²⁶ Ha Máriavölgyben nyomda működött volna, ezt a művet biztosan nem Pozsonyban nyomtatták volna ki.

A Diarium – több más könyv keletkezési körülményéhez hasonlóan – érinti a *Directorium*ét is: „In hoc Capitulo conditum est Directorium Ordinis, per Reverendum Patrem Generalem Chrysostomum Kozbialovus concinatum”.²⁷ Nem szól azonban a megjelentetéséről. Az 1736-ban a pálos rendi nagy-

19 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 836–837.

20 KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története*. II. Bp. 1940. 358.

21 *Directorium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae ...* [Czestochowa, 1736.] L1/b., L2/a.

22 L. az 1. sz. jegyzetet.

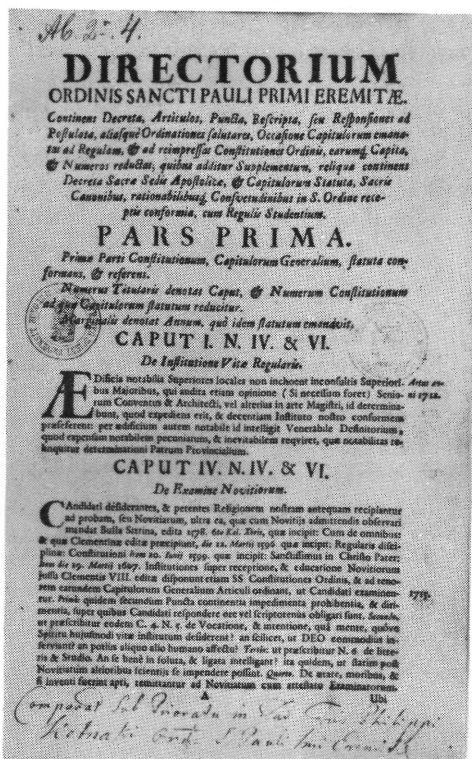
23 L. a 18. sz. jegyzetet.

24 Diarium Ven. Conv. Mariae Thalensis. Tomus II. 1723–1749. BEK K Ab 185/II.

25 Postulata almae provinciae Hungariae Ord. S. Pauli ... BEK K Ab 158 2. 187/b.

26 PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. II. Bp. 1890. 518.

27 L. a 24. sz. jegyzetet 231.

2. kép Directorium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitæ. . . [Czestochowa, 1736.] címdal
(példány: BEKAb2r 4/1.)

káptalan által elfogadott *Directorium*ról írva Kisbán Emil is hallgat a kinyomtatás körülményeiről. Csak annyit jegyez meg, hogy összeállítója a rendfőnök, Kozbialovicz Krizosztom volt, és a rend nyomtatta ki.²⁸

A *Directorium* létrejöttének előzménye az volt, hogy a többször módosított és kiadott rendi konstitúciók (Róma, 1644; Bécs, 1646; Róma, 1725) további kiegészítésre szorultak. A kiegészítések fő célja a renden belüli különféle lelkeségi irányok közötti eltérések megszüntetése volt. Ennek előmunkálatai már 1696 óta folytak. 1736-ra készült el a kiegészítéseket tartalmazó *Directorium*. A rendi határozatokat, a káptalani cikkelyeket, a káptalanon a regulákra és konstitúciókra vonatkozó kiegészítéseket, módosításokat rögzíti, s függelékként csatlakozik hozzá a pálos rendi iskolákra vonatkozó Ordo et institutio Studiorum című rész.

A *Directorium* tartalma az egész rendre vonatkozott, megvitatása és elfogadása a rendi nagykáptalan feladata volt. A rendi nagykáptalanok lényeges iratait, határozatait stb. pontosan feljegyezték a rend Acta Paulinorum című kéziratos kötetsorozatában. A VII. kötetben az 1736-os évnél a folio 70–106-on az elfogadott *Directorium* teljes kéziratos szövege olvasható.²⁹ Ez azonos a nyomtatvány tartalmával. Ugyanennél az évnél a 134. fólión a *Directorium* kinyomtatásával kapcsolatos Recognitio... kezdetű iratot olvashatjuk.³⁰ Írója a pálos generális, egyben a *Directorium* összeállítója, Chrysostomus Kozbialovicz.

²⁸ L. a 20. sz. jegyzetet 133.

²⁹ L. a 11. sz. jegyzetet Tom. VII./1736/ fol. 70–106.

³⁰ L. a 11. sz. jegyzetet Tom. VII./1736/ fol. 134.

Az irat szerint a *Directorium* kéziratát 1736. október 16-án átadták kinyomtatásra a rend czestochowai nyomdájának („in imprimendo Ordinis Directorio Conventui Clari-Montis Czestochoviensis, huiusque Typographiae data anno 1736. die 13. Octobris”). Az irat szövegét teljes terjedelmében közöljük, mivel tartalma a *Directorium* megjelentetésével kapcsolatos:

„Recognitio ad facilitandam negativam in imprimendo Ordinis Directorio Conventui Clari-Montis Czestochoviensis, huiusque Typographiae data anno 1736. die 13. Octobris. Tria sunt, quae Venerabilem Conventum difficilem faciunt in imprimendo Directorio Ordinis. Primum: ne aliquibus fors aliquando displiceat, nunc omnibus placens Directorium, exindeque obijciatur Provinciae et conventui, quod causa sit displicentiae. Secundum: ne Conventus huiusque Typographiae reddatur tributaria specialiter obligata manendo in futurum etiam ad emergentes impressiones, sicque ultra Taxam solitam aliam solvere cogetur. Tertium: Casu quo aliqui typographici errores emergerent? ne Crysin conventus patiat, uti audivimus obijci etiam constitutionibus reimpressis Romae, quamvis hinc omni errore mundatis. Ad haec facilitanda Officij nomine securum reddo venerabilem conventum, quid quaecumque displicentia exurgeret? oppugnaret Capitulum, et in eo totam Religionem, cui placuit, ut patet ex subscriptionibus, adeoque Provincia non teneretur ad responendum, neque obligationem aliquem Conventus habebit acceptandi aliquid ad imprimendum sine solatione et expensis necessarijs ad impressionem adeoque nullum nesse periculum augendae Taxae: Errores autem, hiqui forte emersissent adscribendi correctori, non Conventui, Qui nulla timenda Crysis. Ita assecurasse, et recognovisse fidem facio
Fr. Chrysostomus Kozbialovicz generalis mp.”

Ez az irat egyértelműen bizonyítja, hogy a *Directorium*ot nem Máriavölgyben, hanem Czestochowában nyomtatták ki. Az 1691-ben alapított czestochowai rendi nyomda eredményes működése³¹ feleslegessé tette egy második pálos nyomda alapítását. Ezek után az is érthető, hogy a lengyel retrospektív nemzeti bibliográfiában miért szerepel az 1736-ban kinyomtatott *Directorium*.³²

KNAPP ÉVA

Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István Anonymi scriptores című adatgyűjtésében. A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feltárása és példányainak számbavétele az Országos Széchényi Könyvtár folyamatosan és eredményesen végzett munkaterülete. A feltárásban a 18. század óta folytonosság mutatható ki. Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárában*¹ a Bod Péter, Johann Samuel Klein, Wespzrémi István, Horányi Elek, Sándor István stb. által leírt tételeket gyakran akkor is tételszámmal regisztrálta, ha példány fennmaradásáról nem volt tudomása. Szabó Ká-

³¹ *L. a 11. sz. jegyzet* Tom. V./1719/ 304–307., Tom. VII. /1732/ fol. 14/a.

³² ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska*. Czesc. II. Tom. II. Kraków, 1888. 158. — ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska*. Czesc. III. Tom. IV. Kraków, 1897. 226. — A máriavölgyi kolostor javainak összeírásában (1786. június 1.) a rend feloszlátásakor feltűnik ugyan egy, a rendházhoz tartozó „Der Schüt Kasten und Presshaus”, ebben az épületben azonban a leltár nem jelez nyomdaeszköze utaló be rendezést. Vermögenstand der Pauliner Hung. Provinz. Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C 99 jelzetes könyvek V. A. 19. Máriavölgy, 1786. Ezt a Presshaus-t szülő feldolgozásokor használhatták. 1730–1736 között a máriavölgyi Diarium többször említi a rendház szőlőit. Így például 1733-ban „in Promontorio Pracsensi”, „in Recze”; 1734-ben „in Promontorio Posoniensi”. *L. a 24. sz. jegyzet* 165–166., 193. — Itt jegyezzük meg, hogy a pálos rendi írók és anonim művek 1755-ös jegyzékében a két tárgyalt nyomtatványt czestochowai nyomdatermékként tartják nyilván. Ezt a forrást közli: VINCZE Gábor: *A pálosok irodalmi munkássága a XIV–XVIII. században* = MKsz 1878. 21–44. Itt Benger művének leírása a 85/a, a *Directoriumé* a 93. tételben szerepel.

¹ I–II. Bp. 1879–1885.

roly és Petrik Géza bibliográfiai köteteit (és azok kiegészítéseit)² is figyelembe véve elmondhatjuk, hogy 1800 előtti nyomtatványainkról jó áttekintéssel rendelkezünk. Az Országos Széchényi Könyvtárban a régi magyarországi nyomtatványokkal foglalkozó munkacsoport pontos példánykimutatásai a nyomtatványok megtalálhatóságát is nagyban segítik.

Szörény Sándor *Pannonia doctáját*³ tanulmányozva arra figyeltünk föl, hogy a jezsuita adatgyűjtőket, kiadott és kiadatlan műveiket csak nagyon kivételes esetben idézik a fentebb felsorolt bibliográfiák. Pedig az ezirányú adatgyűjtésnek olyan jeles művelője is akadt, mint Katona István. Katona *Historia critica ...* című kiadványorozatában⁴ az egyes korszakok tárgyalása után a korszak íróinak és azok műveinek a jegyzékét is közli. Például ennek az adatai is gyakran hiányoznak bibliográfiáinkból, lexikonainkból. Így fordulhat elő, hogy a 36. kötet írói felsorolásában másfél tucat olyan szerző akad, aki kimaradt a legújabb, teljességre törekvő, *Régi magyarországi szerzők* című, kézirat gyanánt megjelent névjegyzékből.⁵

Katona István írói lexikonának alapos megvizsgálását más alkalomra halasztjuk. Most adatgyűjtésnek egy, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kéziratát (Ms 443) hasonlítottuk rá a felsorolt bibliográfiákra és az OSZK-ban vezetett nyilvántartásokra. Az ívrét füzetben található adatgyűjtés az *Anonymi scriptores ordine chronologico* feliratot viseli. Legkorábbi tétele az 1473-ban Budán nyomtatott *Chronica Hungarorum*, legkésőbbi 1770-ből való. Mindössze néhány nem Magyarországon (és külföldön nem magyar nyelven) nyomtatott adat fordul elő benne. A 343 tétel némelyikénél több kiadás is meg van említve. Összehasonlításképpen: Bod Péter *Magyar Athenas*ában, melyet Katona egyes tételeknél idéz, a „Nevetlen könyvek” címszó alatt 62 tétel olvasható.

Katona forrása elsősorban a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárának (és más jezsuita könyvtáraknak) az állománya volt. Leírásai megbízhatóak, tételeit azonosítani lehetett. Valamennyi olyan adatát, amely az OSZK nyilvántartásaiban ismeretlen nyomtatványt említ (vagy példányból nem ismert nyomtatványhoz kiegészítő adatot tartalmaz, esetleg problémás), alább jegyzékben közöljük. Aláhúzott (=kurzívval közölt) címei szó szerinti, a magyar nyelvű címek többségét latin „fordításban” is feljegyezte. Amennyiben a közölt adathoz megjegyzést fűzött, vagy melléje bibliográfiai hivatkozást írt (Bod Péterre hivatkozott), azt mi is megemlítjük. Abban az esetben, ha egy-egy tétel bibliográfiai leírásához ugyan új adatot nyújt Katona, de időközben az OSZK-ban már példányt is nyilvántartunk a leírt nyomtatványból, eltekintettünk a közléstől. Ilyen tételek: *Nyoltz okok*, Pozsony, 1640.; *Lelki tegez*, Pozsony, 1649.; *Lamentum metricum*, Debrecen, 1681.; *Gyászbeszéd Zichy István felett*, Nagyszombat, 1700.

* * *

1614, Nagyszombat

Varia pietatis, ac sanctorum precum exercitia. In 12.

A Telegdi Miklós által alapított nagyszombati érseki nyomda utolsó terméke 1609-ből ismert. A szakirodalom szerint a nyomda később nem működött, betűkészlete másutt sem tűnt fel (MKsz 1975, 20. Écsedy Judit).

1643, ?

Jesu et Mariae cliens, S. Ignatius, sodalibus Immaculatae Conceptionis Virginis Mariae Tyrnaviae datus. In 16.

² PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája, 1712–1860. I–IV. köt.* Bp. 1888–1892. V–VIII. köt. (Pótlások, függelék, nyomda- és kiadástörténeti mutatók, 1712–1800.) Bp. 1971–1991.

³ Az 1717-ben összeállított mű autográf kézírata a Budapesti Egyetemi Könyvtárban: Coll. Kapr. B. 14.

⁴ A negyvenkét kötetes mű 1779–1817 között jelent meg. Az alább idézett 36. kötet Budán, 1805-ben. (Benne írói névjegyzék: 713–783. pp.)

⁵ *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll. PINTÉR GÁBOR (Szabó Géza közreműködésével). Bp. 1989, OSZK. A névjegyzék „belső munkaeszköznek, kutatási segédletnek készült”. Forrásai közt szerepelnek: SZINNYEI József írói lexikona (1–14. köt.), GULYÁS Pál hasonló lexikona (1–6. köt.), az RMK I–III. és a PETRIK-féle bibliográfia (valamint ezek kiegészítései).

- RMK II 630. A szerző: Nádasi János. Példány fennmaradásáról nem tudunk. Szabó Károly De Becker alapján (I, 502) közöl rövid címet, megjelenési helyként Pozsonyt tünteti fel.
- 1651, Nagyszombat
Manuale Sodalitatis B. V. Natae Reginae Angelorum. In 16.
- 1657, ?
Sárkány Jánosnak idegen tartományokban való utazási. In 8.
Sárkány János tulajdonosként(?) fordul elő az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Hung. 1534. jelzetű, 1657–1658. évi kéziratos útinaplójában.
- 1659, ?
Okulár egy farkas setétes szemű Papista papnak orrára. In 12.
A szerző: Lippai Sámuel. Vö. a következő tételhez írt megjegyzéssel.
- 1659, ?
Próba köve egy Tzigány Okulárnak. Responsum ad prius. In 12.
Az 1643-ban hely nélkül megjelent *Papisták méltatlan üldözése a vallásért* című kiadvány (RMK I 746) 31. lapján említett adathoz – Es csak minapis bocsáta ki egy pápista szerzetes Posonban egy kis íráskát (OKULÁRnak nevezi) ... – kapcsolta Szabó Károly az első Okulár szót a címében tartalmazó kiadványt (Pozsony, 1643. – RMK I 753). Több kiadvány is reagál e vitára. Sámbar Máttyás nevéhez kapcsolva Rosty Kálmán 1881-ben (Katona kinyomtatott adata és Paintner Mihály kézírata alapján, MKsz 1881. 237) a következő nyomtatvány adataival egészítette ki Szabó Károly bibliográfiáját: *Kantsalok okulárjok vagy Okulare egy hályogos szemű kálvínista prédikátor számára*, 1658. in 12. Feltételezte, hogy Sámbar Megyeri Zsigmond *Lölki Okulár* című írására (Bécs, 1658 – RMK I 929) válaszolt. Katona István (Hist. critica, XXXVI. 759) Sámbar művei közt két ide kapcsolható idéz: *Kantsalok okulárjok, seu ocularia pro quodam fuscis luminis peadicanti haeretica: Okulár egy hályogos szemű Kalvinista predikátor orrára.* 1658. 12. (= Sztripszky 2019, 226.) – *Lapis Lydius ocularis praedicanti; Próbaköve egy tzigány okulárnak*, 1659. 12. Zoványi Jenő (MKsz 1932, 7–8) Sámbar egy későbbi művéből (RMK I 1056. p. 119) idéz: „Lippai Sámuel egy cigány okulárjában cselekedék elelőtt hat (igazában nyolc Z. J.) esztendővel, az sok pápista doctorok írásait előhozván sok hamis megvesztegetéssel, amint nyomtattuk azon cigány okulárjának próbakövében.” Az utóbbi, példányból nem ismert mű bekerült Szabó Károly bibliográfiájába *A prédikátor pápaszemének próbaköve* címmel (RMK I 957). A jegyzékünkbe felvett két vitairat létezését, egymással való összefüggését s egyúttal Zoványi Jenő cím-helyesbítését (tudniillik hogy az RMK I 952 tétel címében az okulár szónak szerepelnie kellett) is igazolja az adatok összevetése. Lippai Sámuel művének pontos címét eddig nem ismertük.
- 1660, ?
Szegények Patikája. Pauperum Apotheca. In 12.
- 1665, ?
Tök, mak, zöld tromfjára Pósházinak Veres tromf. V. Sámbar. In 12.
RMK I 1051. (Itt a szerző: Kiss Imre.) Katona szerint a szerző: Sámbar Máttyás. Katona idézi Bod Pétert is (p. 197), ott a szerző Kiss Péter.
- 1667, Nagyszombat
Oktató rendi a Keresztfán Halálra vált Jesus Krisztus Congregatiójának. Instructio pro sodalibus coetus agoniae. In 12.
- 1669, Kassa
Florilegium selectissimarum precum. In 12.
Azonos című kiadvány jelent meg 1699-ben Nagyszombatban (RMK II 1969).
- 1672, Kassa
Reguláia és bútsúi az halálra vált Kristus Congregatiójának. Leges et indulgentiae coetus morientis Christi. In 12.
- 1680, Bécs
A Jesus társasága-beli Xaverius Szent Ferenc sok városoknak a mirigy-ellen csudálatos segítő Patónussa. S. Franciscus Xaverius e S. J. Patronus contra pestem. In 8.

- 1688, Pozsony
Az igaz Isteni tisztetlemek tüköre. Speculum verae pietatis erga Deum. In 8.
 Pozsonyi, 1638. évi kiadását (RMK I 684) is említi Katona. Ennek újranyomása az 1688. évi kiadás.
- 1692, Bécs
Kisdedek kenyere. Panis parvulorum Ex opusculo Nicolai Elfen e S. J. Hungarice reddidit G. C. J. S. A. In 12.
 Vö. 1709, Nagyszében alatt álló tételünkkel.
- 1693, ?
Funebris apparatus Nicolai C. Erdödi Illyriorum Pro-Regis. In 4.
- 1694, Nagyszombat
Hét helye Urünk keserves Szenvedésének. Septem stationes passionis Dominicae. In 12.
- 1694, Nagyszombat
Quatuor Maximae, seu Philosophiae Christianae axiomata, ex quadruplici consideratione aeternitatis deducta. In 24.
- 1699, Nagyszombat
Tizen öt barátságos és igen üdvösseges kérdések, Mellyekkel erőssen serkengettetnek az igazságnak vizsgálására a'kik magyar Országban nem egyeznek az Igaz régi Pápista hittel. Quindecim quaestiones ad amplectendam fidem Romano-Catholicam. In 12. Videtur esse Szent-Iványiana.
 Szabó Károly Johann Samuel Klein *Nachrichten*jének adata alapján (I. 439) *Quindecim dilemmata omnibus Dominis Aatholicis in Hungaria pro xenio novi anni 1699. oblata* címmel 1699. évi nyomtatványt vesz fel Szentiványi Márton műveként (RMK II 1975).
- 1707, Nagyszombat
Keresztyén tudomány mely száz rövid kérdésekben és feleletekben el rendeltetett. Doctrina Christiana, centum quaestionibus et responsionibus comprahensa. In 12.
 1754. évi bécsi és 1755. évi nagyszombati kiadásai ismertek.
- 1707, Bécs
Keresztyén hitnek egész hétre rendeltetett valóságos igazságiról-való rövid elmélkedések. Veritates Christianae, meditationibus expositae, pro tota hebdomade. In 12.
- 1709, Nagyszében
Kisdedek kenyere. Panis parvulorum. Ex opusculo Nicolai Elfen e S. J. Hungarice reddidit G. C. J. S. A. sumptibus Petri Apor de All-Torja. In 12.
 Vö. az 1692, Bécs alatt álló tételünkkel.
- 1712, Kolozsvár
Az emberi Leleknek, testnek, mennyei paradicsomnak és gehennának örökkévalóságáról. Meditationes de paradiso et Gehenna a Joanne-Mannio S. J. Italice scriptae, Hungarice redditae ac excusae. In 12.
 Katona Bod Péter adatát idézi (p. 199).
- 1713, Nagyszombat
Inexhaustus gratiarum omnium thesaurus, S. Ignatium de Loyola S. J. Fundatorem devote colentibus recens exhibitus. In 12.
- 1714, Kolozsvár
Úti társ. Libellus precum. In 12.
- 1716, Kassa
Genethiacus applausus Augustissimis caesareis Majestatibus Carolo VI. et Elisabethae felicibus progenitoribus recens ad regnorum vota nati Archi-Duci Austriae Leopoldi Ab Academico S. J. Collegio Cassoviensi, exhibitus. In fol.
- 1716, Nagyszében
Plausus Genethiacus serenissimo recens nato Leopoldo Archi-Duci etc. a Residentia S. J. Cibirii exhibitus. Viennae et Cibirii eodem anno. In 4.
- 1718, Pozsony
Stanihurstii Christus Patiens Hungarice.
 Magyarul 1727-ből és későbből ismert: *A halandó testben szenvedő ... Istennek szentséges históriája* címmel. Latinul sokszor és szlovákul is megjelent.

- 1721, Kassa
Rövid tanúság a Sz. Rosariumról. Brevis instructio de SS. Rosario. In 12.
 A kassai jezsuita nyomda Catalogus librorum-aiban 1764–1774 között fordul elő hasonló című kiadvány. (Pavercsik Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig.* Bp., 1992. 172.)
- 1724, Pozsony
 Collegium Sancto-Georgiense PP. Scholarum Piarum gratulatum est variis carminibus onomasticum diem illustrissimo D. Georgio Ghilányi, Episcopo Tinniniensi Archiepiscopi Strigoniensis Suffraganeo. In 4.
 Néhány hasonlóan felvett tételt sikerült meglévő kiadásokkal azonosítanunk. Általában chronostichonos versek.
- 1726, Buda
 Anonymus Ecclesiasticus dixit orationem funebrem idioma hungarico, in exequiis C. Petri Zitsi. In 4.
- 1726, Nagyszombat
A keresztyéni tudományról-való mennyei oktatás. De doctrina Christiana. In 12.
 1754. és 1765. évi nagyszombati kiadása ismert.
- 1727, Buda
A Sz. Háromságnak neve alatt Budai városban fel-allított Kongregatzionak könyvetskéje. Sodalitatis ejusdem SS. Trinitatis, erectae Budae. In 12.
 A környező évekből ismerünk azonos című kiadványokat.
- 1727, Kolozsvár
SS. Aloysius et Stanislaus, duo sidera, Academiae Claudiopolitanae propitia. Oratio cujusdam e S. J. In 4.
- 1727, Nagyszombat
Keresztyéni oktatások. Institutiones Christianae, ab Anonymo S. J. scriptae. In 12.
- 1729, Buda
Mutius Scaevola, in scaena dexter, seu Mutii infracta pro Patria virtus, honori Emerici Tsáki Cardinalis et Archi-Episcopi Colotzensis Episcopatus Varadiensis administratoris etc. Producta Szegedini, A. 1722. edita cum Chronographicis Budae A. 1729. In 8.
 Petrik bibliográfiájának kiegészítésében (V 332), — impresszumat hiányában — 1728–1738 közötti kiadványként szerepel egy hasonló című nyomtatvány.
- 1729, Kolozsvár
A Jesus Társaságból-való szerzetes Papok által tanítandó Apostoli Missiok alkalmazosságával fel szóval mondani szokott ajtatosság. Hymni, qui canuntur in Apostolicis expeditionibus Patrum S. J.
 Katona a tétel leírása után megjegyzi: saepius deinde recusi (sc. hymni), ibidem, Cassoviae, Tyrnaviae, Viennae.
- 1729, Nagyszombat
 Keresztyen Tudomány, a Keresztyen Ifjúságnak és az újjonnan meg-tért hiveknek oktatására.
 1755. évi nagyszombati kiadása ismert.
- 1729, Nagyszombat
 Mennyei böltseségnek ösvénye. Meditationes de veritatibus Christianis. In 12.
- 1729, Pozsony
História a régi híres Tróia Varassának tíz esztendőig való meg-szállásáról es veszedelméről. Historia Troiae decem annis obsessae. In 8.
 Több korábbi és későbbi kiadása ismert.
- 1731, Kolozsvár
Kristus szegényeinek imadságos könyvetskéje. Preces pauperum Christi, Ab Anonymo S. J. concinnatae. In 12.
- 1733, Nagyszombat
De sanctissima DEIpara semper Virgine, Thaumaturga, in modo Metropolitana Ecclesia Tyrnaviae Lacrimante et sudante. In 12.
 1735. és 1745. évi nagyszombati kiadása ismert.

- 1734, Nagyszombat
Sasvári tsuda-tévő Boldog Aszszony tiszteletére szentelt ajtatosság. De Sasvariensis Thaumaturgae Virginis cultu. In 12.
- 1735, Jéna
Imádságos Könyvetske. Preces in usum peregrinorum et quaestorum. In 12.
 Katona Bod Pétert idézi (p. 200).
- 1738, Buda
Applausus Poeticus Festis honoribus Emerici Eszterházi, Strigoniensis Archi-Episcopi, secundas primitias celebrantis a Budensi Collegio S. J. dicatus. In fol.
 Petrik bibliográfiája (198) alapján a kiadvány 1738–1751-re helyezhető (VI. 33. – 1744-nél). Az aranymise 1738-ban volt.
- 1742, Kolozsvár
Szivek kintse, avagy Kristus Urünk szenvedésén s-halálán fohászokodó könyvetske. The-saurus cordium, de passione et morte Christi. Recusus Claudiopoli typis Acad. A. 1742. Sumptibus C. Susannae Petkiae, C. Francisci Kornis coniugis.
 1685. évi csíksomlyói és 1737. évi kassai kiadását ismerjük.
- 1744, Nagyszombat
Vni Deo devota D. Catharinae constans pudicitia Heroico poemate celebrata a Poesi Nitriensi. In 4.
- 1745, Kolozsvár
Szakács Mesterségnek könyvetskéje. Artis coquinae libellus. In 12.
 Az 1714. évi nagyszombati és 1755. évi kolozsvári kiadásokat is említi Katona. Az 1745. évi kiadást említi Bod Péter is (p. 199).
- 1745, Nagyszombat
A Jesus Tarsaságából-való Sz. Aloysiusnak hat Vasárnap-béli tisztelete. Cultus S. Aloysii Gonzagae per sex dies Dominicos. In 12.
- 1746, Nagyszombat
A bűnös embernek meg-térésére, az igaz poenitentia tartásnak módgya. Methodus agendae verae poenitentiae. In 12.
 Katona megjegyzése az utóbbi két kiadványról: Uterque hic libellus eiusdem auctoris esse videtur, quem in spiritu Magistri olim habuimus. Saepius uterque ob ingentem utilitatem Tyrnaviae et Cassoviae recusus est.
- 1747, Debrecen
A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak két fejeiről-való elmélkedés. Meditationes ex opere Joannis Friderici Osterwald.
 1745. évi debreceni kiadása ismert.
- 1747, Kolozsvár
Aranyas vagy Keresztyén ABC. Alphabetum aureum vel Christianum certis precibus definitum. Sumptibus Elisabethae Földváriae C. Michaelis Toldalagi viduae. In 12.
- 1747, Pozsony
Maria Halálra váltaknak és meg holtaknak Anyja. Maria, Mater morientium et mortuorum. In 8.
- 1748, Kassa
Pietas Christiana erga Christum Dominum pro nobis in cruce in Calvaria passum, azaz: A Kalvária hegyén érettünk szenvedett Urünkhoz-való Keresztyéni ajtatosság. Sumptibus A. R. D. Alexandri Sz. Lászlói, Parochi Sz. Simoniensis. In 12.
 Pavercsik a kiadványt a latin nyelvűek közé vette fel (A kassai könyvek útja ... 112).
- 1750, Győr
Manuale Jurisperitorum Hungariae.
 1749. évi kiadása ismert. Valószínűleg új címlappal ellátott példány (esetleg compendium).
- 1750, ?
Az Ó testamentumi Josefnek eleven kepe Boldog Kalasanczi József a Matre Dei, Az aita-tos Iskolak Szent Szerzete fundatora. Sermo Panegyricus Ab Anonymo Societatis Jesu sacerdote adornatus, cum B. Josephi Calasancii solennis inter beatos inauguratio recoleretur Bisztritzii 15 Decembris A. 1749. vulgatus A. 1750. Autor Franc. Götze.

- 1751, Nagyszombat
A Keresztyén tudományról-való mennyei oktatás. In 4.
 Nagyszombatban gyakran megjelent.
- 1752, Nagyszombat
Leiki manna az az üdvösséges imádságok, énekek, elmélkedések és tanítások. Salutare preces, cantiones, meditationes, et introductiones ab Anonymo S. J. sacerdote conscriptae. In 12.
 Azonos címmel 1752. évi győri kiadás ismert.
- 1754, Kassa
 Officium Rakoczianum Hungarice. In 8.
- 1756, ?
Rövid és hiteles leírása az Isteniteletinek, mellyel 1755dik eszt. föld indulás által Portugalliat és nemelly más tartományokat ostorozoit. De flagello Terrae motus in Portugallia Aliisque Provinciis, anno 1755. In 8.
 Katona Bod adatát idézi (p. 200).
- 1758, Csíksomlyó
Recipe, az az: a rozs virágjának sokféle gyógyító hasznairól es ereiéről. De vi medica floris siliginis. In 12.
 Katona Bod adatát idézi (p. 201).
- 1758, Nagykároly
 A Nyír Poótsi két versben is könyvező B. Szűz MARIA Sz. képe-előtt ajtatoskodo léleknek buzgó öt elmélkedési. In 8.
- 1758, ?
 Nyír Poots nevű helységben könyvező Boldogságos Szűz Mária első képének eredetéről, és annak Bétsbe-való viteléről rövid sommába foglalt igaz beszéd. In 8.
- 1761, Nagyszombat
Szent nap, avagy a Sz. Irásnak helyeibül egybe szedetett, és szerkesztetett egész napi ajtosság. Methodus vacandi pietati per totum diem a sacris litteris concinnata. In 8.
 1761. évi kolozsvári kiadása ismert.
- 1763, Esztergom
Elegia, qua tenerae Musae adolescentis Cleri Nitriensis, civitatis nominis eiusdem de adventu Celsissimi S. R. I. Principis Francisci e Com. Barkótzii etc. applaudunt. In fol.
- 1763, Esztergom
Festiva aggratulatio a Clero Iunioris Nitriensis, tenerioribus discipulis Tirnaviae operam navante, eidem Excellentissimo D. Praesuli dicata, Carm. Eleg. In fol.
- 1763, Esztergom
Sales et Lusus Poetici Districtus Illaviensis in Comitatu Trentsiniensi, in solenni ad Cathedralam Episcopalem introductione Excellentissimi D. Joannis Gusztini. In fol.
- 1763, Esztergom
Summa Symbolum, castro doloris exornando appositorum, opera RR. PP. Scholarum Piarum, in exsequiis Emerici Eszterhazii, Nitriensis Episcopi. In fol.
- 1766, Győr
Tsudálatos Gyógyulás melly Romában 1765dik eszt. a JESUS Társásága-béli Sz. Aloysius esedezése által történt. Prodigiosa curatio Patrocinio S. Aloysii Societatis JESU Romae facta A. 1765. In 8.
- 1770, Eger
 Chronographica, quibus exceptus est Augustus JOSEPHUS II. In fol.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy II. József ellen írt könyv betiltásának története (1784). II. József korának cenzúráviszonyaira és a nyelvrendelet egy korai kritikai kísérletének sorsára vetnek fényt azok az akták, amelyek Kirinyi István könyvének betiltását világítják meg. A szerzőről mindössze annyit tudunk, hogy Gömör megyei

ügyvéd volt, tudomásunk szerint egy műve sem jelent meg; talán valamelyik őse lehetett annak a Kirinyi Kornél Gömör megyei birtokosnak, akiről Szinnyei azt írja, hogy Szontagh Gusztáv barátja volt.¹

Kirinyi István 1784 folyamán, bizonyára II. József nyelvrendeletének hatására, könyvet írt latin nyelven, melynek ezt a címet adta: Vajon hasznos lehet-e Magyarország számára a német nyelv bevezetése? (*An utilis esse possit Regno Hungariae germanicae Linguae Introductio?*) A szerző kéziratát a besztercebányai nyomdához, minden valószínűség szerint Ján Jozef Tumlér szlovák nyomdászhoz juttatta el. E nyomda 1783–1794 között működött, főleg szlovák nyelvű könyveket adott ki. Itt nyomták 1785–86-ban a *Staré Nowiny* c. szlovák folyóiratot is.

A kézirat revízióját a besztercebányai főgimnázium igazgatója, Mathias Platthy végezte, miként erről az 1784. november 13-án keltezett, részletes cenzori jelentésből értesülünk.² Ebben behatóan foglalkozott Kirinyi könyvének kéziratával, kifogásait pontokba foglalta, és ezek alapján kinyomtatását nem ajánlotta. Ezt a – korabeli cenzori jelentésekhez képest – jóval alaposabb figyelmet bizonyára a mű aktualitása és főként kényes témája indokolta. Magáról a műről – annak ismerete hiányában – csak e kifogások alapján alkothatunk némi fogalmat, pontosan még terjedelmét sem ismerjük.

A cenzor bevezetőjében egy május 28-i keltezésű leiratra hivatkozik, mely arról szól, hogy a német nyelv magyarországi bevezetésével öfenségének nem az volt a szándéka, hogy a nemzeti nyelveket kiirtsa („ut Nationales Linguas extirpatum eat”), sem pedig az, hogy Magyarországon és a hozzá kapcsolt részekben, valamint az Erdélyben élő nemzetek felhagyjanak anyanyelvük használatával. E rendelkezésekkel ellentétben a mű szerzője mégis úgy vélekedett, hogy a magyarokra rákényszerítették a német nyelvet. Majd a cenzor azt a mondást idézi, hogy amennyi nyelvet tud valaki, annyi emberrel ér fel. („Quot quis linguas callet, tot homines valet.”) Az elődök is úgy vélekedtek, hogy a haza dicséretére szolgál, ha a latin nyelv mellett a magyar, a francia, az olasz nyelvet is megtanulják kulturáltan és jól. A szerző viszont – Platthy szerint – nem tudni, hogy valamennyi nyelv iránti gyűlöletől vagy tudatlanságtól indítva, de minden nyelvről, titkon a németről is, lekicsinylően nyilatkozik.

A továbbiakban azzal vádolta a kézirat szerzőjét, hogy meggondolatlan állítását a *Szentírás*ból próbálta igazolni, de miként a legmagasabb uralkodói rendelkezéseket, ezt sem hitelesen magyarázza. Idézte pl. állítólag a *Genesis* 11. könyvéből a következő mondatot: „Varietatem linguarum esse poenam peccati, id probari exemplo filiorum Adam, dum struerent turrim Babel.” Vagyis az Úr Ádám ivadékait a bábeli torony építése miatt a nyelvek tarkaságával, sokféleségével büntette meg. A cenzor szerint azonban ez helytelen interpretáció, mert Isten nem a nyelvek tarkaságával, hanem azok összezavarásával büntette meg Ádám fiainak gőgös vakmerőségét. („Non varietate, sed confusione linguarum punivit Deus superbam temeritatem filiorum Adam.”) A büntetés nem több nyelv ismeretéből állt, hanem abból, hogy nem értette meg az egyik ember a másikat, mert különböző nyelven beszéltek. („Nec ea poena constitit in cognitione plurium idiomatum, sed quod unus alterum lingua diversa disserentem non audierit.”) Idézi a *Szentírás* szóban forgó helyét, hitelesen: „Sacer textus, ita habet: Descendit autem Deus – et dixit: Venite igitur, descendamus, et confundamus ibi linguam eorum, ut non audiat, hoc est intelligat unusquisque vocem proximi sui.” (Gen. 11. V. 7.)³

A cenzor a „vakmerő szerzőt” azért is kárhooztatja, mert kicsúfolta a hazai jogot (Jus patrium), amely – Kirinyi szerint – olyan törvényeket tartalmaz, melyeket semmilyen emberi értelem nem támogat.

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VI. Bp. 1899. 248. h.*

² Országos Levéltár (OL) Depart. revisionis librorum 1785. N 1–1.

³ A *Teremtés Könyve* szóban forgó része, mai fordításban: „Akkor az Úr leszállt, hogy megnézzze a várost és a tornyot, amelyet az emberek építettek. Így szólt: » Nézzétek, egy népet alkotnak és egy nyelvet beszélnek. Ez csak a kezdete tevékenységüknek. Ezután semmi sem lesz nekik lehetetlen, aminek a megvalósítását elgondolják. Ezért leszállunk és összezavarjuk a nyelvüket, hogy senki ne értse a másik nyelvét!« Az Úr tehát szétszórta őket onnét az egész földön, s abba kellett hagyniuk a város építését. Ezért nevezik azt Babelnek, mivel az Úr ott zavarta össze az egész föld nyelvét és onnét szórta szét őket az Úr az egész földön.” (*Teremtés Könyve* 11, 5–9.)

Hasonlóképpen vakmerőnek nevezi a szerzőnek azt az állítását, hogy a magyarországi jogtudósokból hiányzik az igazságosság, csupán azért, mert a peres ügyeket latin és magyar nyelven folytatják.

Végül megállapítja: Kirinyi nagyon eltért a legfelső intencióktól, sokban ellenkezik a jóságos rendeletekkel, amelyek által az uralkodó a német nyelv használatát alattvalóinak ajánlotta. Ráadásul a mű latinsága miatt még a trivium-beliek is méltán szégyenkezhetnének, hiszen írása tele van nyelvtani hibákkal. Ezen okok miatt úgy véli Plaththy, hogy a mű kinyomtatását nem lehet engedélyezni, ha csak nem akarják a jámbor füleket megsérteni és a szerzőt pellengére állítani.

Az 1784. november 13-án keltezett cenzori véleményét Berchtoldt Ferenc besztercebányai püspök mint kerületi tanügyi főigazgató továbbította 1784. december 3-i levelében a helytartótanácsához, csatolva a mű kéziratát is.⁴ Kísérő soraiban arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy átnézte a kéziratot, de azt méltatlannak tartja a közreadásra. Szerinte ugyanis a mű sok tévedést tartalmaz, szembehelyezkedik a józan ésszel és a jó erkölcsökkel és sérti a *Szentírást* is. Számos helyen másként vélekedik a német nyelv bevezetéséről, mint az uralkodó rendelete.

Az összegyűlt aktákat a helytartótanács 1784. december 13-án továbbította a budai revizori hivatalnak. A budai cenzor, Michael Hübnér 1784. december 28-i átiratában⁵ közölte, hogy Kirinyi kéziratáról a besztercebányai cenzor helyesen ítélt. A szerző ugyanis szerinte is számos helyen oly tudatlanságról és hiteltelenségről tett számos bizonyosságot, hogy a mű olvasójának csak szánakoznia kell rajta. Az a budai cenzor véleménye, hogy ez és az ehhez hasonló írás nem tarthat igényt hazai megbecsülésre. Szükségnek érezte még ezt is hozzáfűzni: a német nyelv viszont — ellentétben a száználmas szerzővel — méltó a dicséretre.

Ezt követően a budai helytartótanács 1795. január 10-én az uralkodóhoz fordult, de már német nyelvű feljegyzésben. Ebben, az eddig felsorolt vádak alapján ezt írta: ezekből kiviláglik, hogy sok hiba és kifogás található a kéziratban, melyek a jó erkölcsöt és a vallást sértik, és ezért nem méltó arra, hogy kinyomtassák. Egyébként a budai cenzor is jóváhagyta a besztercebányai cenzor véleményét. A helytartótanács ugyan hasznosnak tartja az ilyen műveket — írják pilátusi hozzáállással — de a revizorok által közölt hibák miatt az uralkodó döntését kéri.

E döntés sem váratott sokáig magára. 1785. január 21-én II. József leiratával véget ért a könyv hosszadalmas cenzúrai kálváriája. Ebben rövid úton közölte az uralkodó, hogy Kirinyi István műve a besztercebányai kerület igazgatója, a cenzor és a budai főhivatalok véleménye alapján nem kiadható („Typum non meretur”).

A nyelvrendeletet követő magyar tiltakozások mellett e mű lett volna talán az első nyomtatásban is megjelent kritika II. József rendelkezése ellen. Nem csoda, hogy az ilyen cenzúraviszonyok között, még három évvel később is csak könyvhirdetésnek álcázva jelenhetett meg Rát Máttyás újabb, de már szélesebb körű és keményebb bírálata,⁶ amelynek már nemzetközi visszhangja is támadt. A röpiratot Schlözer részletesen ismertette híres folyóiratában, a *Staats-Anzeigen* 1788. évfolyamában, valószínűleg ennek nyomán szerzett róla tudomást Herder is, aki 1790-ben írt cikkében a méltánytalanságot szenvedő kis népek sorában a magyarokat az első helyen említette meg.⁷ E tekintélyes német személyiségek megnyilatkozásai a kis népek anyanyelvének védelmében, éles kontrasztot alkotnak Kirinyi István cenzorainak nagyképű, és szervilis „szakvéleményével” szemben.

KÓKAY GYÖRGY

⁴ OL Depart. rev. librorum 1784. N 33-1.

⁵ OL Depart. rev. librorum 1785. N. 1.

⁶ KÓKAY György: *Rát Máttyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében* = MKsz 1966. 305-316.

⁷ Herder II. József nyelvrendelete kapcsán így nyilatkozott: „Die beste Cultur eines Volks ist nicht schnell, sie läßt sich durch eine framde Sprache nicht erzwingen ... Ist's nicht ein großer Gedanke, unter so vielen Völkern: Ungarn, Slaven, Wlachen u. s. Keyme des Wohlseyns auf die fernste Zukunft hin ganz ihrer Denkart auf die ihnen eigenste und beliebteste Weiser zu pflanzen?” (*Briefe zur Beförderung der Humanität*. I. 56.)

Buzáki Puky Miklós nyomdász kiadványai a Genfi Köz- és Egyetemi Könyvtár helytörténeti „brosúra”-anyagában. Az 1848/49-es forradalmi alispán és kormánybiztosból genfi nyomdásszá lett Puky Miklós (1806–1887) életéről és munkásságáról alig tudunk többet, mint amit Vargha Zoltán közölt róla 1933-ban a *Budapesti Szemlében*.¹ *Egy bujdosó naplója* címen ez a forrás az osztrák halalos ítélet elől külföldre menekült, Buzáki előnevű, gazdag nemesúr 1850. április elejétől 1854. május 20-ig vezetett naplóját kivonatolja, szemelvényeket közöl belőle. Ismertetését – szerencsénkre – rövid életrajzi bevezetés ill. utószó közé ágyazza.

Főbb adatait két magyar kutató felhasználta, némileg kiegészítette és a maga módján népszerűsítette. Dezsényi Béla *Magyarország és Svájc* címen 1946-ban közreadott, átfogó munkájában² öt lapot szentelt a magyar szabadságharc Genfben került száműzöttjeinek: kiemelte köztük Klapka György tábornok, Horváth Mihály egykori csanádi püspök és Kossuth Lajos debreceni kormányának közoktatási minisztere, valamint Puky Miklós alakját; hangsúlyozta összetartásuk eredményességét – így Horváth *Huszonöt év Magyarország történetéből és Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* c. műveinek megjelenését Puky nyomdájában; értékelte magyar szabadkőműves páholyuk jelentőségét. Dénes Tibor a *Revue du Vieux Genève* 1983-as évfolyamában³ információit kibővítve, pontosítva, franciául Puky köré csoportosította és forrásaikat is megjelölte. Kénytelen volt azonban folyóirata ízlésének megfelelően tárgya anekdotikus elemeit kidomborítani a politikai elemzés rovására. Így fényt derített ugyan iparos hőse genfi honosítása és Karl Pfeffer porosz eredetű nyomdásszal való társulása részleteire, de nyomdatermékek közül Horváth már idézett tanulmányai mellett csupán a helyi kormányzati rendeleteket és jogi határozatokat tartalmazó *Feuille d'avist* említette.

Közleményem ezt a hiányt igyekszik némileg pótolni a Genfi Köz- és Egyetemi Könyvtárban (Bibliothèque Publique et Universitaire/BPU) végzett kutatások alapján. Ennek a városi intézménynek szerzőkatalógusa Puky Miklós (*Nicolas Puky*) neve alatt mindössze egy osztrákellenes vádiratot tüntet fel, a Pfeffer és Puky Nyomdát pedig nem veszi számításba. Egy 39 fióknyi karteréket tartalmazó, különleges genfi tárgykatalógus azonban megjelöli – ha tudja – a különböző címszavai alatt időrendben lajstromozott nyomdatermékek kiadóit-nyomdáit. Részleges átnézése során eddig 76 műre találtam. (Pl. 82 Genève 13: Histoire 11; XIXe: documents = 1859–1869: 26 említés; 87 Genève 18: Histoire ecclésiastique 3; documents = 1851–1870: 12 utalás; 104 ill. 105 Genève 35 ill. 36: Littérature 1 ill. 2; textes = –1859 ill. 1860–1899: 9 referencia, stb.) A továbbiakban ezeket a nyomtatványokat mutatom be vázlatosan, majd rávilágítok helytörténeti hátterükre, amelynek megértése nélkül könnyen ömlesztett kuriózum-tömeg benyomását kelthetik.

Puky személyes támadását a császári udvar ellen 1861-ben nyílt levél formájában, franciául Lord Palmerston volt külügyminiszter miniszterelnökhöz intézte.⁴ Benne elrettentő példaként a bécsi Birodalmi Bizottmány egy politikai katekizmusát reprodukálta francia fordításban, kísérte bíráló megjegyzésekkel, bizonyítván: „Ausztria ... semmilyen eszköztől sem riad vissza, hogy uralmát megalapozza és látszólagos jó katolikusságát meghazudtolva még attól sem fél, hogy meghamisítsa a *Szentírást*, mialatt a római udvarral előnyös konkordátumokat köt.” Felkérte az angol politikust: hagyjon fel a rozoga Ausztria támogatásával, ne fogadjon el tőle olyan magatartást, amelyet országában nem tűrnének meg, ne akadályozza meg a jövőben, hogy a Habsburg igában nyögő népek is kivívják maguknak azt a függetlenséget, amely nemzetét jellemzi.

¹ VARGHA Zoltán: *Egy bujdosó naplója – Részletek Bizáki Puky Miklós 1848/9. évi magyar kormánybiztos életéből* = Budapesti Szemle 230 (1933). 1–33.

² DEZSÉNYI Béla: *Magyarország és Svájc*. Bp. 1946.

³ DENES, Tibor: *Un imprimeur hongrois à Genève au siècle dernier* = Revue du Vieux Genève (1983). 55–59.

⁴ PUKY, Nicolas: *Le catéchisme politique de l'Autriche dont l'enseignement est obligatoire dans les écoles publiques. Traduit d'après l'original hongrois par ... et dédié à Lord Palmerston*. Genève. Imprimerie Pfeffer et Puky, rue Kléberg, 3. 1861.

A felhíváshoz csatolt dokumentum már fejlécével és első soraival kiválthatta minden demokrata ellen-szenvét. Az alattvalóknak egyeduralkodójuk (*Souverain*) iránti kötelezettségeit taglaló, kötelező elemi iskolai olvasmány ui. abból az állításból indult ki, hogy a társadalom nem működhet felettesek (*supérieurs*) nélkül, hiszen azok biztosítják a városok, települések és az ország biztonságát, nyugalalmát és boldogságát. A *Szentírás* tanulságai szerint e földön alantasaik ezért szerettek, hűséggel és engedelmességgel tartoznak nekik. Szent Pál nyomán a közhasznú polgároknak és parasztoknak ugyanazon test összehangoló végtagjainak kell tekinteniök egymást; a munkásoknak, cselédeknek, szolgáknak pedig elégedetteknek kell lenniök helyzetükkel. A nem istenfélő nem lehet becsületes alattvaló, aki egyeduralkodóját atyjaként tiszteli, imádkozik érte és retteg tőle – mint ahogy azt Szent Péter ill. Szent Pál megkívánta. Fel kell jelenteni a szökevényeket, összeesküvőket, árulókat; a szembeszegülők semmiképpen sem menekedhetnek meg Isten büntetésétől. Vétség az engedetlenség is, amely megtorlást von maga után még akkor is, ha méltatlanok ellen irányul és nagy áldozatokból keres kibúvót. Az engedelmeseket Isten megjutalmazza: mind a földi életben, mind az örökkévalóságban boldogságot ad nekik. Isten parancsolt még a haladéktalan, jó szándékú adó-, vám- és egyéb illetményfizetést is. Ennek elhanyagolása, megtagadása ezért bűncselekmény. Háború alatt a sajnálatos rendkívüli állapotok különleges szabályainak betartása szintén elengedhetetlen. Isten elvárja az alattvalók belenyugvását büntetésükbe, s a beletörődötteknek megbocsát. A velünk született hazaszeretet olyan természetes kötelesség, mint szüleink, környezetünk szeretete, még ha tulajdonunkba, vérünkbe, életünkbe kerül is; erényét dicsőség és megbecsülés övezi. A pamflet nemcsak az osztrák abszolútizmus természetét és stílusát szemlélteti, hanem tanúsítja szerzőjének határozott, nyílt, sőt harcos szembeszállását a vallásban gyökerező, vak tekintélyelv osztrák pedagógiájával is. Ez a fajta magatartás jellemzi a nyomdász egyéb röpiratait is.

Talált sorozataik 1857-ben, tehát egy évvel Pfeffer és Puky társulási szerződésének megkötése után kezdődnek. Állományuk igen változó: 1860 előtt gyér, 1862-ben és 1866-ban gazdag, 1865-ben minimális. Ingadozása talán egyszerűen a katalógizálás, az anyagmegőrzés szeszélyességét tükrözi. Valószínűleg függött az üzleti konjunktúrától, ill. politikai tényezőktől is. Az időbeni szóródásnál érdekesebbnek látszik a sokrétű jelleg: a helyi törvényhozás, közigazgatás mandátuma, 3 törvény[szöveg]gyűjtemény, a *Hivatalos Értesítő* 4 kiegészítőszáma [*Supplément*], intézmények jelentései (8) ill. szabályzatai (2), a Radikális Társaság folyóiratának számai (öt 1864 végén), életrajz (1), hasznos technikai tudnivalók (2), alkalmi versek (4) és kirándulási krónikák (3), politikai színművek (4) s túlnyomóan politikai, gazdasági, népjóléti és vallási kiáltványok, röpiratok, értekezések és fejtegetések. A nyelvhasználat általában francia, de öt esetben gótbetűkkel szedett német, három ízben pedig lengyel. (Két további közlemény szintén lengyel–orosz érdekű.) A szerzők sokszor nem adták meg nevüket vagy csak névbetűikkel utaltak rájuk, ill. körülírással sejtették kilétüket (pl. *Egy független a Zsinór Körből*, *Egy genfi izraelita*, *Egy tegnapi radikalista barát*, *A volt Demokrata Kör egy tagja*, *Országuk barátai*, stb.). Úgy tűnik: elhallgatott azonosságukat szűkebb körben azért szívesen felfedték – mint F(rançois) T. Thioly, a Genfi Nemzeti Intézet tagja, akinek legalább nyolc írása jelent meg Pukyék gondozásában.

Egy szerző nyilvánvalóan olyan nyomdához fordult, amelynek politikai irányzatával rokonszenvezett, s a nyomda is azonosította magát ügyével. A Pfeffer és Puky társulat politikai vonalát így egyértelműen elszánt radikálisnak tekinthetjük. A néptribunusként emlegetett James Fazy küzdelmében – különösképpen az alkotmány körüli vitáiban – tevékeny szerepet játszottak. Ugyanakkor sikerült elkerülniök, hogy a pártvezérrel együtt tönkremenjenek.

Cikkem második felében vázolom, ki is volt ez a rendkívüli egyéniség, mire törekedett és milyen megfontolásokból, miért segítette hathatósan Klapkát és Puky, és miért támaszkodott rájuk.

James Fazy (1794–1879) francia eredetű protestáns iparmágnások leszármazottja volt. Atyai felmenői a 18. század első felében nyerték el a genfi polgárságot, a textilgyártásban futottak fel, nagyüzemeik mintás pamutvásznat állítottak elő Genfben (2), ill. Párizs déli határában (1). Közképviseleti („*les Représentants*”) szellemű politikai súlyt csak a 19. században értek el. A fiatal James Genf és Párizs között ingázva jogászodik, ír, politizál a liberális elvek és a néphatalom érdekében, alapít és szerkeszt egymás után három újságot is. 1846-ban barrikádok mellől a genfi tömeg juttatja ualomra. Vezető szerepét 15 évig sikerül megtartania. 1861 után azonban egyre jobban magára marad, vagyona, befolyása megcsappan.

Stratégiája nagyvonalúan expanzív. Városállamának régi építészeti kereteit szétfeszíti, középületeket emel, modernizál, új negyedeket fejleszt. Közlekedésüket megkönnyíti, beköti a francia vasúti hálózatba. Genf mai arculatát ő szabja meg. A kanton lakosságát betelepülő svájciak és külföldiek befogadásával kb. 62 ezerről 83 ezerre duzzasztja fel.⁵ Hagyja, hogy köztük a katolikus vallásúak kerüljenek többségre, utat enged az izraelitáknak is. Igen enyhén adóztat. Bankok létesítésével ösztönzi a hitelnyújtást. Városfejlesztése, gazdaságot élénkítő pénzügyi politikája serkenti a természetes népszaporulatot. 1847-ben bevezetett alkotmánya biztosítja a közképviselési demokráciát (*democratie représentative*), amelyben a hatalom letéteményese a Nagytanács (*Conseil Général*), ágazatai jól kiegyensúlyozzák egymást. A radikális rendszer demokratizálja a Nemzeti Egyház (*Eglise nationale*) szervezését is, telekkoncessziókkal módot ad a római katolikusoknak, anglikánoknak, görögkeletieknek, szabadkőműveseknek a templomi szertartásokra, megreformálja az egyetemi oktatást (elsősorban a politikai gazdaságtan javára), az 1852-ben alapított Nemzeti Intézeten keresztül (*Institut national*) felvillanyozza a tudományos életet.⁶

1846-tól 1853-ig eredményeinek káprázata elhalványítja hátrányait. 1855–1861-es berendezkedésén azonban egyre inkább beárnyékolják a hatalmi visszaélések. A történelmi átalakulás senkit sem hagy hidegen. Elsodor nem egy helyzeti előnyt, ugyanakkor új érdekeltségeket hoz létre. Módszerein, stílusán sokan lelkendeznek, mások komolyan fennakadnak, s ezt ki is fejezik. Bálványozott vezéregyéniségének hazárd ügyletei, gátlástalan spekulációi, fokozódó despotizmusa erősödő, hangos ellenzést váltanak ki. A kormányzó garnitúra viselkedése, tettei, ideológiája körül állandóan heves vita folyik. A pártok, frakciók természetesen bevetik hozzá a sajtót. A nyomdászok nem panaszkodhatnak.

Klapkát és Pukyot vonzhatták a lefestett körülmények. S védelmi igényei miatt a leírt környezetnek értékelnie kellett kettőjük ostromállapoti szakértelmét. A tábornok nemzetközi híre tett szert a komáromi vár- és sáncrendszer védelmében, nagysikerű ellentámadásával kivívta a világ csodálatát. A civil kormánybiztos alispán pedig Eger után ugyanott a megfelelő polgári szervezettségről gondoskodott. Az előbbi nemzetközi mozgékonyágát a genfi radikálisok felhasználták politikai tájékozódásuk, diplomáciai és pénzügyi tárgyalásaik céljaira is. S az utóbbi kiadó-nyomdász szerepvállalása szintén kapóra jött nekik. (Talán nem is volt teljesen spontán.) Ezzel magyarázhatjuk azt a tényt, hogy Pukyot 1850. április 1-i határátlépése után Belgrádban genfi útlevel várta, amely őt genfi eredetűnek tüntette fel, és úticéljaként Párizst jelölte meg.⁷ Szabályos genfi honosításukat szinte egyszerre kapták meg (1856 elején ill. 1855 végén). A Genfben menekült, tekintélyes létszámú magyar forradalmi elit más tagjai hiába folyamodtak ilyen státusért!

A felsorolt együttthatók közül a védelmi szempont tüzetesebb tárgyalást érdemel. Újszerű felvetését a Genfi Köztársaság 1815-ös (Svájchoz csatlakozásával összekötött) hivatalos nemzetközi semlegessége és területnyereségei követelték meg. A Bécsi Kongresszus kikiáltotta Svájc semlegességét; megállapodásának értelmében északon Franciaország, délen pedig Szardínia mindazonáltal átengedett az új, 22. kantonnak annyi birtokot, amennyi (két kivétellel) lehetővé tette a városállam szétszórta darabjainak egyesítését. Ezáltal Genf kiterjedése mintegy megkétszereződött, össznépessége nagyot nőtt és jellegében megváltozott. Katonai sérthetlenségét, gazdasági önállóságát, politikai életképességét azonban kitolt határai sem szavatolták. Csak gazdasági életterét sikerült némileg kibővíteni avval a „szabad övezet”-tel, amelynek létesítésére az ún. „*savoie-i affér*” adott alkalmat. (Az, hogy az olasz függetlenségi háborúban Ausztria ellen kapott segítségért 1860-ban Szardínia és Piemonte királya hálából Franciaországnak adományozta Észak-Savoie-t.)

Az „Európai Koncert” nem óvta meg Svájcot a sokszerűségből fakadó belviszályok elmergesedésétől, amelyek 1847-ben polgárháborúvá fajultak. Közép- és Francia-Svájc konzervatív katolikus kantonjainak (*Sonderbund*) vereségét követően az 1848-as konföderáció-alkotmányban a kantonok teljesen lemond-

⁵ BAIROCH, Paul et BOVEE, Jean-Paul, avec la collaboration de BATOU, Jean: *Annuaire statistique rétrospectif de Genève*. Vol. I. Département d'Histoire Economique. Université de Genève. 1986.

⁶ RUCHON, François: *Une famille genevoise: les Fazy*. Genève. A. & G. Villard, Imprimerie Centrale. 1939.

⁷ *Op. cit.* [3], p. 59.

tak az önálló külpolitikáról és a katonai védekezés terheit nagyrészt szintén áthárították a szövetségi ügyvitelre. 1856–57-ben a porosz király komoly próbára tette ezt a nem mindig pontosan betartott megengedést azzal, hogy nem mondott le Neuchâtel feletti jogairól, de végül is nem került sor fegyveres összecsapásra.

James Fazy, az új idők „gondviselés-küldte megváltó”ja, ebben a helyzetben feladta Genf erődítéses védelmének régi elvét. Az árkokkal, falakkal körülvett szűk városrészekben a kanton megszorodott lakossága úgysem tudta volna magát meghúzni egy nemzeti vész elől! A katonai akadályok költséges fenntartása akadályozta a város terebélyesedését, felvirágoztatását. Legokosabbnak látszott őket vállalkozó szellemű befektetőknek eladni, s a befolyt összegeket nagystílű átalakításokra fordítani. A polgároknak nagylétszámú katonaságot sem volt célszerű keblükön melengetni, mert az túl sokba került, s beavatkozási veszélyekkel járt. Ügyes szervezés, jól kigondolt, cselekvő diplomácia — akár a konföderáció irányítatótól szögesen eltérve — elavulttá tette a hagyományos védelmi, függetlenségi elképzeléseket.

Klapka, Puky és a többi tüzvonalból jött magyar stratégia, szervező kitűnően hitelesíthette ezt a politikát, hathatósan segíthetett megvalósításában. Vagy, ha — lelkiismereti okokból — nem, a pártellenfeleket megelőzve figyelmeztethetett buktatóira, javasolhatott feladványaira megoldást. A két legmegbecsültebb magyar emigránusra így Genfben az a sors várt, hogy tekintélyes kezdeti szolgálatok után gyorsan feleslegessé tegye magát eredeti mivoltában. Eszerint vedlett egyikük fontos ügyleteket bonyolító, utazó bankigazgatósági tanácsstaggá, másikuk pedig jómódú nyomdásszá. Mivel a városfejlesztési terveket mindketten remekül ismerhették, különösebb kockázat nélkül vásárolhattak meredeken felértékelődő ingatlant, amit Horváth Mihály bevonásával meg is tettek.⁸ Az ilyenfajta nyereség talán valamelyest kárpótolta őket a dicsőséges meglegháborús fegyvertények elmaradásáért Ausztriával szemben. Ha igen, nem eléggé, nem sokáig. A kiegyezéskor mindenestre visszatértek eredeti hazájukba. Hogy milyen lelkiületel, az más kérdés.

MARCELL PÉTER

Az Orsovai Hírlap (1904–1906). Az 1910-ben indult közismert *Világ* című újság szellemi elődjének tekinthetjük az *Orsovai Hírlapot*, melyet az Orsovai Magyar Közművelődési Egyesület választmányának 1904. április 28-i ülésén az egyesület hivatalos közlönyének fogadtak el, és 200 korona anyagi támogatásban részesítettek.

A „társadalmi hetilap” megjelölésű, igen jól szerkesztett lapot az orsovai „Vaskapu” kör kezdeményezte és adta ki. Az 1904. évi titkári jelentés így számol be a lapalapításról:

A Vaskapu szk.: kör sajnálattal tapasztalván, hogy az Orsova kel.:én megjelenő magyar helyi hetilap igen gyarló, sehogy sem felel meg rendeltetésének, melyre egy ily nagy intelligenciával bíró községben hivatva van, és minden igyekezet ennek fellendítésére a kiadó indolencián hajótörést szenved, elhatározták tehát, hogy egy másik magyar helyi lapot megindít, mely egyúttal a szk.: eszméknek a profánok között való terjesztésére is lesz hivatva, és hosszabb, minden mozzanatra kiterjedő beható tanácskozás után ezt „Orsovai Hírlap” cím alatt május hó 5-én megindította.

E lap tulajdonosa a Vaskapu szk.: kör, szerkesztője pedig Mihalik Sándor tvr.: „...Eddig a lap — öndicsekvés nélkül mondva — megfelelt hivatásának, kellő színvonalon állott, közkedveltségnek örvend és nem egy szk.: eszme jutott ebben napvilágra. Ezen lappal szemben az orsovai tvr.: nemcsak erkölcsi, de anyagi kötelezettséget is vállaltak; az előbbinek tehetségökhöz képest megfeleleltek, az utóbbira még nem volt szükség, mivel a lap költsége eddig az előfizetések és hirdetésekéből kitelt.

A biztatól kezdet után van reményünk, hogy a V.: E.: N.: É.: M.:nek hathatós segedelmével lapunk aztán is hivatásának megfelelni fog.” (OL P 1083 CXXVII. 48. t. 148. cs.)

Az 1905-ös titkári jelentésben említést tesznek arról, hogy az előző évben a lapnak 105 előfizetője volt. Fontos elszámolást olvashatunk a jelentésben a lap anyagi helyzetéről. Befolyt 473 korona 50 fillér,

⁸ *Op. cit.* [2], p. 134.

hirdetésekre 340 korona 90 fillér, összesen 814 korona 40 fillér. Tíz előfizető volt hátralékban: 110 korona 15 fillérrel. Ez összesen 924 korona 55 fillér. Ezért a Vaskapu kör tagjai a múlt évre felmentést nyertek az anyagi felelősség alól.

Ritter Károly, a Vaskapu kör elnöke megkérdezte, hogy mi legyen az *Orsovai Hírlap*nak szánt 200 koronát kitevő szubvencióval, amelyet a kör erre adna. Mihalik Sándor szerkesztő úgy nyilatkozott, hogy mivel a múlt esztendőben nem volt rá szükség, tehát idén sem kell. A pénz legyen a leendő Magyar Házé. Óvatosságból azonban némi tanácskozás után úgy döntöttek, hogy a laptulajdonos Vaskapu kör a feles szubvencióból a takarékpénztárban „Orsovai Hírlap-alap”-ot létesít külön kezeléssel.

A kör 1905. április 28-i értekezletéről készített jegyzőkönyve szerint „az Orsovai Hírlap szerkesztését illetőleg pedig tekintettel arra, hogy Mihalik szerkesztő tv.: iskolalátogatással, Értesítő készítéssel és másnemű hivatalos teendők által a legközelebbi jövőben annyira lesz elfoglalva, hogy a lap szerkesztésére időt nem szakíthat, az értekezlet lapszerkesztő bizottságot választ, melynek tagjai Mihalik Sándor szerkesztőn és dr. Székely Mihály helyettes szerkesztőn kívül Orelli Zoltán, Francz Ede, Nobel Mór és Koch Mihály tv.:”

Lehet, hogy ez a változás is befolyásolta a következő, 1905. november 2-i jegyzőkönyvben foglalt következményeket: Nobel Mór kincstáros jelentette, hogy „az Orsovai Hírlapra a múlt évben még 105, idén, tehát 1905-ben csak 62 előfizető volt, tehát 43 a csökkenés. Az előfizetésekből 529 korona folyt be, a hátralék 45,30 korona. Hirdetésekből 289,50 korona már bejött, a hátralék 129,60 korona. Tehát az összes készpénzfizetés 818,50 korona. Hátralék 174,90 korona.” A kiadóhivatal sem viseltetik elég érdeklődéssel a lap iránt.

Ezek után érthető, hogy Mihalik Sándor feltette a kérdést: „Szükség van-e a lapra, nem kellene-e beszüntetni?” A szerkesztőségnek nincs erkölcsi támogatása! Az 1905. november 24-i páholyülés jegyzőkönyve szűkszavúan csak annyit ír a kérdésről, hogy „az Orsovai Hírlapról nem időszerű tárgyalni!”

Az 1905. december 8-i jegyzőkönyvben ezek állnak:

„Az Orsovai Hírlap további fenntartását vagy beszüntetését illetőleg, mivel ezen lap sem anyagilag, sem erkölcsileg nincsen úgy támogatva, mint ahogy kellene, beható tanácskozás után az értekezlet határozta, hogy a lapot a jövő évben feltétlenül fenntartja, ki-ki tehetsége szerint anyagilag támogassa, és ajánlja akinek képessége van hozzá, az támogassa. Megkeresi az Árpád páholyt, hogy ennek tollforgató tv.:ei legyenek szívesek olykor-olykor cikkeket, tárczákat, anyagi híreket és hirdetéseket a lapnak küldeni, mert a lapot szabadkőművesek alapították és szabadkőművesi eszmék terjesztésére van hivatva.”

Lehet, hogy ennek a felhívásnak a következményeképpen írt 1906. június 7-én Bíró Lajos a lapba. Mihalik Sándor „szerkesztő” (mindvégig így jelent meg a lap címdalán) a páholy határozatából jelentette be a lap megszűnését 1906. december 28-i vezércikkében.

Az *Orsovai Hírlap*ban ugyanis mindvégig elhallgatták a szabadkőművesi hátteret. Alcíme „Társadalmi hetilap” volt, „Az Orsovai Magyar Közművelődési Egyesület Hivatalos Közlönye”. Laptulajdonosként nem a szabadkőműves kört, hanem annak egyik tagját: Kopeczek Ferenczet jelölték meg. Handl József-né könyvnyomdájában jelent meg minden csütörtökön. Mihalik Sándor felelős szerkesztő volt. Az első számban közölt, célokát megelőző program sem említi a szabadkőművességet.

„Előre bocsájtsuk, hogy bennünket — midőn e lapnak kibocsájtására vállalkoztunk — nem anyagi haszonvágy, hanem azon eszme vezérelt, hogy a *magyarságnak* hazánk eme legexponáltabb pontján, három ország határán, egy oly organumot bocsássunk rendelkezésére, melyben megvitatásra találjon minden oly társadalmi kérdés, mely a magyarságot előbbre vinni, pozíciójában megerősíteni hivatva van.

Legfőbb törekvésünket fogja képezni az, hogy itt, a határszélen egy *érzésében egységes magyar társadalmat* létre hozzunk. E célból kiterjesztjük figyelmünket a *kulturális intézményekre, az egyesületi életre*, s minden lehető el fogunk követni arra nézve, hogy ezek — a fenti célt szem elől soha nem tévesztve — mentől élénkebb munkásságot fejtsenek ki.

De a nagy *közönség* egyéb, nevezetesen *anyagi ügyei* sem kerülnek el figyelmünket, s nem fogunk késmi, ahányszor csak erre alkalom és mód nyílik, rámutatni azon lehetőségekre, amelyek a *közvagyonosodást* s így *Orsova község fejlődését* előmozdítják.

Különös figyelemmel leszünk az *aldunai hajózási forgalomra* s a Vaskapun kimenő és bejövő összes bel- és külföldi hajózási vállalatok uszály *gabonarakományairól* a szállítmány kiindítási és érkezési helyének tüzetes megjelölésével minden héten pontos kimutatásokat fogunk közölni.

Az *idegen forgalom emelése érdekében* szintén propagandát fogunk kifejteni, s míg egyrésztől vidékünk páratlan természeti szépségeit mentől szélesebb körben igyekszünk megismertetni s így a turisták ezreit ide édesgetni, másrészt gondoskodni fogunk arról is, hogy az ide zarándokló idegenek magukat városkánkban *minden tekintetben jól érezzék* s kedves emlékekkel távozzanak.

A *közügyek* szellőztetése, megbeszélése szintén kiváló gondoskodásunk tárgyát fogja képezni, s e tekintetben figyelmünket nemcsak *Orsova községre*, hanem annak környékére, nevezetesen az *orsovai-, bozovicsi- és moldovai járásokra* fogjuk különösen kiterjeszteni.

Megbízható, gyors hírszolgálatot ígért. Munkatársakként a legilletékesebb és legtájékozottabb egyéneket választotta.

Szórakoztató rovatnak a „Tárcát”-t és a „Csarnok”-ot szánják, lehetőleg eredeti művek közlésével. A „modern lapokat” kívánták követni az időszzerűséghez képest az alábbi rovatok indításával: Vezércikk, Krassó-Szörény megye, Orsovai, Moldovai, Bozovicsi járás, Orsova község, Hírek, Irodalom, Közgazdaság, Tárca, Csarnok, Anyakönyvi hivatali kimutatás, Idegenforgalmi kimutatás, A Vaskapun áthaladott gabonás hajók forgalmi kimutatása, Vasúti és hajó menetrend, Szerkesztői üzenetek, Hirdetések.

„Törekedni fogunk arra is, hogy a lap külső formája, papirosa, szedése, nyomása kifogástalan és hibamentes legyen, s a lap minden hét csütörtökjén reggel 8 órakor pontosan megjelenjen.”

„Bennünket a szerkesztésnél mindenkor az aktualitás, az eredetiség, a szigorú objektivitás, az egyetértés, a közbéke, az emberszeretet fog vezérelni. Kerülni fogunk minden hivalkodást és kihívást, egyedül az olajjggal igyekszünk a magyarság érdekeit előmozdítani a szigorú, de mindig igazságos tárgyilagossággal az ügyeket megbírálni, s nem személyeket, hanem eszméket fogunk szolgálni.

És most lapunk, Isten nevében útnak eresztünk. Vajha képes volnál azon eszméket, melyeket programodba fölvetél, egytől-egyig mind megvalósítani; vajha zászló lehetnél, büszkén lobogó trikolor, s magad köré csoportosíthatnád e végvidék minden polgárát a magyarság védelmére, ügyének előbbre vitelére; vajha azzal a lelkesedéssel, azzal a szeretettel, azzal az odaadó buzgósággal fogadnának, amellyel mi, megteremtőid bölcsődet körül álljuk, s további lépteidet kísérni fogjuk!

A jó Isten vezéreljen!”

A nagyszabású program messze túlmutat egy kis vidéki lap szokott tervein. Dicséretére szolgál, hogy meg is valósította ezeket a célokat! Az újságba több verset írt Endrődi Sándor (*Kuruc imádság Rákóczi emlék Orsován, Kuruc nóták, Rákóczi, Édes szülőanyám, Thököly Imre Orsován*). Egyébként az 1906. október 15., november 1., november 8-i számban csaknem minden cikk a kuruc bujdosókkal foglalkozik. Ekkor hozták haza hainvaikat Magyarországra, és Orsován kerültek először a magyar földre.

Bíró Lajos, a Martinovics-páholy tagja 1906. június 7-én írt a lapba, *A gyerek* című hét félhasábos elbeszélést közölte. Ambrus Zoltán *Eleőd kapitány katonája* című elbeszélése folytatásokban jelent meg ugyancsak 1906-ban. Mikszáth Kálmán: *Kozsibrovsky tréfája* című karcolata a Tárca rovatban jelent meg 1905. december 7-én.

A lap — méltóan az iskolaigazgató szerkesztőhöz — rendszeresen hírt adott Orsova diákéletéről, az iskolai kirándulásokról, ünnepekről, egyéb eseményekről, akárcsak valamiféle iskolai értesítő. Többször jöttek Romániából vendégségbe diákcsoportok, sőt maga a román király is ellátogatott a városba, ahol tisztelettel fogadták. Felháborodást keltett a lehetetlennek tűnő javaslat, hogy ti. Romániába csak útlevelel lehessen utazni. Szerencsére a felháborodott cikkek sorozatát követően, nem biztos ugyan, hogy azok hatására, de mindenesetre visszavonták ezt a „hihetetlenül felháborító” rendelkezést.

Rendszeres és részletes beszámolók olvashatók a Magyar Dalkör, a Szanatóriumi Egyesület Orsován, a Férfi Dalkör, a Casino és legrésztesebben természetesen az Orsovai Magyar Közművelődési Egyesület mint a lap kiadó szervezetének működéséről. Tudjuk, hogy ezeket az egyesületeket csaknem teljesen

egyedül a „Vaskapu” szabadkőműves kör tagjai alapították és ők is tartották fenn, ők működtek bennük, de a körről szó sem esik az újságban!

Nagy céljuk volt a Magyar Ház felépítése. Külön rovat számolt be a színházról. Részletes ismertetéseket közöl a bemutatott darabokról és igényes bírálatokat mond. Blaháné és más országos híru színészek léptek fel, de a híres színészek a cikkírókat nem készítették egyértelmű, elvtelen dicsőretekre. A bemutatott darabok az akkoriban színdrámák, Budapestben is népszerű operettek, népszínművek, színdarabok: *János vitéz* (Küry Klárával), *Casanova*, *Gül Baba*, *Napoleon öcsém*, *Heidelbergi diákelet*, *Piros bugyelláris*, *Pepike kisasszony*, *Orpheus a pokolban*, *Ingenyelők*, *Csinom Palkó*, *Madarász*, stb. A vándorszínészetről, annak jelentőségéről vezércikk is megjelent. Legtöbbször Kunhegyi Miklós, a helyi vendégszereplő társulat vezetője írt e témáról. Majdnem minden számban található valamiféle beszámoló az orsovai teátrumról. Ismeretes, hogy a színjátszás támogatásával a Közművelődési Egyesület foglalkozott. Harminckét tagú társulat működött Orsován állandóan és magyar nyelven. Drámát, népszínművet, vígjátékot, operettet is játszottak.

Az 1904. október 27-i számban dr. Vas Béla négy félhasábos cikkében az orosz-japán háborút a civilizáció csődjének nevezi. Összeveti a háborús „erkölcsöt” azzal, amit az iskola tanított, és szomorúan állapítja meg a nagy ellentmondást. Ugyanebben a számban elítélik az „utóbbi időben elburjánzott erkölcstelen képeslapok” forgalmazását. Beszámolók olvashatók a „párbajjelenes mozgalomról”. Ezt a nagyváradi László király páholy kezdeményezésére a hazai szabadkőművesek hozták létre.

Tervbe vették, hogy 1905-re Szegeden, Hódmezővásárhelyen 160–200 idegen tanulóknak internátust létesítenek, iparvállalatokat telepítenek a Délvidékre, hogy az ipart, a kereskedelmet, a gazdasági életet fellendítsék. Országos mozgalmat indítottak abból a célból, hogy a Délvidéken létesítsék az ország harmadik egyetemét. A lap megrendüléssel tudósít Jókai Mór haláláról. Az 1904. júniusi számok több cikkben emlékeznek meg a nagy íróról.

Szó esik a lapban a laza erkölcsökről, a nőmozgalomról, a Magyar Védő Egyesületről, a vakok támogatásáról, a közbiztonságról, új gyár- és iparvállalatokról, az iparpártoló egyesületről, a tisztességtelen versenyről, a budapesti nemzetközi állatorvoskongresszusról, a Herkulesfürdőn megtartott tanítógyűlésről, Vásárhelyi Pál szobrának avatásáról a szegedi Széchenyi-téren. 1905. október 19-én, a munkanélküliség ellen támadást intéz, társadalmi feladatokat sorol a lap, ír közlekedési viszonyainkról, a magyar tengerészetéről, az iskolatársak találkozójáról, leánykereskedésről (a nemzetközi egyezményben leírt tilítás ellenére sok a magyar leány is köztük!).

Legtöbbit a magyarságért folyó harc szerepel különféle formákban: a magyar nyelv terjesztése nagyon fontos, de ezt sohasem erőszakosan teszik! Egyik rokonszenves módszerük volt, hogy jutalmat adtak annak a román tanítónak, aki jól tanította a magyar nyelvet. A hivatalokban a hivatalnokok tudnak ugyan más nyelven, de igyekeznek magyarul beszélni, — ha lehet. A főként németek lakta kis faluban harcot folytatnak azért, hogy magyarul is lehessen beszélni.

Három éves működés után, 1906. december 28-án a vezércikket Mihalik Sándor írta „Búcsú-szó” címen. Ekkor már csak a lapon volt feltüntetve szerkesztőként, valójában szerkesztőbizottság irányította az *Orsovai Hírlapot*. A kör határozatának megfelelően szerkesztőként bejelentette a lap megszűnését:

„Lapunk mai számával az Orsovai Hírlap bevégezte pályafutását.” Három éve nagy lelkesedéssel indult. Célja az volt, hogy határainkon őrizze a magyar kultúrát. Sikeredt-e? — Mondják meg az olvasók! Jutalom az a tudat, hogy a hazának használt a munkájuk. „És most — magamra hagyott erőmmel nem bírnám tovább a harcot a közönnyel — leteszem a szerkesztői tollat. Köszönetet mond azoknak, akik segítettek. Vajha mentől előbb támadna egyén, aki nagyobb tehetséggel és erősebb kézzel megvalósítaná mindazt, amit én akartam!”

Az *Orsovai Hírlap* önmagában is érdekes színfolt a századelő szabadkőművességéből, de azért is említést érdemel, mert mint a szabadkőművesség profánok számára szóló kiadványa, az 1910-ben megjelenő *Világ* című lap elődje volt. Kisebb hatókörrel azonos célokat ugyanolyan lelkes elszántsággal szolgált. Színvonala, hangvétele hasonlít neves „utódáéhoz”.

FIGYELŐ

Születésének 90. évfordulója alkalmából a Magyar Könyvszemle szerkesztő-bizottsága őszinte jókívánásait fejezi ki Keresztury Dezsőnek, akiben egyaránt tiszteljük a költőt, sokunk egykori Eötvös-kollégiumi tanárát, az egyetemi Arany-kollégiumok közkedvelt előadóját és — nem utolsósorban: tudós, szerény, segíteni kész könyvtári kollégánkat.

Keresztury Dezső 90 éve címmel nyílt életmű kiállítás az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. A *Magyar Könyvszemle* 1993/1. száma közölt beszámolót a Keresztury-fondrról, amelyből az is megtudható, hogy a tudós irodalomtörténész, költő és műfordító minden eddigi kézírata és gazdag levelezése az OSZK Kézirattárában kapott helyet. Ily módon bőséges anyag kínálkozott az ünnepelt életútjának, széleskörű tevékenységének bemutatására. A térbeli adottságok — folyosó- illetve vitrintárlat állt rendelkezésre — meghatározta a mennyiséget: csak szemelvényeket nyújthatott az összeállítás mindenből, mégis átfogó kép tárul a látogatók elé.

Tíz tárló követi időrendi sorrendben Keresztury Dezső életének legfontosabb állomásait, környezetét és széleskörű tevékenységét. A dokumentumok mellett bőséges fénykép-válogatás színesíti, hozza életközelségbe az eltelt kilenc évtized emlékeit, sorsfordulóit, fontos eseményeit. A kiállítás plakátja is csupa arcképből összeállított „hívogató”: a középső képet, a berlini egyetem Magyar Intézetének könyvtári létráján álló 24 éves fiatal lektorrról készültet további portrék foglalják keretbe, amelyek a kisfiú kortól kezdve máig követik nyomon az arc változásait, illusztrálva a kiállítás címében is megfogalmazott célkitűzést: nemcsak egy napnak szól a köszöntés.

A tizedik tárlóba korábbi kerek születésnapoktól a mostaniig készült ünnepi kiadványok kerültek.

A kiállítást Kovács Sándor Iván nyitotta meg szeptember 6-án, és az év végéig tekinthető meg.

MONOSTORY KLÁRA

A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt. (MTA Nyelvtudományi Intézet) Kevesen tudják, hogy a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának első kiadását (1959–1962) követően a Román Népköztársaság hivatalos tiltakozására, valamint az MTA és az Akadémiai Kiadó tevékeny közreműködése következtében a szótár I. és II. kötetében több száz szócikket átdolgoztattak ideológiai szempontból. Az Értelmező Szótár előszavának szánt, de végül is külön kötetben megjelent szövegben a főszerkesztő Országh László (1962: 124) erről így ír:

„A szótári munka utolsó szakaszában, a nyers kézirat elkészülte után, szükségesnek mutatkozott az is, hogy több száz szócikk kéziratát illetékesek a marxista-leninista ideológia szempontjából megbírálják, és véleményükkel a szerkesztőséget a szócikk végleges megszövegezésének munkájában támogassák. Az ideológiai lektorálásnak a munkáját az Akadémia Elnökségének határozata alapján a II. osztály által létrehozott munka-

közösség végezte Erdei László vezetésével. Ugyanilyen jellegű lektorálást hajtott végre az Akadémiai Kiadó felkérésére a szótár III–VII. kötete teljes anyagának kész kéziratán, ill. kefelevonatán Siklós Margit és Werner Györgyné, a III. kötetre vonatkozóan még Nyírő József.¹

A szótár szerkesztői a VII. kötet Függelékében is „köszönetet mondanak” e három ideológiai lektornak.

Az Akadémiai Kiadó majdnem mindent elkövetett a cenzúrázás tényének elpálostolására. Ha összevetjük az 1959-ben megjelent I. kötetet az 1966-ban megjelent I. kötetel, akkor kitűnik, hogy a címlap és annak verzője csaknem azonos. Mivel az 1966-os évszámot viselő címlapú kiadás a verzőn „© Akadémiai Kiadó, Budapest 1959” jelzettel visel, azt gondolhatnánk, hogy az 1959-i kiadás változatlan lenyomatával van dolgunk. Annál is inkább, mert mindkét kiadás végén a kolofónok arról tudósítanak, hogy „A kézirat beérkezett: 1958. XII. 20.”

A cenzúrázás méreteiről és módjáról nincs elegendő ismeretünk. Azt mindenesetre tudjuk, hogy az *anyaország* címszó 2. jelentésének példamondatát kihagyatták a purgált kiadásból: *1848. március 15-én követelték Erdélynek az anyaországgal való egyesítését*. Komoly átigazításban részesült a *cionizmus* szócikk. Az eredeti kiadás 'Olyan politikai mozgalom, amely a különféle országokban élő zsidóságot Izraelben kívánja tömöríteni' meghatározásának első fele a purgált kiadásban 'Az a polgári nacionalista mozgalom, amely...'-re változott. A korabeli nyomdatechnika miatt a cenzúrázást a nyomdai tükör megbontása nélkül kellett végrehajtani. A *csángó* új változata azonban majd egy teljes nyomdai sorral hosszabbra sikeredett az eredetinél, ezért a szócikk melléknévi részéből kihagyatták a Csonkainaitól származó példát: *Vajha... a csángó magyar is polgártársunk lenne*.

Az Értelmező Szótár még köztünk levő két munkatársa, Elekfi László és Kiss Lajos szerint a III. kötettől már teljes összhangban zajlott a lexikográfiai és ideológiai szerkesztés.

A cenzúrázatlan I. kötet nyomdai táskaszáma: 59.46861, a II. köteté: 59.48701. Az Országos Széchényi Könyvtár Tájékoztató Segédkönyvtárában található 35.432/1–7 leltári számú példány eredeti, de az Irodalomtudományi és Történettudományi Olvasótermében levő 40.459/1–7 leltári számú példány (pontosabban annak első két kötete) purgált. Az Akadémiai Kiadó 1994-ben is a cenzúrázott köteteket terjeszti.

KONTRA MIKLÓS

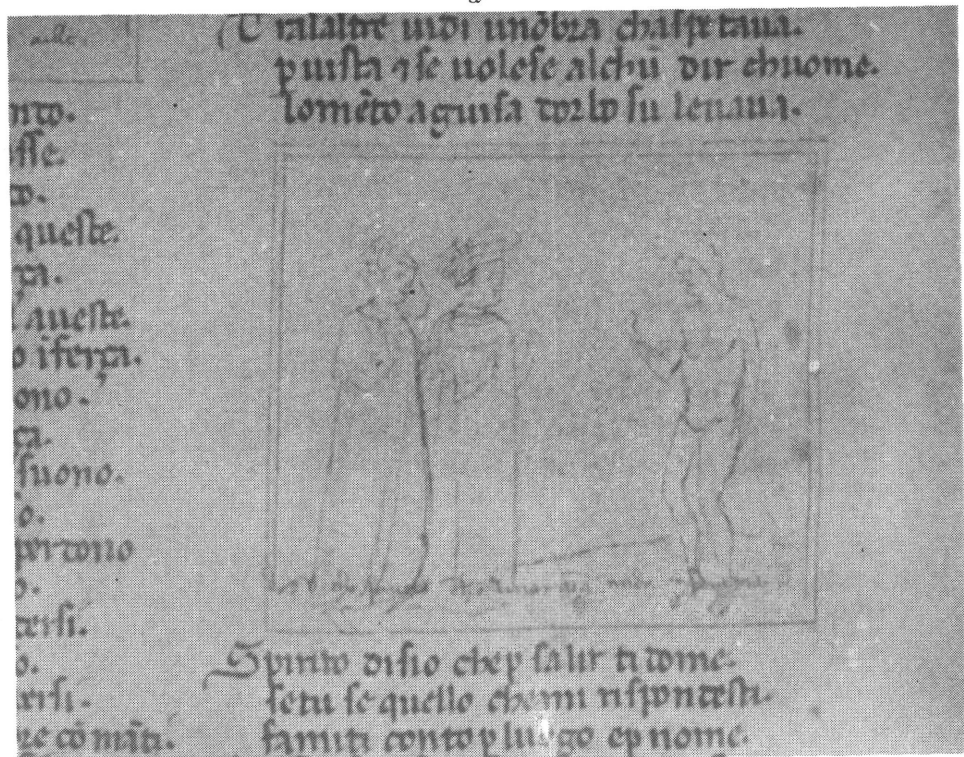
A budapesti Dante-kódex restaurálása. 1982 és 1991 között az Országos Széchényi Könyvtárban a „Corvina program” keretében a Budapesti Egyetemi Könyvtár 35 kódexét – közöttük 12 hiteles corvinát – restauráltunk.¹ E kéziratok utolsóként elkészült, egyik legértékesebb kötete volt a Dante kódex.²

A pergamenre írott, művészi illusztrációkban gazdag művet, Dante Alighieri *Divina Comoedia* című munkáját az 1330-as évek végén, az 1340-es évek elején másolták Velencében. A kézirat 82 számozott lapból és a végén egy pár üresen hagyott előzéklapból áll. A levelek mérete 32,5–32,7 x 24,2–24,3 cm között váltakozik. A 36. levél illusztrált, a 37. levéltől csak a tervezett jelenetek vázlatos tollrajza látható, tovább lapozva a műben már csak a képek számára kihagyott, aláírott szöveg utal az oda festendő jelenetek témájára. Munkáját a miniátor tehát nem fejezte be. A Dante-mű szövege a 78. lapon végződik, majd a 79–82. lapokon latin és görög íróktól származó aforizmák illetve szakrális szövegek olvashatók, olasz nyelven. A 82. lapon latin nyelvű kedélyes mondóka, feltehetően a kódexszel egykorú: „Istum librum non

¹ Országh László, szerk., 1962. *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*. (Nyelvtudományi Értekezések 36. szám). Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹ BEÖTHYNE Kozocsa Ildikó: *A „Corvina Program”*. Az Egyetemi Könyvtár kódexeinek restaurálása 1982–1991. = OSZK Híradó XXXV. évf. 1992. 3–4. sz. 6–8.1.

² Jelzete: EK Cod. Ital. 1.

1. A kódex egyik lapján a tervezett miniatúrák vázlatos tollrajza látható.

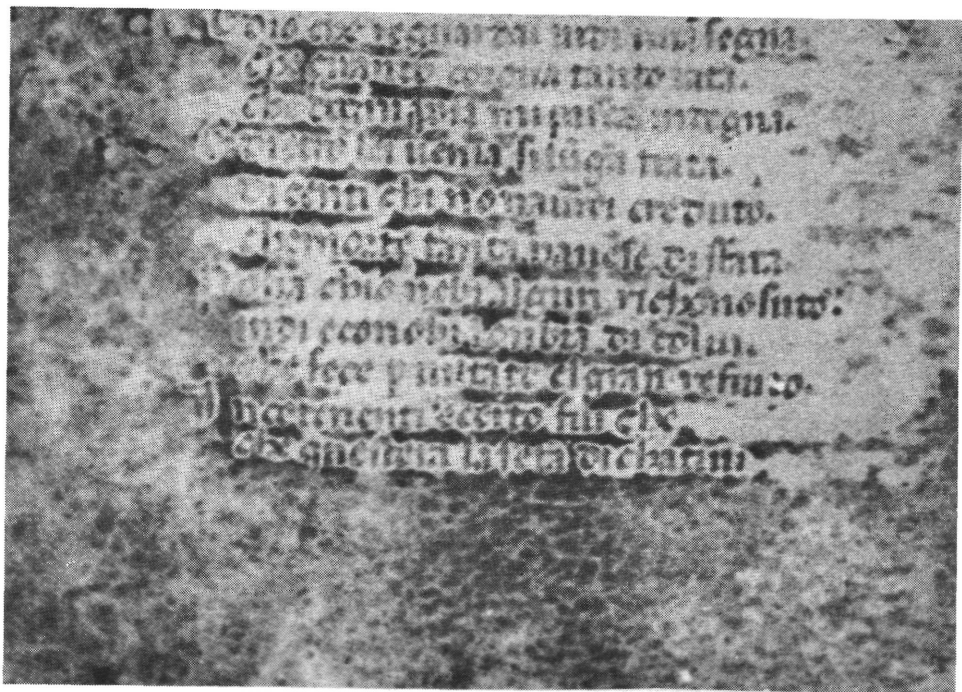
comodabis. Si comodabis non reabebis. Si reabebis, non tam bene. Si tam bene, non tam cito. Si tam cito, vides amicum.”³ Összesen 94 kész illusztráció, 5 tollrajz, 76 üres képhely és 3 iniciálé van a kéziratban.

A kódex történetével, szövegének és miniatúráinak elemzésével, értékelésével a múlt század második felétől kezdődően foglalkozott néhány tudós Dante-kutató, így Karl Witte, Franz Xaver Kraus, Ludwig Volkmann, P. L. Rambaldi, Kaposi József és Berkovits Ilona. A kézirat első tulajdonosáról, de értékeléséről is ellentmondó vélemények láttak napvilágot. Az első levélen látható egykorú piros és fehér sávos címerpajzs kapcsán a kutatók csak abban értettek egyet, hogy a család, akié e címer, olasz eredetű. Kaposi József, olasz forrásra hivatkozva úgy vélte, hogy a Bandini és Baroncelli család használta a címert.⁴ Berkovits Ilona véleménye szerint a kódex első tulajdonosa a velencei Emo család tagja volt. Néhány évtizeddel később a mű már Magyarországra került, Nagy Lajos király, majd a későbbi magyar királyok könyvtárába.⁵ Bizonyos, hogy a budapesti Dante-kéziratot Mátyás király kódexeivel együtt hurcolták el a törökök a budai palotából Konstantinápolyba.

³ Magyarul: „Ezt a könyvet nem fogod kölcsönadni; ha kölcsönadod, nem kapod vissza; ha visszakapod, nem olyan jól [jó állapotban]. Ha mégis jól, nem olyan gyorsan; ha mégis gyorsan, elveszítesz egy barátot.” (FÜLEP Katalin fordítása.)

⁴ KAPOSI József: *Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek*. Bp. 1909. 17.

⁵ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Dante kódex. Utószó a Dante Alighieri: Isteni színjáték című könyvhöz*. Bp. 1965. 513.

2. A sugárgomba okozta foltok elkerülik a betűket és közvetlen környezetüket.

1862-ben Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre és Kubinyi Ferenc akadt rá a kódexekre a régóta sejtett helyen, a sztambuli szerájban. A megtalált kötetekről azonnal jegyzéket készítettek és e jegyzékben szerepel a Dante kódex is.⁶ Ők még barna bőrkötésben látták a művet. Amikor azonban 1877-ben II. Abdul Hamid szultán ajándékként 34 más kódexszel — közöttük tizenkét hiteles corvinával — együtt visszatért hazánkba, már új, félholdakkal díszített piros bőrkötésben volt. Megrongálódott eredeti kötése valószínűleg megsemmisült. A minden bizonnyal nedves helyen való tárolás nyomait — a többi kéziratához hasonlóan — ez a kódex jelenleg is őrzi.

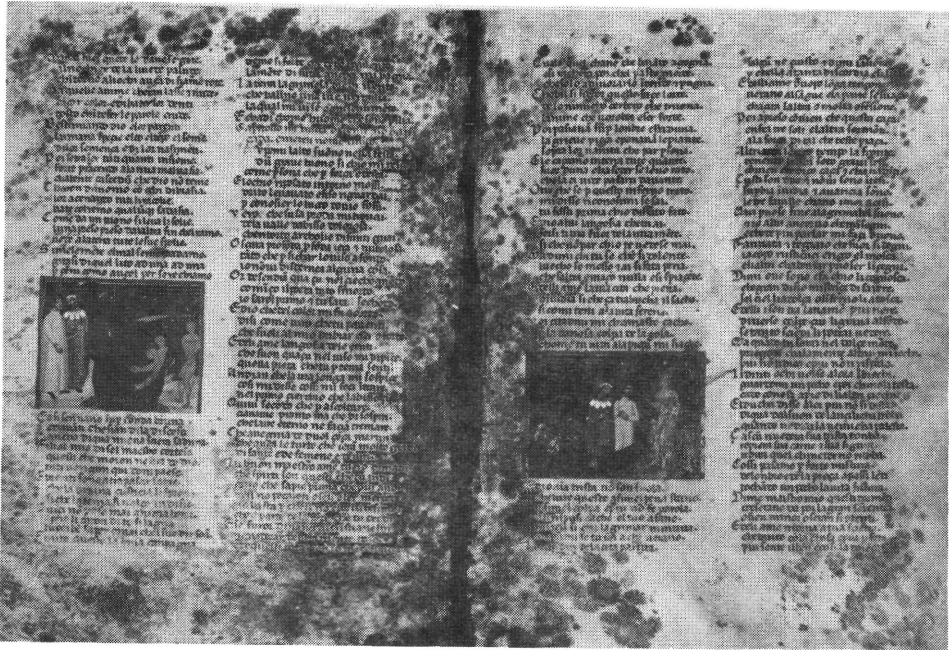
Miután a kötet végleges őrzési helyére, a budapesti Egyetemi Könyvtárba került, felkeltette a tudósok érdeklődését. Igen rossz fizikai állapota azonban feltehetően gátolta a sokirányú elemzés munkáját. Először Kaposi József állapította meg, hogy a két hasábos szöveg hiányos, a mű 14.233 sorából 2.463 sort elhagyott a másoló. A kihagyásokról jegyzéket állított össze.⁷ A múlt század hetvenes éveiben Karl Witte a szöveget rendkívül lebecsülte és értéktelennek tartotta, idézett művében Kaposi is az ő véleményét közli. Mindketten úgy vélték, hogy a másoló a velencei népnyelvet és helyesírást használta, és sem a szövegíró sem a miniátor nem ismerte jól a *Divina Comoedia* tartalmát. „Intelligencia tekintetében körülbelül egy fokon állottak.”⁸ — írja Kaposi. Berkovits Ilona ellenben P. L. Ramboldit idézi, aki a századfordulón a legértékesebb Dante-kódexnek tartotta a kéziratot.⁹ Berkovits kutatásai szerint a mű miniátora

⁶ KAPOSÍ József: *i. m.* 36.

⁷ KAPOSÍ József: *i. m.* 41–46.

⁸ KAPOSÍ József: *i. m.* 47.

⁹ BERKOVITS Ilona: *i. m.* 515.

3. A Dante-kódex hatodik levele restaurálás előtt

velencei mester, akinek más munkái is ismeretesek. Két kódexet fűszített 1342-ben a velencei Dandolo dózse idejében. Berkovits Ilona idézett tanulmányában részletesen elemzi a Dante-kódex miniatúráit, és – ellentétben a fentebb idézett kutatókkal – az a véleménye, hogy a művész ismerte Dante szövegét, még akkor is, ha ábrázolásai olykor némileg el is térnek a szövegtől. Úgy véli, hogy a kódex „...nemcsak a velencei miniatúrafestészet történetében foglal el előkelő helyet, ... kivételes hely illeti meg általában a korai Dante-kódexek között és a trecento egész művészetében.”¹⁰ A *Divina Comoedia* Babits Mihály fordításában 1965-ben megjelent kiadása tartalmazza a budapesti Dante-kódex miniatúráinak reprodukciót.

Dante kódexünk eddigi történetének utolsó előtti állomása az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló laboratóriumában töltött néhány esztendő volt. A továbbiakban ennek a viszonylag rövid időszaknak az összefoglalásáról, a kézirat restaurálásának történetéről lesz szó. Amint arról már említés történt, kódexünk is megszenvedte a Törökországba hurcoltatás viszontagságait a budai királyi palota kifosztásakor. A többi kötettel együtt mintegy háromszáz évig hevert a kincstárban, az isztambuli szeráj pincéjében. A nyirkos helyen a pergamen átnedvesedett, penészgombák, baktériumok támadták meg, ennek következtében a levelek deformálódtak, az illusztrációk festékanyagok sok helyen elmosódtak, festékrészecskék ragadtak át a szemben lévő oldalakra, a tinta itt-ott elhalványult vagy lepergett. A penész- és baktériumfertőzés következtében a pergamenen sötétlila foltok keletkeztek. Ezek a foltok érdekes módon elkerülték a tintával írott sorokat, így a szöveg jól olvasható. A foltok helyén a pergamen elvékonyodott, szakadozott, esetenként kilyukadt. Mielőtt a kódex 1877-ben visszakérült Magyarországra, az Egyetemi Könyvtárba, még Törökországban – más kéziratoknál már tapasztalt módon – erősebben sérült részeit szakszerűtlenül, pergamen és papír darabakkal megragasztották és a könyvtestet körülvágták. Sajnos eredeti bőrkötéséből a kódexet kiemelték (az valószínűleg tönkrement) és papírtáblás, piros

¹⁰ BERKOVITS Ilona: *i. m.* 517.

4. A hatodik levél restaurálás után

bőrrel bevont „egyenkötés”-sel látták el, hasonlóan a legtöbb visszaadott kötethez. Ezeket a török köteteket Mátyás király címerével és török felségjelekkel díszítették. A Dante kódex végén megmaradt két eredeti pergamen előzékenlapon vasfoltok láthatók, ezek elhelyezkedéséből megállapítható, hogy eredetileg az íveket négy valódi bordára fűzte fel a könyvkötő, és a bőrszalagok végeit a fatáblákba süllyesztve, vasszőgekkel rögzítette. E vasszőgek rozsdája látható az előzéken. Ez a bekötési technika más, eredeti corvina-kötés restaurálásánál is világosan látható volt. A török könyvkötő, miután a könyvtestet kivette eredeti kötéséből, az íveket a gerinc felőli oldalra befűrészelte, a vajatokba szinegeket húzott, ezeket fűzte fel az íveket, majd a gerincet vastagon megkenste ennyvel. Az ennyréteget tartotta össze a penészgombától meggyengült, sérült leveleket.

Mielőtt hozzáfaztunk a Törökországból visszakerült kódexek konzerválásához, alaposan megvizsgáltunk minden kötetet. Többször hívtunk össze szakértői bizottságot, hogy a felmerülő – elsősorban etikai jellegű – problémákat megvitassuk. A Dante-kódex rendkívüli művészettörténeti értéke és súlyosan sérült állapota ugyancsak indokoltá tette, hogy sorsáról ne néhány könyvtáros és restaurátor döntsön, hanem több, különböző rokon területen működő szakember mondja el véleményét, illetve javaslatát. A szakértői megbeszélésen a Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattárosai, vegyész, biológus, művészettörténész és restaurátor véleménye nyomán alakultak ki a konzerválás etikai szempontjai és a restaurálás fő munkamenete. A részletek kidolgozását az osztályvezető és a restaurátor végezte el. A döntések meghozatala előtt már rendelkezésre állott a kódex festék- és tintaanalízise, a mikrobiológusok és a vegyészek vizsgálati eredményei. Csak ezeknek és saját kísérleteink eredményeinek a birtokában lehetett kialakítani a részletes munkatervet. Kizárólag olyan módszereket és segédanyagokat használtunk, amelyek esetében kísérletek győztek meg bennünket arról, hogy a kézirat anyagait semmilyen módon nem károsítják, ugyanakkor reverzibilisek, azaz szükség esetén visszaállítható a konzerválás előtti, eredeti állapot. Erre nézve biztosítékot jelentett a kutatóintézetekkel éveken át együtt végzett kísérletek,

vizsgálatok eredménye.¹¹ A restaurálás megkezdése előtt az OSZK Mikrofilmtára az egész kéziratról színes mikrofilmet és fényképeket készített. Munka közben is készültek felvételek, színes diaképek.

Első lépésként a kódex fertőtlenítésére került sor, ugyanis a mikrobiológusok véleménye szerint a kéziratot nagy számban kimutatott gombaelem és baktérium, illetve sugárgomba előfordulása alapján nem zárható ki — bizonyos körülmények között — azok újraeledése és a kézirat további károsodása. A fertőtlenítés előírt körülmények között, etilénoxid gázzal történt, amely nem károsítja a kézirat anyagait. Ezután kezdtünk hozzá az Egyetemi Könyvtár munkatársával, Szlabey Györgyvel a mintegy 1200 munkórásra tervezett restauráló munkához. Először a tinta és festékek színtartóssági próbáit végeztük el, mert hiába ismerjük alapvetően a kéziratot lévő tintákat és festékeket — amelyeknek analízise rendelkezésünkre állott —, nem ismerhetjük azt az egyedi receptet, amely szerint elkészítették ezeket. Így mindig lehet és kell is meglepetésekre számítani. Hogy ezt elkerüljük, megvizsgáljuk, nem oldódnak-e a tinták és festékek valamilyen — a kezelések során használni kívánt — vegyszerben. Ezután a kézirat ívekre való szétbontása és szárás tisztítása következett, a restaurátor egészségének védelme érdekében bioprotektív fülkében. A tisztítás célja a por és penészspóra maradványok gondos eltávolítása. Az elszarusodásig megkeményedett pergamen széleket elektromos rádiózógéppel tisztítottuk és lazítottuk fel. Ezután letisztítottuk a gerincről a vastag enyvréteget, leválasztottuk a török papír és pergamen ragasztásokat. Az illusztrált leveleket különválasztottuk a csak szöveget tartalmazóktól, mert azokat más módon kell majd kezelni. A kódex utolsó ívei erősen deformáltak, ráncosak voltak. Kisimításuk a legkíméletesebb módon, párasító kamrában történt, ultrahangos nedvesítő készülékkel. Ez a készülék finoman porlasztott, hideg gőzt állít elő, és segítségével zárt térben szabályozható a légtér nedvességtartalma. A gyűrött, kiszáradt pergamenlapok a kamrában néhány óra alatt felveszik a szükséges nedvességet és szinte maguktól kismulnak. Majd óvatosan préselve visszanyerik eredeti formájukat. Ezután következik a mikroszkóp alatt megvizsgált és sérültnek talált festék- és tintarétegek fixálása. Ez — kísérleteink alapján más kódexeknél már jól bevált módszerrel — alkoholban oldott cellulózzsármazékkal, Angliából importált Klucellel történt. A megrepedezett aranylapokat saját készítésű, tojásfehérjét tartalmazó emulzióval rögzítettük. Az etikai kérdésekben döntést hozó bizottság véleményének megfelelően a már hiányzó festékrészecskék kiegészítésére, retusálására nem került sor és nem távolítottuk el a szemközi oldalakra átragadt festékszemszékét sem. Ragasztottunk a konzerváló jellegű kezelési eljárásokhoz.

A csonka pergamenleveleket félnedves pergamenpéppel egészítettük ki. A pergamenpéppel történő kiegészítés eljárását, és ennek többfajta variációját több éves kísérleti munka során az OSZK és a BEK restaurátorai dolgozták ki.¹² A pergamenpép pergamenrostot, cellulózzsármazékokat, alkoholt, desztillált vizet, fertőtlenítőszert és kétféle ragasztóanyagot tartalmaz. A lapképző eljárást vákuumasztalon kell végrehajtani a megfelelően előkészített alkohollal megnedvesített pergamenlapon. Azonban van olyan illuminált kódex, amelyen a festékek vagy tinták maximális kímélése érdekében semmilyen nedvesítést nem alkalmazunk. Ilyen volt a Dante-kódex is. Ez esetben ficlapokra helyezett selyemszítán félig megzikkasztott péppel egészítettük ki a hiányos lapokat.

A kiegészítés után azonnal a különösen gyenge megtartású levelek erősítő, rögzítő felületi kezelése következett. Szilárdító és preventív hatású fertőtlenítőszert tartalmazó alkoholos oldatot juttattunk kíméletes módon, finom permet formájában a pergamenre, ezután a levelet óvatosan préseltük, lassan szárítottuk, selyemszíták és szűrőpapírok között. A szárítás több héten át tartó folyamat volt.

Az eredeti kötéseket elvesztett kódexeket — így a Dante-kódexet is — a könyvtest restaurálása után vissza kellett helyezni a konzervált török kötéstáblákba, ugyanis ezek a kötések már hozzátartoznak a kéziratok történetéhez. A pergamen íveket kenderzsinegre fűztük fel, japánpapírból előzések készültek, az egyik eredeti pergamenlevelet azonban megtartottuk. A török kötés silány minőségű papírtábláit

¹¹ BEÖTHYNE KOZOCSA Ildikó: *Középkori pergamen kéziratok konzerválási eljárásainak kutatása és fejlesztése* = Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei. 3. Bp. 1992. 62.

¹² A módszer részletes ismertetését l. BEÖTHYNE KOZOCSA Ildikó — SIPOS-RICHTER Teréz — SZLABEY György: *Parchment Codex Restoration Using Parchment and Cellulose Fibre Pulp* = Restaurátor 1990. 11. 95–109.

kicseréltük, de megtartottuk a piros bőrborítást, amelyet új bőrrrel kiegészítve, konzerválva helyeztünk vissza a könyvtestre. A miniatúrákra védelem céljából vékony japánpapírt tettünk. Az elkészült kódexet védődobozba helyeztük, amely megóvja a portól, megakadályozza a kéziratot körülvevő mikroklíma esetleges hirtelen változását, így nem következhet be a pergamenlapok újbóli vetemedése, hullámosodása.

A restaurált Dante-kódex hosszú hányattatás után visszakerült a Budapesti Egyetemi Könyvtárba, ahol immár gondoskodnak számára a szakszerű tárolási körülményekről.

BEÖTHYÉ NYKOCSA ILDIKÓ

BIBLIOGRÁFIA

Az MTA Könyvtárának 1993. évi új beszerzései *Könyvészet, könyvtári szakirodalom*

- BELL, Barbara L.: An annotated guide to current national bibliographies. Cambridge: Chadwyck-Healey, 1986. XXVI, 407 p. (Government documents bibliographies)
- BERETTA, Marco: A history of non-printed science: a select catalogue of The Waller Collection. Uppsala: Universitetsbibliotek, 1993. 198 p. (Uppsala Universitetsbiblioteks utställningskataloger; 32) (Uppsala studies in history of science; 14) (Acta Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis; 31)
- Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov 1901–1918. [Vyd.] Matica Slovenská v Martine za spolupráce univerzitnej Knížnice v Bratislave a Štátnej Vedeckej Knížnice v Košiciach. Martin: Matica Slovenská. Zv. 4., Školstvo na Slovensku v rokoch 1901–1918. Spracoval Michal Potemra. 1993. 670 p. (Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Seria C. Články; 2.A)
- Le biblioteche nel mondo antico e medievale. A cura di Guglielmo CAVALLO. 3. ed. Bari: Laterza, 1993. XXXI, 206 p. (Biblioteca universale Laterza; 250)
- Bibliotheken in alten und neuen Hochschulen. 82. Deutscher Bibliothekartag in Bochum 1992. Hrsg. Hartwig LOHSE. Frankfurt/M.: Klostermann, 1993. 462 p. (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft; 55.)
- Bibliotheken während des Nationalsozialismus: [Vorträge der 5. Jahrestagung des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Bibliotheksgeschichte von 11. bis 14. April 1988 in der Herzog August Bibliothek]. Hrsg. von Peter Vodosek und Manfred Komorowski. Wiesbaden: Harrassowitz. Teil 2. 1992. 300 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; 16)
- BLANCK, Horst: Das Buch in der Antike. München: Beck, 1992. 246 p. (Beck's Archäologische Bibliothek)
- BOHMÜLLER, Lothar — MARWINSKI, Konrad: Bibliotheksalltag 1820. Jena: Universitätsbibliothek, 1988. 123 p. (Beiträge zur Geschichte der Universitätsbibliothek Jena; 3)
- BONDÉLLE-SOUCHIER, Anne: Bibliothèques cisterciennes dans la France médiévale: répertoire des abbayes d'hommes. Meudon: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991. XXXV, 377 p [24] t. (Documents, études et répertoires)
- Brevijar po zakonu rimskoga dvora [1491] + Prilozi. Faksimil Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1991. Faksimil + 143 p.
- BROPHY, Peter: Management information and decision support systems in libraries. Aldershot: Gower, 1986. IX, 158 p.
- CASSEYRE, Jean-Pierre — GAILLARD, Catherine: Les bibliothèques universitaires. Paris: Presses Universitaires de France, 1992. 127 p. (Que sais-je?; 2714)
- Catalogo dei libri dal XVI al XIX secolo della Biblioteca Centrale di Medicina di Trieste. [a cura di Alessandra Rinaldi; Marino Zerial]; [pubbl.] Università degli Studi di Trieste, Facoltà di Medicina e Chirurgia [etc.] Trieste: Università degli Studi, 1991. XV, 481 p.
- Catalogo dei periodici della Biblioteca del Museo Regionale di Scienze Naturali. A cura di Barbara FIORAVANTI; Lisa LEVI. Torino: Museo Scienze Naturali, 1993. X, 378 p. (Museo Regionale di Scienze Naturali. Cataloghi; 9)
- Catalogo dei periodici posseduti dalla Accademia Patavina di scienze lettere ed arti. A cura di Elisa FRASSON. Padova: CLEUP, 1992. 190 p. (Accademia Patavina di Scienze Lettere ed Arti. Collana Accademica)
- Catalogue or bibliography of the Library of the Huguenot Society of America. 2nd ed. Comp. Julia P. M. MORAND. Baltimore: Genealogical Publ., 1971. XV, 351 p.
- CERESA, Massimo: Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1981–1985). Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1991. XLV, 695 p. (Studi e testi; 342)

- A changing world: proceedings of the North American Serials Interest Group, Inc. Eds. Suzanne MCMAHON; Miriam PALM; Pam DUNN. Binghamton: Haworth Press, 1992. 235 p.
- CHARTIER, Roger: The cultural uses of print in early modern France. Princeton: University Press, 1987. XI, 354 p.
- The dictionary of national biography. Oxford: University Press. Missing persons. Ed. by C. S. NICHOLLS. 1993. XXI, 768 p.
- Dictionary of scientific biography. Ed. in chief: Frederic L. HOLMES. [Publ. American Council of Learned Societies]. New York: Scribner. Vol. 17., Suppl. 2., Adams – Laves. 1980. XII, 531 p.; Vol. 18., Suppl. 2., Lebedev-Zwicky. – 1990. 533–1076 p.
- DOBIAS-ROZDESTVENSKAJA, Olga A.: Les anciens manuscrits latins de la Bibliothèque publique Saltykov-Scedrin de Leningrad (VIIIe-début IXe s.) Paris: CNRS, 1991. 126 p., 8 t.
- Le edizioni italiane del XVI secolo. 2. ed. Roma: ICCU. Vol. 1., A. 1990. XVI, 365 p.
- Encyclopedia of library and information science. Ed. Allen Kent DEKKER. 51. vol., Supplement 14. 1993. V, 407 p.; 52. vol., Supplement 15. 1993. VI, 376 p.
- FIETZ, Rudolf: Die Darstellung des Bibliothekswesens in deutschen Enzyklopädien und Universallexika vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Köln: Greven, 1991. 325 p. (Kölner Arbeiten zum Bibliotheks- und Dokumentationswesen; 14)
- FUNKE, Fritz: Buchkunde: ein Überblick über die Geschichte des Buches. 5. neubearb. Aufl. München: Saur, 1992. 393 p., ill.
- GELDNER, Ferdinand: Die deutschen Inkunabeldrucker: ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Stuttgart: Hiersemann. Bd. 1., Das deutsche Sprachgebiet. 1968. 310 p.; Bd. 2., Die fremden Sprachgebiete. 1970. 403 p.
- Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území o Slovenska. = Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur. Martin: Matica slovenská. I. Zv.: Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej. = Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica slovenská Martini asservantur. 1993. 462 p.
- GIESECKE, Michael: Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1991. 943 p.
- GŁOWACKA, Ewa: Problem funkcji informacyjnej biblioteki uniwersyteckiej. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992. 119 p.
- Guide to reference books: covering materials from 1985–1990. Chicago: American Library Association. Supplement to the tenth edition. Ed. by Robert BALAY. 1992. X, 613 p.
- GZELLA, Grażyna: Biblioteki i czytelnictwo w kołach młodzieży wiejskiej CZMW i ZMW RP „Wici” (1919–1928–1939). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1991. 87 p.
- HAESSENNE-PEREMANS, Nicole – OPSOMERHALLEUX, Carmélia: Livres d'images, images du livre: les plus beaux incunables de l'Université de Liège. Bruxelles: Crédit Communal, 1993. 119 p.
- HAGELWEIDE, Gert: Literatur zur deutschsprachigen Presse: eine Bibliographie von den Anfängen bis 1970. München: Saur. 4. Bd., 33165–47705: Wesen und Funktion periodischer Druckpublizistik, Tageszeitung (Presse), die Zeitschrift, Almanache und Kalender, die Presse (Tageszeitung) in Geschichte und Gegenwart. 1993. XXIII, 546 p. (Dortmunder Beiträge zur Zeitungsforschung; 35/4)
- Histoire des bibliothèques françaises. Paris: Promodis. Tome 4., Les bibliothèques au XXe siècle: 1914–1990. Sous la dir. de Martine POULAIN. 1992. XXII, 793 p.
- Hypertext: theory into practice. Ed. Ray MCALEESE. Norwood: Ablex, 1989. XIV, 175 p.
- IMIELA, Hans-Jürgen: Geschichte der Druckverfahren. Stuttgart: Hiersemann. Teil 4., Stein- und Offsetdruck. 1993. XXVII, 378 p. (Bibliothek des Buchwesens; 10)
- IMMERWAHR, Henry R.: Attic script: a survey. Oxford: Clarendon Press, 1990. XXIII, 214 p., 42 t. (Oxford monographs on classical archaeology)
- Index Aureliensis: catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Baden-Baden: Koerner. Pars 1. Tom. 10. 1993. 432 p.
- Index bio-bibliographicus notorum hominum. Ed. Otto u. Wolfram ZELLER. Osnabrück: Biblio-Verl. Pars C. Sectio generalis. Tom. 58. 1992. 900 p.; Tom. 59. 1992. 900 p.; Tom. 60. 1992. 900 p.; Tom. 61. 1992. 900 p.; Tom. 62. 1993. 900 p.

- Index librorum prohibitorum: Leonis XIII sum. Pont. auctoritate. Praem. Constitutiones Apostolicae de Examine et Prohibitione Librorum. Roma: Typis Vaticanis, 1907. XXIII, 317 p.
- Information technology and the law. Lelystad: Koninklijke Vermande BV, 1991. 86 p.
- Innovation for information: international contributions to librarianship. Festschrift in honour of Dr. Ahmed H. Helal. Hrsg. Joachim W. WEISS. Essen: Universitätsbibliothek, 1992. X, 284 p. (Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Essen; 16)
- Iter Italicum: accedunt alia itinera: a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries. Comp. by Paul Oskar KRISTELLER. Leiden: Brill. Vol. 4., (Alia itinera II.) Great Britain to Spain. 1989. XXV, 812 p.
- KABDEBÓ, [Tamás] Thomas: Dictionary of dictionaries. London: Bowker-Saur, 1992. IV, 253 p.
- Katalog Czytelní Towarzystwa „Ognivo” w Gdańsku: przyczynek do dziejów książki w zaborze pruskim. Oprac. Maria BABNIS, Bogdan CZYŻAK. Gdańsk: Biblioteka Gdańska PAN, 1991. 156 p.
- Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien: Holinek. Teil 3., Codices theologici. Bearb. von Herbert HUNGER; Wolfgang LACKNER. 3., 201–337. 1992. XXI, 573 p. (Museum. N. F. 4. R., Veröffentlichungen der Handschriftensammlung; 1)
- Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej. Red. Marian MALICKI; Ewa ZWINOGRODZKA. Warszawa: PWN. Tom 1., A–Ł. 1992. 432 p. (Varia; 266)
- Katalog republików. Warszawa: Biblioteka Narodowa. Seria 3. Zbiory Biblioteki Ordynacji Zamojskiej. Tom 2., Rękopisy od XVI do XIX wieku (sygn. BOZ do 1050). Oprac. Barbara SMOLENSKA. 1991. 583 p.
- Katalog slaváno-russkih rukopisej pskovskogo muzeá-zapovednika. Sost. N. P. OSIPOVA. Pskov: Pskovskogo oblistpolkoma, 1991. Čast 1. 207 p.; Čast 2. 107 p.
- Kníznáá kul'tura Belarúsí da 500-goddzá z dná naradženná F. Skaryny. Minsk: Central'naá navukováá bíbliateka íma. A. Kolasa, 1991. 220 p.
- KONSTANTINOVA, Zdravka — PANAJOTOV, Filip: Iz istoriáta na bólgarskata publicistika do 1878 g. Sofia: Universitetsko Izdatelstvo „Kliment Ohridski”, 1991. 131 p.
- KOVIJANIĆ, Gavriilo: Arhivska građa o Narodnoj biblioteci u Beogradu 1821–1944. Beograd: Narodna Biblioteka Srbije. Knj. 3., 1919–1944. 1992. 748 p.
- KUZMICH, Ludwig: Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie. Eisenstadt: Burgenländischen Landesarchiv, 1992. 335 p. (Burgenländische Forschungen. Sonderband; 10)
- LAUFER, Roger — SCAVETTA, Domenico: Texte, hypertexte, hypermédia. Paris: Presses Universitaires de France, 1992. 125 p. (Que sais-je?; 2629)
- LEONARD, Irving Albert: Books of the brave: being an account of books and of men in the Spanish Conquest and settlement of the sixteenth-century New World. With a new introd. by Rolena Adorno. Berkeley: University of California Press, 1992. XLVII, 453 p.
- LEWIN, Bernhard — LÖFGREN, Oscar: Catalogue of the Arabic manuscripts in the Hellmut Ritter microfilm collection of the Uppsala University Library: including later accessions. Uppsala: Universitet, 1992. 332 p. (Acta Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis; 30)
- Lexikon des gesamten Buchwesens. Hrsg. Severin CORSTEN. 2. Aufl. Stuttgart: Hiersemann. Band 4. Lief. 25., Institut für Buch- und Handschriftenrestaurierung — Java. 1992. 80 p.; Lief. 26., Javanische Schrift — Karl May-Verlag. 1993. 81–160 p.; Lief. 27., Karlsbader Beschlüsse — Klinckowstroem. 1993. 161–240 p.
- Librarianship and information work worldwide, 1992: [an annual survey]. Gen. ed. Maurice LINE. London: Bowker-Saur, 1993. 273 p.
- Library bibliographic networks in Europe: a LIBER directory. Ed. by Lorcan DEMPSEY. [Publ. by the] European Research Libraries Cooperation. 2th ed. 's-Gravenhage: Nederlands Bibliothek en Lektuur Centrum, 1992. 110 p.
- Lietuvos TSR spauda = Pecat' Litovskoj SSR. Vilnius: Mintis. Tom 3: 1966–1975. Kn. 1., Knygos ir brosiuros. 1992. 1055 p.
- Magister Andreas Reyher (1601–1673): Handschriften und Drucke. Bearb. Annette GERLACH. Gotha: Forschungs- und Landesbibliothek,

1992. 162 p. (Veröffentlichungen der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha; 30)
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume — RUBIÓ I BALAGUER, Jordi: *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Vol. 1., Mss. 1–154. 1989. 371 p.
- MEYER, Reinhart: *Bibliographia dramatica et dramaticorum: kommentierte Bibliographie der im ehemaligen deutschen Reichsgebiet gedruckten und gespielten Dramen des 18. Jahrhunderts nebst deren Bearbeitungen und Übersetzungen und ihrer Rezeption bis in die Gegenwart*. Tübingen: Niemeyer. Abt. 2., Einzelteil. Bd. 1., 1700. 1993. VII, 498 p.
- MIHEEVA, G. V.: *Istoriâ russkoj bibliografii 1917–1921 gg.: tekusaâ bazisnaâ bibliografiâ nepriodič eskih izdanij*. Leningrad: Gosudarstvennaâ Publičnaâ Biblioteka im. M. E. Saltykova-Šedrina, 1992. 393 p.
- Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. von András VIZKELETY; Mitw. Péter Erdő [et al.] Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. 189 p., [28] t. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae; 2)
- MORTON, Herbert C. — PRICE, Anne J.: *The ACLS survey of scholars: final report of views on publications, computers, and libraries*. Lanham: American Council of Learned Societies. University Press of America, 1989. X, 137 p.
- MÖNNICH, Michael W.: *Personalcomputer in Bibliotheken: Arbeitsplätze für Benutzer*. Köln: Greven, 1991. II, 100 p. (Kölner Arbeiten zum Bibliotheks- und Dokumentationswesen; 15)
- Neue Techniken im Informationswesen — neue Trends in der Ausbildung. Köln: Greven, 1992. 192 p., (Kölner Arbeiten zum Bibliotheks- und Dokumentationswesen; 16)
- Novine Srpske. Beograd: Narodna Biblioteka Srbije; Matica Srpska. 1819. 1991. 760 p. (Fototipska izdana; 15.)
- Online search strategies. Ed. Ryan E. HOOVER. White Plains: Knowledge Industry Publ., 1982. XIII, 345 p. (Professional librarian series)
- Opis južnoslovenskih cirilskih rukopisa. Beograd: Narodna Biblioteka Srbije, Biblioteka Matice Srpske. Tom 2., Opis cirilskih rukopisa Narodne Biblioteke Srbije. Kńiga 1., Paleografski album. Priprem. Lucija Cernić. 1991. 325 p.
- Opportunity 2000: understanding and serving users in an electronic library: Festschrift in honour of Herbert S. White. Eds. Ahmed H. HELAL; Joachim W. WEISS. Essen: Universitätsbibliothek, 1993. XLI, 328 p. (Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Essen; 15)
- PIROZYNSKI, Jan: *Die Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575) und ihre Bibliothek*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. 341 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; 18)
- POLAK, Emil J.: *Medieval and Renaissance letter treatises and form letters: a census of manuscripts found in Eastern Europe and the former U.S.S.R.* Leiden: Brill, 1993. XXII, 324 p. (Davis medieval texts and studies; 8)
- Polska bibliografia morska 1919–1991. Red. Maria BABNIS, Jan Kazimierz SAWICKI. Gdańsk: Wyższa Szkoła Morska. Tom 1., Żegluga. Część 1., Druki zwarte. 1992. 333 p.
- Pravila sostavljenâ bibliografičeskogo opisaniâ, Moskva: Gosudarstvennaâ Biblioteka SSSR imeni V. I. Lenina. Čast' 3., Kartografičeskie proizvedeniâ. 1990. 278 p.
- Preservation of library materials: conference held at the National Library of Austria Vienna, 1986. Ed. Merrily A. SMITH. München: Saur. Vol. 1. 1987. IX, 159 p. (IFLA publications; 40)
- Presse und Geschichte. München: Saur. 2., Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. 1987. 426 p. (Deutsche Presseforschung; 26)
- Problemi na specialnite biblioteki: tematičen sbornik. Red. Dinco KRÄSTEV. Sofia: BAN, 1992. 167 p.
- Prvi srpski bukvar inoka Save: Venecija 1597. Prired. Mihajlo BLEČIČ. Beograd: Politika, 1991. 105 p. (Biblioteka Kapitalna dela; 1)
- Le raccolte della „Colombaria“. A cura di Enrico SPAGNESI. Firenze: Olschki. 1., Incunabili. 1993. 315 p. (Accademia Toscana di Scienze e Lettere „La colombaria“. Studi; 127)
- Recommended reference books for small and medium-sized libraries and media centers, 1987. Ed. Bohdan S. WYNAR. Englewood: Libraries Unlimited, 1987. XVIII, 282 p.
- Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIe siècle. Baden-Baden: Koerner. Tome 18., Lyon. Par Marie-Anne

- MERLAND. 1993. 312 p. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana; 136)
- Restitution von Bibliotheksgut: Runder Tisch deutscher und russischer Bibliothekare in Moskau 1992. Hg. Klaus-Dieter LEHMANN; Ingo KOLASA. Frankfurt/M.: Klostermann, 1993. 154 p. (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft; 56)
- RICHTEROVA, Alena: Vývoj roudnické lobkovické knihovny (na základě průzkumu archívnych pramenů). Praha: Státní knihovna ČSR, 1989. 246 p.
- Romániai magyar könyvkiadás. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1944–1949. Összeáll. TÓTH Kálmán; GÁBOR Dénes. 1992. 151 p. (Romániai magyar bibliográfiák; 1)
- Rome reborn: the Vatican Library and renaissance culture. Ed. Anthony GRAFTON. New Haven: Yale University Press, 1993. XXVI, 323 p.
- ROUET, Francois: Le livre: mutations d'une industrie culturelle. Paris: La Documentation Française, 1992. 272 p. (Notes et études documentaires; 4959–4960)
- SCHWERSKY, Uwe: Zur Problematik der Gestaltung von CD-ROM-Benutzeroberflächen. Köln: Greven, 1992. 171 p. (Kölner Arbeiten zum Bibliotheks- und Dokumentationswesen; 17)
- SERRAI, Alfredo: Storia della bibliografia. Roma: Bulzoni. Vol. 2., Le enciclopedie rinascimentali. 2., Bibliografi universali. A cura di Maria Cochetti. 1991. 652 p. (Il Bibliotecario; 4) (Nuova serie. Manuali)
- SOKOL, Alfred H.: Handbuch der Abkürzungen. München: Alkos Verl. Bd. 2., B – Ccz. 1993. X. 1002 p.
- Srpska bibliografija: knige 1868–1944. Red. Miodrag ŽIVANOV. Beograd: Narodna Biblioteka Srbije. Kn. 8., Kal-Km. 1992. XV, 762 p.
- Stampa, libri e letture a Milano nell'eta di Carlo Borromeo. Ed. Nicola RAPONI; Angelo TURCHINI. Milano: Vita e Pensiero, 1992. XXXIII, 302 p. (Scienze storiche; 50) (Biblioteca di storia moderna e contemporanea; 3)
- Stare druki. Warszawa: Biblioteka Narodowa. 4. Oprac. Michal SPANDOWSKI. 1992. 304 p. (Katalog mikrofilmów; 24)
- STEIN, Peter: Die NS-Gaupresse 1925–1933: Forschungsbericht. München: Saur, 1987. 275 p. (Dortmunder Beiträge zur Zeitungsforschung; 42)
- Studia o bibliotekach i zbiorach polskich. Red. Bohdan RYSZEWSKI. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Tom 1. 1991. 103 p.; Tom 2. 1991. 129 p.; Tom 3. 1992. 131 p.; Tom 4. 1992. 111 p.
- Suomen kirjainhistorian bibliografia 1488–1850. Helsinki: Helsingin Yliopiston Kirjasto, 1993. 159 p. (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja; 55)
- TESTA, Judith Anne: The Stockholm-Kassel book of hours: a reintegrated manuscript from the shop of Simon Bening. Stockholm: Kungliga Biblioteket, 1992. 86 p. (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis; 53)
- TONDEL, Janusz: Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1992. 194 p. (Rozprawy)
- Ukrainskie knigi kirillovskoj peč ati XVI–XVIII vv.: katalog izdanij hranäsihsä v Gosudarstvennom Biblioteke SSSR im. V. I. Lenina. Moskva: Gosudarstvennaa Biblioteka SSSR. Vyp. II. Čast 2., Lvovskie, novgorod-severskie, černigovskie, umevskie izdania 2-j poloviny XVII v. 1990. 318 p.
- Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bearb. S. Katalin NÉMETH. München: Saur, 1993. Bd. 1–3. LV, 917 p.
- UNWIN, Stanley: The truth about publishing. 8. ed. London: Allen and Unwin, 1976. 256 p.
- VALLINKOSKI, Jorma: Suomen kirjansitojamestarit 1514–1868. Helsinki: Helsingin Yliopiston Kirjasto, 1992. 253 p. (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja; 54)
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. [Red. Irmgard Bezzel]. Stuttgart: Hiersemann. Abt. 1., Verfasser, Körperschaften, Anonyma. Bd. 19., See – Sto. 1992. 634 p.; Bd. 20., Str – Uz. 1993. 690 p.
- Verzeichnis nationaler (TGL, DIN) und internationaler (ISO, ST RGW) Standards und Normen für Information und Dokumentation. Bibliotheks- und Verlagswesen. [Bearb. Horst Fricke; Gabriele Goetsche; Gottfried

- Herzog]. [Hrsg.] Gesellschaft für Technologie- und Wirtschaftsinformation. Berlin: Infoexpert, 1990. 68 p.
- Victorian periodicals: a guide to research. Eds. J. DON VANN; Rosemary VANARSDAL. New York: The Modern Language Association of America, 1978. XI, 188 p.
- WALSH, James Edward: A catalogue of the fifteenth-century printed books in the Harvard University Library. Binghamton: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, Vol. 1., Books printed in Germany, German-speaking Switzerland, and Austria-Hungary. 1991. XXV, 617 p. (Medieval and Renaissance texts and studies; 84)
- WEJERS, Olga: Dictionnaires et répertoires au moyen âge. Turnhout: Brepols, 1991. 212 p. (Etudes sur le vocabulaires intellectuel du Moyen Age; 4)
- Wissenschaft und Bibliothek: Joachim Dietze anlässlich seines 60. Geburtstages gewidmet. Hrsg. von Wolfgang STARKE. Halle: Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 1992. 88 p. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle an der Saale; 38)

MURÁNYI LAJOS

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1993. évi új külföldi beszerzései
Könyvészet, könyvtári szakirodalom

- The acquisitions budget. Ed. by Bill KATZ. New York – London, Haworth Press, (1989). XIV, 246 p.
- Bibliogr.: tanulmányoként.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1990. Bd 30. Bearb. v. Bernhard KOSSMANN – Monika RICHTER etc. Frankfurt am Main, Klostermann, (1992). XXXIII, 783 p.
- Das Bilderbuch. Geschichte und Entwicklung des Bilderbuchs in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. v. Klaus DODERER und Helmut MÜLLER. Weinheim – Basel, Beltz, (1973). VIII, 542 p.
- Bibliogr.: p. 438–502, 523–529.
- BULLOUGH, Vern L[eRoy] – SENTZ, Lilli: Prostitution. A guide to sources 1960–1990. Ed. by –. New York – London, Garland, 1992. [12], 369 p. (Gerland reference library of social science 670.)
- BUSCH, Wilhelm M. Werkkatalog der illustrierten Bücher 1934–1983. Memmingen, Ed. Curt Visel, (1983). [160] p. (Künstlermonographien 4.)
- Bibliogr.: p. [17–18].
- Cumulative book index. A world list of books in the English language 1992. Ed. by Nancy C. WONG. Vol. 1–2. New York, The H. W. Wilson Co., 1993. Vol. 1. A-K. [10], 2383 p. Vol. 2. L-Z. [11], 2386–4822 p.
- DAVID, Zdeněk V.: Bibliography of works in the philosophy of history 1983–1987. 1978–1982: Addenda. (Middletown/Conn.), Wesleyan Univ. Press, (1990). 191, [3] p. (History and Theory. Beiheft 28.)
- FECHNER, Rolf: Ferdinand Tönnies. Werkverzeichnis. Berlin – New York, de Gruyter, 1992. 206 p. 1 t. (Tönnies im Gespräch 2.)
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von d. Deutschen Staatsbibliothek. Bd 9. Fogeda – Grassus. Nr 10102 – 11338. Stuttgart, Hiersemann – Berlin, Akademie-Verl., 1991. [9] p. 812 col.
- HÁLA, József: Franz Baron Nopcsa. Anmerkungen zu seiner Familie und seine Beziehungen zu Albanien. Eine Bibliographie. (Übers. von Ottó Hontvári.) Wien, Geologische Bundesanstalt – Bp., Ungarische Geologische Landesanstalt, 1993. 79 p.
- HOLLER, Frederick L.: Information sources of political sciences. 4. ed. Santa Barbara/Calif. – Oxford, ABC-CLIO, (1986). XVII, 417 p.
- A layman's guide to literature. (1976.) 13. ed. New York – London, Bowker, 1988. X, 511 p. (The reader's adviser 6. Indexes.)
- Lexikon des gesamten Buchwesens. Hrsg. v. Severin CORSTEN – Günther PFLUG – Friedrich Adolf SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER. 2., völlig neubearb. Aufl. Bd 3. Fotochemigrafische Verfahren – Inst. für Buchmarkt-Forschung. Stuttgart, Hiersemann, 1991. VII, [1], 630 p.
- Library of Congress, [Washington]. Subject headings. Prep. by the Cataloging Policy and Support Office, Collections Services. 16. ed. Vol. 1–4, Washington/D.C., Library of Congress, Cataloging Distribution Service, 1993. Vol. 1. A–C. CIV, 1234 p. Vol. 2. D – J. 1235–2527 p. Vol. 3. K – P. 2528–3942 p. Vol. 4. Q – Z. 3943–5339 p.
- Livres disponibles 1993. French books in print. Ouvrages disponibles publiés en langue française dans le monde. La liste des collections de langue française. [Tome 1–6.] (Paris, Éd. du Cercle de la Librairie, 1992.) [I.] Classement alphabétique par auteurs. A – Z. XIX, 2633, 70 p. Vol. 1–2. [II.] ...par titres. 0 à 9. A – Z. XIX, 2389, 70 p. Vol. 1–2. [III.] ...par sujets. 000 à 990. XIX, 45, 2419, 70 p. Vol. 1–2.
- PÁLFY, Miklós: Bibliographische Seltenheiten der Hallenser Ungarischen Bibliothek. – A hal-lei Magyar Könyvtár könyvészeti ritkaságai. Halle/Saale, Niemeyer, 1967. 124 p. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale 6.)
- PÁLFY, Miklós: Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek. Halle/Saale, Niemeyer, 1965. 271 p. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale 4.)

REICH, Konrad: Das grosse plattdeutsche Bilderbuch. (Hamburg), Hoffmann-Campe, (1986). 367 p.

Bibliogr.: p. 361–364.

SCHLESINGER, Benjamin: Poverty in Canada and the United States. Overview and annotated bibliography. (Toronto), Univ. of Toronto Press, (1966). XIII, 211 p.

UNSELD, Siegfried: Goethe und seine Verleger. (Frankfurt/M. – Leipzig), Insel, (1991). 790 p. 8 t.

Bibliogr.: p. 761–770.

Verzeichnis lieferbarer Bücher 92/93. German books in print. Bücherverzeichnis im Autorenalphabet kumuliert mit Titel- und Stichwortregister mit Verweisung auf den Autor. (22. Aufl.) Bd 1–6. Frankfurt/M., Verl. der Buchhändler-Vereinigung – München, Saur, (1992).

KLINDA MÁRIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1993-ban

Rövidítések:

- Gesta typographorum = Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják e könyvet barátai és tanítványai. Bp. 1993, Borda. 162 p.
- Gondolatok a könyvtárban = Gondolatok a könyvtárban. Thoughts in the library. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új s. 30. Bp. 1992. 195 p.
- MG = Magyar Grafika
- MKsz = Magyar Könyvszemle
- Magyar betűművészek = Nagy magyar betűművészek. A Magyar Bibliofil Társaság évkönyve IV. Bp. 1993.
- OSZK Évk = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–1985. Bp. 1992. 388 p.
- Typ = Typographia
- VSz = Vasi Szemle

Általános és elvi kérdések

- CHOLNOKY Győző – FUTALA Tibor – KERTÉSZ Gyula: Nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig. 1. rész = Könyvtári Figyelő 39. 1993. 4. 545–560.
- FÖLDEVÁRI Sándor: Hodinka Antal és a magyarországi ciril könyvészet = Hodinka Antal Emlekkönyv. Nyíregyháza 1993. 295–301.
- MÁLYUSZ Elemér: Kemény József „könyvhamisításai” = MKsz 109. 1993. 2. 192–197.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

- Baranya megye sajtóbibliográfiája, 1832–1984. Szerk. SURIÁN Miklós. Pécs 1992. 488 p. ill. (Pannónia könyvek)
- BERÉNYINÉ VARGA Ibolya: Egyetemi élet: 1963–1972: repertórium. (SZEKERES Melinda tanulmányával.) Debrecen: KLTE Kvt., 1992. 271 p. (Tiszántúli időszaki kiadványok repertóriumai 12.)
- BÖRÖCZ Enikő: Az Evangélikus Országos Levéltár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1993. [6], 327 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 10.)
- CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára – KÖRMENDY Kinga: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. 2. Fennmaradt kötetek K-Z, Lappangó kötetek. Bp.: MTA, 1993. 448, 61.

- DEBRECZENI Kornélia, SZ.: Magyar írói álnév lexikon: a magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei: Gulyás Pál lexikonának kiegészítése. Bp.: PIM, 1992. 688 p.
- DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Irma: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írták Szabó Károly és Hellebrandt Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások. 4. füzet. Bp. 1993. XXV, 961–1388 p.
- GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Megindította id. Szinnyi József. Új sorozat. Írta és összeáll.: — —. Sajtó alá rend. VICZIÁN János. Bp.: MTA Könyvtára, Argumentum K. 1993. XII. köt. Ha 904 has., XIII. köt. Há-Ho 886 has., XIV. köt. Ho-Hy 858 has., XV. köt. Ia-Jü 926 has.
- HELTAI János: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1991-ben = MKsz 108. 1992. 4. 374–383.
- Hitel. I–II. kötet. (Kolozsvár) 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Vál., a bevezető tanulmányt írta és a repertóriumot összeáll. ZÁHONY Éva. [Bp.] 1991. 390, 448 p.
- Könyvekben őrzött múlt a nagy hagyományú déldunántúli középiskolák könyvtáraiban. (Kiállítási katalógus. Összeáll. FIALA Pál, MÓZSA Örkényné.) Kaposvár 1992. 24 p.
- Liszt Ferenc hagyatéka a budapesti Zeneművészeti Főiskolán. Franz Liszt's estate at the Budapest Academy of Music. II. Zeneművek. Mu-

- sic. Összeáll. Compiled DOMOKOS Zsuzsanna, ÉGER Györgyi, KOFFÁN Zsófia, NEUMAYER Katalin. Szerk. Edited ECKHARDT Mária. Bp. 1993. 682 p. ill.
- PATAKI Lajosné CZELLER Mária: Katalogo de la esperanto-kolektajo de Károly Fajsz Budapest = Katalógus Fajsz Károly eszperantó gyűjteményéről. 1. parto, Libroj = Könyvek. Bp. 1991. XI, 542 p.
- SCHEIBER Sándor – SCHEIBERNÉ BERNÁTH Lívia – BARABÁS Györgyi: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Bp. 1993. 416 p. (Hungarica Judaica 3.)
- TÓTHNÉ KIRÁLY Katalin: Devecseri Gábor könyvtárának katalógusa. Szombathely 1992. 463 p.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BÉNYEI Miklós: Az első magyar sajtótörvény születése = Magyar Sajtó 33. 1992. 5. 1–2.
- Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970. Dokumentumválogatás. Sajtó alá rend., jegyz. TÓTH Gyula. Bp. 1992. 542 p.
- Z. KARVALICS László: Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban = MKsz 109. 1993. 4. 404–418.
- LÓRINCZ Judit: A cenzúra és a titkos kiadványok szerepe a nyolcvanas évek Magyarországon = Könyvtári Szemle 1993. 4. 581–585.
- SZIGETHY Gábor: Csonka Babits = Tekintet 5. 1992. 4. 139–143.
- Tánkönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években. (Sajtó alá rend., összekötő szöveget írta PÁLA Károly.) Bp. 1992. 537 p.

Betűmetszés, betűöntés

- NAGY Zoltán: Száz éve... [Az „Első Magyar Betűöntőde” Corvinus elnevezésű betűtípusáról] = MG 37. 1993. 4. 28–31.
- SZÁNTÓ Tibor: Egy nagy magyar betűművész a 16. században. (Bocskay György) = Magyar betűművészek 3–9. ill.
- ZAPP, Hermann: Egy 16. századi magyar kalligráfus. (Bocskay György) = Magyar betűművészek 10–17. ill.

Nyomdatörténet

16–18. század

- BÁNFI Szilvia: Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdakészletének eredete = Gesta typographorum 28–49. ill.
- CZENE Zsuzsanna: A komáromi Weber-nyomda = MG 37. 1993. 2. 24–26. ill.
- V. ECSEDY Judit: Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642 = MKsz 109. 1993. 2. 146–166. ill.
- V. ECSEDY Judit: Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós = MKsz 108. 1992. 3. 269–275. ill.
- V. ECSEDY Judit: Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről = Gesta typographorum 83–101. ill.
- HAIMAN György: Kettős, áttördelt kiadások = Gesta typographorum 135–143. ill.
- HAIMAN György (bev.): Nagy Sándor dolgairól: Haller János Hármastörténetének I. könyve, Kis Miklós legszebb kiadványának hasonmásával. Bp. 1992. 129, [104] p. ill.
- HOLL Béla (bev.): Hajnal Mátyás: Szíves könyvecske: Bécs, 1629. [Facsimile ed.] Bp. 1992. [32], 206 p. ill. (Bibliotheca Hungarica antiqua 27.)
- IVÁNYI Sándor: Az egri püspöki nyomda a 18. században. (Vázlat) = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger 1993. 251–258.
- KÓKAY György: A nagyszombati tipográfia, 1712–1773. Haiman György doktori értekezéséről = MG 37. 1993. 5. 45–49.
- LUKÁCSY Sándor (bev.): Pázmány Péter: Keresztényi imádságos könyv. Grác 1606. [Facsimile ed.] Bp. 1993. [16] p. 268 fol. (Bibliotheca Hungarica antiqua 28.)
- MOLNÁR József: Misztótfalusi Kis Miklós angliai kapcsolatai = Magyar betűművészek 44–61.
- PAVERCSIK Ilona: Egy jezsuita tulajdonban lévő nyomda üzleti „titkai”. A kassai akadémia nyomdája = OSZK Évk 335–360.
- PAVERCSIK Ilona: A kassai nyomda bártfai eredetéről = Gesta typographorum 105–118. Ill.
- PETŐCZ Károly: Népek, nyelvek, nyomdák = Bárka 1. 1993. 2–3. 29–38.
- PETTHŐ Gergelytől: Rövid magyar krónika sok rendbéli főhistóriás könyvekből... Kassán 1753. Facsimile ed. Bp. 1993. 209, 169, [5] p.

- STREMPER, Gabriel: Romanian typography for Georgia = Gondolatok a könyvtárban 96–102.
- SZELESTEI N. László: Adatok a nagyváradi szemínáriumi nyomda történetéhez (1740–1804) = MKsz 108. 1992. 3. 275–284.
- Tótfalusi Kis Miklós megkövetése. Beszélgetés MOLNÁR Józseffel. Lejegyezte BÁLINT Tibor = Magyar betűművészek 33–43.
- TUBA László: = Huszár Gál prédikátor magyaróvári éve (1553–1560) = Hazánk 1. 1993. 1. 41–43.

19–20. század

- CSAPÓ Mária: A nyomdaipar irányítása és államosítása 1949–1952 = Levéltári Közlemények 64. 1993. 1–2. 78–105.
- CSEGEZI Tamásné: Nyomdatechnikai változatok a magyar bélyegkiadásban. Történeti visszajáratás és útmutató a Bélyegmúzeum kiállításához (1992. szept. 15. – dec. 15.) Bp. 1992. 28 p. ill.
- CSORBA Csaba: Két abaúji nyomda 20. századi történetéhez = A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei 28. 164–173.
- HAIMAN György: Kner Imre, a magyar tipográfia megújítója = Magyar betűművészek 62–70. ill.
- HALÁSZ Margit, J.: A nyomdászok, könyvkötők és könyvkereskedők szakoktatásának változásairól az 1900-as évekig = Kézművesipar-történeti Szimpózium. Veszprém 1990. Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém 1991. 202 p.
- KOPKA László: Az Egri Nyomda száz esztendeje = MG 37. 1993. 5. 30–36.
- LENGYEL András: A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára = MKsz 109. 1993. 2. 218–224.
- MÉSZÁROS Erzsébet: Adatok a kisújszállási nyomdák történetéhez = A Damjanich János Múzeum levelei 67–68. Szerk. TURÓCZY István – T. BERECKI Ibolya. Szolnok 1991. 189 p.
- MURÁNYI Lajos: Adalékok Szammer Mihály nyomdász 1804. évi székesfehérvári tevékenységéhez = Fejér Megyei Könyvtáros 32. 1992. 2. 59–60.
- NYÁRY Dezső: Hungária nyomda. Egy üzem tündöklése és elherdálása = Typ 125. 1993. 11. 10.
- Nyomdászattörténeti emlékkönyv, melyet a Petőfi Nyomda Rt. dolgozói 1950–1991. évi kiadványok felhasználásával készítették... (Szerk.

- BAGI Béla, HELTAI Nándor.) Kecskemét 1992. 351 p. ill.
- PILINYI Péter: A százéves Pátria Nyomda = Typ 125. 1993. 11. 1–2.
- RAUM Frigyes: 125 éve létesült a „Telekzeti Könyomda” = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 12. 1993. 63–65.
- 125 éves az Athenaeum Nyomda = MG 37. 1993. 6. 33–35.
- TÖTTÖS Gábor: A nyomda mosolya. Szekszárd 1992. 174, [57] p. ill. (miniatűr)

Könyvművészet, illusztráció

- A biblioman/80: tündérhegyi csevegések SZÁNTÓ Tibor könyvtervezővel. Beszélgetőtárs VÉRTÉSSY Sándor. (ILLYÉS Gyula utószavával.) [Bp.] 1992. 91, [1] p. (Miniatűr)
- CZEGLÉDI László: A gyermekkönyv-illusztrációk napjainkban (1988–1991) = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téska 1992. 2. 35–49.
- FEJES Sándor: A miniatűr könyvek kiadásáról = Emlékkönyv a Jókai Mór Városi Könyvtárban 1992. november 9-től december 11-ig rendezett miniatűr könyvkiállításra. Pápa 1992. 5–16. (Miniatűr)
- KAESZNÉ LUKÁTS Kató: Kozma Lajos, a grafikus = Magyar betűművészek 73–85. ill.
- KOVÁCS Zsuzsanna: A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről = Gesta typographorum 50–61. ill.
- PILINYI Péter: Than Mór. — Nyomdagrafikusból freskófestő = MG 37. 1993. 3. 45–48.
- RAUM F[rigyes]: Innen-onnan. Egy elkésett könyvismertetés. (Burckard v. Birckenstein: Ertzherzogliche Handgriffe c. könyvéről) = Geodézia és Kartográfia 39. 1993. 4. 253–255.

Térképészet

- DOBRI Mária: 16. századi térkép-hungarika a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban. Ortelius: Theatrum, oder Schawplatz des Erdbo-dems... = VSz 47. 1993. 2. 260–266.
- DÓKA Klára: Térképgyűjtemények az egyházi le-véltárakban = Egyházak a változó világban. Esztergom 1992. 411–415.
- DOMOKOSNÉ MEGYESI Éva: Adatok Békés me-gye térképtörténetéhez: a XVI. század elejétől 1918-ig. Békéscsaba 1988. 85 p., [90] t. ill.

Földmérés és térképészet a XIX. század második felében. Szerk. BALÁZS László. Bp. 1992. [4], 199 p. (A magyar földmérés és térképészet története. 2. köt. A)

HRENKÓ Pál: A Dunakanyar első turistatérképei = Dunakanyar 16. 1993. 2. 8–15. ill.

A magyar földmérés és térképészet története Mikoviny Sámuel fellépésétől a XIX. század közepéig. Szerk. RAUM Frigyes és WINKLER György. Bp. 1992. 129–341. (A magyar földmérés és térképészet története. 1. köt. B)

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 12. (Varga Imre karikatúra-térképe 1914-ből) = Geodézia és Kartográfia 39. 1993. 2. 135–136. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 13. (A. Holbein 1518. évi térképe) = Geodézia és Kartográfia 1993. 3. 198–199. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 14. (Ludovicus Georgius térképe 1584-ből) = Geodézia és Kartográfia 39. 1993. 4. 257–258. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 15. (Karikatúra-térkép 1914-ből) = Geodézia és Kartográfia 39. 1993. 5. 321–322. ill.

TÖRÖK Zsolt: Sebastian Münster Amerika-térképe. 1540 Basel – 1992 Budapest = Geodézia és Kartográfia 39. 1993. 2. 114–117.

TÖRÖK Zsolt: Az Újvilág körvonalai = Természet Világa 123. 1992. 10. 452–454.

VITÁLIS György: Az Északnyugati-Kárpátokat és környékét ábrázoló XVI–XVIII. századi térképek földtani és vízföldtani tanulságai = Földrajzi Közlemények 155. 1991. 1–2. 11–23.

Papír és a nyomtatás egyéb anyaga

BORSA Gedeon: Selyemre készült hazai nyomtatványok = MKsz 108. 1992. 3. 264–269.

BORSA Gedeon: Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról = MKsz 109. 1993. 4. 440–441.

KASTALY Beatrix: Miért törekeny a könyvek papírja? = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2. 1993. 7. 32–39.

VARRÓ Géza: A papír és névjegye = Természet Világa 124. 1993. 12. 568–569.

Kötéstörténet

CSENKI Éva: Fémek a könyvkötésben = A könyv- és papírrestaurálási konferencia előadásai. Bp. 1990. IX. 4–7. Bp. 1992. 188–196.

HALÁSZ Margit, (Józsáné): Az Egyházmegyei Könyvtár történeti kötéseiről és azok mestereiről = VSz 47. 1993. 1. 114–120.

KONCZ Pál: Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében = MKsz 108. 1992. 4. 332–347.

ROZSONDAI Marianne: Könyvkötéskutatás az MTA Könyvtárában = Gondolatok a könyvtárban 85–90.

ROZSONDAI Marianne: Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. század elején = Gesta typographorum 9–18. ill.

SHENTON, Helen: Teknőcpáncél könyvkötések története és restaurálása = A könyv- és papírrestaurálási konferencia előadásai. Bp. 1990. IX. 4–7. Bp. 1992. 175–187. ill.

SIMON Imola: 16–18. századi papírkötések és restaurálásuk = A könyv- és papírrestaurálási konferencia előadásai. Bp. 1990. IX. 4–7. Bp. 1992. 337–342.

Kiadástörténet

15–18. század

BELLÁGH Rózsa: Bod Péter és a Magyar Athenas = OSZK Évk 361–388.

BENEDEK Zoltán: Két kultúrdokumentum földrajztanításunk múltjából = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 11. 1992. 33–36.

BORSA Gedeon: Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke = MKsz 109. 1993. 3. 325–330.

BORSA Gedeon: Újabb adatok a Szentlélekről elnevezett ispotályosrenddel kapcsolatos nyomtatványokról = OSZK Évk 237–250.

DOMINKOVITS Péter: Adatok Némethi Sámuel győri kiadású Osterwald fordításához = Kisalföldi Könyvtáros 24. 1993. 1. 17–20.

DUKKON Ágnes: A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a 17–18. század fordulójáig = A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a 18. században. Bp. 1988. 295–312.

DUKKON Ágnes: Régi kalendáriumok titkaiból = Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Bp. 1992. 25–39.

- ENYEDI Sándor: Seelmann Károly levelezése Aranka Györggyel = MKsz 108. 1992. 4. 352–358.
- FEDERMAYER István: Révai Miklós. (Emlékezés Révai Miklóstra verses kötetének bicentenáriuma alkalmából) = Műhely 16. 1993. 6. 51–56.
- FEHÉR Katalin: Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén = MKsz 109. 1993. 3. 337–339.
- GÖMÖRI György: Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban = MKsz 109. 1993. 3. 330–332.
- HELTAI János: Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról = Gesta typographorum 62–70.
- KISS Endre József: Reformáció és könyvkultúra a XVI. századi Magyarországon = A Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak 1991. 86–103.
- KRIEDEMANN, Theresa: Ifjabb Ács Mihály Bártfán = MKsz 109. 1993. 3. 333–337.
- MOLNÁR László: O dejatelnoszti F. I. Jankovicsa po organizaciji skol v Rosszii = Studia Slavica tom. 37. 1991–92. 235–260.
- NUZZO, Armando: Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról = MKsz 108. 1992. 4. 348–351.
- SCHWARCZ Katalin: Művelődés- és könyvtörténeti adalékok a magyar klarissza rend XVIII. századi történetéhez = Egyházak a változó világban. Esztergom 1992. 437–439.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól = MKsz 109. 1993. 4. 460–463.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2. 1993. 12. 62–69.
- SZELESTEI N. László: Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról = Gesta typographorum 119–134.
- SZELESTEI NAGY László: Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon = A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a 18. században. Bp. 1988. 313–363.
- SENTIMREI Mihály: Comenius zsebkönyve a Sárospataki Nagykönyvtárban = A Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak 1991. 115–122.
- TARNAI Andor: Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a Specimen.) = Irodalomtörténeti Közlemények 97. 1993. 1. 16–38.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Bethlen János Históriajának függelékéről = MKsz 109. 1993. 4. 435–440.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert hollandul = Gesta typographorum 71–82.
- WIX Györgyné: Évenkénti „dicsbeszédek” a nagy-szombati egyetemen = Gesta typographorum 144–162.

19–20. század

- BABITS Antal: Egyházi és felekezeti könyvkiadás 1945–1950 között = Egyházak a változó világban. Esztergom 1992. 465–468.
- DEÁK Eszter: Márton József öt levele Sigmund Berchtoldhoz = Irodalomtörténeti Közlemények 97. 1993. 1. 130–135.
- FEHÉR Erzsébet: Korai magyar tankönyveink és Erdélyi János = Szülőföldünk 16–17. (1991) 27–28.
- FEHÉR Katalin: Egy erdélyi pedagógiai kézikönyv 1802-ből = MKsz 108. 1992. 4. 358–360.
- FEHÉR Katalin: Váradi Szabó János pedagógiai műve 1817-ből és korabeli visszhangja = MKsz 109. 1993. 1. 103–106.
- FÜLÖP Éva: „Esztergom vármegye és városi hű hazafiakhoz!” (Hirdetmények Esztergomban 1848–49-ben) = Limes 6. 1993. 1. 69–81.
- HANKÓ B. Ludmilla: A cseh szamizdatos szépirodalmi könyvsorozatok a 70-es és a 80-as években = Filológiai Közöny 39. 1993. 2. 163–172.
- IHÁSZ István: A tetten érhető manipuláció. Plakátok az 50-es években = Rubicon 4. 1993. 7. 27–29. ill.
- KARLOVITZ János: Külföldi tankönyvek magyar-ságképe = Budapesti Nevelő 1993. 3. 25–32.
- KENDE Péter: A Magyar Füzetek búcsúja = Századvég 6. 1990. 3–4. 5–13.
- KERÉNYI Ferenc: Petőfi-versek színházi zsebkönyvekben (1845–1880) = Irodalomtörténeti Közlemények 96. 1992. 2. 226–243.
- KISS Ferenc: A magyar sci-fi képregény története = Jászkunság 39. 1993. 3. 41–45. ill.
- KÖBÖLKUTI Katalin: „Acta Savariensia” = VSZ 47. 1993. 2. 300–301.
- SZÁLLÁSI Árpád: Medikus album a század elejéről = Orvosi Hetilap 16. 1993. 870–871. ill.

SZECSKÓ Károly: Katholikus Legényegyleti Olvasótár = MKsz 109. 1993. 2. 216–218.

Kiadók

CSICSERY-RÓNAY István: Könyvkiadás az emigrációban = Valóság 36. 1993. 5. 102–105.

FÁBIÁN János: 145 éves a Szent István Társulat = Jel 5. 1993. 4. 126–127.

FRISNYÁK Zsuzsa: Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépművészek Céh = Századok 126. 1992. 2. 173–203.

HORVÁTH Terézia: Korabinszky János Mátyás és fő műve: a Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn = MKsz 109. 1993. 1. 37–53.

HÖRCSIK Richárdné: A Sárospataki Irodalmi Kör rövid története, különös tekintettel a tankönyvkiadásra = Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve VI. Szerk. CSORBA Csaba. Miskolc 1990. 9–47.

KINDELMANN Győző: Életünk. A Szent István Társulat rövid története. Bp. 1993. 24 p.

KIRÁLY Péter: National endeavours in Central and Eastern Europe as reflected in the publications of the University Press of Buda 1777–1848. Bp. 1993. 103 p.

Könyvkereskedelem

BORSA Gedeon: Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél = MKsz 109. 1993. 2. 197–205.

Sajtótörténet

Általános

BUZINKAY Géza: Kis magyar sajtótörténet. Bp. 1993. 119 p.

LAKATOS Éva: Lapkiadás mint üzlet. II. = MKsz 109. 1993. 2. 178–191.

Több évszázadot érintő művek

18–20. század

PORKOLÁB Tibor: Irodalmi lapok, folyóiratok Északkelet-Magyarországon (1788–1990) = Holnap 3. 1992. 5. 25–28.

RÓZSA Mária: A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat) = MKsz 109. 1993. 2. 224–230.

19–20. század

Az Ethnographia első száz éve. [Írta] VOIGT Vilmos – GUNDA Béla – KATONA Imre – K. KOVÁCS László – TÁTRAI Zsuzsanna – BALÁZS Géza = Néprajzi Hírek 20. 1991. 2–3. 16–48.

HORVÁTH József: Őrangyal. Egy katolikus gyermekűjség a századfordulón = Kisalföldi Könyvtáros 24. 1993. 2. 13–18.

KENYÉRI Kornélia: A váci sajtó története. Vác 1992. 224 p. ill.

KUNTÁR Lajos: Bimbófüzér. A hajdanvolt szombathelyi diákok folyóirata = Honismeret 21. 1993. 1. 20–21.

LENGYEL András: Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére (1885, 1903) = MKsz 109. 1993. 1. 107–114.

MUSZKA Ibolya: A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig = MKsz 109. 1993. 2. 205–216.

NÉMETH Géza: A Science bölcsőjénél = Természet Világa 124. 1992. 10. 480.

NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Újrindult a Turul. Egy folyóirat születése – tetszhalála – újjáéledése = Levéltári Szemle 43. 1993. 2. 84–86.

PERECZ László: A pozitívizmustól a szellemtörténetig. Százéves az Athenaeum = Világosság 34. 1993. 7. 44–55.

PERICS Péter: Siklós sajtójának története 1888-tól napjainkig = Perics Péter: Történetek Siklós-ról. H. n. 1992. 85–141.

SCHARNITZKY Viktor: 100 éves a Középiskolai Matematikai Lapok = Természet Világa 125. 1993. 12. 562–563.

TÓKÉCZKY László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919) = Protestáns Szemle 1. 1992. 1. 12–18.

UDVARHELYI Nándor: Az Erdélyi Múzeum újjáéledése = Honismeret 21. 1993. 1. 105–108.

18. század

ENYEDI Sándor: Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz = MKsz 109. 1993. 1. 94–102.

- KÓKAY György: Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében = MKsz 109. 1993. 2. 167–177.
- KÓKAY György: A 18. század végi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés = MKsz 109. 1993. 3. 339–342.
19. század
- BATÁRI Gyula: Az első magyar gyermekgyógyászati folyóirat. Schöpf-Merei Ágoston szaklapjáról = Egészségnevelés 33. 1992. 6. 273–274.
- BATÁRI Gyula: A hazai orvosi sajtóreferálás kialakulása = Orvosi Hetilap 134. 1993. 44. 2435–2437.
- BATÁRI Gyula: A Magyar Tudományos Akadémia időszaki kiadványai 1834-től 1867-ig = Magyar Tudomány 38. 1993. 6. 766–772.
- BATÁRI Gyula: Az „Orvosi Tár”. 1831–1848. = Egészségnevelés 33. 1992. 3. 135–137.
- BERECZ József: Az első miskolci hírlap politikai arculata (1867–1870) = A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei 28. 1993. 154–163. („Borsod-Miskolci értesítő”)
- ELEK László: Arany lapjainak Békés megyei vonatkozásai = Irodalomismeret 3. 1992. 1. 51–54.
- GRÁLICS Frigyes: A Hazánk Petőfi lapja volt = Hazánk 1. 1993. 1. 30–31.
- KÁDÁR Judit: Kossuth-cikkek két brit hírlapban = MKsz 109. 1993. 3. 292–305. (The Sunday Times, The Atlas)
- KOROMPAY H. János: Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai = MKsz 109. 1993. 4. 383–403. (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847)
- KOVÁCS Sándor Iván: Az Arany-folyóiratok és feltárásuk további lehetőségei = Irodalomismeret 3. 1992. 1. 38–43.
- MÁTHÉ József: A magyar tudomány-népszerűsítés forrásvidéke. Mentovich Ferenc folyóirata = Természet Világa 124. 1992. 4. 188–190. (Marosvásárhelyi füzetek, 1858–1860)
- MUCSÁNYI Marianna: A katolikus sajtó létrejötte és első évtizedei Magyarországon (1820–1860) = Vigilia 58. 1993. 6. 453–458.
- PERECZ László: Felemás portré, politikai keretben. Kant-vita a Tudományos Gyűjtemény 1817–1818-as évfolyamaiban = Világosság 33. 1992. 11. 845–856.
- PETRUȘAN, Gheorghe: Iosif Vulcan și revista Familia. [Gyula] 1991. 228 p. ill.
- PILINYI Péter: Az első magyar élclap = Typ 125. 1993. 4. 8. ill.
- PILINYI Péter: Az első nyomdászlap alapítója, lovag Tóth István = Typ 125. 1993. 12. 16.
- PILINYI Péter: Nyomdász élclapok hazánkban = Typ 125. 1993. 8. 8.
- PILINYI Péter: A szabad sajtó első napja = Typ 125. 1993. 3. 8.
20. század 1945-ig
- BUZÁSI János: A Levéltári Közlemények 70 éve = Levéltári Közlemények 64. 1993. 1–2. 11–26.
- CSEKE Péter: A harmadik kisebbségi életkezdés sajtógondjai Erdélyben = Nyelvünk és Kultúránk 88. 1993. 24–34.
- CZINE Mihály: A Kelet Népe = A Magvető nyomában. Móricz Zsigmondról. Bp. 1993. 127–143.
- FALUDI Ildikó: Sajtótörténetünk elfeledett színtöltője: a Gödöllői Közlöny = A Gödöllői Városi Múzeum Évkönyve (Annale musei Gödöllőiensis) 1992. 68–76.
- HUSZÁR Tibor: A Magyar Szemle körül. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek, 1927–1937. = Valóság 36. 1993. 12. 67–90.
- JOBST Ágnes: Az Élet és köre = Vigilia 58. 1993. 9. 705–710.
- Kérdések a Válaszról. FEJTŐ Ferencsel beszélget SZÉCHENYI Ágnes = Fejtő Ferenc: Szép szóval. Bp. 1992. 98–121.
- LENGYEL András – SIPOS József: A Szege-di Napló megszűnésének előzményeihez = MKsz 108. 1992. 4. 362–365.
- MISÓCZKI Lajos: Pásztó és Vidéke. (Egy lap megjelenésének 90. évfordulóján) = Palócföld 26. 1993. 1. 83–86.
- MOLNÁR Ferenc: Pesti Napló. Vál., utószót írta MOLNÁR GÁL Péter. Bp. 1993. 374 p. (Ars scribendi)
- NÉMETH G. Béla: A Nyugat utolsó évei = Irodalomismeret 4. 1993. 3. 5–10.
- NYÉKI Károly: Mátészalka sajtója = Újváry Zoltán: Mátészalka története. H. n. 1992. 283–296.
- POMOGÁTS Béla: A magyar irodalmi megújulás folyóirata: a Nyugat = Nyelvünk és Kultúránk 84. 1992. 16–24.
- SIPOS Lajos: Móricz és Babits a Nyugat szerkesztőségében = A Magvető nyomában. Móricz Zsigmondról. Bp. 1993. 126–136.

- SZÁLLÁSI Árpád: A Magyar Szemle orvosi és orvostörténeti jelentősége = Orvosi Hetilap 134. 1993. 6. 309–311.
- SZÓKE Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus választóján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez = Századok 127. 1993. 5–6. 738–749.
- TOMBOR Tibor: „Keleti Front – Tábori Újság”. Adalékok a doni 2. honvéd hadsereg lapjának történetéhez, 1942–1943 = Hadtörténelmi Közlemények 106. 1993. 2. 128–137. ill.
- TÓTH Endre: Móricz Zsigmond utolsó vállalkozása, a Kelet Népe = Tekintet 5. 1992. 7. 63–75.
- TURCZEL Lajos: Pozsony és a két világháború közötti csehszlovákiai magyar sajtó = Regio 3. 1992. 1. 120–133.
- 20. század 1945-től*
- BALÁZS Zoltán: Kétméteres óriás. Az Új Látóhár-tár története = Magyar Atlantisz. A Magyarok Világlapja Évkönyve 1994. (Bp. 1993.) 85–98.
- FARKAS Zoltán: „Senki nem akar a saját történetének a levéltárosa lenni.” Beszélgetés a Beszélőről... NAGY Bálint alapító szerkesztővel és MAGYAR Bálint... = Mozgó Világ 18. 1992. 7. 75–85.
- FRIED Ervinné: Visszaemlékezés. (A Középiskolai Matematikai Lapokra) = Természet Világa 124. 1993. 12. 563–564.
- GÁLL Ernő: Utóvédben. (Feljegyzések a Korunk szerkesztéséről a nyolcvanas évek elején) = Forrás 25. 1993. 5. 68–78.
- GONDA György: A Vasi Szemle újraindulása, 1958. = VSz 47. 1993. 1. 7–8.
- Irodalmi Újság, 1957–1989: dokumentumok a lap történetéből. Vál., jegyz. NAGY Csaba. Bp. 1993. 263, [4] p.
- KÁLDI Jánosné: Az Életünk szellemi-irodalmi előzményei, indulása és elemzése 1963-tól 1967-ig = Életünk 31. 1993. 3–4. 364–384.
- KISÉRY Eszter: Zwei deutsche Literaturen in der ungarischen Zeitschrift Nagyvilág 1956–1990 = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 1992. 217–224.
- KÖRÖSI József: Harminchárom év a Valóság rab-ságában. HUSZÁR Tibor interjújából. 1–2. = Valóság 36. 1993. 10. 103–118, 11. 99–115.
- KUTASI KOVÁCS Lajos: Szétszórt Csillagok. Az emigráns sajtó történetéből = Nyelvünk és Kultúránk 85. 1992. 75–76.
- MURÁNYI Gábor: Volt egyszer egy Magyar Nemzet? Murányi Gábor sajtótörténeti krónikája 1989–1991. Bp. 1992. [4], 318 p.
- NAGY Éva: A Vasi Szemle első tizenegy éve = VSz 47. 1993. 1. 4–6.
- Négy és fél évtizede indította újra az Orvosi Hetilapot Trencsényi Tibor dr. = Orvosi Hetilap 134. 1993. 37. 2049–2050.
- PAÁL László: A somogyi kisgazdák lapjáról (1948–1950). (A Somogyi Hírlapról) = Somogyi Honismeret 1993. 2. 20–23.
- PETŐ Ernő: Az egrai sajtó újraindulása (1944. dec. – 1946. dec.) = Agria (Annales Musei Agriensis) XXVII–XXVIII. Eger 1991–1992. 275–302.
- Szemle: Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából. [Szerk. KOZÁK Gyula, előszó KENDE Péter.] Bp. 1992. 307 p.
- SZIGETI TÓTH János: „A lelkek megbékéléséhez a demokratikus elvek gyakorlati alkalmazása fog vezetni...” (A Duna-völgyi összefogás gondolata a Valóság folyóirat 1945–1948 közötti évfolyamaiban) = Szigeti Tóth János: A magyar műveltség esélyei. Bp. 1993. 89–114.
- VÁNCSA István: Élet és Irodalom. A lap múltja és helye a magyar kulturális sajtóban = Iskola-kultúra 2. 1992. 22. 68–71.
- VASS Henrik – ZALAI K. László: Tájékoztató és hatalmi harc 1944–1948 = Múltunk 38. 1993. 2–3. 202–218.
- VASS Henrik – ZALAI K. László: A tájékoztató intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje, 1944–1948. Bp. 1991. 129 p.
- ZALAI K. László: Volt egyszer egy médiaháború. Sajtó és politika 1944–1948 = Társadalmi Szemle 48. 1993. 6. 66–74.

Könyvtártörténet

Több századot érintő művek

- ANTALÓCZI Lajos: A kétszáz éves Egeri Főegyház-megyei Könyvtár története (1793–1993) = Kétszázéves az Egeri Főegyház-megyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger 1993. 17–68.
- GRÜLL Tibor: Szobrok a görög és római köz-könyvtárakban = MKSz 108. 1992. 3. 239–255.
- KOVÁCS Mária: Egyházi iskolák, könyvtárak: múlt, jelen és jövő = Könyvtári Szemle 1993. 2. 238–244.

ZAHRADIL, Jiří: The history of the Main Library-Science Information Center of the Czechoslovak Academy of Sciences and its cooperation with the Library of the Hungarian Academy of Sciences = Gondolatok a könyvtárban 103–113.

17–18. század

DOBRI Mária: Az Egyházmegyei Könyvtár jubileuma = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 22. 1992. 3. 20–21.

HOLL Béla: A podolini piaristák első könyvszámlásai (1646–1658) = Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok. Bp. 1992. 58–88.

KNAPP Éva: A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I–II. = MKsz 108. 1992. 3. 193–216, 4. 313–331.

KONKOLY István: 200 éves a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár. Megnyitó = VSz 47. 1993. 1. 94–96.

KOVÁCS Béla: Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769 = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger 1993. 93–157.

SEGESVÁRY Viktor: A Ráday könyvtár 18. századi története. Bp. 1992. 361 p. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 4.)

SILL Ferenc: Szily János püspök könyvtáralapítása. = VSz 47. 1993. 1. 97–100.

19–20. század

BÉNYEI Miklós: Reformkori országgyűlések a Széchenyi Országos Könyvtár állományának számbavételéről és használatáról = OSZK Évk 135–146.

CSANAK Dóra, F: Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának kialakulása, 1826–1845 = Gondolatok a könyvtárban 41–54.

DUNAINÉ MÉSZÁROS Éva: A Bajai Tanítóképző Intézet könyvtárának története (1870–1945) = Eötvös József Tanítóképző Főiskola, Baja, Tudományos Közlemények 6. 1992. 31–69.

GODA Éva: A Debreceni Kaszinó könyvtára 1833–1849. 1–2. = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 6. 1992. 2. 3–13, 7. 1993. 1. 3–17.

HORVÁTH József: Az ELTE Gothard Jenő asztrofizikai obszervatóriumának könyvtára = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 22. 1992. 1. 27–29.

HORVÁTH József: A győri Révai Miklós Gimnázium Könyvtárának történetéről = Kisalföldi Könyvtársok 23. 1992. 2. 33–42.

IVÁNYI Sándor – SZECSKÓ Károly – ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár válogatott bibliográfiája = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger 1993. 335–342.

KELEMEN Elemér: Bemutatkozik az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum = Budapesti Nevelő 28. 1992. 1. 57–64.

KÓNYA Sándor: Az akadémiai alapszabályok és a Könyvtár = Gondolatok a könyvtárban 77–84.

REMETE László: Az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárának rekonstrukciójáról = Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1985/1991. Bp. 1991. 389–401.

SCHWARCZ Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. Történeti vázlat, gyűjteményismertetés = Pest-budai Hírmondó 3. 1991. 9–76.

SCHWARCZ Katalin: Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára = MKsz 109. 1993. 4. 463–467.

SZÖNYI Éva: A Fővárosi Lapok a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtáráról = OSZK Évk 147–178.

20. század

ANTALÓCZI Lajos: Die Bibliothek der Erzdiözese Eger. [Übers. Margarete LÖFFLER.] Eger 1992. 18 p. ill.

– – : The Archdiocesan Library of Eger. [Transl. Margarete LÖFFLER.] Eger 1992. 16 p.

CSERNYIK György: A svájci Magyar Könyvtár = Világszövetség 2. 1993. 6–15.

DOBRI Mária: Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár. Bp. 1992. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 435.)

FÜLEKI Mihály: A magyar katonamúlt könyvtára. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára) = Világszövetség 1. 1992. 5. 9.

GAZSINÉ ESTÉLYI Katalin: 40 éves a bicskei városi könyvtár = Fejér Megyei Könyvtáros 32. 1992. 2. 11–15.

Jubileumi évkönyv. 40 éves a komáromi Jókai Mór Városi Könyvtár 1952–1992. Komárom 1992. 96 p.

- KOVÁCS László: Significant Hungarica collections in American research libraries = Hungarian studies vol. 7. 1991/92. 1–2. 139–147.
- KÖBÖLKUTI Katalin – NAGY Éva: A Megyei Könyvtár kiadványai = VSz 46. 1992. 4. 583–593.
- KÖVY Zsolt: A Papensiáról = Honismeret 21. 1993. 3. 44–45.
- KUTTORNÉ TELEK Judit: Az Országos Mezőgazdasági Könyvtár története = Könyvtári Figyelő 3. 1993. 2. 206–210.
- MAJOR Árpád: Visszatekintés a József Attila Városi Könyvtár 30 évére = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2. 1993. 12. 24–28.
- Az MTA Könyvtára kiadói tevékenységének utóbbi tíz éve (1980–1991) = Gondolatok a könyvtárban 55–72.
- MARÓT Miklós: Renovált könyvtárpalota a pesti belvárosban. Felújított Egyetemi Könyvtár új gondokkal = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2. 1993. 12. 13–15.
- MONOSTORY Klára: Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban = MKsz 109. 1993. 1. 73–87.
- NEMES Erzsébet: A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár = MKsz 109. 1993. 3. 353–356.
- NÉMETH Mária: Aprónyomatványok az Országos Széchényi Könyvtárban 1918–1944 = OSZK Évk 205–234.
- PALLÓSNÉ TOLDI Márta: A Berzsenyi Könyvtár olvasóközönségének alakulása = VSz 46. 1992. 4. 494–510.
- REMETE László: Egy visszahozott hadizsákmány = MKsz 109. 1993. 4. 419–429.
- SZABÓ András: Hungarikák a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban (Calepinus, Káldi György és Vörösmarti Mihály) = VSz 47. 1993. 1. 107–109.
- SZENTIMREI Mihály: Sárospatak, Református Tudományos Gyűjtemény. 2. kiad. Bp. 1992. [16] p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára)
- SZILÁGYI Károly: Az ország emlékezete. Beszélgetés JUHÁSZ Gyulával, az OSZK főigazgatójával = Világszövetség 2. 1993. 6. 14.
- SZILÁGYI Károly: A Széchényi Könyvtár régiségei = Világszövetség 2. 1993. 7. 12–13.
- TÓTH Gyula: A szombathelyi könyvtárosképzés 30 éves. Múlt, jelen, jövő = VSz 46. 1992. 4. 525–535.
- VIZKELETY András: Az Egyházmegyei Könyvtár középkori értékei = VSz 47. 1993. 1. 101–106.
- WIX Györgyné: A szerzetesi könyvtárak sorsa = MKsz 109. 1993. 3. 306–324.
- ZSÁMPÁRNÉ SZALAY Mária: Kisnyomatványok a Megyei Könyvtárgyűjteményében, 1967 = VSz 47. 1993. 2. 267–278.

Bibliofília

16–18. század

- BITSKEY István: Római hatások a barokk kori magyarországi főpapi könyvgyűjtésben = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger 1993. 83–91.
- GÖMÖRI György: Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai = MKsz 109. 1993. 4. 433–435.
- GRÜLL Tibor: Irodalmi élet és könyvgyűjtés a középkori és reneszánsz Sopronban. A Soproni Múzeum kiállítása... 1992. szept. 13 – nov. 1. Sopron 1992. 51, [2] p. ill.
- HARGITTAY Emil: Megjegyzések Csáky István kiadatlan könyvtárjegyzékéhez = Annales universitatis litterarum et artium Miskolciensis... tomus II. Miskolc 1992. 61–64.
- HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofílek. Hasonmás kiad. (Bp, 1929.) Előszót és jegyz. írta WEHLI Tünde. Bp. 1992. 307 p., XXXVII, [2] t.
- HORVÁTH József: Adalékok a XVII. századi győri magánkönyvtárak történetéhez = Kisalföldi Könyvtáros 24. 1993. 1. 41–46.
- Két 17. századi könyv Sófalvi József possessori bejegyzésével = MKsz 109. 1993. 1. 93–94.
- MIKÓ Árpád: Listhius János kancellár († 1577) Breviáriuma. A magyarországi késő reneszánsz könyvművészet ismeretlen emléke Győrben = Művészettörténeti Értesítő 42. 1993. 1–2. 10–13. ill.
- MONOK István – NÉMETH Noémi: Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680) = MKsz 108. 1992. 3. 256–264.
- OJTOZI Eszter: Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából = MKsz 109. 1993. 3. 332–333.
- OJTOZI Eszter: Ramus aritmetika és geometria tankönyvének egy példánya Bethlen Miklós possessori bejegyzésével = Könyv és könyvtár XVI. Debrecen 1991. 87–90.

OJTOZI Eszter: Szőlősi Pál és Szathmári Pap János Németalföldön vásárolt könyvei = MKsz 109. 1992. 4. 351–352.

SOLTÉSZ Zoltánné: A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai = MKsz 109. 1993. 2. 129–145.

19–20. század

BARANYAI Katalin: Cs. Szabó László hagyatéki könyvtára = A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak 1991. 38–48.

DUSNOKI József: Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége = MKsz 108. 1992. 3. 227–238.

HOLLÓ Szilvia: Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913) = MKsz 109. 1993. 3. 342–346.

HUDI József: Oroszy Pál táblabíró könyvtára = Honismeret 21. 1993. 4. 48–53.

KRAJČZARNÉ ČIERNÁ Lubica: Hagyatéki leltár és árverési jegyzőkönyv 1826. = História 13. 1993. 9–10. 63–64. (Szabó Imre apát)

KULCSÁR Júlia, V.: A könyv és vásárlóközönsége: egy országos felmérés eredményei a könyvvásárlásról és a családi könyvtárakról. Bp. 1991. 98 p.

SZABÓ Róbert: Hodinka Antal könyvhagyatéka az MTA Történettudományi Intézetében = Hodinka Antal emlékkönyv. Nyíregyháza 1993. 363–370.

TAKÁCS Mária: Dedikált könyvek Illyés Gyula könyvtárában. IV–VII. = Dunatáj 16. 1993. 1. 34–39, 2–3. 60–70, 4. 50–55.

WIX Györgyné: Rég elfelejtett gyűjtőkről = OSZK Évk 1984–1985. Bp. 1992. 179–203.

ZUH Imre: Arany János könyvtára a nagyszalon-tai Emlékmúzeumban. = Irodalomismeret 3. 1992. 1. 58–63.

Olvasástörténet

MÓNUS Imre: Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvároitt a 19. században = MKsz 109. 1993. 4. 450–459.

MURÁNYI Lajos: Egy reformkori könyvtárról – másodsor. A Fejér Megyei Olvasótársaság (1840–1846) (1–2. rész) = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2. 1993. 2. 48–50, 1993. 3. 56–58.

SZECSKÓ Károly: Polgári és Tisza Palkonyai Egyesült Olvasó Társaság = MKsz 108. 1992. 4. 360–362.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

ANTAL Gábor: Zsolt Béla = Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve 1985/1991. Bp. 1991. 343–370.

BUZÁS Ferenc: Gutenberg János halálának 525. évfordulójára = MG 37. 1993. 3. 2–7.

DARABOS Pál: Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban (1928–1948) = MKsz 109. 1993. 1. 54–72.

Féja Géza, a népkönyvtárőr. [Összeáll.] BALOGH Ferenc. Békéscsaba 1991. [124] p. ill. (Könyvtári jegyzések 1991 Különszám)

HOÓS Ildikó: „Amit még a szeretet követel tőlünk.” Dr. Szendy László publicisztikájáról = VSz 46. 1992. 4. 575–582.

PILINYI Péter: A könyvkereskedők egyesületének alapítója, Aigner Lajos = Typ 125. 1993. 1. 8.

PILINYI Péter: A nyomdász sztrájkvezér Zaka Lajos = Typ 125. 1993. 2. 8.

PILINYI Péter: A Pátria Nyomda alapítója, Baross Károly = Typ 125. 1993. 7. 8.

RITTER Aladár: Nagy Endre, az élőújság-író = Magyar Sajtó 33. 1992. 1. 5.

SOMKUTI Gabriella: Száz éves az első magyar könyvtári munka, Kudora Károly könyvtártana = Könyvtári Figyelő 39. 1993. 4. 541–544.

SZECSKÓ Károly: (Könyvtárosportrék és bibliográfiák): Albert Ferenc. – Michalek Manó. – Leskó József. – Iványi Sándor = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger 1993. 261–299.

SZILÁGYI Ferenc: Személyes emlékek a Kner családról = Irodalomismeret 1. 1990. 1–2. 18–23.

PAVERCSIK ILONA

SZEMLE

Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa VI.) Szerk. ANTALÓCZI Lajos. Eger, 1993. 343 p.

Hiába tervezett Eszterházy Károly (1725–1799) az abban az időben még roppant kiterjedésű egri egyházmegye püspöki székhelyén létesítendő egyetem számára fényes épületet, hiába szervezte meg Egerben a teológiai, jogi, bölcséleti fakultás mellé 1769-ben az orvosképzést, hiába érvelt és kilincselte Bécsben az egyetemalapítás engedélyezéséért, Mária Terézia 1772-ben megtagadta az orvosi akadémiától a doktori fokozat megadásának a jogát. A Ratio Educationis meg kimondotta, hogy Magyarországon csak egyetlen egyetem működhet Budán, az „egri universitast” pedig a főiskolák rangsorában a harmadik helyre, a líceumok közé sorolta.

Kudarcai ellenére Eszterházy folytatta és befejezte az építkezést, és a líceum három karral megkezdte működését. A patinás barokk épület legpompázatosabb első emeleti termében helyeztetten el Eszterházy a tervezett katolikus egyetemnek szánt 16 ezer kötetből álló könyvtárat, melyet 1793. december 28-án nyitottak meg a nagyközönség előtt. Ez volt az ország második nyilvános könyvtára. (Az első Klimó György létesítette Pécsen 1774-ben!) Ez ma is az ország legszebb barokk könyvtára, mely a földszintjén 16, a galériában 19 hatalmas polcrendszeren őrizi az Eszterházy-féle gyűjteménnyel több mint 20 ezer kötetre növekedett állományt. (A Főegyházmegyei Könyvtár teljes állománya 130 ezer kötet.)

Az emlékkönyv ennek a nagyhírű kulturális intézménynek, a muzeális értékű könyvtárnak a történetéről szóló tanulmánnyal kezdődik. (Antalóczi Lajos: *A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története.*) Részletesen tárgyalja a Könyv-

tár alapításának előzményeit, elképzeltetően megrajzolja a könyvtárterem és a kápolna művészi szépségeit, döbbenetesen szép freskóit, a monumentális, 7 méter magasságban körben futó könyv-állványszerkezetet. Ismerteti a könyvtár állományát és történetét, Eszterházy módszeres gyűjtőmunkáját. Több szempontból vizsgálja a könyvek jellegét. Szól Eszterházy halálát követően a könyvtár vigasztalan helyzetéről, majd a második alapítóként emlegetett Bartakovics Béla (†1863) érseksége alatt bekövetkezett állománygyarapodásról, valamint az ez idő tájtól rendszeresen működő könyvtárosok tevékenységéről, akik közül Michalek Mano 1893-ban 200 példányban közzétette a könyvtár katalógusát. (A kéziratkatalógus csak 1986-ban látott napvilágot!) Elszomorító a könyvtár története a líceum államosításától 1983-ig, és csodálatra méltó az a munka, melyet főleg Iványi Sándor főkönyvtáros vezetésével ezekben az évtizedekben is végzett a könyvtár egy-két munkatársa. Az utolsó tíz évben sikerült modern technikai eszközöket szerezni a könyvtár számára. Elvégezték a barokk könyvtárterem könyveinek, a faszerkezetű könyvállványnak a vegyszeres kezelését, a szükséges könyvkötési és restaurálási munkákat. A politikai változás pedig lehetővé tette a további személyi és dologi fejlesztést. Antalóczi tanulmányának utolsóelőtti fejezetében a Könyvtár értékeiből mutat be néhányat, mint pl. Mikes Törökországi leveleinek kéziratát, a 15. századvégi hórás könyvet (*Horae Beatæ Virginis Mariæ*), a *Miskolci László-féle Missalét* 1394-ből, a *Dante-kódexet* 1415-ből stb. A könyvtárosok névsora zárja Antalóczi írását.

Antalóczi kitűnő tájékoztató tanulmányán kívül a kötet még több értékes dolgozatot tartalmaz. Valamennyi kötődik a könyvtárhoz.

Eszterházy Károly életútját ismerteti váci püs-

pöksége záróévig (1761) Kádár László „Eszterházy Károly racionalizmusa” című írása. A magyarországi főpapok könyvgyűjtésében a római Collegium Germanicum Hungaricumban töltött tanulmányi évek ösztönző hatását vizsgálja Bitskey István dolgozata.

Kovács Béla „Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769” című tanulmánya 47 község plébániájának könyvjegyzékét dolgozza fel a canonica visitatiók jegyzőkönyvei alapján. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek pontjait Eszterházy állította össze, aki a templomok állapotán, az egyházi jövedelmeken, a papok, tanítók képzettségén, a hitélet gyakorlásán kívül kíváncsi volt a plébániákon található könyvekre is. A tanulmány 47 parókiáról 959 műről (1083 kötetben) ad hírt. Legtöbb közöttük a beszédeggyűjtemény (259). A hitélet, hittan témájú könyvek száma 109; hitvitázó, hitvédelmi tárgyú 61, pastorális 63 mű. A könyvek nagy többsége latin nyelvű; magyar kötet 139. A plébániánkénti, majd az ábécérendbe szedett összesített katalógust követően Kovács Béla vizsgálja a könyvek tematikus megoszlását, utána jegyzékbe szedi a szerzőket, rövid tájékoztatást adva róluk. Igen érdekes és tanulságos dolgozat!

Ugyanez áll Kilián István munkájára, melyben „Az egri jezsuita iskola színjátásának adatait” közli az 1692–1772 közti évekből. *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai III. 1561–1773.* című forráskiadványban (Bp. 1988) a 127–162 lapokon Staud Géza az egri jezsuita iskolai színjátásáról 182 tételben adott számot. A *Historia Domus* alaposabb átvizsgálása után Kilián 259 tételben teszi ugyanezt. Talán nem is az adatok meglepően nagy számszerű növelésében van a dolgozat értéke, hanem az egyes produkciókról tájékoztató szövegkörnyezet teljesebb reprodukálásában. Kilián számos olyan információt közöl, melyet Staud csak elvéve vett figyelembe. Így sokszor olvashatunk az előadás körülményeiről, a közönség összetételéről, a játék hatásáról, a színpad technikai berendezettségéről. Kilián a *Historia Domus* segítségével minden esetben megadja a különböző osztályok tanárainak a nevét. Sokkal többet kiolvas a szövegkörnyezetből, mint azt Staud tette. Így felez fel számos új előadást. Igaz, hogy Staudnál szélesebben értelmezi a színjáték fogalmát. Nemcsak 46 esetben vesz fel a lajstromba declamatiót (megadott témáról többé-kevésbé színjátékszerűen előadott beszédeggyakorlatot), hanem két ízben

disputatiót is (88–89. sz.). Ezeknek a dráma műfajba sorozása nem egyszer kétséges. Más az olyan deklamációk esete, melyeknek megadott témájából a színszerű előadás kétségtelen (pl. a 26–30, 72–74, 219–220. sz.). *Spectaculum* jellegűknél fogva felvett a tanulmány írója három processiót is (6, 11a, 12. sz.). De mért hagyta el a 10. tételből valót: „Processio die Parasceves, quam Congregatio Studiosorum sub titulo Beatae Mariae Virginis Elisabetham visitantis exhibuit”? Vajon drámának tekinthetjük 1729-ből azt az újévi köszöntést, melyet „versi metamorphosi accinuerunt” a püspöki palota aulájában? Viszont lajstromba vehető lett volna az 1722-i majális alkalmával megismételt *Dramation*-előadás, főleg, hogy az 1724-es *Majales feriae* szerepel a jegyzékben. Kimaradt a lajstromból az elemisták 1757. évi játéka, melyről a *Historia Domus* így tájékoztat: „Tulit et plausum Elementaris classis, dum Bellum contra pigrítiam ... feliciter devictam eleganter exhibuit” (L. a 156. sz. alatt!). Nem tudható viszont, honnan vette Kilián az 1768-as farsangi *Actio hungarica* előadásának adatait.

Helyeselnünk kell, hogy az egri jezsuita iskolai színjátás adatai között szerepelnek azok az előadások is, melyeket Staud más forrásokból gyűjtött össze, mint a *Historia Domus*. Így teljes az egri előadások jegyzéke. Bárcsak az egyéb jezsuita rendházak *Historia Domus*aiból hasonló ellenőrzéseket, kiegészítéseket vehetnének kézbe, mint amilyent Kilián nyújtott jelen tanulmányában!

Lőkös István *A kaj-horvát nyelvű írásbeliség Ivan Pergošićtól Andrija Jambrešićig* című dolgozata annak köszönheti időszerűségét, hogy a Zágrábban 1742-ben kiadott Sušnik–Jambrešić-féle négy nyelvű *Lexicon Latinum* egy példánya a Főegyházmegeyi Könyvtár birtokában található. A 16. századtól a 18. század végéig a reneszánsz és barokk műveltség és irodalom az északhorvát területeken a kaj-horvát nyelviség jegyében fogant és virágzott. Az irodalmi és nyelvi törekvések nyelvtudományi összegezése a szótár. A kaj-horvát dialektust irodalmi nyelvként elfogadó folyamatot tekinti át Lőkös István tanulmánya, mely a horvát–magyar művelődési, irodalmi kapcsolatokban is új aspektusokat tár fel.

Az emlékkönyv I. (*Tanulmányok*) részében olvashatunk még az 1755-ben létrejött egri püspöki nyomda történetéről, kiadványairól Iványi Sándor tollából, és a 18. században Egerben folyó teológiai oktatásról Bosák Nándortól.

A kötet második, kisebb részét a Könyvtár 19. és 20. századi történetének „személyesebb jellegű” írásai képezik: könyvtárosportrék és bibliográfiák. A könyvtárosportrék Albert Ferencről (1811–1883), Michalek Manórról (1838–1915), Leskó József-ről (1871–1971) és Iványi Sándorról (1917–1983) Szecső Károly tollából származnak. A Czapi Gyula írói munkásságáról szóló bibliográfiát még 1956–1959 között állította össze Iványi Sándor.

VARGA IMRE

Gergye László: Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka. Budapest 1993. MTAK, 162 p.

Szükséges, hasznos és fontos kötetet tett közre Gergye László, a Kazinczy-kutatók legifjabb nemzedékének kitűnő reprezentánsa. Már eddigi, (ItK-, It- stb.) közleményeivel igazolta, hogy nemcsak elemzési-esztétikai kérdések iránt rendkívül fogékony, hanem ifjú kutatókra ritkán jellemzően filológiai kérdésekben is járatos, nem restell fásztató hónapokat kéziratárakban, levéltárakban eltölteni ahhoz, hogy esztétikai jellegű elemzése (például a verskéziratoknak a lehetséges összes változata számbavételével) hitelesebbek, meggyőzőbbek legyenek. A Kazinczy-hagyaték rendkívüli sorsa nehéz feladat elé állítja mindazokat, akik nem elégszenek meg az Abafi-féle kiadás esetlegességeivel és az azóta ránk-hagyományozódott, többnyire kétséges hitelű olvasatokkal, s szeretnék tudni, hogy a Kazinczy-levelezésben általában jelzett kéziratok, változatok közül végül is: mi van meg, mi hozzáférhető, mi található a Kazinczy-hagyatékban, mi másutt. Hiszen a Kazinczy-hagyaték szétszóródott. Igen terjedelmes corpus lelhető az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratárában, hivatalos és családi iratok az Országos Levéltárban, Sátoraljaújhelyt is fel kellene keresnie annak, aki teljes Kazinczy-életrajz megírására vállalkozna, nem is szólva az egyéb hagyatékokról (Szemere Tár stb.). Mindazonáltal a Magyar Tudós Társaság, illetőleg a Magyar Tudományos Akadémia tette a legtöbbet azért, hogy a Kazinczy-kéziratokat lehetőleg úgy vegye át, ahogy eredetileg a „széphalmi szent” hagyatékból megmaradtak, illetőleg, ahogy Kazinczy Gábor megőrizte azokat. Gergye László már az ItK -beli egyik dolgozatában elbeszélte a Kazinczy-hagyaték jelentős többsége

MTAK-ba kerülésének történetét, ehhez képest a jelen katalógusban publikált előszó nem mond újat. Mégis helyes volt a közlés, hiszen a katalógus tételei mintegy folytatják Gergye kutatásait; a Kazinczy-életmű ismerői számára is számos meglepetést és tanulságot tartogat a bevezető és a katalógus tételeinek egymás utáni olvasása, s nem utolsósorban Kazinczy Ferenc a katalógusból kiolvasható intézménytörténeti jellegű munkálkodásának és az akadémiai törekvéseknek a szembeállítását. Hiszen az MTAK lényegében Kazinczy Ferenc kezdeményeit folytatta: Kazinczy gyűjtőként (is) fordulatot jelentett a magyar művelődéstörténet (és nemcsak a magyar képzőművészeti gondolkodás) történetében, másolatai, becses kéziratok vagy csupán érdekességek megszerzésére irányuló erőfeszítése egyben a magyar kultúra jobb megértését célozták, ilyen jellegű igyekezete számára a történeti-művelődéstörténeti háttéranyag biztosítását szolgálták; majd mint archivárius a levéltári anyag elrendezésében és osztályozásában is érdemeket szerzett. S amikor a MTAK arra törekedett, hogy a Kazinczy-hagyatékot a maga teljességében átvegye, elismerte Kazinczy ilyen irányú munkásságának jelentőségét. Már csak azért is fontos tudnunk: Kazinczy mit mikor másolt, mivel olvasmányain, esztétikai és történeti nézeteinek datálásán túl általában a műveltségi anyag megszerzésének feltételrendszerébe kapunk bepillantást. Kazinczy számára nem adatott meg, hogy mindent megszerezhesen, megvásárolhasson, amit szükségesnek tartott. Ezért másolatokkal pótolta azt, amittől anyagi lehetőségei megfosztották. Különlegesen izgalmas tehát a katalógusnak az a sok tétele, amely Kazinczy érdeklődésének dokumentumait adja.

Itt kell megjegyezni, hogy amit Gergye filológusi képességeiről, sőt elhivatottságáról följebb írtam, minden tekintetben igazolja a katalógus. Igaz, az akadémiai kéziratok anyag legjobb ismerője, Csanak Dóra lektorálása bizonyosan sokban segítette az ifjú kutatót, érdemeit azonban ez nem csökkenti. A lehető legegyszerűbb és leginkább célszerűnek bizonyuló módszert választotta: a kéziratokat a numerikus, szám-sor szerint haladva tételenként leírta, korábbi jelzetüket is megjelölve, feltüntetve: autográfú vagy idegen kéz írásáról van-e szó, valamint egységenként haladva a tétel nyelvéről is számot ad; s ahol kétségtelen: datál. Helyeslem azt az eljárást, hogy nem bocsátko-

zik mindig vitatható datálási kérdésekbe, részben elvégezte, részben bizonyára elvégzi majd azt a kutatás. Az viszont már megfontolást érdemel: miért nem tüntette föl Gergye László azt, hogy mi az, amit már kiadtak, s mi az, ami még kiadatlan. Ugyanis részben Busa Margit bibliográfiája, részben Szilágyi Ferenc szövegkiadásai (és egyéb anyagok) nyomán ez nem lett volna megoldhatatlan feladat. Igaz, elég sok utánajárást, egyeztetést igényelt volna. S főleg a terjedelmes kéziratok, másolatok esetében, ahol nem a teljes corpus jelent meg nyomtatásban, hanem csak egy-egy részlet, töredék stb., ez technikailag is nehézkesen lett volna csak kivihető.

Nagyon jónak tartom, hogy Gergye nemcsak a Kazinczy-hagyatékot dolgozta föl, hanem más írói hagyatékokban is megkereste a Kazinczyval kapcsolatos kéziratot anyagot (Desseffy József és Toldy Ferenc itt őrzött hagyatéka érdemel mindenképpen említést), és ezzel kiteljesítette tudásunkat a MTAK Kézirattárában lelhető anyagról. Hogy a korábbi jelzetek és a jelenlegi jelzetek egybevetése, azaz a régi és a mai jelzet összevetése megtörtént, szintén csak helyeselhető, hiszen Váczy János még a régebbi szakjelzetre hivatkozott, így az ő hivatkozásainak visszakeresése csak Gergye katalógusának megjelenése után lett nagyon könnyű.

Összefoglalva mondandómat: nélkülözhetetlen segédkönyvvel gyarapodtunk, és csak bízhatunk abban, hogy valaki majd az OSZK Kézirattárra Kazinczy-kéziratait hasonlóképpen elénk tárja. Azután a Kazinczy-kutatás előtt jónéhány akadály fog lehullni.

FRIED ISTVÁN

Sebestyén Kálmán: A kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára. A XV. századtól 1900-ig. Budapest, 1993. 218 p.

A Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XVII. köteteként a Ráday Gyűjtemény kiadásában a közelmúltban jelent meg Sebestyén Kálmán hatalmas forrásanyagot felsorakoztató munkája. A szerző a kolozs-kalotai egyházmegye területén található ötven község református elemi népiskoláira vonatkozó adatokat közöl községenkénti bontásban, tematikus rend szerint csoportosítva azokat.

Először röviden ismerteti az adott község elemi iskolájának történetét keletkezésétől a 19. század végéig. Időrendi sorrendben közli az ott működő iskolamesterek nevét és a rájuk vonatkozó összes fellelhető adatot. Megtudhatjuk, hogy az iskolamester hol végezte tanulmányait, mikor választották meg a község tanítójának, meddig működött ott, sőt sok esetben szakmai tevékenységét minősítő megjegyzéseket is olvashatunk, melyeket a felettes egyházi szervek ellenőrző látogatásainak esetenként fennmaradt jegyzőkönyvei alapján közöl a szerző.

A kötetben értékes adatokat találunk az iskolamesterek jövedelmére vonatkozólag. Megtudhatjuk, hogy az egyházközség által megállapított „díjlevél” alapján fizették a tanítót. Ez többnyire nem pénzbeli járandóságot jelentett, hanem természetbeni juttatásokat. A tanító alkalmazásakor kapott a községtől egy egy helyiségből álló házat, amely nemcsak lakásul, hanem iskolaépületként is szolgált, járt neki kisebb szántóföld, kaszáló, emelt a faluban élő gyermekes családoktól fát, szénát, búzát, bort, húst, tojást kapott. A megállapított fizetség a legtöbb esetben oly csekély volt, hogy a tanító nyomorogni kényszerült, vagy fizetése kiegészítése céljából kántori, harangozó feladatokat is ellátott.

A szerző pontos adatokat közöl az iskolák épületére vonatkozóan is. A legtöbb kolozs-kalotaszegi egyházközséghez tartozó református népiskola szalma vagy nádfődeles szerény egyszobás épület volt, amely a község által adományozott „mesteri funduson” állt. A tanító többnyire a lakószobájában tanított, de a 18. században egyes falvakban már külön tanterem, ún. „classis” is tartozott a házhoz. A gyermekek a fal mellett cövekekre erősített deszkákon ültek, középen állt a tanító asztala. A tanulók létszámára vonatkozó adatok hiányosak, pontatlanok. A gyermekek rendszertelenül jártak iskolába. A „visitatók” alkalmával készült kimutatók arról tanúskodnak, hogy az iskoláskorú gyermekek negyven százaléka nem részesült rendszeres elemi oktatásban még az 1800-as évek közepén sem.

Az oktatás tartalmát és módszereit illetően is kevés hitelesnek tekinthető adat maradt fenn. A legtöbb református népiskolában elemi fokú vallási ismereteket, olvasást, írást, számolást tanítottak. A 19. század elejétől kezdve helyenként, ahol

képzettebb tanító működött, belépett a tantárgyak sorába a hazai történelem és földrajz, a természetrajz, a mezői gazdálkodás is. A szerző közli az egyes iskolákban használt tankönyvek jegyzékét, az ünnepélyes és nyilvános vizsgák időpontját és anyagát. Sebestyén Kálmán műve nemcsak a magyar népoktatástörténet, hanem a művelődés-, egyház- és gazdaságtörténet kutatói számára is rendkívül értékes forrásanyaggal szolgál.

FEHÉR KATALIN

Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. von der Herzog August Bibliothek. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Band 21). Wiesbaden 1993, Otto Harrassowitz. 263 p., 145 ill.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek az 1970-es évek eleje óta különleges helyet foglal el az európai művelődéstörténet, ezen belül a nemzetközi barokk-kutatás egyetemi szervezeten kívüli műhelyei között. Ezt a státuszt elsősorban a könyvtár és a körülötte létrehozott kutatási hálózat egysége és egyedisége biztosítja. Az európai viszonylatban páratlan összetételű könyvállomány a könyvtár 1973-ban megkezdett átszervezése óta átfogó bibliográfiai vállalkozások kiindulópontja, az 1975-ben indult ösztöndíjas és kutatási programok középpontjában a könyvtári forrásanyaghoz szorosan kapcsolódó témák állnak, s a források mellett a korszerű szakirodalom is megtalálható. A kutatási programokat a könyvtár 400 éves jubileuma (1972) óta rendszeres kiállítások és különféle tudományos, kulturális rendezvények egészítik ki. Az ugyanebben az évben a barokk irodalom kutatására alapított nemzetközi munkaközösség továbbbi, a könyvállomány más rétegeinek feltárását célul kitűző munkaközösségek és társaságok mintájává vált, s az eredmények közzétételét a különböző kiadványsorozatok és katalógusok folyamatosan biztosítják. Aki dolgozott itt, tapasztalhatta, hogy az európai nemzeti könyvtárak többségének egyre romló kutatási lehetőségeivel szemben Wolfenbüttel valóságos oázis: a kölcsönös bizalomra és minőségi szempontokra épülő munkastílus önmagában is ösztönző erejű, s a könyvtárosok tudják, hogy az intézmény tudományos rangját végsősoron az itt dolgozók kutatási eredményei határozzák meg.

A barokk munkaközösség megalakulásától kezdve súlyt helyezett arra, hogy időről időre tájékoztatást adjon a könyvtárhoz kapcsolódó 17. századi kutatások eredményeiről és feladatairól. Ezeknek a tájékoztatásoknak a sorába illeszkedik ez a kiadvány, melynek célja az elmúlt húsz évben végzett gyűjtő, feltáró és kutató munka reprezentatív bemutatása. A visszatekintést és számvetést a dokumentációs igény mellett az is indokolja, hogy Paul Raabe professzor helyét az intézmény élén 1993-tól új főigazgató, a kínai irodalom és kultúra elismert kutatójának számító Helwig Schmidt-Glinzer professzor vette át. A kiadvány egyrészt az egy-egy kutatási területbe újonnan bekapcsolódóknak ad jól áttekinthető, első eligazítást, másrészt a szélesebb közönséget és a támogatókat ismerteti meg az elvégzett és folyamatban lévő munkálatokkal.

A bevezető részben a könyvtári és a kutatási szféra vezetőinek (Georg Ruppelt, Sabine Solf) előszavai után a 17. századi kutatásokat irányító Martin Bircher tanulmánya olvasható. *Gyűjtés, Katalógizálás és Kutatás* címek alatt ezt követik három nagy fejezetben az egyes témákért felelős szakreferensek hosszabb tanulmányai, munkajelentései a folyamatban lévő, valamint rövidebb beszámoló a már lezárt kutatásokról. Magától értetődik, hogy a három fejezet között a határok nem mindig húzhatók meg élesen, s hogy mindhárom részben vannak a másik két cím alá is besorolható szövegek. A lezárt munkák részletes ismertetésére most nincs szükség, mivel a megjelent kiadványokról, amelyek azóta a magyar szakfolyóiratok többkevesebb rendszerességgel beszámoltak, az adott témák fontos kézikönyveivé váltak.

Martin Bircher széles körben áttekinti a gyűjtés, a forrásfeltárás és a kutatás területeit, amelyeket aztán a kötet további tanulmányai részletesen bemutatnak. Emellett több olyan témára és forráscsoportra is felhívja a figyelmet, amelyekkel külön írás nem foglalkozik. Így például számba veszi a könyvtáralapító Ágost herceg, családja és környezete életére és tevékenységére vonatkozó vizsgálatokat, szól a könyvkölcsönzési jegyzékek, az illusztrált röplapok és az alkalmi nyomtatványok feldolgozásáról, valamint az orvosi és természettudományi művek tematikus katalógusáról. A wolfenbütteli könyvállomány szövegkiadásban betöltött szerepét jelzi, hogy számos esetben itt őrzött péld-

dány szolgált a faksimile és reprint kiadások alapjául.

Az első és második fejezet tanulmányainak többsége a 17. századi könyvállomány részleteit és forráscsoportjait ismerteti a feltáró munkák és a nyomtatott katalógusok alapján. Werner Arnold hangsúlyozza, hogy a korszak könyvtártörténete elsősorban a mintegy 150.000 kötetes 17. századi állomány történetéből kiindulva lesz rekonstruálható. S bár történetek ezirányú kísérletek, Ágost herceg könyvtárának részletes tartalom-, szerkezet- és koncepcióelemzése, valamint a hercegi udvarnak és könyvtárnak mint kulturális központnak a vizsgálata továbbra is hiányzik. Petra Feuerstein ismerteti az 1450–1912 közötti nemzeti irodalmi termelés teljes körű feltárását célul kitűző hosszú távú program azon részét, melynek keretében a Herzog August Bibliothek feladata az 1601–1700 között német nyelven, valamint a zárt német nyelvterületen bármilyen nyelven megjelent nyomtatványok összegyűjtése. Az 1990-ben indult program keretében eddig kb. 3700, az állományból korábban hiányzó eredeti művet, valamint több ezer reprodukciót szereztek be, köztük több bibliográfiai újdonságot. A nyilvántartás a beszerzéstől kezdve a feldolgozás befejezéséig elektronikus úton történik, melynek következtében ma már az első könyv- és nyomdatörténeti tanulságok is megfogalmazhatók. A bibliográfiai feltárás sajátosságai közül említést érdemel például a címlapok eredetivel megegyező reprodukálása, a nyomtatványok létrejöttében szerepet játszó személyek teljes körű feltárása, a fingerprint alkalmazása és a műfaji besorolás.

Részletes tájékoztatást kapunk a könyvtár eddig viszonylag kevésbé kiaknázott 17. századi kéziratanyagáról, a kéziratok fő témaköreiről és forrástípusairól (Wolf-Dieter Otte), valamint az album amicorum-okról (Wolfgang Milde) és a jogi szövegek különgyűjteményéről, katalógusáról (Erdmann Weyrauch). Thomas Bürger a földrajzi nyelvi bontásban készült, a címlapfotó és a rövidített címléírás kombinációján alapuló német, magyar és lengyel állományrészek katalógusait ismerteti, amelyek máris nélkülözhetetlen segédeszközei az érintett országok történeti kutatásainak. A Hungarica-kötetek elkészítésének azért is örülhetünk, mert az elektronikus adatfeldolgozásra való áttérés miatt az ilyen jellegű katalógusok kiadása valószínűleg nem folytatódik. A folyamatban lé-

vő katalogizálási munkák közül említést érdemel, hogy a kép-kötetek után 1994-ben megkezdődik a 30.000 lapos portrégyűjtemény szövegeköteteinek kiadása, s hogy tervbe vették a könyvekben, folyóiratokban található portrék rendszeres feltárását és kiadását (Peter Mortzfeld). A halotti prédikációk (pontosabb kifejezéssel halotti nyomtatványok) feltárása egy 102 kategóriából álló leírási séma szerint 1987-től folyik. A vállalkozás jelentőségét mutatja, hogy a 14.000 saját és 24.000 letétként kezelt nyomtatvány a legnagyobb ilyen állomány Németországban. Külön tanulmány foglalkozik az elektronikus adatfeldolgozás fő alkalmazási területeivel és problémáival a történeti anyagban (Peter Pfeiffer). Ezek a területek az 1850 előtti betűrendes cédulakatalógus konvertálása, az 1601–1700 közötti német nyomtatványok és a halotti prédikációk katalogizálása, valamint a VD 16 pótköteteinek elkészítése. Az „allegro” programrendszer itt használt változatainak fő előnye a nagyfokú alkalmazkodási képesség az adott feladathoz, s a wolfenbütteli rendszer csatlakozása az alsó-szászországi könyvtári számítógépes hálózathoz is megoldottnak tekinthető.

A harmadik nagy részben kaptak helyet a wolfenbütteli forrásokat középpontba állító, de egyben azok könyvtári közegén túlmutató, az egykori kontextusra is kitekintő kutatási beszámolók és bibliográfiai tájékoztatók. Martin Bircher a Wolfenbütteler Arbeitskreis für Barockforschung történetét és tevékenységét ismerteti. A munkaközösség meghatározó szerepet játszott az információcsere, a három évenként tartott barokk kongresszusok és a kiadványok megvalósításában, nemzetközi irányító testülete pedig alapvető ösztönzéseket adott különféle kutatási programokhoz. A túlnyomórészt a helyszínen megtalálható, mintegy 600 bel- és külföldi periodika alapján készített, fokozatosan interdiszciplinárisrá vált barokk bibliográfia önmagában is tükrözi a kutatások fellendülését az elmúlt két évtizedben (Barbara Strutz). A wolfenbütteli állományon és a 17. századon egyaránt túlnyúló kutatások közül Thomas Bürger a német szerzők nyomtatott leveleinek, levélgyűjteményeinek repertóriumait, Gabriele Henkel, Andreas Herz és Dieter Merzbacher pedig a Fruchtbringende Gesellschaft működésére vonatkozó források feltárását és kritikai kiadásának tervét ismerteti. A dokumentáción túl is hasznos információkat nyújt a könyvtárhoz és a 17. század-

hoz kapcsolódó tudományos rendezvények (Friedrich Niewöhner), ösztöndíjak (Jill Bepler) és kiadványok (Oswald Schönberg) jegyzéke. Ez utóbbi a szokásos bibliográfiai adatokon kívül a művek tartalomjegyzékét és a róluk megjelent recenziókat is jelzi.

Végül ki kell emelnünk a wolfenbütteli állomány kiemelkedő darabjaiból válogatott reprezentatív illusztrációs anyagot és a kötet igényes tipográfiai megvalósítását. Nem kétséges, hogy a kiadvány a barokk kutatások tudománytörténetének megkerülhetetlen forrása, amely a könyvtárak közti szakmai együttműködést is jelentősen elősegítheti.

TÜSKÉS GÁBOR

Cubrzyńska- Leonarczyk Maria: Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazyliańców. Warszawa, 1993, Biblioteka Narodowa. 227 p. 23 cm. ill.

A Korona és Litvánia művelődéstörténetének egy fehér foltja eltűnt; közel húsz évi munka eredményeként megjelent a supraśli bazilita monostor nyomdájának története. (A helység neve a „Codex Supraslensis” révén régóta ismert.) A szerző – a Varsói Egyetemi Könyvtár Régi Könyvek Osztályának vezetője – munkájában semmilyen előzményre nem támaszkodhatott. Jellemző, hogy a régi Lengyelország és Litvánia nyomdáit ismertető összefoglaló mű (*Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII. wieku.* Wrocław-Kraków, 1959) ötödik kötetében a supraśli nyomda rubrikája üres, csupán megemlítik, hogy létezett 1695–1804 között.

Meg kell említenem, hogy mivel Supraśl népi és nyelvi szempontból vegyes területen helyezkedett el, vallási és művelődési mozgalmak ütközőterületén a nyomda cirill betűs, egyházi szláv könyveket is kibocsátott, s ezeknek jegyzékét Ju. A. Labincev 1978-ban közzétette. (*Kirillovszkie izdanija Szupraszlszkoj tipografii.* Moszkva, 1978. 53. p.) 91 művet példányról írt le, 12 meglétét szakirodalmi adatok alapján feltételezte.

Cubrzyńska könyve kilenc fejezetből áll. Az első a nyomda megalakulásáról szól (1695–1707), a II–VIII. fejezetet az officinát felügyelő metropoliták, apátok és prefektusok működésének megfelelően tagolta, a kilencedik fejezet a megjelent művek tematikáját és nyelvi megoszlását tárgyalja.

Az 1596. évi breszti unió a keleti szláv ortodox egyház egy részét Rómával egyesítette. Az unitusok jó ideig ortodox szertartási könyveket használtak, hamarosan lépések történtek katolikus redakciójú művekkel való ellátásukra. Ezt a feladatot egy ideig Róma vállalta magára, 1683-ban határozat született, hogy a supraśli bazilita monostor saját költségén nyomdát állít fel. (A közbeeső periódusban Wilnában is nyomtattak unitus szerzőket.)

A supraśli nyomda első terméke a sok vitát kiváltott *Liturgikon*, melynek impresszuma „Wilna, 1692.”, kolofónján pedig „Suprasl, 1695” szerepel. Labincev és Cubrzyńska egyetértenek abban, hogy a könyv nyomtatását a baziliták Wilnában kezdték meg és Supraślban fejezték be. (Ebből a liturgiakönyvből egy-egy példányt őriz a nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtára és az Egri Főegyházmezei Könyvtár.) A 18. század első felében a supraśli nyomda látta el szerzőkkel Litvánia, Belorusszia, Podlasie, Polesie, Volhínia, Ukrajna unitusait; idővel ezt a tevékenységet átveszik Pocsajev és Lvov nyomdái.

A 18. század közepétől fokozatosan áttérnek a *nem liturgikus* vallásos művek, majd a felvilágosodás korában a világi irodalom (tankönyvek, szépirodalom) nyomtatására. Egyház és művelődéstörténeti szempontból kiemelkedően fontos, hogy a *raszkolnyikok* részére is jelentettek meg könyveket. (Ez természetes, mert az ortodox egyház egyformán harcolt az unitusok és a rászkolnyikok ellen, akik ezért támaszkodhattak egymásra.) Cubrzyńska műve pótol egy historia domust; ezen túl megismerteti az olvasót korszakonként a monostor anyagi helyzetével, a vizitációk eredményével, a supraśli nyomtatványok elterjedésével, árukkal, mennyit adtak el belőlük és mennyi maradt raktáron. Megtudjuk, hol volt maga a nyomda, a raktár, valamint a monostor saját papírmalma. Részletes elemzést nyerünk a reklámcélokra közzétett kiadói katalógusról is, valamint a más nyomdákkal fenntartott kapcsolatokról.

Megjegyzendő, hogy a monostornak volt saját könyvtára, de – akárcsak Magyarországon – még a baziliták mindegyikének sem állt rendelkezésére.

A IX. fejezet – a nyomda kiadványainak tematikus és nyelvi megoszlásáról – annyira gazdag művelődés- és vallástörténeti adatokban, hogy csupán tallózni lehet belőle.

Itt jelent meg az első egyházi szláv-lengyel szótár (1722), valamint a Mária kultuszi szolgáló miraculum-gyűjtemények tekintélyes része; a templomi énekeskönyvek („kantyczki”), melyekből egyetlen példány maradt fenn; 1697-ben az első cirill betűs kottáskönyv. Megjelentették Fielding, Voltaire, Sheridan műveit, és Swift *Gulliverjét*, a korabeli lengyel szépirodalom alkotásait. Cubrzyńskának sikerült a Varsói Nemzeti Könyvtár régi könyvgyűjteményének tanulmányozása során felkutatni az egylevelesek, a hamis imp-

resszumú, illetve az impresszum nélküli suprašli nyomtatványokat. A nyelvi megoszlás adatai: lengyel: 304, latin: 46, szláv (cirillika): 105, litván: 1. Az ismertetett könyv nagy erudícióval végzett, teljesen eredeti kutatáson és óriási levéltári forrásanyag áttekintésén alapszik; méltó Alodia Kawecka-Gryczowa egykori tanítványához; a lengyel könyv- és nyomdatörténet legkiválóbb hagyományait folytatja.

OJTOZI ESZTER

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Marinescu Miklós

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Sebestyén Mihály</i> : A marosvásárhelyi egykori Református Kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800	357
<i>Márkus Rozália</i> : Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom	376
<i>Jónás Károly</i> : A képviselőház könyvtári bizottságának működése	389

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben	404
<i>Magyar László András</i> : Csanaki Máté tréfás enkómiuma	407
<i>Knapp Éva</i> : Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda	412
<i>Szelestei N. László</i> : Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István adagyűjtésében	417
<i>Kókay György</i> : Egy II. József ellen írt könyv betiltásának története (1784)	423
<i>Marczell Péter</i> : Bizáki Puky Miklós kiadványai a genfi Egyetemi Könyvtárban	426
<i>Berényi Zsuzsanna Ágnes</i> : Az Orsovai Hírlap (1904–1906)	429

FIGYELŐ

<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső 90 éve. Kiállítás az OSZK-ban	433
<i>Kontra Miklós</i> : A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt	433
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : A budapesti Dante-kódex restaurálása	434

BIBLIOGRÁFIA

<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1993. évi külföldi beszerzéseiből	441
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1993. évi külföldi beszerzéseiből	447
<i>Pavercsik Ilona</i> : A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1993-ban	449

SZEMLE

Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger, 1993. (Varga Imre)	460
Gergey László: Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka. Bp. 1993. (Fried István)	462
Sebestyén Kálmán: A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára. A XV. sz.-tól 1900-ig. Bp. 1993. (Fehér Katalin)	463
Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Wiesbaden, 1993. (Tüskés Gábor)	464
Cubrzyńska-Leonarczik Maria: Oficyna supraska 1695–1803. Warszawa, 1993. Biblioteka Narodowa. (Ojtozi Eszter)	466

SOMMAIRE

<i>Sebestyén, Mihály</i> : Les comptes-rendus des étudiants bibliothécaires de l'ancien Collège Réformé de Marosvásárhely, 1765–1800	357
<i>Márkus, Rozália</i> : Nos journaux de langue allemande et la Révolution Française	376
<i>Jónás, Károly</i> : Le fonctionnement du comité de Bibliothèque du Parlement	389

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers du XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen	404
<i>Magyar, László András</i> : Sur un ouvrage de Máté Csanaki	407
<i>Knapp, Éva</i> : Une imprimerie du XVIII ^e siècle erronément supposée	412
<i>Szelestei N., László</i> : Les données se rapportant à des imprimés inconnus de Hongrie dans le recueil de données d'István Katona	417
<i>Kókay, György</i> : Un livre interdit contre le décret de Joseph II sur la langue hongroise (1784)	423
<i>Marczell, Péter</i> : Les publications de Miklós Bizáki Puky à la Bibliothèque de l'Université de Genève	426
<i>Berényi, Zsuzsanna Ágnes</i> : La revue Orsovai Hírlap	429

CHRONIQUE

<i>Monostory, Klára</i> : Les 90 années de Dezső Keresztury. Une exposition à la Bibliothèque National Széchényi	433
<i>Kontra, Miklós</i> : Le Dictionnaire Encyclopédique de la Langue Hongroise avait deux éditions	433
<i>Kozocsa, Ildikó</i> : La restauration du Codex Dante de Budapest	434

BIBLIOGRAPHIE

<i>Murányi, Lajos</i> : Les acquisitions de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie en 1993 provenant de l'étranger	441
<i>Klinda, Mária</i> : Quelques livres nouvellement acquis de la Bibliothèque de la Capitale Ervin Szabó de l'année 1993	447
<i>Pavercsik, Ilona</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie du livre, de la presse et des bibliothèques en 1993	449

REVUE

La Bibliothèque de l'Archidiocèse d'Eger a 200 ans. 1793–1993. Album. Eger, 1993. (<i>Varga, Imre</i>)	460
Gergye, László: L'héritage manuscrit de Ferenc Kazinczy. Bp. 1993. (<i>Fried, István</i>)	462
Sebestyén, Kálmán: Le recueil de documents de l'instruction populaire de la Diocèse Réformée de Kalotaszeg (<i>Fehér, Katalin</i>)	463
Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Wiesbaden, 1992. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	464
Cubrzyńska-Leonarczyk Maria: Oficyna supaska 1695–1803. Warszawa, 1993. (<i>Ojtozi, Eszter</i>)	466